ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 44-46 (1989-1991)

ΜΕΡΟΣ Α΄ - ΜΕΛΕΤΕΣ

ΑΘΗΝΑ 1996

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 44-46 (1989-1991)

ΜΕΡΟΣ Α΄ - ΜΕΛΕΤΕΣ

ΑΘΗΝΑ 1996

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ
ΤΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ

ΝΙΚΟΣ ΖΙΑΣ, Προϊστάμενος Διεύθυνσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, ΥΠΠΟ
ΗΩΣ ΖΕΡΒΟΥΔΑΚΗ, Έφορος Αρχαιοτήτων
† ΙΟΥΛΙΑ ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, Έφορος Αρχαιοτήτων
ΚΩΣΤΗΣ ΔΑΒΑΡΑΣ, Έφορος Αρχαιοτήτων
ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ, Έφορος Αρχαιοτήτων

ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΚΥΠΡΑΙΟΥ
ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΕΚΔΟΣΗΣ: ΕΛΕΝΗ ΛΙΤΙΝΑ
ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ: ΕΛΕΝΗ ΛΙΤΙΝΑ - ΣΤΕΛΛΑ ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΥ
ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΒΑΝΑ ΜΑΡΗ
ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ: ΜΕΛΟΥΣΑ Ο.Ε.
ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ ΠΙΝΑΚΩΝ: COLOUR UNIT
ΕΚΤΥΠΩΣΗ: ΕΠΑΜ. ΤΑΜΠΑΚΟΠΟΥΛΟΣ ΚΑΙ ΣΙΑ Ο.Ε.

© ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ
ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ
Πανεπιστημίου 57, 10564 Αθήνα

ISSN 0570-622-X

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
ΕΥΑΓΓ. Χ. ΚΑΚΑΒΟΓΙΑΝΝΗΣ, Περί του «τύπου Π» των αρχαίων ορθογωνίων πλυντηρίων των μεταλλευμάτων της Λαυρεωτικής (Σχέδ. 1-8· Πίν. 1-6)	1-20
Π. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, Η λατρεία του Δία ως καιρικού θεού στη Θεσσαλία και στη Μακεδονία (Σχέδ. 1-2· Πίν. 7-14)	21-72
Μ. ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ, Ανατολικό νεκροταφείο Πέλλας. Ανασκαφή 1989 (Σχέδ. 1-63· Πίν. 15-62)	73-152
Θ. ΠΑΠΑΖΩΤΟΣ, Αγιολογικά-εικονογραφικά αγίων Βέροιας (Πίν. 63-66)	153-162
Ε. ΠΑΠΑΘΕΟΦΑΝΟΥΣ-ΤΣΟΥΡΗ - Κ. ΤΣΟΥΡΗΣ, Παλαιολόγειο «μονύδριο» στο κάστρο Διδυμοτείχου (Σχέδ. 1-3· Πίν. 67-70)	163-178
ΕΛ. ΓΚΙΝΗ-ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ, Σχόλια σε εικόνα από ναό του Κάστρου της Χώρας Κυθήρων (Πίν. 71-76)	179-190
ΑΝΝΑ-ΜΑΡΙΑ ΚΑΣΔΑΓΛΗ, Τρεις ταφόπλακες της Ιπποτοκρατίας στη Ρόδο (Πίν. 77-78)	191-196
ΕΛ. ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ - ΒΑΣ. ΚΑΡΑΜΠΑΤΣΟΣ, Το κάστρο στη Χώρα Καλύμνου και η ανάδειξη του (Σχέδ. 1-4· Πίν. 79-84)	197-208
Γ. ΑΡΒΑΝΙΤΟΥ-ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, Οικισμός της εποχής του Χαλκού στους Έρμονες Κερκύρας (Σχέδ. 1-16· Πίν. 85-88)	209-222
Μ. ΚΟΥΜΟΥΖΕΛΗ, Πρωτοελλαδικό οστεοφυλάκιο στο σπήλαιο Λίμνης Βουλιαγμένης Περαχώρας (Σχέδ. 1-7· Πίν. 89-96)	223-238
C. ASDRACHA, Inscriptions Byzantines de la Thrace orientale (VIIIe-XIe siècles), Présentation et commentaire historique (Fig. 1· Pl. 97-108)	239-334
ΑΙΜ. ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ, Το «κυμητήριον» του Επισκόπου Στεφάνου και τοπογραφικές παρατηρήσεις για την παλαιοχριστιανική Λακεδαιμονία (Σχέδ. 1-2· Πίν. 109)	335-360
ΠΙΝΑΚΕΣ	1-109

ΠΕΡΙ ΤΟΥ «ΤΥΠΟΥ ΙΙ» ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΟΡΘΟΓΩΝΙΩΝ ΠΛΥΝΤΗΡΙΩΝ ΤΩΝ ΜΕΤΑΛΛΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΛΑΥΡΕΩΤΙΚΗΣ

Μεταξύ των κάθε είδους τεχνικών μέσων που εχρησιμοποιούντο στα αττικά αργυρεία κατά τους Κλασικούς χρόνους για την εκμετάλλευση του μεταλλοφόρου υπεδάφους, εξέχουσα θέση κατέχει αναμφισβήτητα το λεγόμενο πλυντήριο του μεταλλεύματος[1], επειδή αυτό κυρίως κατέστησε δυνατή την αξιοποίηση όλων σχεδόν των αργυρούχων κοιτασμάτων της περιοχής[2], ήτοι ακόμη και εκείνων που ήταν φτωχά σε αργυρούχο μόλυβδο, και συνετέλεσε τα μέγιστα στην τεράστια αύξηση της παραγωγής του αργύρου, που επέτυχαν τότε εκεί οι Αθηναίοι μεταλλευτές και μεταλλουργοί[3]. Τα ως άνω φτωχά κοιτάσματα αποτελούσαν, ως γνωστόν το μεγαλύτερο μέρος του ορυκτού πλούτου της περιοχής, για τεχνικούς όμως λόγους, παρέμεναν ως τότε ανεκμετάλλευτα.

Το πλυντήριο εξετάσθηκε για πρώτη φορά λεπτομερώς από τον Ανδρέα Κορδέλλα[4], το 1869, έκτοτε δε και ως σήμερα έγινε αντικείμενο μελέτης εκ μέρους πολλών ερευνητών διαφόρων ειδικοτήτων, όπως π.χ. μεταλλειολόγων, μηχανικών, ιστορικών, αρχαιολόγων κ.ά., επειδή αφ' ενός μεν παρουσιάζει εξαιρετικό τεχνολογικό ενδιαφέρον και αφ' ετέρου υπάρχει σε όλα ανεξαιρέτως τα μεταλλουργικά εργαστήρια της Λαυρεωτικής της κλασικής περιόδου. Αποτέλεσμα των σχετικών μελετών των ως άνω επιστημόνων ήταν η εν πολλοίς εξήγηση βασικών θεμάτων της κατασκευής και της λειτουργίας του[5], όπως π.χ. η κυκλοφορία του νερού στα Αυλάκια και τα Φρεάτιά του και ο τρόπος του καθαρισμού («εμπλουτισμού») του μεταλλεύματος σ' αυτό, αρκετά όμως άλλα σχετικά θέματα, επίσης βασικά, όπως π.χ. η προέλευση, η εξέλιξη και η τυπολογία του, δεν είναι ακόμη γνωστά σε ικανοποιητικό βαθμό. Όλα αυτά πρέπει φυσικά να εξετασθούν διεξοδικά, επειδή το πλυντήριο είναι η ευφυής επινόηση, με την οποία οι μεταλλευτές της Λαυρεωτικής αντιμετώπισαν κατά τον τότε καλύτερο δυνατό τρόπο τόσο την ορυκτολογική όσο και την κλιματική ιδιομορφία της.

Τα σωζόμενα αρχαία πλυντήρια των αργυρούχων μεταλλευμάτων στα αττικά αργυρεία είναι δύο μόνον ειδών, ήτοι τα Ορθογώνια και τα Κυκλικά, από τα οποία τα μεν ανέρχονται σε εκατο-

1. Κ. Κονοφάγος, Το αρχαίο Λαύριο και η Ελληνική τεχνική παραγωγής του αργύρου, Αθήνα 1980 (στο εξής: Το αρχαίο Λαύριο), σ. 223 κ.ε.

2. Ε. Κακαβογιάννης, Τα αρχαιότερα πλυντήρια των αργυρούχων μεταλλευμάτων της Λαυρεωτικής, Πρακτικά της 2ης Επιστημονικής Συνεδρίας της Ελληνικής Γεωλογικής Εταιρίας, Λαύριο 1993 (υπό εκτύπωση).

3. Κ. Κονοφάγος, Το αρχαίο Λαύριο, σ. 22.

4. A. Cordellas, Le Laurium, Marseille 1869, σ. 95 κ.ε.

5. Βλ. π.χ.: Ph. Negris, Laveries anciennes du Laurium, Annales des Mines XX (1881), σ. 160 κ.ε. Ed. Ardaillon, Les mines du Laurion dans l'Antiquité, Paris 1897, σ. 63 κ.ε. (Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome, fasc. 77). J. Ellis Jones, Ancient Athenian Silver Mines, Dressing Floors and Smelting Sites, Journal of the Historical Metallurgy Society 18 (1984), αριθ. 2, σ. 69 κ.ε. Ε. Κακαβογιάννης, Μία νέα άποψη για την λειτουργία των πλυντηρίων μεταλλεύματος της Λαυρεωτικής κατά τους Κλασικούς χρόνους, Πρακτικά Α΄ Συμποσίου Αρχαιομετρίας της Ελληνικής Αρχαιομετρικής Εταιρείας, Αθήνα 26-28 Ιανουαρίου 1990, Αθήνα 1992, σ. 79 κ.ε.

ντάδες, τα δε μόνο σε τρία. Κατά την γνώμη ορισμένων ερευνητών, τα Κυκλικά δεν επροχώρησαν πέραν από το πειραματικό στάδιο[6]. Τα Ορθογώνια πλυντήρια χρονολογούνται στον 5ο και τον 4ο αι. π.Χ., ενώ τα Κυκλικά στα τέλη της Κλασικής περιόδου ή τις αρχές της Ελληνιστικής[7]. Ως το 1965, γνωστά ήταν μόνο τα Ορθογώνια. Αυτά ονομάζοντο απλώς πλυντήρια, χωρίς δηλαδή επιθετικό προσδιορισμό, τότε όμως ο αείμνηστος καθηγητής της Μεταλλογνωσίας στο Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο Κωνσταντίνος Κονοφάγος ανεκάλυψε τα Κυκλικά και, για την σαφή προφανώς διάκρισή τους, εχαρακτήρισε τα μεν Ορθογώνια ως Επίπεδα πλυντήρια[8], τα δε Κυκλικά ως Ελικοειδή[9].

Ο Κ. Κονοφάγος υπήρξε ένας ένθερμος μελετητής της Μεταλλευτικής και της Μεταλλουργικής Τεχνολογίας των κλασικών Αθηναίων, και συγκεκριμένα των μνημείων της που σώζονται στη Λαυρεωτική, με τις πολλές δε σχετικές εργασίες του έριξε φως σε διάφορες πλευρές της. Λόγω των ως άνω ενδιαφερόντων του εμελέτησε, όπως ήταν επόμενο, και τα αρχαία πλυντήρια κάθε είδους και ασχολήθηκε τόσο με την εξήγηση της λειτουργίας τους όσο και με την τυπολογία τους και με την ανίχνευση της εξέλιξής τους. Για τα «Επίπεδα» ή Ορθογώνια πλυντήρια, ειδικότερα, ο Κ. Κονοφάγος έγραψε, ότι διακρίνονται σε δύο τύπους[10], ήτοι στον Τύπο Ι και στον Τύπο ΙΙ, που διαφέρουν μεταξύ τους και ως προς την μορφή και ως προς την λειτουργία. Ο Τύπος Ι είναι ο ως το 1965 μοναδικός γνωστός τύπος πλυντηρίων, ο δε Τύπος ΙΙ, του οποίου μας έδωσε και μια σχεδιαστική παράσταση, μια αξιόλογη παραλλαγή του Τύπου Ι. Τα πλυντήρια του Τύπου ΙΙ, κατά την γνώμη του, είναι σπάνια. Για να φανεί ακριβώς η διαφορά του ενός Τύπου από τον άλλον, θα υπενθυμίσω ακολούθως τα στοιχειώδη μόνο χαρακτηριστικά τους και όσα θεωρώ απαραίτητα για την εκτίμηση της σημασίας αυτής της διαφοράς.

Το «Επίπεδο» πλυντήριο Τύπου Ι (Σχέδ. 1), δηλαδή το «Κλασικό» πλυντήριο μεταλλεύματος της Λαυρεωτικής[11], είναι μια ορθογώνια χαμηλή κατασκευή, διαστ. 10×7 μ. κατά μέσον όρο, της οποίας τα δάπεδα ευρίσκονται συνήθως μερικά μόνο εκατοστά υψηλότερα από την επιφάνεια του εδάφους. Η κατασκευή αυτή κατά κανόνα είναι εξ ολοκλήρου κτιστή[12], ή εν μέρει μόνο κτιστή και εν μέρει λαξευτή στον βράχο, και αποτελείται από τα εξής κύρια μέλη:

α) Μία μακρόστενη υπέργεια Δεξαμενή (Δ), που κατέχει συνήθως την μία στενή πλευρά του ορθογωνίου[13]. Ο πυθμένας της ευρίσκεται πάντα στο ίδιο επίπεδο με τα δάπεδα του πλυντηρίου, τα δε χείλη της 0,90 μ. περίπου υψηλότερα από αυτόν.

β) Έναν ισομήκη χώρο (Ε) αμέσως δίπλα σ' αυτήν, που τον ονομάζουμε Επικλινές Δάπεδο, επειδή έχει πάντα μιαν ελαφρή κατωφερική κλίση προς ένα Αυλάκι (Α1), που είναι παράλληλο

6. Ι.Κ. Τρικκαλινός, Περί της μεταλλείας του αρχαίου Λαυρίου. Βιβλιογραφική ανάλυσις, έρευναι και κρίσεις, Annales géologiques des pays helléniques XXIX/1 (1977), σ. 305.

7. Κ. Κονοφάγος - Η. Mussche, Τα Ελικοειδή πλυντήρια των αρχαίων Ελλήνων εις το Λαύριον. Μία απολεσθείσα αρχαία Ελληνική εφεύρεσις, Πραγματείαι της Ακαδημίας Αθηνών, τόμος 29 (1970), αριθ. 2, σ. 3 κ.ε.

8. Κ. Κονοφάγος, Η μέθοδος του εμπλουτισμού των μεταλλευμάτων των αρχαίων Ελλήνων εις τα Επίπεδα πλυντήρια της Λαυρεωτικής, Πραγματείαι της Ακαδημίας Αθηνών, τόμος 29 (1970), αριθ. 1, σ. 3 κ.ε.

9. Κ. Κονοφάγος - Η. Mussche, ό.π., σ. 3 κ.ε.

10. Κ. Κονοφάγος, Το αρχαίο Λαύριο, σ. 223 κ.ε.

11. Ε. Κακαβογιάννης, Τα αρχαία μεταλλεία της Λαυρεωτικής, Αθήνα 1988, σ. 25, εικ. 12. Σχεδιαστικές τομές πλυντηρίου, στις οποίες φαίνεται η υψομετρική διαφορά μεταξύ των επιπέδων των διαφόρων χώρων του καθώς και των πυθμένων των Φρεατίων και των Αυλακιών του, βλ. Κ. Κονοφάγος, Πραγματείαι της Ακαδημίας Αθηνών, ό.π., αριθ. 1, πίν. Ι.

12. Τα προκλασικά πλυντήρια ήταν εξ ολοκλήρου λαξευμένα στον βράχο, όπως π.χ. εκείνα στην Κοιλάδα Μπερτσέκο της Καμάριζας (βλ. Ε. Κακαβογιάννης, Αρχαιολογικές έρευνες στην Λαυρεωτική για την ανακάλυψη μεταλλευτικών έργων και μεταλλουργικών εγκαταστάσεων των προκλασικών χρόνων, ΑΑΑ ΧΧΙΙ (1989), σ. 71-88 κ.ε.).

13. Σε ορισμένα πλυντήρια στα οποία το πλάτος είναι μεγαλύτερο από το μήκος τους, η Δεξαμενή (Δ) καταλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος της μιάς πλατειάς πλευράς.

με την Δεξαμενή (Δ) και αποτελεί το απέναντι από αυτήν όριο του. Το πλάτος του Επικλινούς Δαπέδου είναι πάντοτε μικρότερο από 2 μ.

γ) Έναν άλλον επίπεδο χώρο, που εκτείνεται αμέσως μετά το μνημονευθέν Αυλάκι (Α1) και αποτελεί το μεγαλύτερο τμήμα του πλυντηρίου. Σ' αυτόν τον χώρο, που ονομάζεται συμβατικά Χώρος Στεγνώματος (Σ) ή Στεγνωτήριο, οι μεταλλουργοί άπλωναν, όπως πιστεύεται, το πλυμένο μετάλλευμα για να στεγνώσει, ή τους πλυνίτες[14] για να στραγγίσουν, ή ανακάτευαν το πλυμένο μετάλλευμα με λίγη άργιλλο και του έδιναν την μορφή πλίνθων, για να διευκολύνεται η τοποθέτηση και η τήξη του μέσα στην κάμινο[15].

δ) Ένα συνεχές ορθογώνιο «Κύκλωμα» τεσσάρων Αυλακιών (Α1-Α2-Α3-Α4), πλάτους και βάθους 0,35 μ. περίπου το καθένα, εναλλασσομένων με τρία Φρεάτια (Φ1-Φ2-Φ3), που περιβάλλει τον Χώρο του Στεγνώματος (Σ). Το βάθος των Φρεατίων κυμαίνεται γύρω στο 1,50 μ. Τα χείλη των Αυλακιών και των Φρεατίων ευρίσκονται όλα στο ίδιο επίπεδο. Τα άκρα του «Κυκλώματος» δεν συνδέονται μεταξύ τους, μέσα δε σ' αυτό εκινείτο και εστάθμευε το νερό μετά το πλύσιμο του μεταλλεύματος, για να αυτοκαθαρίζεται λόγω της καθίζησης των υλών, που είχε παρασύρει, και να επιστρέφει κοντά στην αφετηρία του καθαρό. Το νερό εκινείτο μόνο του από το κάθε Αυλάκι στο επόμενο Φρεάτιο και απ' αυτό στο επόμενο Αυλάκι λόγων των καταλλήλων κατωφερικών κλίσεων των πυθμένων των Αυλακιών και της υπερεκχείλισης των Φρεατίων.

ε) Έναν υπερυψωμένο, τέλος, μικρό χώρο (Μ), διαστ. 1×1 μ. περίπου, που εχρησίμευε για την μετάγγιση του νερού από το τέλος του «Κυκλώματος» στην αρχή του. Ο χώρος αυτός εφάπτεται κατά την μία πλευρά του με τα χείλη της μίας στενής πλευράς της Δεξαμενής (Δ) και έχει πάντα ελαφρή κατωφερική κλίση προς αυτήν. Όποτε εθεωρείτο απαραίτητο, οι μεταλλουργοί αντλούσαν με κατάλληλο δοχείο το νερό, που υπήρχε στο παρακείμενο Τρίτο Φρεάτιο (Φ3), και το έρριχναν επάνω στον Χώρο της Μετάγγισης, αυτό δε, λόγω της κλίσης του χώρου, κυλούσε ήρεμα και έπεφτε στην Δεξαμενή (Δ).

Για την διευκόλυνση της περιγραφής του πλυντηρίου Τύπου ΙΙ θα διακρίνουμε το πλυντήριο Τύπου Ι σε δύο τμήματα, ήτοι σε «Άνω» και σε «Κάτω» Τμήμα, με διαχωριστική μεταξύ τους γραμμή το προς το Επικλινές Δάπεδο (Ε) χείλος του πρώτου Αυλακιού (Α1) του «Κυκλώματος» και τις νοητές προεκτάσεις του. Σύμφωνα με αυτήν την διάκριση, το «Άνω» Τμήμα περιλαμβάνει την Δεξαμενή (Δ), τον Χώρο Μετάγγισης του νερού (Μ), το Επικλινές Δάπεδο (Ε) και το Τρίτο Φρεάτιο (Φ3), το δε «Κάτω» Τμήμα τον Χώρο Στεγνώματος (Σ) και όσα τον περιβάλλουν, ήτοι, κατά σειρά, το Πρώτο και το Δεύτερο Αυλάκι (Α1-Α2), το Πρώτο Φρεάτιο (Φ1), το Τρίτο Αυλάκι (Α3), το Δεύτερο Φρεάτιο (Φ2) και, τέλος, το Τέταρτο Αυλάκι (Α4).

Το από τον Κ. Κονοφάγο[16] υποτιθέμενο «Επίπεδο» πλυντήριο Τύπου ΙΙ, σύμφωνα τουλάχιστον με την σχεδιαστική παράστασή του (Σχέδ. 2), διαφέρει από εκείνο του Τύπου Ι ως προς τα εξής:

α) Δεν διαθέτει Χώρο Στεγνώματος του μεταλλεύματος (Σ) και ως εκ τούτου είναι κατά πολύ μικρότερο.

β) Το «Κύκλωμα» των Αυλακιών και των Φρεατίων του (Α1-Α2-Φ1-Α3-Φ2-Α4-Φ3) είναι μεν όμοιο εν πολλοίς με το αντίστοιχο του πλυντηρίου Τύπου Ι, δεν αναπτύσσεται όμως γύρω από τον Χώρο του Στεγνώματος του μεταλλεύματος (Σ), αφού εδώ υποτίθεται, ότι δεν υπάρχει ανάλογος χώρος, αλλά περιβάλλει την Δεξαμενή (Δ), τον Χώρο της Μετάγγισης του νερού (Μ) και το

14. Α. Κορδέλλας, Η Βιομηχανία της Εταιρίας των Μεταλλουργείων Λαυρίου και τα Μεταλλευτικά και Μεταλλουργικά αυτής προϊόντα εν τη Δ΄ Ολυμπιακή Εκθέσει, εν Αθήναις 1888, σ. 27. Α. Λιάγκουρας - Ε. Κακαβογιάννης, Ευρήματα Λαυρεωτικής, ΑΑΑ IX (1976), σ. 41 κ.ε., εικ. 8-9.

15. Κ. Κονοφάγος, Το αρχαίο Λαύριο, σ. 301.

16. Κ. Κονοφάγος, Το αρχαίο Λαύριο, σ. 244, εικ. 10-16.

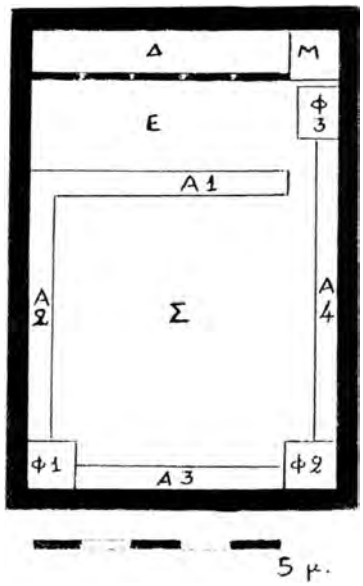

Σχέδ. 1. Σχηματική κάτοψη "Επίπεδου" πλυντηρίου, τύπου Ι.

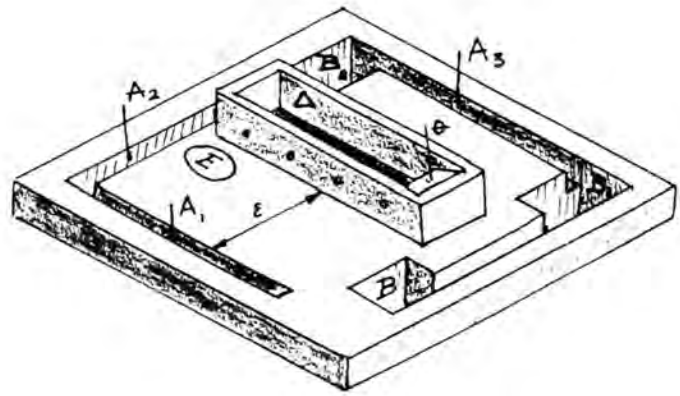

Σχέδ. 2. Το κατά Κ. Κονοφάγο "Επίπεδο" πλυντήριο, τύπου ΙΙ.

Επικλινές Δάπεδο (Ε) του πλυντηρίου. Το πρώτο Αυλάκι (Α1) και το τελευταίο Φρεάτιο του «Κυκλώματος» (Φ3) ευρίσκονται στην ίδια θέση και στους δύο Τύπους.

γ) Το Τέταρτο Αυλάκι του «Κυκλώματος» (Α4) είναι μικρότερο ως προς το μήκος από τα άλλα, ενώ στο πλυντήριο Τύπου Ι είναι το μεγαλύτερο.

Εξηγώντας την απουσία του Χώρου Στεγνώματος του μεταλλεύματος (Σ) από τον υποτιθέμενο Τύπο ΙΙ, ο Κ. Κονοφάγος γράφει, ότι *«... ο επιμελητής της έδρας του συγγραφέα στο Πολυτεχνείο Δρ. Γ. Παπαδημητρίου αποδίδει τούτο στο γεγονός ότι για τα πλυντήρια αυτά το θέμα «οικονομία του νερού» δεν ήταν τόσο πρωταρχικό όσο για τα άλλα πλυντήρια»*. Σε άλλη μεταγενέστερη εργασία του[17] ο Κ. Κονοφάγος υποστηρίζει, ότι τα πλυντήρια του Τύπου Ι ανήκουν κυρίως στον 4ο αι. π.Χ., ενώ εκείνα του υποτιθεμένου Τύπου ΙΙ, ότι πρέπει να είναι παλαιότερα, λόγω του ότι, κατά την γνώμη του, είναι ατελέστερα. Επειδή, τέλος, θεωρεί, ότι δεν υπάρχει σ' αυτά ο Χώρος Στεγνώματος (Σ), υποθέτει ότι *«... η πλινθοποίηση (του μεταλλεύματος) παλιότερα γινόταν σε άλλο χώρο ίσως κοντινό»*.

Εξετάζοντας κανείς τις ως άνω απόψεις του Κ. Κονοφάγου για την ύπαρξη και για την μορφή του «Επιπέδου» πλυντηρίου τύπου ΙΙ παρατηρεί τα εξής:

1) Επειδή μάλλον δεν θα ήταν δυνατόν, δεν δίδεται σχέδιο κάτοψης ενός συγκεκριμένου παρομοίου πλυντηρίου ή φωτογραφική εικόνα του. Εκείνο που δίδεται, είναι μόνο μία γραμμική προοπτική παράσταση πλυντηρίου του υποτιθεμένου «Τύπου ΙΙ» (Σχέδ. 2), η οποία όμως δεν συσχετίζεται από τον ερευνητή με κάποιο ανάλογο αρχαίο μνημείο, από εκείνα που σώζονται στην Λαυ-

17. Κ. Κονοφάγος, Η εξέλιξη της αρχαίας Ελληνικής Τεχνικής Εμπλουτισμού των μεταλλευμάτων στο Λαύριο, Πρακτικά του Πρώτου Σεμιναρίου Αρχαιομετρίας, Ινστιτούτο Γεωλογικών και Μεταλλευτικών Ερευνών, Αθήνα 1985, σ. 32 κ.ε.

ρεωτική. Ο Κ. Κονοφάγος γράφει ότι *«... τέτοιο πλυντήριο υπάρχει στο Θορικό. Το ανέσκαψε η Εφορεία Αττικής προ ολίγων ετών. Δεν έχει ακόμα δημοσιευθεί η σχετική έκθεση και έτσι δεν γνωρίζω αν στάθηκε δυνατό να χρονολογηθεί με όστρακα»*[18]. Η μαρτυρία αυτή μας επιτρέπει να εικάσουμε βασίμως το πως ο Κ. Κονοφάγος κατέληξε στο συμπέρασμα για την μορφή του πλυντηρίου Τύπου ΙΙ. Στην ευρύτερη περιοχή της πεδιάδας του Θορικού, και ιδίως στις παρυφές της, η Β΄ Εφορεία Αρχαιοτήτων «ανέσκαψε» όντως κατά καιρούς, μεταξύ άλλων, μερικά πλυντήρια σε διάφορα σημεία της, από τα οποία άλλα απεκαλύφθησαν πλήρως και άλλα εν μέρει, ανάλογα με τις εκάστοτε ανάγκες, όπως π.χ. στον χώρο του εργοστασίου «ΒΕΛΠΛΑΣΤ Α.Ε.»[19], στο κτήμα Ρώμα στην θέση Εργαστηράκια[20], στο οικόπεδο Βιολάρη[21], στην Κοιλάδα Ποτάμι[22] κατά την έξοδό της στην πεδιάδα του Θορικού («Ανασκαφή Ζορίδη») κ.ά. Οι ανασκαφές αυτές ήταν, όπως λέγονται, σωστικές και απέβλεπαν πρωτίστως στην πλήρη ή την μερική αποκάλυψη των μνημείων είτε για να μη κτισθούν επάνω τους κτίρια, όταν ο χώρος επρόκειτο να οικοδομηθεί, είτε για να είναι τα ερείπιά τους ορατά και να μη καταστρέφονται από την άροση, από δημόσια έργα κ.ά. Ο Κ. Κονοφάγος δεν ορίζει ακριβώς το μέρος του Θορικού, όπου είδε το αναφερόμενο πλυντήριο και ως εκ τούτου δεν μπορούμε να το ταυτίσουμε με πλήρη βεβαιότητα, επειδή όμως, όσο γνωρίζω, δεν έχει ως τώρα αποκαλυφθεί ή επισημανθεί πλυντήριο όμοιο με εκείνο, που ο ίδιος χαρακτηρίζει ως «Τύπου ΙΙ», υποθέτω, ότι θα είδε ίσως κάποιο παρόμοιο. Αυτό θα ήταν βέβαια ένα πλυντήριο, στο οποίο το «Κύκλωμα» της κίνησης του νερού θα περιέβαλλε την Δεξαμενή (Δ) και το Επικλινές Δάπεδο (Ε), επειδή όμως, όταν το είδε, πιθανώς δεν θα είχε ακόμη αποκαλυφθεί πλήρως, θα του έδωσε την εντύπωση, ότι δεν διέθετε Χώρο Στεγνώματος του μεταλλεύματος (Σ). Παρόμοια εντύπωση π.χ. θα μπορούσε να του είχε δώσει κατά την διάρκεια της έρευνάς του το πλυντήριο Α της ως άνω «Ανασκαφής Ζορίδη».

2) Η «κατάταξη» του «Επιπέδου» πλυντηρίου Τύπου Ι κυρίως στον 4ο αι. π.Χ. δεν φαίνεται να ανταποκρίνεται προς τα πράγματα, επειδή, όπως έχει εξακριβωθεί με τις αρχαιολογικές έρευνες, ο ίδιος Τύπος εχρησιμοποιείτο όχι μόνο κατά τον 4ο, αλλά και κατά τον 5ο αι. π.Χ.[23]. Εδώ ας προστεθεί, ότι τα πλυντήρια της Κοιλάδας Μπερτσέκο, που ανεκαλύφθησαν προσφάτως (βλ. υποσημ. 2 και 12) και είναι τα αρχαιότερα από όσα έχουν έλθει ως τώρα στο φως στην Λαυρεωτική, ανήκουν επίσης στον Τύπο Ι.

3) Όσο γνωρίζω, δεν υπάρχει μαρτυρία άλλου προγενεστέρου ή συγχρόνου ερευνητή, αρχαιολόγου ή τεχνολόγου, ότι είδε, οπουδήποτε στα αττικά αργυρεία, πλυντήριο παρόμοιο με εκείνο του υποτιθεμένου Τύπου ΙΙ.

Την ύπαρξη του ως άνω Επιπέδου πλυντηρίου Τύπου ΙΙ υπεστήριξε και ο τότε συνεργάτης του Κ. Κονοφάγου και νυν Καθηγητής στο Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο Γ. Παπαδημητρίου, ο οποίος σε πρόσφατη μελέτη του έγραψε, ότι *«... ολιγάριθμα»* πλυντήρια αυτού του τύπου *«... ευρίσκονται στα πεδινά μέρη γύρω από το λόφο του Θορικού*[24]». Ας σημειωθεί, ότι και στην εν λόγω

18. Κ. Κονοφάγος, ό.π., σ. 32.

19. Α. Λιάγκουρας - Ε. Κακαβογιάννης, Λαυρεωτική, ΑΔ 27 (1972), Χρονικά, σ. 149, Πίν. 94γ. Πρβλ. J. Ellis Jones, ό.π. (υποσημ. 5), σ. 72, εικ. 16.

20. Η έρευνά του δεν έχει ολοκληρωθεί και είναι αδημοσίευτο. Πιθανότατα είναι ένα από τα παλαιότερα σωζόμενα πλυντήρια της Λαυρεωτικής των Κλασικών χρόνων.

21. Μ. Οικονομάκου, Κερατέα, ΑΔ 34 (1979), Χρονικά, σ. 88.

22. Π. Ζορίδης, Εργαστήριο Εμπλουτισμού μεταλλεύματος στο Θορικό, ΑΕ 1980, σ. 75 κ.ε.

23. H. Mussche, Thorikos. A Guide to the Excavations, Bruxelles 1974, σ. 50, εικ. 65-66.

24. Γ.Δ. Παπαδημητρίου, Μορφολογικά στοιχεία και τυποποίηση των αρχαίων Επιπέδων πλυντηρίων, Πρακτικά Δ΄ Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής, Καλύβια Αττικής 30 Νοεμβρίου, 1-3 Δεκεμβρίου 1989, Καλύβια Αττικής 1993, σ. 187 κ.ε.

μελέτη δεν υπάρχει επίσης μια ακριβής κάτοψη ή φωτογραφική εικόνα ενός απ' αυτά, αλλά μόνο μια σχηματική παράσταση κάτοψης του κατά τον Κ. Κονοφάγο πλυντηρίου Τύπου ΙΙ, για την οποία όμως δεν δηλώνεται, ότι «εικονίζει» συγκεκριμένο σωζόμενο μνημείο και ποιο. Ως *«... λόφος του Θορικού»* θα χαρακτηρίζεται προφανώς το Βελατούρι, επειδή όμως, όσο τουλάχιστον κατόρθωσα να εξακριβώσω, τα εν όλω ή εν μέρει διακρινόμενα στην επιφάνεια του εδάφους πλυντήρια τόσο στο Βελατούρι όσο και στις παρυφές όλης της παρακειμένης πεδιάδας του Θορικού δεν ανήκουν στον κατά τον Κ. Κονοφάγο Τύπο ΙΙ, εικάζω, ότι ο Γ. Παπαδημητρίου δεν πρέπει να εννοεί άλλα σχετικά μνημεία, αλλά εκείνα τα οποία εννοεί και ο Κ. Κονοφάγος.

Για να ερμηνεύσει την υποτιθέμενη έλλειψη του Χώρου Στεγνώματος (Σ) από το πλυντήριο Τύπου ΙΙ, ο Γ. Παπαδημητρίου, όπως είδαμε, εθεώρησε, ότι σ' αυτά τα πλυντήρια *«... η οικονομία του νερού δεν ήταν πρωταρχικής σημασίας»*. Η άποψη αυτή, κατά την γνώμη μου, δεν φαίνεται βάσιμη, επειδή η οικονομία του νερού δεν εσχετίζετο με τον ένα ή με τον άλλο τύπο του πλυντηρίου μεταλλεύματος, αλλά αποτελούσε μια γενική και μόνιμη ανάγκη των μεταλλουργικών έργων στην Λαυρεωτική, λόγω του ότι η Νότια Αττική γενικά ήταν τότε, όπως και σήμερα, σχεδόν τελείως άνυδρη και ως κύριο σχεδόν χορηγό νερού, με εξαίρεση ίσως μερικές μικρές πηγές, είχε μόνο τον ουρανό. Για να στηρίξει την άποψή του, ότι η οικονομία του νερού σ' αυτά τα πλυντήρια δεν είχε «πρωταρχική σημασία», ο Γ. Παπαδημητρίου έγραψε επίσης τα εξής[25]: *«Στην περιοχή αυτή* (δηλαδή του Θορικού) *δεν υπάρχουν, εξάλλου, δεξαμενές, αλλά ασφαλώς υπήρχαν πηγάδια κατά την αρχαιότητα. Δεν βλέπω, επίσης, το λόγο που θα απέκλειε ακόμα και τη χρήση θαλασσινού νερού, δεδομένου ότι η θάλασσα είναι σχετικά κοντά και η μεταφορά του με ζώα εύκολη. Δεν υπάρχει, εν τούτοις καμία απόδειξη ότι μπορεί να χρησιμοποιήθηκε και θαλασσινό νερό»*.

Αν και δεν λείπουν τελείως[26], η παρατήρηση ότι στην περιοχή του Θορικού γενικά δεν υπάρχουν δεξαμενές (τουλάχιστον τόσες και τόσο μεγάλες όσο σε άλλες περιοχές της Λαυρεωτικής, όπου ελειτούργησαν μεταλλουργικά εργαστήρια), είναι ορθή, κατά την γνώμη μου όμως η έλλειψη δεξαμενών για την συγκέντρωση του νερού των βροχών δεν οφείλεται ενδεχομένως στο ότι τα εκεί πλυντήρια δεν εχρειάζοντο, λόγω του τύπου τους, πολύ νερό ή στο ότι εχρησιμοποιείτο νερό της θάλασσας για το πλύσιμο του μεταλλεύματος. Στην πεδιάδα του Θορικού υπήρχε ένας μικρός ποταμός, που επήγαζε από τον δήμο της Κεφαλής, την σημερινή δηλαδή Κερατέα, και έρρεε κατά μήκος της κοιλάδας Ποτάμι[27], όπου είχε αναπτυχθεί ο δήμος των Ποταμίων[28]. Ακολούθως, όπως δείχνει η σημερινή κοίτη του, επορεύετο παράλληλα και σε μικρή απόσταση από τους δυτικούς και τους νοτίους πρόποδες του λόφου Βελατούρι και εξέβαλλε στον κόλπο του Θορικού. Ο ποταμός αυτός σήμερα μεν είναι ξεροπόταμος, κατά τους Κλασικούς όμως και τους μετέπειτα χρόνους, σύμφωνα με πολλές γεωλογικές ενδείξεις, θα είχε συνεχή ροή και αρκετό νερό. Αξιοσημείωτο είναι επίσης, ότι αξιόλογη πηγή και ασφαλώς κάποιο ρυάκι θα επήγαζαν και από τον μυχό της κοιλάδας Αδάμι, που αρχίζει από την περιοχή της Πλάκας, στο βορειοδυτικό όριο της πεδιάδας του Θορικού, στην οποία και εκβάλλει επίσης. Εκτιμώντας όλα τα ως άνω, μπορούμε, νομίζω, να υποστηρίξουμε, ότι τα μεταλλουργικά εργαστήρια που ευρίσκοντο τόσο στην «Βιομηχανική Συνοικία» της Κλασικής πόλης του Θορικού όσο και στις παρυφές της ευρύτερης ομώ-

25. Γ.Δ. Παπαδημητρίου, ό.π., σ. 187.

26. Βλ. π.χ. H. Mussche, Thorikos II (1964), σ. 58 κ.ε., εικ. 60.

27. R. Paepe, Le cadre régional du site de Thorikos, Thorikos I (1963), σ. 11 κ.ε., εικ. 2-3 και 6. R. Paepe - D. Deraymaeker, Geomorphological and Quaternary Mapping of the Adami-Potami Area (S.-E. Attica), Thorikos VI (1969), σ. 79 κ.ε. 28. U. Koehler, Potamos. Ein Beitrag zur Geschichte und Topographie der attischen Demen, AM X (1885), σ. 105 κ.ε. E. Vanderpool, A Lex Sacra of the Attic Deme Phrearrhioi, Hesperia XXXIX (1970), σ. 51, εικ. 1. J.S. Traill, The Political Organization of Attica, Hesperia, Supplement XIV (1975), σ. 44 κ.ε.

νυμης πεδιάδας, θα επρομηθεύοντο το απαραίτητο για την λειτουργία των πλυντηρίων τους νερό από το παρακείμενο ποτάμι[29]. Την εκάστοτε αναγκαία ποσότητα την μετέφεραν στο κάθε εργαστήριο με τα ζώα. Λόγω προφανώς της ύπαρξης του ποταμού η κατασκευή δεξαμενών για την συλλογή και την αποθήκευση του νερού των βροχών δεν ήταν στον Θορικό[30] τόσο αναγκαία όσο σε άλλες περιοχές των αττικών αργυρείων.

Η μορφή του Επιπέδου πλυντηρίου Τύπου ΙΙ που υπέθεσε ο Κ. Κονοφάγος, δεν φαίνεται, σύμφωνα με όλα τα ανωτέρω, να ανταποκρίνεται τελείως προς τα πράγματα, η άποψή του όμως ότι στην Λαυρεωτική των Κλασικών χρόνων υπήρχαν δύο τύποι Επιπέδων πλυντηρίων, επιβεβαιώθηκε πλήρως από τα ευρήματα προσφάτων ανασκαφικών ερευνών, για τις οποίες θα μιλήσουμε εν συνεχεία. Τα ευρήματα αυτά μας επιτρέπουν επίσης να συμπληρώσουμε τις υποθέσεις του Κ. Κονοφάγου για την μορφή του εν λόγω Τύπου ΙΙ και συνάμα να κατανοήσουμε εκείνη άλλων πλυντηρίων, που έχουν αποκαλυφθεί παλαιότερα.

Κατά το διάστημα από το θέρος του 1983 μέχρι τα τέλη περίπου του 1987, και στο πλαίσιο των αρμοδιοτήτων της Β΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, επραγματοποιήθηκαν από τον γράφοντα στην περιοχή των αρχαίων αττικών αργυρείων ορισμένες ανασκαφικές έρευνες, ήτοι: α) Στην κοιλάδα Μπότσαρη, μέσα δηλαδή στον «απέραντο» χώρο όπου έχει εγκατασταθεί η «Ελληνική Βιομηχανία Όπλων Α.Ε.» (ΕΒΟ). β) Στην κοιλάδα της Αγίας Τριάδας στην Σούριζα και συγκεκριμένα στο βορειότερο από τα δυτικά παρακλάδια της και γ) Στο Σπιθαροπούσι, ήτοι στο νότιο τμήμα της κεντρικής «οροσειράς» της Λαυρεωτικής. Οι έρευνες αυτές, που ήταν «σωστικές, έγιναν με αφορμές αφ' ενός μεν την ανέγερση εργοστασιακών κ.ά. εγκαταστάσεων μέσα στον χώρο της ΕΒΟ και αφ' ετέρου την διάνοιξη διαφόρων δασικών κ.ά. οδών από το Υπουργείο Γεωργίας για την αξιοποίηση του «Εθνικού Δρυμού Σουνίου». Κύριος σκοπός των ερευνών ήταν και εδώ ο εντοπισμός των αρχαίων μνημείων, που εσώζοντο στις περιοχές αυτές, για να μη προγραμματισθούν στον χώρο τους δημόσια έργα κάθε είδους, που θα μπορούσαν να τα βλάψουν ή και να τα καταστρέψουν. Ας σημειωθεί, ότι τα περισσότερα από τα ερείπια των

29. Ο Π. Ζορίδης (ό.π., σ. 83) επεσήμανε, ότι το νερό για την λειτουργία των πλυντηρίων που απεκάλυψε, προήρχετο από το Ποτάμι, που διήρχετο σε μικρή απόσταση ανατολικώς, και ότι η επιλογή της θέσης του Εργαστηρίου δεν ήταν τυχαία, αλλά οφείλετο ακριβώς σ' αυτή την γειτνίαση.

30. Εδώ, παρεμπιπτόντως, μπορούμε να σημειώσουμε ένα πρόβλημα της μελέτης των μεταλλευτικών πραγμάτων του Θορικού. Κατά τα τέλη του 6ου αι. π.Χ., όπως δείχνουν διάφορα αρχαιολογικά ευρήματα (βλ. Η. Mussche, Thorikos in Archaic and Classical Times, Miscellanea Graeca 1 (1975), σ. 46 κ.ε.), η ομώνυμη πόλη ευρίσκετο σε ακμή. Η τότε οικονομική της άνθιση εσχετίζετο ασφαλώς με την εκμετάλλευση του υπεδάφους του λόφου Βελατούρι ή και της ευρύτερης περιοχής γύρω από την παρακείμενη πεδιάδα, δεν έχουν όμως ακόμη ευρεθεί πλυντήρια αυτής της περιόδου για τον καθαρισμό του μεταλλεύματος. Η εν λόγω έλλειψη φαίνεται παράδοξη, αλλά δεν είναι, επειδή, κατά την γνώμη μου, μπορεί πλέον να εξηγηθεί από το μεταλλουργικό εργοτάξιο της Κοιλάδας Μπερτσέκο, που ανακαλύφθηκε προσφάτως (βλ. υποσημ. 2 και 12), και από το είδος των πλυντηρίων του. Όπως πιστοποιείται από το εν λόγω εργοτάξιο, κατά τα τέλη του 6ου και τις αρχές του 5ου αι. π.Χ. οι μεταλλουργοί της Λαυρεωτικής κατεσκεύαζαν τα πλυντήρια του μεταλλεύματος δίπλα στις όχθες των ρεμάτων και των ποταμίσκων, όπου ετύχαινε να υπάρχουν, για να προμηθεύονται εύκολα το νερό, που ήταν απαραίτητο για την λειτουργία τους. Η κατ' ανάγκην «ανεξαρτητοποίηση» των πλυντηρίων από τις πηγές του ρέοντος νερού με την κατασκευή μεγάλων υπαιθρίων δεξαμενών για την συγκέντρωση και την αποθήκευση των ομβρίων υδάτων επήλθε λίγο αργότερα. Σύμφωνα με τα ως άνω, τα αρχαιότερα πλυντήρια μεταλλεύματος στον Θορικό θα πρέπει να είχαν κατασκευασθεί στις όχθες του ποταμού, που ερχόταν από την Κεφαλή και έρρεε κατά μήκος των δυτικών και των νοτίων προπόδων του λόφου Βελατούρι, ή στις όχθες και άλλων παρακειμένων ρεμάτων. Η αρχαία κοίτη του εν λόγω ποταμού καθώς και των ρεμάτων, δεν συμπίπτουν βέβαια με τις σημερινές, επειδή λόγω των προσχώσεων έχουν αλλάξει κατά πολύ. Μιά ένδειξη του μεγέθους αυτών των προσχώσεων μας παρέχει η επικάλυψη των ερειπίων του λεγομένου ναού της Δήμητρας και της Κόρης (βλ. Η. Mussche, ό.π. (υποσημ. 23), σ. 45, εικ. 59-61) στους νοτίους πρόποδες του εν λόγω λόφου.

Σχέδ. 3. Απόσπασμα χάρτη της Λαυρεωτικής.

αρχαίων μεταλλουργικών εργαστηρίων της Λαυρεωτικής διακρίνονται εύκολα στην επιφάνεια του εδάφους, επειδή, για λόγους γεωλογικούς και κλιματολογικούς, καλύπτονται συνήθως από λεπτό στρώμα επιχώσεων ή από θαμνοειδή βλάστηση.

Κατά τις ως άνω έρευνες ανεκαλύφθησαν και απεκαλύφθησαν εν μέρει δεκατρία μεταλλουργικά εργαστήρια της Κλασικής περιόδου, ήτοι πέντε στην περιοχή της ΕΒΟ, πέντε στην Αγία Τριάδα της Σούριζας και τρία στο Σπιθαροπούσι (Σχέδ. 3), σε όλα δε ανεξαιρέτως, μαζί φυσικά με τις άλλες συνήθεις εγκαταστάσεις, υπάρχουν από ένα ή από δύο Ορθογώνια πλυντήρια μεταλλεύματος. Τα περισσότερα από αυτά είναι του Τύπου Ι, τα λοιπά όμως, και παρά τις μεταξύ τους μικρές διαφορές, ανήκουν σαφώς σ' έναν άλλο τύπο, τον οποίο, νομίζω, μπορούμε πλέον να θεωρούμε ως τον πραγματικό Τύπο ΙΙ των Ορθογωνίων πλυντηρίων της Λαυρεωτικής.

Τα αποκαλυφθέντα πλυντήρια Τύπου ΙΙ έχουν όλα τον μεγάλο τους άξονα κατευθυνόμενο από Β. προς Ν. και είναι τα εξής:

1. *Πλυντήριο 1 του Εργαστηρίου 1 στην περιοχή της ΕΒΟ*[31]: Έχει μήκος 10,80 και μέγ. πλάτος

31. Ε. Κακαβογιάννης, Λαυρεωτική, ΑΔ 39 (1984), Χρονικά, σ. 53, Πίν. 13β και 14α και γ.

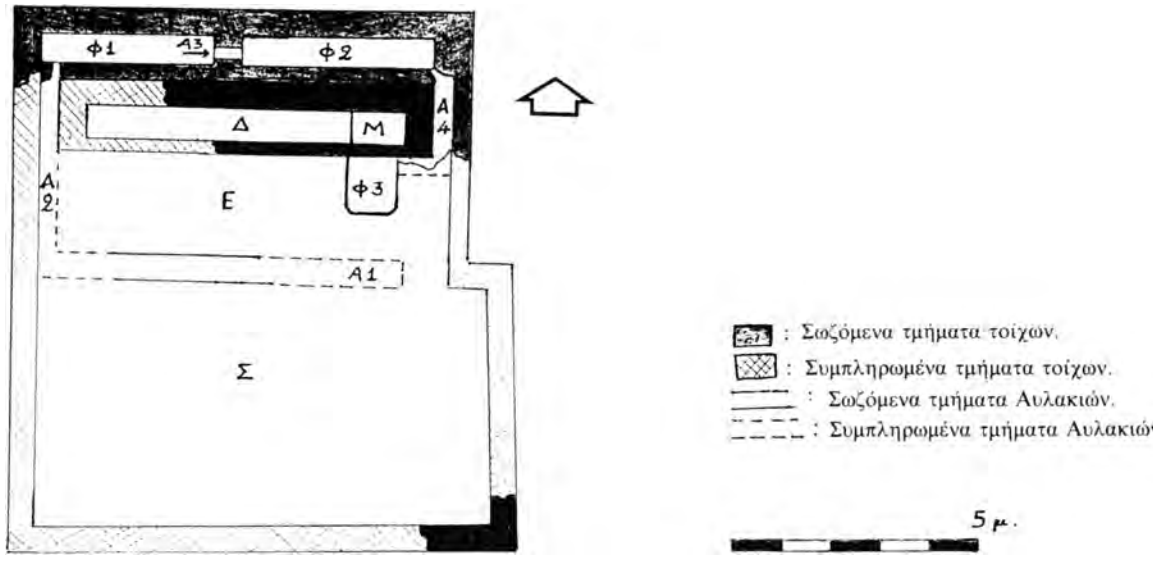

Σχέδ. 4. Γραμμική κάτοψη του πλυντηρίου Ι του Εργαστηρίου 1 της περιοχής της ΕΒΟ.

10,30 μ. (Σχέδ. 4· Πίν. 1 α). Μεγάλο μέρος του Χώρου Στεγνώματος (Σ), ο οποίος φαίνεται ότι ήταν λίγο πλατύτερος από το υπόλοιπο τμήμα του πλυντηρίου, έχει καταστραφεί από την διάνοιξη οδού πριν από πολλά χρόνια. Κατεστραμμένο ευρέθηκε επίσης το μεγαλύτερο μέρος της Δεξαμενής του (Δ) κ.ά. Τα Φρεάτια Φ1 και Φ2 του «Κυκλώματος» είναι επιμήκη, εκτείνονται κατά μήκος της εξωτερικής πλευράς της Δεξαμενής (Δ) και εφάπτονται μεταξύ τους κατά την μία στενή πλευρά τους, που χρησιμεύει ως μεσότοιχος. Επάνω στην άνω επιφάνεια του μεσοτοίχου υπάρχει εγκάρσιο αβαθές Αυλάκι, με αποτέλεσμα το νερό, όταν εγέμιζε το ένα Φρεάτιο, να περνάει μόνο του στο άλλο. Παρά το ότι, λόγω του μικρού μήκους και του μικρού βάθους του, το Αυλάκι του μεσοτοίχου των Φρεατίων Φ1 και Φ2 δεν ελειτουργούσε ως Αυλάκι για την καθίζηση των υλών, που είχε παρασύρει το νερό, το εκλαμβάνουμε συμβατικά ως το Τρίτο Αυλάκι του «Κυκλώματος» (Α3) για λόγους ευκολίας της περιγραφής αυτού του πλυντηρίου αλλά και των άλλων, στα οποία τα Φρεάτια Φ1 και Φ2 εφάπτονται μεταξύ τους. Το τελευταίο Αυλάκι του «Κυκλώματος» (Α4) περιβάλλει εν μέρει τον Χώρο της Μετάγγισης (Μ), έχει μικρό μήκος και είναι υπαίθριο.

2. *Πλυντήριο του Εργαστηρίου 3 της περιοχής της ΕΒΟ*[32]: Έχει μήκος 9,50, τουλάχιστον, και μεγ. πλάτος 6,60 μ. (Σχέδ. 5· Πίν. 1 β-2 α). Το υπέργειο μέρος της Δεξαμενής (Δ) έχει καταστραφεί σχεδόν πλήρως, σώζεται δε απ' αυτήν μόνο ο πυθμένας της. Τελείως κατεστραμμένος είναι επίσης ο Χώρος της Μετάγγισης (Μ). Το κύριο χαρακτηριστικό αυτού του πλυντηρίου είναι το ότι το «Κύκλωμα» του νερού διαθέτει τέσσερα Φρεάτια και πέντε Αυλάκια και όχι τρία και τέσσερα αντιστοίχως, όπως τα άλλα. Τα Φρεάτια Φ1 και Φ2 έχουν θέση και διάταξη όμοιες με εκείνες των ιδίων Φρεατίων του προηγουμένου πλυντηρίου (υπ' αριθ. 1). Το Τέταρτο Αυλάκι (Α4) του «Κυκλώματος» εκτείνεται κατά μήκος της εξωτερικής παρειάς της ανατολικής πλευράς του πλυντη-

32. Ε. Κακαβογιάννης, ό.π., σ. 54γ.

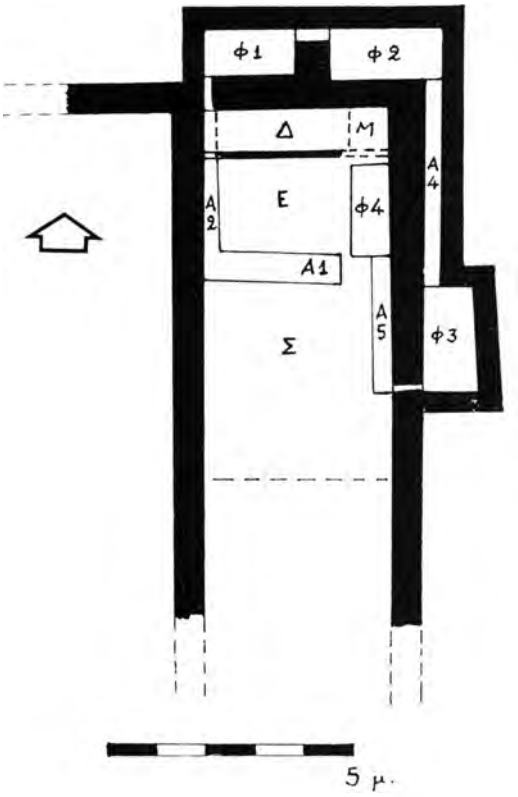

Σχέδ. 5. Γραμμική κάτοψη του πλυντηρίου του Εργαστηρίου 3 της περιοχής της ΕΒΟ.

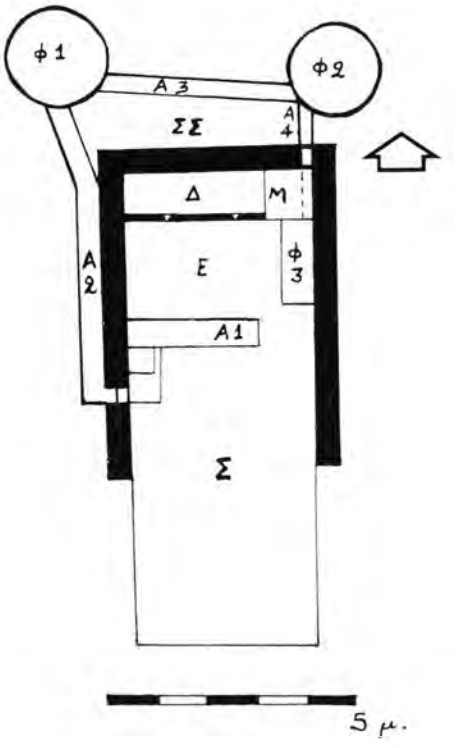

Σχέδ. 6. Γραμμική κάτοψη του πλυντηρίου του Εργαστηρίου 1 στο Σπιθαροπούσι.

ρίου, έχει μεγάλο μήκος και οδηγεί σε ενδιάμεσο Φρεάτιο (Φ3). Μετά απ' αυτό, το «Κύκλωμα» συνεχίζεται με μια μεγάλη οπή στην ανατολική μακρά πλευρά του πλυντηρίου, που οδηγεί στο τελευταίο Αυλάκι (Α5). Αυτό προχωρεί με αντίστροφη προς το Α4 κατεύθυνση κατά μήκος της εσωτερικής παρειάς της ίδιας πλευράς του πλυντηρίου και εκβάλει στο τελευταίο Φρεάτιο (Φ4), που ευρίσκεται δίπλα στην Δεξαμενή (Δ). Το νότιο όριο του Χώρου Στεγνώματος (Σ), επομένως και το μήκος του, είναι αβέβαιο. Το εν λόγω πλυντήριο παρέχει την εντύπωση, ότι έχει κατασκευασθεί μέσα σε προϋπάρχον οικοδόμημα και ότι σ' αυτό οφείλονται οι διαφορές της μορφής του από την τυπική μορφή του Επιπέδου πλυντηρίου Τύπου ΙΙ.

3. *Πλυντήριο του Εργαστηρίου 1 στο Σπιθαροπούσι*[33]: Έχει μέγ. μήκος 13,05 και μέγ. πλάτος 7,60 μ. (Σχέδ. 3 και 6· Πίν. 2 β-3 α). Γενικά, είναι ένα πλυντήριο μικρών διαστάσεων. Το θωράκιο της Δεξαμενής του (Δ) σώζεται σε σχεδόν καλή κατάσταση και φέρει δύο μόνο οπές εκροής, που ευρίσκονται σε επίπεδο 0,45 μ. υψηλότερα από το δάπεδο του Επικλινούς Δαπέδου (Ε). Το Πρώτο Αυλάκι (Α1) του «Κυκλώματος» είναι τυφλό κατά το δυτικό άκρο του (Πίν. 3 β), επικοινωνεί

33. Ε. Κακαβογιάννης, Λαυρεωτική, ΑΔ 38 (1983), Χρονικά, σ. 55, Β΄, Πίν. 27γ και ΑΔ 39 (1984), Χρονικά, σ. 49 κ.ε.

όμως με μια ορθογώνια βάθυνση του Χώρου Στεγνώματος (Σ), που ευρίσκεται αμέσως νοτιότερα, και, μέσω αυτής, με μια μεγάλη ορθογώνια οπή, που ανοίγεται στην δυτική μακρά πλευρά του πλυντηρίου και αποτελεί την κανονική συνέχειά του. Το Δεύτερο Αυλάκι (Α2) αρχίζει ακριβώς από την έξοδο αυτής της οπής και κατευθύνεται προς Β. Στην αρχή πορεύεται εν επαφή με την εξωτερική παρειά της δυτικής μακράς πλευράς του πλυντηρίου, ακολούθως όμως κάμπτεται γωνιωδώς και απομακρύνεται λίγο απ' αυτήν. Τα Φρεάτια Φ1 και Φ2 είναι κυκλικά, διαμ. 1,90 και βάθ. 1,80 μ. περίπου, το δε Τρίτο Αυλάκι (Α3), που τα συνδέει, είναι σχεδόν παράλληλο με την εξωτερική πλευρά της Δεξαμενής (Δ) και απέχει απ' αυτήν γύρω στο 1 μ. Λόγω αυτής της απόστασης, δημιουργείται ένας σχετικά μικρός μακρόστενος χώρος, που εκτείνεται αμέσως βορείως της Δεξαμενής (Δ) και ορίζεται από αυτήν, από το βόρειο τμήμα του Α2, από το Α3 και από το βόρειο τμήμα του Α4. Ο χώρος αυτός είναι επιστρωμένος με υδραυλικό κονίαμα, όπως δηλαδή και όλες οι άλλες επιφάνειες του πλυντηρίου, φαίνεται δε ότι εχρησίμευε ως ένας συμπληρωματικός Χώρος Στεγνώματος (ΣΣ), επάνω στον οποίο θα άπλωναν, για να στραγγίσουν και να στεγνώσουν, τους πλυνίτες, που κατακάθιζαν στα Φρεάτια Φ1 και Φ2, στο Αυλάκι Α3 και στα βόρεια τμήματα των Α2 και Α4, όταν φυσικά αυτά εγέμιζαν από ιλύ και τα εκαθάριζαν, για να μην εμποδίζεται η λειτουργία του πλυντηρίου. Το Τέταρτο Αυλάκι (Α4) κατά το νότιο τμήμα του είναι υπόγειο (Πίν. 4 α), επειδή πορεύεται κάτω από τον Χώρο της Μετάγγισης (Μ). Ο Χώρος του Στεγνώματος (Σ) έχει ελαφρή κατωφερική κλίση προς το Πρώτο Αυλάκι (Α1).

4. *Πλυντήριο του Εργαστηρίου 2 στο Σπιθαροπούσι*[34]: Έχει μέγ. μήκος 18,50 και μέγ. πλάτος 7,40 μ. (Σχέδ. 3 και 7· Πίν. 4 β), είναι δε ένα από τα μεγαλύτερα και συνάμα τα καλύτερα σωζόμενα πλυντήρια της Λαυρεωτικής, που διατηρεί μάλιστα ακέραιο και το θωράκιο της Δεξαμενής (Δ) του. Σ' αυτό υπάρχουν τρεις μόνο οπές εκροής, που ευρίσκονται σε επίπεδο 0,28 μ. υψηλότερα από το δάπεδο του Επικλινούς Δαπέδου (Ε)[35]. Το Πρώτο Αυλάκι του «Κυκλώματος» ενώνεται με το Δεύτερο (Α2) μέσω μιας μεγάλης ορθογώνιας οπής, που αποτελεί την συνέχειά του και είναι ανοιγμένη στην δυτική πλευρά του πλυντηρίου (Πίν. 5 α). Τα Φρεάτια Φ1 και Φ2, όπως και το Τρίτο Αυλάκι (Α3) του «Κυκλώματος», που τα συνδέει, απέχουν αρκετά από την βόρεια πλευρά της Δεξαμενής (Πίν. 5 β), με αποτέλεσμα το Δεύτερο (Α2) και το Τέταρτο Αυλάκι (Α4) να αποκτούν μεγάλο μήκος και να σχηματίζεται αμέσως βορείως της Δεξαμενής (Δ) ένας συμπληρωματικός Χώρος Στεγνώματος (ΣΣ), όπως και στο προηγούμενο πλυντήριο. Το Α4 κατά το νότιο τμήμα του είναι και εδώ υπόγειο (Πίν. 6 α), επειδή πορεύεται κάτω από τον Χώρο της Μετάγγισης (Μ).

5. *Πλυντήριο 2 του Εργαστηρίου 3 στο Σπιθαροπούσι*: Έχει μήκος 13 μ. τουλάχιστον, και πλάτος 7,50 μ. περίπου (Σχέδ. 3 και 8). Το θωράκιο της Δεξαμενής (Δ), που έχει καταστραφεί, πιθανώς να ήταν κτιστό. Η διάταξη των Φρεατίων Φ1 και Φ2 διαφέρει από την συνήθη, λόγω του ότι αμέσως βορείως του πλυντηρίου ανοίγεται εκτεταμένο υπαίθριο όρυγμα, οφειλόμενο μάλλον σε αρχαία απόπειρα μεταλλευτικής έρευνας. Επειδή ακριβώς δεν υπήρχε εκεί ο κατάλληλος χώρος, το Πρώτο Φρεάτιο (Φ1) κατασκευάσθηκε στο άκρο του Πρώτου Αυλακιού (Α1), αμέσως μετά την τυπική οπή στην δυτική πλευρά του πλυντηρίου, που αποτελεί την συνέχειά του (Πίν. 6 β). Το Δεύτερο Αυλάκι (Α2), που αρχίζει από τα χείλη του Φ1, πορεύεται κατά μήκος της εξωτερικής παρειάς της δυτικής πλευράς του πλυντηρίου επί 1 μ. και εκβάλλει στο Δεύτερο Φρεάτιο (Φ2),

34. Ε. Κακαβογιάννης, ΑΔ 38 (1983), Χρονικά, σ. 55, Γ΄, Πίν. 28α, και ΑΔ 39 (1984), Χρονικά, σ. 50β.

35. Το ότι οι οπές εκροής ευρίσκονται σε τόσο χαμηλό επίπεδο, είναι, νομίζω, μιά ισχυρή ένδειξη, ότι σ' αυτό το πλυντήριο τουλάχιστον, όπως και σε άλλα παρόμοια, δεν ήταν δυνατόν να χρησιμοποιούνται για τον «εμπλουτισμό» ξύλινα ρείθρα, όπως εκείνα που υπέθετε ο Κ. Κονοφάγος, επειδή αυτά δεν μπορούσαν να λάβουν την κατάλληλη κλίση, για να ρέει επάνω τους το νερό με την απαιτούμενη για τον καθαρισμό του μεταλλεύματος ένταση (βλ. Ε. Κακαβογιάννης, Πρακτικά Α΄ Συμποσίου Αρχαιομετρίας της Ελληνικής Αρχαιομετρικής Εταιρείας, Αθήνα 1992, σ. 79 κ.ε.).

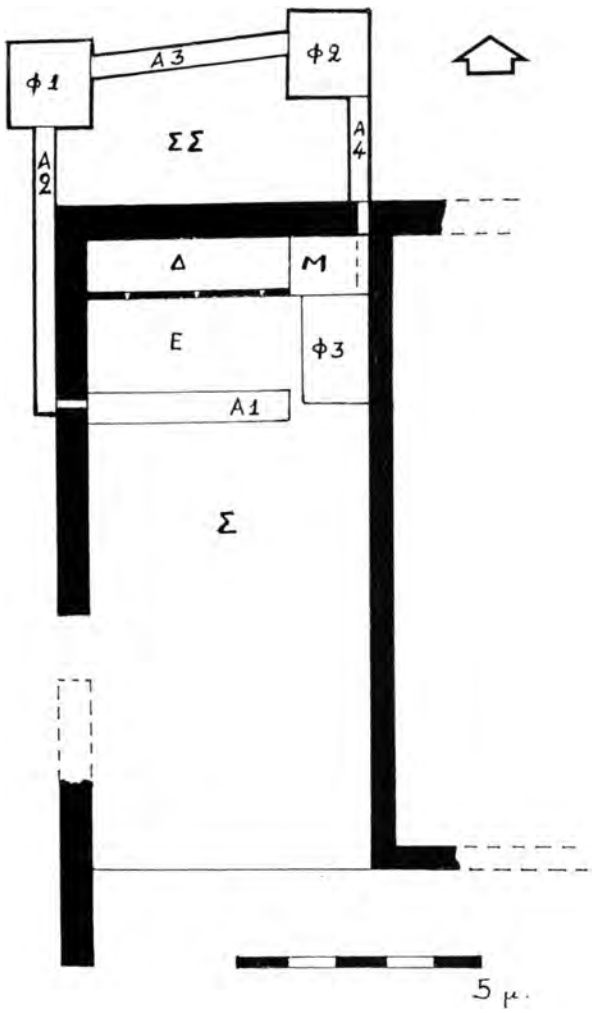

Σχέδ. 7. Γραμμική κάτοψη του πλυντηρίου του Εργαστηρίου 2 στο Σπιθαροπούσι.

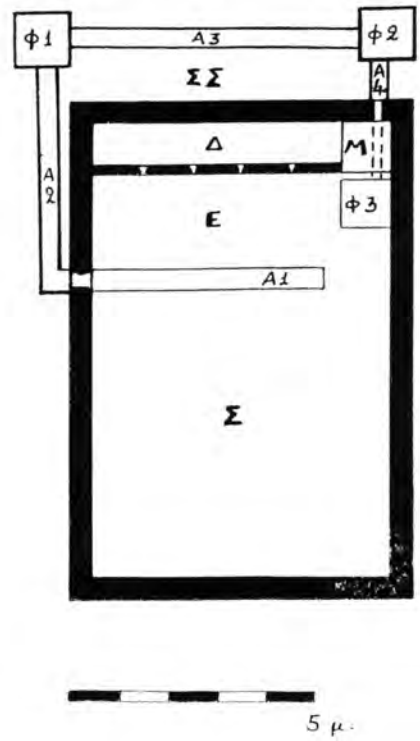

Σχέδ. 8. Γραμμική κάτοψη του πλυντηρίου 2 του Εργαστηρίου 3 στο Σπιθαροπούσι.

που είναι μεγαλύτερο από το προηγούμενο και εφάπτεται σχεδόν στο βορειότερο τμήμα της ίδιας παρειάς. Το Τρίτο Αυλάκι (Α3) εκτείνεται εν επαφή και κατά μήκος της εξωτερικής παρειάς της βόρειας πλευράς της Δεξαμενής (Δ), που χρησιμεύει και ως νότια παρειά του, συνεχίζεται δε από το Τέταρτο Αυλάκι (Α4), που είναι εξ ολοκλήρου υπόγειο. Το Α4 είναι απλώς μία μεγάλη σωληνωτή οπή, διαμ. 0,06 και μήκ. 1,50 μ., που αρχίζει από το ανατολικό άκρο της νότιας παρειάς του Α3, διέρχεται κάτω από τον Χώρο της Μετάγγισης (Μ) του νερού και καταλήγει στην βόρεια παρειά (Πίν. 6 γ) του Τρίτου Φρεατίου (Φ3).

Το Ορθογώνιο πλυντήριο του Τύπου ΙΙ, σύμφωνα με τα ως άνω παραδείγματα, είναι παρόμοιο, σε γενικές γραμμές, και ισοδύναμο με το Ορθογώνιο πλυντήριο του Τύπου Ι, διαφέρει δε απ' αυτό μόνο ως προς την διάταξη ορισμένων οργανικών μελών του και συγκεκριμένα των Αυλακιών Α2, Α3 και Α4 και των Φρεατίων Φ1 και Φ2. Το Πρώτο Αυλάκι (Α1) και το Τελευταίο Φρεάτιο (Φ3) ευρίσκονται στην ίδια θέση και στους δύο Τύπους. Τα Αυλάκια και τα συνεχόμενα Φρεάτια απαρ-

τίζουν στο σύνολό τους το «Κύκλωμα» της κίνησης και της αυτοκάθαρσης του χρησιμοποιημένου για το πλύσιμο του μεταλλεύματος νερού, στο πλυντήριο όμως του Τύπου ΙΙ το εν λόγω «Κύκλωμα» δεν αναπτύσσεται γύρω από τον Χώρο του Στεγνώματος του μεταλλεύματος (Σ), όπως συμβαίνει στο πλυντήριο του Τύπου Ι, αλλά πορεύεται αντιστρόφως και περιβάλλει το «Άνω» Τμήμα του πλυντηρίου, ήτοι το Επικλινές Δάπεδο (Ε), την Δεξαμενή (Δ) και τον Χώρο της Μετάγγισης του νερού (Μ)[36]. Αξιοσημείωτο είναι επίσης το ότι, ενώ στον Τύπο Ι το «Κύκλωμα» του νερού εφάπτεται μετά το Πρώτο Αυλάκι (Α1) στην εσωτερική παρειά των τοίχων, που ορίζουν το περίγραμμα του «Κάτω» Τμήματος του πλυντηρίου, στον Τύπο ΙΙ βγαίνει συνήθως έξω από το πλυντήριο, διά μέσου μιας μεγάλης οπής, που υπάρχει στον τοίχο της μακράς πλευράς του (Σχέδ. 5-7· Πίν. 3 β, 5 α, 6 β), και πορεύεται εν επαφή ή σε μικρή απόσταση από τις εξωτερικές παρειές των τοίχων, που ορίζουν το «Άνω» Τμήμα του. Ο Χώρος, τέλος, του Στεγνώματος (Σ) υπάρχει ανεξαιρέτως και στον Τύπο ΙΙ, αποτελεί δε και σ' αυτόν το μεγαλύτερο τμήμα του πλυντηρίου. Όταν στον Τύπο ΙΙ το Τρίτο Αυλάκι (Α3) πορεύεται όχι εν επαφή, αλλά σε κάποια απόσταση από την εξωτερική μακρά πλευρά της Δεξαμενής (Δ), με την οποία είναι περίπου παράλληλο, τότε δημιουργείται ανάμεσά τους ένας μικρός συμπληρωματικός Χώρος Στεγνώματος (ΣΣ), που εχρησίμευε πιθανώς για το άπλωμα και το στέγνωμα των πλυνιτών, που έβγαζαν από τα παρακείμενα σ' αυτόν Αυλάκια και Φρεάτια (Σχέδ. 6 και 7· Πίν. 2 β, 5 α). Με την κατασκευή του απέφευγαν τον κόπο της μεταφοράς αυτών των πλυνιτών στον μεγάλο Χώρο Στεγνώματος (Σ).

Όπως συμβαίνει και με εκείνα του Τύπου Ι, τα πλυντήρια του Τύπου ΙΙ δεν είναι όλα πανομοιότυπα μεταξύ τους, αλλά παρουσιάζουν αξιόλογες λεπτομερειακές διαφορές, και μάλιστα περισσότερες συγκριτικά με αυτά, όπως π.χ. τις ακόλουθες:

α) Τα Φρεάτια Φ1 και Φ2 σε άλλα πλυντήρια είναι κυκλικά (Σχέδ. 6· Πίν. 2 β) και σε άλλα ορθογώνια (Σχέδ. 7· Πίν. 5 β), σε άλλα όμως έχουν σχήμα επίμηκες και εφάπτονται μεταξύ τους κατά την μία στενή πλευρά τους έχοντας κοινό μεσότοιχο (Σχέδ. 4 και 5· Πίν. 1 β-2 α). Σε αυτές τις περιπτώσεις τα Φρεάτια Φ1 και Φ2 συνήθως εφάπτονται επίσης και με την εξωτερική μακρά πλευρά της Δεξαμενής (Δ), το συνολικό δε μήκος τους είναι ίσο περίπου με το πλάτος του πλυντηρίου. Όταν τα ως άνω Φρεάτια εφάπτονται μεταξύ τους, ως Τρίτο Αυλάκι (Α3) του «Κυκλώματος» εκλαμβάνεται συμβατικά η απλή εγκάρσια και αβαθής εγκοπή, που υπάρχει επάνω στην επιφάνεια του μεσοτοίχου, για το πέρασμα του νερού από το ένα στο άλλο με την υπερεκχείλιση.

β) Το Τέταρτο Αυλάκι (Α4) του «Κυκλώματος» άλλοτε μεν εισέρχεται κάτω από τον Χώρο της Μετάγγισης του νερού (Μ) και είναι κατά το μεγαλύτερο μέρος του υπόγειο (Σχέδ. 6-8· Πίν. 4 α, 6 α, 6 γ), άλλοτε δε πορεύεται παράλληλα και εν επαφή με αυτόν και είναι υπαίθριο (Σχέδ. 4-5· Πίν. 1 α, 2 α).

γ) Όταν στον χώρο όπου κατασκευάζεται το πλυντήριο, υπάρχουν αναπόφευκτα τοπικά εμπόδια, τότε τα Αυλάκια και τα Φρεάτια του «Κυκλώματος», με εξαίρεση το Πρώτο Αυλάκι (Α1) και το Τελευταίο Φρεάτιο (Φ3), τροποποιούνται είτε ως προς τον αριθμό είτε ως προς την θέση τους (Σχέδ. 5 και 8· Πίν. 2 α, 6 β).

Στα ως άνω πέντε παραδείγματα ορθογωνίων πλυντηρίων του Τύπου ΙΙ πρέπει να προστεθούν

36. Ο Κ. Κονοφάγος (Το αρχαίο Λαύριο, σ. 244) υποστηρίζει ότι στο «Επίπεδο» πλυντήριο τύπου ΙΙ «*...η δεξαμενή Δ στερείται κεκλιμένου επιπέδου Θ*» (δηλαδή του υπερυψωμένου Χώρου της Μετάγγισης (Μ) του νερού), στην σχεδιαστική όμως παράσταση του Τύπου ΙΙ, που συνοδεύει το κείμενό του (ό.π., σ. 234, εικ. 10-16), ο χώρος αυτός υπάρχει (Θ). Όπως φαίνεται από τα ως άνω περιγραφόμενα πλυντήρια υπ' αριθ. 1, 3 και 4 (Σχέδ. 4, 6 και 7, αντιστοίχως), ο Τύπος ΙΙ είχε επίσης Χώρο Μετάγγισης του νερού (Μ), όπως ακριβώς και ο Τύπος Ι. Απ' αυτόν τον κανόνα φαίνεται πως εξαιρείται το πλυντήριο Ε της «Ανασκαφής Ζορίδη», το οποίο αποτελεί μιά παραλλαγή του τύπου ΙΙ.

και τα δύο πλυντήρια της ανασκαφής του Π. Ζορίδη στον Θορικό, επειδή και στα δύο, σύμφωνα τουλάχιστον με τις δημοσιευόμενες κατόψεις τους, αφ' ενός μεν το «Κύκλωμα» της κίνησης του νερού ανεπτύσσετο γύρω από το «Άνω» Τμήμα του πλυντηρίου, και αφ' ετέρου δεν έλειπε απ' αυτά ο Χώρος για το Στέγνωμα του μεταλλεύματος (Σ). Τα εν λόγω πλυντήρια έχουν σαφώς ορισμένες ιδιομορφίες, πριν όμως τις δούμε συνοπτικά, πρέπει να σημειωθούν τα ακόλουθα, που βασίζονται σε όσα γράφει ο Π. Ζορίδης στην σχετική μελέτη του και σε ορισμένες δικές μου γενικές παρατηρήσεις:

α) Η ανασκαφική έρευνα δεν ολοκληρώθηκε ούτε ως προς την έκταση του εργαστηρίου ούτε ως προς την διερεύνηση της οικοδομικής εξέλιξης των κτισμάτων του και ειδικότερα των πλυντηρίων.

β) Τα αποκαλυφθέντα ερείπια του εργαστηρίου δεν είναι πλέον δυνατόν να τα δει κανείς, επειδή λίγο σχετικά καιρό μετά την αποκάλυψή τους εκαλύφθησαν εκ νέου πλήρως από παχύ στρώμα χωμάτων και μεγάλων λίθων, που απέθεσε στον χώρο τους ο πλησίον διερχόμενος χείμαρρος. Εάν κανείς θέλει να επανεξετάσει τα αποκαλυφθέντα, πρέπει να περιορισθεί κατ' ανάγκην μόνο στα σχέδια και στις εικόνες τους, που υπάρχουν στην δημοσίευση της ανασκαφής.

γ) Το ως άνω εργαστήριο φαίνεται ότι ελειτούργησε και μετά τον 4ο αι. π.Χ. Όπως έχει διαπιστωθεί από την αρχαιολογική έρευνα[37], πολλά πλυντήρια αλλά και άλλες μεταλλουργικές εγκαταστάσεις της Λαυρεωτικής εχρησιμοποιήθηκαν και κατά τους Ελληνιστικούς, τους Ρωμαϊκούς ή και τους Υστερορωμαϊκούς χρόνους, οπότε και υπέστησαν διάφορες μικρές ή μεγάλες μετατροπές. Σχετικά με τα πλυντήρια, όπως έχω παρατηρήσει κατά την εξέταση πολλών επιφανειακών ερειπίων τους, η πιο συχνή απ' αυτές είναι η διαίρεση του Πρώτου Αυλακιού τους (Α1) σε δύο ή περισσότερα τμήματα με την τοποθέτηση εγκαρσίως μιας ή περισσοτέρων ορθίων πλακών, που εχρησίμευαν ως χωρίσματα[38]. Οι εν λόγω διαιρέσεις συνήθως δεν είναι δυνατόν να χρονολογηθούν με βεβαιότητα, επειδή όμως, από κατασκευαστική άποψη, σαφώς δεν ανήκουν στην πρώτη οικοδομική μορφή του πλυντηρίου και συνήθως είναι απλές και πρόχειρες μετασκευές, έχω την γνώμη, ότι ανήκουν σε περιόδους μετακλασικές.

Τα πλυντήρια που απεκάλυψε ο Π. Ζορίδης, καθώς και το Εργαστήριο γενικά στο οποίο ανήκουν, έχουν υποστεί αναμφισβήτητα αξιόλογες μετατροπές, προφανώς κατά τους μετακλασικούς χρόνους της λειτουργίας τους. Αυτές, πριν από την ολοκλήρωση της ανασκαφικής έρευνας, δεν είναι εύκολο φυσικά να τις δούμε σε όλη τους την έκταση, εν τούτοις όμως, βασιζόμενοι στον πραγματικό Τύπο ΙΙ των ορθογωνίων πλυντηρίων και στα παρεχόμενα από τον ανασκαφέα στοιχεία των αποκαλυφθέντων, μπορούμε να επισημάνουμε τις κυριότερες και να διακρίνουμε εύκολα την αρχική μορφή του κάθε πλυντηρίου:

ΠΛΥΝΤΗΡΙΟ Α: α) Από άποψη τυπολογική, παρουσιάζει σαφή ομοιότητα με το ως άνω πλυντήριο υπ' αριθ. 1 και εν μέρει με το υπ' αριθ. 2 (Σχέδ. 4 και 5). β) «*Επάνω στην επιφάνεια του πλυντηρίου...*», όπως γράφει ο Π. Ζορίδης, «*...υπήρχαν και δύο δεξαμενές τροφοδοσίας...*», εκείνη όμως που αποτελούσε την Δεξαμενή (Δ) του πλυντηρίου Α είναι, νομίζω, η ανατολική. Θα μπορούσε να υποθέσει κανείς, ότι οι δύο δεξαμενές ήταν αρχικώς μία, που την εχώρισαν κάποτε σε δύο άνισα μέρη, αυτό όμως δεν φαίνεται πιθανόν, επειδή, όπως βλέπει κανείς και στον Πίνακα 16α της δημοσίευσης, δεν υπάρχει ακριβής αξονική αντιστοιχία μεταξύ του θωρακίου της μιας

37. Μ. Οικονομάκου, ό.π. (υποσημ. 21), σ. 88 (Σκιτζέρι). Π. Ζορίδης, ό.π. (υποσημ. 22), σ. 84. J. Ellis Jones, Laurion: Agrileza, 1977-1983: Excavations at a Silver-Minesite, Archaeological Reports for 1984-85, σ. 122.

38. Πρβλ. Ε. Κακαβογιάννης, ΑΔ 39 (1984), Χρονικά, σ. 52, Σχέδ. 5, Πλυντήριο 2, όπου το Πρώτο Αυλάκι (Α1) είναι χωρισμένο σε τρία μέρη.

και του σαφούς αποτυπώματος του μη σωζομένου θωρακίου της άλλης. γ) Οι «*...ορθογώνιες δεξαμενές καθιζήσεως 5-8...*» δεν ανήκουν στην πρώτη οικοδομική μορφή του πλυντηρίου, αλλά αποτελούν ασφαλώς το Πρώτο Αυλάκι (Α1) του «Κυκλώματος» της κίνησης του νερού, το οποίο, σε άγνωστη επίσης εποχή, εχωρίσθηκε σε τέσσερα μέρη με την τοποθέτηση τριών ορθίων εγκαρσίων πλακών στο εσωτερικό του. δ) Ο αγωγός με τον αριθμό 9 στο Σχέδιο της Εικόνας 3 είναι το Δεύτερο Αυλάκι (Α2) του «Κυκλώματος», το οποίο κατέληγε στο Πρώτο Φρεάτιο (Φ1). ε) Οι χαρακτηριζόμενες ως «*...ορθογώνιες αποθηκευτικές δεξαμενές νερού...*» 1 και 2 είναι σαφώς τα Φρεάτια Φ1 και Φ2 του «Κυκλώματος», τα οποία εδώ εφάπτονται μεταξύ τους και έχουν κοινό μεσότοιχο. Στην άνω επιφάνεια του μεσοτοίχου υπάρχει ρηχό αυλάκι, για να εξασφαλίζεται το πέρασμα του νερού από το ένα στο άλλο με την υπερεκχείλιση. Επειδή τα φρεάτια αυτά είναι αλληλοεφαπτόμενα, ως Τρίτο Αυλάκι (Α3) του «Κυκλώματος» θεωρούμε συμβατικά το ως άνω αυλάκι του μεσοτοίχου, που τα συνέδεε. Ως προς αυτό το τμήμα του, το εν λόγω πλυντήριο ομοιάζει με τα πριν από λίγο περιγραφέντα πλυντήρια υπ' αριθ. 1 και 2. στ) Ο «*...αγωγός 3*» και η «*...μικρή δεξαμενή 4*», στην οποία καταλήγει, είναι το Τέταρτο Αυλάκι (Α4) του «Κυκλώματος» και το Τρίτο Φρεάτιο (Φ3), αντιστοίχως. ζ) Όπως τονίζει και ο Π. Ζορίδης, ο εκτεινόμενος αμέσως νοτίως και δυτικώς του Πρώτου Αυλακιού (Α1) πλακόστρωτος χώρος είναι ασφαλώς ο Χώρος Στεγνώματος του μεταλλεύματος (Σ), η πλακόστρωσή του όμως δεν πρέπει, κατά την γνώμη μου, να ανήκει στην πρώτη οικοδομική μορφή του κτίσματος, αλλά σε επισκευή μετά από κάποια καταστροφή του. Ο χώρος αυτός πιθανότατα θα είχε επιστρωθεί αρχικά με το σύνηθες υδραυλικό κονίαμα των Κλασικών πλυντηρίων.

ΠΛΥΝΤΗΡΙΟ Ε: α) Η μορφή του διαφέρει πολύ από την τυπική, αυτό δε, όπως φαίνεται από την όλη κάτοψη του Εργαστηρίου, οφείλεται μάλλον στο ότι το πλυντήριο κατασκευάστηκε πιθανότατα μέσα σε προϋπάρχον οικοδόμημα. β) Η Δεξαμενή του (Δ) έχει καταστραφεί τελείως. γ) «*...Οι δύο δεξαμενές 4 και 5, οι οποίες έχουν τις ίδιες διαστάσεις...*», αποτελούν το Πρώτο Αυλάκι (Α1) του «Κυκλώματος» της κίνησης του νερού. Το εν λόγω Αυλάκι, σε εποχή μεταγενέστερη της πρώτης περιόδου της λειτουργίας του, εχωρίσθηκε με ένα εγκάρσιο χώρισμα σε δύο ίσα μέρη. δ) Ο χαρακτηριζόμενος ως «*...αγωγός ανακυκλοφορίας 6*» είναι ασφαλώς το Δεύτερο Αυλάκι (Α2) του «Κυκλώματος», η δε «*...βαθειά ορθογώνια δεξαμενή στο ΒΔ. τμήμα του*», στην οποία καταλήγει, είναι το Πρώτο Φρεάτιο (Φ1). ε) Στο εδώ «Κύκλωμα» της κίνησης του νερού δεν υπάρχει Δεύτερο Φρεάτιο (Φ2) ούτε βέβαια Τρίτο Αυλάκι (Α3). Ο «*...αγωγός 2*» και η «*...μικρή βαθιά δεξαμενή 3*», που ευρίσκεται στην άκρη του και δίπλα στην Δεξαμενή (Δ) είναι αντίστοιχα το Τέταρτο Αυλάκι (Α4) και το «Τρίτο» Φρεάτιο (Α3) του «Κυκλώματος». στ) Όπως φαίνεται από την δημοσιευόμενη κάτοψή του, το εν λόγω πλυντήριο δεν διέθετε Χώρο Μετάγγισης του νερού (Μ) και ως εκ τούτου ο εργαζόμενος σ' αυτήν θα αντλούσε το νερό από την «*...δεξαμενή 3*», ήτοι από το τελευταίο Φρεάτιο (Φ3), και θα το έρριχνε κατ' ευθείαν στην παρακείμενη «*...δεξαμενή τροφοδοσίας*».

Τα ως άνω δύο πλυντήρια καθώς και τα σχετικά με αυτά συμπεράσματα του Π. Ζορίδη «αξιολογήθηκαν» προσφάτως από την αρχαιολόγο Κ. Τσάιμου[39], που επίσης εχρημάτισε συνεργάτης του Κ. Κονοφάγου στο Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο. Η Κ. Τσάιμου υιοθετεί πλήρως τις υποθέσεις του αειμνήστου καθηγητή για τον Τύπο ΙΙ των «Επιπέδων» πλυντηρίων και, μεταξύ άλλων, υποστηρίζει επιπροσθέτως τα εξής:

α) «*...Ο τύπος Ι στον οποίο ανήκουν τα περισσότερα πλυντήρια της Λαυρεωτικής και μάλιστα του*

39. Κ.Γ. Τσάιμου, Αξιολόγηση ορισμένων χαρακτηριστικών του «Εργαστηρίου Εμπλουτισμού μεταλλεύματος στο Θορικό» υπό Π. Ζορίδη (Αρχαιολογική Εφημερίδα 1980), Πρακτικά Δ΄ Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής, ό.π., σ. 165 κ.ε.

4ου αι. π.Χ. είναι πιθανότατα εξέλιξη του τύπου ΙΙ, εάν δεχθούμε ότι ο εμπλουτισμός άρχισε στα μυκηναϊκά χρόνια από το Θορικό».

β) Ο αριθμός των τμημάτων στα οποία διαιρείται με εγκάρσιες όρθιες πλάκες το Πρώτο Αυλάκι (Α1) του «Κυκλώματος» της κίνησης του νερού στο πλυντήριο Α, είναι ανάλογος με τον αριθμό των «*ακροφυσίων*» της Δεξαμενής (Δ) του πλυντηρίου και των ισαρίθμων ξύλινων «*ρείθρων*», που, σύμφωνα με την γνωστή θεωρία του Κ. Κονοφάγου, εχρησιμοποιούντο για τον καθαρισμό («εμπλουτισμό») του μεταλλεύματος. Σε κάθε τμήμα του Πρώτου Αυλακιού (Α1) κατέληγε το άκρο ενός ξύλινου ρείθρου, μέσα δε σ' αυτό, κατά την πρακτική διαδικασία, έπεφτε, παρασυρόμενο από την ροή του νερού, το μεγαλύτερο μέρος του: «...*απορρίμματος*», δηλαδή των αχρήστων υλών που περιείχε το «...*λειοτριβημένο*» μετάλλευμα. Ο σκοπός της ως άνω διαίρεσης του Πρώτου Αυλακιού (Α1) σε τμήματα ήταν, κατά την Κ. Τσάιμου, «...*ο καλύτερος έλεγχος της λειτουργίας του κάθε ρείθρου χωριστά*». Ακολούθως, βασιζόμενη σε μεθόδους «εμπλουτισμού» που χρησιμοποιούνται στην εποχή μας, υποθέτει, ότι επραγματοποιείτο εδώ «...*ένας δεύτερος και τελικός εμπλουτισμός*», όταν «...*το απόρριμμα είχε πολλούς μικτούς κόκκους, τους οποίους είχαν σκοπό να τους ξανατρίψουν και να τους ξαναπεράσουν*». Εν τέλει καταλήγει στο συμπέρασμα, ότι «...*πιθανότατα σ' αυτά τα πλυντήρια η κατεργασία ήταν ιδιαίτερα ανεπτυγμένη από απόψεως μεθόδου και ανωτέρων μεταλλικών αποδόσεων και υψηλής περιεκτικότητας του συμπυκνώματος*». Ας σημειωθεί, ότι και κατά τον Γ. Παπαδημητρίου[40] τα χωρίσματα του Πρώτου Αυλακιού (Α1) είναι «...*απόδειξη ότι σε ορισμένα πλυντήρια γινόταν εμπλουτισμός σε περισσότερα του ενός στάδια... Εδώ έχουμε ανακατεργασία του απορρίμματος και όχι του συμπυκνώματος. Το απόρριμμα κατακρατείται στην πρώτη δεξαμενή, για να υποστεί και νέα κατεργασία εμπλουτισμού σε επόμενο στάδιο*». Σχετικά με τις ως άνω απόψεις, και εκτός από το γεγονός ότι η χρησιμοποίηση ξυλίνων «ρείθρων» στα Επίπεδα πλυντήρια δεν είναι βέβαιη, μπορεί κανείς να παρατηρήσει αντιστοίχως τα εξής:

α) Ο Τύπος Ι των «Επιπέδων» πλυντηρίων δεν είναι δυνατόν να θεωρηθεί ως εξέλιξη του Τύπου ΙΙ. Ο Κ. Κονοφάγος υπεστήριξε ότι ο Τύπος ΙΙ είναι προγενέστερος του Τύπου Ι, επειδή εθεώρησε τον ΙΙ ως ατελή, συγκριτικά με τον Ι, λόγω του ότι ο ΙΙ δεν διέθετε, κατά την γνώμη του, Χώρο Στεγνώματος του μεταλλεύματος (Σ). Με την ανεύρεση των πλυντηρίων του πραγματικού Τύπου ΙΙ, που σώζονται, όπως είδαμε, στο Σπιθαροπούσι, στην ΕΒΟ και στον Θορικό (Ανασκαφή Π. Ζορίδη) απεδείχθη, ότι ο Τύπος ΙΙ διαθέτει και αυτός Χώρο Στεγνώματος (Σ), επειδή λοιπόν δεν είναι ατελής συγκριτικά με τον τύπο Ι, δεν μπορεί, γι' αυτόν τουλάχιστον τον λόγο, να είναι προγενέστερος.

Ο καθαρισμός του μεταλλεύματος από όλα τα μη χρήσιμα συστατικά του ακολούθησε αναμφισβήτητα μιαν εξέλιξη, δεν υπάρχει όμως το παραμικρό στοιχείο, για να δεχθούμε, έστω και ως αμυδρώς πιθανή, την άποψη, ότι στην Λαυρεωτική «...*άρχισε στα Μυκηναϊκά χρόνια από το Θορικό*». Κατά την μυκηναϊκή περίοδο επραγματοποιείτο όντως εκμετάλλευση του μεταλλοφόρου υποδάφους του Θορικού[41], όπως επραγματοποιείτο άλλωστε και κατά την Μεσοελλαδική[42] και κατά την Πρωτοελλαδική περίοδο[43], παρά ταύτα όμως δεν έχει ακόμη ευρεθεί κάποια ένδειξη, ότι οι τότε μεταλλουργοί προέβαιναν σε καθαρισμό («εμπλουτισμό») του μεταλλεύματος με την χρησι-

40. Γ. Παπαδημητρίου, ό.π. (υποσημ. 24), σ. 195.

41. P. Spitaels, An Unstratified Late Mycenaean Deposit from Thorikos (Mine Gallery No 3) - Attica, Miscellanea Graeca 5 (1982), σ. 83 κ.ε. N.H. Gale - Z.A. Stos - Gale, Thorikos, Perati and Bronze Age Silver Production in the Laurion, Attica, Miscellanea Graeca 5 (1982), σ. 97 κ.ε.

42. J. Servais, Les fouilles sur le haut du Velatouri, Thorikos III (1965), σ. 9 κ.ε.

43. P. Spitaels, The Early Helladic Period in Mine No. 3 (Theatre Sector), Thorikos VIII, 1972/1976, σ. 151 κ.ε.

μοποίηση οποιουδήποτε είδους πλυντηρίων. Γενικά, έχω την γνώμη, ότι στην Ιστορία της εκμετάλλευσης του τόπου ο καθαρισμός του μεταλλεύματος άρχισε ταυτόχρονα περίπου με την εξόρυξη των κοιτασμάτων. Τα κοιτάσματα, ως γνωστόν, δεν αποτελούνται πάντα από καθαρό αργυρούχο μετάλλευμα, αλλά συχνά περιέχουν στείρες ύλες (πετρώματα κ.ά.) ή άλλα μεταλλεύματα μη αργυρούχα, όταν λοιπόν ο μεταλλευτής, με ένα κατάλληλο κτύπημα του σφυριού του, αφαιρούσε προχείρως από το τεμάχιο του μεταλλεύματος, που μόλις είχε εξορύξει, αυτό που έκρινε ως άχρηστο, ήδη προέβαινε στοιχειωδώς στην μεταλλουργική πράξη του καθαρισμού («εμπλουτισμού»). Λόγω της κοιτασματολογικής και της ορυκτολογικής ιδιομορφίας της περιοχής, ο καθαρισμός του μεταλλεύματος στην Λαυρεωτική πρέπει να θεωρείται ως δεδομένος για όλα τα μεταλλεία της, οποιασδήποτε περιόδου, εκείνο λοιπόν το οποίο πρέπει να εξακριβώσουμε είναι οι μέθοδοι, που εχρησιμοποιούντο σε κάθε εποχή γι' αυτόν τον καθαρισμό καθώς και η εξέλιξή τους.

β) Η άποψη ότι ο χωρισμός του Πρώτου Αυλακιού (Α1) του πλυντηρίου σε διάφορα τμήματα με όρθιες εγκάρσιες πλάκες απέβλεπε στον καλύτερο έλεγχο της λειτουργίας του κάθε ξύλινου ρείθρου, ασφαλώς δεν υποστηρίζεται από το γεγονός, ότι κατά κανόνα ο χωρισμός αυτός είναι αναμφισβήτητα μεταγενέστερος της πρώτης οικοδομικής μορφής του πλυντηρίου. Εάν όντως εχρησιμοποιούντο τα υποτιθέμενα ρείθρα για τον καθαρισμό και εάν ο χωρισμός εξυπηρετούσε εξ αρχής τον σκοπό, που υποθέτει η Κ. Τσάιμου, ή εκείνον που υποθέτει ο Γ. Παπαδημητρίου, τότε το Πρώτο Αυλάκι (Α1) του πλυντηρίου θα είχε ασφαλώς τα κατάλληλα χωρίσματα από κατασκευής και όχι από μετασκευές, οι οποίες μάλιστα είναι σαφώς πρόχειρες. Οι μετασκευές αυτές, όπως είπαμε, δεν είναι δυνατόν να χρονολογηθούν με βεβαιότητα, είναι όμως κατανοητές, εάν φέρουμε στον νου μας την ιστορία των λαυρεωτικών μεταλλείων κατά τους μετακλασικούς αιώνες.

Μετά τον 4ο αι. π.Χ., ως γνωστόν, τα αττικά αργυρεία περιέπεσαν σε μεγάλη παρακμή[44], η εκεί παραγωγή όμως αργύρου και μολύβδου, όπως δείχνουν πολλά και διάφορα αρχαιολογικά ευρήματα, συνεχίσθηκε μέχρι τουλάχιστον τις πρώτες δεκαετίες του 6ου αι. μ.Χ.[45]. Για την έκταση και την οργάνωση της εκμετάλλευσης της Λαυρεωτικής κατά την διάρκεια αυτής της μεγάλης και πολυκύμαντης για τους Αθηναίους περιόδου δεν υπάρχουν πληροφορίες, για πολλούς λόγους όμως πιστεύεται βασίμως, ότι η ποσοτική και ποιοτική απόδοση των λαυρεωτικών μεταλλείων των Κλασικών χρόνων δεν επανελήφθη ποτέ πλέον. Σε γενικές γραμμές, η παραγωγή του αργύρου και του μολύβδου στα αττικά αργυρεία έπεσε τότε σε πολύ χαμηλό επίπεδο. Ασφαλώς θα υπήρξαν και διαστήματα αναλαμπής, όπως π.χ. κατά τον 2ο αι. π.Χ., οπότε η Αθήνα εξέδιδε και πάλι τα αργυρά νομίσματά της, τα χαρακτηριζόμενα ως Νομίσματα Νέου Ρυθμού (New Style)[46], η επικρατούσα όμως στην Λαυρεωτική κατάσταση από άποψη παραγωγική και πρακτική θα ήταν παρόμοια με εκείνη, που περιγράφει ο Στράβων (IX, 1. 23), ο οποίος μας βεβαιώνει, ότι, στις ημέρες του τουλάχιστον, «...*τὰ δ' ἀργυρεῖα τὰ ἐν τῇ Ἀττικῇ κατ' ἀρχὰς μὲν ἦν ἀξιόλογα, νυνὶ δ' ἐκλείπει. Καὶ δὴ καὶ οἱ ἐργαζόμενοι, τῆς μεταλλείας ἀσθενῶς ὑπακουούσης, τὴν παλαιὰν ἐκβολάδα καὶ σκωρίαν ἀναχωνεύοντες, εὕρισκον ἔτι ἐξ αὐτῆς ἀποκαθαιρόμενον ἀργύριον, τῶν ἀρχαίων ἀπείρως καμινευόντων*». Ως «*παλαιὰν ἐκβολάδα*» ο Στράβων εννοεί ασφαλώς: 1) τις τεράστιες ποσότητες του μεταλλεύματος, που είχαν απορρίψει ως άχρηστο οι κλασικοί μεταλλευτές, επειδή ήταν πολύ φτωχό σε περιε-

44. H. Mussche, Thorikos. A Guide..., σ. 65 κ.ε.

45. S.A. Butcher, Late Roman Lamps from a Mine Gallery at Thorikos, Miscellanea Graeca 5 (1982), σ. 137 κ.ε. Ε. Κακαβογιάννης, Το τοπωνύμιο Κυπριανός του Λαυρείου, Ονόματα 12 (1988), σ. 212 κ.ε. G.Fowden, City and Mountain in Late Roman Attica, JHS 108 (1988), σ. 54 κ.ε.

46. M. Thompson, The "New Style" Silver Coinage of Athens, New York 1961.

κτικότητα αργυρούχου μολύβδου[47] και δεν συνέφερε η τήξη του και, 2) τους πλυνίτες των κλασικών πλυντηρίων, που περιείχαν κι αυτοί μικρό ποσοστό αργυρούχου μολύβδου. Ως πρώτη ύλη για την παραγωγή αργύρου, οι «παλαιές» εκβολάδες και οι πλυνίτες διέφεραν κατά πολύ από το μετάλλευμα, που εξόρυσσαν για τον ίδιο σκοπό οι Κλασικοί μεταλλευτές, και ως εκ τούτου είναι ευνόητο, ότι οι μέθοδοι και τα μέσα που εχρησιμοποιούντο στην Λαυρεωτική για την παραγωγή του αργύρου κατά τους μετακλασικούς χρόνους, θα διέφεραν κατά πολύ από εκείνα, που εχρησιμοποιούντο κατά τους Κλασικούς.

Για την επεξεργασία των παλαιών εκβολάδων και των πλυνιτών οι μεταλλουργοί της Λαυρεωτικής των μετακλασικών χρόνων δεν κατεσκεύαζαν, καθώς φαίνεται, νέες εγκαταστάσεις, αλλά εχρησιμοποιούσαν κατά κανόνα τα Εργαστήρια Καθαρισμού του μεταλλεύματος των Κλασικών συναδέλφων τους, που ήταν άφθονα και διετηρούντο προφανώς σε άριστη κατάσταση. Αυτό μπορούμε να το εικάσουμε ευλόγως από το ότι οι κατά καιρούς αρχαιολογικές έρευνες διαφόρων αρχαιολόγων στα αττικά αργυρεία αφ' ενός μεν δεν έχουν φέρει στο φως μεταλλουργικά εργαστήρια, που να έχουν κατασκευασθεί κατά τους μετακλασικούς χρόνους, αφ' ετέρου δε έχουν διαπιστώσει, ότι πολλά Κλασικά εργαστήρια ελειτούργησαν και κατά τους Ελληνιστικούς και κατά τους Ρωμαϊκούς αιώνες. Τα πλυντήρια των περισσοτέρων απ' αυτά τα εργαστήρια παρουσιάζουν ορισμένες μικρές ή μεγάλες μετασκευές, παρόμοιες με εκείνες των πλυντηρίων της ανασκαφής του Π. Ζορίδη στον Θορικό. Βασιζόμενος σ' αυτά τα γενικά «δεδομένα» της αρχαιολογικής έρευνας καθώς και στα όστρακα των μετακλασικών αιώνων, που ευρέθηκαν σ' αυτήν την ανασκαφή, θεωρώ πιθανότερο, ότι ο χωρισμός σε τμήματα του πρώτου αυλακιού (Α1) των πλυντηρίων που απεκαλύφθησαν εκεί, ανήκει στους μετακλασικούς χρόνους και ότι αυτές οι μετασκευές σχετίζονται με την επεξεργασία «παλαιών» εκβολάδων και πλυνιτών σ' αυτό το Εργαστήριο. Για την μέθοδο και τα μέσα που εχρησιμοποιούντο γι' αυτήν την επεξεργασία, οι γνώσεις μας είναι ακόμη πολύ λίγες.

Εν κατακλείδι του λόγου μου για τα «Επίπεδα» πλυντήρια θεωρώ χρήσιμο να επισημάνω τα εξής: Η ορολογία που χρησιμοποιείται ενίοτε για την περιγραφή ή την εξήγησή τους αναμφισβήτητα δεν εκφράζει τα πράγματα με την μεγαλύτερη δυνατή ακρίβεια και ως εκ τούτου πρέπει, νομίζω, να επανεξετασθεί. Ορισμένοι ερευνητές π.χ., για να δηλώσουν τις κωνικές οπές που υπάρχουν στην μέση περίπου του ύψους του θωρακίου της δεξαμενής (Δ) του πλυντηρίου, δηλαδή της πλευράς της που «βλέπει» προς το Επικλινές Δάπεδο (Ε), συνηθίζουν να χρησιμοποιούν την λέξη *ακροφύσια*. Η ονομασία αυτή ασφαλώς δεν είναι η ακριβέστερη ούτε κυριολεκτικά ούτε μεταφορικά, επειδή, όπως φαίνεται και από τα συνθετικά της λέξης (άκρον + φύσα), το *ακροφύσιον*[48] ήταν το άκρο του φυσερού, με το οποίο ο χειριστής του διοχέτευε τον παραγόμενο αέρα, εκεί που ήθελε. Τα ακροφύσια συνήθως ήταν πήλινα[49]. Από τις οπές της δεξαμενής (Δ) του πλυντηρίου δεν έβγαινε, ως γνωστόν, αέρας, αλλά μόνο νερό, ακριβώς λοιπόν γι' αυτό οι εν λόγω οπές θα ήταν ασφαλώς ορθότερο να ονομάζονται είτε κρουνοί είτε, καλύτερα, οπές εκροής.

Από τις πολλές ονομασίες, με τις οποίες οι αρχαίοι μεταλλευτές και μεταλλουργοί της Λαυρεωτικής ονόμαζαν τα έργα τους και όσα εσχετίζοντο με αυτά, όπως π.χ. τα διάφορα αντικείμενα, τα προϊόντα, τα υλικά, τα εργαλεία, τα μέσα, τις μεθόδους, τις τεχνικές κατασκευές κτλ., που εχρησιμοποιούντο σε όλα τα στάδια της παραγωγής των μετάλλων, μικρό μόνο μέρος έφθασε ως τις μέρες μας, όσων λοιπόν την ονομασία τυχαίνει να μη την γνωρίζουμε, είμαστε υποχρεωμένοι

47. Α. Κορδέλλας, ό.π. (υποσημ. 14), σ. 27 κ.ε.

48. H. Liddel - R. Scott - H.S. Jones, A Greek-English Lexicon. Ninth ed., London 1940, λ. ἀκροφύσιον.

49. Κ. Κονοφάγος, Το αρχαίο Λαύριο, σ. 317, εικ. 12-8.

να την επινοήσουμε. Η σχετική επινόηση θα πρέπει φυσικά να είναι η κατά το δυνατόν ορθότερη, για να επιτυγχάνεται όμως αυτό, συχνά θα είναι απαραίτητη η συμβολή των προσπαθειών αρχαιολόγων, φιλολόγων, ιστορικών, τεχνολόγων[50] κ.ά., επειδή η κάθε ονομασία, όπως είναι ευνόητο, θα πρέπει οπωσδήποτε να μη συγκρούεται με κάποιο από τα φιλολογικά, τα ιστορικά, τα αρχαιολογικά και τα τεχνολογικά «δεδομένα», που υπάρχουν για την κάθε περίπτωση.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Χ. ΚΑΚΑΒΟΓΙΑΝΝΗΣ

50. Η συμβολή αυτή μπορεί να είναι αποτέλεσμα είτε άμεσης συνεργασίας είτε δημοσίευσης της άποψης των ειδικών της κάθε πλευράς και συνακόλουθης σύνθεσης και των δύο. Σε κάθε περίπτωση φυσικά απαιτείται η ορθή εκτίμηση των απόψεων των μεν από τους δε. Η αρχαιολόγος Κ. Τσάιμου π.χ. σε άρθρο της με τον τίτλο «Τα "Sluices" στο αρχαίο Λαύριο και η ονομασία τους», που εδημοσιεύθηκε στο περιοδικό «Ορυκτός Πλούτος», τ. 70 (Ιανουάριος - Φεβρουάριος 1991), σ. 49 κ.ε., παραπέμποντας (σημείωση 5) στις σελίδες 26-27 της εργασίας μου «Τα αρχαία μεταλλεία της Λαυρεωτικής», Αθήνα 1988 (Έκδοση Υπουργείου Εργασίας), έγραψε τα εξής: «*Τελευταία διατυπώθηκε από αρχαιολόγο η άποψη ότι στο Λαύριο γιά τον εμπλουτισμό των θειούχων μεταλλευμάτων χρησιμοποιήθηκε ο υδροσυγκεντρωτής χωρίς να αναφέρεται σχετική γνώμη ονομαστικά ειδικού μηχανικού. Η γνώμη του καθηγ. Γ. Παπαδημητρίου, γνώστη του εμπλουτισμού, τον οποίο ρωτήσαμε, είναι η επόμενη: Σε καμιά περίπτωση δεν μπορεί στα επίπεδα πλυντήρια να γινόταν χρήση εμπλουτισμού με υδροσυγκεντρωτή και όσα αναφέρονται στην περιγραφή αυτής της άποψης πρέπει να θεωρηθούν επιστημονικώς αστήρικτα. Η δομή των πλυντηρίων αυτών δεν δικαιολογεί τέτοια άποψη. Επί αυτού υπάρχουν σωρεία επιχειρημάτων*». Για τα ως άνω γραφέντα οφείλω να παρατηρήσω τα εξής: α) Όπως εύκολα διαπιστώνει ο αναγνώστης, δεν «ομιλώ» περί «*υδροσυγκεντρωτή*» ούτε στις σελίδες 26-27 της εν λόγω εργασίας μου ούτε σε κάποια άλλη. Δεν εκθέτω επίσης σ' αυτές τις σελίδες κάποιες προσωπικές απόψεις, αλλά απλώς, όπως το δηλώνω σαφώς, παραθέτω εκείνες, που έχουν διατυπώσει κατά καιρούς οι κορυφαίοι περί του Λαυρίου ειδικοί Α. Κορδέλλας, Φ. Νέγρης, Ed. Ardaillon κ.ά., για τον τρόπο του καθαρισμού («εμπλουτισμού») του μεταλλεύματος στο πλυντήριο. Σ' αυτές περιλαμβάνω φυσικά (σ. 28 κ.ε., εικ. 14) και την άποψη του Κ. Κονοφάγου για την χρησιμοποίηση ξυλίνων ρείθρων, την οποία πρεσβεύει και η Κ. Τσάιμου. β) Η κάθε επιστήμη, ως γνωστόν, είναι αυτόνομη και μπορεί να καταλήγει σε συμπεράσματα βασιζόμενη σε δικά της και μόνο κριτήρια, χωρίς αυτό φυσικά να σημαίνει, ότι είναι και αλάνθαστη. Η βεβαιότητα για την ορθότητα των συμπερασμάτων της γίνεται ασφαλώς μεγαλύτερη, όταν αυτά ευρίσκονται σε αρμονία με τα συμπεράσματα άλλων επιστημών για το ίδιο θέμα, πρέπει δε να μειώνεται αναλόγως, όταν αυτά δεν ευρίσκονται. γ) Για το αν είναι ή όχι «*...επιστημονικώς αστήριχτα... όσα αναφέρονται στην περιγραφή αυτής της άποψης*», ασφαλώς δεν μπορεί κανείς να κρίνει, αφού δεν διατυπώνεται «*αυτή η άποψη*».

Summary

'TYPE II' ANCIENT RECTANGULAR ORE-WASHERIES IN THE LAVREOTIKI

Recent archaeological excavations at Lavrion have uncovered a number of rectangular ore-washeries whose form is different from those called 'Type I' washeries; the new ones may be called 'Type II' washeries. The existence of another type of washery was noted some years ago by the excavators of the Attic silver mines; as a result of the new finds, we now know their actual form. The 'Type II' rectangular washeries date from the Classical period.

The rectangular 'Type II' washery (Fig. 8) is similar to, generally speaking, and the same size as the 'Type I' rectangular washery, from which it differs only with respect to the arrangement of some of the parts. The "cycle" for moving and automatically cleaning the water is not set around the ore Drying Floor (Σ), as in the 'Type I' washery, but runs in the opposite direction and encircles the top of the washery – that is, the Inclining Floor (E), the Cistern (Δ) and the Draining Board. The first Water Channel (A1) and the Last Sedimentation Basin (Φ3)of the cycle are in the same position in both Types. The 'Type II' washery has a Drying Floor exactly like that in the 'Type I'. 'Type II' occurs with slight variations.

E. KAKAVOYANNIS

Η ΛΑΤΡΕΙΑ ΤΟΥ ΔΙΑ ΩΣ ΚΑΙΡΙΚΟΥ ΘΕΟΥ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΙΑ ΚΑΙ ΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

Μελετώντας κανείς τον ύπατο θεό των Ελλήνων, τον Δία, βρίσκεται μπροστά σ' ένα μεγάλο αριθμό μελετών, αλλά και σ' ένα πλήθος δεδομένων που προέρχονται από τις πλέον διαφορετικές περιοχές του αρχαίου ελληνικού και ρωμαϊκού κόσμου[1]. Ως γνωστόν, το όνομά του παραπέμπει ετυμολογικά σ' ένα θεό του ουρανού, του αιθέρα και της φωτεινής ημέρας που σχετίζεται με τα καιρικά φαινόμενα (νέφη, νοτιά, βροχή, χιόνι, χαλάζι, κεραυνό, αστραπή και βροντή, αιθρία και ξηρασία).

Ο Δίας στην πρώιμη ελληνική γλώσσα συνδέεται τόσο με την έννοια ουρανός, όσο και με την πίστη ότι ήταν δημιουργός της ημέρας, των εποχών και του ίδιου του χρόνου. Με την εικόνα του θεού του ουρανού ταιριάζει και το δεδομένο ότι λατρευόταν σε όλο τον αρχαίο ελληνικό κόσμο (Ελλάδα, νησιά, Κύπρο, Μεγάλη Ελλάδα, Μικρά Ασία) πάνω στα όρη, γι' αυτό και έφερε την προσωνυμία του όρους πάνω στο οποίο λατρευόταν (π.χ. Ολύμπιος, Αθώος, Τομάριος, Κιθαιρώνιος, Υμήττιος, Λύκαιος, Αταβύριος, Ιδαίος κτλ.) ή έφερε επικλήσεις (π.χ. Ακραίος-Επάκριος, Λοφείτης-Ακρολοφείτης, Κορυφαίος), οι οποίες δηλώνουν τη θέση των ιερών του. Εδώ πιστευόταν ότι ο θεός είχε το θρόνο του, ότι από εδώ ήλεγχε τα καιρικά φαινόμενα, δηλαδή δημιουργούσε τα σύννεφα και με αυτά έστελνε τη νοτιά, τη βροχή, το χαλάζι και το χιόνι. Ο «ὑέτιος-ὄμβριος» θεός[2] βοηθούσε τη γονιμότητα και την καρποφορία της γης, δίνοντας έτσι την ευκαιρία να τιμηθεί ο ίδιος από τους αγροτικούς πληθυσμούς ως «γεωργός, ἄφριος, ἱκμαῖος, καρποδότης, ὀπωρεύς, πλουτοδότης» κτλ. Ο ίδιος θεός όμως έστελνε την ξηρασία, εμποδίζοντας την πτώση της βροχής και ο ίδιος τη σταματούσε, ανοίγοντας τους κρουνούς του ουρανού ως Αφέσιος[3].

Ο Δίας λατρευόταν σε διάφορα ιερά στη Θεσσαλία και είχε πολλές βασικές λειτουργίες-δικαιοδοσίες[4], οι οποίες διαπιστώνονται κυρίως από τις προσωνυμίες του που υποδήλωναν το τι πίστευαν οι άνθρωποι και τι ο θεός προστάτευε και φρόντιζε.

1. Για τη λατρεία του θεού στον αρχαίο κόσμο, βλ. Cook 1965, I-II. M. Nilsson, Geschichte der griechischen Religion, 1967², σ. 389-391. H. von Hulsen, Zeus, Vater der Götter und Menschen, 1967. Για πρόσφατη συλλογή των μαρτυριών και συνοπτική παρουσίαση του θεού, βλ. RE X, A, 1972, στ. 253-376, λ. Zeus (Teil I: Epiklesen) και RE XV, 1978, στ. 993-1481, λ. Zeus (Teil II). Και τα δύο τώρα και σε βιβλίο: H. Schwabl, Zeus, 1978.

2. Για τον θεό αυτόν, βλ. M.K. Langdon, A Sanctuary of Zeus on Mount Hymettos, Hesperia, Suppl. XVI, 1976, σ. 79 κ.ε.

3. Παυσανίας, I, 44, 9. Cook 1965, II, 1, σ. 179 κ.ε. II, 2, σ. 895-896 σημ. 1.

4. Οι λειτουργίες αυτές του θεού φαίνονται κυρίως μέσα από τις φιλολογικές πηγές ή τις επιγραφές που βρέθηκαν στα ιερά του σε πολλές πόλεις της Περραιβίας και γενικότερα της Θεσσαλίας. Τη λατρεία του Δία μαρτυρούν, πρώτον, οι διάφοροι μύθοι και οι φιλολογικές πηγές, δεύτερον, ο μεγάλος αριθμός των αναθηματικών επιγραφών με τις προσωνυμίες του, τρίτον, το πλήθος των θεοφόρων ονομάτων, τα θεοφόρα ονόματα μηνών (Ἄφριος και Ομολώιος), και τέταρτον, οι παραστάσεις των νομισμάτων των θεσσαλικών πόλεων (Ολοοσσώνας, Γόμφων, Κιερίου, Λάρισας, Κραννώνας, Άλου, Μελίτειας και Μοψίου), καθώς και των θεσσαλικών Κοινών (Περραιβών, Μαγνήτων, Αινιάνων και Θεσσαλών). Για τη λατρεία του Δία στη Θεσσαλία, βλ. H. Schwabl, Zeus: Παρατηρήσεις για την ουσία και την ιστορία του θεού, ΕΕΦΣ ΑΠΘ 20 (1981), σ. 353-370. Για τη λατρεία του Δία στη Θεσσαλία και τις παραστάσεις του στα θεσσαλικά νομίσματα, βλ. Moustaka 1983, σ. 15-21, 97 κ.ε. Για τη λατρεία του Δία στη Μακεδονία, βλ. Düll 1977, σ. 98 κ.ε.

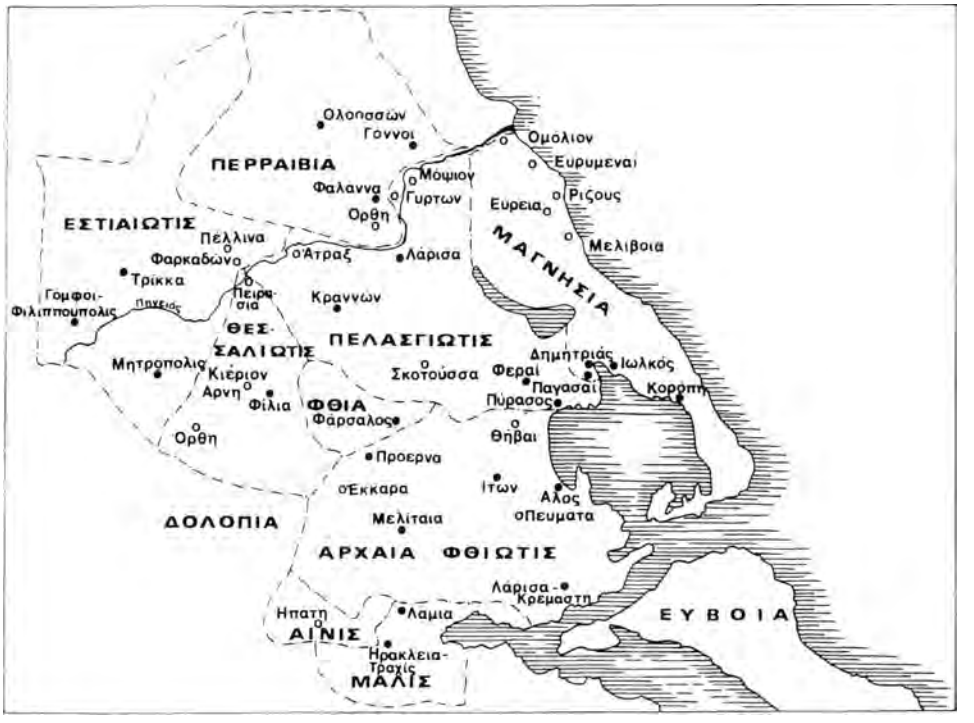

Σχέδ. 1. Χάρτης αρχαίας Θεσσαλίας.

Η λατρεία του Δία που θα μας απασχολήσει ιδιαίτερα εδώ, είναι αυτή του καιρικού θεού στη Θεσσαλία και τη Μακεδονία (Σχέδ. 1-2), όπου ήταν γνωστός με τις παρακάτω λατρευτικές προσωνυμίες: Ακραίος, Αθώος, Δεσπότης, Κεραύνιος, Καταιβάτης, Κρονίδης, Νότιος, Ολύμπιος, Ύψιστος και Υπερβερέτας-Περφερέτας.

Ο ΔΙΑΣ ΑΚΡΑΙΟΣ

Ο Δίας Ακραίος λατρευόταν ήδη από τον 5ο αι. π.Χ. στην κορυφή Πλιασίδι (ύψ. 1.635 μ.) του Πηλίου[5], στο ίδιο ιερό με τον Χείρωνα. Η λατρεία του θεού είναι γνωστή σε επιγραφές της Δημητριάδας[6] και της Κορόπης[7]. Ιερό του Δία Ακραίου υπήρχε και στη Δημητριάδα[8], την έδρα του Κοινού των Μαγνήτων, που ήταν κτισμένη ακριβώς απέναντι από το Πήλιο. Ο θεός εικονίζεται στα χάλκινα ελληνιστικά[9] και ρωμαϊκά νομίσματα[10] του Κοινού των Μαγνήτων. Η λατρεία του

5. Α. Αρβανιτόπουλος, ΠΑΕ 1911, σ. 305-312, εικ. 5. Cook 1965, II, 2, σ. 870-871, εικ. 805.

6. Bull.Epigr. 1951, 124. Ο Αυρήλιος Τιμασιθέου από την Κενταυρία του Πηλίου μαρτυρείται ως ιερέας του θεού σε επιγραφή των ρωμαϊκών χρόνων (IG IX, 2, 1128).

7. SEG XXI, 1971, αριθ. 687. Πρβλ. Cook 1965, II, 2, σ. 871 σημ. 3. Για άλλες μαρτυρίες του Λία Ακραίου στον αρχαίο ελληνικό κόσμο, βλ. Cook 1965, II, 2, σ. 871 κ.ε.

8. B. Helly, BCH 95 (1971), σ. 544 κ.ε. σημ. 12.

9. Rogers 1932, σ. 108 κ.ε. αριθ. 333 κ.ε., εικ. 169-175. Moustaka 1983, σ. 100, αριθ. 20, πίν. 6. Πρβλ. Cook 1965, II, 2, σ. 873 σημ. 7.

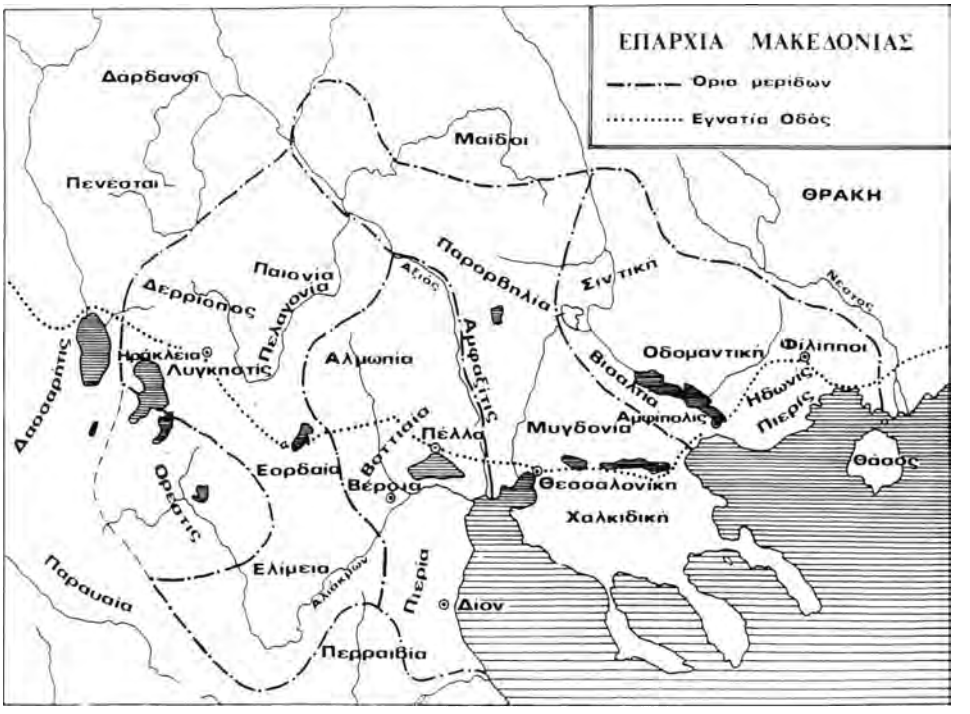

Σχέδ. 2. Χάρτης της Μακεδονίας κατά τα ρωμαϊκά χρόνια.

θεού ήταν επίσης γνωστή και στην Αθαμανία, δυτικά από την πόλη Αθήναιον[11], καθώς και στους Γόμφους-Φιλιππούπολη της Εστιαιώτιδας[12].

Ο Δίας Ακραίος ήταν ο καιρικός θεός των Μαγνήτων, των Αθαμάνων και των Θεσσαλών γενικότερα. Αντίθετα, ο Δίας Ολύμπιος, όπως θα δούμε παρακάτω, ήταν ο μακεδονικός θεός του καιρού, που η λατρεία του ήταν γνωστή, όπως ήταν φυσικό, και στη γειτονική Περραιβία, αλλά και σε ορισμένες πόλεις της Θεσσαλίας. Μπορεί να υποτεθεί ότι πομπές και δεήσεις στα ιερά κορυφής του Δία γίνονταν ιδίως σε περιόδους μακροχρόνιας ανομβρίας. Όταν η ξηρασία παρατεινόταν και απειλούσε με τις συνέπειές της (μείωση γεωργικής και κτηνοτροφικής παραγωγής, πείνα, επιδημίες κτλ.) τις ανθρώπινες κοινωνίες[13] εθεωρείτο αποτέλεσμα της οργής του Δία, ο οποίος για να εξευμενιστεί απαιτούσε παλαιότερα ανθρωποθυσίες. Τέτοιες παραδόσεις είναι γνωστές για το

10. Rogers 1932, σ. 116 αριθ. 365 κ.ε., σ. 188-189, 192. Moustaka 1983, σ. 98 αριθ. 5, πίν. 6. Ο θεός παριστάνεται γυμνός, όρθιος κατενώπιον, κρατώντας σκήπτρο στο ένα χέρι και στο άλλο κεραυνό.

11. Λίβιος, 4, 1, 209. Ο Δίας κατά τον Cook (1965, II, 2, σ. 903 σημ. 2) ως Ακραίος λατρευόταν και στην κορυφή της Οίτης.

12. Λίβιος, 38, 2. Στα νομίσματα των Γόμφων ο Δίας παριστάνεται καθιστός σε βράχο (στην κορυφή πιθανότατα της Πίνδου) προς τα αριστερά, κρατώντας σκήπτρο με το δεξί χέρι, ενώ ο κεραυνός βρίσκεται μπροστά στο θεό (Rogers 1932, σ. 76 αριθ. 214). Σε άλλους τύπους νομισμάτων ο θεός εικονίζεται καθιστός σε θρόνο προς τα αριστερά, κρατώντας σκήπτρο με το αριστερό χέρι και κεραυνό με το δεξί (Cook 1965, I, σ. 124, εικ. 90-92. Moustaka 1983, σ. 18, 97 αριθ. 1-2, πίν. 2. Rogers 1932, σ. 77 κ.ε. αριθ. 215-222).

13. Για μια μεγάλη ξηρασία στα τέλη του 8ου αι. π.Χ. και τη σχέση της με το δεύτερο αποικισμό, βλ. J.McK. Camp II, A Drought in the Late Eighth Century B.C., Hesperia 48 (1979), σ. 397 κ.ε.

Λύκαιον της Αρκαδίας, όπου λατρευόταν ο Δίας Λύκαιος[14], καθώς και για την Άλο της Φθιώτιδας Αχαΐας, όπου λατρευόταν ο Δίας Λαφύστιος[15], δηλαδή ο αδυσώπητος και αχόρταγος βασιλιάς του Κάτω κόσμου, αλλά ταυτόχρονα και καιρικός θεός. Στην ουράνια λειτουργία του θεού αυτού απευθυνόταν η βροχομαγεία και η λατρεία για την αλλαγή του καιρού, όπως είναι γνωστή από τις φιλολογικές πηγές και τα νομίσματα της Άλου[16].

Η πομπή προς το ιερό του Δία Ακραίου πάνω στο Πήλιο, την οποία διοργάνωναν οι Μάγνητες μία φορά το χρόνο, κατά την εμφάνιση στον ορίζοντα του αστερισμού του Κυνός, δείχνει το περιεχόμενο της λατρείας αυτής. Σύμφωνα με τον Ηρακλείδη «στην ψηλότερη κορυφή του βουνού (Πηλίου) βρίσκεται μια σπηλιά που φέρει το όνομα του Χείρωνα και ένα ιερό του Δία Ακραίου. Την εποχή που ανατέλλει ο Κύων και κορυφώνεται η ζέστη, ανηφορίζουν προς τα εκεί διαλεγμένοι από τον ιερέα οι επιφανέστατοι και ενήλικες πολίτες που φορούν προβιές από ζώα που είχαν σφαχτεί πρόσφατα. Αυτό συμβαίνει, γιατί υπάρχει ψύχος στο βουνό»[17]. Ο θεός ως ρυθμιστής των καιρικών συνθηκών (του ήλιου, των ανέμων, της αστραπής και της βροντής, της βροχής) λατρευόταν κατά τα λεγόμενα κυνικά καύματα (ο καιρός δηλαδή του μεγάλου καύσωνα), όταν γίνονταν οι γεωργικές εργασίες του αλωνίσματος και του λιχνίσματος. Σκοπός αυτής της πομπής ήταν ο εξευμενισμός του θεού και η εξασφάλιση προστασίας από τις καταστροφές που θα μπορούσε να προξενήσει ο καύσωνας, αλλά και η ξαφνική καλοκαιρινή νεροποντή[18]. Η συλλατρεία του Δία Ακραίου και του Χείρωνα[19] στην κορυφή του Πηλίου δείχνει τη σχέση των παραπάνω θεοτήτων με τον καιρό και την υγεία των ανθρώπων[20].

Ο ΔΙΑΣ ΝΟΤΙΟΣ

Στην Κραννώνα ο θεός είναι γνωστός από μια άλλη προσωνυμία που δηλώνει τη σχέση του θεού με τον καιρό. Πρόκειται για τη λατρεία του Δία Νότιου[21], το ιερό του οποίου βρισκόταν σε

14. Παυσανίας, VIII, 38, 2, 3. Απολλόδωρος, Γ΄, 8, 1. Κλήμης Αλεξανδρεύς, Προτρεπτικός, 2, 31.

15. Cook 1965, II, 2, σ. 904 σημ. 1. Παπαχατζής 1987, σ. 120 κ.ε.

16. Cook 1965, II, 2, σ. 904, σημ. 1. Rogers 1932, σ. 83 κ.ε. H.R. Reinders, New Halos, A Hellenistic Town in Thessalia Greece, 1988, σ. 164 κ.ε., 236 κ.ε.

17. Ηρακλείδης, απόσπ. 2, 8: *Ἐπ' ἄκρας δὲ τῆς τοῦ ὄρους κορυφῆς σπήλαιόν ἐστι τὸ καλούμενον Χειρώνειον καὶ Διὸς Ἀκραίου ἱερόν, ἐφ' ᾧ κατὰ κυνὸς ἀνατολὴν κατὰ τὸ ἀκμαιότατον καῦμα ἀναβαίνουσι τῶν πολιτῶν οἱ ἐπιφανέστατοι καὶ ταῖς ἡλικίαις ἀκμάζοντες ἐπιλεχθέντες ὑπὸ τοῦ ἱερέως, ἐνεζωσμένοι κώδια τρίποκα καινὰ τοιοῦτον συμβαίνει ἐπὶ τοῦ ὄρους τὸ ψῦχος εἶναι.*

18. Η θυσία προβάτων ή κριαριών προς τιμήν του Δία Ακραίου προηγείτο της ανάβασης. Οι προβιές που χρησιμοποιούνταν γι' αυτό το σκοπό ανήκαν ειδικότερα στη λατρεία του θεού σε σχέση με τους καθαρμούς (του Δία Μειλίχιου). Το αλώνισμα, το λίχνισμα και η συλλογή του καθαρού σταριού στη μέση του αλωνιού αποτελούσε για κάθε γεωργική οικογένεια ελπίδα για επιβίωση. Ο σωρός του φρεσκοαλωνισμένου, φρεσκολιχνισμένου σταριού στο αλώνι ήταν για τον θεσσαλό γεωργό το πιο πολύτιμο αγαθό, που έπρεπε να προφυλάξει από κάθε κακό, ασκώντας ακόμη και τη μαγεία, η οποία στη Θεσσαλία είχε μακρά παράδοση. Για το θέμα της μαγείας στη Θεσσαλία, βλ. J. Cazeaux, La Thessalie des magiciennes, "La Thessalie", 1979, σ. 265-275 (επιμ. B. Helly). D.E.Hill, The Thessalian Trick, RhM 117 (1974), σ. 221-238.

20. Ιπποκράτης, Περί αέρων, υδάτων, τόπων, 10: *καὶ ἢν μὲν ἐπὶ κυνὸς ἐπιτολῇ ὕδωρ ἐπιγένηται καὶ χειμὼν καὶ οἱ ἐτησίαι πνεύσωσιν, ἐλπὶς παύσασθαι [τοὺς πυρετούς] καὶ τὸ μετόπωρον ὑγιηρὸν γενέσθαι· ἢν δὲ μή, κίνδυνος θανάτους τε γενέσθαι τοῖσι παιδίοισι καὶ τῇσι γυναιξί, τοῖσι δὲ πρεσβύτῃσιν ἥκιστα, τούς τε περιγενομένους ἐς τεταρταίους ἀποτελευτᾶν καὶ ἐκ τῶν τεταρταίων ἐς ὕδρωπας.* 11: *ἡλίου τροπαὶ ἀμφότεραι καὶ μᾶλλον αἱ θεριναὶ καὶ αἱ ἰσημερίαι νομιζόμεναι εἶναι ἀμφότεραι, μᾶλλον δὲ αἱ μετοπωριναί· δεῖ, δὲ καὶ τῶν ἄστρων τὰς ἐπιτολὰς φυλάσσεσθαι καὶ μάλιστα τοῦ κυνός, ἔπειτα ἀρκτούρου, καὶ ἔτι πληιάδων δύσιν. τά γε γὰρ νοσεύματα μάλιστα ἐν ταύτῃσι τῇσιν ἡμέρῃσιν κρίνεται, καὶ τὰ μὲν ἀποφθίνει, τὰ δὲ λήγει, τὰ δὲ πάντα μεθίσταται ἐς ἕτερον εἶδος καὶ ἑτέρην κατάστασιν.*

21. Δ. Θεοχάρης, ΑΔ 16 (1960), Χρονικά, σ. 182.

μικρή απόσταση νότια από την ακρόπολη της Κραννώνας, όπως συμπεραίνεται από την εύρεση εκεί μιας μνημειακής λίθινης στήλης. Ο Δίας Νότιος ήταν ο καιρικός θεός που έστελνε στη γη τη νοτιά (δρόσο) κατά την άνοιξη ή τις ανοιξιάτικες νότιες βροχές, βοηθώντας την ανάπτυξη των δημητριακών, των αμπελιών, των ήμερων δένδρων και γενικότερα τη βλάστηση[22]. Επίσης, σε μικρή ακέραια μαρμάρινη στήλη με αετωματική επίστεψη και έμβολο στερέωσης σε βάση που βρέθηκε στους Αγίους Αναργύρους, χωριό κοντά στην Κραννώνα[23], ο Δίας, πιθανότατα με τη λειτουργία του ως καιρικού θεού εικονίζεται καθισμένος σε θρόνο προς τα αριστερά, κρατώντας με το δεξί χέρι του αετό πάνω από βωμό.

Άξιο ιδιαίτερης προσοχής είναι ένα έθιμο των Κραννωνίων, το οποίο σχετίζεται με τη βροχομαγεία (μαγική πράξη για πρόκληση βροχής μετά από ανομβρία)[24]. Το έθιμο αναφέρεται από τον Αντίγονο Καρύστιο (3ος αι. π.Χ.)[25] και υποδηλώνεται στα νομίσματα της πόλης[26]. Ο Αντίγονος Καρύστιος αναφέρει ότι στην Κραννώνα «τον καιρό της ξηρασίας... έφερναν μια υδρία γεμάτη με νερό μαζί με δύο κοράκια πάνω σε χάλκινη άμαξα. Με το κύλισμα της άμαξας έβγαινε ένας ήχος που θύμιζε βροντή και ο κόσμος πίστευε ότι αυτό θα προκαλούσε αληθινή καταιγίδα»[27]. Η σχέση της υδροφόρας άμαξας με τα δύο κοράκια στα νομίσματα της Κραννώνας είναι κατανοητή. Είναι γνωστό ότι τα αρπακτικά πουλιά, όταν πετούν χαμηλά, σημαίνει ότι έρχεται βροχή. Εδώ όμως, στη λογική της μαγείας, το σημάδι δεν σημαίνει απλώς, αλλά γίνεται αίτιο. Τα πουλιά δεν προαναγγέλλουν μόνο τη βροχή, αλλά και την προκαλούν.

Συμπερασματικά μπορεί να υποστηριχθεί ότι τόσο ο Δίας Ακραίος, όσο και ο Δίας Νότιος ήταν θεσσαλικοί καιρικοί θεοί, στους οποίους απευθυνόταν από τους αγροτικούς πληθυσμούς η βροχομαγεία και η λατρεία για την αλλαγή του καιρού και την πρόκληση βροχής ή νοτιάς.

Ο ΔΙΑΣ ΚΕΡΑΥΝΙΟΣ-ΚΑΤΑΙΒΑΤΗΣ-ΚΡΟΝΙΔΗΣ

Ο Δίας ως ο κατεξοχήν θεός του κεραυνού και της βροχής απεκαλείτο «κεραύνιος, κέραυνος, κεραυνοβόλος, τερπικέραυνος, καταιβάτης (καββάτης, καππώτας), ἀστραπιαῖος, βροντῶν, ἀφέσιος, ὄμβριος, ὑέτιος» κτλ. Στη Θεσσαλία ως Κεραύνιος λατρευόταν στην Ολοοσσώνα, όπως διαπιστώνεται από τα νομίσματα της πόλης. Ο θεός εικονίζεται όρθιος κατενώπιον, κρατώντας με το

22. Η λειτουργία αυτή του θεού αναφέρεται π.χ. στον Ευριπίδη, Χρύσιππος, απόσπ. 897 (Nauck): *Γαῖα μεγίστη καὶ Διὸς Αἰθήρ, / ὁ μὲν ἀνθρώπων καὶ θεῶν γενέτωρ, / ἡ δ' ὑγροβόλους σταγόνας νοτίας / παραδεξαμένη τίκτει θνητοὺς / τίκτει βοτάνην φῶλά τε θηρῶν*. Πρβλ. Νόννος, Διονυσιακά, VI, στ. 222-229.

Δεν είναι γνωστό, αν ο Δίας Ομολώιος ήταν θεός του καιρού. Η λατρεία αυτή μαρτυρείται επιγραφικά στον Άτραγα (Α. Τζαφάλιας, ΘΗΜ ΣΤ΄ (1984), σ. 197-198 και ΘΗΜ Ζ΄ (1985), σ. 198 αριθ. 250), στη Λάρισα (Α. Τζαφάλιας, ΘΗΜ Ζ΄ (1985), σ. 216-217 αριθ. 96) και στη Μητρόπολη (Χ. Ιντζεσίλογλου, ΑΔ 40 (1985), Χρονικά, σ. 195, Πίν. 68α). Δεν αποκλείεται βέβαια ο θεός να λατρευόταν αρχικά στην κορυφή της Όσσας Ομόλιον και να υπήρχε ιερό του στην Ακρόπολη του Ομολίου, όπου ο Α. Αρβανιτόπουλος (ΠΑΕ 1910, σ. 189) βρήκε δεξί πόδι με υπόδημα που φέρει ανάγλυφο κεραυνό, και ανήκει σε πήλινο κολοσσικό άγαλμα του Δία. Για τη λατρεία αυτή, που ήταν γνωστή και στην υπόλοιπη Ελλάδα, βλ. Cook 1965, II, 2, σ. 900-901 σημ. 1, σ. 904 σημ. 4. και σ. 1227.

23. Κ. Γαλλής, ΑΔ 29 (1973-1974), Χρονικά, σ. 572, Πίν. 382στ.

24. Για το θέμα της βροχομαγείας, βλ. O. Gruppe, Griechische Mythologie und Religionsgeschichte II, 1906, σ. 818-834.

25. Ηρακλείδης, απόσπ. 2, 6. Αντίγονος Καρύστιος, Συναγωγή ίστοριῶν παραδόξων, σ. 15. Για τον Αντίγονο Καρύστιο, βλ. U. von Willamowitz, Antigonos von Karystos, 1881, σ. 7 κ.ε.

26. Cook 1965, II, 1, σ. 832-833, εικ. 788-792. Rogers 1932, σ. 68 κ.ε. Moustaka 1983, σ. 19, 98, πίν. 3 αριθ. 7-8.

27. Αντίστοιχο έθιμο καιρικής μαγείας που σχετιζόταν με την αλλαγή του καιρού μπορεί να ανιχνευθεί στο μύθο του βασιλιά της Ήλιδας Σαλμωνέα, ο οποίος καταγόταν από τη Θεσσαλία. Θέλοντας να μιμηθεί τον Δία κατασκεύασε άρμα με χάλκινους λέβητες, προκαλώντας «ψόφον ἐξαίσιον», όμοιο με βροντή, ενώ δάδες που έριχνε από το άρμα του μιμούνταν τον κεραυνό (Cook 1965, II, 1, σ. 825, σ. 833. II, 2, σ. 1088).

δεξί χέρι τον κεραυνό[28]. Ως Καταιβάτης επίσης μαρτυρείται στην Πέλιννα της Εστιαιώτιδας[29]. Στο Πύθιον, το οποίο ανήκε στο μακεδονικό κράτος ήδη από την εποχή του Φιλίππου Β΄, ο θεός είναι γνωστός ως Κεραύνιος (τέλος 3ου αι. π.Χ.)[30] και ως Καταιβάτης (αρχές 3ου αι. π.Χ.)[31]. Στη μαρμάρινη ανάγλυφη ενεπίγραφη στήλη του Δία Κεραύνιου από το Πύθιον ο θεός εικονίζεται όρθιος ιματιοφόρος προς τα δεξιά, κρατώντας με το δεξί ανυψωμένο χέρι του κεραυνό και με το άλλο προτεταμένο χέρι του αετό. Επίσης, στα χάλκινα νομίσματα του Κιερίου της Θεσσαλιώτιδας εικονίζεται ο Δίας όρθιος, γυμνός προς τα δεξιά, κρατώντας με το δεξί ανυψωμένο χέρι κεραυνό και στο αριστερό προτεταμένο χέρι αετό[32]. Η εικονογραφία αυτή οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πρόκειται πιθανότατα για τον Δία Κεραύνιο. Ως γνωστόν, ο θεός απέκτησε την προσωνυμία Καταιβάτης «παρὰ τὸ καταβιβάζειν τοὺς κεραυνούς»[33]. Ενδιαφέρον είναι ότι στο Πύθιον το ιερό του θεού αυτού βρισκόταν σε απόσταση 2 χλμ. περίπου νότια της πόλης, στη θέση Τοπόλιανη, όπου σήμερα υπάρχει εκκλησία της Παναγίας ως Ζωοδόχου Πηγής, δίπλα στον αρχαίο δρόμο που συνέδεε την Περραιβία με την Πιερία. Το ιερό έχει πηγή νερού, ενώ από το αρχικό άλσος δρυών που υπήρχε σώζεται μόνο μία τεράστια βελανιδιά, η οποία έχει δεχθεί ριπές κεραυνών («μαρτύρια»), φαινόμενο που έχει παρατηρηθεί σε ιερά του Δία, π.χ. στο Δίον[34]. Οι πηγές και οι ψηλές βελανιδιές που ευδοκιμούν σε κατάλληλο υψόμετρο, όπου διέρχονται τα θυελλοφόρα νέφη και όπου συνήθως υπήρχαν στα ιερά του Δία Κεραύνιου, προσείλκυαν τους κεραυνούς στη διάρκεια των καταιγίδων[35]. Η επικρατούσα δοξασία ήταν ότι ο Δίας Φαντήρας-Κεραύνιος-Καταιβάτης έστελνε *τὸν καταιβάτην κεραυνόν*, εκπυρώνοντας, θανατώνοντας και αφηρωΐζοντας τους ανθρώπους. Μάλιστα, οι κεραυνωθέντες (*ἐνηλύσιοι*) θάπτονταν στο μέρος, όπου είχαν βληθεί[36]. Από τις πηγές γνωρίζουμε ότι μερικές φορές οι άνθρωποι γλύτωναν από τους κεραυνούς, γι' αυτό και ο Δίας θεωρείτο ότι δεν ήταν μόνο θεός τιμωρός, καταστρεπτικός και θανατηφόρος, αλλά και θεός Σωτήρας[37]. Όταν εξευμενιζόταν ο Δίας γινόταν Υπερδέξιος, δηλαδή αποτρεπτικός, προστάτης και φύλακας των ανθρώπων[38]. Είναι ενδιαφέρον ότι στο ιερό της Εν(ν)οδίας στις Φερές[39], όπου η θεά

28. Moustaka 1983, σ. 97 αριθ. 4, πίν. 8, σ. 100 αριθ. 17, πίν. 8. S. Lavva, Zur Münzprägung von Olosson (Perrhäbien), "La Thessalie", Quinze années de recherches archéologiques (1975-1990), Bilans et perspectives (Lyon, 17- 22 avril 1990), Αθήνα 1994, σ. 316 κ.ε.

29. Γ. Χουρμουζιάδης, ΑΔ 25 (1970), Χρονικά, σ. 282 αριθ. 3, Πίν. 240β. Bull. Epigr. 1974, 310.

30. IG IX, 2, 1275. Α. Αρβανιτόπουλος, ΑΕ 1913, σ. 162, εικ. 16. Ο ίδιος, ΑΕ 1924, σ. 143-146 αριθ. 388, εικ. 2-3.

31. Α. Αρβανιτόπουλος, ΑΕ 1924, σ. 146-147 αριθ. 389.

32. Rogers 1932, σ. 67 κ.ε. Moustaka, 1983, σ. 97 αριθ. 3, πίν. 3.

33. Cook 1965, II, 1, σ. 13 κ.ε.

34. Για το θέμα, βλ. Χ. Καρδαρά, Υπαίθριοι στύλοι ως μέσα επιφανείας του θεού του κεραυνού, ΑΕ 1966, σ. 149 κ.ε.

35. Για το θέμα, βλ. Χ. Καρδαρά, ό.π., σ. 149-150 σημ. 1, σ. 185 κ.ε. Ακόμη και σήμερα αναφέρονται συχνές περιπτώσεις κατοίκων (αγροτών ή βοσκών) της επαρχίας Ελασσόνος (αρχ. Περραιβίας) που κεραυνοβολούνται. Το φαινόμενο αυτό ήταν γνωστό από την αρχαιότητα, όπως μαρτυρούν οι προσωνυμίες ή τα αναθήματα που βρέθηκαν στα ιερά του θεού στην Περραιβία.

36. Cook 1965, II, 1, σ. 21 κ.ε.

37. Ο Δίας Σωτήρας μαρτυρείται στη Φάρσαλο (IG IX, 2, 237-238) και στα Λάτυνα της Αινίδας (IG IX, 2, 59). Επίσης, το μαρμάρινο ενεπίγραφο ελληνιστικό ανάγλυφο από τα Σπάλαυθρα της Μαγνησίας (IG IX, 2, 1211), στο οποίο εικονίζεται φτερωτός κεραυνός (σύμβολο και επιφάνεια του θεού), ήταν αφιερωμένο στον Δία Κεραύνιο ή Σωτήρα. Η εικονογραφία του Δία Σωτήρα είναι η ίδια με αυτή του Διός Υψίστου, όπως διαπιστώνεται από ενεπίγραφο ανάγλυφο των ρωμαϊκών χρόνων που βρέθηκε στη Φιλιππούπολη της Θράκης (IGBR, III, σ. 57 αριθ. 949).

38. Η προστατευτική λειτουργία του θεού φαίνεται από την προσωνυμία Υπερδέξιος που μαρτυρείται στη Λάρισα, Δ. Θεοχάρης, ΑΔ 16 (1960), Χρονικά, σ. 185, Πίν. 158. B. Helly, Ἀ Larisa, Bouleversements et remises en ordre de sanctuaires, Mnemosyne 23 (1970), σ. 251, 262. Για τον Δία Υπερδέξιο, βλ. RE X, I, 1972, στ. 369 (H. Schwabl).

39. Béquignon 1937, σ. 29 κ.ε. Χρυσοστόμου, 1991.

συλλατρευόταν με τον Δία Θαύλιο[40] και τον Δία Ἄφριο[41], βρέθηκε χάλκινο ειδώλιο των χρόνων του αυστηρού ρυθμού, το οποίο εικονίζει τον κεραυνοβολούντα Δία[42]. Η σχέση του Δία Κεραύνιου-Καταιβάτη (ο οποίος επιφαινόταν με τον κεραυνό, προκαλώντας το θάνατο) με τη χθόνια θεά του θανάτου Εν(ν)οδία είναι στενή, όπως ακριβώς είναι στενές οι σχέσεις του Δία Ἄφριου-Θαύλιου-Μειλίχιου με τη θεά[43].

Ο Δίας ως Κεραύνιος ή Καταιβάτης λατρευόταν και στη Μακεδονία. Από την κορυφή του λόφου του Αγίου Ελευθερίου Κοζάνης, όπου υπήρχε ιερό του Διός Υψίστου, προέρχεται μαρμάρινη αναθηματική παραλληλεπίπεδη πλακοειδής στήλη[44], σπασμένη στο κάτω δεξί τμήμα της. Εικονίζεται σε πρόστυπο ανάγλυφο όρθιος Δίας που στρέφει το κεφάλι του προς τα αριστερά. Ο θεός φοράει ιμάτιο που αφήνει ακάλυπτο το πάνω μέρος του σώματός του, ενώ με το εκτεινόμενο δεξί χέρι κρατάει κεραυνό. Στο έδαφος αριστερά στέκεται αετός με μισοανοιγμένα φτερά και στραμμένο κεφάλι προς τα αριστερά. Η τετράστιχη επιγραφή είναι χαραγμένη στο πάνω αριστερό μέρος της στήλης:

Διὶ Κρονίδῃ
Διομήδης
Διονυσίου
εὐχήν.

Χρονολογείται στα υστεροελληνιστικά χρόνια.

Από το Παλαιόκαστρο Καισαρειάς προέρχονται τα παρακάτω δύο αναθηματικά ανάγλυφα. Το πρώτο μνημείο είναι μικρή μαρμάρινη ενεπίγραφη αναθηματική στήλη των υστερορωμαϊκών χρόνων[45], ελλιπής πάνω και κάτω, με πρόστυπη παράσταση Δία που κεραυνοβολεί. Ο θεός σώζεται από το λαιμό μέχρι το υπογάστριο. Φοράει ιμάτιο και κραδαίνει με το δεξί χέρι κεραυνό[46]. Με το αριστερό χέρι ο θεός ανακρατεί το ιμάτιο στο πλευρό του. Δεξιά από την παράσταση υπάρχει η άτακτα χαραγμένη επιγραφή:

Ἀντίγονος
[Μυ]λιναίου
[ca. 3] *Ἰούλις* Dω
[ca. 2] *ΟΓ ὑποκά–*
vac? *τω γεγραμ–*
[μένοι–––]
–––.
vac.

40. Ο Bequignon (1937, σ. 87 αριθ. 52, σ. 91 αριθ. 65, σ. 92 αριθ. 66, σ. 94 αριθ. 71) δημοσίευσε τέσσερις αναθηματικές επιγραφές που βρέθηκαν στο ιερό της Εν(ν)οδίας, ενώ μία πέμπτη είναι αφιερωμένη στον Δία Θαύλιο-Άφριο. Για το θέμα, βλ. Χρυσοστόμου 1991, Μέρος Γ΄, τμήμα ΙΙ, κεφ. 1.

41. Ο Ν. Παπαχατζής (Ζεύς άφριος, Κέρνος, 1972, σ. 119-121) δημοσίευσε δύο επιγραφές του θεού αυτού από το ιερό, ενώ μία τρίτη είναι αφιερωμένη στον Δία Θαύλιο-Άφριο. Ο Δίας Άφριος ήταν ο προστάτης της φυλλοφορίας και της ανθοφορίας των δένδρων και των αμπελιών, ο θεός που έστελνε τον αφρό, το χυμό της γονιμότητας, προκαλώντας το θαύμα της βλάστησης με την ανάσταση των γυμνών κλαδιών με τα φύλλα και τα άνθη. Η λατρεία του Δία Άφριου και η γιορτή Άφρια μαρτυρούνται έμμεσα από το μήνα Άφριο, τον όγδοο μήνα του έτους και σε άλλες πόλεις της Θεσσαλίας π.χ. στην Εστιαιώτιδα (Αιγίνιον, Χυρετίες), την Πελασγιώτιδα (Λάρισα, Άτραγας, Σκοτούσσα), την Περραιβία (Γόννοι, Ολοοσσώνα, Άζωρος και Πύθιον), τη Φθιώτιδα Αχαΐα (Μελίτεια, Εχίνος) κτλ.

42. H. Biesantz, Die thessalischen Grabreliefs, 1965, σ. 35 L 111, πίν. 63.

43. Χρυσοστόμου 1991, Μέρος Γ, τμήμα ΙΙ, κεφ. 1.

44. Ριζάκης - Τουράτσογλου 1985, σ. 22-23 αριθ. 5, πίν. 2.

45. Ριζάκης - Τουράτσογλου, ό.π., σ. 40-41 αριθ. 24.

46. Ο Δίας Ύψιστος είναι θεός του κεραυνού και της βροντής, όπως αναφέρεται σε αναθηματικές επιγραφές της Μυτιλήνης (ως Κεραύνιος, Cook 1965, ΙΙ, σ. 807, σημ. 3, 3) και της Κυζίκου (ως Βρονταίος, Cook 1965, ΙΙ, σ. 833, εικ. 793).

Αριστερά από τον θεό υπάρχει η επιγραφή:

Ἀμύντας
Ἀμύντου
ὁ καὶ Κρίσ–
πος ΣΥΝΕΓ–
ΔΕκτω[.]
τοῖς ὑπο–
κάτω γε–
[γραμμέ–
νοις–––]
–––.

Το δεύτερο μνημείο από την Καισαρειά είναι ένα μαρμάρινο αναθηματικό ανάγλυφο[47], το οποίο παριστάνει όρθιο ιματιοφόρο Δία με σκήπτρο στο αριστερό χέρι και κεραυνό στο δεξί. Κάτω αριστερά εικονίζεται αετός με ανοικτά φτερά και το κεφάλι στραμμένο προς τα δεξιά.

Μερικά ενεπίγραφα αναθηματικά ανάγλυφα που προέρχονται από λόφο στα νοτιοδυτικά της Μαυροπηγής Εορδαίας, πιστοποιούν ότι υπήρχε ιερό του Δία που έφερε την προσωνυμία Μέγιστος[48]. Στα ανάγλυφα αυτά (σήμερα χαμένα) ο θεός εικονιζόταν όρθιος κατενώπιον, κρατώντας στο αριστερό χέρι σκήπτρο και κεραυνό στο δεξί.

Έχοντας υπόψη τα παραπάνω στοιχεία, θα μπορούσαμε να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι οι κεραυνοφόροι θεοί Δίας Κρονίδης από τον Άγιο Ελευθέριο Κοζάνης, ο Δίας από το Παλαιόκαστρο της Καισαρειάς, καθώς και ο Δίας Μέγιστος της Μαυροπηγής Εορδαίας, δεν πρέπει να ταυτιστούν με τον Δία Ύψιστο, αλλά με τον Δία Κεραύνιο-Καταιβάτη ή Κρονίδη.

Ο ΔΙΑΣ ΟΛΥΜΠΙΟΣ

Ο Δίας ως Ολύμπιος, ο θεός που λατρευόταν στον μακεδονικό Όλυμπο, είχε ιερό ήδη από τις αρχές του 3ου αι. π.Χ. στην κορυφή Άγιος Αντώνιος (ύψ. 2.817 μ.), όπως μαρτυρούν οι μαρμάρινες ενεπίγραφες αναθηματικές στήλες και τα άλλα αναθήματα που βρέθηκαν κατά την εγκατάσταση Μετεωρολογικού Σταθμού[49]. Επρόκειτο για οργανωμένη λατρεία, αφού μαρτυρείται ιερέας του θεού σε μία από τις τρεις ενεπίγραφες αναθηματικές στήλες[50]. Η λατρεία του Δία Ολύμπιου με βάση την κεραμική και τα νομίσματα διήρκεσε έως και τα μέσα του 5ου αι. μ.Χ. Η πιθανότητα ύπαρξης ενός παλαιότερου ιερού του Δία σε άλλη κορυφή του Ολύμπου δεν μπορεί να αποκλειστεί. Στον Μύτικα, την ψηλότερη κορυφή του Ολύμπου (ύψ. 2.918 μ.), οι αρχαίοι Έλληνες δεν είχαν τολμήσει να ανέβουν, λόγω προφανώς της δυσχερούς ανάβασης, αλλά και του δέους που προκαλούσε ως η έδρα των θεών.

Είναι γνωστό ότι το πιο ξακουστό μακεδονικό ιερό του Δία Ολύμπιου βρισκόταν αμέσως νότια

47. Σιαμπανόπουλος, 1974, σ. 202 αριθ. 13, εικ. 167.

48. Χ. Μακαρόνας, Μακεδονικά Ι (1940), Χρονικά Αρχαιολογικά, σ. 491 (ανασκαφή Κοτζιά 1938). Η προσωνυμία απαντά και σε αναθηματική επιγραφή του εβραϊκού θεού Υψίστου από τη Θεσσαλονίκη. Λατρεία του Διός Μεγίστου που αναφέρεται παράλληλα με αυτή του Δία Κεραύνιου είναι γνωστή στο Πέργαμο (Cook 1965, II, 2, σ. 956). Για την προσωνυμία αυτή, βλ. RE X, I, 1972, στ. 334-335 (H. Schwabl).

49. Β. Κυριαζοπούλου - Γ. Λιβαδά, Αρχαιολογικά ευρήματα επί της κορυφής του Ολύμπου Άγιος Αντώνιος, ΑΔ 22 (1967), Μελέτες, σ. 6 κ.ε., Πίν. 5-15, Σχέδ. 1. Bull. Epigr. 1968, 323. Cook 1965, II, 2, σ. 904-906 σημ. 6. Κ.Ι. Γαλλής, Ιερό του Ολυμπίου Διός στην κορυφή Άγιος Αντώνιος του Ολύμπου, Πρακτικά του Α΄ Πανελληνίου Συνεδρίου «Ο Όλυμπος στη ζωή των Ελλήνων», 1982, σ. 15-22.

50. Β. Κυριαζοπούλου - Γ. Λιβαδά, ό.π., σ. 8-9, Πίν. 8α-β (ΟΛ. 6).

από την ιερή πόλη των Μακεδόνων, το Δίον[51]. Ο Δίας Ολύμπιος ήταν ο επίσημος θεός του κράτους των Μακεδόνων και αργότερα του Μακεδονικού Κοινού. Η θέση του Δίου και του ιερού του θεού κοντά στην ανατολική βάση του Ολύμπου, σ' έναν τόπο κατάρρυτο, γεμάτο πηγές, δείχνει ότι ο Δίας που λατρευόταν εδώ ήταν πρωταρχικά θεός της βροχής και του καιρού. Το ιερό του που έχει εντοπιστεί στην περιοχή νότια της πόλης, μεταξύ του ρωμαϊκού και του ελληνιστικού θεάτρου, είχε περίβολο και στοές για την εξυπηρέτηση των λατρευτών και των εμπόρων (*τῶν συμπορευομένων εἰς τὰς πανηγύρεις*)[52]. Σε αυτό το μεγάλο θρησκευτικό κέντρο οι Μακεδόνες γιόρταζαν τα Ολύμπια, με εννεαήμερη πανήγυρη. Στο ιερό του Δία οι βασιλείς και οι Μακεδόνες πρόβαλλαν με αναθήματα (από τα οποία σώζονται κάποια ενεπίγραφα βάθρα) τις νίκες και τα κατορθώματά τους. Τον Δία Ολύμπιο απεικόνιζαν στα νομίσματά τους οι βασιλείς, ενώ οι διάφορες νίκες και οι πράξεις τους συγκρίνονταν από τους ποιητές με αυτές του Δία Ολύμπιου. Τα Ολύμπια, εκτός από το Δίον αναφέρονται στην Όλυνθο, καθώς και στη Βέροια, όπως φαίνεται από τις επιγραφές των υστερορωμαϊκών χρόνων[53]. Τα χάλκινα νομίσματα, τα οποία κόπηκαν από το Κοινό των Μακεδόνων[54] που είχε έδρα τη Βέροια, πιθανότατα παριστάνουν το άγαλμά του. Η λατρεία του θεού δεν μαρτυρείται στην Έδεσσα, όπως είχε υποστηριχθεί παλαιότερα[55], είναι όμως γνωστή στους Στόβους της Παιονίας (αρχές του 3ου αι. μ.Χ.)[56] και στις Κεραμειές της Πελαγονίας (2ος αι. μ.Χ.)[57]. Μάλιστα, στους Στόβους ο Δίας Ολύμπιος Βασιλεύς συλλατρεύεται με την Ήρα Βασίλεια και τον Απόλλωνα Σωτήρα.

Στη Θεσσαλία η λατρεία του θεού μαρτυρείται στη Φάρσαλο, όπως δείχνει μία μνημειακή μαρμάρινη αετωματική στήλη (αρχές του 4ου αι. π.Χ.), ανάθημα πιθανότατα του γνωστού Φαρσάλιου πολιτικού, Πολύχαρμου, του γιου του Αγάθωνα[58], καθώς επίσης και στη Μητρόπολη της Θεσσαλιώτιδας, όπως δείχνει μία μαρμάρινη αδημοσίευτη ενεπίγραφη στήλη των ρωμαϊκών χρόνων που την αφιερώνει η πόλη στον θεό[59].

Ο ΔΙΑΣ ΑΘΩΟΣ

Ο Δίας ως Αθώος λατρευόταν σε ιερό στην κορυφή του Άθω, του όρους της ανατολικής χερσονήσου της Χαλκιδικής, όπου οι πηγές αναφέρουν ότι υπήρχε και άγαλμα του θεού[60]. Μάλιστα,

51. Baege 1913, σ. 10 κ.ε. Χ. Μακαρόνας, ΑΕ 1937, Β', σ. 527 κ.ε. Γ. Μπακαλάκης, Αρχαία Μακεδονία ΙΙ, 1977, σ. 255 κ.ε. Δ. Παντερμαλής, Αρχαία Μακεδονία ΙΙ, σ. 338 κ.ε. Για τις πηγές που αναφέρονται στον Δία Ολύμπιο και στη γιορτή Ολύμπια, βλ. RE X, 1, 1972, στ. 342-344 και XV, II, 1978, στ. 1121-1122 (H. Schwabl).

52. Πολύβιος, IV, 62.

53. Düll 1977, σ. 103. Bull. Epigr. 1971, 400. RE XV, II, 1978, στ. 1121 (H. Schwabl). Tataki 1988, σ. 145, 241, 306, 482, 484, 495. Για τη γιορτή, βλ. Δ. Κανατσούλης, Μακεδονικά 3 (1953-55), σ. 94-102.

54. Σεπτημίου Σεβήρου, Gaebler 1935, III, 1, σ. 87 αριθ. 288 (III, 22). Καρακάλλα (ό.π., III, 1, σ. 87 αριθ. 295). Ο Δίας εικονίζεται όρθιος προς τα αριστερά, κρατώντας σκήπτρο στο αριστερό χέρι και κεραυνό στο δεξί. Κάτω αριστερά εικονίζεται αετός με στραμμένο το κεφάλι προς τα δεξιά.

55. Ο Αρριανός (I, 11, 1) αναφέρει λατρεία του Διός Ολυμπίου στις Αιγές, αλλά κάνει λάθος, όπως γνωρίζουμε από τον Διόδωρο (XVII, 16). Επίσης, ο Πομπήιος Τρόγος (= Ιουστίνος, XXIV, 2) αναφέρει ότι υπήρχε αρχαιότατο ιερό του Δία στις Αιγές (που παλαιότερα ταυτίζονταν με την Έδεσσα), αλλά μάλλον πρόκειται για το ιερό του θεού στο Δίον.

56. N. Vulić, Spomenik 71, (1931), αριθ. 109. Düll 1977, σ. 103, 279 αριθ. 17. J. Wiseman, Studies in the Antiquities of Stobi, I, 1973, σ. 193.

57. F. Papazoglou, BCH 98 (1974), σ. 288 αριθ. 5. Düll 1977, σ. 103, 358-359 αριθ. 169.

58. Κ. Γαλλής, ΑΑΑ VII, 2 (1974), σ. 281-283. Bull. Epigr. 1976, 338.

59. Την πληροφορία οφείλω στον συνάδελφο Χ.Ιντζεσίλογλου.

60. Baege 1913, σ. 17. Cook 1965, II, 2, σ. 906 σημ. 1.

στη χερσόνησο αυτή υπήρχε η πόλη Δίον, όπου λατρευόταν ο θεός[61]. Πρόκειται ουσιαστικά για τοπική λατρεία, η οποία δεν απαντά σε άλλες περιοχές της Μακεδονίας.

Ο ΔΙΑΣ ΥΨΙΣΤΟΣ

Η λατρεία του Διός Υψίστου και τα μνημεία τα οποία σχετίζονται με αυτή είναι ένα θέμα, που έχει απασχολήσει επανειλημμένα τους ερευνητές. Τα τελευταία χρόνια ξαναζωντάνεψε το ενδιαφέρον των ειδικών, μετά την εύρεση νέων αναθηματικών μνημείων που έκαναν ελκυστική τη θεώρηση των διαφόρων προβλημάτων της λατρείας του θεού σε νέα βάση. Ορισμένα από τα προβλήματα που θα διερευνηθούν στη μελέτη μας για το θεό είναι: Ποια είναι τα γνωστά ιερά και τα αναθηματικά μνημεία του θεού στη Μακεδονία και στη Θεσσαλία, ποιος ήταν ο χαρακτήρας και το περιεχόμενο της λατρείας του, ποια ήταν η εικονογραφία του, ποιοι οι θεσμοί που άπτονται της λατρείας του, αν είναι δυνατή η διάκριση της λατρείας του Διός Υψίστου από άλλες λατρείες του καιρικού Δία ή άλλων συγγενικών καιρικών θεών (ανατολικών, θρακικών, ρωμαϊκών, θεσσαλικών) στη Μακεδονία και στη Θεσσαλία, ποια ήταν η προέλευση της λατρείας του (αν δηλαδή ο θεός έχει μακεδονική ή ανατολική καταγωγή) κτλ.

Η καταγραφή των αναθημάτων και η περιγραφή των ιερών του Διός Υψίστου στη Μακεδονία αρχίζει από την Έδεσσα και συνεχίζει στις άλλες πόλεις και τους οικισμούς της Βοττιαίας. Στη συνέχεια εξετάζονται τα αναθήματα και τα ιερά που έχουν βρεθεί στην Αλμωπία, την Πιερία, την Ελίμεια, την Εορδαία, την Ορεστίδα, την Τυμφαία, τη Λυγκηστίδα, την Παιονία, την Κρηστωνία, τη Μυγδονία, τη Βισαλτία, τη Σιντική και την Ηδωνίδα. Στο τέλος παρουσιάζονται τα αναθήματα του θεού από τη Θεσσαλία.

ΒΟΤΤΙΑΙΑ

Έδεσσα

1. Πεσσόμορφη μαρμάρινη στήλη, ανάθημα του Ζωίλου Αλεξάνδρου[62] στον Δία Ύψιστο (Πίν. 7 α, β). Η στήλη δεν ήταν μόνο ο μνημειακός φορέας της αναθηματικής επιγραφής, αλλά συγχρόνως και η ενεπίγραφη βάση μιας πλαστικής πιθανότατα εικόνας του Διός Υψίστου, όπως τη γνωρίζουμε από τα ανάγλυφα των ελληνιστικών και των ρωμαϊκών χρόνων από τη Μακεδονία. Η στήλη φέρει ανάγλυφη επικρανίτιδα. Στη ζώνη που δημιουργείται και περιτρέχει τη στήλη στις πλατιές πλευρές αποδίδεται σε κεντρική θέση μια τρίφυλλη άκανθα. Στις γωνίες των πλευρών της εικονίζονται τέσσερις μικροί καθιστοί γρύπες με τα φτερά τους υψωμένα, ενώ στις αντίστοιχες στενές πλευρές της υπάρχουν από ένας διπλός τετράφυλλος ρόδακας. Στα δύο τρίτα του ύψους της η στήλη περιβάλλεται από ανάγλυφη γιρλάντα με φύλλα δρυός δεμένη στις γωνίες με ταινίες. Πάνω από αυτή υπάρχει ανάγλυφος αετός με μισοανοιγμένα φτερά προς τα αριστερά.

Ύψ. 1,485, πλ. 0,47-0,40, πάχ. 0,26 μ.

Βρέθηκε στην περιοχή βορειοανατολικά της Κάτω πόλης της Έδεσσας, στους πρόποδες του λόφου του Αγίου Λουκά.

ΜΕ αριθ. 47+49.

61. Baege 1913, σ. 17-18. Στον οπισθότυπο χάλκινου νομίσματος των μέσων του 4ου αι. π.Χ. της γειτονικής πόλης Ολοφύξου εικονίζεται το ιερό πτηνό του θεού, ο αετός, ενώ στον εμπροσθότυπο αργυρού νομίσματος της Ουρανούπολης, πόλης ιδρυμένης στη βάση της χερσονήσου του Άθω, εικονίζεται κεφαλή του Δία (Baege 1913, σ. 17-18).

62. Σ. Πελεκίδης, ΑΔ 8 (1923), σ. 268 αριθ. 2-3, Εικ. 3, 7. Tačeva-Hitova, σ. 71 αριθ. 10. Δρούγου 1990, σ. 45 κ.ε., σχέδ. 1-3, εικ. 1-8, 10-11. SEG XL, 1990, αριθ. 537.

Μεταξύ του αετού και της επίστεψης υπάρχει η επιγραφή:

Ζωίλος Ἀλεξάνδρου
ὑπέρ τῶν παιδίων
Διὶ Ὑψίστῳ.

Χρονολογείται στις αρχές του 1ου αι. π.Χ.

2. Μαρμάρινος ενεπίγραφος αρράβδωτος κιονίσκος, του οποίου το κατώτερο τμήμα διαμορφώθηκε ως βάση με κυλινδρική πλίνθο και είδος αβαθούς σκοτίας[63] (Πίν. 7 γ). Το ανώτατο τμήμα του δουλεύτηκε σε σχήμα δωρικού κιονοκράνου, πάνω στο οποίο υπάρχει κυλινδρικό επίθημα. Κάτω από το κιονόκρανο και στο ανώτερο τμήμα του κορμού του έχει φιλοτεχνηθεί γιρλάντα από κλαδιά δρυός, δεμένα με ταινίες.

Ύψ. 0,97, πλ. 0,33 μ. Ύψ. γραμμ. 0,015 μ.

Ο βωμός βρέθηκε στο Εκκλησοχώρι, που βρίσκεται σε κοντινή απόσταση βορειοανατολικά του λόφου του Αγίου Λουκά, από όπου και είχε μεταφερθεί.

ΜΕ αριθ. 139.

Ο κιονίσκος φέρει την επιγραφή:

Χάρης Ἀλεξάν-
δρου καὶ Δημή-
τριος Χάρητος
Διὶ Ὑψίστωι.

Οι αναθέτες πιθανότατα ανήκαν στην ίδια οικογένεια του Ζωίλου, γιου του Αλεξάνδρου της προηγούμενης επιγραφής, ενώ και τα δύο μνημεία πιθανότατα φιλοτεχνήθηκαν από τον ίδιο τεχνίτη[64]. Χρονολογείται στο α΄ μισό του 1ου αι. π.Χ.

3. Μαρμάρινη ενεπίγραφη στήλη με ανάγλυφο αέτωμα[65] αφιερωμένη στον Δία Ύψιστο (Πίν. 7 δ). Στις γωνίες πάνω από το αέτωμα αποδίδονται εξάφυλλοι ρόδακες, ενώ στο τύμπανό του φιλοτεχνείται ανάγλυφος μηνίσκος προς τα πάνω. Κάτω από το αέτωμα εικονίζεται ανάγλυφος αετός με μισοανοιγμένα φτερά και στραμμένο το κεφάλι προς τα αριστερά. Ο αετός περιβάλλεται από στεφάνι κλαδιών βελανιδιάς που δένεται με ταινία. Ανάμεσα στο στεφάνι και το επιστύλιο του αετώματος αποδίδονται μικρά βούκρανα σε πρόστυπο ανάγλυφο.

Ύψ. 1,25, πλ. 0,39-0,415, πάχ. 0,13 μ. Ύψ. γραμμ. 0,015-0,025 μ.

Βρέθηκε στην περιοχή βορειοανατολικά της Κάτω πόλης της Εδεσσας, στους πρόποδες του λόφου του Αγίου Λουκά.

ΜΕ αριθ. 22.

Στο οριζόντιο γείσο του αετώματος της στήλης υπάρχει η επιγραφή *Διὶ Ὑψίστῳ*, ενώ κάτω από το ανάγλυφο η επιγραφή:

Ὑπὲρ τῆς σωτηρίας
Μ. Οὐιβίου Ἀμβούα.
Οἱ συνήθεις ἐπιμελη-
ταὶ Σ. Ποσιδωνίου
5 *τοῦ Ταρούλου καὶ*
Γ. Ποντίου Τορκουάτου,

63. B. Perdrizet, BCH 22 (1898), σ. 347 αριθ. 2. Baege 1913, σ. 8. J.M.R. Cormack, Zeus Hypsistos at Pydna, Μακεδονία I (1968), σ. 193 κ.ε. (201), πίν. 39α. Tačeva-Hitova 1978, σ. 71 αριθ. 8. Δρούγου 1990, σ. 52-53, εικ. 9.

64. Δρούγου 1990, σ. 53 σημ. 17.

65. Σ. Πελεκίδης, ό.π. (υποσημ. 62), σ. 268 αριθ. 1, εικ. 7β. Tačeva-Hitova 1978, σ. 71 αριθ. 9.

Π. Οὐέττιος Νάρκισσος,
Λ. Λιβύρνιος Χρύσιππος,
Γ. Φλαούιος Ἄλυπος,
Σεκοῦνδος Ἀδύμου,
Μελέτη Ἀπολλοδώρου,
Ἀπολλωνίδης Θευδᾶ,
Μ. Οὐίβιος Ἑρμέρως,
Ἐπαφρᾶς Δαμοθάρους,
Μ. Ἀντώνιος Μούστιος
Κρίσπος.
Ἔτους Θ ϙ Ρ Περιτίου, Ἱερητεύοντος Μ. Ἀττίου Λόγγου.
Ρ Ῡ Σ ἐποίει.

Από τη χρονολογία της επιγραφής το μνημείο στήθηκε το 51 π.Χ., όταν ιερέας του Διός Υψίστου ήταν ο Μ. Άττιος Λόγγος. *Οἱ συνήθεις ἐπιμεληταὶ* που αναφέρονται στην επιγραφή είναι δύο, ο Σ. Ποσιδώνιος, γιος του Ταρούλου και ο Γ. Πόντιος Τορκουάτος. Πρόκειται για τους φροντιστές της θρησκευτικής ομάδας που ανέλαβαν το στήσιμο του μνημείου στο ιερό. Στο τέλος της επιγραφής πιθανότατα αναφέρεται ο τεχνίτης της στήλης με τα αρχικά του ονόματος και του πατρωνυμικού του.

4. Αναθηματικός ενεπίγραφος βωμός με επίστεψη που απολήγει σε ελαφρώς ανάγλυφα αετώματα στις τρεις πλευρές του[66]. Σώζεται το μπροστινό αέτωμα, το οποίο φέρει σχηματοποιημένα ακρωτήρια, ενώ στο τύμπανο αποδίδεται σχηματοποιημένος ρόδακας. Ο βωμός βρέθηκε σε δύο κομμάτια, ενώ λείπει το μισό περίπου κατά τον κατακόρυφο άξονα. Στην άνω επιφάνεια υπάρχει τόρμος, όπου πιθανότατα στερεωνόταν με μολυβδοχόηση κάποιο ανάθημα.

Ύψ. 1,25, μέγ. πλ. 0,415, πάχ. 0,13 μ.

Μάρμαρο λευκό χοντρόκοκκο.

ΜΕ αριθ. 21.

Μέσα σε ελαφρώς βαθυσμένο πεδίο υπάρχει πάνω δεξιά το όνομα Πό(πλιος) Αίλιος, χαραγμένο με μικρότερα γράμματα. Φαίνεται ότι είχε παραλειφθεί από το χαράκτη και προστέθηκε εκ των υστέρων στη θέση που έπρεπε. Η αναθηματική επιγραφή είναι η παρακάτω:

Πό(πλιος) Ὃ Αἴλιος
Διὶ ὑψίστῳ Τερεντιανὸς Ἀττικὸς
κατ' ὄναρ.

Χρονολογείται στο τέλος του 2ου - αρχές 3ου αι. μ.Χ.

5. Αναθηματική στήλη στον Δία Ύψιστο[67], που σήμερα είναι χαμένη και η οποία έφερε την επιγραφή:

Διὶ Ὑψίστῳ εὐχήν,
Μᾶρκος Λιβύρνιος
Οὐάλης.

Χρονολογείται στο 2ο-3ο αι. μ.Χ.

66. Baege 1913, σ. 8. Σ. Πελεκίδης, ό.π. (υποσημ. 62), σ. 268-269, Εικ. 7β. Cook 1965, II, σ. 878 αριθ. 9. J.M.R. Cormack, ABSA 58 (1963), σ. 24 αριθ. 7. Tačeva-Hitova, 1978, σ. 71 αριθ. 6.

67. Baege 1913, σ. 8. Cook 1965, II, σ. 878 αριθ. 9.

6. Μαρμάρινος ανάγλυφος αετός[68], όρθιος κατενώπιον με μισοανοιγμένα φτερά[69]. Το πίσω μέρος του είναι αποκρουσμένο, εκτός από ένα μικρό τμήμα του που είναι δουλεμένο με χοντρό βελόνι. Λείπει ο λαιμός και το κεφάλι του, τμήματα των φτερών του και το κάτω μέρος των ποδιών του.

Βρέθηκε το 1983 αμέσως δυτικά της ανατολικής πύλης της Κάτω πόλης της Έδεσσας.

Σωζ. ύψ. 0,36, σωζ. πλ. 0,29, μέγ. πάχ. 0,115 μ.

ΚΑΛΕ. Ἀκατάγραφο.

Χρονολογείται στα ρωμαϊκά χρόνια.

7. Μικρός αετός από κοκκινόφαιο ντόπιο λίθο με μισοανοιγμένα φτερά, ο οποίος εικονίζεται όρθιος κατενώπιον πάνω σε συμφυή πλίνθο. Λείπει ο λαιμός και το κεφάλι, ενώ η πίσω όψη είναι ακατέργαστη.

Βρέθηκε στις 26-10-1971 στο στρώμα καταστροφής του δωματίου 5, στην πρώτη δεξιά πάροδο και στην περιοχή ανατολικά της νότιας πύλης της Κάτω πόλης.

Σωζ. ύψ. 0,19, πλ. 0,135, πάχ. 0,085 μ.

ΜΕ αριθ. 231.

Χρονολογείται στα υστερορωμαϊκά χρόνια.

Τα παραπάνω αναθήματα στον Δία Ύψιστο προέρχονται από ένα σημαντικό ιερό του θεού στην Έδεσσα που δεν είναι όμως γνωστό από φιλολογικές πηγές. Έχοντας υπόψη ότι δύο από τα παραπάνω αναθήματα (αριθ. 1 και 3) βρέθηκαν σε β΄ χρήση ως καλύμματα χριστιανικών τάφων[70], ακριβώς κάτω από το λόφο του Αγίου Λουκά, μπορεί βάσιμα να υποστηριχθεί ότι η πιθανότερη θέση του ιερού του θεού είναι ο λόφος με το παρεκκλήσι του Αγίου[71]. Ο λόφος, που έχει σχήμα κόλουρου κώνου, περιβάλλεται από την Εγνατία οδό[72]. Γύρω από το παρεκκλήσι υπάρχουν ακόμη και σήμερα αιωνόβιες βελανιδιές, το ιερό δένδρο του θεού. Σε τομή που έγινε το 1986 στα νότια του παρεκκλησιού για την τοποθέτηση αρδευτικών σωλήνων στην περιοχή του Λόγγου από την Εταιρεία ΕΛΛΚΑΤ, αποκαλύφθηκαν λακωνικές κεραμίδες και πλίνθοι, μεγάλες μαρμάρινες πλίνθοι, ένα μαρμάρινο ιωνικό κιονόκρανο και μία βάση κιονίσκου που χρονολογούνται στα παλαιοχριστιανικά χρόνια. Με την ευκαιρία αυτή έγινε διερευνητική τομή δυτικά-νοτιοδυτικά από το παρεκκλήσι, όπου βρέθηκε αναλημματικός τοίχος, κατεύθυνσης Β.-Ν. (μήκ. 6, πλ. 0,80, και ύψ. 1,50 μ.), από μικρές πέτρες και κονίαμα που γώνιαζε προς τα ανατολικά με δύο άλλους τοίχους. Στη βορειοανατολική γωνία του εσωτερικού χώρου που δημιουργείται από τους παραπάνω τοίχους ανασκάφτηκε λακκοειδής τάφος, με κάλυψη από σχιστολιθικές πλάκες. Ο τάφος πε-

68. Τα αναθήματα των αετών (των ιερών πτηνών του θεού ή η ίδια η ενσάρκωση του Διός Υψίστου) στα ιερά του θεού στη Μακεδονία είναι συχνά. Μάλιστα τις περισσότερες φορές, αυτά τα ίδια τα αγαλμάτια ή τα ανάγλυφα των αετών, μπορούν να πιστοποιούν από μόνα τους τη λατρεία του Διός Υψίστου.

69. Σε τμήμα μικρού μαρμάρινου αναγλύφου των ρωμαϊκών χρόνων που βρέθηκε σε β΄ χρήση στις ανασκαφές της Κάτω πόλης παριστάνεται όρθιος κατενώπιον και γυμνός ο Δίας και δεξιότερα το δεξί φτερό αετού (ύψ. 0,23, πλ. 0,14, πάχ. 0,05 μ.). ΚΑΛΕ αριθ. 694. Επίσης μικρό πήλινο ειδώλιο αετού των ελληνιστικών χρόνων βρέθηκε το 1990, σε τομή που έγινε στο εσωτερικό του νότιου τείχους της Κάτω πόλης.

70. Σ. Πελεκίδης, ό.π. (υποσημ. 62), σ. 268-269 αριθ. 1-3.

71. Τα μνημεία αυτά δύσκολα θα είχαν μεταφερθεί από μακριά, επειδή πρόκειται για τα μεγαλύτερα και τα βαρύτερα από όλα τα άλλα αναθήματα. Αυτό ενισχύει την άποψη ότι η αρχική τους θέση θα ήταν κάπου εκεί κοντά, στημένα πιθανότατα στο ιερό του Διός Υψίστου. Ο Α. Βαβρίτσας (Επιγραφές από την αρχαία Έδεσσα, Αρχαία Μακεδονία IV, 1986, σ. 53), υποστηρίζει την άποψη ότι το ιερό του θεού βρισκόταν στην ακρόπολη της Έδεσσας, κοντά στη Μητρόπολη.

72. Στην περιοχή αμέσως βόρεια του λόφου του Αγίου Λουκά βρέθηκε το 1957 το γνωστό χάλκινο χέρι (ύψ. 0,14 μ.) του Σαβάζιου (1ος-2ος αι. μ.Χ.) (Μ. Καραμανώλη-Σιγανίδου, ΑΔ 22 (1967), Μελέτες, σ. 149 κ.ε.). Δεν πρόκειται όμως για ανάθημα στο παραπάνω ιερό, αλλά για κτέρισμα τάφου, αφού βρέθηκε μέσα σε πήλινο αγγείο, σε περιοχή ρωμαϊκού νεκροταφείου.

ριείχε ένα νεκρό με το κεφάλι προς τα ανατολικά και μία πήλινη οινοχόη των παλαιοχριστιανικών χρόνων. Οι παραπάνω τοίχοι ανήκουν προφανώς σε ανάλημμα ή πρόσκτισμα παλαιοχριστιανικής βασιλικής. Είναι γνωστό ότι οι πρώτοι χριστιανοί θάβονται μέσα και γύρω από τις βασιλικές. Κατά τη σύντομη ανασκαφή δεν βρέθηκε κάποιο στοιχείο που να επιβεβαιώνει τη λατρεία του θεού στο λόφο αυτό, αλλά η βασιλική πιθανότατα κτίσθηκε στη θέση του ιερού του Διός Υψίστου[73]. Αν ευσταθεί η παραπάνω άποψη, το ιερό του θεού υπήρχε ήδη από τα υστεροελληνιστικά χρόνια, όπως δείχνουν τα παλαιότερα αναθήματα (αριθ. 1-2). Η μνημειακότητα ορισμένων αναθημάτων δηλώνει ότι πρόκειται για σημαντικό ιερό της πόλης που ήδη είχε εγκαταλειφθεί μετά τα μέσα του 3ου αι. μ.Χ., γι' αυτό και τα αναθήματά του χρησιμοποιήθηκαν στην ανοικοδόμηση του υστερορωμαϊκού τείχους της Κάτω πόλης, αλλά και στην κατασκευή παλαιοχριστιανικών τάφων κάτω από το λόφο του Αγίου Λουκά, δίπλα από την Εγνατία οδό.

Πετριά Έδεσσας

1. Μαρμάρινη αναθηματική στήλη[74], ελλιπής στο κάτω μέρος[75] (Πίν. 8 α). Έχει αετωματική επίστεψη, η οποία στηρίζεται σε δύο παραστάδες που φέρουν επίκρανα. Το αέτωμα διακοσμείται με σχηματοποιημένο ανάγλυφο τετράφυλλο ρόδακα. Σώζονται μόνο τα ακρωτήρια του αετώματος. Μέσα σε ναόσχημο βάθυσμα εικονίζεται όρθιος κατενώπιον ιματιοφόρος Δίας, κρατώντας σκήπτρο στο ανυψωμένο αριστερό του χέρι και ομφαλωτή φιάλη στο προτεταμένο προς τα κάτω δεξί. Το ιμάτιο αφήνει ακάλυπτο το δεξί τμήμα του στήθους του, ενώ περιβάλλει και πέφτει από τον αριστερό του ώμο με σχηματοποιημένες πτυχώσεις. Οι μύες των χεριών, του στήθους και της κοιλιάς του θεού αποδίδονται με πλαστικότητα. Το οριζόντιο γείσο του αετώματος, το ανώτερο τμήμα του κεφαλιού, καθώς και του αριστερού άκρου χεριού του θεού είναι αποκρουσμένα[76]. Κάτω δεξιά παριστάνεται αετός με ανοικτά φτερά και υψωμένο κεφάλι προς τα αριστερά, ο οποίος κρατάει σχηματοποιημένο οριζόντιο διπλό κεραυνό με τα νύχια του. Στις γωνίες του ναΐσκου υπάρχουν δύο προτομές (αναθέτες ή προσωποποιήσεις), ενός γενειοφόρου άνδρα αριστερά και μίας γυναίκας με σύνθετη κόμμωση δεξιά.

Σωζ. ύψ. 0,30, πλ. 0,36, μέγ. πάχ. 0,075 μ.

ΜΘ αριθ. 9254.

Χρονολογείται στο 2ο αι. μ.Χ.

2. Το κάτω μέρος μικρού μαρμάρινου ανάγλυφου αετού όρθιου κατενώπιον σε συμφυή πλίνθο. Στην πίσω όψη του το ανάγλυφο φέρει εγχάρακτο κεραυνό.

Βρέθηκε στις 12-5-1986 στον αγρό του Ιω. Νικήβελου στη θέση Γραμμή βόρεια της Πετριάς[77].

73. Είναι γνωστό ότι οι πρώτοι χριστιανοί κατέστρεψαν τα ειδωλολατρικά ιερά και τα αναθήματα για να καθαγιάσουν τους νέους λατρευτικούς χώρους τους. Για το θέμα, βλ. Παπαχατζής, 1987, σ. 207 κ.ε.

74. Ο Κ. Χριστοφορίδης κατείχε τη στήλη στο σπίτι του στο Αρσένι και μαζί με τον Γ. Πετρίδη από τα Σεβαστιανά Έδεσσας τη μετέφεραν στη Θεσσαλονίκη με σκοπό να την πουλήσουν. Μετά από πληροφορίες του Χρ. Χουρνατζίδη η Υποδιεύθυνση Ασφαλείας Θεσσαλονίκης κατέσχε τη στήλη στις 25-9-1983, παραδίδοντάς την στο Μουσείο Θεσσαλονίκης, όπου βρίσκεται σήμερα.

75. Ι. Βοκοτοπούλου, ΑΔ 38 (1983), Χρονικά, σ. 279.

76. Ο Δίας του αναγλύφου μπορεί να συγκριθεί με το μαρμάρινο άγαλμα του Δία από το Nerezi των Σκοπίων, B. Josivofska, Catalogue sommaire des monuments antiques exposés au Musée archéologique de Skopje, 1961, σ. 54, 100 αριθ. 11, εικ. 19. Επίσης, συγκρίνεται με το μαρμάρινο αγαλμάτιο του Διός Υψίστου από την Ηράκλεια, ανάθημα του Μ. Αίλιου που χρονολογείται από την επιγραφή στο 209 μ.Χ. (Düll, 1977, σ. 105, 357-358 αριθ. 167).

77. Στον ίδιο αγρό, σε έξαρμα εδάφους με ποικίλο αρχιτεκτονικό υλικό, προφανώς από τα ερείπια του ιερού του Διός Υψίστου, βρέθηκε μαρμάρινος κίονας των ρωμαϊκών χρόνων (σωζ. ύψ. 1,755, διάμ. 0,38 μ.). Επίσης από τη γειτονική Σκύδρα, όπου δεν υπάρχει αρχαίος οικισμός, αναφέρεται τμήμα αναθηματικής επιγραφής στον Δία (Baege 1977, σ. 9).

Μέγ. ύψ. 0,135, πλ. 0,20, μέγ. πάχ. 0,075 μ.
ΜΕ αριθ. 905.
Χρονολογείται στα υστερορωμαϊκά χρόνια.

Τα παραπάνω αναθήματα προέρχονται από το ιερό του θεού, στο δυτικό άκρο του οικισμού των ρωμαϊκών χρόνων που εντοπίστηκε πρόσφατα βόρεια της Πετριάς. Ο οικισμός αυτός βρίσκεται, όπως και ο οικισμός του Λουτροχωρίου, μέσα στη χώρα της Σκύδρας, πόλης που τοποθετείται νότια του Αρσενίου[78].

Μίεζα

Το κάτω μέρος μαρμάρινου ανάγλυφου αετού[79].
Μέγ. σωζ. ύψ. 0,155, πλ. 0,19, πάχ. 0,10 μ.
Χρονολογείται στα υστερορωμαϊκά χρόνια.
Το ανάγλυφο πιθανώς προέρχεται από ιερό του Διός Υψίστου.

Βέροια

1. Μαρμάρινος κυλινδρικός ενεπίγραφος κιονίσκος[80] από γκριζωπό μάρμαρο, από τον οποίο λείπει το κάτω μέρος (Πίν. 8 β).
Σωζ. ύψ. 0,67, διάμ. 0,225 μ.
Βρέθηκε στο οικόπεδο του Ιω. Υφαντίδη.
ΜΒ αριθ. 112.
Ο κιονίσκος φέρει την επιγραφή:

Διεὶ Ὑψίστῳ
Ἀγαῖς κατ' εὐχὴν
ἀνέ[θ]ηκ(εν), εὐτυ-
χῶς. Ἔτους ΗΞΣ,
Δαισίου ηι΄.

Χρονολογείται στις 18 του μήνα Δαισίου του 118/119 μ.Χ. Πρόκειται για το παλαιότερο γνωστό χρονολογημένο ανάθημα του Διός Υψίστου στη Βέροια.
Το γεγονός ότι απουσιάζει το πατρωνυμικό της αναθέτριας δείχνει ότι ίσως πρόκειται για δούλη[81].

2. Τμήμα μαρμάρινης αναθηματικής στήλης από την οποία λείπει η επίστεψη και το κάτω μέρος[82]. Μέσα σε στεφάνι δρυός εικονίζεται ανάγλυφος αετός, ο οποίος έχει μισοανοιγμένα φτερά και ανυψωμένο κεφάλι προς τα αριστερά. Πάνω από το στεφάνι και μέσα σε βάθυσμα ναϊσκόμορφης στήλης εικονίζεται το πάνω μέρος κατενώπιον ιματιοφόρου ανδρικής μορφής, με το δεξί χέρι τοποθετημένο στο στήθος. Η επιφάνεια των ανάγλυφων στοιχείων της στήλης σε μερικά σημεία έχει λειανθεί κατά τη β΄ χρήση της.
Μέγ. σωζ. ύψ. 0,53, πλ. 0,78, πάχ. 0,08 μ. Ύψ. γραμμ. 0,015-0,075 μ.
Ντόπιο λευκόφαιο μάρμαρο Βερμίου.

78. Για την πόλη, βλ. Papazoglou 1988, σ. 149-150.
79. Φ. Πέτσας, ΠΑΕ 1966, σ. 35, πίν. 16γ αριθ. 21. Για τη Μίεζα, βλ. Papazoglou 1988, σ. 150-152.
80. J.M.R. Cormack, JRS 31 (1941), σ. 19-21. Tačeva-Hitova 1978, σ. 72 αριθ. 13. Tataki 1988, σ. 83 αριθ. 17.
81. F. Papazoglou, ZAnt 5 (1955), σ. 357-358. Tataki 1988, σ. 481.
82. Μ. Σιγανίδου, ΑΔ 33 (1978), Χρονικά, σ. 267, Πίν. 127δ. Tataki 1988, σ. 515 αριθ. 763a και 118a.

Βρέθηκε σε β΄ χρήση κατά την ανασκαφή του οικοπέδου Μάντζου-Τσάβη, επί της οδού Μ. Αλεξάνδρου και Έδεσσας (Ο.Τ. 217), στο ανατολικό τμήμα της αρχαίας πόλης.

ΜΒ αριθ. 670.

Εκατέρωθεν του αναγλύφου υπάρχει η επιγραφή:

Διὶ Ὑψίστῳ
Π(όπλιος) Κορνήλιος Ροῦφος
καὶ οἱ ὑπ' αὐτὸν διάκονοι,
Κριτεύοντος Σέξ(του) Ποπιλλίου
Φιλ[−−−] .....

Ο Π(όπλιος) Κορνήλιος Ρούφος[83], που δεν είναι γνωστός από αλλού, ήταν ο αρχισυνάγωγος της λατρείας του Διός Υψίστου, κάτω από τη διοίκηση του οποίου βρίσκονταν οι διάκονοι. Ο κριτεύων Σέξτος Ποπίλλιος Φιλ[.....] που γίνεται για πρώτη φορά γνωστός, ανήκε στην ισχυρή και πλούσια οικογένεια των Ποπιλλίων[84] της Βέροιας.

Το σχήμα των γραμμάτων οδηγεί στη χρονολόγηση της στήλης στο α΄ μισό του 2ου αι. μ.Χ. Τα γράμματα μοιάζουν με αυτά του χρονολογημένου στο έτος 118/119 μ.Χ. αναθηματικού κιονίσκου της Αγαΐδος (αριθ. 1), καθώς και με το σχήμα των γραμμάτων του ενεπίγραφου τιμητικού βωμού του Κλαυδιανού Θεότιμου[85], που βρέθηκε στη Βέροια και που χρονολογείται στις αρχές του 2ου αι. μ.Χ.

3. Μαρμάρινη ενεπίγραφη αναθηματική στήλη[86], τοποθετημένη στο δάπεδο της εκκλησίας της Παναγίας της Παλαιοφορίτισσας (Παντάνασσας). Μέσα σε στεφάνι δρυός που δένεται με ταινία στο κάτω μέρος, εικονίζεται ανάγλυφος αετός με μισοανοιγμένα φτερά και ανυψωμένο κεφάλι προς τα αριστερά, ο οποίος πατάει σε βάση. Οι ενδείξεις στο πάνω μέρος της στήλης δείχνουν ότι αρχικά υπήρχε αέτωμα που αποκρούστηκε.

Μέγ. ύψ. 1,11, πλ. 0,715-0,775 μ.

Πάνω από το οριζόντιο γείσο του αετώματος υπάρχει η επιγραφή:

Διὶ [Ὑψ]ίσ[τῳ]

Αμέσως κάτω από αυτό υπάρχει η επιγραφή:

Οἱ περὶ Ἔρωτα Εὐβιότου διάκ[ο]νοι.

Τα ονόματα που σώζονται στην επιγραφή δεν ανήκουν όλα σε διάκονους, αλλά και σε θρησκευτές του θιάσου: *Τ(ίτος) Φαβρίκιος, [−−−] Ἀ[πολ]λοδώρο[υ], Ἀλέξανδρος Νεικολάου, Μένανδρο(ς) Παμφίλας, Τίτος Μάλλιος Εἰσίερος, Γ. Φλ(άβιος), Ἄλκι(π)πος, [Λε]ύκιος* ή *[Λο]ύκιος, Εὐάρεσ[τος]*. Υπάρχουν μερικά ακόμη δυσδιάγνωστα ονόματα. Επομένως πρόκειται για ανάθημα των διακόνων και των άλλων μελών του θρησκευτικού θιάσου του Διός Υψίστου με αρχισυνάγωγο τον Έρωτα, τον γιο του Ευβιότου.

Χρονολογείται στο β΄ μισό του 2ου-αρχές 3ου αι. μ.Χ.

4. Μεγάλη μαρμάρινη αναθηματική στήλη στον Δία Ύψιστο (Πίν. 8 γ). Στο μέσον φέρει στεφάνι από κλαδιά βελανιδιάς που δένεται με ταινία, οι απολήξεις της οποίας αποδίδονται κυματιστά

83. Το όνομα Ρούφος μαρτυρείται και σε άλλες επιγραφές της Βέροιας, βλ. Tataki 1988, σ. 91 αριθ. 67 (2ος-3ος αι. μ.Χ.), σ. 239 αριθ. 238, σ. 262 αριθ. 1121 (2ος αι. μ.Χ.). Το Κορνήλιος είναι επίσης γνωστό στη Βέροια (ό.π., σ. 207 αριθ. 763, σ. 220 αριθ. 848).

84. Tataki 1988, σ. 258 κ.ε., αριθ. 444, 463. Στην ίδια οικογένεια ανήκε και ο Σέξτος Ποπίλλιος Λικίνος που μαρτυρείται σε επιγραφή του έτους 181 μ.Χ.

85. Tataki 1988, σ. 91 αριθ. 71.

86. J.M.R. Cormack, ό.π. (υποσημ. 80), σ. 21 κ.ε., εικ. 2. Tataki 1988, σ. 153 αριθ. 467, 481.

στο κάτω μέρος της στήλης. Μέσα στο στεφάνι εικονίζεται ανάγλυφος αετός με μισοανοιγμένα φτερά και ανυψωμένο κεφάλι προς τα αριστερά, που κάθεται πάνω σε κεφαλή ταύρου. Τα ανάγλυφα στοιχεία (στεφάνι, αετός, βουκράνιο) και ο κάμπος της στήλης φέρουν αρκετές αποκρούσεις. Στην πάνω οριζόντια επιφάνεια της στήλης υπάρχουν σε κανονικά διαστήματα τρεις τόρμοι με σιδερένιους μολυβδοχοημένους γόμφους, με τους οποίους στηριζόταν η πρόσθετη επίστεψη της στήλης, πιθανότατα αετωματική, όπως και στις άλλες αναθηματικές στήλες του Διός Υψίστου στη Βέροια. Η πίσω όψη της στήλης είναι επιμελώς λειασμένη, ενώ οι πλάγιες πλευρές της είναι δουλεμένες με βελόνι.

Ύψ. 0,985, πλ. 0,60-0,65, πάχ. 0,075-0,085 μ.

Ντόπιο λευκόφαιο μάρμαρο Βερμίου.

ΜΒ αριθ. 832.

Μέσα στο στεφάνι και πάνω από τον αετό υπάρχουν τα ονόματα:

Κ. Φούριος Οὐάλ[ης],
Ἄκανθος χαλκεύς,
Βάσσος χρυσο[χοῦς],

Αριστερά του αετού υπάρχουν τα ονόματα:

Μᾶρκος
Ὀπήνιος Ὀνήσιμος,
Ροῦφος
λιθο-
τός, Μητρό-
δωρος
λιθοτός,

Πάνω αριστερά και έξω από το στεφάνι υπάρχουν τα ονόματα:

Οὐάλ[....] [ἡλο]κόπος,
Εὐτρόπ[ιος] [.....]ΔΑC,
Ὀνήσι[μος]
Γάιος .....,
Κοσμίων .....,
Ἡρακλᾶς βαφεύς,
Ζωσᾶς Μαξίμου,
Ἀλέξανδρος πειλᾶς,
Ἀβάσκαντος
εἱμαντοτό-
μος,
Ὧλιος
Φλαύιος,
Ἐπίκτη-
τος
Μαξί-
μου,

Πάνω από το στεφάνι και στο μέσον της στήλης υπάρχει η επιγραφή:

Γερμανὸς
κηπουρός,
Λούκιος
Κομούνου, Φίλητος χρυσοχο-
ῦς,

Πάνω δεξιά, έξω από το στεφάνι υπάρχουν τα ονόματα:

Σώστρατος Πρώβ[ου],
Σωσᾶς Ζωσίμου,
Δημήτρις Σατύρου,
Ἴλαρος γναφεύς,
Πρειμιγένης Ρωμα[..],
Τίτος παλαιστρεί-
τ[ης],
Λοῦππος Πάπις,
Σωτᾶς
Ἀπρίων,
Σῶσπις
Κίνναμος,
Ἐπάγαθ-
ος
Μαξίμ-
ου,

Κάτω αριστερά:

Μᾶρκος ρηξᾶς,
Φίλιππος
ἡλοκόπος,

Τέλος, κάτω δεξιά:

Ἐπάγαθος
τέκτων,
Χρῆσμος
Εὐρυμέδο[ν]-
τος.

Η επιγραφή πιθανώς άρχιζε από την επίστεψη της στήλης, όπως π.χ. στη στήλη που βρίσκεται στην Παναγία Παλαιοφορίτισσα (αριθ. 3), αφού λείπουν ο αρχισυνάγωγος και οι διάκονοι. Μεταξύ των περισσότερων ονομάτων και των πατρωνυμικών ή των επαγγελματικών υπάρχει εγχάρακτο φύλλο κισσού ως διαχωριστικό. Το μεγαλύτερο μέγεθος των γραμμάτων του πλήρους ονόματος του ρωμαίου πολίτη Κ(όϊντου) Φούριου Ουάλη που είναι χαραγμένο ημικυκλικά πάνω από τον αετό, πιθανώς δείχνει κάτι το ιδιαίτερο, όπως π.χ. ότι κατείχε κάποιο αξίωμα στον θίασο του θεού.

Στην επιγραφή αναφέρονται τα ονόματα 34 θρησκευτών[87] του Διός Υψίστου, όλοι άνδρες που ανήκαν στο εργατικό δυναμικό της Βέροιας. Τα ειδικευμένα επαγγέλματά τους (*ἀγοραίᾳ τέχνῃ κεχρησμένοι*) δείχνουν τις βασικές βιοτεχνικές δραστηριότητες των κατοίκων της πόλης, τη χρυσοχοΐα, τη χαλκουργία, τη σιδηρουργία, την υφαντική, την ξυλουργική, την κατεργασία δερμάτων και τη λατόμευση. Στην επιγραφή αναφέρονται ένας χαλκεύς, δύο χρυσοχόοι, δύο ηλοκόποι, δύο λιθοτοί, ένας πειλάς, ένας ιμαντοτόμος, ένας βαφεύς, ένας γναφεύς[88], ένας παλαιστρείτης, ένας τέκτων, ένας ρηξάς και ένας κηπουρός.

87. Τα λατινογενή ή ελληνικά ονόματα Φούριος, Οπήνιος, Πρειμιγένης, Απρίων, Σώσπις, Ευτρόπιος, Κοσμίων, Αβάσκαντος, Άκανθος, Φίλητος, Σώστρατος, Σωσάς και Χρήσμος, καθώς και τα πατρωνυμικά Κομμούνος, Πάπις, Κίνναμος και Ευρυμέδων γίνονται για πρώτη φορά γνωστά στη Βέροια.

88. Για γναφείς στην Έδεσσα και αλλού στα παλαιοχριστιανικά χρόνια, βλ. D. Feissel, Recueil des inscriptions chrétiennes de Macédoine du III au VI siècle, 1983. Για τη βιοτεχνία των υφασμάτων στη ρωμαϊκή εποχή, βλ. A.H.M. Jones, The Roman Economy, 1974, σ. 350 κ.ε.

Λιθοτός: Η λέξη αυτή, που αναφέρεται στην επιγραφή δύο φορές, είναι αμάρτυρη επιγραφικά. Πρέπει να είναι συνώνυμη με τη λέξη λιθοτόμος[89].

Ἡλοκόπος: Πρόκειται για το επάγγελμα του σιδηρουργού, ειδικευμένου στην κατασκευή καρφιών[90].

Χαλκεύς: Τεχνίτης που επεξεργαζόταν κυρίως το χαλκό[91].

Χρυσοχοῦς: Η γραφή χρυσοχός-ούς είναι βέβαιη. Αναφέρεται δύο φορές στην επιγραφή[92]. Πρόκειται για το επάγγελμα του χρυσοχόου[93].

Πειλᾶς: Ο όρος αυτός απαντά για πρώτη φορά. Πρόκειται για τον κατασκευαστή πίλων ή χοντρών ενδυμάτων κτλ. από δέρματα[94].

Εἱμαντοτόμος: Κατασκευαστής διάφορων ειδών ιμάντων από δέρματα ζώων ή από υφάσματα.

Παλαιστρείτης: Πρόκειται πιθανότατα για δούλο επιφορτισμένο με υπηρετικά καθήκοντα (υπηρέτης ή παλαιστροφύλαξ)[95] παλαίστρας ενός γυμνασίου της Βέροιας.

Ρηξᾶς: Η γραφή είναι βέβαιη, αλλά αμάρτυρη επιγραφικά. Ίσως πρόκειται για επαγγελματικό από το ουσιαστικό *ρῆξις* < *ρήγνυμι*.

Τέκτων: Η κύρια απασχόληση του τέκτονα ήταν η ξυλουργική. Ως γνωστόν η Βέροια είναι κτισμένη στους πρόποδες του Βέρμιου, όρους με πλούσια ξυλεία.

Από το σχήμα των γραμμάτων η στήλη μπορεί να χρονολογηθεί στο β΄ μισό του 2ου-αρχές του 3ου αι. μ.Χ.

5. Μαρμάρινη τριγωνική απόληξη αναθηματικής στήλης, η οποία φέρει ανάγλυφο αετό με ανοικτά φτερά και με ανυψωμένο κεφάλι προς τα αριστερά (Πίν. 8 δ_3). Λείπει η αριστερή γωνία. Κάτω από το γείσο παρατηρείται η επίστεψη σκήπτρου που κρατούσε με το αριστερό χέρι ο Δίας Ύψιστος, ο οποίος απεικονιζόταν στη στήλη[96].

Βρέθηκε στο οικόπεδο των Αφών Πορφύρη - Ηλ. Λιάκου (οδός Καρατάσου, Ο.Τ. 199).

Μέγ. σωζ. ύψ. 0,32, μέγ. σωζ. πλ. 0,53, μέγ. πάχ. 0,09 μ.

ΜΒ αριθ. 509.

6. Το κάτω τμήμα μαρμάρινου ανάγλυφου όρθιου κατενώπιον αετού που στέκεται σε συμφυή πλίνθο (Πίν. 9 α).

Βρέθηκε το 1990 στο οικόπεδο του Κ. Συμεωνίδη (συνοικισμός Κεμάλ-Μπέη, οδός Πατρόκλου,

89. L. Robert, Hellenica XI-XII (1960), σ. 30 σημ. 5.

90. Για το επάγγελμα του σιδηρουργού, βλ. P. Charneux, Sur un décret des forgerons d'Argos, BCH 116 (1992), σ. 338 σημ. 23.

91. Α. Ορλάνδος, Τα υλικά δομής των αρχαίων Ελλήνων ΙΙ, 1959-60, σ. 5 κ.ε. P. Charneux, ό.π., σ. 338-339. Για τη μεταλλουργία στη Μακεδονία κατά τα ρωμαϊκά χρόνια, βλ. D. Samsaris, Les mines et la métallurgie du fer et du cuivre dans la province romaine de Macédoine, Klio 69 (1987), σ. 152 κ.ε.

92. Υπάρχουν αντίστοιχα γλωσσικά παραδείγματα π.χ. ένας αρχοινόχους απαντά σε επιγραφή του Θυρρείου (IG IX, 1, 2, 247. Bömer 1990, σ. 222).

93. Το επάγγελμα μαρτυρείται π.χ. κατά την υστερορωμαϊκή περίοδο στην Τύρο (SEG XXVII, αριθ. 995) και κατά την παλαιοχριστιανική εποχή π.χ. στις Φθιώτιδες Θήβες (Α. Ντίνα, Διεθνές Συνέδριο για την αρχαία Θεσσαλία στη μνήμη του Δ.Ρ. Θεοχάρη, Αθήνα 1992, σ. 452). Για το επάγγελμα του χρυσοχόου, βλ. Κ.Π. Μέντζος, Συμβολαί εις την μελέτην του οικονομικού και κοινωνικού βίου της πρώιμης βυζαντινής περιόδου, 1975, σ. 76-78. Επίσης, βλ. L. Robert, CRAI 1981, σ. 513-535 και SEG XXXI (1981), αριθ. 1703.

94. Στο διάταγμα περί τιμών του Διοκλητιανού (303 μ.Χ.) αναφέρονται οι αξίες των διαφόρων ειδών δερμάτων για την κατασκευή πειλίων (S. Lauffer, Diocletians Preisedikt, 1971, σ. 127 κ.ε.).

95. Bömer, ό.π., σ. 225-226. Για τους παλαιστροφύλακες του γυμνασιαρχικού νόμου της Βέροιας, βλ. Gauthier - Hatzopoulos 1993, σ. 128-129. Για «τοὺς ἀπαλαίστρους παῖδες καὶ ἐφήβους», βλ. ό.π., σ. 81 κ.ε.

96. Για επιτύμβιες στήλες με παράσταση αετού στο αέτωμά τους, βλ. Düll 1977, σ. 102.

Ο.Τ. 106), όπου ανασκάφτηκε συγκρότημα ρωμαϊκών λουτρών. Η θέση του οικοπέδου βρίσκεται στα δυτικά της αρχαίας πόλης και σε απόσταση 400 μ. περίπου από το λόφο, όπου τοποθετείται το ιερό του Διός Υψίστου.

Σωζ. ύψ. 0,155, πλ. 0,19, πάχ. 0,09 μ.

ΜΒ αριθ. 829.

Χρονολογείται στα ρωμαϊκά χρόνια.

7. Μαρμάρινη κεφαλή αετού, ανυψωμένη προς τα αριστερά, με αποκρουσμένη την απόληξη του ράμφους του (Πίν. 8 δ_1). Ανήκε σε αγαλμάτιο αετού που ήταν αφιερωμένο στον Δία Ύψιστο.

Σωζ. ύψ. 0,12, πλ. 0,05, πάχ. 0,03 μ.

Άγνωστη η θέση εύρεσης.

ΜΒ αριθ. 833.

Χρονολογείται στα ρωμαϊκά χρόνια.

Τα παραπάνω αναθήματα (ανάγλυφες στήλες, κιονίσκος, ανάγλυφα και αγαλμάτια αετών) πρέπει να προέρχονται από το ιερό του Διός Υψίστου που τοποθετείται στην περιοχή νοτιοδυτικά της αρχαίας Βέροιας. Εκτός από ένα, τα παραπάνω αναθήματα βρέθηκαν σε β΄ χρήση και σε διάφορες θέσεις, μέσα και έξω από την αρχαία πόλη. Μόνον ο κιονίσκος της Αγαΐδος βρέθηκε «κατ' ἐκσκαφήν» μαζί με άλλα αρχαία μάρμαρα και γρανιτένιους μονόλιθους αρράβδωτους κίονες στον κήπο του οικοπέδου που ανήκε στην οικογένεια του Ιω. Υφαντίδη. Το οικόπεδο βρίσκεται σε πλάτωμα του λόφου στα νοτιοδυτικά της Βέροιας, αμέσως βόρεια της οδού Αφροδίτης που έχει διανοιχθεί με κατεύθυνση Α.-Δ. (Πίν. 14 β). Κατά τη διάνοιξη βρέθηκε στη νότια πλευρά του δρόμου υπόγειος λαξευτός τάφος των ελληνιστικών χρόνων, ενώ στο ανατολικό τμήμα του παραπάνω οικοπέδου εντοπίστηκε ακόμη ένας παρόμοιος τάφος. Οι τάφοι ανήκουν στο νοτιοανατολικό νεκροταφείο της Βέροιας[97]. Η θέση του οικοπέδου (σε πλάτωμα λόφου και σε περιοχή ελληνιστικού νεκροταφείου), τα αρχιτεκτονικά μέλη, καθώς και ο ενεπίγραφος κιονίσκος που βρέθηκαν κατά χώραν οδηγούν στο συμπέρασμα ότι εδώ βρίσκεται το ιερό του Διός Υψίστου.

Πατρίδα Βέροιας

Μαρμάρινος ανάγλυφος αετός (Πίν. 8 δ_2), με αποκρουσμένο το κεφάλι και το πάνω μέρος των φτερών[98]. Η επιφάνεια του αναγλύφου είναι φθαρμένη.

Μέγ. σωζ. ύψ. 0,225, πλ. 0,14, πάχ. 0,10 μ.

Άγνωστη η θέση που βρέθηκε.

ΜΒ αριθ. 448.

Ο αετός πιθανότατα προέρχεται από ιερό του Διός Υψίστου.

Χρονολογείται στα ρωμαϊκά χρόνια.

Κύρρος

1. Δωρικό ενεπίγραφο κιονόκρανο από πωρόλιθο, του οποίου λείπουν τα δύο τρίτα (Πίν. 9 β). Το κιονόκρανο ήταν βάση κάποιου αναθήματος[99].

97. Στο ίδιο οικόπεδο, εκτός από αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη, βρέθηκε πλήθος μαρμάρινων επιτύμβιων τούρκικων στηλών σε β΄ χρήση που προέρχονται από το παλιό τούρκικο νεκροταφείο της περιοχής.

98. Α. Ανδρειωμένου, ΑΔ 23 (1968), Χρονικά, σ. 349, Πίν. 291γ. Φ. Πέτσας, Μακεδονικά 15 (1974), σ. 272.

99. Το κιονόκρανο θα μπορούσε να στηρίζει μαρμάρινο αετό, όπως μπορεί κανείς να συμπεράνει από το ανάγλυφο της Ακρινής Εορδαίας, που θα αναφερθεί στη συνέχεια, όπου παριστάνεται αριστερά από το θεό κίονας με αετό στην κορυφή

Ύψ. 0,41 μ. (ύψ. άβακα 0,13, ύψ. εχίνου 0,185 μ.). Ύψ. γραμμ. 0,045-0,05, διάστιχο 0,02 μ.
ΜΕ αριθ. 103.
Στον άβακα υπάρχει η επιγραφή:

[Δ]ὶ Ὑψίστῳ
[Δ]όλιχος.

Το όνομα του αναθέτη απαντά μόνο εδώ. Από το σχήμα των γραμμάτων χρονολογείται στο τέλος του 2ου - α΄ μισό του 3ου αι. μ.Χ.

2. Μαρμάρινος ακέφαλος αετός με μισοανοιγμένα φτερά, ο οποίος στέκει όρθιος κατενώπιον πάνω σε συμφυή πλίνθο. Το πάνω μισό των φτερών του λείπει.
Μάρμαρο λευκό χοντρόκοκκο.
Σωζ. ύψ. 0,32, διαστ. πλίνθου: 0,25×0,13 μ.
Βρέθηκε το 1970.
ΜΕ αριθ. 102.
Χρονολογείται στα υστεροελληνιστικά χρόνια.

3. Μαρμάρινος αετός από τον οποίο λείπουν ο λαιμός με το κεφάλι του, το πάνω μέρος των φτερών του και τα άκρα των ποδιών του (Πίν. 9 γ).
Σωζ. ύψ. 0,32, σωζ. μήκ. 0,23 μ.
ΜΠ Γλ. αριθ. 47.
Χρονολογείται στα ελληνιστικά χρόνια.

4. Το ανώτερο τμήμα του δεξιού φτερού μαρμάρινου αετού.
Σωζ. ύψ. 0,22, μέγ. πλ. 0,12, πάχ. 0,05 μ.
Ντόπιο μάρμαρο με καστανωπή πάτινα.
ΜΠ ΒΠ/1992 αριθ. 8.
Χρονολογείται στα ρωμαϊκά χρόνια.

Τα παραπάνω αναθήματα (εκτός του αριθ. 4) προέρχονται από τον αγρό ιδιοκτησίας Δημ. Γρηγοριάδου (αριθ. 93, κτηματικής περιοχής Αραβησσού) που βρίσκεται αμέσως ανατολικά-νοτιοανατολικά από την ακρόπολη της Κύρρου[100]. Στον ίδιο αγρό βρέθηκαν μια σειρά από απελευθερωτικές επιγραφές αφιερωμένες στην Άρτεμη Αγροτέρα, οι οποίες χρονολογούνται στον 2ο-3ο αι. μ.Χ.[101]. Τα αναθήματα οδηγούν στο συμπέρασμα ότι στον παραπάνω αγρό υπήρχαν στην αρχαιότητα τα ιερά του Διός Υψίστου και της Άρτεμης Αγροτέρας.

Άνυδρο

Πεσσόμορφη αναθηματική στήλη[102] στον Δία Ύψιστο. Η γρανιτένια στήλη βρίσκεται εντοιχι-

του. Μαρμάρινο ελληνιστικό κιονόκρανο με κυκλική βαθμίδα στον άβακά του, μέσα στην οποία υπάρχουν δύο μεγάλες εγκοπές, κατάλληλες για τη στερέωση αναθηματικού ή λατρευτικού αγάλματος, προέρχεται από την ίδια περιοχή (Naif Haddad, Δωρικά κιονόκρανα από την Αραβησσό, Αρχαία Μακεδονία V, 1, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 540 κ.ε., φωτ. 3-4, σχέδ. 3-4).

100. F. Papazoglou 1988, σ. 152-154.

101. Μ. Σιγανίδου, ΑΔ 29 (1973-1974), Χρονικά, σ. 714 αριθ. 1- 2. SEG 1980, αριθ. 553-554. Bull. Epigr. 1982, 209. M. Hatzopoulos, BCH 111 (1987), σ. 403 σημ. 25. L. Gounaropoulou, Eine Freilassungsinschrift aus Aravissos bei Pella, Lebendige Altertumswissenschaft, Festgabe H. Vetters, 1985, σ. 164 αριθ. 31, εικ. 3. Bull. Epigr. 1988, 838. Για τμήμα μιας άλλης παρόμοιας επιγραφής που βρέθηκε πρόσφατα στον ίδιο αγρό, βλ. Panayotou - Chrysostomou 1993, σ. 380 σημ. 72.

102. Χρυσοστόμου 1990, σ. 211 αριθ. 3. Panayotou - Chrysostomou 1993, σ. 370-372 αριθ. 6, εικ. 7.

σμένη στο σπίτι της Θ. Κουκουνιάς στο Άνυδρο Γιαννιτσών. Η στήλη φέρει την παρακάτω επιγραφή:

Ἔτους ΔΞΡ
Δείου δ΄
Εὔλαιος
Λαοίτα
πολειτα-
ρχήσας
vac. *Δι-*
ὶ Ὑψίστ-
ῳ.

Ο αναθέτης της στήλης είναι ο Εύλαιος, ο γιος του Λαοίτα, ο οποίος αφιέρωσε τη στήλη στον Δία Ύψιστο, αφού υπηρέτησε ως πολιτάρχης[103].

Βρέθηκε στη θέση Μπαλαμουτιά (=άλσος με βελανιδιές), 2,5 χλμ. ανατολικά του αρχαίου οικισμού του Ανύδρου και 2 χλμ. νοτιοανατολικά του αρχαίου οικισμού του Μανδάλου[104]. Οι παραπάνω οικισμοί πιθανότατα ανήκαν στη χώρα της αρχαίας Κύρρου. Σύμφωνα με πληροφορίες των κατοίκων του Ανύδρου στην παραπάνω θέση υπήρχαν μέχρι πριν από μερικά χρόνια βελανιδιές, καθώς και διάφορα αρχιτεκτονικά μέλη. Τα στοιχεία αυτά είναι ενδεικτικά για να υποθέσουμε την ύπαρξη ενός ιερού του Διός Υψίστου.

Χρονολογείται στο έτος 147/8 μ.Χ.

Γιαννιτσά

Μικρός αετός από χοντρό λευκό μάρμαρο. Λείπει το κεφάλι από τη βάση του λαιμού, τμήματα των φτερών και το κάτω μέρος του σώματος με τα πόδια[105]. Το ανάθημα του αετού στον Δία Ύψιστο ήταν περίοπτο, γιατί είναι δουλεμένο και στην πίσω όψη του (Πίν. 9 δ).

Σωζ. ύψ. 0,10, πλ. 0,185, πάχ. 0,6 μ.

Βρέθηκε σε αγρό, βόρεια του αρχαίου οικισμού που έχει εντοπιστεί στη θέση Κρεβάτια Γιαννιτσών[106], όπου υπάρχουν κεραμίδες και κεραμική των ρωμαϊκών χρόνων. Πιθανότατα πρόκειται για ιερό του Διός Υψίστου.

ΜΒ αριθ. 842.

Χρονολογείται στα ρωμαϊκά χρόνια.

Αγροσυκιά

1. Μαρμάρινος ανάγλυφος αετός[107] με μισοανοιγμένα φτερά, αφιερωμένος από τον Ευφρά, οικονόμο της Αιλίας Σαβίνης (Πίν. 9 ε). Λείπει το πάνω τμήμα του αετού.

103. Για τους πολιτάρχες στη Μακεδονία, βλ. M. Hatzopoulos, Dritter internationaler thrakologischer Kongress, 1980, II, σ. 137-149. E. Voutiras, BCH 110 (1986), σ. 347-355.

104. Χρυσοστόμου 1990, σ. 211.

105. Ο αετός παραδόθηκε στις 16-12-1993 από τον κ. Εμμ. Τζιλόπουλο, κάτοικο Μελίκης Ημαθίας. Μαζί παραδόθηκαν μικρό ασημένιο αγαλματίδιο θεάς με άγκιστρο στη ράχη του (πιθανότατα φυλακτό) και ρωμαϊκά νομίσματα.

106. Π. Χρυσοστόμου, Ιστορική τοπογραφία της βόρειας Βοττιαίας, Πρακτικά του Συμποσίου προς τιμήν του N. Hammond: Ιστορική τοπογραφία της Μακεδονίας και της Ηπείρου από τους αρχαίους ως και τους βυζαντινούς χρόνους, Πεντάλοφος 13-15 Μαΐου 1993 (υπό έκδοση).

107. Χρυσοστόμου 1990, σ. 230. Bull. Epigr. 1990, 461. Bull. Epigr. 1991, 394. Panayotou - Chrysostomou, 1993, σ. 390-393 αριθ. 20, εικ. 28.

ΜΠ ΒΠ 1984/17 αριθ. Β, 5.
Ανάμεσα στα πόδια του αετού η επιγραφή:

Ἀ-
γα-
θῇ
τύχ-
η.
Ἔτους
ΖΟ-
Τ.

Στην πλίνθο η τετράστιχη επιγραφή:

Εὐφρᾶς, οἰ-
κονόμος Αἰλίας
Σαβίνης, τὸν Θεὸν εὐ-
ξάμενος.

Χρονολογείται στο έτος 229/230 μ.Χ.

2. Τμήμα δεξιού φτερού μαρμάρινου ανάγλυφου αετού[108].
Μάρμαρο λευκό, χοντρόκοκκο με καστανωπή πάτινα.
Σωζ. ύψ. 0,13, μέγ. πλ. 0,85, μέγ. πάχ. 0,04 μ.
ΜΠ ΒΠ 1984/15 αριθ. 39.
Χρονολογείται στα ρωμαϊκά χρόνια.

3. Πήλινο λυχνάρι με σπασμένη λαβή και μαυρισμένο μυκτήρα από τη φλόγα του φυτιλιού. Στο δίσκο του, που περιβάλλεται από διπλό κύκλο, εικονίζεται ανάγλυφος αετός με ανοικτά φτερά και το κεφάλι στραμμένο προς τα αριστερά (Πίν. 9 στ). Ο αετός κάθεται πάνω σε κεφάλι βοδιού. Ανάμεσα στα πόδια του υπάρχει μικρή οπή εξαερισμού και κάτω από το αριστερό φτερό του η οπή πλήρωσης. Στη βάση του λυχναριού, που περιβάλλεται από κύκλο, υπάρχει η εγχάρακτη επιγραφή: *Ὑψ/ίστου*. Πρόκειται, δηλαδή, για λατρευτικό αντικείμενο που ανήκε στον Δία Ύψιστο.
Μήκ. 0,85, πλ. 0,06, σωζ. ύψ. 0,03 μ.
ΜΠ ΒΠ 1987/2, αριθ. 1.
Χρονολογείται στο 2ο αι. μ.Χ.

Αντιφατικές είναι οι πληροφορίες σχετικά με τη θέση από την οποία προέρχεται το ενεπίγραφο ανάγλυφο. Ο Ι. Παπαδόπουλος που είχε παραδώσει τον ανάγλυφο ενεπίγραφο αετό, υπέδειξε ως θέση εύρεσης το σχολικό χωράφι (νοτιοανατολικά του αρχαίου οικισμού στη θέση Πελίτι Αγροσυκιάς Γιαννιτσών), όπου υπάρχουν ερείπια ρωμαϊκής αγροικίας. Σύμφωνα όμως με τον Χρ. Καρασαρίδη το ανάγλυφο βρέθηκε στη θέση Κεφάλι, όπου υπάρχει πλάτωμα λόφου, το οποίο δεσπόζει σε όλη την περιοχή. Εδώ είχαν βρεθεί παλαιότερα τάφοι των ρωμαϊκών χρόνων και τοίχοι κτιρίου, που καταστράφηκαν από τη μηχανική καλλιέργεια. Σήμερα στην περιοχή βρίσκεται κεραμική ρωμαϊκών χρόνων, κεραμίδες λακωνικού τύπου κτλ. Από εδώ επίσης προέρχονται λίθινα πλακίδια από μαύρο σχιστόλιθο, το πήλινο λυχνάρι με τον ανάγλυφο αετό και το τμήμα του δεξιού φτερού μαρμάρινου ανάγλυφου αετού, που παρέδωσε το 1984 ο Χρ. Καρασαρίδης. Στη θέση αυτή και σε απόσταση 1,5 χλμ. νότια από τον οικισμό της Αγροσυκιάς που ανήκε στα ρωμαϊκά χρόνια στην αποικία της Πέλλας, πρέπει να υπήρχε ένα ακόμη ιερό του Διός Υψίστου.
Χρονολογείται στο 2ο αι. μ.Χ.

108. Χρυσοστόμου 1990, σ. 230.

ΑΛΜΩΠΙΑ

Γαρέφι

Μαρμάρινος ακέφαλος αετός με ανοιγμένα φτερά.

Σωζ. ύψ. 0,23, πλ. 0,27 μ.

Δεν είναι γνωστή η θέση εύρεσης του αετού. Η λατρεία όμως του Διός Υψίστου σε κάποιο λόφο της περιοχής είναι πολύ πιθανή.

ΜΕ αριθ. 6151.

Χρονολογείται στα ρωμαϊκά χρόνια.

ΠΙΕΡΙΑ

Πύδνα

1. Μαρμάρινη αναθηματική στήλη[109], η οποία αναφέρεται σε σύνοδο θρησκευτών του Διός Υψίστου, που έγινε στην Πύδνα το έτος 250 μ.Χ., επί αυτοκράτορα Δεκίου. Στο μέσον του ανώτερου τμήματος της πρόσοψής της υπάρχει ορθογώνιος τόρμος για την υποδοχή του σιδερένιου γόμφου στήριξης (Πίν. 10 α-β).

Βρέθηκε στο χωριό Αλώνια, 5 χλμ. περίπου νοτιοδυτικά του Μακρύγιαλου, όπου προφανώς είχε μεταφερθεί στα χρόνια της Τουρκοκρατίας.

ΜΔ αριθ. 5931.

Στην πρόσοψή της υπάρχει πολύστιχη και πυκνά γραμμένη επιγραφή, με διάφορα ύψη γραμμάτων:

Ἀγαθῇ τύχῃ.
ἔτους ΒΠC Σεβ[α]-
τοῦ καὶ HqT Δαισί-
ου ηι΄, ἐν Πύδνῃ·
οἱ συνελθόντες
θρησκευταὶ ἐπὶ τοῦ θεοῦ
Διὸς Ὑψίστου ἔθεν-
το τήνδε τὴν στήλην,
λογιστεύοντος Οὐρ-
βανιανοῦ Βιλίστου,
ἄρχοντος Αὐρ. Νιγερ[ί-]
ωνος ὑπὸ ἀρχισυνά-
γωγον Αὐρ. Κηπίωνα τὸν
πρὶν Πιερίωνος καὶ προστάτου
Αὐρ. Σεβήρου καὶ γραμματέως
Αὐρηλίου Θεοφίλου τοῦ πρὶν
Πιερίωνος καὶ οἱ λοιποὶ θρησκευ-
ταὶ οἱ ὑπογεγραμμένοι εὐτυχῶ[ς]:
Αὐρήλιος Ἐρωτιανός,
Αὐρήλιος Βόηθος,
Τ. Ὀκτάβιος Ζώσιμος,

109. J.M.R. Cormack, Zeus Hypsistos at Pydna, Mélanges helléniques offerts à Georges Daux, 1974, σ. 51-55, εικ. 1-2. Tačeva-Hitova 1978, σ. 73 αριθ. 14. BCH 99 (1975), σ. 165-167.

Ἀτάνιος Τατιανός,
Αὐρήλιος Τρόφιμος,
Κλαύ. Φιλουμενός,
Αὐρηλία Σαβεῖνα,
Αὐρήλιος Ἀρτεμείδωρος,
Αὐρηλία Παρθενόπη,
Αὐρήλιος Ἐλπίνεικος,
Τ. Φλάβιος Ἰουλιανός,
Τ. Αἴλιος Ἰουλιανό{ς},
Κορνήλιος Ὠφελίων,
Φιλοκύρις οἰκονόμος,
Ἐλευσείνις οἰκέτης,
Κλαύδιος Ἀμβρόσις,
Αὐρήλιος Ἐπάγαθος,
Αὐρήλιος Ἀλέξανδρος,
Αὐρήλιος Κόπρυλλος,
Κορνιφ. Καλλίμορφος,
Ἀντώνιο{ς} Παράμονος,
Αὐρήλιος Πολύξενος,
Αὐρηλία Ἀθηνώ,
Αὐρήλιο{ς} Ἡρακλείδης,
Αἴλιος Φίλων,
Αὐρήλιος Μάξιμος,
Αὐρήλιος Θεόδουλος,
Αἴλιος Καλοφρόνιος,
Αὐρήλιος Λεοντίσκ[ος].

Στη δεξιά στενή πλευρά της στήλης υπάρχει η επιγραφή:
δει' / ἐπι-/με-/λη-/τοῦ Θεο-/φί-/λου / κὲ / Αὐ-/ρη-/λί-/ου
Κη-/πί-/ων-/ος / το-/ῦ πρ-/ὶν Πι-/ερ-ίω-/νο-/ς.

Στην επιγραφή καταγράφονται, όπως και στην επιγραφή της Βέροιας (αριθ. 4), 34 συνελθόντες συνθρησκευτές του Διός Υψίστου, από τους οποίους τρεις είναι γυναίκες, η Αυρηλία Σαβείνα, η Αυρηλία Παρθενόπη και η Αυρηλία Αθηνώ. Σε αντίθεση με την επιγραφή της Βέροιας, μόνο για έναν δηλώνεται το επάγγελμά του (Φιλοκύρις οικονόμος), ενώ ένας άλλος αναφέρεται ως οικέτης (Ελευσίνις, οικογενής δούλος). Οι συλλατρευτές αποκαλούνται θρησκευταί. Οι τίτλοι λογιστεύων, άρχων, γραμματεύς και προστάτης μαρτυρούνται μόνο εδώ στη λατρεία του Διός Υψίστου. Λογιστής αυτής της συνόδου της Πύδνας ήταν ο Ουρβανιανός Βίλιστος, άρχων ο Αυρήλιος Νιγερίων, αρχισυνάγωγος ο Αυρήλιος Κηπίων, προστάτης ο Αυρήλιος Σεβήρος, ενώ ο Αυρήλιος Θεόφιλος ήταν ταυτόχρονα γραμματέας και επιμελητής.

ΕΛΙΜΕΙΑ

Κοζάνη

Το πάνω τμήμα μαρμάρινης αναθηματικής πλάκας με αψιδόμορφη ακανόνιστη απόληξη[110]. Παριστάνεται όρθιος, γενειοφόρος και ιματιοφόρος ο Δίας Ύψιστος σε στάση τριών τετάρτων προς

110. Tačeva-Hitova 1978, σ. 73 αριθ. 17. Ριζάκης - Τουράτσογλου 1985, σ. 37-38 αριθ. 22, πίν. 8.

τα αριστερά, με σκήπτρο στο αριστερό του χέρι και φιάλη στο δεξί. Λείπει το κάτω μέρος του σώματος του θεού.

Ύψ. 0,225, πλ. 0,30, πάχ. 0,057 μ.

ΣΚ αριθ. 51.

Η επιγραφή είναι χαραγμένη αριστερά και δεξιά από το θεό:

Χρυσέρω _____ *ς Φιλίπ* _____ *που*
ἀνπελουρ _____ *γὸς Διὶ* _____ *Ὑψίσ-*
τῳ εὐχαρισ _____ *τήριον* _____ *ὑπέ[ρ]*
κυρίου· ἀπονο _____ *μάζει* _____ vac.
δὲ αὐτῷ ἀμπέ-
λων δύω ὄρχου-
ς ἐκ τῶν πε-
κουλαρίων.

Χρονολογείται στο 2ο-3ο αι. μ.Χ.

Ἅγιος Ελευθέριος Κοζάνης

1. Το πάνω τμήμα μαρμάρινης αναθηματικής ανάγλυφης στήλης[111] με αψιδωτή απόληξη. Εικονίζεται ο Δίας Ύψιστος όρθιος κατενώπιον (σώζεται από τη μέση και πάνω) με σκήπτρο στο αριστερό χέρι και ιμάτιο διευθετημένο στον αριστερό του ώμο.

Ύψ. 0,25, πλ. 0,20, πάχ. 0,095 μ.

Βρέθηκε πριν από το 1962 στο λόφο του Αγίου Ελευθερίου Κοζάνης.

ΣΚ αριθ. 181.

Στο ανώτερο τμήμα της κύριας όψης της βάσης του αναθήματος υπάρχει επιγραφή:

Διὶ Ὑψίστῳ
Ὀρέστης
Λιμναίου.

Το σχήμα των γραμμάτων οδηγεί στο α΄ μισό του 2ου αι. π.Χ. Ο αναθέτης πιθανότατα ανήκει στην ίδια οικογένεια του Λιμναίου Ορέστου και της Ουαδήας Λιμναίου που είναι οι αναθέτες ενός άλλου σύγχρονου μαρμάρινου αναγλύφου στη θεσσαλική θεά Εν(ν)οδία από την Πτολεμαΐδα[112].

2. Το άνω τμήμα μαρμάρινης αναθηματικής στήλης με αψιδωτή απόληξη, στην οποία εικονίζεται όρθιος κατενώπιον ο Δίας Ύψιστος (σώζεται από τη μέση και πάνω), με σκήπτρο στο δεξί χέρι[113].

Ύψ. 0,19, πλ. 0,16, πάχ. 0,05 μ.

ΣΚ αριθ. 180.

Η στήλη φέρει την επιγραφή:

Διὶ Ὑψίστῳ
Ἀμῦ-
ντα-
ς.

Όπως και το πρώτο ανάθημα, η στήλη βρέθηκε στην κορυφή του λόφου του Αγίου Ελευθε-

111. Φ. Πέτσας, ΠΑΕ 1965, σ. 26 αριθ. β, εικ. 28β. Ριζάκης - Τουράτσογλου 1985, σ. 21 αριθ. 3, πίν. 2.
112. Χρυσοστόμου 1991, Μέρος Β, τμήμα ΙΙ, κεφ. 3 αριθ. 1.
113. Ριζάκης - Τουράτσογλου 1985, σ. 36-37 αριθ. 21, πίν. 6.

ρίου, που έχει υψόμετρο 856 μ. και βρίσκεται 4 χλμ. βορειοανατολικά της Κοζάνης. Εδώ υπάρχει αρχαίος οικισμός με ακρόπολη που δεσπόζει στο οροπέδιο της Ελίμειας και ελέγχει τους δρόμους της περιοχής[114]. Η θέση του οικισμού και η παλαιότητα του πρώτου αναθήματος δείχνουν ότι πρόκειται για ιερό του Διός Υψίστου με ευρύτερη ακτινοβολία στην Ελίμεια και την Εορδαία.

Η στήλη χρονολογείται στο 2ο-3ο αι. μ.Χ.

Αιανή

1. Μαρμάρινος ακέφαλος αετός[115] με μισοανοιγμένα φτερά, πάνω σε συμφυή κυλινδρική βάση.

Ύψ. 0,32, πλ. 0,20 μ.

Βρέθηκε στις 29-4-68 κατά την κατεδάφιση του παρεκκλησιού της Αγίας Αναστασίας. Προέρχεται πιθανότατα από το ιερό του θεού, που υπήρχε στη Ράχη Κομμένη.

ΣΑ αριθ. 6.

Η επιγραφή είναι χαραγμένη στην όψη της βάσης:

Δεὶ Ὑψί<σ>τῳ
Ἀτρείδης
Καπύλλου
εὐχήν.

Χρονολογείται στον 1ο-2ο αι. μ.Χ.

2. Πλίνθος μαρμάρινου αγαλματίου του Διός Υψίστου (Πίν. 11 α_6). Στην πάνω επιφάνειά της διακρίνονται, αριστερά τα πόδια και τα φτερά της ουράς του αετού, στο κέντρο τα άκρα πόδια του θεού και στα δεξιά πίσω αλάξευτος όγκος-στήριγμα του αγαλματίου.

Μέγ. σωζ. ύψ. 0,14, μήκ. πλίνθου 0,25, πάχ. πλίνθου 0,105 μ.

Βρέθηκε στη θέση Ράχη Κομμένη στις 15-5-1982, απ' όπου προέρχεται και ο ενεπίγραφος μαρμάρινος αετός (αριθ. 1).

ΣΑ αριθ. 296.

Χρονολογείται στα ρωμαϊκά χρόνια.

3. Το κάτω τμήμα μικρού μαρμάρινου αναγλύφου[116], όπου εικονίζεται όρθιος κατενώπιον ο Δίας Ύψιστος. Κρατάει με το αριστερό του χέρι σκήπτρο, ενώ με το δεξί πιθανώς έφερε φιάλη.

Βρέθηκε στη Ράχη Τσέικα (Άγιος Μηνάς) στις 10-6-1958.

ΣΑ αριθ. 20.

Χρονολογείται στα υστερορωμαϊκά χρόνια.

4. Τμήμα μαρμάρινου αναγλύφου των ελληνιστικών χρόνων, το οποίο σώζει το άκρο δεξί χέρι άνδρα, που κρατάει ομφαλωτή φιάλη[117].

Άγνωστη η ακριβής θέση που βρέθηκε.

ΣΑ. Ακατάγραφο.

Χρονολογείται στα ρωμαϊκά χρόνια.

5. Το πάνω τμήμα μικρής μαρμάρινης ανάγλυφης στήλης[118] με αψιδωτή απόληξη (Πίν. 11 α_1).

114. Φ. Πέτσας, ό.π. (υποσημ. 111), σ. 24 κ.ε., εικ. 1-2.
115. Σιαμπανόπουλος 1974, σ. 167, εικ. 124. Ριζάκης - Τουράτσογλου 1985, σ. 24 αριθ. 7, πίν. 3.
116. Σιαμπανόπουλος 1974, σ. 109 αριθ. 6, εικ. 53γ.
117. Ό.π., σ. 109 αριθ. 6, εικ. 53-54α.
118. Ό.π., σ. 146, εικ. 100.

Σώζεται το ανώτερο τμήμα της κεφαλής του Διός Υψίστου. Στο αριστερό υψωμένο χέρι του κρατάει σκήπτρο με κωνική απόληξη.

Ύψ. 0,165, πλ. 0,135 μ.

Βρέθηκε στη Ράχη Τσέικα της Αιανής και παραδόθηκε από τον Π. Στάμου στις 10-7-1968.

ΣΑ αριθ. 19.

Χρονολογείται στα ρωμαϊκά χρόνια.

6. Μαρμάρινο ανάγλυφο με παράσταση ιματιοφόρου Διός Υψίστου, όρθιου κατενώπιον με σκήπτρο στο υψωμένο αριστερό χέρι. Είναι σπασμένο σε δύο κομμάτια, που συγκολλήθηκαν. Λείπει το ανώτερο τμήμα του αναγλύφου με το κεφάλι του θεού και το άκρο αριστερό χέρι.

Βρέθηκε από τον Χρ. Θεοδοσιάδη στις 20-3-1992 στην Αιανή, στα μπάζα του παλιού σπιτιού του Θ. Καραμανώλα.

Χρονολογείται στα ρωμαϊκά χρόνια.

7. Μαρμάρινο αγαλμάτιο αετού με φθαρμένη επιφάνεια.

Βρέθηκε στην Αιανή στις 30-9-1969.

ΣΑ αριθ. 22.

Χρονολογείται στα ρωμαϊκά χρόνια.

Από τα παραπάνω εφτά αναθήματα του Διός Υψίστου μόνο τα υπ' αριθ. 1-2 προέρχονται από τη θέση Ράχη Κομμένη. Το ιερό του Διός Υψίστου πρέπει να τοποθετηθεί στη θέση αυτή, απέναντι και δυτικά-βορειοδυτικά της αρχαίας πόλης Αιανής. Αξιοσημείωτο είναι ότι τα υπ. αριθ. 3 και 5 αναθήματα προέρχονται από τη Ράχη Τσέικα. Πιθανότατα τα ευρήματα αυτά μεταφέρθηκαν από τη Ράχη Κομμένη, χωρίς όμως να αποκλείεται η ύπαρξη ενός άλλου ιερού του θεού.

Άνω Κώμη

1. Απότμημα αρχιτεκτονικού μέλους[119] από πωρόλιθο με απλό ανάγλυφο κυμάτιο στο πάνω μέρος της κύριας όψης.

Ύψ. 0,365, πλ. 0,53, πάχ. 0,215 μ.

Βρέθηκε στον Προφήτη Ηλία της Άνω Κώμης.

ΣΑ αριθ. 942.

Φέρει την επιγραφή:

Δειὶ Ὑψ[ίστῳ (ὁ δεῖνα)]
Αἰλείου [εὐχήν (;)].

Χρονολογείται στο 2ο-3ο αι. μ.Χ.

2. Κορμός μαρμάρινου αγαλματίου του Διός Υψίστου[120] (Πίν. 11 β_2). Φοράει ιμάτιο που αφήνει ακάλυπτο το στήθος και το δεξιό του ώμο. Με το αριστερό υψωμένο χέρι του κρατάει σκήπτρο.

Μέγ. σωζ. ύψ. 0,26, μέγ. σωζ. πλ. 0,25, πάχ. 0,22 μ.

Βρέθηκε στον Προφήτη Ηλία της Άνω Κώμης (παράδοση Γ. Γιαννάκη 1969-70) μαζί με τα τρία επόμενα παρόμοια αγαλμάτια, το μαρμάρινο αετό (αριθ. 6) και το μαρμάρινο ανάγλυφο του Διός Υψίστου (αριθ. 7).

ΚΑΑΚ αριθ. 4.

Χρονολογείται στα ελληνιστικά χρόνια.

119. Ριζάκης - Τουράτσογλου 1985, σ. 33 αριθ. 16, πίν. 6.

120. Σιαμπανόπουλος 1974, σ. 212, εικ. 183.

3. Κορμός μαρμάρινου αγαλματίου ιματιοφόρου Διός Υψίστου, παρόμοιος με τον προηγούμενο (Πίν. 11 β_1).
Μέγ. σωζ. ύψ. 0,30, μέγ. σωζ. πλ. 0,21, πάχ. 0,11 μ.
ΚΑΑΚ αριθ. 3.
Χρονολογείται στα ελληνιστικά χρόνια.

4. Κορμός μαρμάρινου αγαλματίου ιματιοφόρου Διός Υψίστου, παρόμοιος με τους προηγούμενους (Πίν. 11 β_3).
Μέγ. σωζ. ύψ. 0,21, μέγ. σωζ. πλ. 0,23, μέγ. πάχ. 0,10 μ.
ΚΑΑΚ αριθ. 5.
Χρονολογείται στα ελληνιστικά χρόνια.

5. Τμήμα από τους μηρούς παρόμοιου με τα προηγούμενα μαρμάρινου αγαλματίου Διός Υψίστου (Πίν. 11 β_4).
Μέγ. σωζ. ύψ. 0,11, μέγ. πλ. 0,15, πάχ. 0,12 μ.
ΚΑΑΚ αριθ. 1.
Χρονολογείται στα ελληνιστικά χρόνια.

6. Μαρμάρινος αετός με μισοανοιγμένα φτερά (Πίν. 11 α_5). Λείπει το κεφάλι με το λαιμό και το μεγαλύτερο τμήμα των φτερών του. Η μπροστινή επιφάνεια του αετού έχει λειανθεί από την έκθεσή του στις καιρικές συνθήκες. Η πίσω όψη του αρχικά δεν είχε δουλευτεί.
Μέγ. σωζ. ύψ. 0,27, μέγ. πλ. 0,135, πάχ. 0,08 μ.
Βρέθηκε στην Αιανή στις 30-9-1969.
ΚΑΑΚ αριθ. 6.
Χρονολογείται στα ρωμαϊκά χρόνια.

7. Το πάνω τμήμα μαρμάρινου αναγλύφου με αψιδωτή απόληξη[121] (Πίν. 11 α_2). Σε βαθυσμένο πεδίο εικονίζεται ο Δίας όρθιος κατενώπιον, με ιμάτιο που πέφτει από τον αριστερό του ώμο. Με το αριστερό υψωμένο χέρι κρατάει σκήπτρο, ενώ με το άλλο κρατούσε φιάλη, όπως και στα παρακάτω ανάγλυφα και αγαλμάτια.
Μέγ. σωζ. ύψ. 0,12, μήκ. 0,12, πάχ. 0,05 μ.
ΣΑ αριθ. 2.
Χρονολογείται στα ρωμαϊκά χρόνια.

8. Το δεξί πάνω τμήμα μικρού μαρμάρινου αναγλύφου. Σώζεται το υψωμένο αριστερό χέρι του Διός Υψίστου που κρατάει σκήπτρο. Δεξιά σώζεται τμήμα κανόνα από το πλαίσιο του αναγλύφου.
Μέγ. σωζ. ύψ. 0,16, μέγ. σωζ. πλ. 0,14, μέγ. πάχ. 0,05 μ.
Βρέθηκε το 1984.
ΜΚ αριθ. 1213.
Χρονολογείται στα ρωμαϊκά χρόνια.

9. Τμήμα μαρμάρινου αναγλύφου με παράσταση αετού[122].
ΣΑ. Ακατάγραφο.
Χρονολογείται στα ρωμαϊκά χρόνια.

121. Ό.π., σ. 212 αριθ. 8, εικ. 181.
122. Ό.π., σ. 203 αριθ. 2.

Τα παραπάνω αναθήματα προέρχονται από το λόφο του Προφήτη Ηλία της Άνω Κώμης[123], όπου υπήρχε ιερό του Διός Υψίστου[124].

Βελβενδό

Μαρμάρινη αναθηματική στήλη με παράσταση όρθιου κατενώπιον Διός Υψίστου. Το ορθογώνιο ανάγλυφο φέρει οριζόντια επίστεψη και κάθετα στενά πλαίσια. Ο θεός εικονίζεται στο δεξί τμήμα του βαθύσματος να κρατάει σκήπτρο με το αριστερό χέρι και φιάλη με το δεξί. Αριστερά εικονίζεται αγγείο με ελικωτές λαβές, στημένο σε ψηλό βωμό. Η στήλη στηριζόταν με έμβολο σε χωριστή βάση. Λείπει η πάνω δεξιά γωνία του αναγλύφου, ενώ είναι αρκετά φθαρμένη η επιφάνειά του.

Κάτω από το ανάγλυφο υπάρχει η παρακάτω επιγραφή:

Διὶ Ὑψίστωι
... Λ ...Ι....

Ύψ. 0,37, πλ. 0,24, πάχ. 0,07 μ. Ύψ. γραμμ. 0,02 μ.

Βρέθηκε το 1983 στη θέση Μπράβας Βελβενδού από το Ν. Κολοβό.

ΣΒ αριθ. 113.

Χρονολογείται στα ρωμαϊκά χρόνια.

ΕΟΡΔΑΙΑ

Ακρινή

1. Μαρμάρινη αναθηματική στήλη με αψιδωτή απόληξη[125] (Πίν. 12 α). Παριστάνεται όρθιος κατενώπιον γενειοφόρος ο Δίας Ύψιστος, ο οποίος στρέφει ελαφρώς προς τα αριστερά. Ο θεός κρατάει με το δεξί του χέρι ομφαλωτή φιάλη, ενώ με το αριστερό συγκρατεί το ιμάτιο στη μέση του. Αριστερά πίσω από το βωμό αποδίδεται αρράβδωτος κίονας με δωρικό κιονόκρανο, πάνω στον οποίο κάθεται αετός με κλειστά φτερά προς τα δεξιά.

Ύψ. 0,35, πλ. 0,155, πάχ. 0,27 μ.

ΜΚ αριθ. 9.

Η επιγραφή βρίσκεται στο πάνω μέρος του αναγλύφου δεξιά και αριστερά από τον θεό:

Διὶ Ὑψίστῳ[ι]
Ἀρτε — μ[. .]
καὶ Νει — κ[ά-]
νωρ οἱ — [Νει-]
κάνο — [ρος]
εὐ-
χ<ή>ν.

Το όνομα Νεικάνωρ απαντά σε τρεις στρατιωτικούς Ευιέστες από τη Δασσαρίτιδα, οι οποίοι αναφέρονται στην επιστολή του Φιλίππου Ε΄ (181 π.Χ.), ότι υπηρετούσαν στη γειτονική με την Ακρινή πόλη Γραία[126].

123. Ό.π., σ. 203 κ.ε.

124. Από το ίδιο ιερό του θεού προέρχεται και η μαρμάρινη στήλη των υστερορωμαϊκών χρόνων, ανάθημα του Σεύθη Λυσανίου στην Ήρα (Ριζάκης - Τουράτσογλου 1985, σ. 34-35 αριθ. 18, πίν. 7). Το ανάγλυφο είναι έργο του Αρίστωνα που είναι γνωστός και από ένα άλλο ενεπίγραφο ανάγλυφο από τη Σπηλιά Εορδαίας (Ριζάκης - Τουράτσογλου ό.π., σ. 99-100 αριθ. 101, πίν. 38). Επίσης, στο λόφο βρέθηκαν αναθήματα στον Διόνυσο (Σιαμπανόπουλος 1974, σ. 205 κ.ε. Ριζάκης - Τουράτσογλου, ό.π., σ. 27-28 αριθ. 11, πίν. 4, σ. 43-44 αριθ. 28, πίν. 9, σ. 46 αριθ. 31, πίν. 9).

125. Ριζάκης - Τουράτσογλου 1985, σ. 89-90 αριθ. 90, πίν. 32.

126. Ριζάκης - Τουράτσογλου, ό.π., σ. 85-87 αριθ. 87. Το όνομα είναι επίσης γνωστό στην Ορεστίδα, στην Τυμφαία

Από τον τύπο των γραμμάτων η στήλη μπορεί να χρονολογηθεί στο α΄ μισό του 2ου αι. π.Χ.

2. Μαρμάρινο ακέφαλο αγαλμάτιο Δία που στέκεται σε συμφυή ημικυκλική βάση[127]. Ο θεός φοράει ιμάτιο που αφήνει ακάλυπτο το στήθος. Κρατάει φιάλη στο δεξί χέρι και σκήπτρο στο αριστερό (Πίν. 12 β).

ΣΚ αριθ. 8.

Η όψη της βάσης του αγαλματίου φέρει την επιγραφή:

Ὀρνέα Ἀρχελάου ἡ ἱέρεια
[Δ]εσπότῃ εὐχήν.

Το επίθετο Δεσπότης αναφέρεται στον Δία Ύψιστο[128], η λατρεία του οποίου μαρτυρείται στο προηγούμενο ανάγλυφο. Ο σχηματισμός των πτυχώσεων και της σωματικής διάπλασης του θεού μοιάζουν πολύ με αυτές του Διός Υψίστου, γι' αυτό και μπορούν να αποδοθούν και τα δύο έργα στον ίδιο καλλιτέχνη.

Η Ορνέα, η κόρη του Αρχελάου[129] δεν πρέπει να ήταν ιέρεια του Δεσπότη (=Διός Υψίστου), αλλά κάποιας άλλης θεότητας[130], αφού οι ιερείς του θεού ήταν άνδρες.

Ποντοκώμη

Τμήμα ανάγλυφης αναθηματικής στήλης που φέρει παράσταση όρθιου κατενώπιον Διός Υψίστου[131]. Ο θεός κρατάει σκήπτρο με το αριστερό χέρι.

Παραδόθηκε από τον Ν. Μπουλοκώστα, ο οποίος το βρήκε στη θέση Βρύση, όπου ανασκάφτηκε κτίριο των ρωμαϊκών χρόνων.

ΣΚ αριθ. 1351.

Χρονολογείται στα ρωμαϊκά χρόνια.

Ανατολικό

Τμήμα μικρού μαρμάρινου αναγλύφου που σώζει κορμό όρθιας κατενώπιον ανδρικής ιματιοφόρου μορφής, από το στήθος μέχρι τους μηρούς. Από τη σύγκρισή του με άλλα παρόμοια σύγχρονα ανάγλυφα μπορεί να ερμηνευθεί ως παράσταση του Διός Υψίστου.

Μέγ. σωζ. ύψ. 0,115, μέγ. σωζ. πλ. 0,095, πάχ. 0,055 μ.

Άγνωστη η ακριβής θέση εύρεσης.

ΣΚ αριθ. 170.

Χρονολογείται στα ρωμαϊκά χρόνια.

(ό.π., σ. 30, 186, 193), τη Βοττιαία (Tataki, 1988, σ. 325, 341, 344, 347-348 σημ. 133, 363, 364, 367, 376, 379, 387, 408, 413, 414, 495) και τη Μυγδονία (Tataki, ό.π., σ. 348 σημ. 133). Για άλλους στρατιωτικούς της εποχής του Φιλίππου Ε΄ που έφεραν το όνομα αυτό, βλ. Χ. Μακαρόνας, ΑΕ 1934-35, σ. 127. Στην παραπάνω επιστολή αναφέρεται ότι ο τετράρχης Νεικάνωρ και οι περί αυτόν στρατιωτικοί είχαν στείλει στο βασιλιά υπόμνημα, με το οποίο ζητούσαν να τους παραχωρηθεί γη για την εκπλήρωση των θρησκευτικών τους αναγκών. Ο βασιλιάς στέλνει διάγραμμα στον εκπρόσωπό του (επιστάτη) Άρχιππο, εγκρίνοντας την παραχώρηση έκτασης 50 πλέθρων χέρσας βασιλικής γης, διαβιβάζει σ' αυτόν αντίγραφο του υπομνήματος και εντέλλεται τη δημοσίευση της απόφασής του.

127. Ριζάκης - Τουράτσογλου 1985, σ. 88 αριθ. 89, πίν. 32.

128. Λατρεία του Διός Υψίστου Δεσπότη μαρτυρείται π.χ. στην Αγχίαλο της Θράκης, IGBR I (1970), σ. 329 αριθ. 371. Για τον Δία Ύψιστο ως Δεσπότη, βλ. L. Robert, RPh 33 (1959), σ. 22 και σημ. 5, με παραδείγματα και βιβλιογραφία.

129. Το όνομα της ιέρειας θα μπορούσε να προέρχεται από την προσωνυμία Όρνεος του Δία, από τους Ορνούς, πόλη μεταξύ του Πανίου και της Γάνου της Μυσίας, L. Robert, Studii Classici 16 (1974), σ. 80-85.

130. Για μια παρόμοια περίπτωση ιερέα της Συρίας θεάς, που αφιέρωσε ένα ανάθημα στον Απόλλωνα Κενδρισό, βλ. IGBR III, σ. 45-46 αριθ. 918.

131. Γ. Καραμήτρου, ΑΔ 39 (1984), Χρονικά, σ. 266.

Βεγόρα

Τμήμα κυκλικού αναγλύφου από μάρμαρο κακής ποιότητας με παράσταση αετού[132] που έχει ανοικτά φτερά και στραμμένο κεφάλι προς τα αριστερά (Πίν. 12 γ). Η επιφάνεια του αναγλύφου είναι φθαρμένη και το σώμα του πτηνού αποκρουσμένο. Λείπει το κάτω τμήμα της κοιλιάς και των φτερών του. Ο αετός βρίσκεται μέσα σε κυκλικό στεφάνι από σχηματοποιημένα φύλλα δρυός.

Σωζ. ύψ. 0,25, σωζ. πλ. 0,45, πάχ. 0,20 μ.

Βρέθηκε στις 4-11-1982 στη θέση Τσαΐρια της Βεγόρας[133] μαζί με άλλα μαρμάρινα αντικείμενα (δύο επιτύμβιες στήλες, δύο πεσσόμορφες βάσεις και τμήμα αναγλύφου)[134]. Παράδοση Π. Φραντζή 1982.

ΜΦ αριθ. 270.

Χρονολογείται στα ρωμαϊκά χρόνια.

ΟΡΕΣΤΙΔΑ

Χορηγός Βοΐου

Ασβεστολιθικό αγαλμάτιο ακέφαλου αετού, με μισοανοιγμένα φτερά. Η πίσω όψη είναι αδούλευτη.

Μέγ. σωζ. ύψ. 0,29, μέγ. πλ. 0,22, πάχ. 0,09 μ.

Βρέθηκε στις 4-2-1969 στη θέση Σφαιρδάνια του χωριού Χορηγός Βοΐου, όπου πιθανότατα υπήρχε ιερό του Διός Υψίστου.

ΣΚ αριθ. 847.

Χρονολογείται στα ρωμαϊκά χρόνια.

Αγία Άννα

Ανάγλυφο με παράσταση αετού με μισοανοιγμένα ανοικτά φτερά από ντόπιο πώρο[135]. Λείπει μεγάλο μέρος των φτερών και ο λαιμός με το κεφάλι. Στο κάτω μέρος του αναγλύφου υπάρχει μικρή οπή για τη στερέωσή του σε ξεχωριστή βάση.

Σωζ. ύψ. 0,25, πλ. 0,18, μέγ. πάχ. 0,10 μ.

Βρέθηκε στο λόφο Τσούκα της Αγίας Άννας Κοζάνης, όπου υπάρχει ακρόπολη αρχαίου οικισμού.

Χρονολογείται στα ρωμαϊκά χρόνια.

ΝΟΜΟΣ ΚΟΖΑΝΗΣ

Από το νομό Κοζάνης, χωρίς να είναι γνωστός ο τόπος της ακριβούς εύρεσης τους, προέρχονται τα παρακάτω αναθήματα στο Δία Ύψιστο:

1. Λίθινη αετωματική ενεπίγραφη στήλη[136], σπασμένη στο πάνω αριστερό μέρος της (Πίν. 12 δ). Μέσα σε βαθυσμένο πεδίο εικονίζεται όρθιος κατενώπιον ο Δίας Ύψιστος. Φοράει ιμάτιο που

132. Μ. Σιγανίδου, ΑΔ 37 (1982), Χρονικά, σ. 303-304.

133. Στη Βεγόρα τοποθετείται η αρχαία Κέλλη. Για την πόλη αυτή, βλ. F. Papazoglou, 1988, σ. 162-164, χάρτης 2.

134. Για τον αρχαίο οικισμό και άλλες αρχαιότητες από αυτόν, βλ. Φ. Πέτσας, Χρονικά Αρχαιολογικά 1968-70, Μακεδονικά 15 (1975), σ. 305, 313-314.

135. Αντ. Κεραμόπουλλος, ΠΑΕ 1938, σ. 64 αριθ. 2, εικ. 9.

136. Ριζάκης - Τουράτσογλου 1985, σ. 26-27 αριθ. 10, πίν. 4.

αφήνει ακάλυπτο το δεξί μέρος του στήθους. Με το αριστερό χέρι κρατάει σκήπτρο και με το δεξί σπένδει με φιάλη σε μικρό βωμό.

Ύψ. 0,39, πλ. 0,29, πάχ. 0,065 μ.

ΣΚ αριθ. 10.

Η επιγραφή βρίσκεται σε παραστάδα δεξιά από την παράσταση:

Ἀλέ-
ξαν-
δρος
Ῥυμε-
τάλ-
κου
ὁ καὶ
Ῥῆγλος
Διὶ
Ὑψίσ-
τῳ
εὐχήν.

Χρονολογείται στο α΄ μισό του 2ου αι. μ.Χ.

2. Τμήμα μαρμάρινου αναγλύφου[137], όπου εικονίζεται όρθιος κατενώπιον ο Δίας Ύψιστος (Πίν. 13 α_5). Ο θεός σώζεται από τη μέση και κάτω. Φοράει ιμάτιο που ανακρατείται στον αριστερό γοφό του, όπως και στο ανάγλυφο της Ακρινής (αριθ. 1).

Μέγ. σωζ. ύψ. 0,225, μέγ. σωζ. πλ. 0,17, μέγ. πάχ. 0,055 μ.

ΣΚ αριθ. 2728.

Χρονολογείται στα ελληνιστικά χρόνια.

3. Τμήμα μικρού μαρμάρινου αναγλύφου με παράσταση όρθιου κατενώπιον ιματιοφόρου Διός Υψίστου. Με το αριστερό χέρι κρατάει σκήπτρο (Πίν. 13 α_2). Λείπει ο λαιμός με το κεφάλι, καθώς και τα πόδια από τα γόνατα και κάτω.

Μέγ. σωζ. ύψ. 0,29, πλ. 0,18, μέγ. πάχ. 0,165 μ.

ΣΚ αριθ. 2727.

Χρονολογείται στα ρωμαϊκά χρόνια.

4. Απότμημα μαρμάρινου αναθηματικού αγαλματίου από ερυθρόφαιο σκληρό λίθο [138] που σώζει το αριστερό μισοανοιγμένο φτερό αετού.

Ύψ. 0,27, πλ. 0,10, πάχ. 0,06 μ. Ύψ. γραμμ. 0,009-0,012 μ.

ΣΚ αριθ. 175.

Στο τμήμα της ενεπίγραφης δέλτου που σώζεται στο κάτω μέρος υπάρχει η επιγραφή:

[Διὶ Ὑψίστῳ] ———— *· Τιβέρι-*
[ος ---] ———— *Ἀπολλ-*
----- ———— *ος Ἀμ-*
----- ———— *Κλαυδι-*
------ ———— ---

Χρονολογείται στο 2ο-3ο αι. μ.Χ.

137. Τα ανάγλυφα υπ. αριθ. 2, 3, 6 και 7 προέρχονται από κατάσχεση της Ασφάλειας Θεσσαλονίκης στις 11-11-1987.
138. Ριζάκης - Τουράτσογλου 1985, σ. 33-34 αριθ. 17, πίν. 7.

5. Το αριστερό κάτω τμήμα μικρού μαρμάρινου αναθηματικού αναγλύφου που παριστάνει αετό με μισοανοιγμένα φτερά (Πίν. 13 α_1). Λείπει το κεφάλι, που πιθανώς ήταν στραμμένο προς τα δεξιά. Στο δεξί τμήμα του αναγλύφου ίσως παριστανόταν ο Δίας Ύψιστος.

Μέγ. σωζ. ύψ. 0,145, μέγ. σωζ. πλ. 0,10, πάχ. 0,05 μ.

ΣΚ αριθ. 2729.

Χρονολογείται στα υστεροελληνιστικά χρόνια.

6. Ασβεστολιθικό αγαλμάτιο αετού με μισοανοιγμένα φτερά, από το οποίο λείπει το κεφάλι (Πίν. 13 α_4). Η πίσω όψη είναι ακατέργαστη.

Μέγ. σωζ. ύψ. 0,275, μέγ. πλ. 0,19, πάχ. 0,08 μ.

ΣΚ αριθ. 2730.

Χρονολογείται στα υστεροελληνιστικά χρόνια.

7. Ασβεστολιθικό αγαλμάτιο αετού με μισοανοιγμένα φτερά (Πίν. 13 α_3), που στέκεται σε σύμφυτη ωοειδή βάση. Λείπει το κεφάλι που ίσως ήταν στραμμένο προς τα δεξιά και τμήμα του δεξιού φτερού. Η πίσω όψη είναι ακατέργαστη. Η απόδοση των φτερών είναι πιο λεπτομερής από τον προηγούμενο αετό. Στο κέντρο της βάσης του υπάρχει στρογγυλός τόρμος για τη στήριξη του αγαλματίου σε ξεχωριστή βάση.

Μέγ. σωζ. ύψ. 0,35, μέγ. πλ. 0,26, μέγ. πάχ. 0,14 μ.

ΣΚ αριθ. 2731.

Χρονολογείται στα υστεροελληνιστικά χρόνια.

ΤΥΜΦΑΙΑ

Σύνδενδρο Γρεβενών

Μαρμάρινος αετός με ανοικτά φτερά[139], από τον οποίο σώζεται το κάτω μέρος με την πλίνθο του.

Σωζ. ύψ. 0,20 μ.

Η επιγραφή είναι η εξής:

Μαικήνας Διὶ Ὑ-
ψίστωι εὐχήν.

Χρονολογείται στα ρωμαϊκά χρόνια.

ΛΥΓΚΗΣΤΙΔΑ

Βεύη

1. Μικρό μαρμάρινο αγαλμάτιο αετού με σύμφυτη πλίνθο που έχει την πάνω επιφάνεια καμπύλη, ενώ λείπει το δεξί τμήμα του λαιμού και τμήματα των φτερών (Πίν. 13 β). Η πίσω όψη είναι ακατέργαστη.

Σωζ. ύψ. 0,245, πλ. 0,17 μ.

ΜΦ αριθ. 3.

Χρονολογείται στα ρωμαϊκά χρόνια.

Ο αετός πιθανώς προέρχεται από ιερό του Διός Υψίστου που υπήρχε στη Βεύη.

139. Ριζάκης - Τουράτσογλου 1985, σ. 43 αριθ. 27, πίν. 9.

2. Από τη Βεύη, όπου υπάρχει αρχαίος οικισμός[140], προέρχονται εκτός των άλλων και δύο τμήματα μαρμάρινου αγάλματος, που χρονολογείται στο 2ο αι. μ.Χ.

α) Κάτω τμήμα αγάλματος του Δία. Σώζονται η τραπεζιοειδής πλίνθος με τα άκρα πόδια του θεού και αριστερά αυτών η απόληξη του σκήπτρου του. Αριστερά του Δία παριστάνεται αετός από τον οποίο λείπει το κεφάλι. Στις τρεις κάθετες πλευρές της πλίνθου υπάρχουν ανά ένας τόρμος, ενώ ένας άλλος υπάρχει στη ράχη του αετού. Η επεξεργασία δείχνει ότι το μάρμαρο ξαναχρησιμοποιήθηκε αργότερα για άλλο σκοπό[141].

β) Κορμός μαρμάρινου αγάλματος γυμνού ανδρός, από το οποίο λείπει το κεφάλι από τη ρίζα του λαιμού (σωζ. ύψ. 1,20 μ.)[142]. Τα ίχνη γύρω από το λαιμό δείχνουν ότι ο άνδρας ήταν γενειοφόρος. Στον αριστερό του ώμο στηρίζεται ιμάτιο, ενώ λείπουν τα χέρια και τα πόδια από τα γόνατα και κάτω. Οι διαστάσεις, η ίδια ποιότητα του μαρμάρου, καθώς και τα χαρακτηριστικά των δύο τμημάτων του αγάλματος οδηγούν στο συμπέρασμα ότι συνανήκουν και ότι πρόκειται για άγαλμα του Δία.

Ηράκλεια

1. Το κάτω τμήμα μαρμάρινου αγαλματίου όρθιου κατενώπιον ιματιοφόρου Διός Υψίστου[143], ο οποίος σπένδει με το δεξί χέρι. Κάτω αριστερά εικονίζεται αετός.

Σωζ. ύψ. 0,75 μ.

Στο κάτω μέρος του αγαλματίου υπάρχει η επιγραφή:

Μ. Αἴλιος ὁ καθυδρεύσα[ς] ἔτους ΖΝΤ΄.

Χρονολογείται στο έτος 209/210 μ.Χ.

2. Μαρμάρινος ανάγλυφος αετός με ανοικτά φτερά, πάνω σε ωοειδή βάση[144]. Το κεφάλι είναι αποκρουσμένο.

Ύψ. 0,32, πλ. 0,23, πάχ. 0,125 μ.

Μουσείο Μοναστηρίου αριθ. 1746 (;)

Χρονολογείται στο β΄ μισό του 2ου αι. μ.Χ.

3. Το κάτω τμήμα μικρής μαρμάρινης αναθηματικής στήλης[145], όπου εικονίζεται όρθιος κατενώπιον ιματιοφόρος ο Δίας Ύψιστος. Κάτω αριστερά εικονίζεται βωμός και δεξιά αετός με μισοανοιγμένα φτερά.

Ύψ. 0,20, πλ. 0,27, πάχ. 0,08 μ.

Μουσείο Μοναστηρίου αριθ. 124.

Χρονολογείται στις αρχές του 3ου αι. μ.Χ.

Η στήλη βρέθηκε στο Bac, στα νοτιοανατολικά της πόλης Bitola (Μοναστήρι) της Δημοκρατίας των Σκοπίων. Το ανάθημα αυτό, όπως και τα δύο προηγούμενα πιθανότατα προέρχονται από το ιερό του Διός Υψίστου στην Ηράκλεια Λυγκηστική[146], 2 χλμ. νότια του Μοναστηρίου.

140. F. Papazoglou 1988, σ. 267 σημ. 74.

141. Σωζ. ύψ. 0,62 μ. Διαστ. πλίνθου: διάμ. 0,42-0,49, ύψ. 0,11 μ. ΜΦ αριθ. 2.

142. Θ. Βράνας, Αρχαιότητες του Νομού Φλώρινας, Αριστοτέλης 35-36 (1962), σ. 89. ΜΦ αριθ. 29-30.

143. Düll 1977, σ. 105, 357-358 αριθ. 167.

144. Düll, ό.π., σ. 357 αριθ. 166.

145. Düll, ό.π., σ. 354, εικ. 37.

146. Για την πόλη, βλ. F. Papazoglou 1988, σ. 259 κ.ε.

ΠΑΙΟΝΙΑ

Drenovo, νοτιοανατολικά των Στόβων

1. Τμήμα μαρμάρινου αναθηματικού κιονίσκου[147] που φέρει την επιγραφή:

Δ[ι]ὶ Ὑψίστῳ
Π. Αἴλιος Που-
λβανὸς κατ' εὐ-
χὴν ἀνέθηκεν.

Χρονολογείται στο α΄ μισό του 3ου αι. μ.Χ.

2. Μαρμάρινος αετός κατενώπιον με ανοικτά φτερά, πάνω σε βάση[148]. Το κεφάλι και το πάνω μέρος των φτερών είναι αποκρουσμένα.

Ύψ. 0,30 μ.

Χρονολογείται στο α΄ μισό του 3ου αι. μ.Χ.

Το προηγούμενο μνημείο[149] προέρχεται από την κοιλάδα του Rajet, κοντά στην οποία τοποθετείται από την έρευνα η πόλη Εύριστος - Αυδάριστος[150].

Beševica

1. Μαρμάρινος αναθηματικός βωμός[151] στον Δία Ύψιστο. Στην κύρια όψη εικονίζεται ανάγλυφος αετός με στραμμένο το κεφάλι προς τα δεξιά. Στα νύχια κρατάει κεραυνό. Στη μία πλάγια πλευρά του βωμού εικονίζεται ανάγλυφη κεφαλή κριαριού.

Ύψ. 0,85, πλ. 0,40, πάχ. 0.40 μ.

Βρέθηκε στο Beševica, σε αρκετή απόσταση ανατολικά-νοτιοανατολικά του Kavadarci.

Προέρχεται από ιερό του Διός Υψίστου.

Χρονολογείται στο β΄ μισό του 2ου αι. μ.Χ. (;).

Vojsanči

1. Μαρμάρινο ανάγλυφο με παράσταση αετού με μισοανοιγμένα φτερά[152].

Βρέθηκε στον αρχαίο οικισμό του Vojsanči, ανατολικά του Αξιού, όπου από ορισμένους ερευνητές τοποθετείται η πόλη Αντιγόνεια[153].

Προέρχεται από ιερό του Διός Υψίστου.

Χρονολογείται στο α΄ μισό του 3ου αι. μ.Χ.

ΚΡΗΣΤΩΝΙΑ

Ίωρον

Πήλινο ειδώλιο αετού[154] πάνω σε βάση. Λείπουν τα φτερά και το ανώτερο τμήμα του σώματος.

147. Düll 1977, σ. 102, 356 αριθ. 164.

148. Düll, ό.π., σ. 102, 357 αριθ. 165.

149. F. Papazoglou 1988, σ. 328 σημ. 139.

150. Ό.π., σ. 327-328, χάρτης 12.

151. Düll 1977, σ. 102, 355 αριθ. 160.

152. Düll, ό.π., σ. 102, 364 αριθ. 181.

153. Για την πόλη, βλ. F. Papazoglou 1988, σ. 323 κ.ε. Για τον αρχαίο οικισμό στο Vojsanči, βλ. ό.π., σ. 324 σημ. 113, 473.

154. Φ. Πέτσας, ΠΑΕ 1966-67, σ. 179-180, πίν. 89.

Σωζ. ύψ. 0,20, πλ. 0,10 μ.

Βρέθηκε σε τομή που έγινε στην ακρόπολη της αρχαίας πόλης Ιώρου[155] της Κρηστωνίας, όπου πιθανώς υπήρχε ιερό του Διός Υψίστου.

ΜΥΓΔΟΝΙΑ

Θεσσαλονίκη

1. Μαρμάρινο ανάγλυφο των υστερορωμαϊκών χρόνων αφιερωμένο στον Δία Ύψιστο. Στο κεντρικό τμήμα του εικονίζεται η θεά Νέμεση με τα εμβλήματά της[156].

Το ανάγλυφο που σήμερα βρίσκεται στο Schwechat της Αυστρίας πιθανότατα προέρχεται από τη Θεσσαλονίκη από όπου και μεταφέρθηκε το 1885.

Γύρω από τη θεά υπάρχει η επιγραφή:

Διὶ Ὑψίστῳ θεὰν δικαί-
αν Νέμε-σιν
Κό(ϊντος) Φ-
ούριος Οὐρβα-
νὸς ἀ-νέθη-
κεν εὐ- χή-
ν.

Χρονολογείται στο 2ο-3ο αι. μ.Χ.

Η λατρεία του θεού στη Θεσσαλονίκη επιβεβαιώνεται έμμεσα και από τα χάλκινα νομίσματα[157].

Ανθεμούς

1. Τμήμα μαρμάρινης λιθοπλίνθου με την παρακάτω τετράστιχη αναθηματική επιγραφή στον Δία Ύψιστο[158].

Προέρχεται από τον Ανθεμούντα. Βρέθηκε στην εκκλησία του Αγίου Δημητρίου Γαλάτιστας, μαζί με το ψήφισμα στο οποίο αναφέρεται το τοπικό ιερό του Δία.

Ἀσκληπιόδωρος
Ἱέρωνος
Διὶ
Ὑψίστωι.

Χρονολογείται στο α΄ μισό του 2ου αι. π.Χ.

2. Βάση αγαλματίου αφιερωμένου στον Δία Ύψιστο. Στο πίσω μέρος της απολήγει σε ημικύκλιο. Στην πάνω επιφάνειά της φέρει αβαθή τόρμο για την πλίνθο του.

Ύψ. 0,085, πλ. 0,26, πάχ. 0,305 μ. Ύψ. γραμμ. 0,013 μ.

155. Η πόλη βρίσκεται στον λόφο Τορτσέλι, μεταξύ των χωριών Κεντρικού και Παλατιανού Κιλκίς. Για την πόλη, βλ. M.B. Hatzopoulos - L.D. Loukopoulou, Moryllos cité de la Crestonie, 1989, σ. 96-99, 118. Για αρχαιότητες που βρέθηκαν σε αυτή, βλ. Φ. Πέτσας, Χρονικά Αρχαιολογικά 1966-67, Μακεδονικά 9 (1969), σ. 179-181.

156. IG X, 2. 1, 62. RE XV, II, 1978, στ. 1125 (H. Schwabl).

157. Στον οπισθότυπο υστεροελληνιστικών νομισμάτων εικονίζεται αετός με ανοικτά φτερά (SNG, Collection R.H. Evelpidis, 1975, αριθ. 1302-1303). Αετός σε στεφάνι δρυός απαντά και στον οπισθότυπο χάλκινων νομισμάτων των ρωμαϊκών χρόνων (στα χρόνια του Νέρωνα, Touratsoglou 1988, πίν. 11-12, R 10 - R 24· στα χρόνια του Βεσπασιανού, ό.π., πίν. 13-14, R 1 - R 33· στα χρόνια του Τραϊανού, ό.π., πίν. 16, R 25 - R 42· ψευδοαυτόνομα, ό.π., πίν. 48-49, 53). Αετός σε στεφάνι δρυός εικονίζεται και στα νομίσματα της Αμφίπολης (SNG, Collection R.H. Evelpidis, 1975, αριθ. 1148-1152).

158. Hatzopoulos - Loukopoulou 1992, I, σ. 50-51, πίν. XI, 1-2.

ΜΒ αριθ. 1745.

Βρέθηκε στο Μεσημέρι, 25 χλμ. ανατολικά-νοτιοανατολικά της Γαλάτιστας, αλλά μάλλον προέρχεται από τον Ανθεμούντα. Στην πρόσοψη είναι χαραγμένη η αναθηματική επιγραφή (αδημοσίευτη):

Κόϊντος Μάρκιος
Νουμήνιος Διὶ
Ὑψίστῳ.

Χρονολογείται στον 1ο αι. π.Χ.

Τα παραπάνω αναθήματα προέρχονται από το ιερό του Διός Υψίστου, που υπήρχε στον Ανθεμούντα ήδη από τα χρόνια των τελευταίων Αντιγονιδών.

ΒΙΣΑΛΤΙΑ

Βέργη

1. Ανάγλυφος αετός[159] με μισοανοιγμένα φτερά, πάνω σε βάση. Βρέθηκε στο χωριό Βέργη (πρώην Κοπάτσι Σερρών), όπου τοποθετείται η πόλη Βέργη της Βισαλτίας[160]. Στην πρόσοψη της βάσης του και ανάμεσα στα νύχια του αετού αποδίδεται μικρό ανάγλυφο κεφάλι ταύρου, ενώ χαμηλότερα υπάρχει η επιγραφή:

Διὶ Ὑψίστῳ, Τόκης καὶ Ἰσίδωρος.

Χρονολογείται στα ρωμαϊκά χρόνια.

Το ανάθημα προέρχεται από ιερό του Διός Υψίστου.

ΣΙΝΤΙΚΗ

Sandanski

1. Μαρμάρινο κεφάλι από άγαλμα του Δία[161]. Ο θεός φέρει μακριά μαλλιά και κοντά γένια, όπως παριστάνεται ο Δίας Ύψιστος.

Σωζ. ύψ. 0,26 μ.

Μουσείο Sandanski αριθ. 28.

Χρονολογείται στο α΄ μισό του 3ου αι. μ.Χ.

2. Μικρό μαρμάρινο ανάγλυφο στο οποίο εικονίζεται αριστερά ο Δίας στον τύπο του Διός Υψίστου και δεξιά η Ήρα[162]. Ανάμεσά τους βωμός και δίπλα στο θεό αετός.

Μουσείο Sandanski αριθ. 69.

Χρονολογείται στο α΄ μισό του 3ου αι. μ.Χ.

3. Μαρμάρινο ανάγλυφο με παράσταση αετού[163] που έχει ανοικτά φτερά και στραμμένο κεφάλι προς τα δεξιά. Λείπει το μεγαλύτερο τμήμα του αριστερού φτερού.

Ύψ. 0,22, πλ. 0,115, πάχ. 0,025 μ.

159. BCH 81 (1957), σ. 606, εικ. 3.

160. Για τη θέση της πόλης, βλ. F. Papazoglou, 1988, σ. 363 σημ. 69, χάρτης 15. Για την αρχαία Βέργη, βλ. ό.π., σ. 355 κ.ε.

161. Düll 1977, σ. 105, 361 αριθ. 175, εικ. 46.

162. Düll, ό.π., σ. 104-105, 361 αριθ. 174, εικ. 48. Για άλλα παρόμοια μνημεία, βλ. ό.π., σ. 104.

163. Düll, ό.π., σ. 105, 354 αριθ. 159, εικ. 47.

Μουσείο Sandanski αριθ. 84.
Χρονολογείται στις αρχές του 3ου αι. μ.Χ.

Το πρώτο και το δεύτερο μνημείο βρέθηκαν στο Sandanski, ενώ το τρίτο στο Belevecevo, κοντά στο Sveti Vrac, όπου από ορισμένους ερευνητές τοποθετείται η Παροικόπολη[164] της Σιντικής, χωρίς αυτό να είναι βέβαιο. Και τα τρία αναθήματα προέρχονται από το ιερό του Διός Υψίστου.

ΗΔΩΝΙΔΑ

Χαλκερό Καβάλας

1. Μεγάλος μαρμάρινος βωμός ανάθημα του Εύτυχου, επιστάτη των λατόμων, στον Δία Ύψιστο[165].

Ύψ. 1,08, πλ. 0,77, πάχ. 0,55 μ.

Ο βωμός φέρει την επιγραφή:

Διὶ Ὑψίστῳ ὑπὲρ κυρίου βασιλέως Θρακῶν Ροιμητάλκα Κότυος
καὶ τῶν τέκνων αὐτοῦ, Εὔτυχος, ὁ ἐπὶ τῶν λατόμων, καὶ οἱ
ὑπ' αὐτὸν πάντες.

Χρονολογείται στην περίοδο 37/38-46 μ.Χ.

2. Μαρμάρινη ορθογώνια στήλη[166] με μικρό κυλινδρικό τόρμο στην άνω επιφάνεια, όπου στηριζόταν κάποιο ανάθημα ή χρησίμευε για την απόθεση λατρευτικών προσφορών.

Ύψ. 0,77, πλ. 0,63, πάχ. 0,32 μ.

ΜΚΑ Λ. αριθ. 1382.

Στην πρόσοψη της στήλης σώζεται η παρακάτω επιγραφή σε τρεις ακανόνιστους στίχους με γράμματα διαφορετικού μεγέθους:

/Διὶ Ὑψ/ίστῳ
/ἀνέθη/κεν Ταρσᾶς
χαλκεύς.

Χρονολογείται στο τέλος του 2ου αι. μ.Χ.

Το ιερό του Διός Υψίστου ήταν ιδρυμένο σε λόφο που βρίσκεται στα αριστερά της εθνικής οδού Καβάλας- Ξάνθης, περίπου 10 χλμ. ανατολικά της Καβάλας και αμέσως πριν από τη διασταύρωση που οδηγεί στην κοινότητα του Χαλκερού.

Ειδομένη

1. Μαρμάρινο αναθηματικό ανάγλυφο στον Δία Ύψιστο[167], όπου εικονίζεται αετός που πατάει πάνω σε κεφάλι βοδιού (βουκράνιο). Λείπει ο λαιμός και το κεφάλι του αετού. Το κεφάλι του βοδιού φέρει ταινία. Το ανάγλυφο σπασμένο στο κάτω μέρος, όπου θα στηριζόταν σε χωριστή βάση.

Το ανάγλυφο βρέθηκε μέσα σε σιδηροδρομικό συρμό που κατευθυνόταν στην Κεντρική Ευρώ-

164. F. Papazoglou 1988, σ. 371 κ.ε., χάρτης 16.

165. Γ. Μπακαλάκης, Θρακικά ευχαριστήρια εις τον Δία, Θρακικά 6 (1935), σ. 302-318. L. Robert, Hellenica XI-XII (1960), σ. 32 σημ. 3. Νικολαΐδου-Πατέρα 1987-1990, σ. 213, εικ. 4. RE XV, II, 1978, στ. 1123 (H. Schwabl).

166. Νικολαΐδου-Πατέρα, ό.π., σ. 214 κ.ε., εικ. 6-8.

167. Φ. Πέτσας, ΑΔ 23 (1968), Χρονικά, σ. 325, Πίν. 273στ. Bull. Epigr. 1970, 352. RE XV, II, 1978, στ. 1119 (H. Schwabl).

πη, μαζί με μαρμάρινο ανάγλυφο με παράσταση νεκροδείπνου που κατασχέθηκαν από το Τελωνείο Ειδομένης. Χωρίς να είμαστε βέβαιοι υποθέτουμε ότι το ανάγλυφο προέρχεται από τη Μακεδονία. Θρακικά ονόματα είναι γνωστά από όλη τη Μακεδονία και όχι μόνο από την ανατολική.

ΜΘ αριθ. 10075.

Κάτω από το ανάγλυφο υπάρχει η επιγραφή:

Διὶ Ὑψίστῳ
Διαζείπα
Δυτούλου.
Ἔτους ΒΤ,
Πανήμου.

Χρονολογείται στο έτος 154/155 μ.Χ.

ΘΕΣΣΑΛΙΑ

Γόννοι Περραιβίας

1. Τμήμα αρράβδωτου κιονίσκου από γκρίζο μάρμαρο[168], σπασμένου πάνω και κάτω.

Σωζ. ύψ. 0,225, διάμ. 0,19 μ.

Ο κιονίσκος φέρει την επιγραφή:

Διὶ Ὑψίστῳ
Νικόβουλο[ς] – – – – –

Χρονολογείται στον 1ο αι. π.Χ.-1ο αι. μ.Χ.

Το ανάθημα προέρχεται από την ακρόπολη των Γόννων[169], όπου υπήρχε ιερό του Διός Υψίστου.

Πύρασος-Δημήτριον της Φθιώτιδας Αχαΐας

1. Μαρμάρινος κιονίσκος που φέρει στην άνω επιφάνεια τόρμο για στήριξη κάποιου αναθήματος[170].

Ύψ. 0,55, διάμ. 0,25 μ. Ύψ. γραμμ. 0,03 μ.

Στο ανώτερο τμήμα φέρει την επιγραφή:

Ἀγέαρχος
Τείμωνος
Διὶ Ὑψίστῳ
εὐξάμενος.

Χρονολογείται στο 2ο αι. μ.Χ.

Άγνωστη η ακριβής θέση εύρεσης του αναθήματος· πιθανότατα προέρχεται από την ακρόπολη της Πυράσου-Δημητρίου (αργότερα Χριστιανικές Θήβες), όπου λατρευόταν ο Δίας Ύψιστος. Στη Θεσσαλία η λατρεία του Διός Υψίστου απαντά στους Γόννους και στην Πύρασο-Δημήτριον, πόλεις όπου είχαν εγκατασταθεί πολλοί Μακεδόνες[171].

168. Helly 1973, II, σ. 180-181 αριθ. 157, πίν. XXIV.
169. Για τους Γόννους, βλ. Helly, ό.π., I-II.
170. Ν. Γιαννόπουλος, ΔΑΦΕΟ Ζ΄ (1908-1911), σ. 36 αριθ. 11.
171. Για τους Μακεδόνες στους Γόννους, βλ. Helly 1973, II, σ. 84 κ.ε., 173 κ.ε.

1. ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΔΙΟΣ ΥΨΙΣΤΟΥ

Η εικονογραφία του Διός Υψίστου, με βάση τα ενεπίγραφα ανάγλυφα των ελληνιστικών και των ρωμαϊκών χρόνων του θεού στη Μακεδονία, διακρίνεται σε δύο τύπους, Α και Β.

Τύπος Α: Όρθιος κατενώπιον γενειοφόρος Δίας που κρατάει στο αριστερό υψωμένο χέρι σκήπτρο και στο δεξί προτεταμένο χέρι φιάλη με την οποία σπένδει. Ο θεός φοράει ιμάτιο που αφήνει ακάλυπτο το στήθος, την κοιλιά και τον δεξιό ώμο. Έχει στάσιμο το αριστερό πόδι, και άνετο το δεξί, που προβάλλει μπροστά και λίγο πλάγια. Δίπλα από το θεό, κάτω αριστερά ή δεξιά, εικονίζεται αετός με ανοικτά φτερά, με το κεφάλι στραμμένο προς τα δεξιά. Πρόκειται για τα ανάγλυφα ή τα αγαλμάτια της Πετριάς, του Αγίου Ελευθερίου Κοζάνης (αριθ. 1-2), του Βελβενδού, της Ακρινής (αριθ. 2), της Κοζάνης, της Άνω Κώμης, της Ηράκλειας Λυγκηστικής και του Sandanski (αριθ. 2-3)[172]. Ο τύπος αυτός είναι γνωστός και από άλλα ανάγλυφα του Διός Υψίστου από τη Βουλγαρία και τη Μικρά Ασία.

Τύπος Β: Όρθιος κατενώπιον γενειοφόρος Δίας που κρατάει στο προτεταμένο δεξί χέρι φιάλη, με την οποία σπένδει σε βωμό. Ο θεός φοράει ιμάτιο που αφήνει ακάλυπτο το πάνω μέρος του σώματος. Με το αριστερό χέρι που ακουμπάει στον αριστερό γοφό, ανακρατεί ιμάτιο. Ο τύπος αυτός του Διός Υψίστου αντιπροσωπεύεται με το ανάγλυφο της Ακρινής (αριθ. 1) και το αγαλμάτιο από το νομό Κοζάνης (αριθ. 2). Στο ελληνιστικό ανάγλυφο της Ακρινής ο θεός εικονίζεται με στροφή τριών τετάρτων προς τα αριστερά να σπένδει σε ορθογώνιο βωμό. Το γένι του θεού που διαμορφώνεται σε αραιούς στριφτούς ίουλους δεν είναι μακρύ, σε αντίθεση με τα μαλλιά που πέφτουν στον αυχένα, πλαισιώνοντας το λαιμό του. Αριστερά του θεού, πάνω σε δωρικό κίονα, εικονίζεται καθιστός αετός προς τα δεξιά. Ο δωρικός κίονας και ο βωμός πιθανότατα εικονίζουν το υπαίθριο ιερό του θεού[173].

Δεν γνωρίζουμε ακριβώς το νόημα της παράστασης του σπένδοντος Δία. Ως γνωστόν, η σπονδή είναι η μόνη πράξη του λατρευτικού τυπικού που εκτελούν οι θεοί στην αρχαία ελληνική τέχνη, αλλά το νόημά της διαφέρει από περίπτωση σε περίπτωση. Μάλιστα, οι ίδιοι οι θεοί δεν παρουσιάζονται ποτέ στις πηγές να κάνουν προσφορές ή θυσίες[174]. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι πρόκειται για τελετουργικό χαιρετισμό που δεν προέρχεται όμως από τους λατρευτές, όπως συνέβαινε στην καθημερινή πρακτική, αλλά από το θεό που έρχεται κοντά τους, δηλαδή επιφαίνεται.

Στη λατρεία του Διός Υψίστου χρησιμοποιούνταν λυχνάρια κατά τις νυχτερινές τελετές του θεού, όπως διαπιστώνεται από ένα τέτοιο εύρημα από ιερό του Δία ή από ανάγλυφες παραστάσεις λυχναριών σε αναθήματα του θεού[175].

172. Στο ανάγλυφο από το Sandanski (αριθ. 2) ο θεός εικονίζεται δίπλα στην Ήρα, η οποία συλλατρευόταν με αυτόν, όπως φαίνεται από ένα άλλο ανάγλυφο που εικονίζει τη θεά και που πιθανότατα προέρχεται από το ιερό του Διός Υψίστου στην Άνω Κώμη της Ελίμειας (Ριζάκης - Τουράτσογλου 1985, σ. 34, αριθ. 18, πίν. 7).

173. Είναι γνωστά αναθήματα κιόνων με αετούς στον Δία Ύψιστο. Π.χ. το πώρινο ενεπίγραφο κιονόκρανο της Κύρρου, ανάθημα στο θεό από το Δόλιχο, πιθανότατα στήριζε αετό, παρόμοιο με αυτούς που βρέθηκαν στο ιερό του θεού. Δύο κίονες με επίχρυσους αετούς αναφέρονται από τον Παυσανία (VIII, 38, 7) στο υπαίθριο ιερό του Δία Λυκαίου στο όρος Λύκαιον της Αρκαδίας (Ν.Δ. Παπαχατζής, Παυσανίου Ελλάδος περιήγησις, Αχαϊκά και Αρκαδικά, 1980, σ. 345, εικ. 352-353, σ. 348 σημ. 4).

174. Για το θέμα, βλ. Εμμ. Βουτυράς, Ηφαιστίων ήρως, Εγνατία 2 (1990), σ. 124 κ.ε.

175. Π.χ. το ενεπίγραφο λυχνάρι από το ιερό του Διός Υψίστου στην Αγροσυκιά Γιαννιτσών (αριθ. 3). Μαρμάρινοι βωμοί με ανάγλυφα λυχνάρια, αναθήματα στον Δία Ύψιστο, είναι γνωστά από το ιερό του θεού στη Σερδική της Θράκης (Tačeva-Hitova 1978, σ. 60-61, εικ. 5). Αναθήματα λύχνων και λυχναψίες στον εβραϊκό θεό Ύψιστο μαρτυρούνται στην Πισιδία, τη Λυδία και Καππαδοκία της Μικράς Ασίας (Cook 1965, II, 2, σ. 879 σημ. 16, σ. 881 σημ. 20, σ. 885 σημ. 28).

2. ΜΟΡΦΗ ΑΝΑΘΗΜΑΤΙΚΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ – ΤΥΠΟΙ ΑΝΑΘΕΣΕΩΝ – ΑΝΑΘΕΤΕΣ

Τα αναθηματικά μνημεία στον Δία Ύψιστο παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία: α) αγαλμάτια που παριστάνουν τον Δία Ύψιστο με αετό, β) ανάγλυφες στήλες με παράσταση του Διός Υψίστου με αετό, γ) ανάγλυφα με παράσταση αετού ή αγαλμάτια αετών, δ) κίονες ή κιονίσκοι που συνήθως στήριζαν αναθήματα (π.χ. αετούς) και φέρουν αφιερωματικές επιγραφές στο θεό (Έδεσσας, Βέροιας, Κύρρου, Γόννων και Πυράσου-Δημητρίου).

Οι τύποι των αναθέσεων στον Δία Ύψιστο έχουν ως κύριο γνώρισμά τους ιδιωτικό χαρακτήρα. Έτσι, απαντούν οι εκφράσεις *«ὑπὲρ τῆς σωτηρίας»*, *«ὑπὲρ τῶν παιδίων»*, *«ὑπὲρ κυρίου βασιλέως... καὶ τῶν τέκνων αὐτοῦ»*, *«εὐχαριστήριον ὑπὲρ τοῦ κυρίου»*, *«εὐχήν»*, *«κατ' εὐχήν»*, *«κατ' εὐχὴν ἀνέθηκεν»*, *«ἀνέθηκεν εὐχήν»*, *«ἀνέθηκεν»*, *«κατ' ὄναρ»*, *«τὸν θεὸν εὐξάμενος»*, *«εὐξάμενος»*, *«δῶρον»*.

Τα στοιχεία λατρείας που προκύπτουν από τις επιγραφές και την εικονογραφία των αναθημάτων του Διός Υψίστου στη Μακεδονία, παρόλο που είναι αρκετά, δεν βοηθούν ιδιαίτερα την έρευνα. Αυτό που μπορεί να ειπωθεί με βεβαιότητα είναι ότι μαρτυρούνται λατρευτικές ομάδες (θρησκευτικοί θίασοι ή σύνοδοι) που αποτελούνταν από περιορισμένο αριθμό μελών. Αναφέρονται π.χ. 34 θρησκευτές του θεού στη Βέροια (αριθ. 4) και στην Πύδνα. Οι λατρευτές-συνθρησκευτές του Διός Υψίστου στη στήλη της Βέροιας (αριθ. 4) ήταν ελεύθεροι πολίτες, απελεύθεροι, αλλά και δούλοι. Όπως μπορεί να διαπιστωθεί από τα μέχρι τώρα γνωστά στοιχεία, τα μέλη της λατρείας του θεού δεν ανήκαν σε κάποια συντεχνιακή ένωση («συνήθεια»), αλλά ήταν διάφοροι επαγγελματίες που ανήκαν κυρίως στο βιοτεχνικό δυναμικό της πόλης. Στην Πύδνα από τους 34 συλλατρευτές του θεού μόνο για δύο δηλώνεται η κοινωνική ή επαγγελματική τους θέση (ένας οικέτης και ένας οικονόμος = οικονομικός διαχειριστής). Στη Βέροια (αριθ. 1) η αναθέτρια του θεού Αγαΐς ίσως ήταν δούλη, στην Αγροσυκιά (αριθ. 1) ο αναθέτης του Διός Υψίστου Εύφρασος ήταν οικονόμος (δούλος ή απελεύθερος), στην Κοζάνη ο αναθέτης Χρυσέρως Φιλίππου ήταν δούλος που ασκούσε το επάγγελμα του αμπελουργού, στο Χαλκερό Καβάλας (αριθ. 1) ο αναθέτης Εύτυχος ήταν επιστάτης των λατόμων του Θράκα βασιλιά Ροιμητάλκη, του γιου του Κότυος, ενώ ένας άλλος αναθέτης του ίδιου ιερού, ο Ταρσάς, ήταν χαλκουργός (αριθ. 2). Οι γυναίκες στις ομάδες των θρησκευτών του θεού απαντούν σπάνια (π.χ. μαρτυρούνται μόνο τρεις στους θρησκευτές της Πύδνας και μόνο μία στην Έδεσσα). Επίσης σπάνια είναι και τα αναθήματα γυναικών (η Αγαΐς από τη Βέροια αφιερώνει μικρό μαρμάρινο κιονίσκο και η Δαζείπα Δυτούλου μαρμάρινο ανάγλυφο που βρέθηκε στην Ειδομένη).

3. ΣΥΜΒΟΛΑ - ΙΕΡΑ ΖΩΑ ΚΑΙ ΔΕΝΔΡΑ

Τα σύμβολα του Διός Υψίστου που συνοδεύουν τις αναθηματικές επιγραφές προέρχονται από τον ευρύ ελληνιστικό θρησκευτικό κύκλο, με κύρια χαρακτηριστικά αυτά του Δία, όπως το σκήπτρο, η φιάλη ή ο κεραυνός. Σε ορισμένα αναθηματικά μνημεία (π.χ. της Έδεσσας), εκτός από τα στεφάνια ή τις γιρλάντες βελανιδιάς, παρατηρούνται σύμβολα, όπως οι ρόδακες, ο μηνίσκος, οι γρύπες και τα βουκράνια, τα οποία απαντούν και σε άλλες θεότητες ή δηλώνουν επιδράσεις από άλλες συγγενικές λατρείες κατά τα υστεροελληνιστικά χρόνια[176].

Η δρυς, το δένδρο που ελκύει τον κεραυνό, ήταν ιερό δένδρο του Δία ως καιρικού θεού που ήταν και προστάτης της γεωργικής παραγωγής από το χαλάζι[177]. Τα υπαίθρια και σε κορυφές λό-

176. Δρούγου 1990, σ. 57 κ.ε.

177. Κλαδιά του δένδρου αυτού χρησιμοποιούνταν για τη μαγική αποτροπή του χαλαζιού ή για την πρόκληση βροχής

φων ιερά του Διός Υψίστου είχαν άλση βελανιδιών που παρατηρούνται ακόμη και σήμερα σε λόφους, όπου έχουν εντοπιστεί ιερά του θεού, όπως π.χ. στην Έδεσσα (Πίν. 14 α), τη Βέροια (Πίν. 14 β), την Αγροσυκιά Πέλλας και τον Άγιο Ελευθέριο Κοζάνης.

Η παρουσία του αετού στα αναθήματα του θεού με παράσταση του σπένδοντος Δία είναι σταθερή και επαναλαμβανόμενη[178]. Μάλιστα σε αρκετά ανάγλυφα δίπλα από τον Δία Ύψιστο εικονίζεται ο αετός που σε μερικές περιπτώσεις κρατάει στα πόδια του κεραυνό[179]. Σε άλλα αναθήματα του θεού ο αετός περιβάλλεται από στεφάνι δρυός που δένεται με ταινία (π.χ. στην Έδεσσα και στη Βέροια). Επομένως, το ιερό πτηνό του Διός Υψίστου ήταν ο αετός, αφού σημαντικός αριθμός ανάγλυφων αετών ή αγαλματίων αετών, με μισοανοιγμένα ή κλειστά φτερά και με κεφάλι ανυψωμένο προς τα αριστερά ή τα δεξιά έχουν βρεθεί σε πολλά ιερά του θεού. Τα ίδια τα ανάγλυφα ή τα αγαλμάτια αετών που έχουν βρεθεί σε πολλά μέρη της Μακεδονίας υποδηλώνουν την παρουσία της λατρείας του Διός Υψίστου[180]. Από το ιερό του θεού στην Αγροσυκιά προέρχεται ένα πήλινο λυχνάρι με ανάγλυφη παράσταση αετού στο δίσκο του, ο οποίος κάθεται πάνω σε κεφαλή ταύρου, εικονογραφία που παρατηρείται και στις ανάγλυφες στήλες της Βέροιας (αριθ. 3-4) και της Ειδομένης, ενώ κεφαλή ταύρου αποδίδεται ανάμεσα στα νύχια του ανάγλυφου αετού από τη Βέργη. Προφανώς ο αετός, το στεφάνι δρυός, ο ταύρος και το άροτρο δηλώνουν τη σχέση του καιρικού Διός Υψίστου με την καλλιέργεια της γης και τη γεωργία.

Σχετικά τώρα με τους αετούς-αναθήματα του θεού στη Μακεδονία, όπως και αλλού, μπορεί να υποστηριχθεί ότι ανάλογα με το μέγεθός τους τοποθετούνταν πάνω σε κίονες ή κιονίσκους ή ακόμη πάνω σε διάφορα είδη βάθρων, απλούστερα ή μνημειακά.

Εδώ ακόμα πρέπει να επισημανθεί ότι στο ανάγλυφο του Βελβενδού ο θεός εικονίζεται να κρατάει φιάλη, πάνω από ελικωτό κρατήρα που στηρίζεται σε βάση. Το αγγείο είναι σκεύος λατρείας και προφανώς σχετίζεται με τη σπονδή που, όπως είδαμε παραπάνω, χαρακτηρίζει την εικονογραφία του Διός Υψίστου, διαχωρίζοντάς την από άλλες γνωστές παραστάσεις του θεού ως καιρικού στη Μακεδονία.

σε παρακλήσεις λιτανειών. Είναι γι' αυτό ίσως το λόγο που τα αναθηματικά μνημεία του Διός Υψίστου (και όχι μόνον) των ελληνιστικών και των ρωμαϊκών χρόνων διακοσμούνται με κλαδιά και στεφάνια δρυός. Γιρλάντα από κλαδιά βελανιδιάς ή στεφάνια του ίδιου δένδρου παρατηρούνται στα μνημεία της Έδεσσας (αριθ. 1-3) και στα μνημεία της Βέροιας (αριθ. 2-4), ενώ στον οπισθότυπο των χάλκινων νομισμάτων των Αντιγονιδών βασιλέων ή της Θεσσαλονίκης και της Αμφίπολης των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων εικονίζεται στεφάνι δρυός που περιβάλλει αετό.

178. Για το ιερό πτηνό του Δία, βλ. G.E. Mylonas, The Classical Journal 41, 5 (1946), σ. 203-207.

179. Στα νομίσματα του Φιλίππου Β΄, του Αλεξάνδρου Β΄, του Φιλίππου Ε΄, του Περσέα και στα αυτόνομα της Πέλλας εικονίζονται ο αετός ή ο κεραυνός ή ο αετός με κεραυνό, Gaebler 1935, σ. 164 αριθ. 13, σ. 166 αριθ. 25-26 (Φίλιππος Β΄), σ. 161 αριθ. 1-2, σ. 169 αριθ. 4, 6 (Αλέξανδρος Β΄), σ. 190 αριθ. 3 (Φίλιππος Ε΄), σ. 96 αριθ. 16 (Πέλλας). Επίσης, στα νομίσματα της Θεσσαλονίκης και της Αμφίπολης, όπως σημειώθηκε παραπάνω (βλ. υποσημ. 177).

180. Στον οπισθότυπο χάλκινου τύπου νομίσματος του νομισματοκοπείου της Πέλλας που έκοψε ο Φίλιππος Ε΄ εικονίζεται αετός μέσα σε στεφάνι δρυός (Gaebler 1935, σ. 192-193 αριθ. 19-20, πίν. XXXV, 3-4). Το πτηνό έχει ανοικτά φτερά και στρέφει το κεφάλι του προς τα δεξιά, κρατώντας στα πόδια του φτερωτό κεραυνό. Σε έναν τύπο νομίσματος ο αετός εικονίζεται με άροτρο, ενώ σε άλλο τύπο χάλκινου νομίσματος εικονίζεται κεραυνός μέσα σε στεφάνι δρυός (Gaebler, ό.π., σ. 193 αριθ. 25, πίν. XXXV, 5). Στον οπισθότυπο ενός τετράδραχμου του Περσέα εικονίζεται αετός μέσα σε στεφάνι δρυός, ο οποίος έχει ανοικτά φτερά και κοιτάει προς τα δεξιά, κρατώντας κεραυνό στα πόδια, ενώ κάτω από το στεφάνι εικονίζεται άροτρο (Gaebler, ό.π., σ. 194 αριθ. 23, πίν. XXXV. Morkhølm 1991, σ. 164, πίν. XXXIX αριθ. 588-589). Σε άλλο τύπο τετράδραχμου ο αετός κάθεται πάνω σε λαβή αρότρου (Gaebler, ό.π., σ. 194 αριθ. 24, πίν. XXXV). Ακόμα, στον οπισθότυπο χάλκινου νομίσματος του Περσέα έχει φιλοτεχνηθεί αετός με ανοικτά φτερά, κοιτώντας προς τα δεξιά (Gaebler, ό.π., σ. 196 αριθ. 3, πίν. XXXVI). Σε άλλο τύπο νομίσματος ο αετός εικονίζεται να κάθεται σε λαβή αρότρου (Gaebler, ό.π., σ. 196 αριθ. 4, πίν. XXXVI). Επίσης, σε χάλκινο τύπο νομίσματος, που έκοψε η Πέλλα στην περίοδο 187-168 π.Χ. (αυτόνομα Βοττιαίων), εικονίζεται στον εμπροσθότυπο κεφαλή του Δία προς τα δεξιά με στεφάνι δρυός και στον οπισθότυπο φτερωτός κεραυνός.

Ένα δεύτερο ιερό ζώο του Διός Υψίστου ήταν ο ταύρος που, όπως προαναφέρθηκε, δηλώνεται από τα κεφάλια του ζώου, τα οποία απαντούν στις στήλες του Ζωίλου και του Μ. Ουιβίου Αμβούα από την Έδεσσα (αριθ. 1-2), στη στήλη της Βέροιας (αριθ. 4), στη στήλη από την Ειδομένη, στο λυχνάρι από την Αγροσυκιά[181] (αριθ. 3) και στον ανάγλυφο αετό από τη Βέργη. Τα βόδια στη Μακεδονία ήταν τα ζώα που όχι μόνο εκτρέφονταν σε αγέλες, αλλά και έσερναν το άροτρο για τη σπορά και την καλλιέργεια της γης. Κατά τις δοξασίες των αρχαίων Ελλήνων που αναφέρουν αρκετοί αρχαίοι συγγραφείς[182], *ὁ ἀροτὴρ βοῦς* δεν έπρεπε να φονεύεται, ούτε ακόμη για θυσία. Οι πηγές που διαθέτουμε δεν αναφέρουν θυσίες βοδιών προς τιμήν του Διός Υψίστου, αλλά οι παραστάσεις στα αναθήματα του θεού, δεν αφήνουν καμιά αμφιβολία γι' αυτό. Έτσι, μπορεί να υποστηριχθεί ότι κατά τις μέρες λατρείας του θεού θυσιάζονταν όχι βόδια εργάτες, αλλά *ἀδμῆτες* που δεν είχαν μπει ακόμη κάτω από το ζυγό του αρότρου. Το θυσιαζόμενο ζώο, ο τρόπος της σφαγής και η σημασία του κεφαλιού του στη λατρευτική πράξη της θυσίας, θα είχαν άμεση σχέση με την ουράνια λειτουργία του Διός Υψίστου.

Το κριάρι που συμβολίζει τις αιματηρές θυσίες θα μπορούσε ίσως να θεωρηθεί ιερό ζώο του μακεδονικού Διός Υψίστου[183], αφού το κεφάλι του ζώου απαντά στο ανάγλυφο από την Beševica, παρόλο που απουσιάζει από τα άλλα μακεδονικά αναθήματα του θεού.

4. ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΙ ΤΙΤΛΟΙ - ΘΕΣΜΟΙ ΛΑΤΡΕΙΑΣ

Στην Έδεσσα (αριθ. 3) ως ιερέας του Διός Υψίστου είναι γνωστός ο Μ. Άττιος Λόγγος (51 π.Χ.). Πρόκειται για τη μοναδική μαρτυρία του τίτλου αυτού στη λατρεία του θεού στη Μακεδονία, ενώ αργότερα ο τίτλος αντικαθίσταται από αυτόν του αρχισυνάγωγου. Πράγματι, κατά τη ρωμαϊκή εποχή, ο επικεφαλής των θρησκευτικών θιάσων του Διός Υψίστου, όπως θα δούμε αναλυτικά παρακάτω, λεγόταν αρχισυνάγωγος, ενώ οι διάκονοι βρίσκονταν κάτω από τη διοίκησή του. Στην επιγραφή της Πύδνας μαρτυρούνται τα αξιώματα του λογιστή, του άρχοντος, του προστάτη, του γραμματέα, του επιμελητή και του κριτή, ενώ στη Βέροια (αριθ. 2) μόνο το αξίωμα του κριτή.

Αρχισυνάγωγος απεκαλείτο ο ανώτατος λειτουργός και επόπτης μιας τοπικής λατρείας[184]. Ο τίτλος του αρχισυνάγωγου στη λατρεία του Διός Υψίστου μαρτυρείται στη Βέροια και στην Πύδνα μόνο κατά τα ρωμαϊκά χρόνια[185].

181. Παράσταση στεφανωμένου βοδιού για θυσία, π.χ., υπάρχει σε ενεπίγραφο ελληνιστικό ανάγλυφο του Διός Υψίστου από τα Μάταρα της Θράκης (IGBR II (1958), σ. 173- 174 αριθ. 780).

182. Για το θέμα, βλ. Α.Ν. Λέτσας, «Γεωργοῦ χεὶρ οὔ τέμνεται», Προσφορά εις Στίλπωνα Π. Κυριακίδην, 1953, σ. 427 κ.ε.

183. Για το κριάρι σε σχέση με τον Δία, βλ. Cook 1965, I, σ. 405 κ.ε.

184. Ο τίτλος αυτός (όπως π.χ. σε άλλες λατρείες ο αρχιερέας, ο αρχιβουκόλος, ο αρχίβακχος) εχρησιμοποιείτο τόσο για τον επικεφαλής ενός θρησκευτικού θιάσου, όσο και για τον αρχηγό μιας επαγγελματικής «συνήθειας».

185. Σημειώνεται ότι ο τίτλος είναι γνωστός σε μια μαρμάρινη ανάγλυφη επιτύμβια στήλη της Βέροιας (α΄ μισό του 3ου αι. μ.Χ.), η οποία είχε στηθεί προς τιμήν του Γέμελλου από την Αμμία, το γιο της Κουαρτίωνα και τα μέλη ενός θρησκευτικού θιάσου (του Διός Υψίστου;) που είχαν ως αρχισυνάγωγο τον Ποσειδώνιν (Αικ. Ρωμιοπούλου, ΑΔ 28 (1973), Χρονικά, σ. 439, Πίν. 392γ. Tataki, 1988, σ. 103 αριθ. 149). Αξιοσημείωτη είναι μια επιγραφή των ρωμαϊκών χρόνων από την Ακρόπολη της Ακάνθου, η οποία αναφέρεται σε ταφικό μνημείο κάποιου που στήθηκε από τους θρησκευτές, τίτλος που απαντά και στην Πύδνα, σε σχέση με τη λατρεία του Διός Υψίστου (Μ.Γ. Δήμιτσας, Ἡ Μακεδονία ἐν λίθοις φθεγγομένοις καὶ μνημείοις σωζομένοις, 2, 1988, σ. 644 αριθ. 789). Ο τίτλος του αρχισυνάγωγου απαντά επίσης στο Δίον (Γ. Σωτηριάδης, ΠΑΕ 1930, σ. 50) και στη Θεσσαλονίκη, π.χ. στην επιτύμβια στήλη του Βακχύλου (D. Pandermalis, Klio 65 (1983), σ. 162-163, εικ. 1), στη «συνήθεια» (= δοῦμο) της Αφροδίτης Επιτευξιδίας των Αμαστριανών (E. Voutiras, Berufs-

Ο τίτλος του διακόνου (= υπηρέτη)[186] στη Μακεδονία είναι γνωστός μόνο στη Βέροια. Ο κριτής, όταν κάποιος ήθελε να γίνει μέλος του θιάσου, έπρεπε να εξετάσει[187], αν ο υποψήφιος είχε τα απαραίτητα προσόντα και αν ναι, εισηγείτο την εισδοχή του στους υπόλοιπους θρησκευτές που ψήφιζαν, αν φαινόταν άξιος και χρήσιμος για το θίασο.

Οι *ἐπιμελητές* της Πύδνας ή οι *συνήθεις ἐπιμελητές* (δύο τον αριθμό που μαρτυρούνται στην ανάγλυφη στήλη της Έδεσσας, αριθ. 3), ήταν οι υπεύθυνοι φροντιστές για την ανέγερση των αναθηματικών μνημείων των θιάσων στο θεό.

Οι αναθέσεις των μνημείων στον Δία Ύψιστο εκτός των άλλων γίνονταν π.χ. υπέρ της σωτηρίας κάποιου μέλους του θρησκευτικού-λατρευτικού θιάσου, ένδειξη ότι οι ομάδες αυτές έργο είχαν, όχι μόνο την άσκηση της λατρείας του θεού, αλλά και την ανάπτυξη της κοινωνικότητας μεταξύ των μελών του, την αλληλεγγύη του θιάσου, σε περίπτωση που κάποιο μέλος βρισκόταν σε δύσκολη κατάσταση, καθώς και τη φροντίδα για τη μετά θάνατο τιμή κάθε μέλους του.

Προφανώς ένας από τους βασικούς σκοπούς των θρησκευτικών αυτών ομάδων ήταν η λατρεία του Διός Υψίστου για την πρόκληση βροχής, που γονιμοποιούσε τη γη και την έκανε να καρποφορεί, εξασφαλίζοντας έτσι την επιβίωση των τοπικών ανθρώπινων κοινωνιών. Γι' αυτό το λόγο ο Δίας Ύψιστος, ουράνιος καιρικός θεός, ήταν συγχρόνως κυρίαρχος του ζωικού και του φυτικού κόσμου, προστάτης της βλάστησης, της καρποφορίας των δένδρων και των αμπελιών.

Στο ερώτημα, ποια ήταν η γιορτάσιμη ημέρα (ή οι γιορτάσιμες ημέρες) του θεού, δεν μπορεί να δοθεί σαφής απάντηση. Μόνο σε τρεις αναθηματικές επιγραφές στον Δία Ύψιστο μαρτυρούνται οι ακριβείς ημερομηνίες της ανάθεσης (έτος, μήνας και ημέρα). Ίσως δεν πρόκειται για τυχαίες αναθέσεις, αλλά σχετίζονται με την ετήσια τακτική γιορτή προς τιμή του καιρικού αυτού θεού. Στον κιονίσκο της Αγαΐδος από τη Βέροια (αριθ. 1) και στην επιγραφή της Πύδνας οι αναθέσεις έγιναν στις ηι΄ (=18) του μήνα Δαισίου[188], ενώ στην επιγραφή του Ανύδρου Γιαννιτσών στις δ΄ (=4) του μήνα Δίου. Σημειώνεται ότι ο Δίος ήταν ο 1ος μήνας (γύρω στις 15 Οκτωβρίου-15 Νοεμβρίου) του έτους, ενώ ο Δαίσιος ήταν ο 8ος μήνας του μακεδονικού ημερολογίου (γύρω στις 15 Μαΐου-15 Ιουνίου). Ο Δαίσιος ήταν ο σιτογόνος μήνας κατά τον οποίο οι συχνές βροχές βοηθούσαν στο μέστωμα των δημητριακών και των άλλων καρπών. Επίσης, στο μήνα αυτό συνέβαιναν και συμβαίνουν οι καταιγίδες με τις χαλαζοπτώσεις στη Μακεδονία. Επομένως, η λατρεία του θεού κατά την εποχή αυτή δεν σχετιζόταν μόνο με τις απαραίτητες βροχές, αλλά και με τον

und Kultverein: ein δοῦμος in Thessalonike, ZPE 90 (1992), σ. 87 κ.ε., πίν. XVIa-b). Ακόμα μαρτυρείται π.χ. σε «συνήθειες» του Ηρακλή και «τῶν περὶ Ἀλέξιον» της Θεσσαλονίκης, της Ποτίδειας, στο «κολλήγιον» της Ολύνθου (Δ. Κανατσούλης, Μακεδονική πόλις, Μακεδονικά 4 (1955-1960), σ. 273-274), του θρακικού θεού Ήρωος (G.D. Hadzsits, Transact-AmPhilAss. LXIX (1938), σ. 61 κ.ε. αριθ. 15) ή του Ήρωνος Αὐλωνείτη (G. Daux, Αρχαία Μακεδονία, II, 1977, σ. 322-323 σημ. 18-19). Ο τίτλος συναγωγεύς μαρτυρείται στη Δήλο (G. Fougères, BCH 11 (1887), σ. 256 αριθ. 7). Οι τίτλοι άρχων, αρχισυνάγωγος απαντούν κυρίως στην εβραϊκή θρησκεία (SEG XXXIII, αριθ. 1602). Συνεπώς μπορεί να υποστηριχθεί ότι πιθανότατα πρόκειται για δάνειο από το εβραϊκό τυπικό, ίσως από την εξελληνισμένη στη Μακεδονία λατρεία του εβραϊκού θεού Υψίστου που θα δούμε παρακάτω.

186. Ο τίτλος π.χ. μαρτυρείται σε καταλόγους αξιωμάτων ενός θιάσου στο Θύρρειον (SEG XXVII, αριθ. 159. SEG XXIX, αριθ. 478), σε καταλόγους αξιωμάτων της λατρείας του Δία Κρηζίμου στη Μητρόπολη της Ιωνίας (SEG XXXI, αριθ. 1164. SEG XXXII, αριθ. 1165) και αλλού (F. Bömer, 1990, σ. 222 κ.ε.). Είναι ενδιαφέρον, ότι στο νόμο λειτουργίας του θρησκευτικού θιάσου του Διός Υψίστου στη Φιλαδέλφεια του Αρσινοείτη νομού της Αιγύπτου (69-58 π.Χ.), ο επικεφαλής των λατρευτών λεγόταν ηγούμενος, κάτω από τη διοίκηση του οποίου βρισκόταν ο υπηρέτης (Nock-Roberts-Skeat, 1936, σ. 436). Για τη διάκριση των όρων υπουργός, λάτρις και υπηρέτης, βλ. H.W. Pleket, Religious History as the History of Mentality, Faith, Hope and Worship I, 1981, σ. 161 κ.ε. (εκδ. H.S. Versnel).

187. Σημειώνεται ότι σε ένα δούμο (επαγγελματικό σωματείο ναυτικών) των Αμαστριανών της Θεσσαλονίκης είναι γνωστός ο τίτλος του εξεταστού, E. Voutiras, ZPE 90 (1992), σ. 94, που πιθανότατα έχει παρόμοια σημασία.

188. Για το μήνα αυτό, βλ. Kalléris 1976, II, σ. 557 σημ. 4-6.

εξευμενισμό του θεού για την αποτροπή των χαλαζοπτώσεων που προκαλούσαν καταστροφές στις γεωργικές καλλιέργειες. Αντίθετα, ο Δίος[189] ήταν ο μήνας κατά τον οποίο άρχιζαν οι βροχές που ήταν απαραίτητες για την καλλιέργεια της γης και τη σπορά των δημητριακών. Πράγματι, η λατρεία αυτή του Δία και η σχέση του θεού με την έναρξη του οργώματος και της σποράς της γης διαπιστώνεται και από τον οπισθότυπο των νομισμάτων των τελευταίων Αντιγονιδών, όπου εικονίζεται αετός με άροτρο, όπως είδαμε παραπάνω[190]. Ως θεός των φθινοπωρινών βροχών, οι οποίες ήταν απαραίτητες για την καλλιέργεια των δημητριακών, πρέπει να λατρευόταν στη Μακεδονία στις 4 του μήνα Δίου (στις 18 ή 19 Οκτωβρίου) που ήταν ο χρόνος έναρξης του οργώματος και της σποράς. Ως θεός των βροχών και των καταιγίδων, αλλά και της αποτροπής των χαλαζοπτώσεων[191] –επομένως προστάτης της σιτογονίας και της δενδροκαλλιέργειας–, δεν αποκλείεται να λατρευόταν επίσης στο τέλος της άνοιξης, στις 18 του Δαισίου (γύρω στις 3 Ιουνίου). Η επίκληση των θρησκευτών του Διός Υψίστου τις περισσότερες φορές δεν ήταν τίποτε άλλο από το «Θεέ μου βρέξε μια βροχή» («*Ὑσον, ὗσον, φίλε Ζεῦ*»). Έτσι ικέτευε ο αγρότης παλαιότερα, αλλά ίδια ήταν η παράκληση των λιτανειών σε περιόδους παρατεταμένων ανομβριών, πριν γενικευτούν οι μηχανικές καλλιέργειες με τις τεχνητές αρδεύσεις, οι οποίες περιόρισαν, χωρίς όμως να εξαφανίσουν την εξάρτηση, αλλά και τη θρησκευτική ανάγκη του Υψίστου Θεού.

Η λατρεία του Διός Υψίστου και τα διάφορα μνημεία που σχετίζονται με αυτή έχουν αποτελέσει αντικείμενο πολλών μελετών. Οι ερευνητές αντιπροσωπεύουν συχνά αντιφατικές θέσεις και απόψεις σχετικά με την εθνική καταγωγή του θεού και την εθνική ή κοινωνική προέλευση των λατρευτών του, καθώς και με τα διάφορα χαρακτηριστικά της λατρείας του[192]. Η M. Tačeva-Hitova[193] που αναφέρεται στα τότε γνωστά αναθηματικά μνημεία του Διός Υψίστου από τις βαλκανικές χώρες, δεν έχει αποφύγει τα λάθη και τις παραλείψεις για διάφορα ζητήματα που αφορούν κυρίως τα χαρακτηριστικά της λατρείας του θεού. Η Σ. Δρούγου[194] σημειώνει ότι είναι δύσκολο να προσδιοριστεί ο ακριβής χαρακτήρας και η αρχή της λατρείας του Διός Υψίστου στη Μακεδονία, αφού δεν φαίνεται εύκολη η άμεση σύνδεση με την παλαιότερη θρησκευτική σφαίρα, έστω και της όψιμης κλασικής περιόδου του 4ου αι. π.Χ. Τέλος επισημαίνει ότι, αν πραγματικά ο Δίας Ύψιστος ανταποκρίνεται σε μια μακεδονική θεότητα ή έχει ανατολική προέλευση, παραμένει ένα ανοιχτό ερώτημα. Ο L. Robert[195] όμως υποστηρίζει με έμφαση ότι πρόκειται για λατρεία που μεταφέρθηκε από τους Μακεδόνες και τους Έλληνες στην Ανατολή.

Οι παλαιότερες φιλολογικές αναφορές για τον Δία Ύψιστο ανάγονται στα μέσα του 5ου αι. π.Χ.[196]. Η λατρεία του θεού είναι γνωστή φιλολογικά (2ος αι. μ.Χ.) στις Θήβες, την Κόρινθο και την Ολυμπία[197], ενώ μαρτυρείται επιγραφικά σε πολλές πόλεις και νησιά της αρχαίας Ελλάδας, αλλά και αλλού από τα υστεροελληνιστικά χρόνια και μετά[198]. Τα παλαιότερα γνωστά αναθήματα της λατρείας του Διός Υψίστου είναι αυτά της Μακεδονίας. Μάλιστα, η χρονολόγηση στο α΄

189. Kallέris, ό.π., II, σ. 566 σημ. 3.

190. Βλ. παραπάνω, υποσημ. 180.

191. Για τη λατρεία του Δία Χαλάζιου Σώζοντος «ὑπὲρ εὐκαρπίας καὶ ἀβλαβείας τῶν καρπῶν», βλ. RE X, 1, 1972, στ. 372-373 (H. Schwabl).

192. Nock - Roberts - Skeat 1936, σ. 39-88. Cook 1965, II, σ. 868-987. II, 2, σ. 876 κ.ε. σημ. 1 κ.ε. RE IX, 1972, λ. Zeus, στ. 444 κ.ε. και RE XV, 1978, στ. 1477-1480 (H. Schwabl).

193. Tačeva-Hitova 1978, σ. 59 κ.ε.

194. Δρούγου 1990, σ. 63.

195. L. Robert, Anatolia 3 (1958), σ. 104 κ.ε., 112 κ.ε.

196. Πίνδαρος, Νεμεόνικος, XI, 2 (446 π.Χ.). Σχόλιον Β στον Νεμεόνικο XI του Πινδάρου.

197. Παυσανίας, IX, 8, 5. II, 2, 8. V, 15, 5. Cook 1965, II, 2, σ. 878 σημ. 2, 3, 5.

198. Cook, ό.π., II, 2, σ. 876 κ.ε.

μισό του 2ου αι. π.Χ. ορισμένων αναθημάτων του θεού (όπως π.χ. το αγαλμάτιο από τον Άγιο Ελευθέριο Κοζάνης[199], το ανάγλυφο της Ακρινής Εορδαίας[200] και η μία από τις επιγραφές του Ανθεμούντα[201]), σε σχέση με όλα τα άλλα γνωστά και μεταγενέστερα αναθήματα του θεού στον αρχαίο ελληνικό κόσμο είναι γεγονός αδιαμφισβήτητο. Έχοντας υπόψη τα παραπάνω στοιχεία, μπορεί να υποστηριχθεί ότι η λατρεία του θεού προέρχεται από την καρδιά της Μακεδονίας (Βοττιαία, Εορδαία, Ελίμεια), όπου ήταν γνωστή ήδη στα χρόνια των τελευταίων Αντιγονιδών βασιλέων. Στη συνέχεια η λατρεία αυτή διαδόθηκε σε όλο τον ελληνορωμαϊκό κόσμο. Πρόκειται για κατεξοχήν μακεδονική λατρεία, όπως δηλώνουν το πλήθος των επιγραφών και των άλλων μνημείων, καθώς και των ιερών του θεού. Η ανασκαφή και η μελέτη ορισμένων ιερών του Διός Υψίστου στη Δυτική Μακεδονία, από όπου προέρχονται τα αρχαιότερα χρονολογημένα αναθήματα, ενδέχεται να προσφέρουν νέα στοιχεία, τα οποία θα στηρίξουν την παραπάνω άποψη.

Ο ΘΕΟΣ ΥΨΙΣΤΟΣ

Ο Θεός Ύψιστος στη Μακεδονία μαρτυρείται επιγραφικά σε τρεις περιοχές της Μακεδονίας (Θεσσαλονίκη, Λευκόπετρα Βέροιας και Κερδύλιον Βισαλτίας).

Στη Θεσσαλονίκη, την πρωτεύουσα της επαρχίας της Μακεδονίας μετά το 148 π.Χ., είναι γνωστά προς τιμή του Θεού Υψίστου έξι αναθηματικά ενεπίγραφα μνημεία[202]. Στο πρώτο μνημείο αναφέρεται ότι ο Γ. Ιούλιος Ώριος αναθέτει ένα μαρμάρινο κίονα στο Θεό Ύψιστο Μέγιστο Σωτήρα για να τον ευχαριστήσει, επειδή τον έσωσε από μεγάλο θαλάσσιο κίνδυνο[203]. Η ανάθεση αυτή (που διαφέρει από το τυπικό και το περιεχόμενο των γνωστών αναθέσεων στον Δία Ύψιστο) έγινε το έτος 74/5 μ.Χ., όταν ιερέας του θεού ήταν ο Μ. Ουήττιος Πρόκλος. Σε δύο άλλα παρόμοια μνημεία[204] η ανάθεση στο Θεό Ύψιστο έγινε από τους «συνκλίτες»[205] της λατρείας του υπέρ του Τ. Φλαουίου Ευκτιμένου που ήταν γιος του Αμύντα, του τρικλεινάρχου τους[206]. Σε ένα τέταρτο παρόμοιο μνημείο[207] αναφέρεται ότι η Ερεννία Πρόκλα αφιέρωσε τέσσερις κίονες στους «συνκλίτες» της λατρείας του θεού, ύστερα από παραγγελία του πατέρα της Μ. Ερεννίου Πρόκλου και όταν ιερέας του θεού ήταν ο Λεωνίδης, ο γιος του Λυσανίου (66/7 μ.Χ.). Τα παραπάνω ενεπίγραφα μνημεία μαζί με δύο ακόμα αποσπασματικά αναθήματα[208] προέρχονται από το Σεραπιείον της Θεσσαλονίκης, όπου πιθανότατα ο εβραϊκός Θεός Ύψιστος συλλατρευόταν ως εντεμένιος με τις αιγυπτιακές και τις άλλες ανατολικές θεότητες.

Στο ιερό της Μητρός των Θεών Αυτόχθονος που βρέθηκε στη Λευκόπετρα της Βέροιας λατρευόταν επίσης ο Θεός Ύψιστος, όπως δείχνει μια αναθηματική επιγραφή (τέλος 2ου αι. μ.Χ.)

199. Ριζάκης - Τουράτσογλου 1985, σ. 21 αριθ. 3, πίν. 2. Βλ. παραπάνω Ελίμεια (Άγιος Ελευθέριος αριθ. 1).

200. Ριζάκης - Τουράτσογλου, ό.π., σ. 89-90 αριθ. 90, πίν. 32. Βλ. παραπάνω Εορδαία (Ακρινή αριθ. 1).

201. Hatzopoulos - Loukopoulou 1992, I, σ. 50-51, πίν. XI, 1-2. Βλ. παραπάνω Ανθεμούς (αριθ. 1).

202. IG X, 2.1, 67-72.

203. IG X, 2.1, 67. RE XV, II, 1978, στ. 1125 (H. Schwabl). Για παρόμοιες περιπτώσεις αναθέσεων στον Θεό Ύψιστο, βλ. Cook 1965, II, 2, σ. 882 σημ. 21-22.

204. IG X, 2.1, 68-69.

205. Για τους ιεραφόρους συγκλίτες ή τους συνθρησκευτές κλείνης των Αιγυπτίων θεών στο Σεραπείον της Θεσσαλονίκης, βλ. Ch. Edson, Cults of Thessalonica, HThR XLI 3 (1948), σ. 181-188. Touratsoglou 1988, σ. 16 σημ. 72.

206. Στους Στόβους της Παιονίας που ανήκαν στη Μακεδονία (F. Papazoglou 1988, σ. 313 κ.ε.) ο [Κλ.] Τιβέριος Πολύχαρμος Αχύριος δώρησε ένα οικοδόμημα για τη συναγωγή των ομοεθνών του Εβραίων που αποτελείτο από οίκους και *τρίκλεινον μαζί με τετράστωο* (2ος-3ος αι. μ.Χ.) (F. Papazoglou 1988, σ. 319-320 σημ. 78).

207. IG X, 2.1, 70.

208. IG X, 2.1, 71-72.

σε μαρμάρινη βωμοειδή στήλη[209]. Η συνανάθεση, η οποία έγινε «κατ' ἐπιταγήν»[210] από μία ιερόδουλο της θεάς, την Αριάγνη, την κόρη του Βάστου και το γιο της Παράμονο, πείθει ότι δεν πρόκειται για το μακεδονικό θεό Δία Ὕψιστο[211], αλλά για τον εξελληνισμένο εβραϊκό θεό[212].

Στο Κερδύλιον που βρίσκεται βόρεια της Αργίλου, πόλης της Βισαλτίας[213], η λατρεία του Θεού Υψίστου μαρτυρείται σε ενεπίγραφο μνημείο[214] των ρωμαϊκών χρόνων που είχε αφιερώσει ο Μ. Λευκείλιος Μάκλας.

Τα ονόματα των αναθετών στις παραπάνω αναθηματικές επιγραφές του Θεού Υψίστου είναι ελληνικά ή ρωμαϊκά, αλλά είναι γνωστό ότι πολλοί εξελληνισμένοι Εβραίοι δεν έφεραν εβραϊκά ονόματα. Ο εβραϊκός θεός Ιαβέ-Γιαχβέ-Ιεχωβά λατρευόταν στη Μακεδονία και αλλού από Εβραίους ως Θεός Ὕψιστος ή Ὕψιστος Θεός ή Ὕψιστος[215]. Ποιος όμως ήταν ο χαρακτήρας και το περιεχόμενο της λατρείας του εβραϊκού θεού στη Μακεδονία από τους εξελληνισμένους Εβραίους είναι πρόβλημα προς διερεύνηση.

Ο ΔΙΑΣ ΥΠΕΡΒΕΡΕΤΑΣ

Από τη γιορτή Υπερβερεταία προς τιμήν του Δία και την προσωνυμία Υπερβερέτας του θεού ονομάστηκε Υπερβερεταίος ο τελευταίος μήνας του μακεδονικού ημερολογίου[216]. Η προσωνυμία αυτή μπορεί να θεωρηθεί παρόμοια, αν όχι ταυτόσημη με το επίθετο του Δία που είναι γνωστό από το Debreště (αρχ. Περσηΐδα)[217] της Δερριόπου. Ήταν γνωστή και στο Σωχό Θεσσαλονίκης, όπως φαίνεται από δύο αναθήματα που ίσως παριστάνουν το θεό.

1) Μικρό μαρμάρινο ελληνιστικό αγαλμάτιο όρθιου κατενώπιον ιματιοφόρου Δία[218], από το οποίο λείπουν το κεφάλι και το δεξί προτεταμένο χέρι. Το αριστερό χέρι που καλύπτεται από το ιμάτιο ακουμπάει στο αριστερό του πλευρό. Στην πάνω αριστερή επιφάνεια της πλίνθου του αγαλματίου διακρίνονται πόδια αετού. 2) Μικρό μαρμάρινο αγαλμάτιο αετού των ρωμαϊκών χρόνων. Ο αετός έχει μισοανοιγμένα φτερά και στρέφει το κεφάλι του προς τα αριστερά. Από το αγαλμάτιο λείπει το κάτω μέρος με τη βάση του. Ο αετός μεταφέρει στη ράχη του τον Δία καθισμένο

209. Φ. Πέτσας, Αρχαία Μακεδονία III, 1983, σ. 232, εικ. 3- 6. Tataki, 1988, σ. 114-115 αριθ. 220, 481.

210. Η έκφραση «κατ' ἐπιταγήν» απαντά π.χ. σε αναθηματική επιγραφή στον θεό Ὕψιστο από τη Θεσσαλονίκη (IG X, 2.1, 72) ή σε αναθηματικές επιγραφές στην Ίσιδα και στον Σάραπη από τη Θεσσαλονίκη (IG X, 2.1, 89, 92, 120). Για τη χρήση των εκφράσεων «κατ' ἐπιταγήν», ἐπίταγμα, πρόσταγμα» στις ανατολικές θρησκείες, βλ. Bömer 1990, σ. 94, 97, 99, 204 κ.ε., 239, 271 κ.ε., 297 κ.ε.

211. Η πιθανότητα ότι ο Θεός Ὕψιστος των επιγραφών της Λευκόπετρας ή του Κερδυλίου να είναι ο Δίας Ὕψιστος δεν μπορεί να αποκλειστεί, επειδή τα στοιχεία που παρέχονται από τις παραπάνω αναθηματικές επιγραφές δεν είναι τόσο πλήρη, όσο αυτών από τη Θεσσαλονίκη. Σημειώνεται ότι στο λυχνάρι της Αγροσυκιάς (αριθ. 3) ο Δίας Ὕψιστος αναφέρεται μόνο ως Ὕψιστος και στο μαρμάρινο ανάγλυφο (αριθ. 1) από το ίδιο το ιερό απλώς ως Θεός.

212. Tataki 1988, σ. 481. Για τους εγκατεστημένους στη Βέροια Εβραίους, βλ. ό.π., σ. 454-455. Για τη λατρεία του εβραϊκού Θεού Υψίστου, βλ. Cook 1965, II, 2, σ. 879 κ.ε.

213. Για την πόλη, βλ. F. Papazoglou 1988, σ. 363-364. Για το Κερδύλιον, βλ. Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Κερδύλιον-Κρούσοβα-Ἄνω και Κάτω Κερδύλλια, Ιστορική Τοπογραφία Μακεδονίας και Ηπείρου, Πρακτικά του Συμποσίου προς τιμήν του N.G.L. Hammond, Πεντάλοφος Κοζάνης, 13-15 Μαΐου 1993 (υπό έκδοση).

214. P. Perdrizet, BCH 19 (1895), σ. 110.

215. E.R. Goodenough, Jewish Quarterly Review 47 (1956/57), σ. 221-244. Tataki 1988, σ. 454-455, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

216. Kalléris 1976, I, σ. 273, II, σ. 571-572.

217. Düll 1977, σ. 101, 356 αριθ. 162. Για την Περσηίδα που ίδρυσε ο Φίλιππος Ε΄ το 183 π.Χ., βλ. F. Papazoglou 1988, σ. 281-282, 292 σημ. 2, 295, χάρτες 10-11.

218. Φ. Πέτσας, Μακεδονικά 9 (1969), σ. 170, πίν. 76δ.

προς τα αριστερά (Πίν. 13 γ). Ο θεός παριστάνεται κατενώπιον, από τη μέση περίπου και πάνω, με ιμάτιο που αφήνει ακάλυπτο το δεξιό ώμο, το στήθος και την κοιλιά. Το αγαλμάτιο βρέθηκε το 1991 στη θέση Εξοχικό του Σωχού[219] και παραδόθηκε στο Μουσείο Θεσσαλονίκης.

Ο τύπος του Δία που μεταφέρεται από αετό είναι γνωστός στην τέχνη των ρωμαϊκών χρόνων[220].

Στη Θεσσαλία η λατρεία του Δία Υπερβερέτη μαρτυρείται από άλλες τέσσερις επιγραφές που βρέθηκαν στο Μικρό Κεσερλί Λάρισας (αρχ. Συκύριον της Πελασγιώτιδας)[221]. Ο θεός στη θεσσαλική διάλεκτο αποκαλείται Περιφερέτας, Φερφερέτας, Περφερέτας.

Πρόκειται για λατρεία του καιρικού Δία[222], *τοῦ νεφεληγερέτου, τοῦ ὑψινεφοῦς, τοῦ ὑπερφέροντος, τοῦ ὀρσινεφοῦς*, του δημιουργού δηλαδή των νεφών (ή του θεού που υπερφέρεται, μεταφέρεται στα ύψη από αετό;), ο οποίος λατρευόταν στις κορυφές των βουνών. Τα Υπερβερεταία γιορτάζονταν στο τέλος του Υπερβερεταίου, γιατί τότε σχηματίζονται τα πρώτα πυκνά σύννεφα και προκαλούνται καταιγίδες με καταρρακτώδεις βροχές που ήταν αναγκαίες για την καλλιεργήσιμη γη. Η γιορτή συνεπώς θα είχε γεωργικό χαρακτήρα, μια και τον Υπερβερεταίο ακολουθούσε ο μήνας Δίος, κατά τον οποίο λατρευόταν ο Δίας ως Ύψιστος που έστελνε τις βροχές για την έναρξη της σποράς. Μέχρι σήμερα ο Υπερβερεταίος (γύρω στις 15 Σεπτεμβρίου-15 Οκτωβρίου) δεν μαρτυρείται σε άλλο ελληνικό ημερολόγιο πριν από την ελληνιστική εποχή. Έτσι μπορεί βάσιμα να υποστηριχθεί ότι η λατρεία αυτή είναι μακεδονική, όπως και η λατρεία του Διός Υψίστου που διαδόθηκαν στη Θεσσαλία και αλλού από τους Μακεδόνες.

Ο ΔΙΑΣ ΟΠΤΙΜΟΣ ΜΑΞΙΜΟΣ

Ο Δίας Όπτιμος Μάξιμος (JOVI ή J.O.M. ή Juppiter Optimus Maximus) είναι ρωμαϊκή θεότητα[223], η οποία λατρευόταν από τους εγκατεστημένους στη Μακεδονία Ρωμαίους[224]. Ο θεός αυτός

219. Οι μύες του στήθους και της κοιλιάς αποδίδονται με πλαστικούς όγκους. Το δεξί του χέρι είναι δουλεμένο μέχρι τον αγκώνα, ενώ το ιμάτιο και η ράχη του θεού έχουν φιλοτεχνηθεί σχηματοποιημένα. Το δεξί τμήμα του προσώπου του θεού έχει αποκρουστεί. Ο τεχνίτης επεξεργάστηκε το μνημείο, με βάση το διαθέσιμο κομμάτι του ντόπιου λευκού χονδρόκοκκου μαρμάρου που φέρει καστανωπή πατίνα και έχει φθαρμένη επιφάνεια (σωζ. ύψ. 0,35, μέγ. πλ. 0,195, πάχ. 0,12 μ.).

Από τον αρχαίο οικισμό του Σωχού που βρίσκεται στο δρόμο Λαγκαδά-Νιγρίτας προέρχονται διάφορες αρχαιότητες, μεταξύ των οποίων νομίσματα των κλασικών, ελληνιστικών, ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων που δείχνουν τη διαχρονική του κατοίκηση (Φ. Πέτσας, Μακεδονικά 14 (1974), 333).

220. Πήλινα ή χάλκινα λυχνάρια της ρωμαϊκής εποχής με ανάγλυφη παράσταση αετού δίπλα στον Λία ή με παράσταση αετού που μεταφέρει τον Δία βρέθηκαν στη Θεσσαλονίκη (Θεσσαλονίκη από τα προϊστορικά μέχρι τα χριστιανικά χρόνια, 1986, σ. 129, 133 αριθ. 11251α), στην Κύπρο (P. Aupert - O. Masson, BCH 103 (1979), σ. 380), κ.ε. ή αλλού (Cook 1965, II, 1, σ. 102, εικ. 64. J.W. Hayes, Ancient Lamps in the Royal Ontario Museum I: Greek and Roman Clay Lamps, 1980, σ. 62 αριθ. 268, πίν. 31). Επίσης απαντά σε νομίσματα των ρωμαϊκών χρόνων από την Αλεξάνδρεια (Cook, ό.π., II, 1, σ. 102, εικ. 59-63). Για το θέμα, βλ. G. Schoenberger, A Late Survival of Juppiter Fulcur, Essays in Memory of Karl Lehmann, 1964, σ. 290-291.

221. A. Arvanitopoulos, RPh 31 (1911), σ. 128-129 αριθ. 31. IG IX, 2, 1057. E. Mastrokostas, REA 1964, σ. 315-319. Kalléris 1976, I, σ. 273 σημ. 1-4, II, 432 σημ. 1. Cook 1965, II, 1, σ. 495-496 σημ. 6. Μία άλλη επιγραφή από τις Φθιώτιδες Θήβες (IG IX, 2, 1365. Πρβλ. 1057) δεν είναι βέβαιο ότι μαρτυρεί τον Δία Φερφερέτη.

222. O. Hoffmann, Die Makedonen, ihre Sprache und ihr Volkstum, 1906, σ. 106. M. Nilsson, HAW V, 2, 1, 364 κ.ε. Kalléris 1976, I, σ. 273. Düll 1977, σ. 101. A.J. Van Windekens, RhM 100 (1957), σ. 168 κ.ε.

223. Cook 1965, II, 1, σ. 10, 87 σημ. 2, σ. 87 σημ. 3, σ. 88 σημ. 1-2, σ. 89 σημ. 6, 8, σ. 90 κ.ε., σ. 93, σ. 95 σημ. 1, σ. 96, 328, 361, 620. II, 2, σ. 1194 σημ. 4, σ. 1196. Düll 1977, σ. 105. M.L. Clay, Les religions populaires dans l'occident romain, Πρακτικά του Η΄ Διεθνούς Συνεδρίου Ελληνικής και Λατινικής Επιγραφικής, Αθήνα, 3-9 Οκτωβρίου 1982, Α΄ (1984), σ. 158 κ.ε.

224. Όπου, π.χ., οι θρησκευτές ήταν Ρωμαίοι εμφανίζεται ο ρωμαϊκός καιρικός θεός που ταυτίστηκε με τον Δία, ο Juppiter Optimus Maximus ή ακόμα ο Juppiter Fulmen, A. Salac, BCH 47 (1923), σ. 69 κ.ε. αριθ. 25.

σχετίζεται με την αυτοκρατορική λατρεία, αφού στην Έδεσσα ο Procu(lus) Host(ilius) Sextius προσφέρει αφιέρωμα με τον Max(imus) Rufi[n]us στον J.O.M. (= Juppiter Optimus Maximus), υπέρ της σωτηρίας των αυτοκρατόρων [«pr(o) sal(ute) imp(eratorum)»][225]. Ο ίδιος θεός μαρτυρείται στην Πύδνα[226], το Δίον[227], την Ηράκλεια Λυγκηστική[228], τη Θεσσαλονίκη[229] και τους Φιλίππους[230], πόλεις όπου ως γνωστόν ήταν εγκατεστημένος μεγάλος αριθμός Ρωμαίων.

Αυτοκρατορική λατρεία σε σχέση με τη λατρεία του καιρικού Δία μπορεί να διαπιστωθεί ακόμη σε δύο ενεπίγραφα μνημεία που βρέθηκαν στους Προμάχους Αλμωπίας και την Παναγίτσα Έδεσσας. Το πρώτο μνημείο προέρχεται από τον Άγιο Ιλαρίωνα Προμάχων. Πρόκειται για μαρμάρινη ενεπίγραφη πλίνθο αγαλματίου[231], που σώζει στην πάνω αριστερή επιφάνειά της το κάτω μέρος αετού με μισοανοιγμένα φτερά. Στο μέσο της πλίνθου σώζονται τα άκρα πόδια όρθιας ανδρικής μορφής με εμβάδες. Στα δεξιά στο έδαφος, όπου πατάει η μορφή, διακρίνεται η απόληξη σκήπτρου. Στην πρόσοψη της πλίνθου υπάρχει η επιγραφή:

Ἀρτέμιδος Ἀγροτέρας
ἐκ τῆς θεοῦ ἐν τῷ qT ἔτει.

Πρόκειται πιθανότατα για αγαλμάτιο του Γορδιανού Γ΄ ως Δία, ανάθημα στη θεά το έτος 242/3 μ.Χ. από τα έσοδα του ιερού της Άρτεμης Αγροτέρας. Το αγαλμάτιο μπορεί να συγκριθεί με μαρμάρινη ενεπίγραφη αναθηματική στήλη με οριζόντια επίστεψη από την Παναγίτσα Έδεσσας[232], στην οποία εικονίζεται όρθιος κατενώπιον άνδρας που φοράει θώρακα και χλαμύδα. Κρατάει με το αριστερό χέρι δόρυ, ενώ με το δεξί χέρι σπένδει σε ορθογώνιο βωμό, μπροστά από τον οποίο υπάρχει ανάγλυφη περικεφαλαία. Πάνω αριστερά εικονίζεται αετός με μισοανοιγμένα φτερά και το κεφάλι στραμμένο προς τα δεξιά. Στο πλαίσιο του αναγλύφου υπάρχει δυσδιάγνωστη αναθηματική επιγραφή. Ίσως πρόκειται για θεοποιημένο αυτοκράτορα, πιθανότατα για τον Γαλλιηνό (253-268 μ.Χ.), ο οποίος θεοποιήθηκε, ταυτιζόμενος με τον Δία Ύψιστο[233].

ΠΑΥΛΟΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Εκτός από τις καθιερωμένες συντομογραφίες χρησιμοποιήθηκαν οι ακόλουθες:

Baege 1913	W. Baege, De Macedonum Sacris, 1913.
Béquignon 1937	Y. Béquignon, Recherches archéologiques à Phères de Thessalie, 1937.
Bömer 1990	Fr. Bömer, Untersuchungen über die Religion der Sklaven in Griechenland und Rom, 1990.

225. Baege 1913, σ. 8.

226. Γ.Π. Οικονόμου, ΑΕ 1915, σ. 39 αριθ. 64. A. Plassart, BCH 47 (1923), σ. 170.

227. Πρόκειται για ανάγλυφο με λατινική επιγραφή, δουλεμένο σε βάση περιραντηρίου, όπου εικονίζεται ο θεός όρθιος κατενώπιον με σκήπτρο στο αριστερό χέρι και αετό στο δεξί. Αριστερά από το θεό υπάρχει ελικωτός κρατήρας και δεξιά κεφαλή βοδιού. Η αφιέρωση στο θεό (IOM) είναι χαραγμένη στην επίστεψη του αναγλύφου.

228. Düll 1977, σ. 105, 358 αριθ. 168.

229. IG X, 2.1, 39.

230. A. Salac, ό.π. (υποσημ. 224), σ. 57 κ.ε. αριθ. 15, εικ. 4.

231. Panayotou - Chrysostomou 1993, σ. 396-398 αριθ. 23, εικ. 22.

232. ΜΕ αριθ. 199. Düll 1977, σ. 101.

233. H.G. Orange, Apotheosis in Ancient Portraiture, Institut für sammenlignende Kulturforskning XLIV, 1947, σ. 88 κ.ε.

Cook 1965	A.B. Cook, A Study in Ancient Religion, I-II, 1965.
ΔΑΦΕΟ	Δελτίον της εν Αλμυρώ Φιλαρχαίου Εταιρείας της Όθρυος, Ζ΄ (1908-1911). Βόλος.
Δρούγου 1990	Στ. Δρούγου, Διί Υψίστω, Η αναθηματική στήλη του Ζωίλου στην Έδεσσα, Εγνατία 2 (1990), σ. 45 κ.ε.
Düll 1977	S. Düll, Die Götterkulte Nordmakedoniens in römischer Zeit, 1977.
Gaebler 1935	H. Gaebler, Die Antiken Münzen Nordgriechenlands III. Makedonia und Paionia, I-II, 1935.
Gauthier - Hatzopoulos 1993	Ph. Gauthier - M. Hatzopoulos, La loi gymnasiarchique de Beroia, Μελετήματα 16 (1993).
HThR	Harvard Theological Review.
Hatzopoulos - Loukopoulou 1992	M.B. Hatzopoulos - L.D. Loukopoulou, Recherches sur les marchés orientales des Téménides (Athémonte-Kalindoia) I, 1992, σ. 35 κ.ε.
Helly 1973	B. Helly, Gonnoi, II, Les inscriptions, 1973.
IGBR	G. Michailov, Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae, I (1970). II (1958). III, 1 (1961). III, 2 (1964).
Kalléris 1976	N.J. Kalléris, Les anciens Macédoniens. Étude linguistique et historique, II, 1, 1976.
LSJ	H.G. Liddel - R. Scott - St. Jones, A Greek- English Lexicon. 9η Έκδοση. Oxford 1940, with a Supplement 1968.
Morkhølm 1991	O. Morkhølm, Early Hellenistic Coinage, 1991.
Moustaka 1983	A. Moustaka, Kulte und Mythen auf thessalischen Münzen, 1983.
Νικολαΐδου-Πατέρα 1987-1990	Ν. Νικολαΐδου-Πατέρα, Ένα τοπικό ιερό Διός Υψίστου κοντά στην Καβάλα, Θρακική Επετηρίδα 7 (1987-1990).
Nock - Robert - Skeat 1936	A.D. Nock - C. Robert - T.C. Skeat, The Gild of Zeus Hypsistos, HThR XXIV (1936), σ. 55-72.
Panayotou - Chrysostomou 1993	A. Panayotou - P. Chrysostomou, Inscriptions de la Bottiée et de l'Almopie en Macédoine, BCH 117 (1993).
Papazoglou 1988	F. Papazoglou, Les villes de Macédoine, à l' époque Romaine (1957), μετάφρ. στα γαλλικά στο BCH, Suppl. XVI (1988).
Ριζάκης - Τουράτσογλου 1985	Θ. Ριζάκης - Ι. Τουράτσογλου, Επιγραφές Άνω Μακεδονίας, Α΄, 1985.
Rogers 1932	E. Rogers, The Copper Coinage of Thessaly, 1932.
Σιαμπανόπουλος 1974	Κ.Ε. Σιαμπανόπουλος, Αιανή, 1974.
Tačeva-Hitova 1978	M. Tačeva-Hitova, Dem Hypsistos geweihte Denkmäler in der Balkanländern, BSt 19 (1978).
Tataki 1988	A. Tataki, Ancient Beroea, Prosopography and Society, 1988.
Touratsoglou 1988	J. Touratsoglou, Die Münzestätte von Thessaloniki in der römischen Kaiserzeit, 1988.
Χρυσοστόμου 1991	Π. Χρυσοστόμου, Η θεσσαλική θεά Εν(ν)οδία ή Φεραία θεά (διδ. διατριβή 1991).
Χρυσοστόμου 1990	Π. Χρυσοστόμου, Η τοπογραφία της βόρειας Βοττιαίας: Η Πέλλα, η αποικία της Πέλλας και οι χώρες τους. Μνήμη Δ. Λαζαρίδη, Πόλις και Χώρα στην αρχαία Μακεδονία και Θράκη, Πρακτικά Αρχαιολογικού Συνεδρίου, Καβάλα 9-11 Μαΐου 1986, Θεσσαλονίκη 1990.

ΑΛΛΕΣ ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΒΠ	Βιβλίο Παραδόσεων
ΚΑΑΚ	Κατάλογος Αντικειμένων Άνω Κώμης
ΚΑΛΕ	Κατάλογος Αντικειμένων Λόγγου Έδεσσας
ΜΔ	Μουσείο Δίου
ΜΒ	Μουσείο Βέροιας
ΜΕ	Μουσείο Έδεσσας
ΜΘ	Μουσείο Θεσσαλονίκης
ΜΠ	Μουσείο Πέλλας
ΜΚΑ	Μουσείο Καβάλας
ΜΦ	Μουσείο Φλώρινας
ΣΑ	Συλλογή Αιανής
ΣΒ	Συλλογή Βελβενδού
ΣΚ	Συλλογή Κοζάνης

Summary

THE WORSHIP OF ZEUS AS A GOD OF WEATHER IN THESSALY AND MACEDONIA

The name of the supreme god of the Greeks, Zeus, is related etymologically with a god of the heavens, the open-air and daylight, who is connected with weather phenomena. The cult examined here is the worship of Zeus as a weather god in Thessaly and Macedonia, where he was known by the epithets *Akraios*, *Athoos*, *Keraunios-Kataibates-Kronides*, *Notios*, *Olympios*, *Hypsistos-Despotes* and *Hyperberetas-Perpheretas*. Foreign cults, like those of Theos Hypsistos and Jupiter Optimus Maximus (J.O.M.) are distinguished from those of the Greek god. The most important of the Macedonian cults mentioned above, which was also known in Thessaly (at Gonnoi and Pyrasos-Demetrion), is that of Zeus Hypsistos, attested throughout the whole of Macedonia. The monuments dedicated to the god may be divided into: statues of Zeus, which mainly depict him standing next to an eagle, with a sceptre in his left hand and a bowl in his right; relief stelai with scenes of the god next to an eagle; statuettes or reliefs of eagles; and columns that normally supported votive offerings. The main feature of the type of dedication found in the worship of Zeus Hypsistos is that they were private dedications. Groups of worshippers of the god (religious *thiasoi* or *synodoi*) consisted of a limited number of members, who were free citizens, freedmen or slaves. The members did not belong to a particular trade guild, as was the case with some other religious associations, but were drawn from different professions. The god's symbols were the sceptre, the bowl and the thunderbolt, his sacred tree was the oak, and his sacred animals the eagle, the bull and possibly the ram. The known titles of the officials associated with the cult of Zeus Hypsistos are: *hiereus archisynagogos*, *krites*, *epimeletai*, *archon*, *prostates*, *logistes*, *grammateus* and *diakonoi*. Monuments dedicated to the god were also dedicated on behalf of the well-being of one of the members of a religious association – an indication that these groups played a social role, attempted to give mutual support within the association when one of the members fell on hard times, and were concerned to honour every member after death. Another basic aim of these religious associations was, through worship of the god, to secure rainfall, which fertilised the earth and made it bear fruit, thus securing the survival of the local human societies. Zeus Hypsistos was for this reason lord of both the animal kingdom and the plant world, protector of vegetation and the fruitfulness of trees and vines. The earliest known examples of dedications associated with the cult of this god are those in Macedonia. Some of the dedications to Zeus Hypsistos are certainly dated to the first half of the 2nd century BC, with reference to other known but later dedications to the god from the Greco-Roman world. It may thus be asserted that the cult of the god originated in the heart of Macedonia, where it was known as early as the time of the last Antigonid kings. It is clear from the large number of dedications and other monuments, and from the sanctuaries dedicated to the god that it was primarily a Macedonian cult.

PAVLOS CHRYSOSTOMOU

ΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΠΕΛΛΑΣ. ΑΝΑΣΚΑΦΗ 1989

Την περίοδο 1976-1981 αποκαλύφθηκε σε συστηματική ανασκαφή χαμηλού φυσικού λοφίσκου, 700 μ. περίπου ανατολικά του Μουσείου της Πέλλας, τμήμα του λεγόμενου ανατολικού νεκροταφείου της πόλης (Σχέδ. 1). Οι περισσότεροι τάφοι που ερευνήθηκαν χρονολογούνται στο β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ.[1]. Το καλοκαίρι του 1992 σε σωστική ανασκαφή που διενεργήθηκε εξαιτίας της διαπλάτυνσης του δημόσιου δρόμου Θεσσαλονίκης - Γιαννιτσών, ερευνήθηκε η νότια παρειά του ίδιου λοφίσκου[2]. Αποκαλύφθηκαν 66 τάφοι του νεκροταφείου, που χρονολογούνται από το τελευταίο τέταρτο του 4ου έως και το 2ο αι. π.Χ.

Αν και ο πυρήνας του νεκροταφείου βρίσκεται, όπως φαίνεται, στην περιοχή που ερευνήθηκε κατά τις περιόδους 1976-1981 και 1992, το νεκροταφείο καταλαμβάνει μια ευρύτερη έκταση προς τα ανατολικά με συστάδες τάφων[3].

Οι τάφοι που εξετάζονται στη μελέτη αυτή αποκαλύφθηκαν σε σωστική ανασκαφή το φθινόπωρο του 1989 στο αριθ. 1327 αγροτεμάχιο της Πέλλας (Σχέδ. 2· Πίν. 15 α-β), ιδιοκτησίας Απ. Χατζόπουλου, όταν η βαθιά άροση έφερε στο φως καλυπτήριες πλάκες τους[4].

ΟΙ ΤΑΦΟΙ

Α. ΚΙΒΩΤΙΟΣΧΗΜΟΙ ΤΑΦΟΙ

Κιβωτιόσχημος τάφος 1 (Σχέδ. 3· Πίν. 16 α-β)
Εσωτ. διαστ.: μήκ. 2,95, πλ. 1,53, βάθ. 1,85 μ.

Λαξευτός στο φυσικό βράχο με προσανατολισμό Α.-Δ. Ήταν καλυμμένος με πέντε πλάκες. Η

1. Για το λεγόμενο ανατολικό νεκροταφείο της Πέλλας, βλ. Μ. Σιγανίδου, ΑΔ 31 (1976), Χρονικά, σ. 261· 32 (1977), Χρονικά, σ. 214-215· 33 (1978), Χρονικά, σ. 259· 34 (1979), Χρονικά, σ. 300· 35 (1980), Χρονικά, σ. 397· 36 (1981), Χρονικά, σ. 319. Επίσης, Πέλλα, Πρωτεύουσα των αρχαίων Μακεδόνων, Οδηγός έκθεσης, 1987, σ. 28.

2. Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Από την τοπογραφία και τα νεκροταφεία της Πέλλας, ΑΕΜΘ 6 (1992), σ. 127-136.

3. Στο ίδιο νεκροταφείο ανήκει και ο κιβωτιόσχημος τάφος που ανέσκαψε ο Φ. Πέτσας στην ανατολική πλευρά της λεγόμενης Γελαδόστρατας, στο αγροτεμάχιο αριθ. 1348, Ph. Petsas, Pella, Alexander the Great's Capital, 1978, σ. 49, εικ. 8, 50. Για τους λαξευτούς θαλαμωτούς τάφους στην ίδια περιοχή, βλ. Ακαμάτη, Τάφοι Πέλλας.

4. Σε βάθος μόλις 0,50 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους εντοπίστηκε στρώμα λατύπης από τη λάξευση των τάφων και αμέσως μετά ο φυσικός ασβεστολιθικός βράχος μέσα στον οποίο ήταν κατασκευασμένοι οι τάφοι. Η μικρή επίχωση και η συνεχής καλλιέργεια είχαν ως αποτέλεσμα την καταστροφή πολλών κεραμοσκεπών τάφων. Κομμάτια κεραμίδων που προέρχονται από αυτούς και κομμάτια οξυπύθμενων αμφορέων (βλ. παρακάτω, σ. 141) βρέθηκαν διασκορπισμένα στο επιφανειακό στρώμα σε όλη την έκταση της ανασκαφικής τομής. Για την ανασκαφή, βλ. Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Από τα νεκροταφεία της Πέλλας, ΑΕΜΘ 3 (1989), σ. 91 κ.ε.

Η αρχιτεκτονική αποτύπωση της ανασκαφής έγινε από τις σχεδιάστριες Μ. Γκάτσιου και Κ. Τζαχαλάκη και η τοπογραφική από τον τοπογράφο Γ. Γκάτσιο. Η φωτογράφηση των αντικειμένων έγινε από τους Μ. Στεφανίδη και Χρ. Γιαβανίδη, η συντήρηση των αντικειμένων από τους συντηρητές Γ. Χατζησταύρου, Μ. Μυλωνά, Κ. Χατζόπουλο και των τοιχογραφιών από τον Θ. Μπογόιτση. Τη σχεδίαση των αντικειμένων έκαναν οι Ζ. Μαρκοπούλου, Κ. Τζαχαλάκη και οι αρχιτέκτονες Σ. Αιματίδης και Ν. Σφήκας.

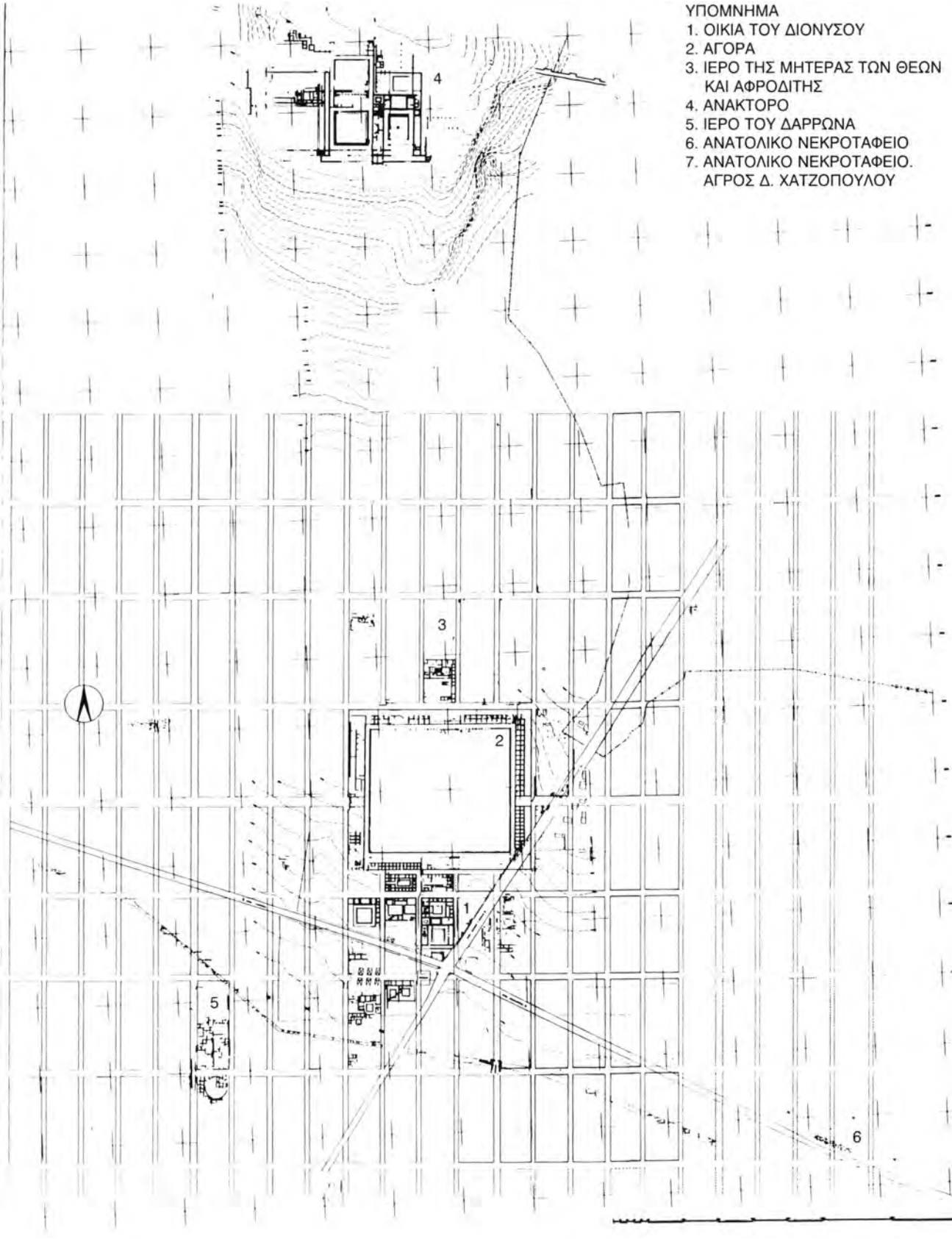

Σχέδ. 1. Γενικό τοπογραφικό σχέδιο της Πέλλας.

ανατολική και η δυτική έσπασαν κατά τη σύληση του τάφου στην αρχαιότητα. Στις στενές πλευρές των καλυπτήριων πλακών υπάρχει αναθύρωση για την καλύτερη αρμογή τους.

Στο πάνω μέρος των τοιχωμάτων μία σειρά ορθογώνιων λίθων, πλ. 0,40 και ύψ. 0,30 μ., εξέχει προς το εσωτερικό του τάφου και έχει στο πάνω μέρος στενή πατούρα, πλ. και ύψ. 0,08μ., για τη στήριξη ξύλινων σανίδων που θα ήταν τοποθετημένες κάτω από τις πέτρινες καλυπτήριες πλάκες, ώστε να εξασφαλίζουν τη μόνωση του τάφου[5].

Κατά μήκος της δυτικής πλευράς του τάφου υπάρχει θρανίο, πλ. 0,38 και ύψ. 0,48 μ., επιχρισμένο με λευκό κονίαμα. Σε απόσταση 0,20 μ. απ' αυτό ανοίγεται λάκκος στο φυσικό βράχο του δαπέδου του τάφου, μήκ. 1,18, πλ. 0,30 και βάθ. 0,40 μ.

Στο ανατολικό τμήμα του τάφου και σε απόσταση 0,20 μ. από το ανατολικό τοίχωμά του υπάρχουν στο δάπεδο δύο τετράγωνα λαξεύματα, διαστ. 0,18×0,18×0,40 μ. το βόρειο και 0,20×0,20×0,40 μ. το νότιο, μέσα στα οποία ήταν τοποθετημένα τα πόδια της ανατολικής πλευράς ξύλινης νεκρικής κλίνης. Τα πόδια της δυτικής πλευράς της θα ήταν τοποθετημένα μέσα στο λάκκο του δυτικού τμήματος του τάφου[6].

Τα τοιχώματα του τάφου έφεραν επίστρωση με πολύχρωμα κονιάματα, πολλά κομμάτια των οποίων βρέθηκαν μέσα στην επίχωση και πάνω στο δάπεδο του τάφου. Η επίχριση των τοιχωμάτων έγινε με δύο στρώματα κονιάματος, πάχ. 0,01 το πρώτο και 0,005 μ. το δεύτερο. Πάνω σε αυτό έχει τοποθετηθεί το λευκό χρώμα του βάθους της παράστασης και τα υπόλοιπα χρώματα της διακόσμησης, κάποια στοιχεία των οποίων αποκαταστάθηκαν με δυσκολία. Πάνω στο λευκό κονίαμα προβάλλουν γιρλάντες τριών ειδών, πλ. 0,06 και 0,015 μ. (Πίν. 17 α). Η μία φέρει φύλλα πιθανώς δάφνης με χρώμα ανοικτό πράσινο στο κάτω μέρος. Στο πάνω μέρος, όπου τα φύλλα δεν είναι ευδιάκριτα, έχει χρώμα σκοτεινό πράσινο και κιτρινωπό. Η δεύτερη γιρλάντα έχει μικρότερα φύλλα, πιθανώς ελιάς, με κίτρινο χρώμα στο κάτω μέρος και πιο σκοτεινό στο πάνω. Κατά διαστήματα είναι ζωσμένη με ταινίες διακοσμημένες με λογχόσχημα σχέδια με κόκκινο χρώμα[7] (Πίν. 17 β). Η τρίτη γιρλάντα είναι λεπτή με μικρά επιμήκη φύλλα κίτρινου χρώματος. Από την υπόλοιπη διακόσμηση μπορεί να αποκατασταθεί με πιθανότητα το σώμα ενός πτηνού, ίσως περιστεριού[8] (Πίν. 17 γ). Με ιώδες χρώμα αποδίδονται το περίγραμμα και στίγματα στο σώμα του.

Σιδερένια καρφιά στα τοιχώματα χρησίμευαν για την εξάρτηση διαφόρων αντικειμένων[9].

Ταφή - Κτερίσματα

Από την ταφή σώθηκαν λίγα οστά ενήλικου-ώριμου ατόμου, ακαθόριστου φύλου[10]. Τα σιδερένια καρφιά που βρέθηκαν μέσα στην επίχωση προέρχονται από την ξύλινη νεκρική κλίνη. Από την περίτεχνη διακόσμησή της σώθηκαν γυάλινα και οστέινα κομμάτια. Με αυτά γίνεται συνήθως η αποκατάσταση της μορφής των ξύλινων ταφικών επίπλων, που εξαιτίας του φθαρτού υλικού

5. Βλ. και Βοκοτοπούλου, Αίνεια, σ. 24. Επίσης, Αικ. Δεσποίνη, Ο τάφος της Κατερίνης, ΑΑΑ XIII (1980), σ. 200.

6. Οι διαστάσεις της κλίνης κατά προσέγγιση θα ήταν: μήκ. 2,20, πλ. 1,20 και ύψ. 0,90 μ., αν δεχτούμε ότι η πάνω επιφάνεια του θρανίου της δυτικής πλευράς ήταν στο ίδιο επίπεδο με την επάνω επιφάνεια της κλίνης.

7. Οι ταινίες έχουν πλάτος 0,05 μ. Για παρόμοιες ταινίες σε γιρλάντες που διακοσμούν τοιχώματα μακεδονικών τάφων, βλ. St. Miller, The Tomb of Lyson and Kallikles: A Painted Macedonian Tomb, 1993, σ. 46, πίν. 8 c-e.

8. Περιστέρι εικονίζεται και σε κιβωτιόσχημο τάφο της Αίνειας, βλ. Βοκοτοπούλου, Αίνεια, πίν. 5.

9. Αντικείμενα εξαρτημένα από καρφιά απεικονίζονται στις τοιχογραφίες πολλών τάφων, μυροδοχεία, αλάβαστρα, προτομές, κάτοπτρα, υφασμάτινες ταινίες, γιρλάντες, στεφάνια κτλ. Βλ. Βοκοτοπούλου, Αίνεια, πίν. 1-4, 6.

10. Η ανθρωπολογική εξέταση έγινε από τους E. Rener και S. Fabrizii-Rener (Ινστιτούτο Ανθρωπολογίας-Βιολογίας Πανεπιστημίου Braunschweig). Οι χαρακτηρισμοί ενήλικος, ώριμος, γέρος αντιστοιχούν στις ηλικίες 20-40, 41-60, 61 κ.ε. χρόνων αντίστοιχα. Το φύλο του νεκρού του τάφου 1 προσδιορίζεται με την αναγραφή του ονόματός του σε χρυσό φύλλο (βλ. παρακάτω, σ. 80).

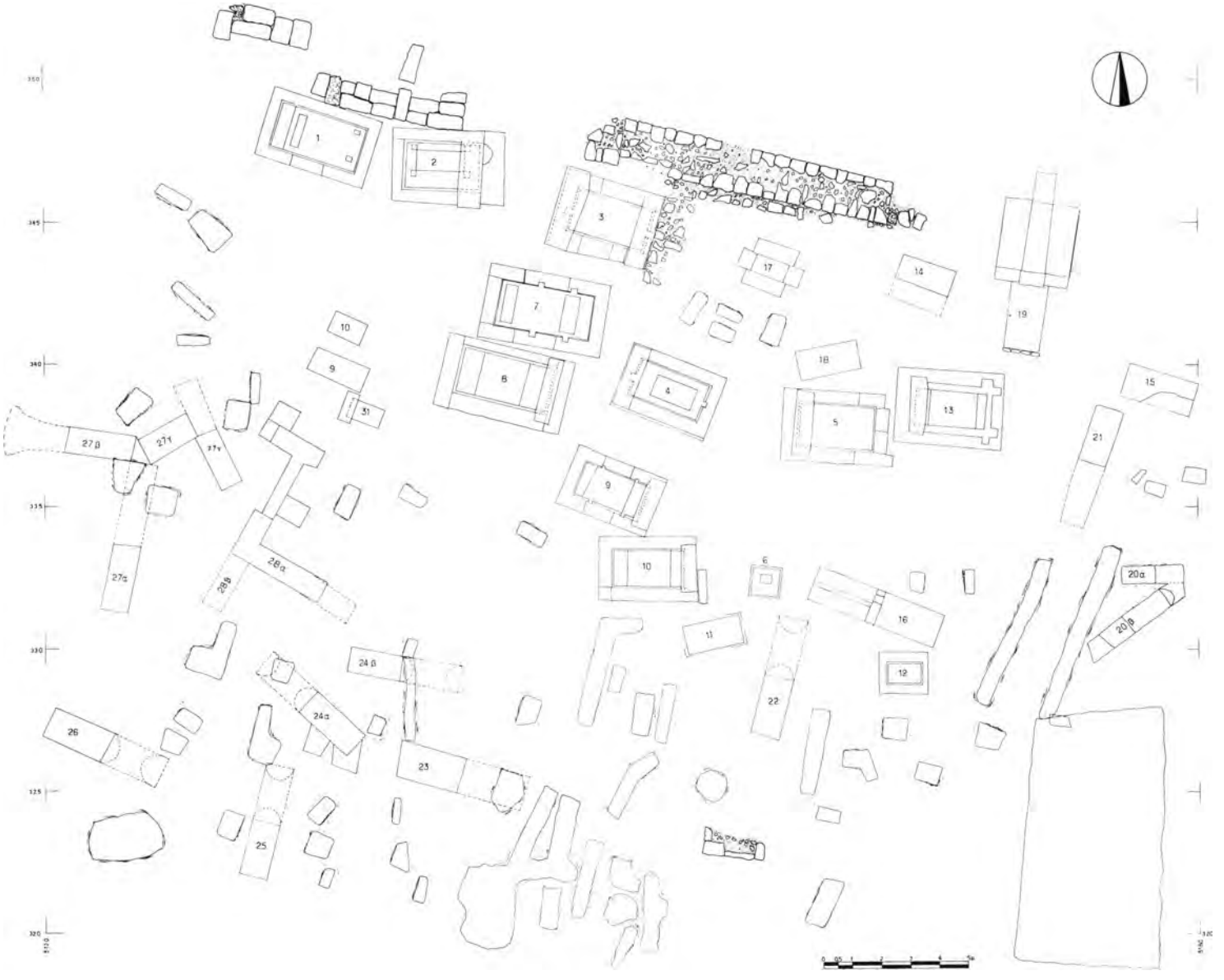

Σχέδ. 2. Γενική κάτοψη της ανασκαφής.

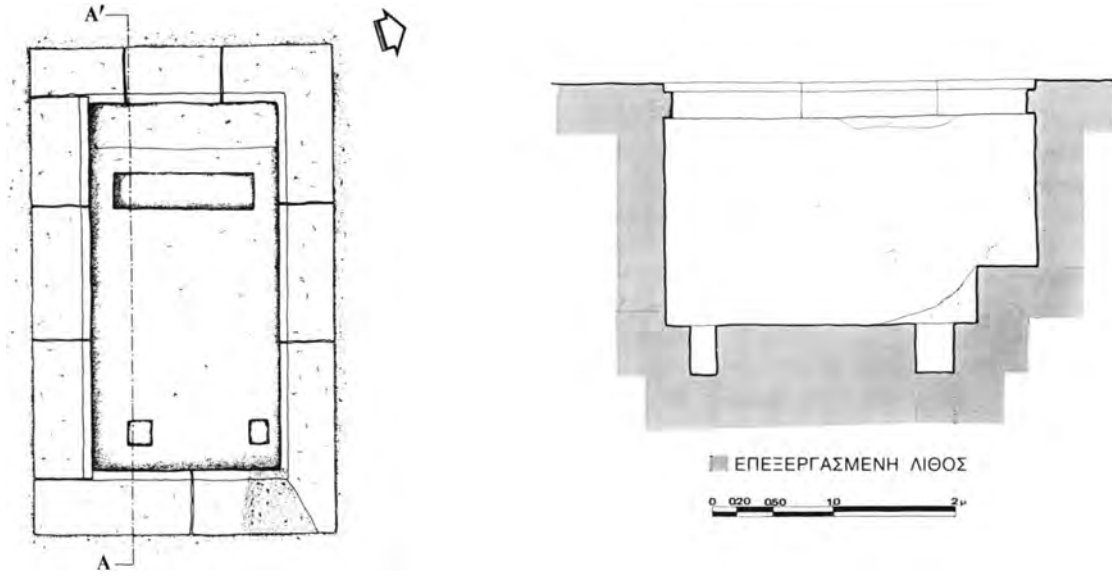

Σχέδ. 3. Κάτοψη και τομή του κιβωτιόσχημου τάφου 1.

κατασκευής, δεν έχουν διασωθεί. Σημαντική βοήθεια ωστόσο προσφέρουν στην αποκατάσταση των ξύλινων αυτών κατασκευών οι αντίστοιχες λίθινες που έχουν βρεθεί σε τάφους και φέρουν ανάγλυφη ή γραπτή διακόσμηση[11].

Από τη διακόσμηση των ποδιών της κλίνης προέρχονται τα εξής γυάλινα διακοσμητικά στοιχεία (αριθ. 89.73, 74):

1. Σαράντα δύο γυάλινοι επιπεδόκυρτοι οφθαλμοί με υπόλευκη επιφάνεια, διαφορετικών μεγεθών, οι οποίοι ετοποθετούντο ένθετοι στις άκρες οστέινων ελικοειδών βλαστών[12] (Πίν. 24 α). Το διαφορετικό μέγεθος και η μορφή των γυάλινων οφθαλμών αποδεικνύουν ότι αποτελούσαν τα συμπληρωματικά στοιχεία τριών τουλάχιστον ειδών ελικοειδών βλαστών.

2. Δώδεκα κομμάτια γυαλιού, ορθογώνια και τετράγωνα, πάνω στα οποία ήταν κολλημένα φύλλα χρυσού που λείπουν. Τα ορθογώνια έχουν

11. Διακοσμητικά στοιχεία που αποδεικνύουν την ύπαρξη ξύλινων κλινών έχουν βρεθεί στους μακεδονικούς τάφους ΙΙΙ της Βεργίνας (Μ. Ανδρόνικος, Βεργίνα, Οι βασιλικοί τάφοι, 1984, σ. 121-124, 128-131, 175), IV της Βεργίνας (ό.π., σ. 202 κ.ε.), IV του Δίου (Δ. Παντερμαλής, Πιερία Ι, σ. 12. Ο ίδιος, Δίον. Η ιερή πόλη των Μακεδόνων στους πρόποδες του Ολύμπου, 1987, σ. 23), στον τάφο της Κρίσεως στα Λευκάδια (Φ. Πέτσας, Ο τάφος των Λευκαδίων, 1966, σ. 173-178) και των Ανθεμίων στην ίδια περιοχή (Κ. Rhomiopoulou, A New Monumental Chamber Tomb with Paintings of the Hellenistic Period near Lefkadia (West Macedonia), AAA VI (1973), σ. 91- 92). Διακοσμητικά στοιχεία νεκρικών κλινών βρέθηκαν και στις παλαιότερες ανασκαφές κιβωτιόσχημων τάφων του ανατολικού νεκροταφείου της Πέλλας, βλ. υποσημ. 1. Για την ολοκληρωμένη μορφή της διακόσμησης των νεκρικών κλινών, βλ. Σισμανίδης, Κλίνες, πίν. 6 κ.ε. και Μ. Ανδρόνικος, ό.π., σ. 34, εικ. 13, 14.

12. Από τους οφθαλμούς αυτούς, έντεκα, διαμ. 0,02 μ., έχουν έντονα κυρτή την επάνω επιφάνεια και δώδεκα, διαμ. 0,02-0,03 μ., λιγότερο κυρτή. Στο κάτω μέρος ενός από αυτούς υπάρχει μικρή οπή για την υποδοχή ενδέσματος για την καλύτερη στερέωσή του. Άλλοι έντεκα οφθαλμοί, διαμ. 0,018-0,02 μ., έχουν επίπεδη την επάνω επιφάνεια και δύο είναι πολύ μικροί φακοειδείς με διάμετρο 0,006 και 0,012 μ.

διαστάσεις 0,03×0,02 μ. και τα τετράγωνα μήκος πλευράς 0,019 μ. (Πίν. 24 β). Σχημάτιζαν αβακωτό κόσμημα στο πάνω μέρος των ποδιών, κάτω από το επίκρανο, στο σημείο σύνδεσης του ποδιού με τον ανώτερο πλατύτερο κανόνα της κλίνης. Ένα κομμάτι με καμπύλη εγκοπή ήταν τοποθετημένο στο επίκρανο, κάτω από τις μεγάλες έλικες[13].

3. Δέκα φύλλα γυάλινων ανθεμίων, μέσου μήκ. 0,034 μ., και εννέα κομμάτια γυαλιού από το στέλεχός τους, συνηθισμένο διακοσμητικό μοτίβο των ποδιών των κλινών στο μέτωπό τους, επάνω και κάτω από τις έλικες, καθώς και στο επίκρανο (Πίν. 24 γ-δ).

4. Γυάλινο φύλλο με αιχμηρές άκρες, μήκ. 0,06 μ. (Πίν. 25 α), ανάλογο αυτού στο κάτω μέρος του ποδιού της κλίνης του μακεδονικού τάφου των Ν. Κερδυλλίων[14].

5. Πέντε καμπύλα οστέινα κομμάτια, πλ. 0,012 μ. που σχημάτιζαν ελικοειδείς βλαστούς (αριθ. 89.153) (Πίν. 25 β). Στα άκρα τους διαμορφώνονται κυκλικές εγκοπές, διαμ. 0,02 μ., για την ένθεση γυάλινων οφθαλμών[15]. Στην πίσω όψη υπάρχουν τεμνόμενες χαράξεις για την καλύτερη επικόλληση του οστού πάνω στην ξύλινη κλίνη.

6. Πέντε οστέινα φύλλα ανθεμίου με κλίση προς τα έξω και κομμάτια από το κάθετο κεντρικό στέλεχός του (αριθ. 89.154) (Πίν. 25 β), μήκ. 0,04 και μέγ. πλ. 0,05 μ.

7. Οστέινο φύλλο άκανθας με κυματοειδείς εγκοπές (αριθ. 89.155) (Πίν. 25 β). Η καμπύλη του τονίζεται και με λεπτή χάραξη, ενώ οι εγκοπές με χαρακτά φυλλόμορφα μοτίβα[16].

8. Δύο οστέινα κομμάτια με εγκοπές στο κάτω μέρος προέρχονται πιθανότατα και αυτά από φύλλο άκανθας (αριθ. 89.157). Έχουν μήκος 0,04 και 0,025 και πλάτος 0,013 μ.[17].

Από τη διακόσμηση των κανόνων της κλίνης προέρχονται οστέινα κομμάτια με εγχάρακτες παραστάσεις.

9. Επίμηκες τμήμα συγκολλημένο από επτά κομμάτια, μήκ. 0,138 και πλ. 0,043 μ. (αριθ. 89.151) (Πίν. 25 δ). Λείπει μεγάλο μέρος του. Οι στενές πλευρές του είναι στρογγυλεμένες στο κάτω μέρος. Με πολύ λεπτή χάραξη παριστάνεται γρύπας προς τα αριστερά που δαγκώνει το σώμα καθιστού ελαφιού. Σώζεται το κεφάλι του γρύπα, τα πόδια, η ουρά και τμήμα των φτερών. Το αίμα αποδίδεται με πυκνές λεπτές χαράξεις. Μπροστά από το ελάφι ένα κλαδί με λογχόσχημα φύλλα υποδηλώνει το τοπίο[18]. Στην πίσω επιφάνεια υπάρχουν τεμνόμενες χαράξεις, περισσότερο έντονες στο αριστερό στρογγυλεμένο άκρο που σχηματίζεται από πρόσθετο κομμάτι οστού.

Το ελάφι δε φαίνεται να πάσχει, σε αντίθεση με άλλες ανάλογες παραστάσεις[19]. Το θέμα του σπαραγμού ενός ήμερου ζώου από άγρια ή φανταστικά θηρία, γνωστό από τα αρχαϊκά χρό-

13. Σισμανίδης, Κλίνες, πίν. 26.

14. Σισμανίδης, Κλίνες, πίν. 26δ.

15. Δ. Λαζαρίδης - Κ. Ρωμιοπούλου - Γ. Τουράτσογλου, Ο τύμβος της Νικήσιανης, 1992, σ. 29, πίν. 13-15. Βλ. και Χ. Μακαρόνας, ΑΔ 18 (1963), Χρονικά, σ. 194, για ξύλινη κίστη τάφου στο Δερβένι επενδεδυμένη με οστέινα πλακίδια.

16. Το φύλλο έχει μήκος 0,068 και πλάτος 0,008 μ. Φύλλα άκανθας υπάρχουν και στη διακόσμηση των ποδιών της κλίνης του τάφου των Ν. Κερδυλλίων, βλ. Σισμανίδης, Κλίνες, πίν. 26δ και The Search for Alexander, Οδηγός έκθεσης, 1980, σ. 124, αριθ. 47, 7.

17. Βλ. Σισμανίδης, Κλίνες, πίν. 26β και Βοκοτοπούλου, Αίνεια, πίν. 9α.

18. Όπως και η δήλωση του εδάφους στην ανάλογη παράσταση του μακεδονικού τάφου της Ποτίδαιας, βλ. Σισμανίδης, Κλίνες, σ. 53-54.

19. Γρύπας που δαγκώνει ελάφι εικονίζεται και στη γραπτή σύνθεση του μαρμάρινου θρόνου του μακεδονικού τάφου του Ρωμαίου στη Βεργίνα, Κ. Ρωμαίος, Ο μακεδονικός τάφος της Βεργίνας, 1951, σ. 44-47, πίν. Γ. Στο μακεδονικό τάφο της Ποτίδαιας ο γρύπας δεν δαγκώνει το ελάφι, βλ. Σισμανίδης, Κλίνες, σ. 52.

νια, αναβιώνει στον 4ο αι. π.Χ.[20]. Η συχνή παρουσία των γρυπών με ή χωρίς ελάφια στη διακόσμηση των νεκρικών κλινών και άλλων ταφικών επίπλων ενισχύει το χθόνιο και νεκρικό συμβολισμό που τους έχει αποδοθεί[21].

10. Επίμηκες τμήμα συγκολλημένο από τέσσερα κομμάτια (αριθ. 89.151α) (Πίν. 25 β) σωζ. μήκ. 0,128 και πλ. 0,037 μ. Στο κάτω μέρος των στενών πλευρών σχηματίζονται ημικυκλικές εγκοπές. Λεπτές ταινίες με χάραξη, πλ. 0,002 μ., που ποικίλλονται εσωτερικά με τρεις επαναλαμβανόμενες χαρακτές γραμμές, ορίζουν τις τρεις πλευρές διάχωρων, μήκ. 0,065 και πλ. 0,035 μ. Στην πίσω επιφάνεια υπάρχουν τεμνόμενες χαράξεις[22].

Από τα παραπάνω είναι φανερό ότι η ξύλινη κλίνη του τάφου έφερε τη χαρακτηριστική διακόσμηση των νεκρικών κλινών με τα ορθογώνια πόδια. Τα διακοσμητικά στοιχεία του μετώπου των ποδιών είναι τα γυάλινα ανθέμια, οι οστέινοι ελικοειδείς βλαστοί με τους γυάλινους οφθαλμούς, το αβακωτό κόσμημα από γυαλί στην επίστεψη και το οστέινο φύλλο άκανθας πιθανώς στο κάτω μέρος.

Ο ανώτερος κανόνας της κλίνης έφερε οστέινα κομμάτια με εγχάρακτη παράσταση. Το θέμα –γρύπας που σπαράζει ελάφι– είναι παρμένο από το ζωικό κόσμο. Στα οστέινα κομμάτια του κατώτερου κανόνα διακρίνονται μόνο διάχωρα που ορίζονται με χαράξεις.

Από το ίδιο ταφικό έπιπλο ή από ξύλινο κιβωτίδιο προέρχονται:

11. Τέσσερις σιδερένιες ροδέλες και το κεφάλι σιδερένιου καρφιού (αριθ. 89.151β) (Πίν. 25 γ). Οι ροδέλες έχουν διάμετρο 0,042 και διάμετρο οπής 0,016 μ.

12. Σιδερένιο έλασμα λυγισμένο σε ορθή γωνία, μήκ. 0,10 και πλ. 0,022 μ., που θα προσαρμοζόταν σε γωνία του επίπλου (αριθ. 89.151γ).

13. Μικρός χάλκινος κρίκος, πιθανότατα από ξύλινο κιβώτιο, διαμ. 0,007 μ., και τρεις χάλκινες εφηλίδες, διαμ. 0,025 μ., με σιδερένιο καρφί, μήκ. 0,019 μ., και ίχνη ξύλου (αριθ. 89.151δ).

14. Τμήμα σιδερένιας στλεγγίδας με τη λαβή της, πάνω στην οποία είναι κολλημένο ένα όστρεο (αριθ. 89.99) (Πίν. 25 ε), μήκ. 0,17 μ. και τμήμα της λαβής άλλης στλεγγίδας, μήκ. 0,105 μ. (αριθ. 89.151ε)[23].

15. Σιδερένια περόνη, μήκ. 0,037 μ. (αριθ. 89.99α) (Πίν. 25 στ).

16. Καρποί μυρτιάς, από το στεφάνι του νεκρού (αριθ. 89.119), πήλινοι, βαμμένοι με λευκό χρώμα και επιχρυσωμένοι διάτρητοι, ωοειδείς, μήκ. 0,01 και 0,005 μ. και κυκλικοί με σταυροειδείς χαράξεις, διαμ. 0,004 μ., που πιθανώς αποδίδουν μπουμπούκια άνθους μυρτιάς, καθώς και κομμάτια από την οστέινη επιχρυσωμένη χοινικίδα του στεφανιού (αριθ. 89.122). Αυτή φέρει μικρές οπές για τη στερέωση των χάλκινων επιχρυσωμένων ατρακτόσχημων φύλλων (αριθ. 89.120) (Πίν. 26 α), από τα οποία πολλά διατηρούνται στη θέση τους.

Ο τύπος του στεφανιού αυτού είναι ιδιαίτερα διαδεδομένος στην ελληνιστική εποχή λόγω των φτηνών υλικών του[24].

20. Ε. Γιούρη, Ο κρατήρας του Δερβενιού, 1978, σ. 40. Το θέμα απεικονίζεται και σε ψηφιδωτό δάπεδο της Πέλλας του τελευταίου τέταρτου του 4ου αι. π.Χ., Χ. Μακαρόνας - Ε. Γιούρη, Οι οικίες αρπαγής της Ελένης και Διονύσου της Πέλλας, Αθήναι 1989, σ. 136, πίν. 25.

21. Σ. Καρούζου, «Ήρωες αγνοί» σ' έναν αττικό κρατήρα, ΑΔ 19 (1964), Μελέτες, σ. 14 κ.ε. Σισμανίδης, Κλίνες, σ. 314- 315. Γενικά για γρύπες, βλ. I. Flagge, Untersuchungen zur Bedeutung des Greifen, 1975, σ. 44 κ.ε.

22. Για παρόμοια διακόσμηση κανόνα από ελεφαντοστό, M. Vaulina - A. Wasowicz, Bois grecs et romaines de l'Ermitage, 1974, πίν. IX, 4.

23. Βρέθηκαν και άλλα κομμάτια στλεγγίδων που δεν συγκολλούνται. Για την εξέλιξη της μορφής των στλεγγίδων στην αρχαιότητα και τη χρήση τους, βλ. Δ. Γραμμένος - Μ. Τιβέριος, Ανασκαφή ενός νεκροταφείου στην Αρχαία Άργιλο, ΑΔ 39 (1984), Μελέτες, σ. 19, όπου και γενικότερη βιβλιογραφία.

24. Βλ. Ελ.-Μπ. Τσιγαρίδα, Παρατηρήσεις πάνω στα μετάλλινα στεφάνια της Μακεδονίας, Αρχαία Μακεδονία V, 3

Πάνω στο θρανίο της δυτικής πλευράς και γύρω από αυτό βρέθηκαν:

17. 41 πήλινες επίχρυσες βαλανιδόσχημες ψήφοι, μεγ. διαμ. 0,018-0,02 μ., διακοσμημένες με κοκκίδωση και λεπτή ανάγλυφη ταινία σε σταυροειδή διάταξη (αριθ. 89.156α) (Πίν. 26 α). Είναι μάλλον κομβία εμβάδων παρά ψήφοι περιδεραίου, εφόσον η ταφή είναι ανδρική[25].

18. 46 οστέινοι αστράγαλοι.

19. Οστέινη διάτρητη ψήφος, μήκ. 0,007 μ. (αριθ. 89.156) (Πίν. 34 α).

20. Τμήμα αποσαθρωμένου αλάβαστρου, σωζ. ύψ. 0,065 μ.

21. Τμήμα πήλινου γυναικείου ειδωλίου με χιτώνα και ιμάτιο (αριθ. 89.65) (Πίν. 27 β). Πηλός κοκκινωπός κίτρινος (5 YR 7/6). Σωζ. ύψ. 0,094 μ. Διακρίνεται το δεξί πόδι της μορφής.

22. Χρυσό φύλλο δάφνης με επιγραφή ιδιαίτερα επιμελημένη με στικτά γράμματα σε τρεις στίχους, που μας δίνει το όνομα του νεκρού και μερικά ακόμα σημαντικά στοιχεία (αριθ. 89.75)[26] (Πίν. 27 α). Μήκ. 0,083 και μέγ. πλ. 0,0235 μ.[27].

ΦΕΡΣΕΦΟΝΗΙ
ΠΟΣΕΙΔΙΠΠΟΣ ΜΥΣΤΗΣ
ΕΥΣΕΒΗΣ

Είναι η πρώτη επιγραφική μαρτυρία του ονόματος της θεάς του Κάτω Κόσμου στην Πέλλα[28]. Στο ερώτημα αν ο Ποσείδιππος ήταν μύστης μιας από τις γνωστές πανελλήνιες μυστηριακές λατρείες της Περσεφόνης ή κάποιας μυστηριακής λατρείας της θεάς στην Πέλλα, δεν θα μπορούσε να απαντήσει κανείς με τα στοιχεία που υπάρχουν ως αυτή τη στιγμή. Γεγονός είναι πάντως ότι την εποχή αυτή, στο τέλος του 4ου αι. π.Χ., η ανάγκη του ανθρώπου για την εξασφάλιση της ελπίδας ύπαρξης ζωής μετά το θάνατο, δημιούργησε έναν έντονο μυστικισμό, ενισχυμένο και από τα θρησκευτικά ρεύματα της εποχής[29]. Δεν θα ήταν περίεργη έτσι η ύπαρξη μιας μυστηριακής λατρείας με στόχο την εξασφάλιση της συνέχισης της ζωής στον άλλο κόσμο και στην Πέλλα, όπου θεότητες με χθόνιο χαρακτήρα, όπως ο Διόνυσος και η Αφροδίτη, είχαν εξέχουσα θέση στο πάνθεόν της[30].

Χρονολόγηση: Τέλος 4ου αι. π.Χ.

Κιβωτιόσχημος τάφος 2 (Σχέδ. 4· Πίν. 18 α-β)

Εσωτ. διαστ.: μήκ. 2,60, πλ. 1,60, βάθ. 1,90 μ.

Κτιστός με προσανατολισμό Α.-Δ. Ήταν καλυμμένος με τέσσερις πλάκες· την ανατολική και τη δυτική έσπασαν οι συλητές κατά την κάθοδό τους στον τάφο[31]. Στο πάνω μέρος των τοιχωμάτων μια σειρά λίθων, πλ. 0,45 και ύψ. 0,38 μ., με πατούρα, πλ. 0,08 και ύψ. 0,09 μ., στην επάνω πλευρά της εξέχει προς το εσωτερικό του τάφου. Λαξευτό θρανίο, μήκ. 1,60, πλ. 0,70 και ύψ. 0,40

(1993), σ. 1631, και ειδικότερα για τον τύπο, σ. 1637 κ.ε. Για την ανεύρεση στεφανιών μυρτιάς στους περισσότερους τάφους του 4ου αι. π.Χ., τα οποία ήταν τοποθετημένα μέσα ή πάνω σε τεφροδόχα αγγεία, βλ. Βοκοτοπούλου, Αίνεια, σ. 67.

25. Βοκοτοπούλου, Αίνεια, σ. 81.

26. Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Από τα νεκροταφεία της Πέλλας, ΑΕΜΘ 3 (1989), σ. 95.

27. Ο πρώτος στίχος βρίσκεται πάνω από το κεντρικό νεύρο και έχει μήκος 0,029 μ. Οι δύο άλλοι κάτω από αυτόν έχουν μήκος 0,043 και 0,02 μ. Το ύψος των γραμμάτων είναι 0,004-0,005 μ.

28. Για το σχολιασμό της επιγραφής, βλ. Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, ό.π., σ. 95, 96 και σημ. 18-23.

29. H. Jeanmaire, Dionysos. Histoire du culte de Bacchus, 1951, σ. 332 κ.ε., 390 κ.ε., 418, 429 κ.ε. J. Harrison, Prolegomena to the Study of Greek Religion, 1960, σ. 363 κ.ε., 453 κ.ε., 478 κ.ε.

30. Για τη λατρεία του Διονύσου στην Πέλλα, βλ. Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Η καλλιέργεια του αμπελιού και στοιχεία της λατρείας του Διονύσου στην Πέλλα, Αμπελοοινική ιστορία στο χώρο της Μακεδονίας και της Θράκης, Νάουσα 1993, (υπό εκτύπωση). Για τη λατρεία της χθόνιας Αφροδίτης, βλ. Ακαμάτη, Τάφοι Πέλλας, σ. 250 κ.ε.

31. Και αυτές οι καλυπτήριες έφεραν στις στενές πλευρές τους αναθύρωση για την καλύτερη αρμογή τους· βλ. και σ. 1.

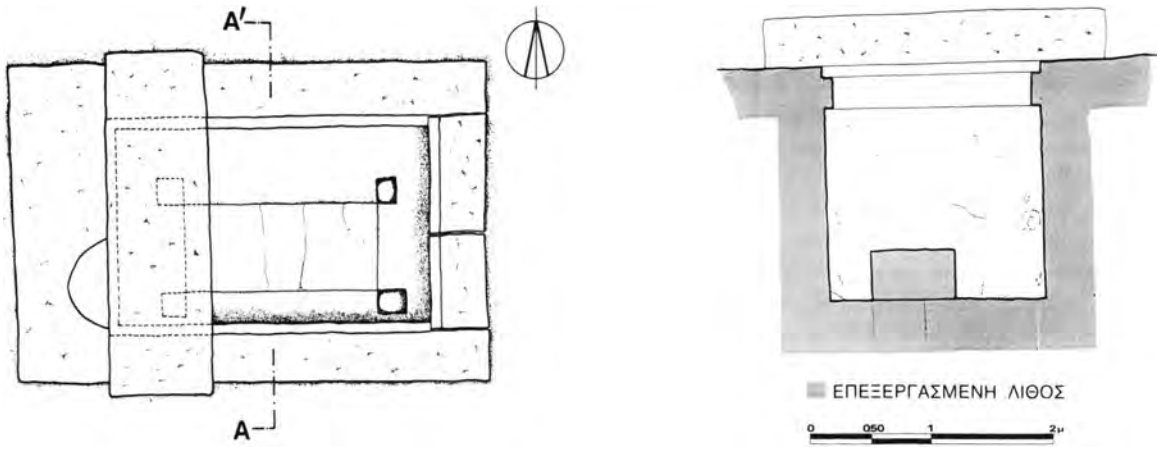

Σχέδ. 4. Κάτοψη και τομή του κιβωτιόσχημου τάφου 2.

μ., με προσανατολισμό Α.-Δ., διαμορφώνεται σε απόσταση 0,40 μ. από την ανατολική πλευρά του τάφου και 0,60 μ. από τη βόρεια. Είναι επιχρισμένο με λευκό κονίαμα. Στις τέσσερις κάτω γωνίες του θρανίου, στο δάπεδο του τάφου, ανοίγονται τέσσερα τετράπλευρα λαξεύματα[32] για τη στήριξη των ποδιών της ξύλινης νεκρικής κλίνης η οποία θα ήταν τοποθετημένη πάνω από το θρανίο[33].

Τα τοιχώματα του τάφου έφεραν λευκά κονιάματα απολεπισμένα, μεγάλες επιφάνειες των οποίων βρίσκονται στη θέση τους. Το κονίαμα έχει πάχος 0.01 μ. και φέρει επάλειψη λευκού χρώματος.

Ταφή - Κτερίσματα

Από την ταφή σώθηκαν λίγα οστά ενήλικου άνδρα 40 περίπου χρόνων[34] και σιδερένια καρφιά από την ξύλινη νεκρική κλίνη. Το κατώτερο στρώμα της επίχωσης ήταν γεμάτο με πήλινους επίχρυσους καρπούς μυρτιάς από το νεκρικό στεφάνι, κομμάτια από την οστέινη επιχρυσωμένη χοινικίδα του καθώς και λεπτά χάλκινα επίχρυσα φύλλα[35].

Πάνω στο δάπεδο βρέθηκαν:

1. Κομμάτια από δύο αποσαθρωμένα αλάβαστρα (Πίν. 27 ε). Το συγκολλημένο και συμπληρωμένο τμήμα του ενός έχει ύψος 0,164 μ. (αριθ. 89.38)[36]. Τα τέσσερα κομμάτια του άλλου αλάβαστρου δεν συγκολλούνται.

2. Τμήμα από την πρόσθια όψη πήλινου γυναικείου ειδωλίου με χιτώνα και ιμάτιο (αριθ. 89.51) (Πίν. 27 γ). Πηλός ρόδινος (5 YR 7/4). Σωζ. ύψ. 0,088 μ. Το δεξί χέρι στηρίζεται στη μέση.

32. Τα ανατολικά έχουν διαστάσεις 0,20×0,18×0,40 μ., 0,20×0,25×0,40 μ. και τα δυτικά 0,20×0,20×0,40 μ.

33. Μία τέτοια κλίνη θα είχε κατά προσέγγιση μήκος 2 και πλάτος 1.10 μ. Για ανάλογη τοποθέτηση κλινών που εξασφάλιζε την καλύτερη διατήρηση του ξύλου από την υγρασία, βλ. Αικ. Δεσποίνη, Ο τάφος της Κατερίνης, ΑΑΑ XII (1980), σ. 199, 200. Κ. Σισμανίδης, Ανασκαφή ταφικού τύμβου στην Αγία Παρασκευή Θεσσαλονίκης, ΑΕ 1986, σ. 76-77, 95. Ο ίδιος, Κλίνες, σ. 240.

34. Ορισμένα κτερίσματα (μαχαίρι, εργαλείο) συνηγορούν στην ταύτιση του φύλου του νεκρού.

35. Οι καρποί είναι ωοειδείς και σφαιρικοί, βλ. παραπάνω, σ. 79.

36. Για τον τύπο των αλαβάστρων βλ. σ. 9 κ.ε., αριθ. 89.45, τάφου 4.

3. Σιδερένια στλεγγίδα συγκολλημένη από δυό κομμάτια, μήκ. 0,255 και πλ. 0,036 μ. (αριθ. 89.91) (Πίν. 27 στ), και δύο ακόμα κομμάτια, μήκ. 0,115 και 0,05 μ., που δεν συγκολλούνται (αριθ. 89.102).

4. Λεπίδα σιδερένιου μαχαιριού και μέρος της λαβής, μήκ. 0,125 και πλ. 0,025 μ. (αριθ. 89.104).

5. Επίμηκες σιδερένιο εργαλείο με πλατιά τη μία άκρη, μήκ. 0,108 μ. (αριθ. 89.104α) (Πίν. 27 ζ).

Délos XVIII, σ. 213, πίν. LXXI, 573.

Χρονολόγηση: Τέλος 4ου αι. π.Χ.

Κιβωτιόσχημος τάφος 3 (Σχέδ. 5· Πίν. 18γ, 19 α)

Εσωτ. διαστ.: μήκ. 2,60, πλ. 1,45, βάθ. 2,15 μ.

Κτιστός με προσανατολισμό Α.-Δ. Ήταν καλυμμένος με τέσσερις πλάκες. Τα τοιχώματα του τάφου ήταν κτισμένα με τρεις ανισοϋψείς σειρές ορθογώνιων λίθων. Η πάνω σειρά με άνισο πλάτος στις τέσσερις πλευρές[37] και ύψος 0,35 μ. εξείχε προς το εσωτερικό του τάφου και έφερε πατούρα στο πάνω μέρος, πλ. και ύψ. 0,07 μ. Στις στενές πλευρές του τάφου, σε απόσταση 0,70 μ. από Β. και 0,50 μ. από Ν., υπάρχουν στην επάνω σειρά των δόμων δύο όμοιου μεγέθους λαξεύματα, διαστ. 0,30×0,20×0,23 μ., για την τοποθέτηση ξύλινων δοκαριών κάτω από τις σανίδες που κάλυπταν τον τάφο και εδράζονταν στην πατούρα.

Τα κονιάματα των τοιχωμάτων του τάφου που διατηρήθηκαν στη θέση τους είναι κυρίως λευκά· μόνο στο κάτω μέρος υπάρχει ζώνη μαύρου χρώματος, ύψ. 0,24 μ. Διακόσμηση με κονιάματα κόκκινου χρώματος και σε μίμηση φλεβωτού μαρμάρου είχε το δυτικό τοίχωμα του τάφου, όπως δείχνουν τα πεσμένα κονιάματα μπροστά απ' αυτό.

Σιδερένια καρφιά στο ανατολικό και το δυτικό τοίχωμα, κάτω από τις δοκοθήκες, βρέθηκαν στη θέση τους.

Ταφή - Κτερίσματα

Το λαξευμένο στο φυσικό βράχο δάπεδο του τάφου ήταν καλυμμένο από το αποσαθρωμένο ξύλο νεκρικής κλίνης ή άλλου ξύλινου σκεύους. Στην επίχωση του τάφου και κυρίως στο κατώτερο τμήμα της βρέθηκαν πήλινοι επίχρυσοι καρποί μυρτιάς από το νεκρικό στεφάνι, ωοειδείς και σφαιρικοί με σταυροειδείς χαράξεις, κομμάτια από την οστέινη επιχρυσωμένη χοινικίδα καθώς και χάλκινα επίχρυσα φύλλα[38].

1. 43 χάλκινες εφηλίδες προέρχονται από ξύλινο κιβώτιο, (αριθ. 89.108, 109, 113) (Πίν. 28 α): Τριάντα από αυτές, διαμ. 0,035-0,036 μ., έχουν λεπτό έλασμα και λιωμένο μολύβι στην κάτω επιφάνεια, όπου διακρίνεται μικρή οπή, θέση μικρού χάλκινου καρφιού. Σώζονται δύο από αυτά τα καρφιά, μήκ. 0,018-0,02 μ. Οι εφηλίδες με το λεπτό έλασμα στερεώνονταν πάνω σε μικρά χάλκινα καρφιά με τη βοήθεια του λιωμένου μολυβιού[39]. Αντίθετα δεκατρείς εφηλίδες από χοντρό έλασμα με δακτύλιο στην περιφέρειά τους έχουν σιδερένια καρφιά που σε αρκετές περιπτώσεις διαπερνούν το έλασμα[40].

37. Στη βόρεια πλευρά έχει πλάτος 0,55, στην ανατολική και δυτική 0,50 και στη νότια 0,85 μ.

38. Βλ. παραπάνω, σ. 79.

39. Το λιωμένο μολύβι έχει πάρει το σχήμα εφηλίδας σε μία περίπτωση (αριθ. 89.114α). Διατηρείται και το χάλκινο καρφί, χωμένο στο μολύβι.

40. Αυτό συμβαίνει σε τέσσερις εφηλίδες. Για χάλκινες εφηλίδες, βλ. Olynthus X, σ. 260 κ.ε., πίν. LXX-LXXIV. Corinth XII, σ. 140, πίν. 71, αριθ. 1015 κ.ε.

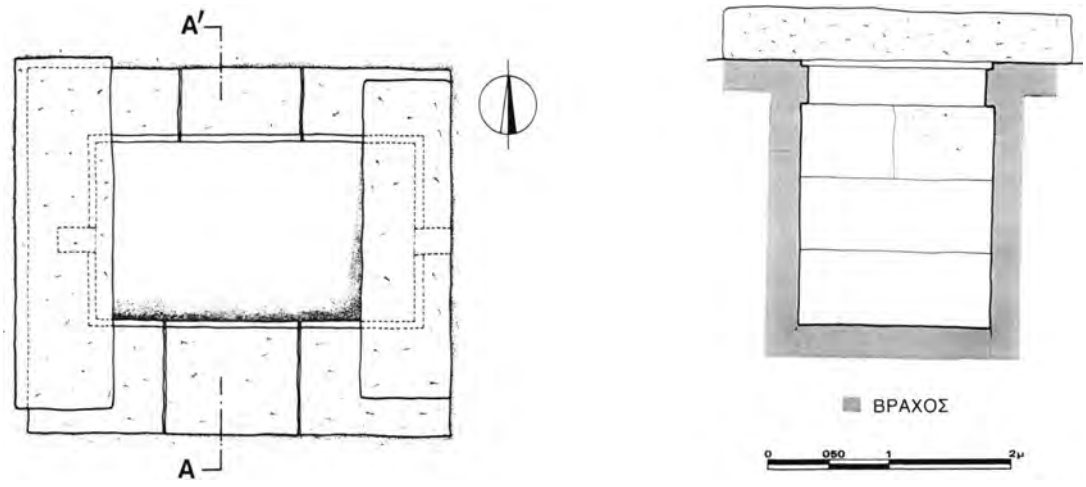

Σχέδ. 5. Κάτοψη και τομή του κιβωτιόσχημου τάφου 3.

2. Δύο μικροί χάλκινοι κρίκοι, διαμ. 0,008 μ. (αριθ. 89.113α), προέρχονται πιθανότατα από το ίδιο κιβώτιο.

3. Τρία κομμάτια οστέινου εργαλείου· το καλύτερα σωζόμενο έχει μήκος 0,05 μ. (αριθ. 89.108α) (Πίν. 28 δ). Διακοσμείται με χαράξεις και ένα πλατύ δακτύλιο[41].

4. Οκτώ επιπεδόκυρτοι γυάλινοι οφθαλμοί, διαμ. 0,027 μ., και άλλοι οκτώ με έντονα κυρτή επιφάνεια, διαμ. 0,022 μ., με μικρή οπή στην κάτω επιφάνεια[42] (αριθ. 89.113β) (Πίν. 28 β).

5. Σκυφίδιο (αριθ. 89.579) (Σχέδ. 6). Λείπει μικρό τμήμα του. Πηλός κοκκινωπός κίτρινος (5 YR 7/6), γάνωμα σκοτεινό καστανό απολεπισμένο. Ύψ. 0,025, διάμ. βάσης 0,05, διάμ. στομίου 0,078 μ. Βάση δακτυλιόσχημη, αβαθής κοιλιά και χείλος που κλίνει προς τα μέσα.
Ακαμάτη, Τάφοι Πέλλας, σ. 111, αριθ. 19, σχέδ. 20, πίν. 47.

6. Λυχνάρι μελαμβαφές συγκολλημένο (αριθ. 89.169) (Σχέδ. 7· Πίν. 27 δ). Λείπει τμήμα του σώματος. Πηλός ρόδινος (5 YR 7/4), γάνωμα μαύρο στιλπνό. Ύψ. 0,045, μήκ. 0,10, διάμ. βάσης 0,042, διάμ. οπής πλήρωσης 0,02 μ. Βάση δισκόμορφη, περίγραμμα καμπύλο. Στο πάνω μέρος γύρω από το κυκλικό στόμιο δύο αυλακώσεις. Μυκτήρας κοντός με καμπύλη απόληξη και κυκλική οπή. Απόφυση διάτρητη, ελλιπής.
Corinth IV, II, σ. 32, εικ. 14, αριθ. 34, 45 (τύπος VII). The Athenian Agora IV, σ. 72, πίν. 10, αριθ. 311 (τύπος 25B).

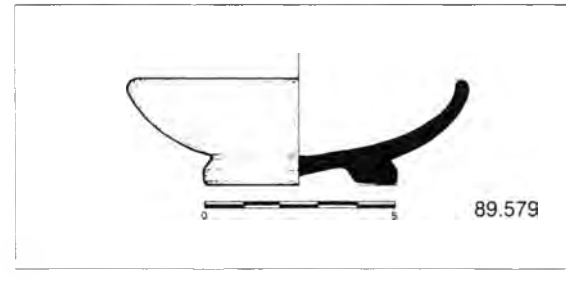

Σχέδ. 6.

41. Délos XVII, σ. 247, 248, πίν. LXXIX, αριθ. 668, 1. Chavane, Études Chypriotes XII, σ. 75, πίν. XVIII, αριθ. 579.
42. Οι οφθαλμοί ενισχύουν την άποψη της ύπαρξης κλίνης του γνωστού τύπου, με τα ορθογώνια πόδια, βλ. τάφο 1.

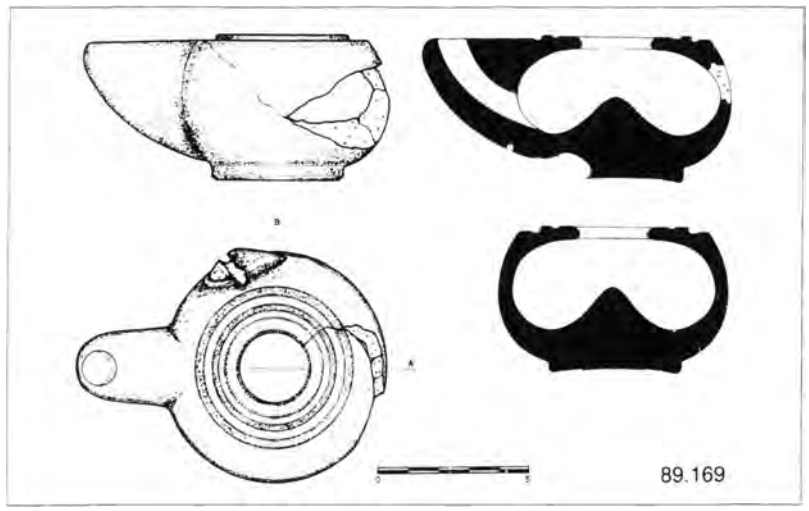

Σχέδ. 7.

7. Τμήμα μελαμβαφούς πινακίου (αριθ. 89.81α) (Πίν. 28 γ). Πηλός ρόδινος (5 YR 7/4), γάνωμα μαύρο απολεπισμένο. Σωζ. ύψ. 0,022, μήκ. 0,09 μ. Στο κάτω μέρος της βάσης ομόκεντροι κύκλοι με μαύρο γάνωμα και χαρακτή επιγραφή: *ΔΩΡΙΜΑ*[43], που έγινε μετά το ψήσιμο του αγγείου.

8. Βάση μελαμβαφούς σκυφιδίου (αριθ. 89.81β). Πηλός κοκκινωπός κίτρινος (5 YR 7/6). Ύψ. 0,025, διάμ. βάσης 0,067 μ. Τέσσερα εμπίεστα ανθέμια σε σταυροειδή διάταξη στην εσωτερική επιφάνεια.

9. Χρυσό δακτυλίδι (αριθ. 89.81) (Πίν. 29 γ), διάμ. κρίκου 0,02 μ.

10. Χρυσό σκουλαρίκι (αριθ. 89.79) (Πίν. 29 γ), διάμ. 0,011 μ. Ο κρίκος με συρματοτεχνική απολήγει σε κεφάλι λιονταριού.

Αρχαία Μακεδονία, Οδηγός Έκθεσης, 1988, σ. 354, αριθ. 314, σ. 382, αριθ. 352.

11. Χρυσό σκουλαρίκι (αριθ. 89.80) (Πίν. 29 γ), διάμ. 0,01 μ. Ο κρίκος με συρματοτεχνική απολήγει σε ρόδακα.
Ακαμάτη, Τάφοι Πέλλας, σ. 209, αριθ. 410, πίν. 41. Gli ori di Taranto, σ. 190, αριθ. 127.

12. Χρυσό φύλλο δάφνης (αριθ. 89.76) (Πίν. 29 α), με πρόχειρα χαραγμένη επιγραφή: *ΦΙΛΟΞΕΝΑ*, προφανώς το όνομα της νεκρής. Το φύλλο, χωρισμένο με το κεντρικό νεύρο του σε δύο τμήματα, έχει μήκος 0,082 και μέγ. πλάτος 0,028 μ. Τα γράμματα της επιγραφής ακολουθούν την κάτω καμπύλη πλευρά του. Η χάραξη είναι αβαθής. Ύψ. γραμμάτων 0,003 μ.[44].

Χρονολόγηση: Τέλος 4ου αι. π.Χ.

43. Είναι γνωστό το γυναικείο όνομα Δώρημα, με η αντί ι, βλ. D. Robinson, New Greek Inscriptions, AJPh XXXI (1910), σ. 384, αριθ. 26 και A Lexicon of Greek Personal Names (έκδ. P.M. Fraser - E. Mattheus), 1987, σ. 144. Επίσης, SEG XXXVIII (1988) σ. 479 I, 18 (Ιλλυρία)· XXIV (1969) σ. 734 (Θράκη).

44. Για το σχολιασμό της επιγραφής, βλ. Μ. Λιλιμπάκη- Ακαμάτη, Από τα νεκροταφεία της Πέλλας, ΑΕΜΘ 3 (1989), σ. 94. Για τη συνήθεια τοποθέτησης χρυσών φύλλων στους τάφους με τα ονόματα των νεκρών, βλ. σ. 98, επίσης, Π. Θέμελης, Ο τάφος της Φιλημήνας, Γ΄ Επιστημονική συνάντηση για την ελληνιστική κεραμική, Αθήνα 1994, σ. 154, πίν. 82β.

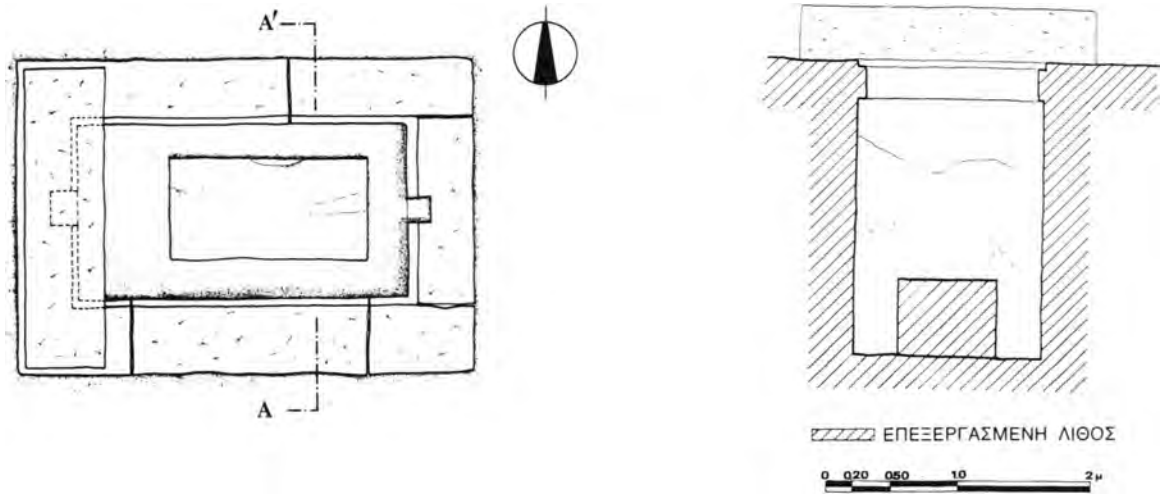

Σχέδ. 8. Κάτοψη και τομή του κιβωτιόσχημου τάφου 4.

Κιβωτιόσχημος τάφος 4 (Σχέδ. 8· Πίν. 19 β)

Εσωτ. διαστ.: μήκ. 2,50, πλ. 1,30, βάθ. 2,20 μ.

Λαξευτός στο φυσικό βράχο με προσανατολισμό Α.-Δ. Ήταν καλυμμένος με τέσσερις πλάκες. Στο πάνω μέρος του τάφου μία σειρά λίθων, πλ. 0,40-0,50 και ύψ. 0,30 μ., εξέχει προς το εσωτερικό του, με πατούρα στην πάνω πλευρά, πλ. 0,05-0,08 και ύψ. 0,05 μ., και δύο λαξεύματα στο μέσον ακριβώς των στενών πλευρών, διαστ. 0,18×0,18×0,14 και 0,08×0,09×0,14 μ., προορισμένα να δεχτούν ξύλινο δοκάρι.

Σε απόσταση 0,30 μ. από το ανατολικό τοίχωμα και 0,25 μ. από το βόρειο υπάρχει λαξευτό θρανίο επιχρισμένο με κονίαμα, μήκ. 1,50, πλ. 0,75 και ύψ. 0,55 μ. Επάνω του ήταν τοποθετημένη η ξύλινη νεκρική κλίνη[45].

Τα τοιχώματα του τάφου ήταν επιχρισμένα με κονιάματα, στο μεγαλύτερο μέρος τους φθαρμένα[46]. Έφεραν από κάτω προς τα πάνω τρεις ζώνες με λευκό, μαύρο και κίτρινο χρώμα, πλ. 0,80, 0,17 και 0,87 μ. αντίστοιχα (Πίν. 20 β). Ακολουθούν τρεις στενές ταινίες με λευκό, κόκκινο και μαύρο χρώμα, πλ. 0,01, 0,015 και 0,02 μ. αντίστοιχα[47]. Στη συνέχεια υπάρχει λευκή ζώνη, πλ. 0,045 μ. και πάνω από αυτή ταινία, πλ. 0,02 μ., με ιωνικό κυμάτιο. Το βάθος είναι κόκκινο, το περίγραμμα των αυγών λευκό, το εσωτερικό τους γαλάζιο. Ανάμεσα στα αυγά του κυματίου σχηματίζονται λευκοί ρόμβοι. Ακολουθεί ζώνη με διάφορα αντικείμενα του γυναικωνίτη που προβάλλουν σε λευκό βάθος. Στο νότιο τοίχωμα διακρίνεται κυλινδρική πυξίδα με ρόδινο χρώμα[48]. Η βάση, που αποδίδεται προοπτικά, και το χείλος κάτω από το κάλυμμα δηλώνονται με πιο σκοτεινό κόκκινο, βυσσινί χρώμα. Το κάλυμμα διακοσμείται στο πάνω μέρος του με ιωνικό κυμάτιο ανάλογο αυτού της

45. Βλ. υποσημ. 33.

46. Για τον τρόπο επίχρισης, βλ. παραπάνω, σ. 75.

47. Στο μέσο της μαύρης ζώνης διακρίνεται λευκή γραμμή, πλ. 0,005 μ.

48. Έχει ύψος 0,28 και πλάτος 0,185 μ. Παρόμοια είναι και η πυξίδα που απεικονίζεται σε τοιχογραφία κιβωτιόσχημου τάφου του ανατολικού νεκροταφείου της Πέλλας, βλ. Μ. Σιγανίδου, ΑΔ 31 (1976), Χρονικά, Πίν. 201 β.

ταινίας που περιγράφτηκε παραπάνω. Γύρω από το αγγείο υπάρχει στεφάνι με κίτρινο ανοικτό και σκοτεινό χρώμα. Σε απόσταση 0,01 μ. προς τα αριστερά εικονίζεται άλλη κυλινδρική πυξίδα με γαλάζιο χρώμα, προφανώς ασημένια, ύψ. 0,14 και πλ. 0,105 μ. Σε απόσταση 0,035 μ. από αυτή παριστάνεται κιβώτιο αποδομένο προοπτικά[49]. Η κύρια όψη έχει χρώμα κίτρινο πορτοκαλί, η πλάγια καστανό κόκκινο. Με καστανό κόκκινο χρώμα είναι βαμμένα και τα πόδια καθώς και ο κεντρικός κανόνας και το κάλυμμά της. Από το κιβώτιο κρέμεται μία γαλάζια ταινία. Λίγο ψηλότερα διακρίνεται μικρό τμήμα κόκκινης ταινίας εξαρτημένης πιθανώς από κάποιο καρφί. Κρυμμένο εν μέρει από το κιβώτιο προβάλλει ημικυκλικό αντικείμενο με γαλάζιο χρώμα. Έχει ύψος 0,14 και διάμετρο στομίου 0,125 μ. Είναι ίσως ανεστραμμένος ασημένιος σκύφος. Στο βόρειο τοίχωμα διακρίνεται μυροδοχείο με γαλάζιο χρώμα, προφανώς ασημένιο, ύψ. 0,14 μ.[50], με ιδιαίτερα λεπτό λαιμό και ανάγλυφη ταινία στους ώμους. Δίπλα του, σε απόσταση 0,045 μ., διακρίνεται το χείλος και ο λαιμός άλλου μυροδοχείου με πιο σκοτεινό γαλάζιο χρώμα, ύψ. 0,035 μ. Στο ανατολικό τοίχωμα παριστάνονται ένα αλάβαστρο με κίτρινο χρώμα, προφανώς επίχρυσο, σκιασμένο στο αριστερό μέρος με μαύρο χρώμα, ύψ. 0,233 μ., και σε απόσταση 0,045 μ. από αυτό το κάτω μέρος πυξίδας με σκοτεινό γαλάζιο χρώμα (Πίν. 20 α). Στο πάνω τμήμα της ζώνης υπάρχει γιρλάντα με χρώματα κίτρινο και πράσινο, από την οποία εξαρτώνται δεξιά ταινίες με σκοτεινό και ανοικτό γαλάζιο και κόκκινο χρώμα που απολήγουν σε δύο μαύρους ιμάντες[51]. Στο αριστερό τμήμα της παράστασης διακρίνεται στεφάνι αποδομένο προοπτικά. Έχει στέλεχος σκοτεινό γαλάζιο και φύλλα με ανοικτό πράσινο χρώμα. Το κόκκινο χρώμα που διακρίνεται δίπλα στα φύλλα προερχεται πιθανώς από κάποια ταινια.

Ταφή - Κτερίσματα

Στην επίχωση του τάφου βρέθηκαν λίγα οστά, που ανήκουν σε ενήλικο-ώριμο άτομο, ακαθορίστου φύλου[52] καθώς και σιδερένια καρφιά από την ξύλινη νεκρική κλίνη, που ήταν τοποθετημένη πάνω από το θρανίο.

1. Εννέα χάλκινες εφηλίδες, διαμ. 0,044 μ., με δακτύλιο στην περιφέρεια και σιδερένια καρφιά (αριθ. 89.112α), 41 μικρά χάλκινα καρφιά, μήκ. 0,026 και διαμ. κεφαλής 0,0103 μ. (αριθ. 89.112β) –σε ένα μικρό χάλκινο καρφί διατηρείται και η ροδέλα που το έσφιγγε– καθώς και έξι μικροί χάλκινοι κρίκοι, διαμ. 0,009 και 0,014 μ. (αριθ. 89.112γ) (Πίν. 29 ε-στ). Όλα προέρχονται από τη διακόσμηση των ποδιών, του καλύμματος και των πλευρικών όψεων ξύλινου σκεύους[53].

2. 28 λεπτά κυλινδρικά ελάσματα χρυσού, στελέχη περιδεραίου, μήκ. 0,008-0,01 μ. και 18 πήλινες επιχρυσωμένες ψήφοι περιδεραίου με κάθετες χαράξεις, μήκ. 0,017 μ. (αριθ. 89.121) (Πίν. 29 δ).

3. Γυάλινος οφθαλμός, διαμ. 0,023 μ. (αριθ.

49. Έχει μήκος 0,28 και πλάτος 0,16 μ. Για παρόμοια παράσταση, βλ. Μ. Σιγανίδου, ό.π. Για ξύλινα κιβώτια, βλ. M. Vaulina - A. Wasowicz, ό.π. (υποσημ. 22), σ. 135 κ.ε. Γενικότερα, Richter, Furniture, σ. 72 κ.ε. E. Brümmer, Griechische Truhenbehälter, JdI 100 (1985), σ. 1-168.

50. Βλ. και Μ. Σιγανίδου, ό.π.

51. Βλ. και Χρ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, Τα επιτάφια μνημεία από τη μεγάλη Τούμπα της Βεργίνας, 1984, σ. 192, πίν. 50. Επίσης, St. Miller, The Tomb of Lyson and Kallikles: A Painted Macedonian Tomb, 1993, πίν. 1.

52. Η διακόσμηση των τοιχωμάτων του τάφου και ορισμένα κτερίσματα (π.χ. αλάβαστρα) είναι ενδεικτικά γυναικείου φύλου.

53. Το σκεύος θα μπορούσε να είναι ένα κιβώτιο, βλ. Θησαυροί Αρχαίας Μακεδονίας, Οδηγός έκθεσης 1979, σ. 197, πίν. 18-19, 55. Richter, Furniture, σ. 399, 401, 403. Για τη χρήση των μικρών χάλκινων καρφιών στην προσήλωση διακοσμητικών πλακών σε ξύλινα σκεύη, βλ. Richter, Furniture, εικ. 67, 474.

89.121β) με μικρή οπή στην κάτω επιφάνεια και ορθογώνιο κομμάτι γυαλιού, μήκ. 0,03 και πλ. 0,021 μ. (αριθ. 89.121γ), από τη διακόσμηση της νεκρικής κλίνης[54].

4. Οστέινο ωοειδές αντικείμενο με καμπύλη εγκοπή στο πάνω μέρος και τεμνόμενες χαράξεις στην πίσω επιφάνεια, μήκ. 0,06 μ., για την ασφαλέστερη επικόλλησή του σε ξύλινη επιφάνεια (αριθ. 89.121α) (Πίν. 30 ε).

5. 25 οστέινοι αστράγαλοι.

Δυτικά του θρανίου βρέθηκαν:

6. Μικρή μελαμβαφής πυξίδα συγκολλημένη (αριθ. 89.42) (Σχέδ. 9· Πίν. 30 β). Πηλός κόκκινος κίτρινος (5 YR 7/ 6), μαύρο στιλπνό γάνωμα. Ύψ. 0,045, διάμ. βάσης 0,05, διάμ. στομίου 0,043 μ. Η βάση δακτυλιόσχημη, τα τοιχώματα κάθετα, το στόμιο κλίνει ελαφρώς προς τα μέσα. Πάνω και κάτω από το δακτυλίδι της βάσης χαράξεις με κόκκινο χρώμα. Χωρίς κάλυμμα. Kerameikos XIV, σ. 131, πίν. 56, 4, 8 με χαμηλότερη βάση (400 π.Χ.). The Athenian Agora XII, σ. 177, αριθ. 1311, 1312, εικ. 11, πίν. 43 (4ος αι. π.Χ.). Βλ. και Βοκοτοπούλου, Αίνεια, σ. 69, πίν. 40γ.

7. Αλάβαστρο ακέραιο (αριθ. 89.45) (Σχέδ. 9). Λείπει μικρό τμήμα από το πάνω μέρος του σώματος. Η επιφάνεια είναι διαβρωμένη. Ύψ. 0,23 μ. Βάση επίπεδη, χείλος ταινιωτό με καμπύλη απόληξη. Στο πάνω μέρος του σώματος δύο μικρές μαστοειδείς αποφύσεις. Διακοσμείται με ταινίες κίτρινου χρώματος, από τις οποίες σώζεται καλύτερα αυτή του λαιμού.

Τα αλάβαστρα, γυάλινα και λίθινα, είναι πολύ διαδεδομένο κτέρισμα για πολλούς αιώνες. Για τα γυάλινα αλάβαστρα του 4ου αι. π.Χ. έχει αποδειχθεί ότι κατασκευάζονταν σε εργαστήριο του Αιγαίου[55], όμως για τα λίθινα η έρευνα δεν έχει ακόμη προχωρήσει αρκετά. Τα αλάβαστρα του νεκροταφείου της Πέλλας βρέθηκαν ιδιαίτερα διαβρωμένα, όπως και τα περισσότερα λίθινα που ακουμπούσαν για αιώνες πάνω σε επιχρισμένες με κονίαμα επιφάνειες, καθώς το λεπτό σχοινί με το οποίο ήταν κρεμασμένα στα τοιχώματα του τάφου κόπηκε[56].

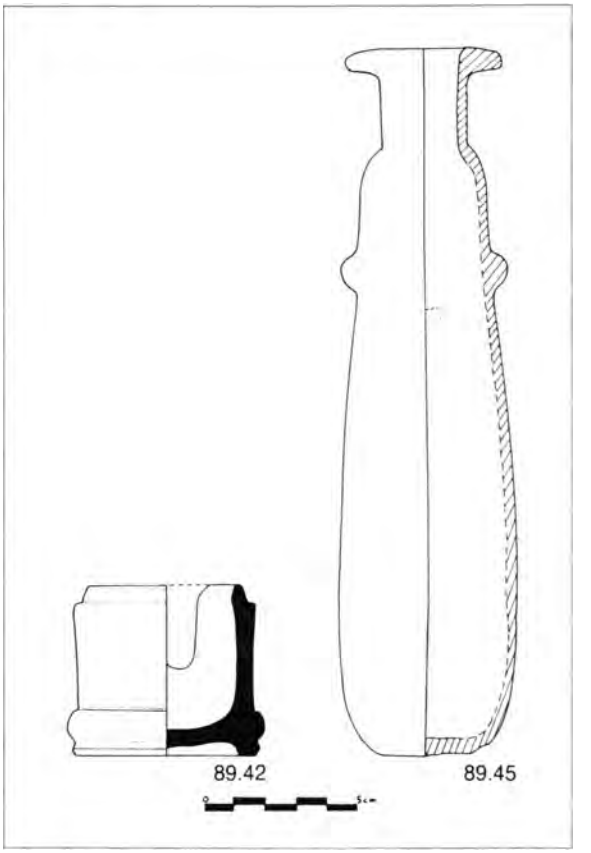

Σχέδ. 9.

8. Αλάβαστρο όμοιου τύπου με το παραπάνω (αριθ. 89.46), ακέραιο. Ύψ. 0,11 μ.

54. Τα διακοσμητικά αυτά στοιχεία ενισχύουν την άποψη της ύπαρξης κλίνης του γνωστού τύπου με τα ορθογώνια πόδια, βλ. παραπάνω, σ. 75 κ.ε.

55. Βοκοτοπούλου, Αίνεια, σ. 26-27. Γενικότερη βιβλιογραφία για το είδος αυτό του αγγείου, Δ. Γραμμένος - Μ. Τιβέριος, ό.π. (υποσημ. 22), σ. 23-24.

56. Βοκοτοπούλου, Αίνεια, σ. 64 και πίν. 1. Για το σχήμα του αριθ. 89.45, βλ. ό.π., πίν. 36β και Kerameikos XIV, σ. 36, πίν. 34, 9 (24, 11-13, με πλατύτερο χείλος, πρώιμο β΄ μισό 4ου αι. π.Χ.). Επίσης, Αρχαία Μακεδονία, Οδηγός έκθεσης, 1988, σ. 313, αριθ. 269, από το ανατολικό νεκροταφείο της Πέλλας. Βλ. και Gli ori di Taranto, σ. 422, πίν. LXXVI 3-4.

Επάνω στο θρανίο βρέθηκαν:

9. Μολύβδινο αλάβαστρο (αριθ. 89.44) (Πίν. 30 γ), ακέραιο. Ύψ. 0,135, διάμ. βάσης 0,062 και διάμ. στομίου 0,027 μ. Επίπεδη βάση και λεπτό ταινιωτό χείλος. Η επιφάνεια είναι διαβρωμένη.
Για το σχήμα, βλ. Gli ori di Taranto, σ. 54, αριθ. 4, 55 (τελευταίο τέταρτο 4ου αι. π.Χ.). Για την καλύτερη διατήρηση αρωμάτων σε μολύβδινα αγγεία, βλ. Plinius, Naturalis Historia 13, 3, 19.

10. Πήλινο ειδώλιο ιθυφαλλικής μορφής (αριθ. 89.43) (Πίν. 30 α). Λείπουν το κεφάλι και το κάτω μέρος των ποδιών. Πηλός κοκκινωπός κίτρινος (7.5 YR 6/6). Ύψ. 0,07 μ. Το αριστερό χέρι στηρίζεται στη μέση, με το δεξί κρατάει το πηγούνι του. Φοράει κοντό ρούχο που αφήνει ακάλυπτα τα γεννητικά όργανα. Πίσω κυκλική οπή.
Για τον τύπο, βλ. ΤΚ ΙΙ, σ. 420, αριθ. 5, σ. 422, αριθ. 11. Bell, Morgantina I, σ. 211, αριθ. 718, 719, πίν. 115 (κωμικός ηθοποιός της Μέσης Κωμωδίας). Βλ. και Σ. Πινγιάτογλου, Η κοροπλαστική της Αιγύπτου κατά τους ελληνιστικούς και ρωμαϊκούς χρόνους, 1993, σ. 66, αριθ. 75 (Πρίαπος).

11. Τμήμα ειδωλίου γυναικείας μορφής (αριθ. 89.69). Σώζεται ο δεξιός ώμος. Πηλός καστανός (7.5 YR 5/4). Σωζ. ύψ. 0,06 μ.

12. Χρυσό περίαπτο με ανάγλυφο κόμπο (αριθ. 89.118α) (Πίν. 29 β), μήκ. 0,016 μ.
Gli ori di Taranto, σ. 214, αριθ. 147.

Στην επίχωση του εσωτερικού του τάφου βρέθηκαν και αρκετά όστρακα μελαμβαφών αγγείων, σκυφιδίων, μερικά με εμπίεστα ανθέμια στο εσωτερικό της βάσης, κανθάρων, πινακίων, ένα από λαιμό οινοχόης με διακόσμηση τύπου Δυτικής Κλιτύος, που παρεισέφρυσαν από τα κενά των καλυπτήριων πλακών.

Χρονολόγηση: Τέλος 4ου αι. π.Χ.

Κιβωτιόσχημος τάφος 5 (Σχέδ. 10· Πίν. 19 γ, 22 β)

Εσωτ. διαστ.: μήκ. 2,50, πλ. 1,50, βάθ. 2,15 μ.

Κτιστός, με προσανατολισμό Α.-Δ. Ήταν καλυμμένος με τέσσερις πλάκες με κυρτή την επάνω επιφάνειά τους. Τα τοιχώματα του τάφου φέρουν τρεις σειρές δόμων ίσου ύψους 0,50 μ., και στο πάνω μέρος μία ακόμα σειρά, πλ. 0,45-0,50 και ύψ. 0,30 μ., που εξέχει προς το εσωτερικό, με πατούρα στην πάνω πλευρά, πλ. και ύψ. 0,05 μ.

Τα τοιχώματα ήταν επιχρισμένα με λευκά κονιάματα, πολλά από τα οποία βρέθηκαν μέσα στην επίχωση του τάφου.

Ταφή - Κτερίσματα

Στην επίχωση βρέθηκαν λίγα οστά ενήλικου-ώριμου άνδρα 30-50 χρόνων και ελάχιστα κτερίσματα:

1. Έξι χάλκινα νομίσματα Αλεξάνδρου Γ΄ (αριθ. 89.84-88) (Πίν. 31 α-β). Εμπροσθότυπος: Κεφάλι νέου με ταινία προς τα αριστερά. Οπισθότυπος: Άλογο προς τα αριστερά. Διάμ.: αριθ. 89.84α,β, 0,016 και 0,014 μ., αριθ. 89.86, 0,015 μ., αριθ. 89.87α,β, 0,015 μ., αριθ. 89.88, 0,014 μ.
Gaebler, Die antiken Münzen, σ. 169, πίν. XXXI, αριθ. 25.

2. Σιδερένια καρφιά και ένας γυάλινος οφθαλμός από τη διακόσμηση της ξύλινης νεκρικής κλίνης (αριθ. 89.88β).

3. Κομμάτι σιδερένιας στλεγγίδας.

4. Από επένδυση ξύλινου κιβωτίου, χάλκινα ελάσματα, μικρά χάλκινα καρφιά, δύο χάλκινοι κρίκοι, διάμ. 0,015 μ.[57] (αριθ. 89.88α) (Πίν. 30 θ).

57. Richter, Furniture, σ. 72 κ.ε., πίν. 399, 401.

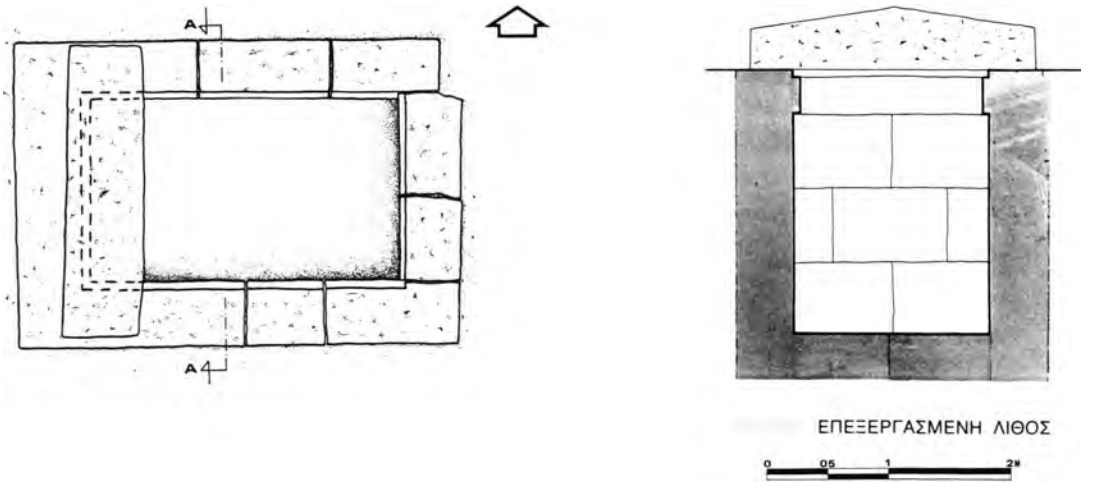

Σχέδ. 10. Κάτοψη και τομή του κιβωτιόσχημου τάφου 5.

5. Οινοχόη συμπληρωμένη στο λαιμό, το στόμιο και τη λαβή και συγκολλημένη (αριθ. 89.170) (Πίν. 30 δ). Πηλός κοκκινωπός κίτρινος (5 YR 7/6). Ύψ. 0,29, διάμ. βάσης 0,095, διάμ. στομίου 0,125 μ. Πλ. λαβής 0,025 μ. Η βάση δισκόμορφη, το χείλος κλίνει προς τα έξω, η λαβή ταινιωτή.
The Athenian Agora XII, σ. 204, 350, αριθ. 1618, πίν. 73 (350-320 π.Χ.).

6. Μικρή χάλκινη πυξίδα με κάλυμμα, συγκολλημένη (αριθ. 89.170α) (Πίν. 30 ζ). Ύψ. 0,028, διάμ. βάσης 0,03, διάμ. καλύμματος 0,033 μ.
Ακαμάτη, Τάφοι Πέλλας, σ. 168, αριθ. 53, πίν. 10.

7. Δύο χάλκινες σπάτουλες, μήκ. 0,185 μ. (αριθ. 89.170β,ε) (Πίν. 30 η).
Délos XVIII, σ. 221 κ.ε., πίν. LXXIV, αριθ. 599, 601. Olynthus X, σ. 352 κ.ε., πίν. CXII. Chavane, Études Chypriotes XII, σ. 23, αριθ. 153, 158, 159 πίν. VII.

8. Χάλκινη περόνη, μήκ. 0,028 μ. (αριθ. 89.170γ) (Πίν. 30 θ).
Délos XVIII, σ. 276, εικ. 313-315.

9. Χάλκινο έλασμα, μήκ. 0,077 μ. (αριθ. 89.170δ) (Πίν. 30 στ), αναδιπλωμένο, πιθανώς από χείλος αγγείου.

Χρονολόγηση: Τέλος 4ου αι. π.Χ.

Κιβωτιόσχημος τάφος 6 (Σχέδ. 11· Πίν. 20 γ, 21 γ).

Εσωτ. διαστ.: μήκ. 0,95, πλ. 0,95, βάθ. 0,85 μ.

Λαξευτός με προσανατολισμό Α.-Δ. Ήταν καλυμμένος με δύο πλάκες. Στο πάνω μέρος του σχηματίζεται πατούρα, πλ. και ύψ. 0,05 μ. Στο δάπεδο του τάφου και σε απόσταση 0,20 μ. από το βόρειο τοίχωμα και 0,25 μ. από το ανατολικό διαμορφώνεται λαξευτό θρανίο, διαστ. 0,40×0,30×0,05 μ., επάνω στο οποίο θα ήταν τοποθετημένη μικρή ξύλινη λάρνακα με τα αποτεφρωμένα οστά.

Τα τοιχώματα του τάφου ήταν επιχρισμένα με κονιάματα. Με χαράξεις δημιουργούνται ανισοϋψείς εναλλασσόμενες λευκές και μαύρες ζώνες[58]. Στη ζώνη με τα λευκά κονιάματα κάθετες χαράξεις αποδίδουν ορθογώνιες λιθοπλίνθους, μήκ. 0,40 μ. και πλ. 0,45 μ.

58. Μία λευκή, ύψ. 0,25 μ., κάτω από την πατούρα, δύο μαύρες, ύψ. 0,055 και 0,075 μ. αντίστοιχα, μία λευκή, ύψ. 0,25 και μία μαύρη, ύψ. 0,16 μ.

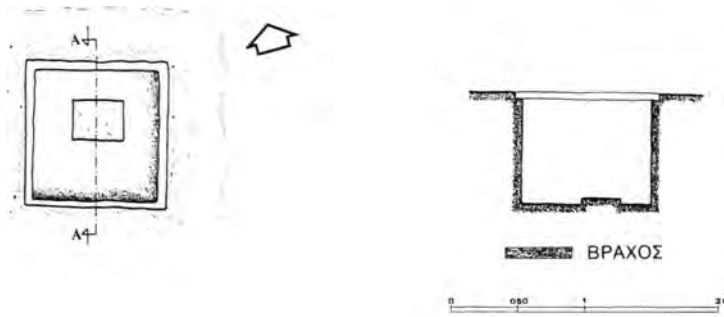

Σχέδ. 11. Κάτοψη και τομή του κιβωτιόσχημου τάφου 6.

Ταφή - Κτερίσματα

Από την ταφή διασώθηκαν μόνο λίγα οστά για τα οποία η ανθρωπολογική εξέταση δεν έδωσε κανένα συγκεκριμένο στοιχείο.

Βρέθηκαν κομμάτια σιδερένιας στλεγγίδας που δεν συγκολλούνται, χάλκινο κομμάτι εργαλείου από την υποδοχή της ξύλινης λαβής του, μήκ. 0,06 μ. και επίμηκες σιδερένιο εργαλείο, μήκ. 0,103 μ. (αριθ. 89.170στ) (Πίν. 31 γ).

Κιβωτιόσχημος τάφος 7 (Σχέδ. 12· Πίν. 20 δ, 21 α)

Εσωτ. διαστ.: μήκ. 3,30, πλ. 1,60, βάθ. 1,80 μ.

Κτιστός με προσανατολισμό Α.-Δ. Ήταν καλυμμένος με έξι πλάκες. Τα τοιχώματα του τάφου έφεραν τρεις σειρές λιθόπλινθων ίσου ύψους, 0,50 μ., και στο πάνω μέρος μία ακόμη σειρά, πλ. 0,45 μ. και ύψ. 0,40 μ., με πατούρα στην επάνω πλευρά, πλ. και ύψ. 0,08 μ. Στις μακριές πλευρές του τάφου η πατούρα διακόπτεται από τέσσερα ισομεγέθη περίπου λαξεύματα, δύο σε κάθε πλευρά, διαστ. 0,20×0,25 και βάθ. 0,15 μ., στα οποία τοποθετούνταν ξύλινες δοκοί πάνω στις οποίες στηρίζονταν οι καλυπτήριες ξύλινες σανίδες.

Προς τις στενές πλευρές του τάφου, σε απόσταση 0,50 μ. από το ανατολικό και 0,18 μ. από το δυτικό τοίχωμα και σε ίση απόσταση, 0,10 μ., από τις μακριές πλευρές, ανοίγονται δύο ορθογώνιοι λάκκοι με διαστάσεις 1,35×0,40×0,25 μ. ο δυτικός και 1,35×0,50×0,25 μ. ο ανατολικός, όπου ήταν τοποθετημένα τα πόδια της νεκρικής κλίνης.

Τα τοιχώματα του τάφου ήταν επιχρισμένα με λευκά κονιάματα, απολεπισμένα.

Ταφή - Κτερίσματα

Τα οστά που διασώθηκαν ανήκουν σε ενήλικο-ώριμο άτομο, ακαθορίστου φύλου.

Από τη διακόσμηση της ξύλινης νεκρικής κλίνης προέρχονται:

1. Τέσσερις γυάλινοι οφθαλμοί, οκτώ φύλλα γυάλινου ανθεμίου και τρία ορθογώνια κομμάτια γυαλιού για επίθετα φύλλα χρυσού[59] (αριθ. 89.88β). Από την κλίνη προέρχονται και πολλά σιδερένια καρφιά.

Από ξύλινο κιβώτιο προέρχονται:

2. Έντεκα χάλκινες εφηλίδες με σιδερένια καρφιά, εννέα με δακτύλιο γύρω από την κυρτή περιφέρεια, δύο με κόμπο στο μέσο, διαμ. 0,04 μ. (αριθ. 89.107α) (Πίν. 31 δ).

59. Για τα διακοσμητικά αυτά στοιχεία των κλινών, βλ. παραπάνω, σ. 75 κ.ε.

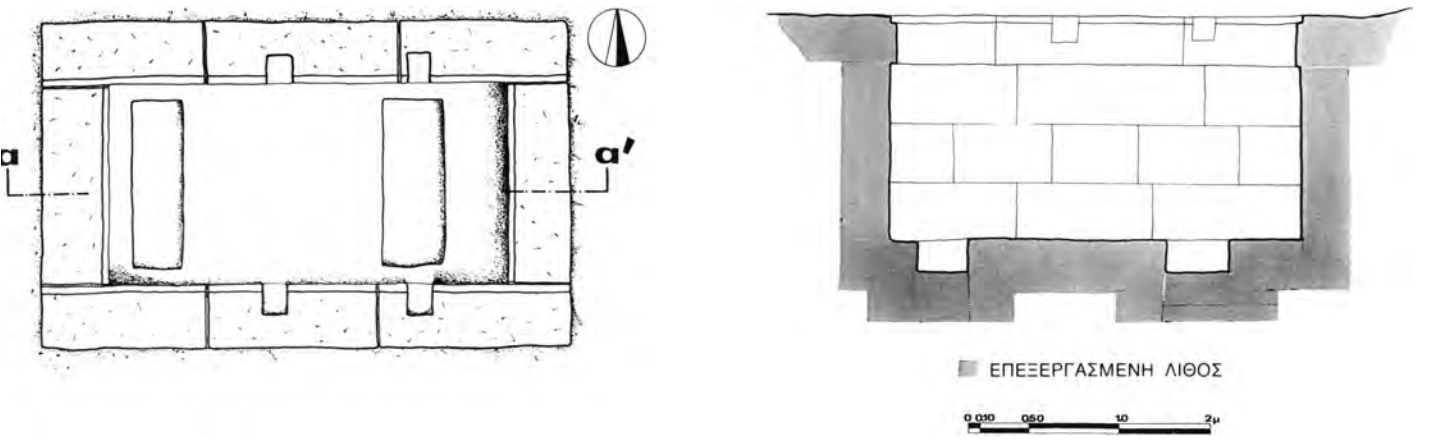

Σχέδ. 12. Κάτοψη και τομή του κιβωτιόσχημου τάφου 7.

3. Δώδεκα μικρά χάλκινα καρφιά (αριθ. 89.107 β) (Πίν. 31 δ), μήκ. 0,02 και διάμ. κεφαλής 0,012 μ.

4. Χάλκινο ορθογώνιο έλασμα κλειδαριάς, διαστ. 0,061×0,05 μ., με κυκλική οπή στο μέσο και μικρότερη στην επάνω δεξιά γωνία (αριθ. 89.107γ) (Πίν. 31 δ). Οι οπές έχουν διάμετρο 0,013 και 0,001 μ. Γύρω από την κεντρική οπή υπάρχουν χαρακτοί ομόκεντροι κύκλοι[60].

5. Κομμάτι σιδερένιας στλεγγίδας.

Κιβωτιόσχημος τάφος 8 (Σχέδ. 13· Πίν. 21 α)

Εσωτ. διαστ.: μήκ. 3,15, πλ. 1,50, βάθ. 1,90 μ.

Λαξευτός στο φυσικό βράχο με προσανατολισμό Α.-Δ. Ήταν καλυμμένος με πέντε πλάκες με ελαφρώς κυρτή την επάνω επιφάνεια. Στο πάνω μέρος των τοιχωμάτων σειρά ορθογώνιων λιθόπλινθων, πλ. 0,50 και ύψ. 0,35 μ., εξέχει προς το εσωτερικό με πατούρα στην επάνω πλευρά, πλ. και ύψ. 0,08 μ.

Στην ανατολική και τη δυτική πλευρά του τάφου ανοίγονται στο δάπεδο δύο λάκκοι, πλ. 0,70 μ. ο δυτικός, 0,85 ο ανατολικός και βάθ. 0,40 μ.

Τα τοιχώματα ήταν επιχρισμένα με κονιάματα που έχουν απολεπιστεί. Μία μαύρη ζώνη διακρίνεται στο κάτω μέρος. Το υπόλοιπο τμήμα είναι λευκό. Μέσα στην επίχωση βρέθηκαν και κονιάματα κίτρινου χρώματος.

Ταφή - Κτερίσματα

Στην επίχωση υπήρχαν μερικά σιδερένια καρφιά από την ξύλινη νεκρική κλίνη ή λάρνακα που θα ήταν τοποθετημένη στο λαξευτό θρανίο που δημιουργείται στο μέσο του τάφου[61].

1. Χάλκινο νόμισμα Αλεξάνδρου Γ΄ (αριθ. 89.88α) (Πίν. 31 α-β)

Gaebler, Die antiken Münzen, σ. 169, πίν. XXXI, αριθ. 25.

60. Richter, Furniture, σ. 72 κ.ε. Chavane, Études Chypriotes XII, σ. 49, αριθ. 388, πίν. XIII. Gli ori di Taranto, σ. 366, αριθ. 336 (ασημένιο).

61. Βλ. υποσημ. 33.

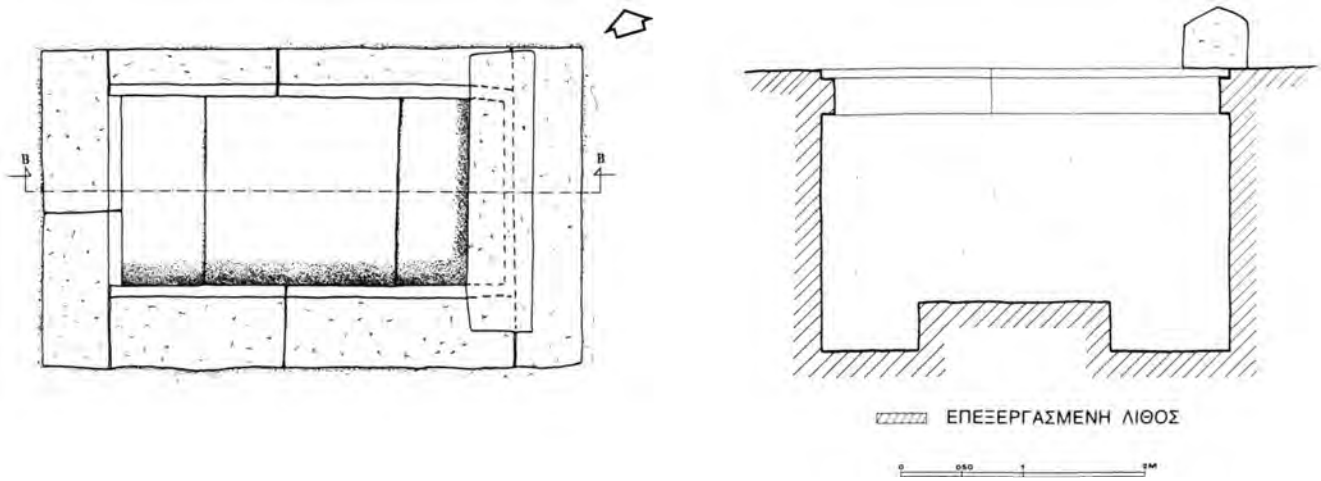

Σχέδ. 13. Κάτοψη και τομή του κιβωτιόσχημου τάφου 8.

Από ξύλινο κιβώτιο προέρχονται:

2. Εννέα μικρά χάλκινα καρφιά, μήκ. 0,02 και διαμ. κεφαλής 0,002 μ. (Πίν. 32 α). Μερικά από αυτά έχουν το άκρο λυγισμένο.

3. Χάλκινο έλασμα κλειδαριάς με εγκοπές, μήκ. 0,043 και πλ. 0,035 μ. (αριθ. 89.107δ) (Πίν. 32 α). Ένα μικρό καρφί βρέθηκε σε οπή της γωνίας του ελάσματος[62].

Χρονολόγηση: Τέλος 4ου αι. π.Χ.

Κιβωτιόσχημος τάφος 9 (Σχέδ. 14)

Εσωτ. διαστ.: μήκ. 2,30, πλ. 1,20, βάθ. 1,75 μ.

Λαξευτός στο φυσικό βράχο με προσανατολισμό Α.-Δ. Ήταν καλυμμένος με τέσσερις πλάκες. Στο πάνω μέρος των τοιχωμάτων σειρά ορθογώνιων λιθόπλινθων, πλ. 0,40-0,45 και ύψ. 0,20 μ., εξέχει ελαφρώς προς το εσωτερικό του τάφου με πατούρα στην επάνω πλευρά, πλ. και ύψ. 0,05 μ. Οι λιθόπλινθοι στη νοτιοδυτική και τη βορειοδυτική γωνία είναι κατεστραμμένες. Η πατούρα στις μακριές πλευρές διακόπτεται από τέσσερα, όμοια σε μέγεθος, λαξεύματα, δύο στην κάθε πλευρά, διαστ. 0,13×0,10×0,055 μ. Όπως και στους άλλους τάφους[63], στα λαξεύματα αυτά στηρίζονταν δύο ξύλινες δοκοί πάνω στις οποίες τοποθετούνται οι ξύλινες καλυπτήριες σανίδες.

Στις στενές πλευρές του τάφου, στο δάπεδο, ανοίγονται δύο λάκκοι, βάθ. 0,40 μ. Ο ανατολικός έχει πλάτος 0,50 μ. και ο δυτικός 0,30-0,40 μ.

Τα τοιχώματα του τάφου ήταν επιχρισμένα με κονιάματα: στο κάτω μέρος ζώνη μαύρου χρώματος, ύψ. 0,27 μ., που προχωρά και μέσα στους λάκκους των στενών πλευρών[64], στη συνέχεια ζώνη λευκού χρώματος, ύψ. 0,31 μ., και τέλος μία κόκκινη απολεπισμένη.

62. Βλ. υποσημ. 60.
63. Στους τάφους 3, 4 και 7.
64. Αυτό δείχνει ότι οι λάκκοι ανοίχθηκαν μετά την επίχριση του τάφου.

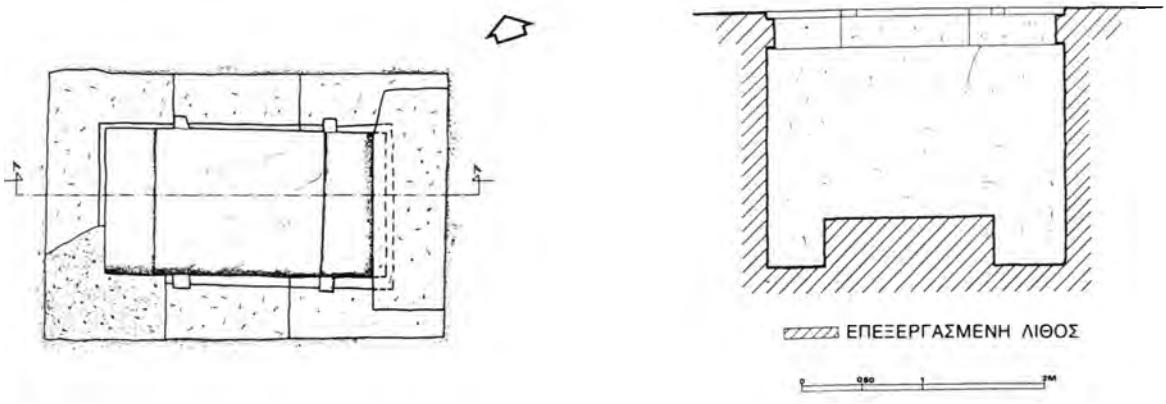

Σχέδ. 14. Κάτοψη και τομή του κιβωτιόσχημου τάφου 9.

Ταφή - Κτερίσματα

Στο δάπεδο του τάφου βρέθηκαν:

1. Μικρό κομμάτι από χρυσό στέλεχος στεφανιού, μήκ. 0,05 μ., με τρία χρυσά φύλλα βαλανιδιάς (αριθ. 89.82) (Πίν. 32 β).

2. Μυροδοχείο ακέραιο (αριθ. 89.107) (Σχέδ. 15· Πίν. 32 γ). Πηλός κόκκινος κίτρινος (5 YR21 6/6), γάνωμα καστανό γκρίζο. Ύψ. 0,095, διάμ. βάσης 0,022, διάμ. στομίου 0,015 μ. Βάση δακτυλιόσχημη, κοιλιά ωοειδής, χείλος με κρεμαστή απόληξη με μικρές αποκρούσεις. Ο ώμος και ο λαιμός διακοσμούνται με πυκνές ταινίες εναλλασσόμενου ανοικτού καστανού, κόκκινουβυσσινί και λευκού χρώματος.
Kerameikos IX, σ. 159, αριθ. 358.3, πίν. 67 (τέλος 4ου αι. π.Χ.). Kerameikos XIV, σ. 127, πίν. 52,4 (160.1, α΄ τέταρτο 3ου αι. π.Χ.). Alt-Ägina II, 1, σ. 88, αριθ. 701-703, πίν. 55. B. Schlörb-Vierneisel, AM 81 (1966), σ. 95, αριθ. 170, πίν. 59,1. Γενικά για μυροδοχεία, βλ. V.R. Anderson-Stojanovic, The Chronology and Function of Ceramic Unguentaria, AJA 91 (1987), σ. 105 κ.ε.

Στον ανατολικό λάκκο βρέθηκαν:

3. Λυχνάρι ακέραιο (αριθ. 89.106) (Σχέδ. 16· Πίν. 32 δ_2). Πηλός ρόδινος (7.5 YR 8/4), γάνωμα κοκκινωπό πορτοκαλί απολεπισμένο. Ύψ. 0,025, μήκ. 0,076, διάμ. οπής πλήρωσης 0,032 μ. Χωρίς βάση, σχεδόν γωνιώδες περίγραμμα, μεγάλη κυκλική οπή πλήρωσης, κοντός μυκτήρας με μικρή κυκλική οπή. Μικρή μαστοειδής διάτρητη απόφυση.
Corinth IV, II, σ. 37,εικ. 14, αριθ. 17, πίν. II, αριθ. 62 (τύπος IV. Το λυχνάρι της Πέλλας είναι από τα τελευταία δείγματα του τύπου).

Στην επίχωση του δυτικού λάκκου βρέθηκαν:

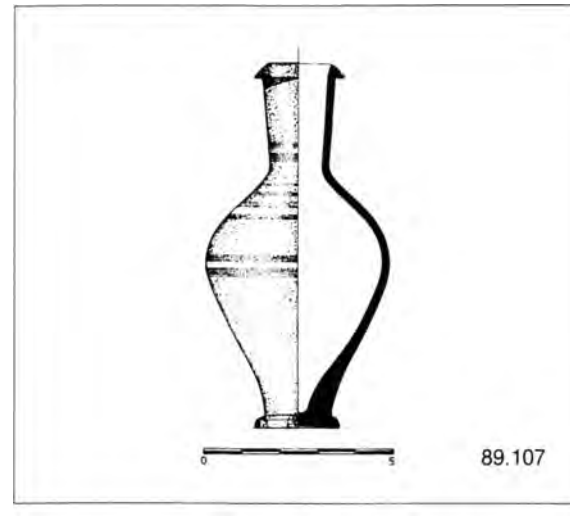

Σχέδ. 15.

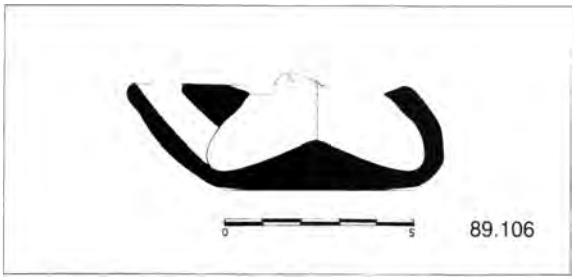

Σχέδ. 16.

4. Έντεκα γυάλινοι οφθαλμοί (αριθ. 89.72) και κομμάτι φύλλου από γυάλινο ανθέμιο (αριθ. 89.71). Προέρχονται από τη διακόσμηση της νεκρικής κλίνης[65], που ήταν τοποθετημένη πάνω από το λαξευτό θρανίο που δημιουργείται στο μέσο του τάφου, με τα πόδια της μέσα στους λάκκους[66].

5. Κομμάτι σιδερένιας στλεγγίδας.

Χρονολόγηση: Τέλος 4ου - αρχές 3ου αι. π.Χ.

Κιβωτιόσχημος τάφος 10 (Σχέδ. 17· Πίν. 21 β-γ)

Εσωτ. διαστ.: μήκ. 2,40 μ., πλ. 1,20. Βάθ. 2 μ.

Λαξευτός με προσανατολισμό Α.-Δ. Ήταν καλυμμένος με τέσσερις πλάκες με κυρτή την επάνω επιφάνεια. Στο πάνω μέρος των τοιχωμάτων υπάρχει σειρά ορθογώνιων λίθων επιχρισμένων με λευκό κονίαμα, πλ. 0,40-0,45 και ύψ. 0,20 μ., με πατούρα στην επάνω πλευρά, πλ. και ύψ. 0,05 μ. Οι λιθόπλινθοι στη νοτιοδυτική και τη βορειοδυτική γωνία είναι κατεστραμμένες. Στις στενές πλευρές του τάφου, στο δάπεδο, υπάρχουν λάκκοι, πλ. 0,45 και βάθ. 0,30 μ. ο ανατολικός και 0,45 μ. ο δυτικός.

Από τα επιχρίσματα των τοιχωμάτων διατηρείται στη θέση της λευκή ζώνη που εισχωρεί στους λάκκους των στενών πλευρών, μέχρι βάθους 0,27 μ. στον ανατολικό λάκκο και 0,37 μ. στο δυτικό[67]. Από το δάπεδο και πάνω τα τοιχώματα έφεραν κόκκινο κονίαμα που είναι κατεστραμμένο.

Νοτιοδυτικά του τάφου επιμηκες λάξευμα ενώνεται με κεραμοσκεπή ταφο.

Ταφή - Κτερίσματα

Μέσα στην επίχωση του τάφου βρέθηκαν πολύ λίγα οστά ενήλικου-ώριμου ατόμου, ακαθόριστου φύλου.

1. Από το στεφάνι του νεκρού περισυλλέχθηκαν πήλινοι επιχρυσωμένοι καρποί και κομμάτια από την οστέινη επιχρυσωμένη χοινικίδα, καθώς και χάλκινα επίχρυσα φύλλα (αριθ. 89.71α)[68].

2. Οκτώ κομμάτια από δύο σιδερένιες στλεγγίδες, που δεν συγκολλούνται (αριθ. 89.101, 111α) (Πίν. 33 στ). Στο τμήμα της λαβής της μίας στλεγγίδας είναι κολλημένο ένα χάλκινο καρφί.

3. Λεπτή χάλκινη λαβή αγγείου, μήκ. 0,10 μ. (αριθ. 89.101α) (Πίν. 33 η).

4. Μικρά χάλκινα καρφιά[69] και τρεις μικροί χάλκινοι κρίκοι, διαμ. 0,008 μ., από ξύλινο σκεύος[70] (αριθ. 89.101β) (Πίν. 33 ζ).

5. Χάλκινο νόμισμα Κασσάνδρου, διαμ. 0,015 μ. (αριθ. 89.101γ). Εμπροσθότυπος: κεφάλι Ηρακλή προς τα αριστερά. Οπισθότυπος: ιππέας προς τα αριστερά.

65. Από αυτή προέρχονται και τα σιδερένια καρφιά της επίχωσης του τάφου.

66. Βλ. παραπάνω, σ. 79-81.

67. Βλ. και υποσημ. 64.

68. Βλ. παραπάνω, σ. 179.

69. Τριάντα ένα με διάμετρο κεφαλής 0,02 και μήκος 0,025 μ., τριάντα δύο με διάμετρο κεφαλής 0,018 και δύο μικρότερα, διαμ. 0,013 και 0,01 μ.

70. Βλ. υποσημ. 49.

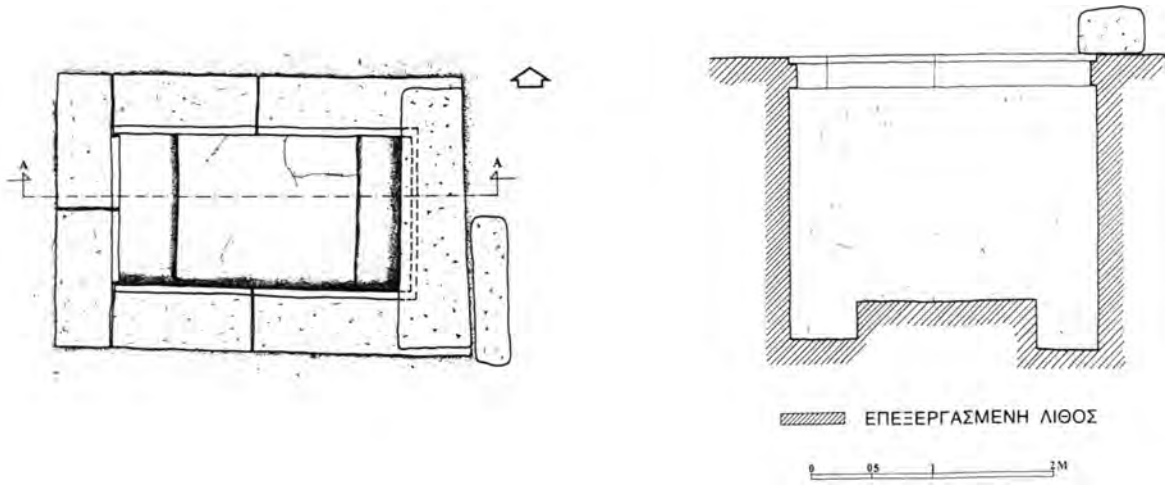

Σχέδ. 17. Κάτοψη και τομή του κιβωτιόσχημου τάφου 10.

Gaebler, Die antiken Münzen, σ. 176, πίν. XXXII, αριθ. 7.

6. Μυροδοχείο ακέραιο (αριθ. 89.109α) (Πίν. 33 α). Πηλός ρόδινος γκρίζος (5 YR 6/2), γάνωμα καστανό γκρίζο. Ύψ. 0,085, διάμ. βάσης 0,018, διάμ. στομίου 0,0104 μ. Βάση δακτυλιόσχημη, κοιλιά σφαιρική, χείλος λοξότμητο. Στον ώμο και στο λαιμό παράλληλες ταινίες εναλλασσόμενες με χρώμα γκρίζο και καστανό κόκκινο.
Ακαμάτη, Τάφοι Πέλλας, σ. 122, αριθ. 5, πίν. 1. Kerameikos XIV, σ. 71, πίν. 47,3 (78, 1.2, πρώιμος 3ος αι. π.Χ.).

7. Μυροδοχείο ακέραιο με μικρή απόκρουση στο χείλος (αριθ. 89.109β) (Πίν. 33 β). Πηλός κοκκινωπός κίτρινος (5 YR 7/6). Ύψ. 0,085, διάμ. βάσης 0,021, διάμ. στομίου 0,0104 μ. Βάση δακτυλιόσχημη, κοιλιά εξογκωμένη, λεπτός λαιμός, χείλος λοξότμητο. Στον ώμο, το λαιμό και το χείλος διακόσμηση με ταινίες χρώματος καστανού κόκκινου.
Για το σχήμα, βλ. αριθ. 89.109α.

8. Μυροδοχείο χωρίς λαιμό και στόμιο (αριθ. 89.109) (Πίν. 33 γ). Πηλός κοκκινωπός κίτρινος (5 YR 6/6), γάνωμα καστανό γκρίζο. Σωζ. ύψ. 0,085, διάμ. βάσης 0,022 μ. Το πάνω μισό του σώματος διακοσμείται με ταινίες εναλλασσόμενες χρώματος κόκκινου βυσσινί και ανοικτού καστανού.
Ακαμάτη, Τάφοι Πέλλας, σ. 121, αριθ. 3, πίν. 1, σχέδ. 22. Kerameikos IX, σ. 184, πίν. 96 E 82,2. M. Paroviç-Peçikan, La nécropole hellénistique d'Olbia, 1974, σ. 109, εικ. 93, αριθ. 5. Alt-Ägina II, 1, σ. 88, πίν. 55, αριθ. 704. Η. Ζερβουδάκη, ΑΔ 32 (1977), Χρονικά, σ. 365, πίν. 222δ. Βλ. και Kerameikos XIV, σ. 119, πίν. 50, 12 (122,1 τελευταίο τέταρτο 4ου αι. π.Χ.).

Στο δυτικό λάκκο βρέθηκαν:

9. Λυχνάρι ακέραιο (αριθ. 89.577). (Σχέδ. 18· Πίν. 33 ε). Πηλός ρόδινος (5 YR 7/4). Γάνωμα μαύρο απολεπισμένο. Μήκ. 0,072, ύψ. 0,025, διάμ. βάσης 0,04, διάμ. οπής πλήρωσης 0,022 μ. Βάση ελαφρώς κοίλη, σχεδόν γωνιώδες περίγραμμα, κυκλική οπή πλήρωσης στην ελαφρώς κοίλη πάνω επιφάνεια, κοντός μυκτήρας με καμπύλη απόληξη και ωοειδή οπή.
Kerameikos XI, σ. 25, αριθ. 69, 70 (4ος-3ος αι. π.Χ.),

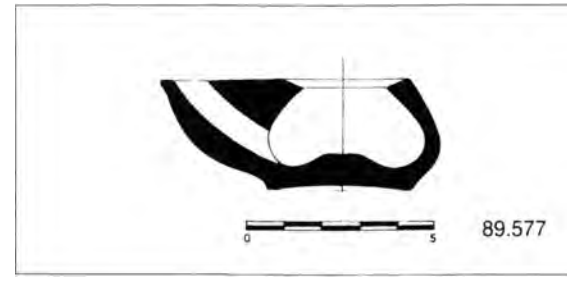

Σχέδ. 18.

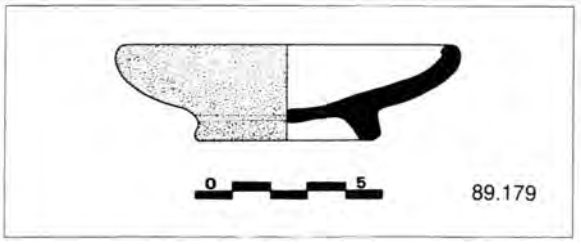

Σχέδ. 19.

πίν. 14, 15. Βλ. και Στ. Δρούγου, Ανασκαφή Πέλλας. Οι πήλινοι λύχνοι, 1992, σ. 36, αριθ. 32, πίν. 8.

10. Οστέινο κυλινδρικό αντικείμενο με ανάγλυφα δακτυλίδια (αριθ. 89.142) (Πίν. 34 α), μήκ. 0,04 και διάμ. επάνω τμήματος 0,011 μ.

Πάνω από τις καλυπτήριες πλάκες βρέθηκαν:

11. Σκυφίδιο ακέραιο άβαφο με χείλη που κλίνουν προς τα μέσα (αριθ. 89.179) (Σχέδ. 19· Πίν. 33 δ). Πηλός κοκκινωπός κίτρινος (5 YR 6/6), γάνωμα μαύρο κόκκινο ανομοιόμορφο απολεπισμένο. Ύψ. 0,025, διάμ. βάσης 0,05, διάμ. στομίου 0,082 μ. Βάση δακτυλιόσχημη. Ακαμάτη, Τάφοι Πέλλας, σ. 111, αριθ. 19, σχέδ. 20, πίν. 47. Hesperia 43, σ. 233, εικ. 4 αριθ. 32.

12. Σιδερένια καρφιά με ίχνη ξύλου και δώδεκα γυάλινοι επιπεδόκυρτοι οφθαλμοί, διαμ. 0,02 μ. (αριθ. 89.158), καθώς και κομμάτια άλλων, βρέθηκαν στην επίχωση του τάφου και προέρχονται από την ξύλινη νεκρική κλίνη που ήταν τοποθετημένη πάνω από το λαξευτό θρανίο το οποίο σχηματίζεται στο μέσο του τάφου, με τα πόδια της μέσα στους λάκκους στην ανατολική και δυτική πλευρά του[71]. Από τη διακόσμησή της προέρχονται, ακόμη, οστέινα κομμάτια με εγχάρακτες παραστάσεις, που ήταν προσαρμοσμένα πάνω στον ξύλινο σκελετό[72] (Πίν. 34-35).

Από τη διακόσμηση των ποδιών:

13. Οστέινο τμήμα συγκολλημένο από τέσσερα κομμάτια (αριθ. 89.124) (Πίν. 34 δ), μήκ. 0,11 και πλ. 0,11 μ. Στο πάνω μέρος μικρή κυκλική οπή, διαμ. 0,005 μ., για ένθεση μικρού οστέινου καρφιού. Σώζεται το κάτω μέρος μορφής με χιτώνα. Στο πάνω δεξί τμήμα ορθογώνια εγκοπή. Στην πίσω όψη οριζόντιες ταινίες και πυκνές τεμνόμενες χαράξεις. Ήταν πιθανώς τοποθετημένο στο μέτωπο του ποδιού, όπως συμβαίνει στο πόδι της κλίνης του τάφου της Αμφίπολης[73].

14. Σε άλλο οστέινο κομμάτι (αριθ. 89.138) (Πίν. 34 β), μήκ. 0,035 και πλ. 0,05 μ., διακρίνεται τμήμα του σώματος μορφής με χιτώνα. Στη μικρή οπή υπάρχει ένθετο οστέινο καρφί.

15. Τρία οστέινα τμήματα με παράσταση ιωνικού κιονόκρανου (αριθ. 89.140) (Πίν. 34 γ), μήκ. 0,06, 0,05, 0,03 και πλ. 0,045, 0,025, 0,02 μ. Ήταν τοποθετημένα στην επίστεψη του ποδιού.

16. Οστέινο τμήμα με παράσταση επτάφυλλου ανθεμίου (αριθ. 89.127) (Πίν. 34 γ). Σώζονται τα τέσσερα φύλλα και μέρος του κεντρικού στελέχους, μήκ. 0,035 και πλ. 0,07 μ. Στη δεξιά πλευρά καμπύλη εγκοπή. Πιθανώς από το κάτω μέρος του ποδιού.

Από τη διακόσμηση των κανόνων της κλίνης προέχονται τα εξής κομμάτια:

Από την πρώτη, ανώτερη, ζώνη:

17. Οστέινο τμήμα με εγχάρακτη παράσταση πιθανότατα Διονύσου (αριθ. 89.123) (Πίν. 34 στ). Συγκολλημένο από δύο κομμάτια. Σωζ. μήκ. 0,10 και πλ. 0,105 μ. Ο θεός παριστάνεται νέος και αγένειος[74] κατά κρόταφο, προς τα δεξιά, καθισμένος σε μαξιλάρια[75]. Κρατάει τύμπανο[76]. Έ-

71. Βλ. υποσημ. 66.

72. Για την τεχνική κατασκευής ξύλινων λαρνάκων επενδεδυμένων με οστέινα κομμάτια, βλ. M. Vaulina - A. Wasowicz, ό.π. (υποσημ. 22), σ. 30 κ.ε., για τη διακόσμηση, σ. 33 κ.ε.

73. Σισμανίδης, Κλίνες, πίν. 26ζ.

74. Για τις παραστάσεις του νέου και αγένειου Διόνυσου στον 4ο αι. π.Χ., βλ. H. Jeanmaire, Dionysos. Histoire du culte de Bacchus, 1951, μετ. Α. Μερτάνη-Λίζα, 1985, σ. 211, 222. C. Kerenyi, Dionysos. Archetypal Image of Indestructible Life, 1978, σ. 383.

75. H. Metzger, Les représentations dans la céramique attique du IVème siècle, 1951, σ. 126, πίν. XVII.

76. H. Metzger, ό.π., πίν. XI, 4, XIII, 2, XVI, 1 και X, 3. M. Vaulina - A. Wasowicz, ό.π., πίν. LVI b. Οι αρχαιολόγοι μιλούν για την Πιερία, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 74, εικ. 10 (Μ. Μπέσιος).

χει μακριά μαλλιά και φοράει στεφάνι κισσού. Στο χέρι του διακρίνεται περικάρπιο. Η οπή στο λαιμό της μορφής οφείλεται σε φθορά. Οι χαράξεις είναι γεμάτες με κόκκινο χρώμα. Στην πίσω όψη σχηματίζονται οριζόντιες ζώνες, πλ. 0,01 μ., με παράλληλες και πυκνές τεμνόμενες χαράξεις.

18. Οστέινο τμήμα συγκολλημένο από πέντε κομμάτια (αριθ. 89.128) (Πίν. 35 β), μήκ. 0,153 και σωζ. πλ. 0,048 μ. Αριστερά τμήμα μικρής οπής. Διακρίνεται το χέρι καθιστής σε μαξιλάρια μορφής προς τα αριστερά. Μπροστά της αδιάγνωστο αντικείμενο, ίσως βωμός.

Από τη μεσαία πιθανώς ζώνη:

19. Οστέινο τμήμα συγκολλημένο από τρία κομμάτια με δύο μικρές οπές, διαμ. 0,005 μ., για ένθεση μικρών οστέινων καρφιών για προσαρμογή (αριθ. 89.125) (Πίν. 35 γ). Μήκ. 0,153, ύψ. 0,084 μ. Με λεπτή χάραξη γεμάτη με κόκκινο χρώμα παριστάνεται γρύπας που σπαράζει ελάφι[77]. Λείπει το κεφάλι του ελαφιού που στρέφεται προς τα πίσω. Στις στενές πλευρές το οστό είναι στρογγυλεμένο. Στην πίσω όψη υπάρχουν χαράξεις, όπως στα παραπάνω.

20. Από τρίτη πιθανότατα ζώνη προέρχονται ορθογώνια οστέινα κομμάτια, πλ. 0,044-0,048 μ. (Πίν. 34 η). Το μήκος ενός ακέραιου κομματιού είναι 0,182 μ. Στα άκρα ορισμένων από αυτά τα κομμάτια διακρίνονται πεσσοί. Σ' αυτή τη ζώνη ανήκουν πιθανότατα και άλλα κομμάτια με αποσπασματικές παραστάσεις ζώων. Σε ένα απ' αυτά διακρίνεται το σώμα καθιστού ελαφιού που στρέφει το κεφάλι προς τα πίσω. Στο πίσω μέρος του σώματός του ένα ανθρώπινο χέρι. Μπροστά από το ελάφι φαίνονται τα αυτιά άλλου ζώου[78]. Σε άλλο κομμάτι διακρίνεται τμήμα του σώματος με το πίσω πόδι, πιθανώς γρύπα, σωζ. μήκ. 0,065 και πλ. 0,034 μ. Το πάνω μέρος του σώματος ελαφιού που στρέφει το κεφάλι προς τα πίσω εικονίζεται σε ένα ακόμα κομμάτι, σωζ. μήκ. 0,055 και πλ. 0,035 μ., ενώ σε άλλο διακρίνεται το πάνω μέρος του σώματος ζώου και τα δύο του πόδια, σωζ. μήκ. 0,062 και πλ. 0,038 μ. Στα περισσότερα ωστόσο κομμάτια, που αποδίδονται σ' αυτή τη ζώνη, δεν υπάρχει καμιά διακόσμηση.

Τα ζώα βρίσκονται στο φυσικό τους περιβάλλον, καθώς οι πεσσοί στις άκρες των ζωνών, όπως και σε άλλες ανάλογες παραστάσεις[79], δηλώνουν χώρο υπαίθρου.

Από την πρώτη ζώνη, την ανώτερη, προέρχονται πιθανώς και τα εξής κομμάτια με τις αποσπασματικές παραστάσεις:

21. Αριθ. 89.126: Διακρίνεται το χέρι μορφής με περικάρπιο (Πίν. 35 α). Κρατάει θύρσο με ταινίες. Μήκ. 0,032, πλ. 0,065 μ.[80].

22. Αριθ. 89.131: Διακρίνεται τμήμα θύρσου και η απόληξη ταινίας. Μήκ. 0,02, πλ. 0,045 μ. (Πίν. 35 α).

23. Αριθ. 89.133: Διακρίνονται τμήματα μαξιλαριών. Μήκ. 0,023, πλ. 0,045 μ.[81] (Πίν. 35 α).

24. Αριθ. 89.130: Σε δύο κομμάτια διακρίνονται κισσόφυλλα, από στεφάνι και θύρσο, μήκ. 0,044 και 0,051, πλ. 0,04 και 0,035 μ. αντίστοιχα (Πίν. 35 α).

Επιμήκη κομμάτια με βαθιά χάραξη και κυμάτιο, πλ. 0,012 μ., αποτελούσαν τις διαχωριστικές ταινίες των ζωνών (Πίν. 35 δ). Έχουν κι αυτά τεμνόμενες χαράξεις στην πίσω όψη. Οι πλευρές πολλών κομματιών είναι κομμένες λοξά για την καλύτερη προσαρμογή μεταξύ τους[82].

77. Για το θέμα, βλ. παραπάνω, σ. 78-79.

78. Το κομμάτι είναι συγκολλημένο από τρία τμήματα, σωζ. μήκ. 0,05 και ύψ. 0,065 μ.

79. Σισμανίδης, Κλίνες, σ. 34, σημ. 59.

80. Γενικά για θύρσους, βλ. F.v. Pappen, Der Thyrsos, 1905. Για τις ταινίες των θύρσων, βλ. Ν. Σταμπολίδης, Ο βωμός του Διονύσου στην Κω, 1987, σ. 122.

81. Βλ. παραπάνω, Πίν. 35 β.

82. Βοκοτοπούλου, Αίνεια, πίν. 9α.

Από τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι η ξύλινη κλίνη του τάφου είχε ορθογώνια πόδια επενδεδυμένα με οστέινα κομμάτια με εγχάρακτη διακόσμηση.

Η επίστεψη των ποδιών έφερε ιωνικό κιονόκρανο. Το μέτωπο κάλυπταν οστέινα κομμάτια με όρθιες μορφές. Το κομμάτι με το ανθέμιο ήταν πιθανότατα τοποθετημένο στο κάτω μέρος του ποδιού. Στις καμπύλες εγκοπές του, δεξιά και αριστερά, τοποθετούνταν γυάλινοι οφθαλμοί.

Ο ανώτερος κανόνας της κλίνης έφερε διακόσμηση με θέμα παρμένο από το διονυσιακό κύκλο. Οι δυό κύριες μορφές, στο μέσο της παράστασης είναι καθιστές σε μαξιλάρια και αντωπές. Η μία μορφή που είναι στραμμένη προς τα δεξιά και κρατάει τύμπανο μπορεί να ταυτιστεί με τον Διόνυσο. Η κατάσταση διατήρησης της άλλης μορφής που στρέφεται προς τα αριστερά δεν επιτρέπει την ταύτισή της.

Οι δύο κύριες μορφές πλαισιώνονται από άλλες του διονυσιακού κύκλου, όπως δείχνουν οι αποσπασματικές παραστάσεις με θύρσους, φύλλα κισσού κτλ.

Το οστέινο κομμάτι του δεύτερου κανόνα της κλίνης έφερε παράσταση γρύπα που σπαράζει ελάφι, διακοσμητικό θέμα παρμένο από το ζωικό βασίλειο. Ο τρίτος και κατώτερος κανόνας ήταν επενδεδυμένοι με οστέινα κομμάτια που έφεραν εγχάρακτες ζωικές και ανθρώπινες μορφές πλαισιωμένες με πεσσούς.

Η επένδυση του ξύλινου σκελετού με εγχάρακτα οστέινα κομμάτια είναι συνηθισμένη πρακτική για τη διακόσμηση των ταφικών επίπλων. Τα στοιχεία της διακόσμησης, τα οποία έχουν στενή σχέση με την εικονογραφία των μνημείων του 5ου και του 4ου αι. π.Χ., παρουσιάζονται συνήθως παρατακτικά με καθαρά διακοσμητική διάθεση. Τα θέματα είναι παρμένα κυρίως από το ζωικό κόσμο και το διονυσιακό κύκλο, ενώ τα αρχιτεκτονικά στοιχεία που εμφανίζονται καθορίζουν πολλές φορές το περιβάλλον.

Τα ζώα, σε ζεύγη ή μεμονωμένα, καταλαμβάνουν συνήθως τις κατώτερες διακοσμητικές ζώνες. Στην ανώτερη ζώνη προβάλλουν πάντα διονυσιακές μορφές, ανδρικές και γυναικείες, ανακεκλιμένες ή καθιστές, στεφανωμένες με κισσό και με τα χαρακτηριστικά τους σύμβολα[83].

Η αποσπασματική μορφή των οστέινων κομματιών της κλίνης του τάφου δεν επιτρέπει να διαπιστώσουμε αν οι μορφές βρίσκονται σε απλή παράταξη ή αν ανήκουν σε ιδιαίτερη θεματική ενότητα[84]. Βέβαιο όμως είναι ότι κι εδώ η παρουσία του διονυσιακού θέματος σχετίζεται με τη λατρεία του Διονύσου στη Μακεδονία ως χθόνιου θεού και την ανάγκη του ανθρώπου, που εκδηλώνεται έντονα την εποχή αυτή, να εξασφαλίσει την αθανασία της ψυχής και την ελπίδα της ζωής μετά το θάνατο[85].

Χρονολόγηση: Τέλος 4ου - αρχές 3ου αι. π.Χ.

Κιβωτιόσχημος τάφος 11 (Σχέδ. 20· Πίν. 21 γ)

Εσωτ. διαστ.: μήκ. 1,95, πλ. 1, βάθ. 1,15 μ.

Λαξευτός στο φυσικό βράχο με προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. Ήταν καλυμμένος με τέσσερις πλά-

83. Για τη διακόσμηση των μετώπων των κλινών με διονυσιακά θέματα στους μακεδονικούς τάφους, βλ. Σισμανίδης, Κλίνες, σ. 302 κ.ε. Για τη διακόσμηση των ξύλινων σαρκοφάγων του Τάραντα με διονυσιακά θέματα, βλ. R. Lullies, Vergoldete Terrakotta - Appliken aus Tarent, RM (1962) 7. Ergh., σ. 65 κ.ε. Για τη διακόσμηση λίθινων ρωμαϊκών σαρκοφάγων με παρόμοια θέματα, βλ. R. Turcan, Les sarcophages romaines à représentations dionysiaques, 1966.

84. Όπως ο Ιερός Γάμος Διονύσου και Αριάδνης στις κλίνες του μακεδονικού τάφου της Ποτίδαιας, βλ. Σισμανίδης, Κλίνες, σ. 68 κ.ε.

85. Βλ. παραπάνω, σ. 80 και υποσημ. 29, 30. Και η απεικόνιση των ζώων στις κατώτερες ζώνες δεν είναι άσχετη με το διονυσιακό κύκλο, καθώς ο Διόνυσος θεωρείται προστάτης τους, βλ. Ε. Γιούρη, Ο κρατήρας του Δερβενιού, Αθήνα 1978, σ. 17 σημ. 3.

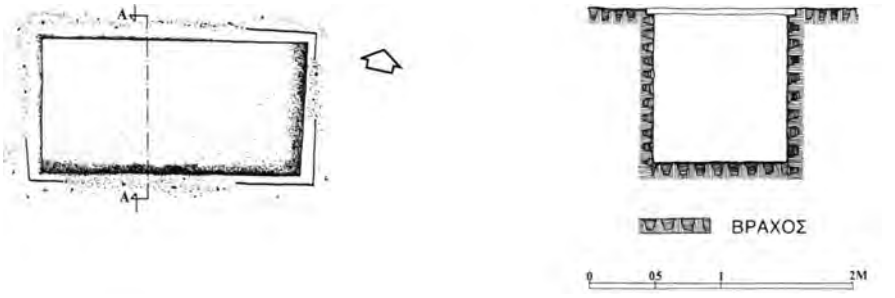

Σχέδ. 20. Κάτοψη και τομή του κιβωτιόσχημου τάφου 11.

κες. Στο πάνω μέρος των τοιχωμάτων του τάφου σχηματίζεται πατούρα, πλ. και ύψ. 0,05 μ., που δεν σώζεται καλά σε όλες τις πλευρές.

Ταφή - Κτερίσματα

Στο κατώτερο στρώμα της επίχωσης του τάφου βρέθηκαν λίγα οστά ενήλικου-ώριμου ατόμου ακαθόριστου φύλου και πολλά όστρεα.

1. Μυροδοχείο συγκολλημένο (αριθ. 89.171) (Πίν. 35 ε). Λείπει η βάση και τμήμα της κοιλιάς. Πηλός ανοικτός κοκκινωπός καστανός (5 YR 6/4). Ύψ. 0,10, διάμ. στομίου 0,017 μ. Κοιλιά σφαιρική, χείλος λοξότμητο. Ο ώμος, ο λαιμός και το στόμιο διακοσμούνται με ταινίες εναλλασσόμενες λευκές και καστανές κόκκινες. Βλ. μυροδοχείο αριθ. 89.109, τάφου 10.

2. Λίγα κομμάτια από το στεφάνι του νεκρού (στέλεχος, φύλλα) ανάλογα των άλλων τάφων.

Χρονολόγηση: Τέλος 4ου αι. π.Χ.

Κιβωτιόσχημος τάφος 12 (Σχέδ. 21)

Εσωτ. διαστ.: μήκ. 1,15, πλ. 0,65, βάθ. 1,05 μ.

Λαξευτός στο φυσικό βράχο με προσανατολισμό Α.-Δ. Ήταν καλυμμένος με τρεις πλάκες. Στο πάνω μέρος των τοιχωμάτων του τάφου σχηματίζεται πατούρα, πλ. και ύψ. 0,05 μ. Γύρω από τον τάφο ο βράχος είναι καλά λαξευμένος[86].

Ταφή - Κτερίσματα

Στην επίχωση του τάφου βρέθηκαν σιδερένια καρφιά μάλλον από ξύλινη λάρνακα[87] και πήλινοι επίχρυσοι καρποί από το στεφάνι του νεκρού.

1. Δύο τμήματα σιδερένιου μαχαιριού, λεπίδα και λαβή, που δεν συγκολλούνται (αριθ. 89.111β) (Πίν. 36 α). Η λεπίδα έχει πλάτος 0,026 και μήκος 0,125 μ. Το μήκος της λαβής είναι 0,122 μ.

2. Μυροδοχείο μελαμβαφές, συγκολλημένο (αριθ. 89.172) (Σχέδ. 22· Πίν. 35 στ). Αποκρούσεις στη βάση και στο χείλος. Πηλός ρόδινος (7.5 YR 7/4), γάνωμα μαύρο στιλπνό, απολεπισμένο. Ύψ. 0,09, διάμ. βάσης 0,02, διάμ. στο-

86. Ο λαξευμένος βράχος σχηματίζει γύρω από τον τάφο ζώνη, πλ. 0,20-0,25 μ. (Α.-Δ.) και 0,35 μ. (Β.-Ν.).

87. Οι μικρές διαστάσεις του τάφου ενισχύουν την άποψη της ύπαρξης λάρνακας και όχι κλίνης.

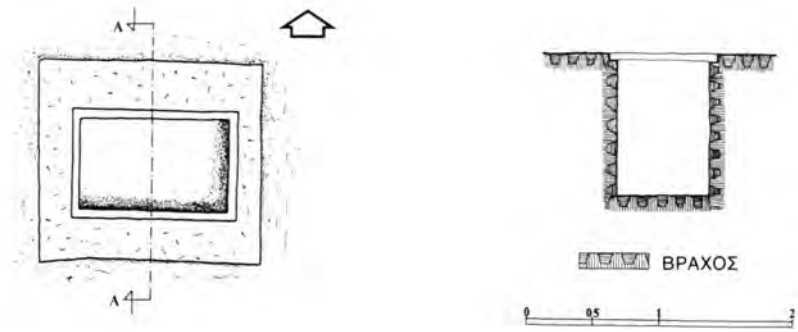

Σχέδ. 21. Κάτοψη και τομή του κιβωτιόσχημου τάφου 12.

μίου 0,015 μ. Βάση δακτυλιόσχημη, πόδι κοντό, κοιλιά σφαιρική. Εγκοπή στη βάση του λαιμού. Χείλος ταινιωτό με κλίση προς τα κάτω.

Για το σχήμα, βλ. αριθ. 89.107 τάφου 9. Για την εγκοπή στη βάση του λαιμού, βλ. Ακαμάτη, Τάφοι Πέλλας, σ. 153 κ.ε., αριθ. 149, 150, 151, 152 πίν. 21.

3. Μυροδοχείο μελαμβαφές (αριθ. 89.173) (Πίν. 35 ζ). Συγκολλημένο με αποκρούσεις στη βάση. Πηλός όπως στο προηγούμενο, γάνωμα μαύρο στιλπνό, απολεπισμένο. Ύψ. 0,095, διάμ. βάσης 0,019, διάμ. στομίου 0,015 μ.

Όμοιου τύπου με το προηγούμενο.

4. Μυροδοχείο (αριθ. 89.174). Συγκολλημένο, λείπει τμήμα της κοιλιάς και ο λαιμός. Πηλός όπως το προηγούμενο. Ύψ. 0,072, διάμ. βάσης 0,022 μ.

Όμοιου τύπου με τα παραπάνω.

Χρονολόγηση: Τέλος 4ου - αρχές 3ου αι. π.Χ.

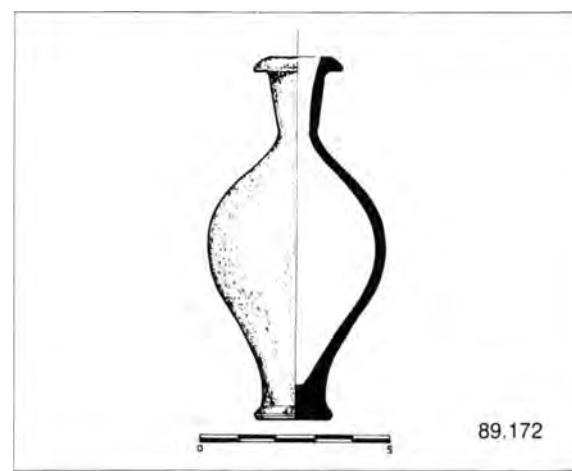

Σχέδ. 22.

Κιβωτιόσχημος τάφος 13 (Σχέδ. 23)

Εσωτ. διαστ.: μήκ. 2,45, πλ. 1,25, βάθ. 2,05 μ.

Λαξευτός με προσανατολισμό Α.-Δ. Ήταν καλυμμένος με τέσσερις πλάκες με ελαφρώς κυρτή την επάνω επιφάνειά τους. Γύρω από τον τάφο ο βράχος είναι καλά λαξευμένος[88]. Στο πάνω μέρος των τοιχωμάτων σχηματίζεται πατούρα, ύψ. 0,05 και πλ. 0,25 στη βόρεια και τη νότια πλευρά και 0,20 μ. στην ανατολική και τη δυτική. Στις γωνίες του τάφου διαμορφώνονται λαξεύματα, δύο σε κάθε γωνία, όπου εδράζονταν ξύλινες δοκοί, που τοποθετούνταν κατά μήκος των πλευρών του τάφου[89].

88. Ο λαξευμένος βράχος σχηματίζει ζώνη, πλ. 0,45 μ. βόρεια και νότια, 0,40 μ. ανατολικά και 0,60 μ. δυτικά.

89. Διαστ. δοκοθηκών της ανατολικής πλευράς: βόρεια 0,40×0,30 και 0,25×0,25 μ. και νότια 0,25×0,30 και 0,25×0,25

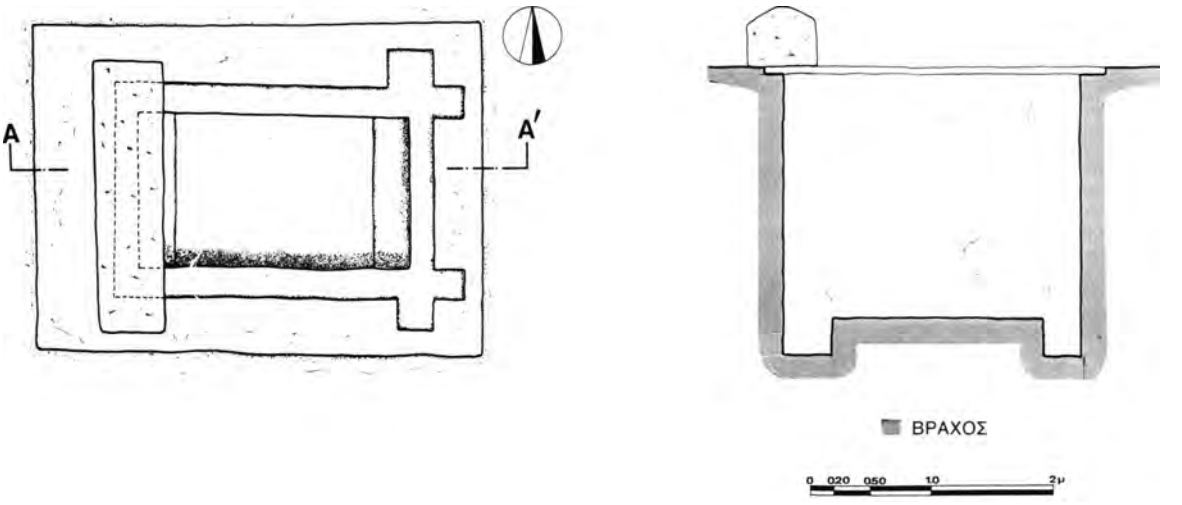

Σχέδ. 23. Κάτοψη και τομή του κιβωτιόσχημου τάφου 13.

Στις στενές πλευρές του τάφου το δάπεδό του διακόπτεται από δύο λάκκους, πλ. 0,30 και βάθ. 0,30 μ.

Τα τοιχώματα του τάφου ήταν επιχρισμένα με λευκά κονιάματα[90]. Ψηλότερα διασώθηκαν και ίχνη κίτρινου χρώματος.

Ταφή - Κτερίσματα

Από την ταφή διασώθηκαν λίγα οστά, ανεπαρκή στην ανθρωπολογική εξέταση για τον προσδιορισμό ηλικίας και φύλου του νεκρού[91]. Σιδερένια καρφιά προέρχονται από ξύλινη νεκρική κλίνη ή λάρνακα, που ήταν τοποθετημένη επάνω από το λαξευτό θρανίο που σχηματίζεται στο μέσο του τάφου[92].

1. Στην επίχωση βρέθηκαν έξι πήλινα επίχρυσα δισκάρια με ανάγλυφο οκτάκτινο άστρο (αριθ. 89.114α) (Πίν. 36 δ). Στην περιφέρεια στικτή διακόσμηση. Απολεπισμένο λευκό επίχρισμα στα πέντε από αυτά. Διάμ. 0,026 μ.
Besques, Louvre cat. IV, πίν. 96, D3900.

Στο δάπεδο του τάφου βρέθηκαν:

2. Σκυφίδιο με απόκρουση στο χείλος (αριθ. 89.114) (Πίν. 36 ζ). Πηλός κοκκινωπός κίτρινος (7.5 YR 7/6), γάνωμα μαύρο κοκκινωπό κατά τόπους. Ύψ. 0,046, διάμ. βάσης 0,07, διάμ. στομίου 0,099 μ. Βάση δακτυλιόσχημη, τα χείλη κλίνουν προς τα μέσα.
Ακαμάτη, Τάφοι Πέλλας, σ. 121, αριθ. 1, πίν. 1, σχέδ. 21. Hesperia 43, σ. 233, 234, εικ. 4, αριθ. 30.

3. Πήλινο αλάβαστρο, ακέραιο (αριθ. 89.580) (Πίν. 36 η, αριστερά). Πηλός ρόδινος (5 YR 7/4). Ύψ. 0,18 μ. Η επιφάνεια απολεπισμένη στο κάτω τμήμα. Σώμα επίμηκες, το χείλος κλίνει προς τα κάτω.
Για το σχήμα, βλ. Σ. Μαρκουλάκη - Β. Νινιού-Κινδελή, ΑΔ 37 (1982), Μελέτες, σ. 109, σχέδ. 49.

μ. Τα λαξεύματα της δυτικής πλευράς δεν μπορούν να μετρηθούν γιατί βρίσκονται κάτω από καλυπτήρια πλάκα που δεν μετακινήθηκε.

90. Η επίχριση άρχιζε από τον πυθμένα των λάκκων. Βλ. υποσημ. 64.

91. Ορισμένα κτερίσματα (αλάβαστρα, πυξίδα) είναι ενδεικτικά γυναικείου φύλου.

92. Βλ. παραπάνω, σ. 79, 81, 85.

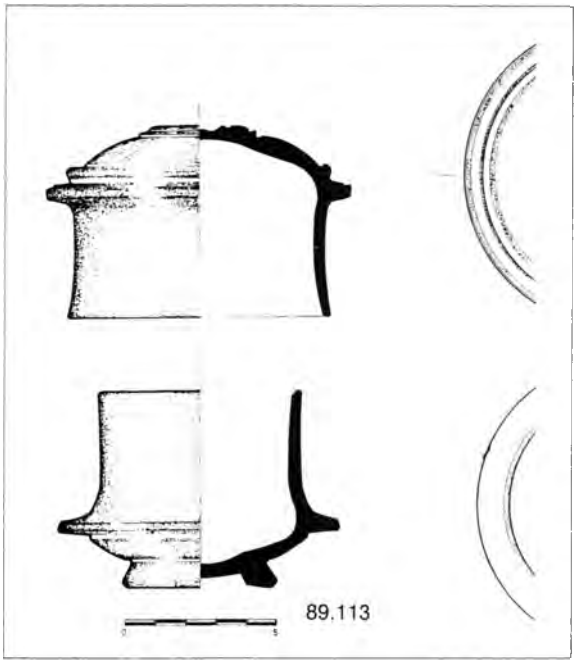

Σχέδ. 24.

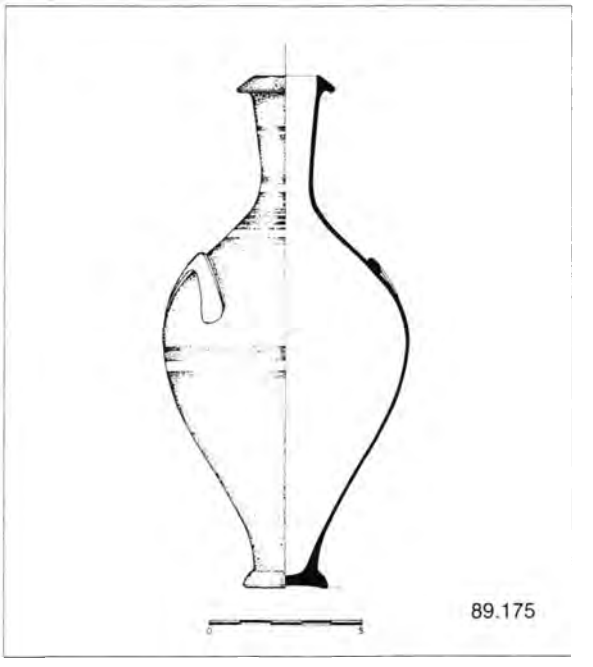

Σχέδ. 25.

4. Πήλινο αλάβαστρο, όμοιο με το παραπάνω, συγκολλημένο από δύο κομμάτια (αριθ. 89.580α) (Πίν. 36 η, δεξιά). Λείπει μέρος του χείλους. Πηλός όπως το προηγούμενο. Ύψ. 0,195 μ.

Στον ανατολικό λάκκο βρέθηκαν:

5. Πυξίδα ακέραιη με μικρές απολεπίσεις, μελαμβαφής (αριθ. 89.113) (Σχέδ. 24· Πίν. 36 στ). Πηλός κοκκινωπός κίτρινος (5 YR 7/6). Γάνωμα μαύρο, σε μερικά σημεία απολεπισμένο. Ύψ. 0,09, διάμ. βάσης 0,05, διάμ. στομίου 0,07 μ. Βάση δακτυλιόσχημη, τοιχώματα σχεδόν κάθετα. Το κάλυμμα με χαμηλή θολωτή οροφή. Χαράξεις στο πάνω μέρος της βάσης, κάτω από τη στεφάνη του σώματος, στη στεφάνη και στο πάνω μέρος του καλύμματος, γεμάτες με κόκκινο χρώμα.

G. Koepcke, Golddekorierte attische schwarz- firniskeramik des vierten Jahrhunderts V.Chr., AM 79 (1964), σ. 28, αριθ. 21, 22, πίν. 14, 15.

6. Μυροδοχείο συγκολλημένο και συμπληρωμένο (αριθ. 89.175) (Σχέδ. 25). Πηλός ρόδινος, γκρίζος (7.5 YR 6/2). Ύψ. 0,167, διάμ. βάσης 0,02, διάμ. στομίου 0,025 μ. Βάση δακτυλιόσχημη, κοιλιά ωοειδής εξογκωμένη με δύο ψευδολαβές στο ύψος των ώμων. Χείλος ταινιωτό με αποκρούσεις. Ταινίες με χρώμα λευκό και καστανό κόκκινο, εναλλασσόμενες, διακοσμούν την κοιλιά, τον ώμο και το λαιμό.

Kerameikos IX, πίν. 67, αριθ. 358, 1. Kerameikos XIV, σ. 123, αριθ. 142, 1, πίν. 53,4 (πρώιμος 3ος αι. π.Χ.).

7. Τμήμα λαβής σιδερένιας στλεγγίδας (αριθ. 89.175α) (Πίν. 36 β), μήκ. 0,03 μ.

8. Χάλκινη λαβή, μήκ. 0,026 μ. (αριθ. 89.175δ) (Πίν. 36 β) και χάλκινο έλασμα με εγκοπές από κλειδαριά κιβωτίου (αριθ. 89.175β) (Πίν. 36 γ), μήκ. 0,049 και πλ. 0,04 μ. Μικρές οπές στις γωνίες και το κέντρο για ένθεση καρφιών. Δύο καρφιά βρίσκονται στη θέση τους[93].

93. Βλ. παραπάνω, σ. 91, υποσημ. 60.

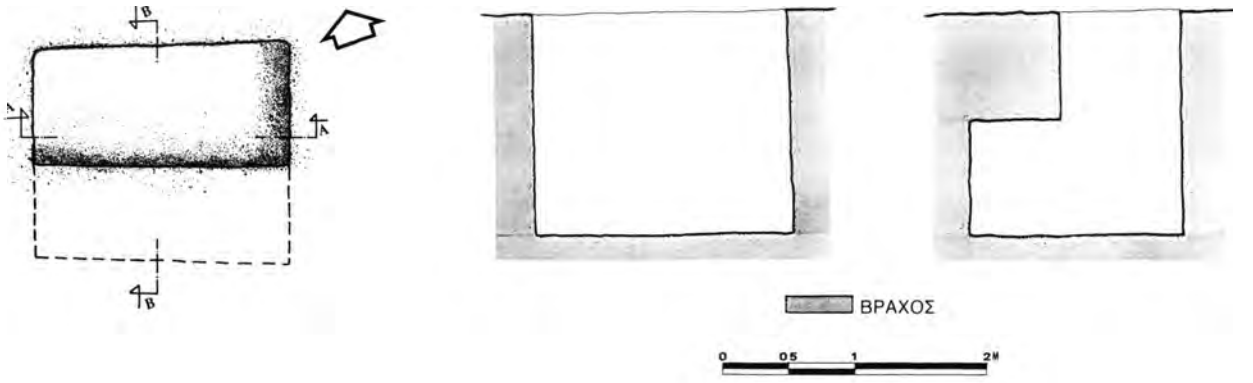

Σχέδ. 26. Κάτοψη και τομή του κιβωτιόσχημου τάφου 14.

9. Σφενδόνη σιδερένιου δακτυλιδιού με τμήμα του κρίκου (αριθ. 89.175γ) (Πίν. 36 ε). Μήκ. σφενδόνης 0,02 μ.
Για σιδερένια δακτυλίδια, βλ. Δ. Γραμμένος - Μ. Τιβέριος, Ανασκαφή ενός νεκροταφείου στην αρχαία Άργιλο, ΑΔ 39 (1984), Μελέτες, σ. 21.

Χρονολόγηση: Τέλος 4ου - αρχές 3ου αι. π.Χ.

Κιβωτιόσχημος τάφος 14 (Σχέδ. 26)

Εσωτ. διαστ.: μήκ. 1,95, πλ. 1,70, βάθ. 1,60 μ.

Λαξευτός με προσανατολισμό Α.-Δ., χωρίς καλυπτήριες πλάκες. Στο νότιο τοίχωμα ανοίγεται ορθογώνια κόγχη, μήκ. 1,90, πλ. 0,70 και ύψ. 0,80 μ., φραγμένη με αργούς λίθους.

Ταφή - Κτερίσματα

Ο κυρίως τάφος βρέθηκε τελείως κενός. Στην κόγχη, που ήταν γεμάτη χώμα, βρέθηκαν:

1. Χάλκινη σπάτουλα, μήκ. 0,183 μ. (αριθ. 89.11α)[94] (Πίν. 37 α).

2. Χάλκινο κάτοπτρο, διαμ. 0,10 μ. (αριθ. 89.11β) (Πίν. 37 α), με σκούρα πράσινη πάτινα.

3. Μυροδοχείο ακέραιο (αριθ. 89.39) (Σχέδ. 27· Πίν. 37 γ). Ύψ. 0,105, διάμ. βάσης 0,025, διάμ. στομίου 0,03 μ. Πηλός ρόδινος (5 YR 8/3). Βάση δακτυλιόσχημη, κοιλιά σφαιρική, ταινιωτό χείλος με μικρές απολεπίσεις στις άκρες. Οριζόντιες καστανές ταινίες στον ώμο και το λαιμό. Βλ. αριθ. 89.109α,β, τάφου 10.

4. Μυροδοχείο ακέραιο (αριθ. 89.40) (Πίν. 37 δ). Πηλός όπως το προηγούμενο. Ύψ. 0,105,

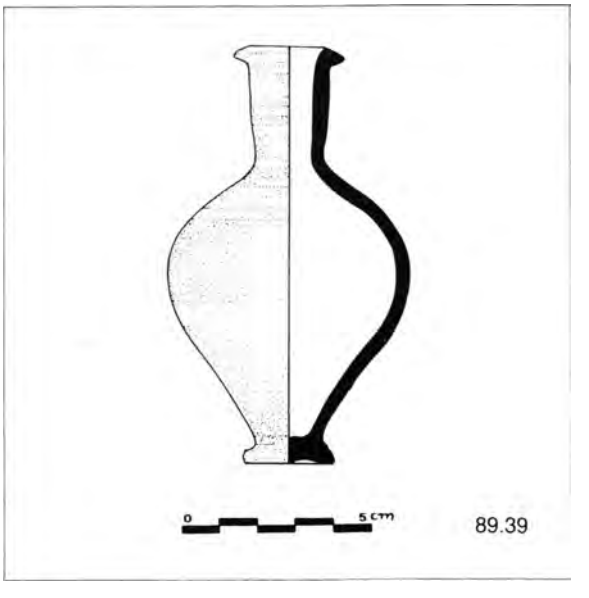

Σχέδ. 27.

94. Βλ. παραπάνω, σ. 89.

διάμ. βάσης 0,027 μ., διάμ. στομίου 0,029 μ. Βάση δακτυλιόσχημη, πόδι κοντό, όπου διακρίνονται ανάγλυφες ραβδώσεις του τροχού, σφαιρική κοιλιά, λεπτός λαιμός, ταινιωτό χείλος. Οριζόντιες ταινίες σκοτεινού καστανού χρώματος στον ώμο και το λαιμό.

Ακαμάτη, Τάφοι Πέλλας, σ. 107, αριθ. 9, πίν. 47, σχέδ. 16 (αρχές 3ου αι. π.Χ.), 153, 154, αριθ. 149, 152, πίν. 21, σχέδ. 38 (α΄ τέταρτο 3ου αι. π.Χ.). M. Paroviç-Peçikan, La nécropole hellénistique d'Olbia, 1974, σ. 109, πίν. 93, 3.

Χρονολόγηση: Τέλος 4ου - αρχές 3ου αι. π.Χ.

Κιβωτιόσχημος τάφος 15

Εσωτ. διαστ.: μήκ. 2,50, πλ. 1,25, βάθ. 0,55 μ.

Λαξευτός τάφος με προσανατολισμό Α.-Δ., χωρίς καλυπτήριες πλάκες. Στη νότια παρειά του ορθογώνια λιθόπλινθος, διαστ. 1,10×0,60 μ. Σε βάθος 0,35 μ. από την επάνω πλευρά των τοιχωμάτων στρώμα πηλοχώματος.

Ταφή - Κτερίσματα

1. Στην επίχωση του τάφου βρέθηκε ακέραιο πήλινο ειδώλιο ζεύγους παιδικών μορφών (αριθ. 89.41) (Πίν. 37 β). Συμπληρωμένος ο μηρός του δεξιού ποδιού του αγοριού. Πηλός κοκκινωπός κίτρινος (5 YR 6/6). Ύψ. 0,092 μ. Δεξιά κορίτσι με χιτώνα με άνοιγμα V στο λαιμό και απόπτυγμα, αριστερά, γυμνό αγόρι με ιμάτιο ριγμένο στον αριστερό ώμο, που κρατάει πάπια. Οι μορφές φορούν στεφάνια. Πίσω ασύμμετρη οπή εξαερισμού.

Για τύπους ειδωλίων με ζεύγη μορφών, βλ. Besques, Louvre cat. III, σ. 62, πίν. 78 b, c, d, 79 a, και IV, σ. 64, πίν. 56 C/D/E 3649.

2. Μικρή χάλκινη λαβή, μήκ. 0,03 μ. (αριθ. 89.41α) (Πίν. 33 η).

Χρονολόγηση: Τέλος 4ου αι. π.Χ.

Κιβωτιόσχημος τάφος 17 (Σχέδ. 28· Πίν. 10 β)

Εσωτ. διαστ.: μήκ. 1,70, πλ. 0,70, βάθ. 1,35 μ.

Λαξευτός με προσανατολισμό Α.-Δ. Ήταν καλυμμένος με δύο πλάκες. Ο τάφος καθώς και τέσσερα ορθογώνια λαξεύματα στα νότιά του[95], βρίσκονται μέσα σε μια ευρύτερα λαξευμένη έκταση, διαστ. 4,30×3,80 μ. Στο πάνω μέρος του τάφου υπάρχουν τέσσερις ορθογώνιες λιθόπλινθοι, μία σε κάθε πλευρά, σταυρικά τοποθετημένες, με πατούρα στην επάνω πλευρά που αποτελεί και το περιχείλωμα του τάφου[96].

Τα τοιχώματα του τάφου ήταν επιχρισμένα με κονιάματα σε ζώνες. Από κάτω προς τα πάνω λευκή ζώνη, ύψ. 0,15, μαύρη, ύψ. 0,30, λευκή, ύψ. 0,15 και κόκκινη, ύψ. 0,40 μ.

Ταφή - Κτερίσματα

Μέσα στην επίχωση του τάφου βρέθηκαν οστά ώριμου άνδρα 45-60 χρόνων και πήλινοι επίχρυσοι καρποί στεφανιού και κομμάτια από την οστέινη επιχρυσωμένη χοινικίδα του, καλά διατηρημένη.

95. Τα λαξεύματα έχουν τις εξής διαστάσεις: το ανατολικό 1×0,70 και βάθος 0,50 μ., το δυτικό 1,25×0,65 και βάθος 0,50 μ., το βόρειο 0,90×0,40 και βάθος 0,20 μ. και το νότιο 0,70×0,50 και βάθος 0,50 μ.

96. Διαστ. λιθοπλίνθων βόρειας και νότιας πλευράς 1,60×0,55×0,25, ανατολικής και δυτικής πλευράς 0,70×0,55×0,25 μ. Πλ. πατούρας 0,45, ύψος 0,05 μ.

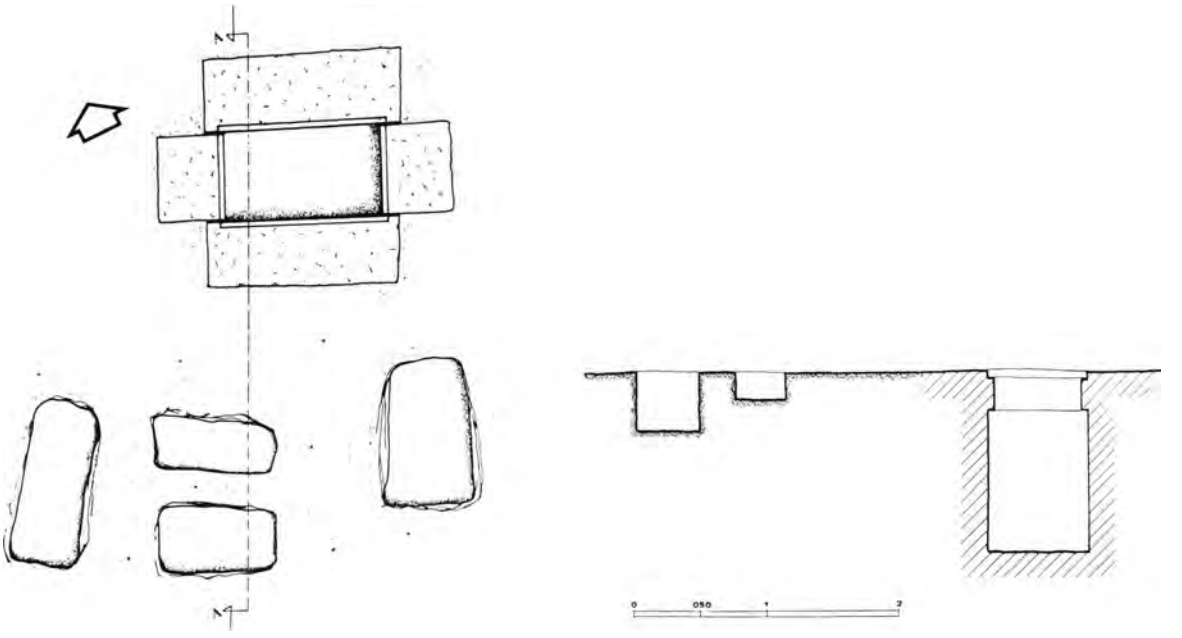

Σχέδ. 28. Κάτοψη και τομή του θαλαμωτού τάφου 17.

Επίσης, εννέα κομμάτια από δύο σιδερένιες στλεγγίδες (αριθ. 89.103α), σιδερένια καρφιά από την ξύλινη λάρνακα [97] και τμήμα σιδερένιας ροδέλας, με διάμετρο οπής 0,015 μ. (αριθ. 89.103β).

Κιβωτιόσχημος τάφος 18 (Σχέδ. 29· Πίν. 22 β)

Εσωτ. διαστ.: μήκ. 2,10, πλ. 1,05, βάθ. 1,45 μ.

Λαξευτός με προσανατολισμό Α.-Δ., χωρίς καλυπτήριες πλάκες. Στον τάφο οδηγεί επίμηκες λάξευμα με προσανατολισμό ΝΑ.-ΒΔ., το οποίο στη συνέχεια στρέφεται προς Ν.

Κιβωτιόσχημος τάφος 29

Εσωτ. διαστ.: μήκ. 1,80, πλ. 0,80, βάθ. 0,90 μ.

Λαξευτός, με προσανατολισμό Α.-Δ., χωρίς καλυπτήριες πλάκες.

Ταφές - Κτερίσματα

Στην επίχωση του εσωτερικού του τάφου βρέθηκαν:

1. Σκυφίδιο ακέραιο με μικρές αποκρούσεις στη βάση (αριθ. 89.150) (Σχέδ. 30· Πίν. 37 θ). Πηλός ρόδινος (5 YR 8/4), γάνωμα κοκκινωπό. Ύψ. 0,055, διάμ. βάσης 0,05, διάμ. στομίου 0,10 μ. Βάση δακτυλιόσχημη, κοιλιά βαθιά, χείλος που κλίνει προς τα μέσα.

Ακαμάτη, Τάφοι Πέλλας, σ. 121, αριθ. 1, σχέδ. 21, πίν. 1.

97. Αν και δεν υπάρχουν άλλες ενδείξεις, οι μικρές διαστάσεις του τάφου ενισχύουν την άποψη ύπαρξης λάρνακας αντί κλίνης.

Σχέδ. 29. Κάτοψη και τομή του θαλαμωτού τάφου 18.

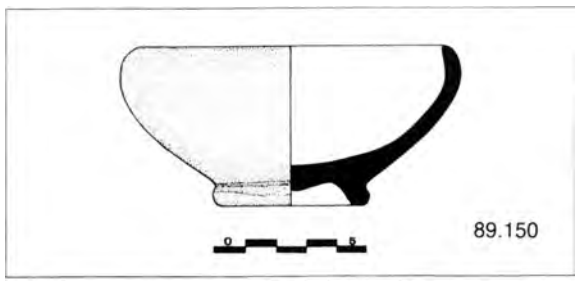

Σχέδ. 30.

2. Μυροδοχείο συγκολλημένο από τρία κομμάτια (αριθ. 89.152). Λείπουν τμήμα της κοιλιάς και του στομίου. Πηλός ρόδινος (5 YR 7/4), γάνωμα μαύρο καστανό απολεπισμένο. Σωζ. ύψ. 0,90, διάμ. βάσης 0,024 μ. Βάση δισκόμορφη, πόδι κοντό, κοιλιά σφαιρική, χείλος λεπτό με κρεμαστή απόληξη.
Βλ. αριθ. 89.109α, β, τάφου 10.

3. Μυροδοχείο ακέραιο, με μικρή απόκρουση στο χείλος (αριθ. 89.153) (Πίν. 37 στ). Πηλός κοκκινωπός κίτρινος (5 YR 7/6), γάνωμα μαύρο απολεπισμένο. Ύψ. 0,094, διάμ. βάσης 0,023, διάμ. στομίου 0,018 μ. Λεπτή δακτυλιόσχημη βάση, πόδι χοντρό, κοιλιά εξογκωμένη, λαιμός χοντρός, χείλος λεπτό λοξότμητο. Δύο λεπτές χαράξεις στην κοιλιά και τη βάση του λαιμού.
Ακαμάτη, Τάφοι Πέλλας, σ. 153, αριθ. 149, πίν. 21, σχέδ. 38. Kerameikos XIV, σ. 118, πίν. 50, 9 (121, 1 τελευταίο τέταρτο 4ου αι. π.Χ.).

4. Μυροδοχείο χωρίς λαιμό και στόμιο (αριθ. 89.151) (Πίν. 37 ζ). Πηλός ρόδινος (5 YR 7/3). Γάνωμα μαύρο, απολεπισμένο. Σωζ. ύψ. 0,077, διάμ. βάσης 0,02 μ. Βάση σχεδόν κωνική, πόδι σχετικά χοντρό, κοιλιά σφαιρική.
Για το σχήμα, βλ. ό.π.

5. Μυροδοχείο ακέραιο (αριθ. 89.148) (Σχέδ. 31· Πίν. 37 ε). Πηλός κοκκινωπός κίτρινος, κόκκινος (5 YR 7/ 6), γάνωμα μαύρο καστανό, ανοικτό κόκκινο κατά τόπους. Ύψ. 0,09, διάμ. βάσης 0,018, διάμ. στομίου 0,017 μ. Βάση δακτυλιόσχημη, κοιλιά εξογκωμένη, λαιμός με εγκοπή στη βάση του, χείλος με κρεμαστή απόληξη, διακοσμημένη εσωτερικά και εξωτερικά με κόκκινο γάνωμα.
Βλ. αριθ. 89.109α, β τάφου 10.

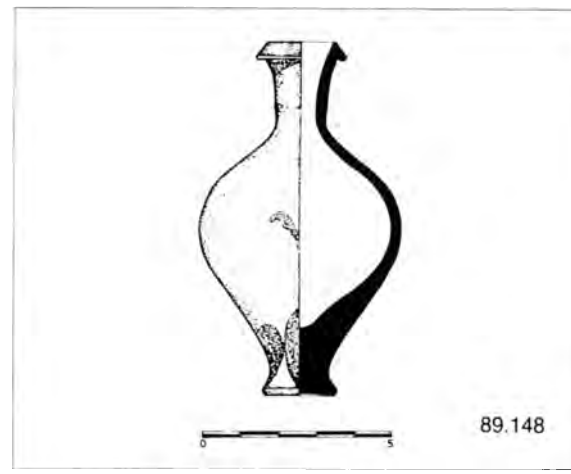

Σχέδ. 31.

6. Τμήμα του κορμού γυναικείου ειδωλίου με ιμάτιο (αριθ. 89.148α). Πηλός ανοικτός κοκκινωπός καστανός (5 YR 6/4). Σωζ. ύψ. 0,04 μ.

7. Αγνύθα σχήματος κόλουρου κώνου με ορθογώνια σφραγίδα στο κάτω μέρος: *ΕΛΥΚ* (αριθ. 89.149) (Πίν. 37 η). Πηλός κοκκινωπός κίτρινος (5 YR 7/6). Ύψ. 0,079, μήκ. σφραγίδας 0,021 μ.

Γενικά για αγνύθες και τα σφραγίσματά τους, βλ. Gl. Davidson - D. Burr Thompson, Small Objects from the Pnyx I, Hesperia Suppl. VII, 1943, σ. 65 κ.ε.

Χρονολόγηση: Τέλος 4ου - αρχές 3ου αι. π.Χ.

Κιβωτιόσχημος τάφος 30

Εσωτ. διαστ.: μήκ. 1,90, πλ. 0,70, βάθ. 0,50 μ.

Λαξευτός με προσανατολισμό Α.-Δ. Στον τάφο οδηγεί επίμηκες λάξευμα, μήκ. 2,30 και πλ. 0,50 μ., που αρχίζει αμέσως μετά το άνοιγμα καθόδου του θαλάμου του τάφου 28Β. Στη δυτική πλευρά του τάφου ο βράχος είναι λαξευμένος σε σχήμα Γ[98], ενώ στην ανατολική πλευρά σχηματίζεται ένα ακόμα αβαθές λάξευμα, διαστ. 0,45×0,70 μ.

Ταφή - Κτερίσματα

Στην επίχωση του εσωτερικού του τάφου βρέθηκαν:

1. Ειδώλιο καθιστής γυναικείας μορφής (αριθ. 89.15) (Πίν. 38 α). Συγκολλημένο και συμπληρωμένο. Πηλός ανοικτός κόκκινος (2.5 YR 6/6). Ύψ. 0,12 μ. Φοράει χιτώνα, τα χέρια ακουμπούν στα γόνατα. Τα μαλλιά είναι δεμένα σε οξύ κότσο. Πίσω υπάρχει τετράγωνη οπή εξαερισμού. Διατηρείται λευκό επίχρισμα.

Ο τύπος της ένθρονης γυναικείας μορφής είναι γνωστός σε όλες τις περιοχές της μητροπολιτικής Ελλάδας, της Κάτω Ιταλίας και της Σικελίας. Η ερμηνεία των μορφών είναι προβληματική όταν δεν υπάρχει κάποιο χαρακτηριστικό σύμβολο. Η συχνή παρουσία της σε τάφους και ιερά δείχνει ότι ο τύπος για μεγάλο χρονικό διάστημα είναι πολύ οικείος με ελάχιστες παραλλαγές στην ιερόπρεπη και αυστηρή μετωπική στάση των μορφών[99]. Πολλά τέτοια ειδώλια έχουν βρεθεί στο ανατολικό νεκροταφείο της Πέλλας[100].

2. Μυροδοχείο συγκολλημένο από τρία κομμάτια (αριθ. 89.156) (Σχέδ. 32· Πίν. 38 δ). Λείπει τμήμα του σώματος. Πηλός ανοικτός κοκκινωπός καστανός (2.5 YR 6/4). Γάνωμα ανοικτό καστανό κοκκινωπό, ανομοιόμορφο. Ύψ. 0,13, διάμ. βάσης 0,025, διάμ. στομίου 0,017 μ. Βάση δισκόμορφη, πόδι κοντό, κοιλιά εξογκωμένη, χείλος με κρεμαστή απόληξη. Διακοσμείται στην κοιλιά, τον ώμο και το λαιμό με επάλληλες ταινίες λευκού και καστανού κόκκινου χρώματος.

Βλ. αριθ. 89.173, τάφου 12.

3. Μυροδοχείο ακέραιο με μικρή απόκρουση στη βάση και την κοιλιά (αριθ. 89.157) (Πίν. 38 γ). Πηλός ανοικτός κοκκινωπός καστανός (2.5 YR 6/4). Γάνωμα γκρίζο. Ύψ. 0,09, διάμ. βάσης 0,02, διάμ. στομίου 0,018 μ. Βάση δισκόμορφη, πόδι κοντό, κοιλιά ωοειδής, χείλος με κρεμαστή απόληξη. Διακοσμείται με πυκνές επάλληλες ταινίες λευκού και κοκκινωπού χρώματος.

Βλ. αριθ. 89.172, τάφου 12.

4. Μυροδοχείο συγκολλημένο από δυό κομμάτια με μικρή απόκρουση στη βάση (αριθ. 89.158) (Σχέδ. 32· Πίν. 38 ε). Πηλός ρόδινος (5

98. Τα σκέλη του Γ έχουν μήκος 1,50 και πλάτος 0,50 και 0,90 μ.

99. Α. Δάφφα-Νικονάνου, Θεσσαλικά ιερά Δήμητρας και κοροπλαστικά αναθήματα, 1973, σ. 97, 101. Bell, Morgantina I, σ. 94.

100. Μ. Σιγανίδου, ΑΔ 32 (1977), Χρονικά, σ. 214, Πίν. 131 α.

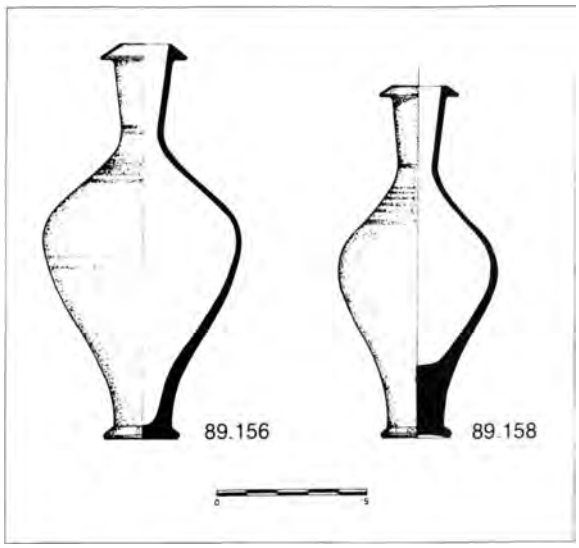

Σχέδ. 32.

YR 8/4). Ύψ. 0,115, διάμ. βάσης 0,023, διάμ. στομίου 0,018 μ. Βάση δισκόμορφη, κοιλιά ωοειδής, χείλος με κρεμαστή απόληξη. Διακοσμείται στον ώμο και το λαιμό με επάλληλες ταινίες κόκκινου χρώματος.
Βλ. αριθ. 89.40, τάφου 14.

5. Μυροδοχείο συγκολλημένο από δύο κομμάτια, με μικρό σπάσιμο στο χείλος (αριθ. 89.176) (Πίν. 38 β). Πηλός ρόδινος (5 YR 7/3). Ύψ. 0,095, διάμ. βάσης 0,022, διάμ. στομίου 0,017 μ. Βάση δισκόμορφη, κοντό πόδι, κοιλιά εξογκωμένη, χείλος λεπτό λοξότμητο.
Ακαμάτη, Τάφοι Πέλλας, σ. 154, αριθ. 152, πίν. 21.

6. Τμήμα μυροδοχείου συγκολλημένο (αριθ. 89.578). Λείπει μέρος της κοιλιάς και ο λαιμός. Πηλός κοκκινωπός κίτρινος (5 YR 7/6), γάνωμα μαύρο. Σωζ. ύψ. 0,088, διάμ. βάσης 0,022 μ. Βάση δισκόμορφη, κοιλιά εξογκωμένη.
Όμοιο με το παραπάνω.

7. Σκυφίδιο συγκολλημένο με χείλη που κλίνουν προς τα μέσα (αριθ. 89.177) (Πίν. 38 στ). Λείπει τμήμα του σώματος. Πηλός ρόδινος (5 YR 7/4). Γάνωμα μαύρο καστανό εσωτερικά και στο πάνω μέρος της εξωτερικής επιφάνειας. Ύψ. 0,05, διάμ. βάσης 0,048, διάμ. στομίου 0,10 μ. Βάση δακτυλιόσχημη.
Βλ. αριθ. 89.150, τάφου 29.

8. Σκυφίδιο με χείλη που κλίνουν προς τα μέσα, συγκολλημένο (αριθ. 89.178) (Πίν. 38 ζ). Λείπει τμήμα του σώματος. Πηλός ρόδινος (5 YR 7/3). Γάνωμα μαύρο απολεπισμένο. Ύψ. 0,025, διάμ. βάσης 0,047, διάμ. στομίου 0,077 μ.
Βλ. αριθ. 89.179, τάφου 10.

Χρονολόγηση: Τέλος 4ου - αρχές 3ου αι. π.Χ.

Κιβωτιόσχημος τάφος 31

Εσωτ. διαστ.: μήκ. 1,50, πλ. 0,70, βάθ. 0,60 μ.

Λαξευτός, με προσανατολισμό Α.-Δ. Μία καλυπτήρια πλάκα έμεινε στη θέση της στη δυτική πλευρά.

Ταφή - Κτερίσματα

Στην επίχωση του τάφου βρέθηκαν τρία πήλινα γυναικεία ειδώλια:

1. Γυναικείο ειδώλιο ακέραιο, συμπληρωμένο μόνο στο κάτω μέρος (αριθ. 89.18) (Πίν. 39 α). Πηλός ανοικτός κόκκινος (2.5 YR 6/6). Ύψ. 0,147 μ. Έχει άνετο το δεξί πόδι και στραμμένο το κεφάλι αριστερά. Φοράει χιτώνα και ιμάτιο που καλύπτει το κεφάλι. Το αριστερό χέρι στηρίζεται στη μέση, το δεξί, λυγισμένο, είναι καλυμμένο με το ιμάτιο. Χωρίς βάση. Πίσω ορθογώνια οπή εξαερισμού. Στο ιμάτιο διατηρείται λευκό επίχρισμα και ίχνη κόκκινου χρώματος.
Για τον τύπο, βλ. Θεσσαλονίκη. Από τα προϊστορικά μέχρι τα χριστιανικά χρόνια, Οδηγός Έκθεσης, 1980, σ. 105, αριθ. 91.

2. Γυναικείο ειδώλιο συμπληρωμένο στο κάτω και πίσω τμήμα (αριθ. 89.19) (Πίν. 39 β). Πηλός ανοικτός κόκκινος (2.5 YR 6/6). Ύψ. 0,145 μ. Έχει άνετο το δεξί πόδι, που το σύρει προς τα πίσω. Φοράει χιτώνα με απόπτυγμα. Με το λυγισμένο αριστερό χέρι κρατάει κάποιο αντικείμε-

νο (σακούλι;). Τα μαλλιά είναι μακριά και φέρει κυλινδρικό στεφάνι. Πίσω κυκλική οπή, σπασμένη και συμπληρωμένη.
Για τον τύπο, βλ. ΤΚ ΙΙ, σ. 74, αριθ. 8 (αλλά το αντικείμενο στο άλλο χέρι).

3. Γυναικείο ειδώλιο (αριθ. 89.20) (Πίν. 39 γ). Το κεφάλι συγκολλημένο. Πηλός ανοικτός καστανός (7.5 YR 6/ 4). Ύψ. 0,167 μ. Έχει άνετο το δεξιό πόδι. Το κεφάλι κλίνει ελαφρώς προς τα δεξιά. Φοράει χιτώνα με χαλαρό άνοιγμα στο στήθος, ζωσμένο ψηλά και ιμάτιο, ριγμένο στον ώμο του στηριγμένου στη μέση αριστερού χεριού, που τυλίγεται γύρω από τον καρπό του δεξιού χεριού και πέφτει κυματιστά κάτω. Απολεπισμένο λευκό επίχρισμα. Πίσω ασύμμετρη ωοειδής οπή εξαερισμού.
Ακαμάτη, Τάφοι Πέλλας, σ. 135, αριθ. 64, πίν. 10.

Χρονολόγηση: Τέλος 4ου αι. π.Χ.

Κιβωτιόσχημος τάφος 32

Εσωτ. διαστ.: μήκ. 1,60, πλ. 0,70, βάθ. 0,70 μ.
Λαξευτός, με προσανατολισμό Α.-Δ., χωρίς καλυπτήριες πλάκες.

Ταφή - Κτερίσματα

Στην επίχωση του εσωτερικού του τάφου βρέθηκαν:

1. Μυροδοχείο (αριθ. 89.154) (Πίν. 39 ε). Λείπει το πάνω τμήμα. Πηλός ρόδινος (5 YR 7/4), γάνωμα μαύρο καστανό απολεπισμένο. Σωζ. ύψ. 0,11, διάμ. βάσης 0,024 μ. Βάση δισκόμορφη, πόδι σχετικά κοντό, κοιλιά ωοειδής.
Kerameikos IX, πίν. 96,5 (Ε 92, 1, α΄ μισό 3ου αι. π.Χ.).

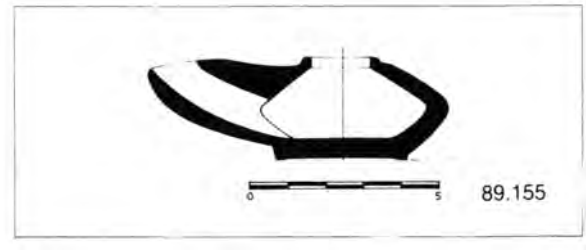

Σχέδ. 34.

2. Σκυφίδιο συμπληρωμένο (αριθ. 89.147) (Σχέδ. 33· Πίν. 39 δ). Πηλός ρόδινος (5 YR 8/ 4). Γάνωμα μαύρο κοκκινωπό απολεπισμένο κατά τόπους. Ύψ. 0,049, διάμ. βάσης 0,08, διάμ. στομίου 0,16 μ. Βάση δακτυλιόσχημη, γωνιώδες περίγραμμα, χείλος ταινιωτό με κλίση πρός τα έξω. Στο εσωτερικό του πυθμένα τέσσερα έντυπα ανθέμια σε σταυροειδή διάταξη.
Hesperia 43, σ. 232, αριθ. 27. Hesperia 3, σ. 436, εικ. 117 Α9.

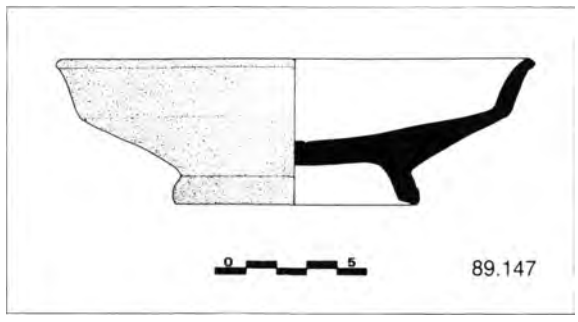

Σχέδ. 33.

3. Λυχνάρι μελαμβαφές (αριθ. 89.155) (Σχέδ. 34· Πίν. 44 β_2). Λείπει τμήμα του σώματος. Πηλός ρόδινος (5 YR 8/4), γάνωμα μαύρο ανομοιόμορφο απολεπισμένο. Μήκ. 0,08, ύψ. 0,024 μ. Βάση δισκόμορφη, περίγραμμα γωνιώδες. Γύρω από την κυκλική οπή πλήρωσης, χάραξη. Κοντός μυκτήρας με ελαφρώς καμπύλη απόληξη και ωοειδή οπή.
Corinth, IV, II, σ. 47, 32, εικ. 14, αριθ. 37 (τύπος IX). The Athenian Agora IV, σ. 94, αριθ. 410, πίν. 14, 41. Ακαμάτη, Τάφοι Πέλλας, σ. 202, αριθ. 378, σχέδ. 78.

Χρονολόγηση: Αρχές 3ου αι. π.Χ.

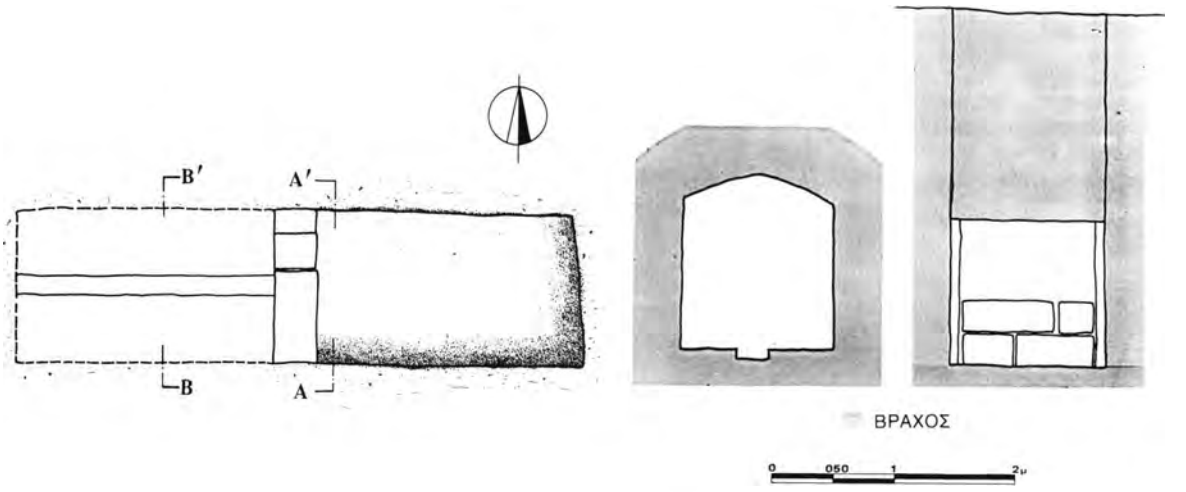

Σχέδ. 35. Κάτοψη και τομή του κιβωτιόσχημου τάφου 16.

ΘΑΛΑΜΩΤΟΙ ΤΑΦΟΙ

Θαλαμωτός τάφος 16 (Σχέδ. 35)

Έχει προσανατολισμό Α.-Δ. Στο θάλαμο οδηγεί φρεατόσχημο άνοιγμα καθόδου, μήκ. 2,20, πλ. 1,25, και βάθ. 3,05 μ. Στο βόρειο και το νότιο τοίχωμα του ανοίγματος υπάρχουν λαξεύματα καθόδου, αντίστοιχα τέσσερα και τρία, μήκ. 0,13-0,20 και ύψ. 0,11-0,17 μ. Απέχουν μεταξύ τους 0,58-0,67 μ. Στο πάνω μέρος του νότιου τοιχώματος υπάρχει ορθογώνιο λάξευμα, μήκ. 0,80 και βάθ. 0,35 μ.[101].

Το άνοιγμα εισόδου στο θάλαμο, πλ. και ύψ. 1,20 μ., με οριζόντια την επάνω πλευρά, βρέθηκε φραγμένο με δύο σειρές ορθογώνιων δόμων[102]. Στη βόρεια και τη νότια παρειά του ανοίγματος της εισόδου σχηματίζεται μία ταινία στο λαξευμένο βράχο, πλ. 0,065 μ.

Ο θάλαμος, μήκ. 2,10 και πλ. 1,25 μ., έχει ελαφρώς καμαρωτή οροφή, ύψ. 1,45 μ. Το δάπεδο του θαλάμου διατρέχει κατά μήκος ρηχό αυλάκι λαξευμένο στο βράχο, πλ. 0,20 και βάθ. 0,08 μ.[103].

Ταφή - Κτερίσματα

Η ταφή του θαλάμου, προσανατολισμένη προς Α., βρέθηκε πολύ διαταραγμένη. Η ανθρωπολογική εξέταση δεν έδωσε κανένα στοιχείο γι' αυτήν. Πέντε σιδερένια καρφιά με στρογγυλές κεφαλές, διαμ. 0,04 μ., και ίχνη ξύλου προέρχονται από το ξύλινο νεκρικό φορείο. Προς το βόρειο μέρος του θαλάμου υπήρχε σωρός από καμένα οστά, ενήλικου άνδρα, 35 περίπου χρόνων, πιθανότατα από παλαιότερη ταφή.

Τα ευρήματα του τάφου ήταν λίγα.

101. Βλ. παρακάτω, σ. 146 κ.ε.

102. Ύψ. φράγματος 0,55 μ. Η πάνω πλευρά της εισόδου βρίσκεται 1,75 μ. χαμηλότερα από την επιφάνεια του βράχου.

103. Ακαμάτη, Τάφοι Πέλλας, σ. 57.

1. Σιδερένια στλεγγίδα (αριθ. 89.94), σπασμένη, σωζ. μήκ. 0,21 μ.

2. Χάλκινο νόμισμα Αλεξάνδρου Γ΄ (αριθ. 89.89), διαμ. 0,016 μ.
Gaebler, Die antiken Münzen, πίν. XXXI αριθ. 25.

3. Χάλκινο κάτοπτρο (αριθ. 89.115α) (Πίν. 40 γ), διάμ. 0,17 μ., με ανώμαλη επιφάνεια από την οξείδωση.

4. Μυροδοχείο με δύο οριζόντιες ψευδολαβές στο ύψος των ώμων (αριθ. 89.115) (Πίν. 40 β). Λείπει ο λαιμός και το στόμιο. Πηλός κοκκινωπός κίτρινος (5 YR 6/6). Γάνωμα γκρίζο, μαύρο στη μισή επιφάνεια. Σωζ. ύψ. 0,115, διάμ. βάσης 0,03 μ. Βάση δακτυλιόσχημη, κοντό πόδι, κοιλιά εξογκωμένη. Στην κοιλιά και τον ώμο διακοσμείται με δύο ζώνες, καθεμιά από τις οποίες έχει μία λευκή ανάμεσα σε δύο καστανές πολύ λεπτές γραμμές.
Ακαμάτη, Τάφοι Πέλλας, σ. 199, αριθ. 364, πίν. 36, σχέδ. 75. Kerameikos XIV, σ. 123, αριθ. 53,4 (142,1, πρώιμος 3ος αι. π.Χ.).

5. Μυροδοχείο όμοιου τύπου στο σχήμα και τη διακόσμηση με το προηγούμενο (αριθ. 89.116) (Πίν. 40 α). Πηλός ανοικτός κόκκινος (2.5 YR 6/6), γάνωμα μαύρο σχεδόν γκρίζο. Ύψ. 0,118, διάμ. βάσης 0,03 μ. Στο κάτω μέρος του λαιμού πέντε λεπτές ταινίες καστανού χρώματος.

Χρονολόγηση: Αρχές 3ου αι. π.Χ.

Θαλαμωτός τάφος 19 (Σχέδ. 36)

Λαξευτός θαλαμωτός τάφος με φρεατόσχημο άνοιγμα καθόδου και θάλαμο με καμαρωτή οροφή. Προσανατολισμός Β.-Ν.

Το άνοιγμα καθόδου έχει μήκος 2,30, πλάτος 1,25 και 1,35 μπροστά στην είσοδο του θαλάμου και βάθος 3,85 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους. Στην ανατολική και τη δυτική παρειά του και σε απόσταση 0,35 μ. από τη νότια υπάρχουν λαξεύματα καθόδου, έξι σε κάθε παρειά, πλ. 0,065-0,07 και ύψ. 0,095-0,10 μ. Απέχουν μεταξύ τους 0,25-0,50 μ. Στο πάνω μέρος της νότιας παρειάς υπάρχει μια σειρά από αργούς λίθους.

Το άνοιγμα εισόδου με ελαφρώς τοξωτή την επάνω πλευρά, πλ. 0,90 και ύψ. 1,95 μ., δεν ήταν φραγμένο. Σχηματίζεται λαξευτό κατώφλι, πλ. 0,50 και ύψ. 0,05 μ. Στις δύο πλευρές της εισόδου ο βράχος είναι καλά λειασμένος. Το λαξευμένο αυτό τμήμα έχει πλάτος 0,20 ανατολικά και 0,25 μ. δυτικά.

Ο θάλαμος έχει μήκος 2,40 και πλάτος 2,60 μ. Η καμαρωτή οροφή του στο ψηλότερο σημείο έχει ύψος 2 μ. Στην ανατολική και τη δυτική πλευρά του θαλάμου διαμορφώνονται λαξευτές κλίνες, πλ. 0,85 μ. η ανατολική και 0,90 μ. η δυτική. Οι κλίνες έχουν ύψος 0,65 μ. Στο τοίχωμα του βάθους και σε ύψος 0,75 μ. από το δάπεδο ανοίγεται κόγχη με οριζόντια οροφή, μήκ. 1,10, πλ. 0,75 και ύψ. 0,80 μ.

Ταφή - Κτερίσματα

Από το ξύλινο νεκρικό φορείο βρέθηκαν μόνο μερικά σιδερένια καρφιά. Τα κτερίσματα ήταν διασκορπισμένα στο δάπεδο του διαδρόμου.

1. Πυξίδα με αποκρούσεις στο στόμιο (αριθ. 89.130) (Σχέδ. 37· Πίν. 40 ε). Πηλός ανοικτός κόκκινος (2.5 YR 6/6), γάνωμα καστανό, κοκκινωπό μαύρο απολεπισμένο. Ύψ. 0,075, διάμ. βάσης 0,042 μ. Βάση δακτυλιόσχημη, τοιχώματα κάθετα.
Θεσσαλονίκη. Από τα προϊστορικά μέχρι τα χριστιανικά χρόνια (1986) Οδηγός Έκθεσης, σ. 102, εικ. 89.

2. Λυχνάρι ακέραιο (αριθ. 89.131) (Σχέδ. 37· Πίν. 32 δ_3). Πηλός κοκκινωπός κίτρινος (5 YR 7/6), γάνωμα μαύρο απολεπισμένο. Μήκ. 0,09, ύψ. 0,024, διάμ. βάσης 0,06, διάμ. οπής πλήρωσης 0,015 μ. Έχει σχεδόν κάθετο περίγραμμα και την επάνω επιφάνεια οριζόντια. Η οπή πλήρωσης είναι κυκλική, ο μυκτήρας με καμπύλη απόληξη. Η οπή του μυκτήρα είναι ωοει-

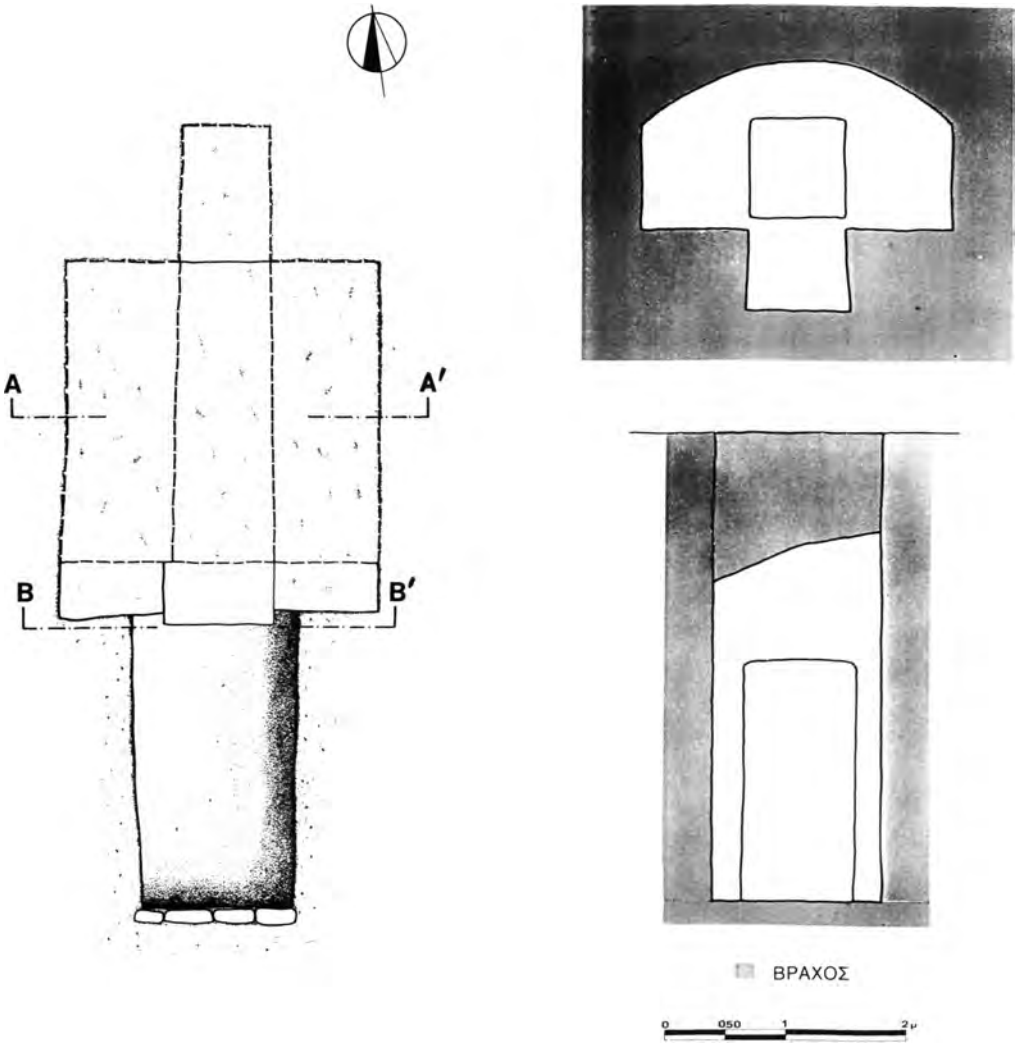

Σχέδ. 36. Κάτοψη και τομή του θαλαμωτού τάφου 19.

δής, μαυρισμένη από τη φωτιά. Μικρή μαστοειδής απόφυση.
Kerameikos XI, σ. 37, αριθ. 183, πίν. 32, 33 (αρχές 3ου αι. π.Χ.).

3. Σκυφίδιο ακέραιο με μικρές αποκρούσεις (αριθ. 89.128) (Σχέδ. 37· Πίν. 40 δ). Πηλός ρόδινος (5 YR 7/ 4), γάνωμα μαύρο, κοκκινωπό στο πάνω μέρος εξωτερικά και στην εσωτερική επιφάνεια, μερικά απολεπισμένο. Ύψ. 0,03, διάμ. βάσης 0,04, διάμ. στομίου 0,088 μ. Βάση δακτυλιόσχημη, περίγραμμα γωνιώδες, χείλη που κλίνουν ελαφρώς προς τα έξω.
Βλ. αριθ. 89.127.

4. Μυροδοχείο συγκολλημένο και συμπληρωμένο (αριθ. 89.118) (Σχέδ. 38· Πίν. 41 $α_1$). Πηλός ρόδινος (5 YR 7/ 4). Ύψ. 0,15, διάμ. βάσης 0,03, διάμ. στομίου 0,022 μ. Βάση δισκόμορφη, κοιλιά σφαιρική, χείλος ταινιωτό με κλίση προς τα κάτω. Διακοσμείται με έξι ταινίες καστανές μαύρες στην κοιλιά, τον ώμο και το λαιμό.

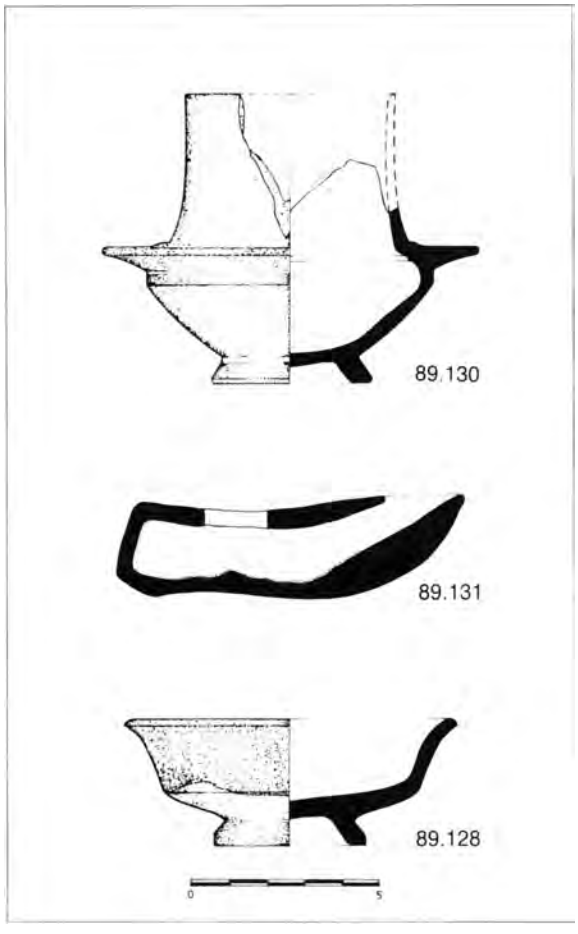

Σχέδ. 37.

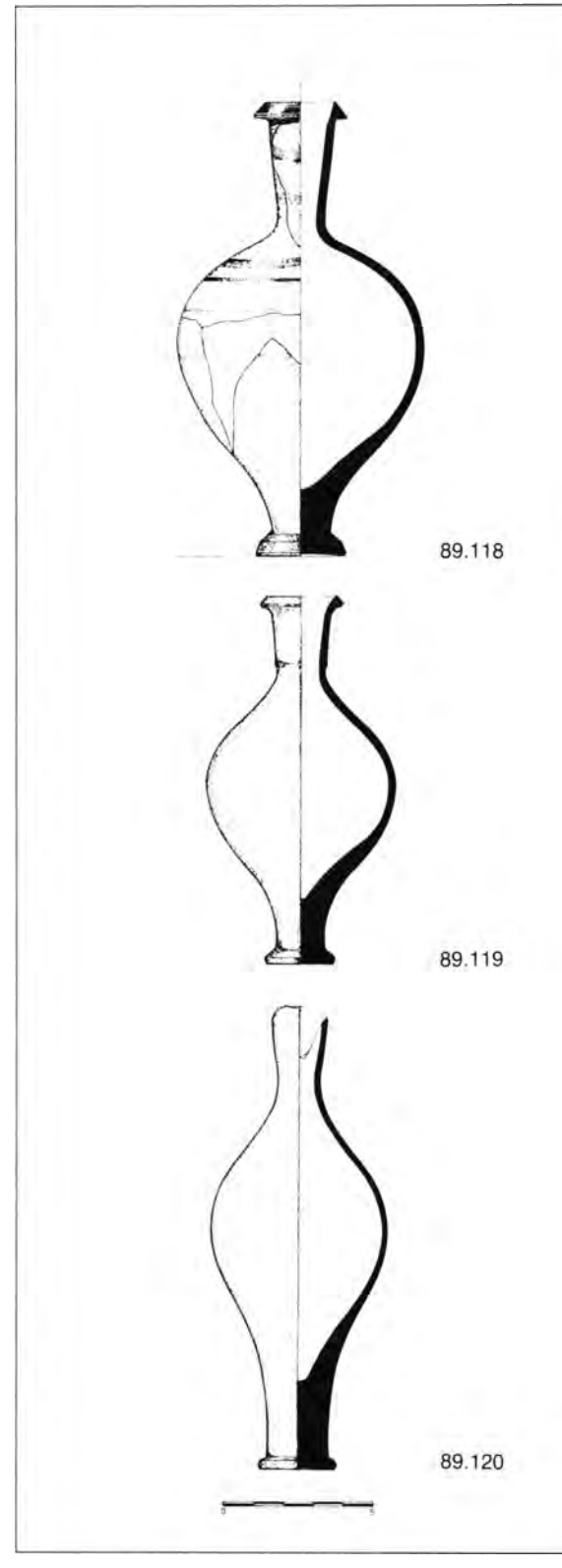

Σχέδ. 38.

M. Parović-Pečikan, La nécropole hellénistique d'Olbia, 1974, σ. 109, εικ. 93, αριθ. 3. Kerameikos IX, σ. 160, πίν. 68, αριθ. 364.1.

5. Μυροδοχείο ακέραιο, μελαμβαφές, συμπληρωμένο στο χείλος (αριθ. 89.119) (Σχέδ. 38· Πίν. 41 α_2). Πηλός ρόδινος (5 YR 7/6), γάνωμα μαύρο απολεπισμένο. Ύψ. 0,123, διάμ. βάσης 0,023, διάμ. στομίου 0,022 μ. Βάση δισκόμορφη, πόδι σχετικά κοντό, κοιλιά σφαιρική, λαιμός με εγκοπή στη βάση του και χείλος ταινιωτό.
Βλ. αριθ. 89.172, τάφου 12.

6. Μυροδοχείο, χωρίς λαιμό (αριθ. 89.120) (Σχέδ. 38· Πίν. 41 β_2). Πηλός κοκκινωπός κίτρινος (5 YR 7/6), γάνωμα μαύρο καστανό ανομοιόμορφο. Βάση δισκόμορφη, πόδι λεπτό, κοιλιά ωοειδής.

Ακαμάτη, Τάφοι Πέλλας, σ. 111, αριθ. 22, πίν. 46, σχέδ. 19. B. Schlörb - Vierneisel, Eridanos - Nekropole, AM 81 (1966), σ. 105, αριθ. 191, πίν. 60, 5 (α΄ μισό 3ου αι. π.Χ.).

7. Μυροδοχείο (αριθ. 89.121) (Πίν. 41 β_1). Λείπει τμήμα του λαιμού και το στόμιο. Πηλός κοκκινωπός κίτρινος (5 YR 7/6), γάνωμα καστανό σκούρο ανομοιόμορφο. Ύψ. 0,155, διάμ. βάσης 0,025 μ. Βάση δισκόμορφη, πόδι ψηλό, κοιλιά ωοειδής.
Βλ. αριθ. 89.120.

8. Μυροδοχείο (αριθ. 89.122) (Πίν. 41 α_4). Λείπει ο λαιμός και το στόμιο. Πηλός ρόδινος (5 YR 7/4), γάνωμα μαύρο απολεπισμένο. Ύψ. 0,09, διάμ. βάσης 0,023 μ. Βάση δισκόμορφη, πόδι κοντό, κοιλιά σφαιρική.
Βλ. αριθ. 89.115, τάφου 16.

9. Μυροδοχείο (αριθ. 89.123) (Πίν. 41 β_4). Λείπει ο λαιμός και το στόμιο. Πηλός κοκκινωπός κίτρινος (5 YR 7/ 6), γάνωμα μαύρο καστανό ανομοιόμορφο. Ύψ. 0,13, διάμ. βάσης 0,025 μ. Βάση δισκόμορφη, πόδι ψηλό, κοιλιά ωοειδής.
Βλ. αριθ. 89.120.

10. Μυροδοχείο (αριθ. 89.124). (Πίν. 41 β_5). Λείπει ο λαιμός και το στόμιο. Πηλός ρόδινος (5 YR 7/4), γάνωμα μαύρο. Ύψ. 0,135, διάμ. βάσης 0,024 μ. Βάση δισκόμορφη, πόδι ψηλό, κοιλιά ωοειδής.
Βλ. αριθ. 89.120.

11. Μυροδοχείο (αριθ. 89.125) (Πίν. 41 α_3). Λείπει ο λαιμός με το στόμιο. Απόκρουση στο πόδι. Πηλός κοκκινωπός κίτρινος (5 YR 7/6), γάνωμα μαύρο καστανό ανομοιόμορφο. Ύψ. 0,095, διάμ. βάσης 0,022 μ. Βάση δισκόμορφη, πόδι χοντρό, κοιλιά σφαιρική.
Βλ. αριθ. 89.119.

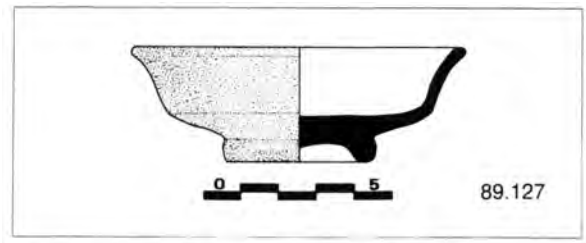

Σχέδ. 39.

12. Το κάτω τμήμα μυροδοχείου, η βάση και μέρος της κοιλιάς, καθώς και ένα κομμάτι από τον ώμο που δεν κολλά (αριθ. 89.126). Πηλός ανοικτός γκρίζος (5 YR 7/1), γάνωμα γκρίζο. Σωζ. ύψ. 0,10, διάμ. βάσης 0,028 μ. Βάση δισκόμορφη, πόδι κοντό, κοιλιά ωοειδής. Διακοσμείται με ταινία καστανού χρώματος στην κοιλιά.

13. Σκυφίδιο ακέραιο (αριθ. 89.127) (Σχέδ. 39· Πίν. 41 β_3). Πηλός ρόδινος (5 YR 7/4), γάνωμα μαύρο στο πάνω μέρος εξωτερικά και εσωτερικά. Ύψ. 0,031, διάμ. βάσης 0,04, διάμ. στομίου 0,09 μ. Βάση δακτυλιόσχημη, περίγραμμα γωνιώδες, τα χείλη κλίνουν προς τα έξω.
Ακαμάτη, Τάφοι Πέλλας, σ. 106, αριθ. 1, σχέδ. 63, πίν. 139. Hesperia 43, σ. 252, εικ. 3, αριθ. 25.

Χρονολόγηση: Αρχές 3ου αι. π.Χ.

Θαλαμωτοί τάφοι 20 α, β (Σχέδ. 40)

Λαξευτοί θαλαμωτοί τάφοι με κοινό τοίχωμα που έχει καταπέσει και προσανατολισμό Α.-Δ. (ο 20α) και ΒΑ.-ΝΔ. (ο 20β). Βρίσκονται στο ανατολικό τμήμα της ανασκαφικής τομής.

Τάφος 20α

Τάφος μικρού κοριτσιού. Είναι ο μόνος ασύλητος τάφος του νεκροταφείου αυτού. Έχει ορθογώνιο άνοιγμα καθόδου, μήκ. 1,15, πλ. 0,60 και βάθ. 0,90 μ. Η είσοδος στο θάλαμο, πλ. 0,60 και ύψ. 0,85 μ., βρέθηκε φραγμένη με δύο λίθινες πλάκες. Η δεύτερη πλάκα, στενότερη, έχει μορφή υπέρθυρου. Στα πλάγια υπήρχαν μικρότερες πέτρες για γέμισμα. Ο μικρός θάλαμος έχει μήκος 1, πλάτος 0,60 και ύψος 0,90 μ. Η οροφή του είναι οριζόντια.

Ταφή - Κτερίσματα

Στον τάφο βρέθηκαν πολλά πήλινα ειδώλια:

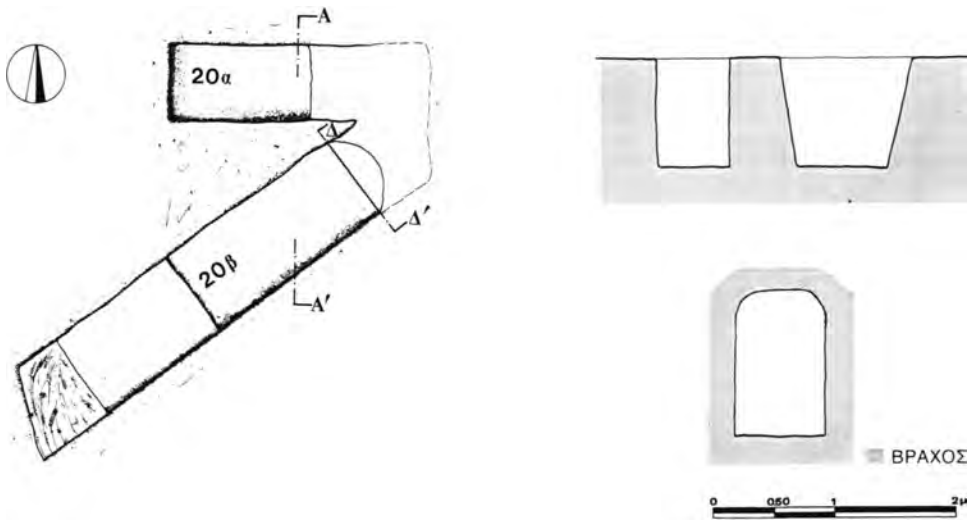

Σχέδ. 40. Κάτοψη και τομή του θαλαμωτού τάφου 20α.β.

1. Ειδώλιο έρωτα (αριθ. 89.1) (Πίν. 42 α). Συγκολλημένο και συμπληρωμένο. Πηλός κοκκινωπός κίτρινος (5 YR 6/6). Λευκό επίχρισμα απολεπισμένο. Ύψ. 0,15 μ. Ο έρωτας σε διασκελισμό, προς τα αριστερά. Είναι γυμνός. Ιμάτιο κρέμεται από το αριστερό χέρι. Με τα δυο του χέρια κρατάει μικρό ζώο, πιθανώς σκύλο. Τα μαλλιά είναι μακριά. Φοράει κυλινδρικό στεφάνι. Η βάση είναι ωοειδής, πίσω υπάρχει κυκλική οπή εξαερισμού σπασμένη και συμπληρωμένη.

Για ειδώλια ερώτων με ζώα, βλ. Mollard-Besques, Louvre cat. II, πίν. 72-75. Βλ. και ΤΚ ΙΙ, σ. 279, αριθ. 10.

2. Ειδώλιο έρωτα ίδιου τύπου με το προηγούμενο και από την ίδια μήτρα (αριθ. 89.2) (Πίν. 42 β). Ακέραιο. Πηλός ανοικτός κοκκινωπός καστανός (2.5 YR 6/4). Ύψ. 0,15 μ. Σώζονται χρώματα, κόκκινο στα χέρια, στο πρόσωπο και στο σώμα, κίτρινο στα φτερά. Χαρακτηριστική είναι η διαφορετική απόδοση των φτερών, το δεξί ανάγλυφα, το αριστερό με χαράξεις.

Για την απόδοση των φτερών, βλ. Μ. Λιλιμπάκη - Ακαμάτη, Πλαστικά αγγεία από την Πέλλα, Μακεδονικά, Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Μ. Ανδρόνικο (1993) (υπό εκτύπωση).

3. Ειδώλιο έρωτα (αριθ. 89.3) (Πίν. 42 γ), σπασμένο στο κάτω μέρος των ποδιών. Λείπουν μεγάλο τμήμα του αριστερού φτερού και της πίσω επιφάνειας. Γενικά η επιφάνεια έχει πολλές αποκρούσεις. Πηλός κιτρινωπός κόκκινος (5 YR 5/6), υπολείμματα λευκού επιχρίσματος. Σωζ. ύψ. 0,15 μ. Ο έρωτας κινείται προς τα αριστερά με έντονο διασκελισμό. Είναι γυμνός. Ιμάτιο καλύπτει το δεξιό ώμο και πέφτει ελεύθερα πίσω. Τα μαλλιά είναι μακριά. Φέρει κυλινδρικό στεφάνι και κρατάει κιθάρα. Κάτω δεξιά, σε επαφή με το πόδι του, υδρόβιο πτηνό.

Ο τύπος του έρωτα με κιθάρα είναι οικείο θέμα στον 3ο και το 2ο αι. π.Χ. Βλ. Mollard-Besques, Louvre cat. II, πίν. 55e MYR 178, πίν. 56α LY 1503, πίν. 165β MYR 303. D. Burr, Terracotas from Myrina in the Museum of Fine Arts Boston, 1934, πίν. XV, 39.

4. Ειδώλιο έρωτα με κιθάρα, του τύπου του αριθ. 89.3, από διαφορετική μήτρα (αριθ. 89.9) (Πίν. 42 δ). Συμπληρωμένο. Πηλός κοκκινωπός κίτρινος (5 YR 7/6). Ύψ. 0,145 μ. Η επιφάνεια λειασμένη από τη μεγάλη χρήση της μήτρας. Πίσω, ασύμμετρα κυκλική οπή.

5. Ειδώλιο Αφροδίτης που αποκαλύπτεται (αριθ. 89.4) (Πίν. 42 ε). Συγκολλημένο, με μικρή

συμπλήρωση. Λείπει τμήμα της πίσω όψης, του δεξιού χεριού και της κόμμωσης. Πηλός ρόδινος (5 YR 7/4). Λευκό επίχρισμα απολεπισμένο. Ύψ. 0,18 μ. Η μορφή είναι γυμνή. Έχει άνετο το δεξί πόδι. Στο πίσω μέρος του σώματος πέφτει ιμάτιο τυλιγμένο γύρω στο αριστερό χέρι που το ανασηκώνει στα πλάγια με το δεξί. Οι παρυφές του πέφτουν κυματιστές στο κάτω μέρος του ειδωλίου. Η κόμμωση είναι πεπονοειδής.

Besques, Louvre cat. III, σ. 271, πίν. 339b D 2150. Βλ. και Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Το Θεσμοφόριο της Πέλλας, 1996, σ. 36· η ίδια, Τάφοι Πέλλας, σ. 205, αριθ. 391, πίν. 44.

6. Ειδώλιο μικρού γυμνού ερωτιδέα που κάθεται (αριθ. 89.5). Λείπει το κεφάλι. Πηλός ανοικτός κοκκινωπός, καστανός (5 YR 6/4). Υπολείμματα λευκού επιχρίσματος και ρόδινου χρώματος. Ύψ. 0,04 μ. Το ένα πόδι σταυρώνει πάνω στο άλλο. Ήταν κολλημένος σε ειδώλιο με την πίσω επιφάνεια και το πάνω δεξί μέρος του κορμού.

7. Ειδώλιο παιδικής μορφής σε πετεινό (αριθ. 89.6) (Πίν. 42 στ). Ακέραιο. Πηλός κοκκινωπός κίτρινος (5 YR 6/ 6), λευκό επίχρισμα και υπολείμματα ρόδινου χρώματος στα ενδύματα της μορφής. Ύψ. 0,13 μ. Η μορφή κατενώπιον, φοράει χλαμύδα και πίλο. Η βάση είναι ωοειδής, πίσω υπάρχει μικρή κυκλική οπή.

Για τον τύπο, βλ. ΤΚ ΙΙ, σ. 316 αριθ. 2. Besques, Louvre cat. III, σ. 64 πίν. 83c D 374. D. Thompson, Three Centuries of Hellenistic Terracottas. Part III. The Late Third Century B.C., Hesperia 32 (1963), σ. 291-292, πίν. 78, 2. Ακαμάτη, Τάφοι Πέλλας, σ. 168-169, αριθ. 225. Για την ερμηνεία των παιδικών μορφών σε ζώα, βλ. Ακαμάτη, ό.π., σ. 234.

8. Ειδώλιο ανδρικής μορφής, συγκολλημένο και συμπληρωμένο (αριθ. 89.7) (Πίν. 43 α). Λείπουν το κεφάλι και τα άκρα χέρια. Επιφάνεια διαβρωμένη. Πηλός κοκκινωπός κίτρινος (5 YR 6/6). Σωζ. ύψ. 0,125 μ. Η μορφή φοράει μακρύ χιτώνα ζωσμένο στη μέση και χλαμύδα, ριγμένη στον αριστερό ώμο. Το δεξί χέρι εκτείνεται προς τα εμπρός, το αριστερό είναι μισολυγισμένο προς τα κάτω. Χωρίς βάση, πίσω ωοειδής οπή.

Για τη χλαμύδα, βλ. Mollard-Besques, Louvre cat. II, σ. 125, αριθ. 1055, πίν. 151c MYRINA.

9. Γυναικείο ειδώλιο (αριθ. 89.8) (Πίν. 43 β). Αποκρούσεις στο πρόσωπο. Πηλός κοκκινωπός κίτρινος (5 YR 7/ 6), λευκό επίχρισμα απολεπισμένο. Ύψ. 0,14 μ. Η μορφή φοράει χιτώνα και ιμάτιο που καλύπτει το κεφάλι. Έχει άνετο το αριστερό πόδι. Το δεξί χέρι στη μέση, με το αριστερό κρατάει πτυχή του ιματίου. Τα μαλλιά είναι δεμένα πίσω σε κότσο. Η βάση είναι ωοειδής, πίσω κυκλική οπή.

Για τον τύπο, βλ. ΤΚ ΙΙ, σ. 25, αριθ. 2, 4. Γενικά για βιβλιογραφία ειδωλίων του τύπου αυτού, βλ. Ακαμάτη, Τάφοι Πέλλας, σ. 142, αριθ. 97, πίν. 14 και σ. 222 κ.ε.

10. Ειδώλιο έρωτα στηριγμένου σε πεσσό με το αριστερό χέρι (αριθ. 89.10) (Πίν. 43 γ). Λείπουν το κεφάλι, το κάτω μέρος των ποδιών και η πίσω επιφάνεια. Πηλός κοκκινωπός κίτρινος (5 YR 6/6). Ύψ. 0,10 μ. Είναι γυμνός με ιμάτιο ριγμένο στον αριστερό ώμο, που τυλίγεται γύρω από τους καρπούς των χεριών και πέφτει ελεύθερα προς τα κάτω.

Ακαμάτη, Τάφοι Πέλλας, σ. 146, αριθ. 112, σ. 180, αριθ. 284, πίν. 18, 34.

11. Κεφάλι ειδωλίου, πιθανώς του ίδιου τύπου με το προηγούμενο, με κυλινδρικό στεφάνι, τυλιγμένο με ταινία (αριθ. 89.180) (Πίν. 43 δ). Πηλός ανοικτός κοκκινωπός καστανός (5 YR 6/ 4). Ύψ. 0,045 μ.

12. Μικρό ειδώλιο ζώου, πιθανώς σκύλου (αριθ. 89.12) (Πίν. 43 ε). Πηλός ανοικτός κοκκινωπός καστανός (5 YR 6/4). Λευκό επίχρισμα, υπολείμματα κόκκινου χρώματος. Μήκ. 0,02, ύψ. 0,015 μ. Μικρή οπή στην κάτω και την επάνω επιφάνεια για εξάρτηση.

13. Δυο μικρά πήλινα ειδώλια περιστεριών με ανοιχτά φτερά (αριθ. 89.13α,β) (Πίν. 43 ε). Πηλός ανοικτός κοκκινωπός καστανός (5 YR 6/4). Λευκό επίχρισμα στο σώμα, γαλάζιο στα φτερά, κόκκινο στο κεφάλι. Μήκ. 0,022 και 0,02 μ. Στο πάνω μέρος μικρή οπή για εξάρτηση.

Mollard-Besques, Louvre cat. II, πίν. 8g, 10 MYR 382-87. Για το συμβολισμό, βλ. Th. Kraus, AM 69/70 (1954-55), σ. 114 και σημ. 15-16. Επίσης, Αικ. Δεσποίνη, Προβλήματα παριανής πλαστικής του 5ου αι. π.Χ., 1974, σ. 113.

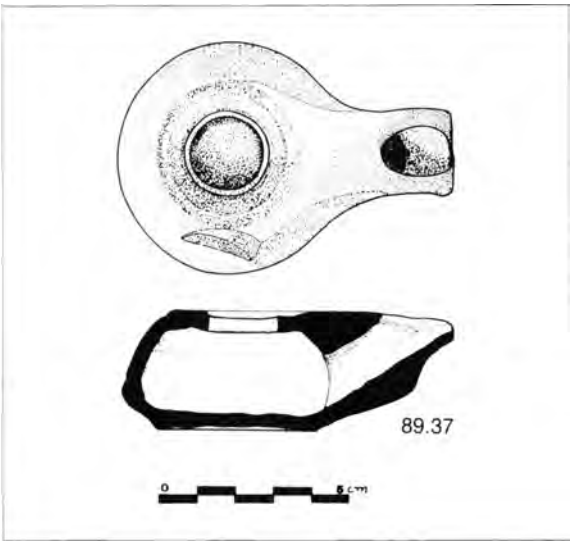

Σχέδ. 41.

14. Το πάνω μέρος ειδωλίου ερωτιδέα με χλαμύδα, μακριά μαλλιά και κυλινδρικό στεφάνι (αριθ. 89.11α) (Πίν. 43 δ). Πηλός κοκκινωπός κίτρινος (5 YR 7/6). Σωζ. ύψ. 0,037 μ. Κολλούσε σε κάποιο άλλο ειδώλιο.

15. Οινοχόη ακέραια (αριθ. 89.132) (Πίν. 44 γ). Πηλός κοκκινωπός καστανός (2.5 YR 5/4), επίχρισμα πολύ ανοικτό καστανό, απολεπισμένο. Ύψ. 0,12, διάμ. βάσης 0,067, διάμ. στομίου 0,04 μ. Βάση δισκόμορφη, κοιλιά έντονα εξογκωμένη με γωνιώδη μετάβαση στους ώμους, λαιμός κοντός, χείλος με κλίση προς τα έξω, ταινιωτή λαβή.

Το σχήμα είναι γνωστό στον 4ο αι. π.Χ. στην Όλυνθο, βλ. D. Robinson, Vases Found in 1934 and 1938, Olynthus XIII, 1950, πίν. 162, αριθ. 429.

16. Λυχνάρι ακέραιο (αριθ. 89.37) (Σχέδ. 41· Πίν. 44 β_1). Πηλός ρόδινος (5 YR 8/3), γάνωμα καστανό κόκκινο απολεπισμένο. Μήκ. 0,09, ύψ. 0,03 μ. Βάση δισκόμορφη, γωνιώδες περίγραμμα και κυκλικό στόμιο. Η απόληξη του μυκτήρα είναι ευθεία με ωοειδή οπή.

Corinth IV, II, εικ. 14, αριθ. 38, αριθ. 144, πίν. IV (τύπος IX).

17. Μολύβδινο τετράγωνο σταθμίο, διαστ. 0,068×0,065 μ. (αριθ. 89.116) (Πίν. 50 ε). Στη μια όψη χαρακτό [104], συντομογραφία των Η και Λ ή Δ.

Olynthus X, σ. 447 κ.ε., πίν. CXXXVIII κ.ε. Corinth XII, σ. 204, αριθ. 1580, 1581, πίν. 94.

18. Οστέινη ψήφος (αριθ. 89.83γ), μήκ. 0,007 μ.

19. Χρυσό δακτυλίδι (αριθ. 89.77) (Πίν. 44 α). Διάμ. κρίκου 0,013, διάμ. σφενδόνης 0,012 μ. Λείπει η πέτρα. Ο κρίκος απολήγει σε κεφάλι φιδιού.

20. Ζεύγος χρυσών σκουλαρικιών (αριθ. 89.83α) (Πίν. 44 α). Διάμ. 0,01 μ. Ο κρίκος απολήγει σε μορφή ερωτιδέα.

Ακαμάτη, Τάφοι Πέλλας, σ. 147, αριθ. 124, πίν. 19. Gli ori di Taranto, σ. 190, αριθ. 128, 129.

21. Χρυσός κρίκος δακτυλιδιού με τρία σύρματα που απολήγουν σε κεφάλι φιδιού (αριθ. 89.83β) (Πίν. 44 α). Διάμ. 0,011 μ.

Gli ori di Taranto, σ. 293, αριθ. 218.

22. Κατά τον καθαρισμό του λαξεύματος καθόδου του τάφου βρέθηκε λυχνάρι ακέραιο με μικρές αποκρούσεις στο μυκτήρα και την οπή πλήρωσης (αριθ. 89.133) (Σχέδ. 42· Πίν. 44 β_3). Πηλός ρόδινος (7.5 YR 7/4). Επίχρισμα μαύρο καστανό απολεπισμένο. Μήκ. 0,11, ύψ. 0,035 μ. Βάση δισκόμορφη, γωνιώδες περίγραμμα, κάθετο ταινιωτό χείλος γύρω από την κυκλική οπή

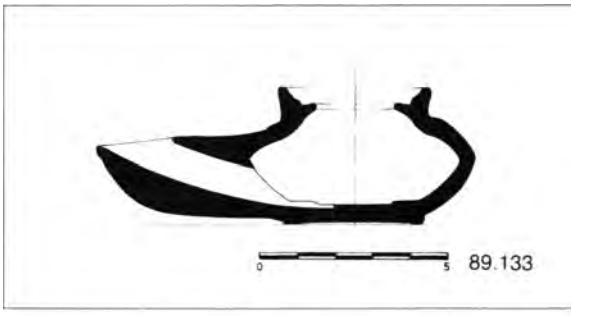

Σχέδ. 42.

104. Βοκοτοπούλου, Αίνεια, σ. 67. Γενικότερα, βλ. M. Lang and M. Grosby, Weights, Measures and Tokens, The Athenian Agora X, 1964, 1, σ. 2 κ.ε.

πλήρωσης. Μυκτήρας με καμπύλη απόληξη και ωοειδή οπή. Μια σιγμοειδής λαβή.
Corinth IV, II, σ. 66 (τύπος XIX). Στ. Δρούγου, Ανασκαφή Πέλλας, Οι πήλινοι λύχνοι, 1992, σ. 64-65, αριθ. 121-122, 127-128, εικ. 9, πίν. 31, 33-34 (μέσα 2ου αι. π.Χ.).

Χρονολόγηση: Αρχές 3ου αι. π.Χ.

Τάφος 20β

Ο τάφος έχει λάξευμα καθόδου, μήκ. 1, πλ. 0,70 και ύψ. 0,90 μ. Το άνοιγμα της εισόδου στο θάλαμο, πλ. 0,70 και ύψ. 0,90 μ., βρέθηκε φραγμένο με αργούς λίθους. Ο επιμήκης θάλαμος έχει μήκος 2 και πλάτος 0,70 μ. Το ύψος της καμαρωτής οροφής που σώζεται στο ανατολικό τμήμα είναι 1-1,20 μ.

Θαλαμωτός τάφος 21 (Σχέδ. 44· Πίν. 22 γ)

Λαξευτός θαλαμωτός τάφος με προσανατολισμό Β.-Ν. Έχει λάξευμα καθόδου, μήκ. 2,15, πλ. 1 και βάθ. 2,10 μ., που οδηγεί σε θάλαμο, μήκ. 2,05 και πλ. 1 μ., με ελαφρώς καμαρωτή οροφή, ύψ. 0,90 μ. στην είσοδο και 0,65 μ. στο πίσω μέρος του θαλάμου. Η είσοδος του θαλάμου, πλ. 1 και ύψ. 0,85 μ., βρέθηκε φραγμένη με μία πέτρινη πλάκα.

Ταφή - Κτερίσματα

Ο θάλαμος ήταν γεμάτος με χώμα. Βρέθηκαν σιδερένια καρφιά από το ξύλινο νεκρικό φορείο, λίγα κομμάτια ειδωλίων που δεν συγκολλούνται και πήλινα αγγεία.

1. Μυροδοχείο ακέραιο (αριθ. 89.22) (Σχέδ. 43· Πίν. 45 α). Πηλός ρόδινος (5 YR 7/4). Γάνωμα καστανό. Ύψ. 0,137, διάμ. βάσης 0,025, διάμ. στομίου 0,017 μ. Βάση δακτυλιόσχημη, κοντό πόδι, κοιλιά σφαιρική, λαιμός που ξεχωρίζει με ελαφριά χάραξη, χείλος δισκόμορφο. Τρεις λεπτές οριζόντιες ταινίες λευκού χρώματος διακοσμούν το πάνω μέρος του σώματος.
Ακαμάτη, Τάφοι Πέλλας, σ. 111, αριθ. 22, πίν. 46, σχέδ. 19 (αρχές 3ου αι. π.Χ.). E. Vanderpool - J.R. McCredie - A. Steinberg, Koroni: A Ptolemaic Camp on the East Coast of Attica, Hesperia XXXI (1962), σ. 38, αριθ. 42, πίν. 21. B. Schlörb - Vierneisel, AM 81 (1966), σ. 97, αριθ. 174, πίν. 59, 1.

2. Μυροδοχείο ακέραιο (αριθ. 89.23) (Σχέδ. 43· Πίν. 45 β), με ελαφριά απόκρουση στη βάση. Πηλός ανοικτός κόκκινος (2.5 YR 6/6). Ύψ. 0,12, διάμ. βάσης 0,025, διάμ. στομίου 0,015 μ. Βάση κωνική, σφαιρική κοιλιά, λεπτός λαιμός, χείλος λοξότμητο.
Alt-Ägina II, 1, σ. 88, πίν. 55, αριθ. 701-703 (ύστερος 4ος αι. π.Χ.). Hesperia 3, σ. 344, Β 44 και σ. 342, εικ. 22 (πρώιμος 3ος αι. π.Χ.). Ακαμάτη, Τάφοι Πέλλας, σ. 107, αριθ. 8, σχέδ. 16, πίν. 46 (αρχές 3ου αι. π.Χ.). Kerameikos XIV, σ. 48, αριθ. 48, 1, πίν. 41 (αρχές 3ου αι. π.Χ.). Ν. Καλτσάς, Από τα ελληνιστικά νεκροταφεία της Πύλου, ΑΔ 38 (1983), Μελέτες, σ. 57, Σχέδ. 2, αριθ. 1652 (τέλος 4ου αι. π.Χ.).

3. Μυροδοχείο ακέραιο (αριθ. 89.24) (Πίν. 45

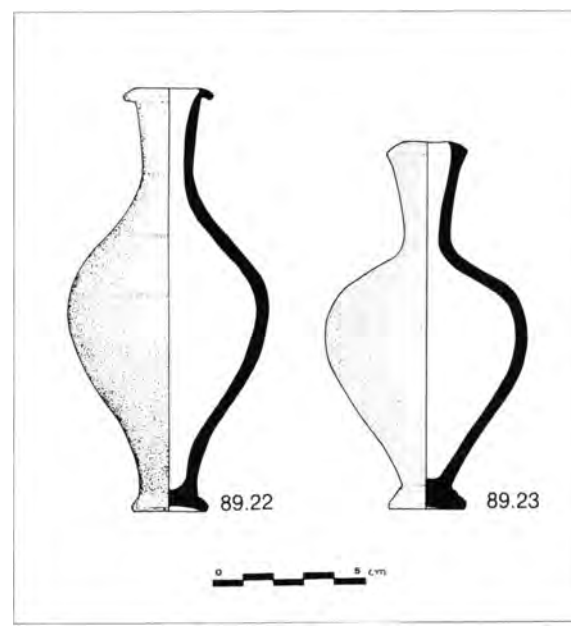

Σχέδ. 43.

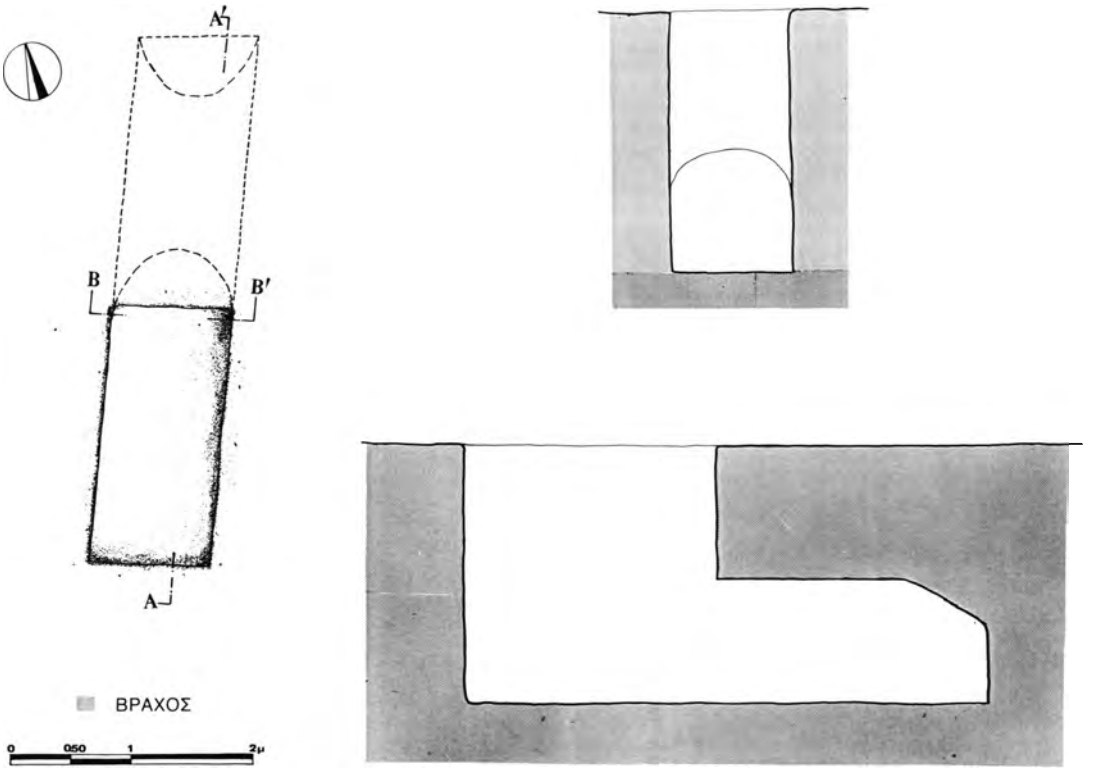

Σχέδ. 44. Κάτοψη και τομή του θαλαμωτού τάφου 21.

Σχέδ. 45.

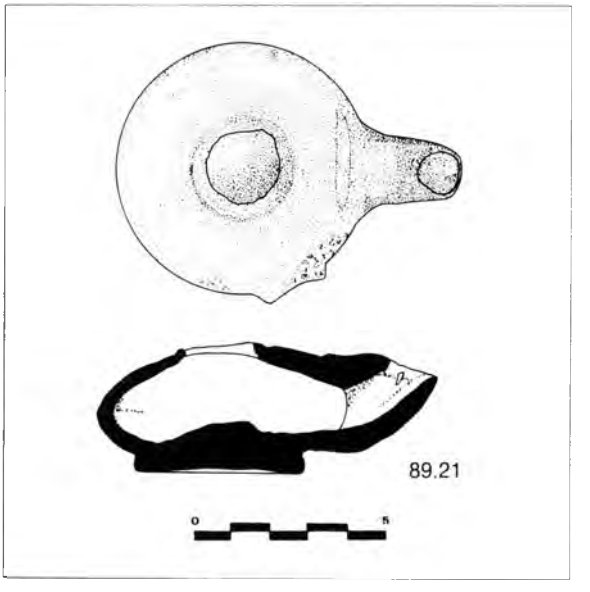

Σχέδ. 46.

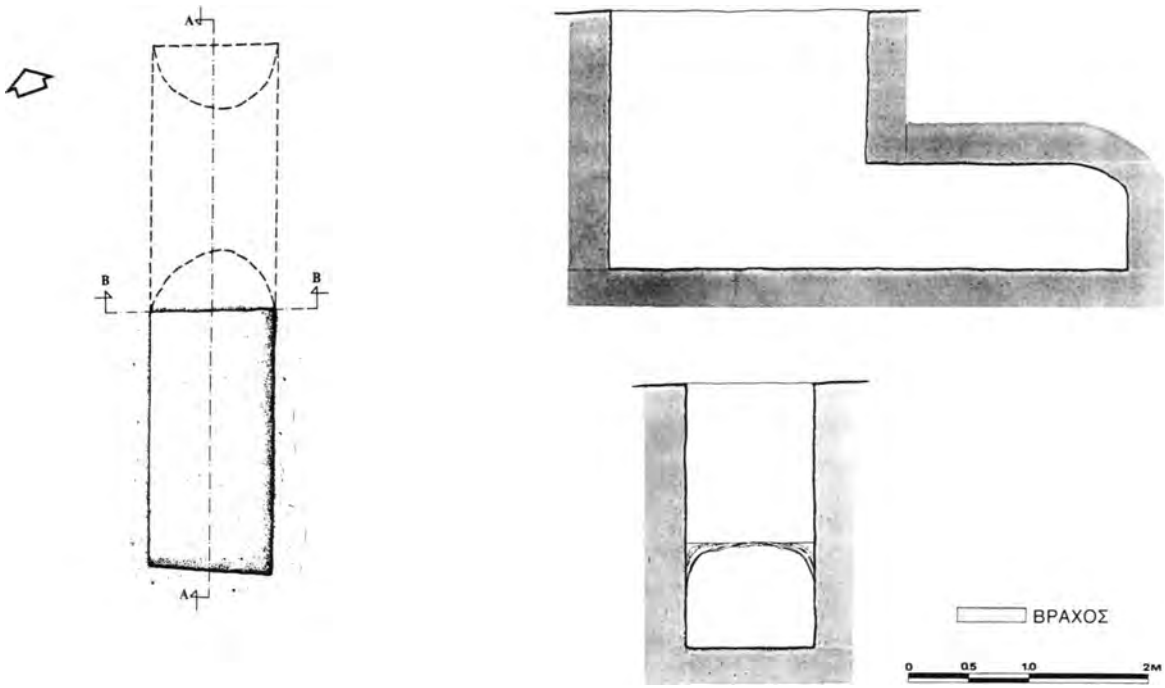

Σχέδ. 47. Κάτοψη και τομή του θαλαμωτού τάφου 22.

γ), με αποκρούσεις στο χείλος και στη βάση. Πηλός ανοικτός κοκκινωπός καστανός (2.5 YR 6/4). Γάνωμα γκρίζο θαμπό. Ύψ. 0,138, διάμ. βάσης 0,026, διάμ. στομίου 0,016 μ. Βάση δακτυλιόσχημη, κοντό πόδι, ωοειδής κοιλιά, λεπτός λαιμός, δισκόμορφο χείλος. Τρεις λεπτές λευκές ταινίες στην κοιλιά και τη βάση του λαιμού.

Βλ. αριθ. 89.22.

4. Μυροδοχείο ακέραιο (αριθ. 89.25) (Σχέδ. 45· Πίν. 45 δ). Πηλός κοκκινωπός καστανός (2.5 YR 5/4). Γάνωμα καστανό σκούρο. Ύψ. 0,135, διάμ. βάσης 0,024, διάμ. στομίου 0,016 μ. Βάση δακτυλιόσχημη, κοντό πόδι, σφαιρική κοιλιά, λεπτός λαιμός, δισκόμορφο χείλος. Τρεις λεπτές ταινίες λευκού χρώματος στον ώμο και τη βάση του λαιμού.

Βλ. αριθ. 89.22.

5. Μυροδοχείο (αριθ. 89.26) (Σχέδ. 45· Πίν. 45 ε). Λείπει το στόμιο, απόκρουση στη βάση. Συμπληρωμένο στην κοιλιά. Πηλός κοκκινωπός κίτρινος (5 YR 7/6). Γάνωμα καστανό, πιο σκοτεινό στο κάτω μέρος του σώματος. Σωζ. ύψ. 0,098 μ. Πόδι κοντό, κοιλιά σφαιρική, λεπτός λαιμός.

Βλ. Schlörb-Vierneisel, ό.π., σ. 98, αριθ. 177, πίν. 60, 4.

6. Λυχνάρι ακέραιο (αριθ. 89.21) (Σχέδ. 46· Πίν. 32 δ_1). Πηλός ρόδινος (7.5 YR 7/4). Ύψ. 0,032, μήκ. 0,095 μ. Βάση επίπεδη, γωνιώδες περίγραμμα, οπή πλήρωσης κυκλική με κάθετη ταινία, κοντός μυκτήρας με κυκλική μαυρισμένη οπή. Λαβή σιγμοειδής.

Corinth IV, II, σ. 143, αριθ. 142, εικ. 14, αριθ. 37, πίν. IV (τύπος IX) και Isthmia III, σ. 20, αριθ. 207, πίν. 4, 18 (α΄ τέταρτο 3ου αι. π.Χ.). The Athenian Agora IV, σ. 93, αριθ. 402, πίν. 14, 41 (300 π.Χ.).

7. Στην επίχωση βρέθηκαν ακόμη κομμάτι δουλεμένου μαρμάρου με ταινία, διαστ. 0,08×0,05 μ. (αριθ. 89.21α) (Πίν. 57 α).

8. Κομμάτια πηλού, σφραγίσματα μυροδοχείων. Διαστ. ακέραιου κομματιού 0,05×0,05 μ. (αριθ. 89.21β) (Πίν. 45 στ).

Ακαμάτη, Τάφοι Πέλλας, σ. 170, αριθ. 240, πίν. 27.

Χρονολόγηση: Αρχές 3ου αι. π.Χ.

Θαλαμωτός τάφος 22 (Σχέδ. 47· Πίν. 23 α)

Λαξευτός θαλαμωτός τάφος με προσανατολισμό Β.-Ν. Λάξευμα καθόδου, μήκ. 2,15, πλ. 1 και βάθ. 2,10 μ., οδηγεί σε θάλαμο, μήκ. 2,15 και πλ. 1 μ., με ελαφρώς καμαρωτή οροφή. Το ύψος της καμάρας στην είσοδο φθάνει τα 0,80 μ., ενώ στο πίσω μέρος του θαλάμου, στη γένεσή της, είναι 0,55 μ. Η είσοδος στο θάλαμο, πλ. 1 και ύψ. 0,80 μ., έχει ελαφρώς τοξωτή την επάνω πλευρά.

Ταφή - Κτερίσματα

Ο θάλαμος ήταν γεμάτος με χώμα. Σιδερένια καρφιά προέρχονται από το ξύλινο νεκρικό φορείο.

1. Μυροδοχείο με συγκολλημένο λαιμό (αριθ. 89.134) (Σχέδ. 48· Πίν. 46 β). Πηλός ρόδινος (5 YR 7/4). Ύψ. 0,115, διάμ. βάσης 0,028, διάμ. στομίου 0,018 μ. Βάση δακτυλιόσχημη, κοιλιά ελαφρώς ωοειδής, χείλος με κρεμαστή απόληξη. Ο ώμος, ο λαιμός και το χείλος διακοσμούνται με ταινίες καστανού χρώματος.
Βλ. αριθ. 89.109α, τάφου 10.

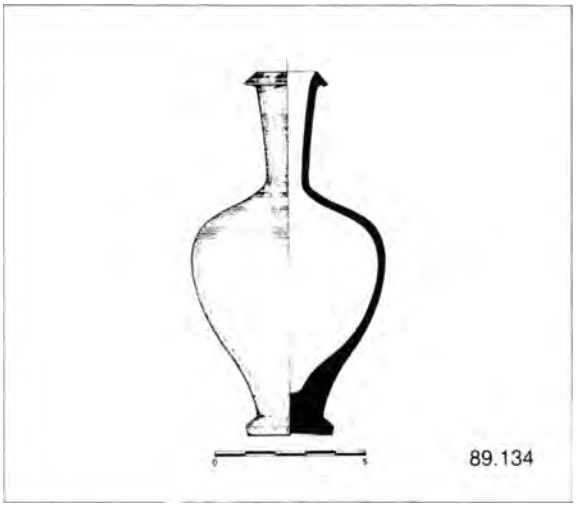

Σχέδ. 48.

2. Μυροδοχείο όμοιο με το προηγούμενο (αριθ. 89.135) (Πίν. 46 α). Λείπει ο λαιμός. Πηλός όπως το παραπάνω. Σωζ. ύψ. 0,09, διάμ. βάσης 0,03 μ. Διακοσμείται με σκοτεινές καστανές ταινίες στο πάνω μέρος της κοιλιάς και τον ώμο.
Βλ. αριθ. 89.134.

3. Στην επίχωση του λαξεύματος καθόδου βρέθηκε χάλκινο νόμισμα Κασσάνδρου, αρκετά διαβρωμένο (αριθ. 89.135α), διαμ. 0,018 μ. Εμπροσθότυπος: κεφάλι Ηρακλή προς τα αριστερά. Οπισθότυπος: ιππέας προς τα αριστερά.

Gaebler, Die antiken Münzen, πίν. XXXII, αριθ. 7.

Χρονολόγηση: Τέλος 4ου - αρχές 3ου αι. π.Χ.

Θαλαμωτός τάφος 23 (Σχέδ. 49)

Λαξευτός θαλαμωτός τάφος με προσανατολισμό Α.-Δ. Το λάξευμα καθόδου, μήκ. 2,30, πλ. 1,30 και βάθ. 2,10 μ., οδηγεί σε θάλαμο, μήκ. 2,30 και πλ. 1,25 μ., με ελαφρώς καμαρωτή οροφή. Το ύψος της μπροστά στην είσοδο φθάνει τα 1,30 μ., ενώ στη γένεσή της, στο πίσω μέρος του θαλάμου, είναι 0,90 μ. Η είσοδος, πλ. 1,10 και ύψ. 1,40 μ., έχει ελαφρώς τοξωτή την πάνω πλευρά.

Ταφή - Κτερίσματα

Μέσα στο χώμα που γέμιζε το θάλαμο βρέθηκαν οστά ώριμου άνδρα, 45-50 χρόνων και σιδερένια καρφιά από το ξύλινο νεκρικό φορείο. Επίσης:

1. Τμήμα σιδερένιας στλεγγίδας (αριθ. 89.97) (Πίν. 46 ε), σωζ. μήκ. 0,18 μ.

2. Μυροδοχείο ακέραιο (αριθ. 89.181) (Σχέδ. 50· Πίν. 46 γ). Πηλός κοκκινωπός κίτρινος (7.5 YR 7/6). Ύψ. 0,09, διάμ. βάσης 0,02, διάμ. στομίου 0,015 μ. Βάση δακτυλιόσχημη, πόδι κοντό, κοιλιά εξογκωμένη, λαιμός λεπτός, χείλος με κρεμαστή απόληξη. Στην κοιλιά και τη βάση του λαιμού διακοσμείται με ταινίες καστανού

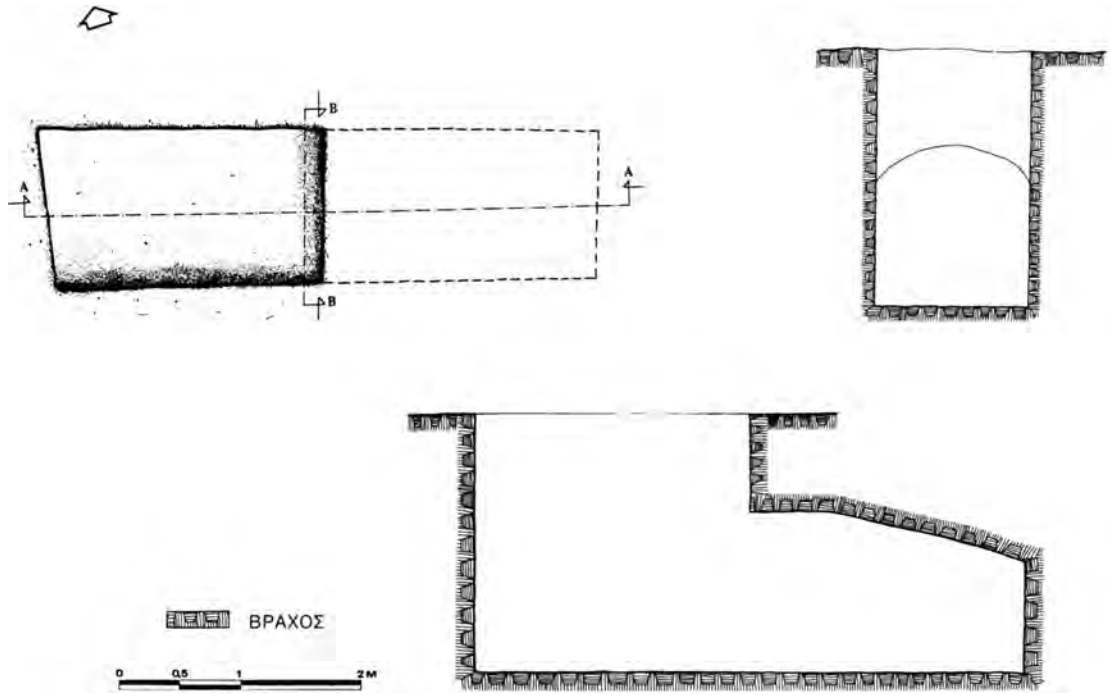

Σχέδ. 49. Κάτοψη και τομή του θαλαμωτού τάφου 23.

σκοτεινού χρώματος, ανομοιόμορφες σε πάχος. Βλ. αριθ. 89.115, τάφου 16.

3. Σκυφίδιο ακέραιο (αριθ. 89.182) (Σχέδ. 51· Πίν. 46 δ). Πηλός ρόδινος (5 YR 7/4). Γάνωμα μαύρο, κοκκινωπό, ανομοιόμορφο, απολεπισμένο. Ύψ. 0,028, διάμ. βάσης 0,051, διάμ. στομίου 0,09 μ. Βάση δακτυλιόσχημη, χείλη που κλίνουν προς τα μέσα.
Βλ. αριθ. 89.179, τάφου 10.

Χρονολόγηση: Αρχές 3ου αι. π.Χ.

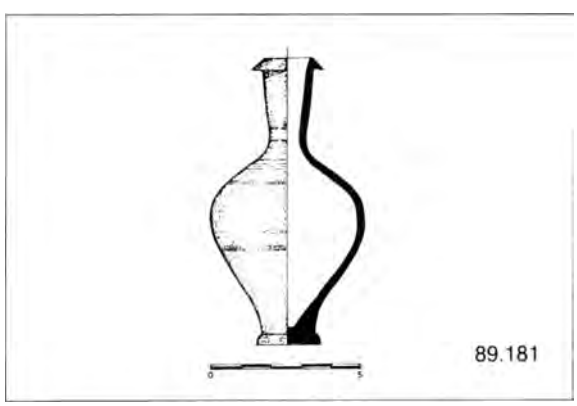

Σχέδ. 50.

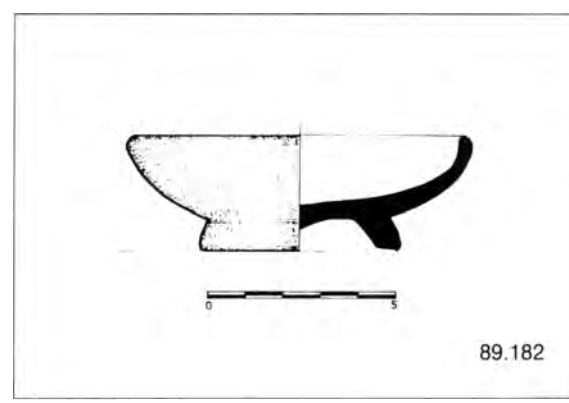

Σχέδ. 51.

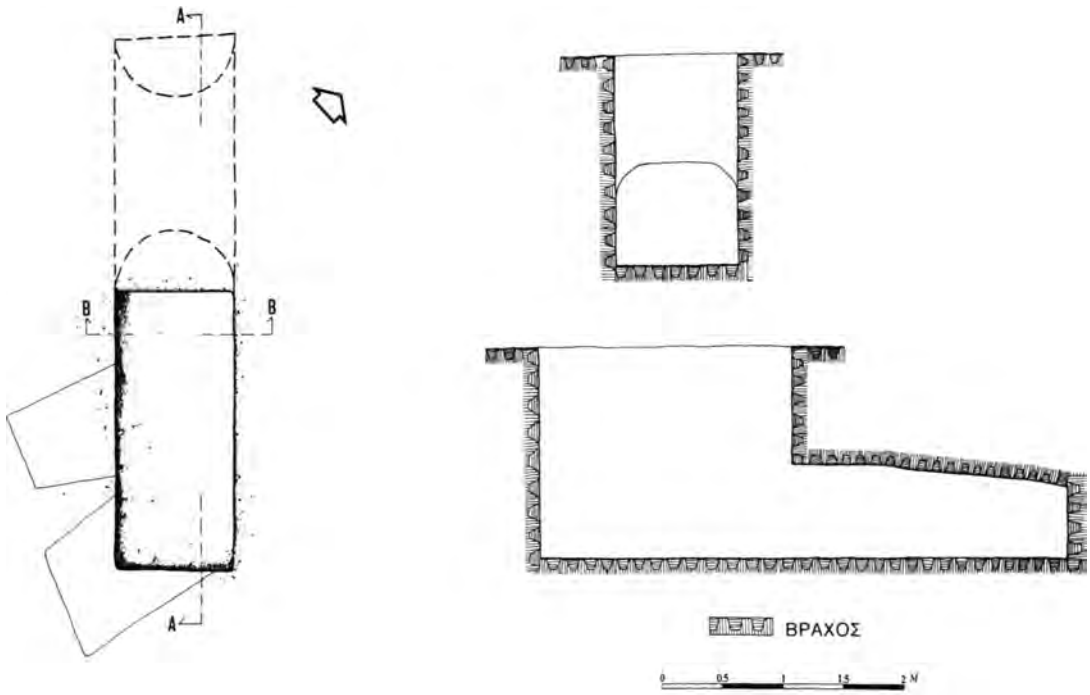

Σχέδ. 52. Κάτοψη και τομή του θαλαμωτού τάφου 24α.

Θαλαμωτός τάφος 24 α (Σχέδ. 52)

Λαξευτός θαλαμωτός τάφος με προσανατολισμό Α.-Δ. Λάξευμα καθόδου, μήκ. 2,25, πλ. 1 και βάθ. 1,70 μ., οδηγεί στο θάλαμο, μήκ. 2 και πλ. 1 μ., με ελαφρώς καμαρωτή οροφή. Το ύψος της μπροστά στην είσοδο είναι 0,75 και στο πίσω μέρος του θαλάμου, στη γένεσή της, 0,60 μ. Η είσοδος, πλ. 1 μ., έχει ελαφρώς τοξωτή την επάνω πλευρά και ύψος 0,75 μ. Στη βόρεια πλευρά του λαξεύματος καθόδου υπάρχει επιμήκης κόγχη φραγμένη με αργούς λίθους και με οριζόντια οροφή, μήκ. 1,50 και πλ. 0,80 μ. Στο δυτικό τοίχωμα της κόγχης υπάρχει άνοιγμα με τοξωτή την επάνω πλευρά, ύψ. και πλ. 0,70 μ., που οδηγεί στο λάξευμα καθόδου του τάφου 24β.

Θαλαμωτός τάφος 24 β (Σχέδ. 53)

Λαξευτός θαλαμωτός τάφος, με προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. Λάξευμα καθόδου, μήκ. 1,85, πλ. 0,90 και βάθ. 1,70 μ. επικοινωνεί με τοξωτό άνοιγμα με την κόγχη του λαξεύματος καθόδου του τάφου 24α. Η είσοδος του θαλάμου, πλ. 0,90 μ., έχει ελαφρώς τοξωτή την επάνω πλευρά και ύψος 1,10 μ. Ο θάλαμος έχει μήκος 2,10, πλάτος 1 και ελαφρώς καμαρωτή οροφή, ύψ. 1,10 μ. στο εμπρός και 0,35 μ. στο πίσω μέρος του θαλάμου.

Θαλαμωτός τάφος 25 (Σχέδ. 54· Πίν. 23 β)

Λαξευτός θαλαμωτός τάφος, με προσανατολισμό Β.-Ν. Λάξευμα καθόδου, μήκ. 1,95, πλ. 1 και βάθ. 1,50 μ., οδηγεί στο θάλαμο, μήκ. 2 και πλ. 1 μ., με ελαφρώς καμαρωτή οροφή, ύψ. 0,80 μπροστά στην είσοδο και 0,50 μ. στο πίσω μέρος του θαλάμου, στη γένεση της καμάρας. Η είσοδος, πλ. 1 μ., έχει σχεδόν οριζόντια την επάνω πλευρά και ύψος 0,80 μ. Βρέθηκε φραγμένη με αργούς λίθους.

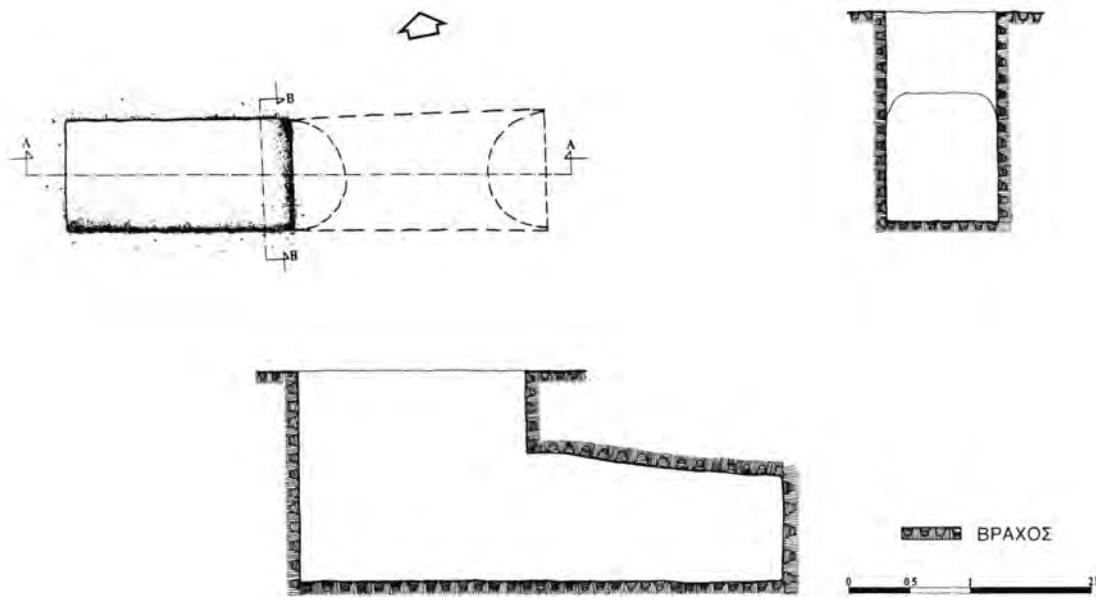

Σχέδ. 53. Κάτοψη και τομή του θαλαμωτού τάφου 24β.

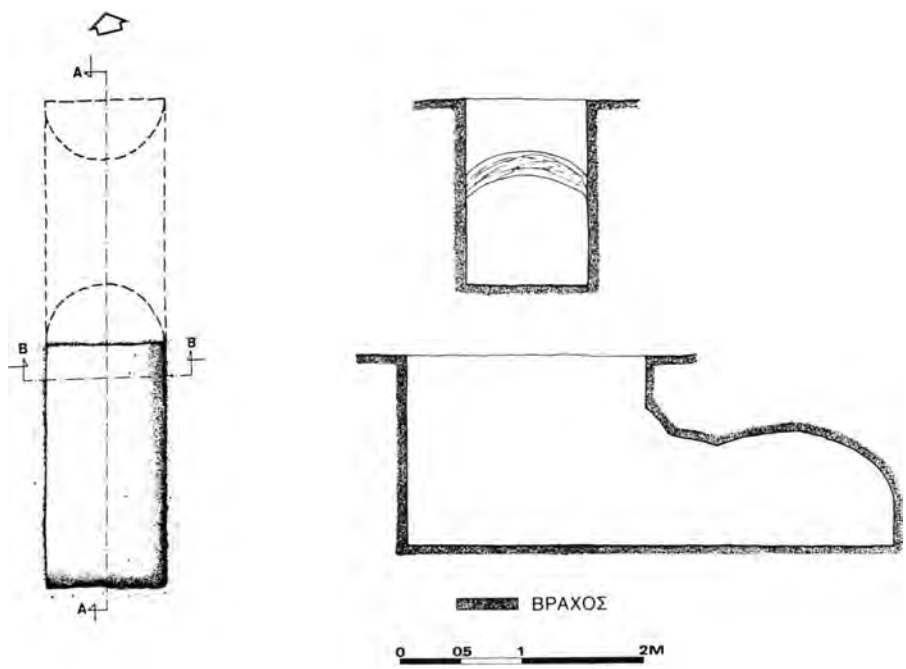

Σχέδ. 54. Κάτοψη και τομή του θαλαμωτού τάφου 25.

Ταφή - Κτερίσματα

Τα οστά της ταφής ανήκουν σε ενήλικη-ώριμη γυναίκα, 35-45 χρόνων.
Στην επίχωση του λαξεύματος καθόδου βρέθηκε:

1. Πήλινο γυναικείο ειδώλιο ακέφαλο (αριθ. 89.58) (Πίν. 47 α). Το άκρο πόδι σπασμένο. Πηλός κοκκινωπός κίτρινος (5 YR 6/6). Ύψ. 0,185 μ. Χωρίς βάση. Φοράει χιτώνα με άνοιγμα σχήματος V στο στήθος και ιμάτιο, που περνάει από τον αριστερό ώμο και αφήνει ακάλυπτο το δεξιό μαστό. Τα χέρια καλύπτονται από το ιμάτιο. Με το αριστερό χέρι κρατάει δύο ρόδια. Πίσω κυκλική οπή εξαερισμού και μικρότερη πάνω για εξάρτηση. Άφθονο λευκό επίχρισμα. Για τον τύπο, βλ. Ακαμάτη, Τάφοι Πέλλας, σ. 151, αριθ. 137, πίν. 20, όπου και σχετική βιβλιογραφία, καθώς και σ. 221.

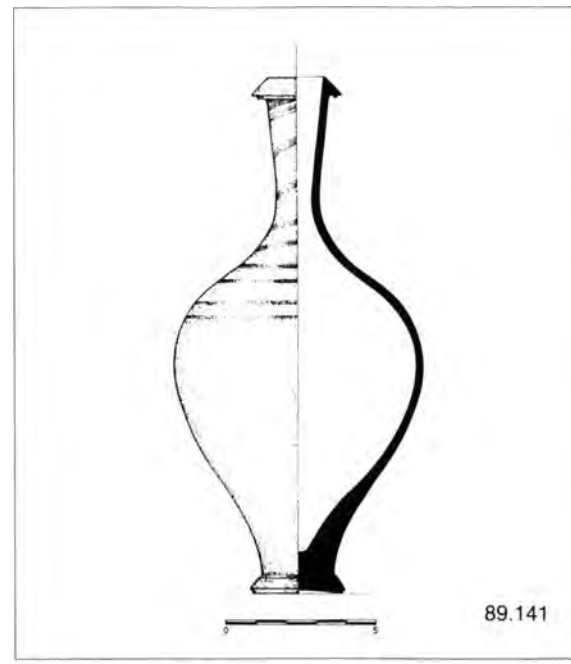

Σχέδ. 55.

Στο θάλαμο βρέθηκαν:

2. Οκτώ σιδερένια ελάσματα που κάμπτονται σε ορθή γωνία (αριθ. 89.95) (Πίν. 46 ζ), από γωνίες κιβωτίου, μέγ. μήκ. 0,065 μ.

3. Μυροδοχείο ακέραιο (αριθ. 89.141) (Σχέδ. 55· Πίν. 46 στ). Πηλός ρόδινος (5 YR 7/4), μαυρισμένος σε μεγάλο μέρος. Ύψ. 0,17, διάμ. βάσης 0,03, διάμ. στομίου 0,018 μ. Βάση δακτυλιόσχημη, πόδι κοντό, κοιλιά εξογκωμένη, λαιμός λεπτός, χείλος με κρεμαστή απόληξη. Στον ώμο και το λαιμό λεπτές ταινίες σκοτεινού καστανού χρώματος. Με το ίδιο χρώμα είναι βαμμένο και το χείλος.
Βλ. αριθ. 89.175, τάφου 13.

Χρονολόγηση: Τέλος 4ου - αρχές 3ου αι. π.Χ.

Θαλαμωτός τάφος 26 (Σχέδ. 55· Πίν. 23 γ)

Λαξευτός θαλαμωτός τάφος, με προσανατολισμό Α.-Δ. Άνοιγμα καθόδου, μήκ. 2,20, πλ. 1,10 και βάθ. 2,50 μ., οδηγεί σε θάλαμο, μήκ. 2,05 και πλ. 1,10 μ., με ελαφρώς καμαρωτή οροφή. Το ύψος της μπροστά στην είσοδο είναι 1 μ. και στο πίσω μέρος του θαλάμου, στη γένεση της καμάρας, 0,75 μ. Η είσοδος, πλ. 1,10 μ., έχει ελαφρώς τοξωτή την επάνω πλευρά και ύψος 1 μ. Βρέθηκε φραγμένη με σειρές λίθων αδρά δουλεμένων.

Ταφή - Κτερίσματα

Τα οστά που βρέθηκαν στον τάφο ανήκουν σε δύο άτομα, έναν ενήλικα άνδρα 40 περίπου χρόνων και μια ώριμη γυναίκα 50 χρόνων[105].
Στην επίχωση του ανοίγματος καθόδου βρέθηκε:

105. Με την ανδρική ταφή μπορούν να συσχετισθούν τα εργαλεία που βρέθηκαν στον τάφο.

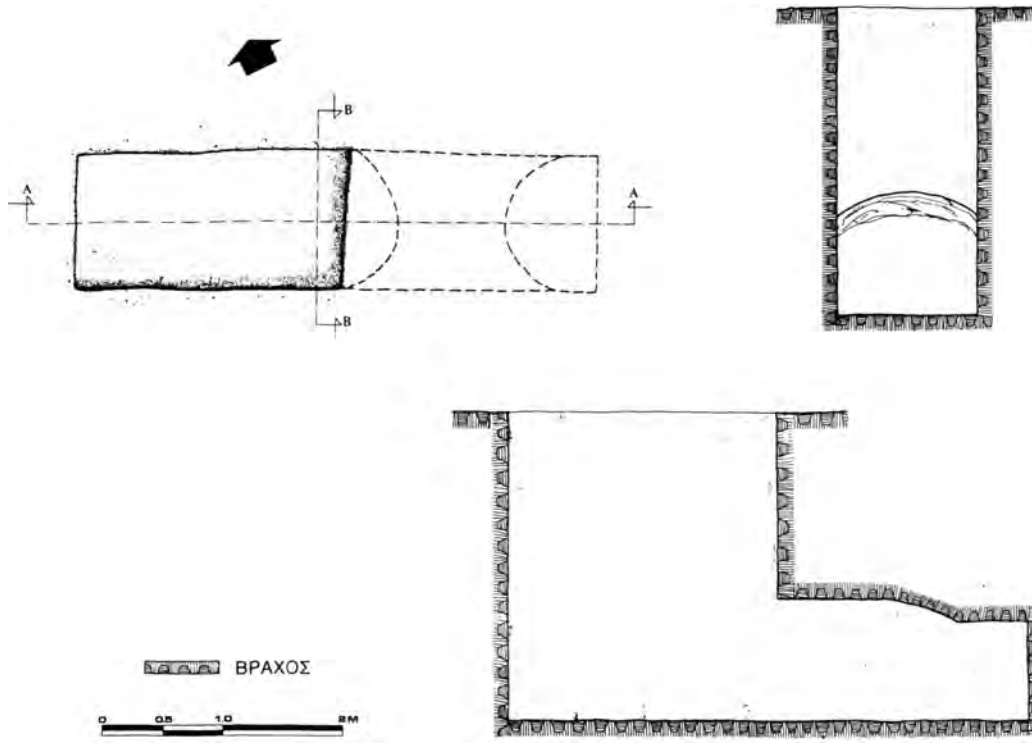

Σχέδ. 56. Κάτοψη και τομή του θαλαμωτού τάφου 26.

1. Πήλινο γυναικείο ειδώλιο (αριθ. 89.14) (Πίν. 47 β). Λείπουν το κεφάλι και το κάτω μέρος του σώματος. Πηλός κόκκινος κίτρινος (5 YR 7/8). Ύψ. 0,16 μ. Φοράει χιτώνα και πολύπτυχο ιμάτιο, σφιχτά τυλιγμένο γύρω από το σώμα. Τα χέρια είναι καλυμμένα με το ιμάτιο, το δεξί κάτω από το σαγόνι, ενώ με το αριστερό κρατάει το ιμάτιο. Πίσω ορθογώνια οπή εξαερισμού, σπασμένη στο κάτω μέρος.

Ειδώλια με τα χέρια στην ίδια θέση έχουν βρεθεί και στο θεσμοφόριο της Πέλλας, βλ. Μ. Λιλιμπάκη - Ακαμάτη, Το θεσμοφόριο της Πέλλας, 1996, σ. 31. Βλ. και E. Toepperwein, Terrakottas von Pergamon, 1976, σ. 204, πίν. 10, αριθ. 65. ΤΚ ΙΙ, σ. 46, αριθ. 5. Bell, Morgantina I, σ. 176, πίν. 78. G. Kleiner, Tanagrafiguren. Untersuchungen zur hellenistischen Kunst und Geschichte, 1942, πίν. 26 (α΄ σειρά). A. Queyrel, Les figurines hellénistiques et romainesde terre cuite, Amathonte IV, Études Chypriotes X (1988), σ. 129, πίν. 43, αριθ. 413.

Στο θάλαμο βρέθηκαν:

2. Σιδερένια καρφιά με υπολείμματα ξύλου, που προέρχονται από το ξύλινο νεκρικό φορείο.

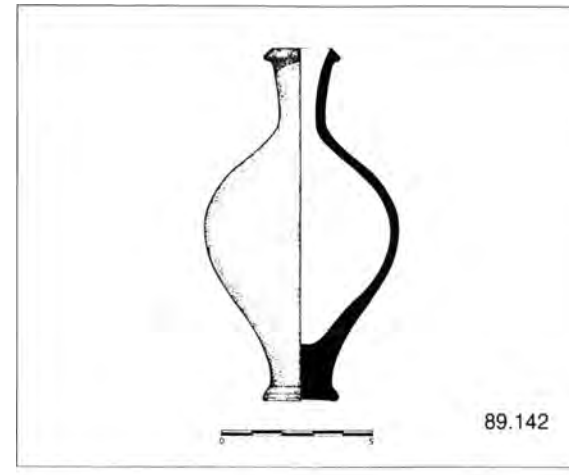

Σχέδ. 57.

3. Λεπίδα σιδερένιου μαχαιριού (αριθ. 89.98α) (Πίν. 47 γ), μήκ. 0,135, μέγ. πλ. λεπίδας 0,025 μ.

4.Σιδερένια λαβίδα, (αριθ. 89.98β) (Πίν. 47 γ), μήκ. 0,105 μ.
Corinth, XII, σ. 194, αριθ. 1464, πίν. 88.

5. Επίμηκες σιδερένιο εργαλείο, (αριθ. 89.98γ) (Πίν. 47 γ), σωζ. μήκ. 0,17, πλ. 0,012 μ.

6. Μυροδοχείο ακέραιο με μικρές αποκρούσεις (αριθ. 89.142) (Σχέδ. 57· Πίν. 47 δ). Πηλός ρόδινος (5 YR 7/4). Γάνωμα μαύρο, απολεπισμένο. Ύψ. 0,115, διάμ. βάσης 0,026, διάμ. στομίου 0,018 μ. Βάση δακτυλιόσχημη, πόδι κοντό, κοιλιά σφαιρική, λαιμός κοντός, λεπτό χείλος με κρεμαστή απόληξη.
Βλ. αριθ. 89.28, τάφου 27. Kerameikos XIV, σ. 71, πίν. 47,3 (78,1.2, πρώιμος 3ος αι. π.Χ.).

7. Μυροδοχείο συγκολλημένο και συμπληρωμένο (αριθ. 89.143) (Πίν. 47 ε). Πηλός ρόδινος (5 YR 7/4). Γάνωμα καστανό κοκκινωπό, απολεπισμένο. Ύψ. 0,125, διάμ. βάσης 0,025, διάμ. στομίου 0,02 μ. Βάση δακτυλιόσχημη, πόδι κοντό, κοιλιά εξογκωμένη, λεπτό χείλος με κρεμαστή απόληξη.
Βλ. αριθ. 89.142.

Χρονολόγηση: Αρχές 3ου αι. π.Χ.

Θαλαμωτοί τάφοι 27 α, β, γ (Σχέδ. 58· Πίν. 23 δ)

Συστάδα λαξευτών θαλαμωτών τάφων με κοινά τοιχώματα, που καθώς έχουν καταπέσει, επιτρέπουν τη διείσδυση από τον έναν τάφο στον άλλο.

Τάφος 27α

Έχει προσανατολισμό Β.-Ν. Λάξευμα καθόδου, μήκ. 2,40, πλ. 0,90 και βάθ. 2 μ., οδηγεί σε θάλαμο, μήκ. 3 και πλ. 0,95 μ., με ελαφρώς καμαρωτή οροφή, της οποίας το ύψος φθάνει τα 1,05 μ. μπροστά στην είσοδο και 0,70 μ. στο πίσω μέρος. Η είσοδος, πλ. 0,90 και ύψ. 1 μ., ήταν φραγμένη με αργούς λίθους. Στο τοίχωμα του βάθους του θαλάμου υπάρχει τοξωτό άνοιγμα, ύψ. 0,70 μ., που οδηγεί στο λάξευμα καθόδου του τάφου 27β.

Ταφή - Κτερίσματα

Στην επίχωση του θαλάμου βρέθηκαν οστά ενήλικου-ώριμου ατόμου, ακαθόριστου φύλου, σιδερένια καρφιά από το ξύλινο νεκρικό φορείο και αρκετά αγγεία:

1. Μυροδοχείο συγκολλημένο και συμπληρωμένο στο λαιμό και το στόμιο (αριθ. 89.27) (Πίν. 48 α). Πηλός ανοικτός κόκκινος (2.5 YR 6/6). Γάνωμα μαύρο απολεπισμένο. Ύψ. 0,122, διάμ. βάσης 0,028 μ. Βάση δακτυλιόσχημη, χαμηλό πόδι, σφαιρική κοιλιά.
Ελληνιστική κεραμική από τη Μακεδονία, 1991, σ. 115. Βλ. και αριθ. 89.28.

2. Μυροδοχείο ακέραιο (αριθ. 89.28) (Σχέδ. 59· Πίν. 47 $στ_3$). Πηλός όπως το προηγούμενο. Γάνωμα μαύρο γκρίζο, απολεπισμένο. Ύψ. 0,132, διάμ. βάσης 0,03, διάμ. στομίου 0,018 μ. Βάση δακτυλιόσχημη, κοιλιά σφαιρική. Στο κάτω μέρος του λαιμού χάραξη. Χείλος ταινιωτό με κλίση προς τα κάτω.
Ελληνιστική κεραμική από τη Μακεδονία, 1991, σ. 114. Bl. Slörb-Vierneisel, AM 81 (1966), σ. 95, αριθ. 170, πίν. 59,1 (τέλος 4ου αι. π.Χ.). Kerameikos IX, σ. 159, αριθ. 358, 3, πίν. 67 (τέλος 4ου αι. π.Χ.). Σ. Μαρκουλάκη - Β. Νινιού-Κινδελή, Ελληνιστικός λαξευτός τάφος Χανίων. Ανασκαφή οικοπέδου Μαθιουδάκη, ΑΔ 37 (1982), Μελέτες, σ. 85, Σχέδ. 36, αριθ. 5611 (τέλος 4ου - αρχές 3ου αι. π.Χ.). Kerameikos XIV, σ. 71, πίν. 47,3 (78, 1.2, τελευταίο τέταρτο 4ου - πρώιμος 3ος αι. π.Χ.).

3. Μυροδοχείο ακέραιο, όμοιο με το προηγούμενο (αριθ. 89.29) (Σχέδ. 59· Πίν. 47 $στ_1$). Πηλός, όπως το προηγούμενο. Γάνωμα μαύρο απολεπισμένο, κοκκινωπό στη μία όψη. Ύψ. 0,13, διάμ. βάσης 0,026, διάμ. στομίου 0,018 μ.

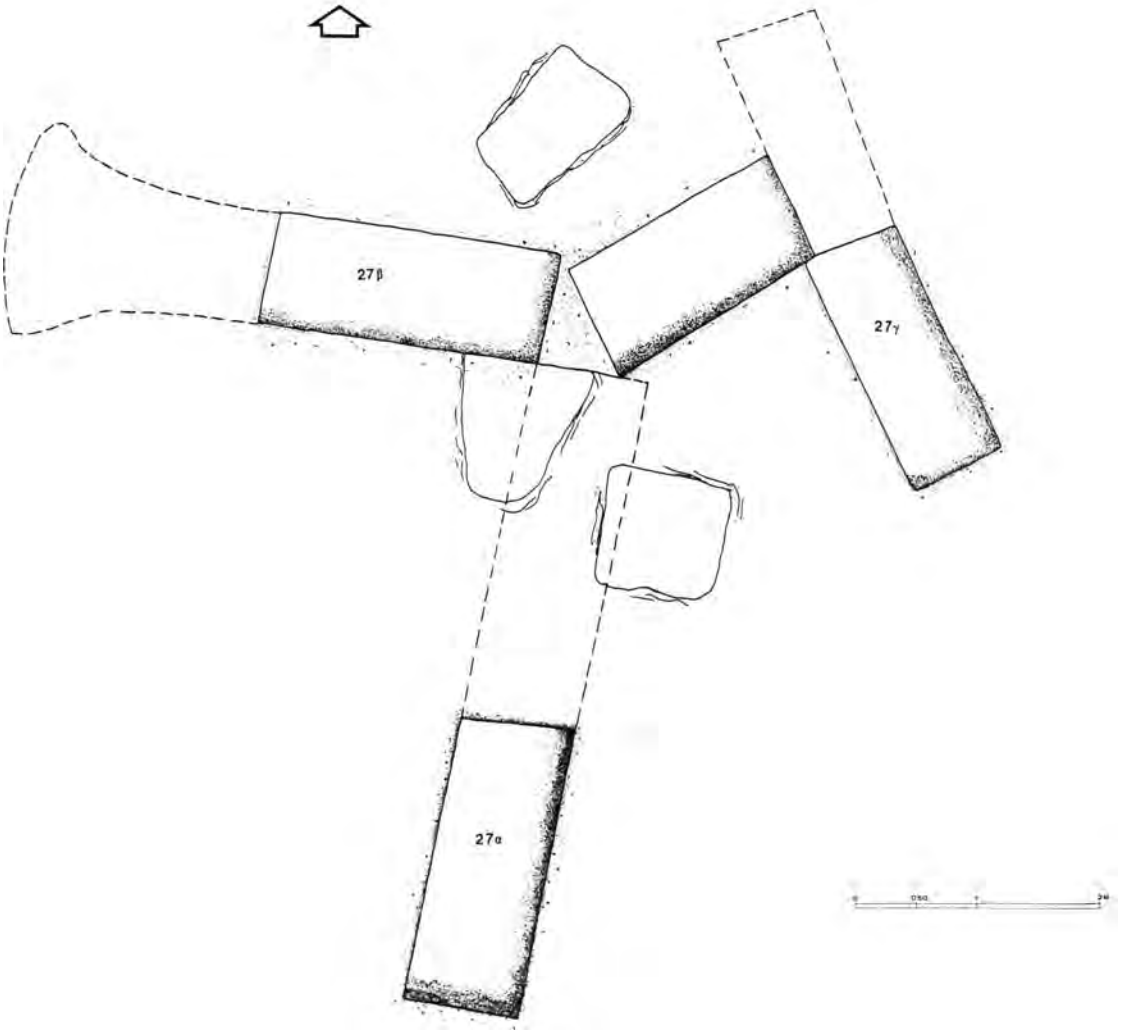

Σχέδ. 58. Κάτοψη και τομή του θαλαμωτού τάφου 27α,β,γ.

Ελληνιστική κεραμική από τη Μακεδονία, 1991, σ. 115. Βλ. και αριθ. 89.28.

4. Μυροδοχείο ακέραιο (αριθ. 89.30) (Πίν. 48 β), όμοιο με τα προηγούμενα. Πηλός, όπως τα προηγούμενα. Γάνωμα μαύρο απολεπισμένο. Ύψ. 0,13, διάμ. βάσης 0,027, διάμ. στομίου 0,017 μ.
Ελληνιστική κεραμική από τη Μακεδονία, 1991, σ. 115. Βλ. και αριθ. 89.28.

5. Μυροδοχείο συγκολλημένο και συμπληρωμένο, όμοιο με τα προηγούμενα (αριθ. 89.31) (Σχέδ. 59· Πίν. 48 γ). Πηλός ρόδινος (5 YR 8/4). Γάνωμα μαύρο, απολεπισμένο. Ύψ. 0,135, διάμ. βάσης 0,027, διάμ. στομίου 0,018 μ.
Ελληνιστική κεραμική από τη Μακεδονία, 1991, σ. 114. Βλ. και αριθ. 89.28.

6. Μυροδοχείο συγκολλημένο και συμπληρωμένο (αριθ. 89.32) (Σχέδ. 59· Πίν. 47 $στ_2$). Πηλός, όπως το προηγούμενο. Γάνωμα μαύρο ανομοιόμορφο, καστανό στο πάνω μέρος. Ύψ. 0,10, διάμ. βάσης 0,023, διάμ. στομίου 0,016 μ. Βάση δισκόμορφη, λεπτό πόδι, σφαιρική κοι-

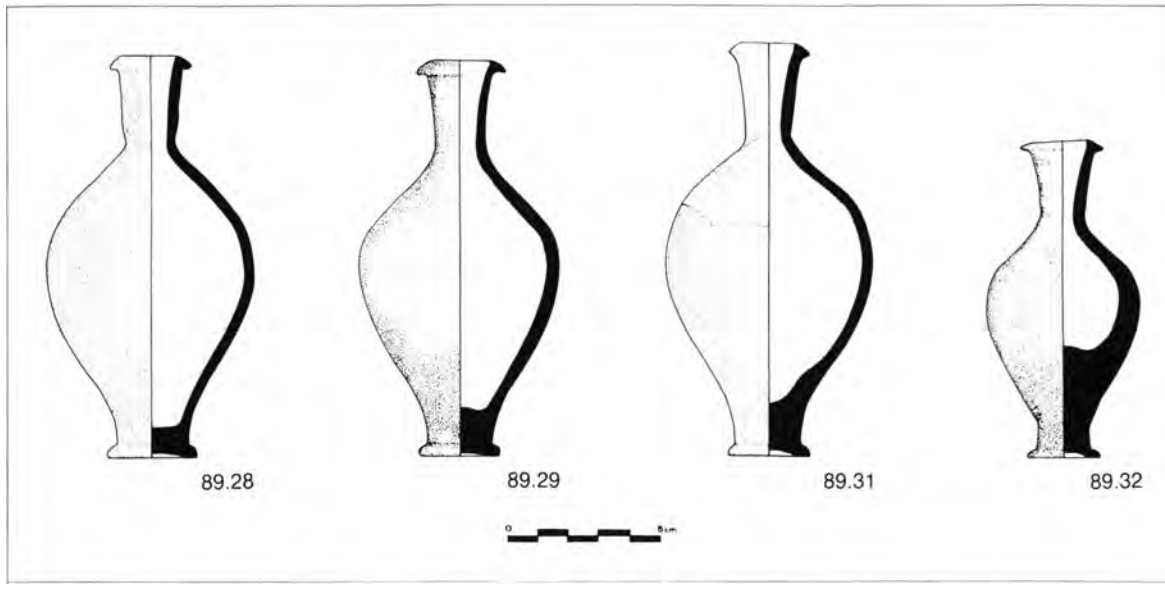

Σχέδ. 59.

λιά, χάραξη στο κάτω μέρος του λαιμού. Χείλος ταινιωτό.

Ελληνιστική κεραμική από τη Μακεδονία, 1991, σ. 114. Alt-Ägina II, 1, σ. 88, αριθ. 705, πίν. 56 (αρχές 3ου αι. π.Χ.). Ακαμάτη, Τάφοι Πέλλας, σ. 107, αριθ. 7, πίν. 46 (αρχές 3ου αι. π.Χ.).

7. Τμήμα μελαμβαφούς μυροδοχείου με το λαιμό και μέρος του ώμου, συγκολλημένο από τρία κομμάτια, όμοιου τύπου (αριθ. 89.33α). Πηλός ανοικτός κόκκινος (2.5 YR 6/6), γάνωμα μαύρο. Σωζ. ύψ. 0,06 μ.

8. Τμήμα από τον ώμο μυροδοχείου, συγκολλημένο από τρία κομμάτια (αριθ. 89.33β). Πηλός, όπως το προηγούμενο. Γάνωμα μαύρο καστανό. Σωζ. ύψ. 0,05 μ.

9. Τμήμα από τον ώμο μυροδοχείου (αριθ. 89.33γ). Πηλός, όπως τα προηγούμενα. Γάνωμα μαύρο. Σωζ. ύψ. 0,04-0,055 μ.

10. Σκυφίδιο συγκολλημένο και συμπληρωμένο (αριθ. 89.34) (Σχέδ. 60). Πηλός κοκκινωπός κίτρινος (5YR 7/6). Ύψ. 0,035, διάμ. βάσης 0,04, διάμ. στομίου 0,07 μ. Βάση δακτυλιόσχημη, το χείλος κλίνει προς τα μέσα.

Ελληνιστική κεραμική από τη Μακεδονία, 1991, σ. 114. Hesperia 3, σ. 318, 436, εικ. 117 Α20 (τέλος 4ου - αρχές 3ου αι. π.Χ.). Ακαμάτη, Τάφοι Πέλλας, σ. 153, αριθ. 148, πίν. 21, σχέδ. 37 (α΄ τέταρτο 3ου αι. π.Χ.). Hesperia 43, σ. 204, 234, αριθ. 31, εικ. 4, πίν. 32.

11. Μυροδοχείο με διακόσμηση τύπου Δυτικής Κλιτύος, ακέραιο (αριθ. 89.35) (Σχέδ. 61· Πίν. 48 ε). Πηλός ρόδινος (5 YR 8/4). Γάνωμα μαύρο. Ύψ. 0,174, διάμ. βάσης 0,033, διάμ. στομίου 0,019 μ. Δακτυλιόσχημη βάση με μικρή απόκρουση. Λαιμός κοντός, λεπτός, κοιλιά σφαιρική, χείλος ταινιωτό. Δύο ψευδολαβές στο ύψος των ώμων. Στον ώμο δύο οριζόντιες χαράξεις. Ανάμεσά τους κισσόφυλλα με επίθετο πηλό. Επάνω στην πρώτη χάραξη ιωνικό κυμάτιο και τρίφυλλα με επίθετο πηλό. Κάτω από την κατώτερη χάραξη κυματιστή ταινία, από την οποία εξαρτώνται ρόδακες, τρίφυλλα, κουκίδες και επιμήκη δίφυλλα.

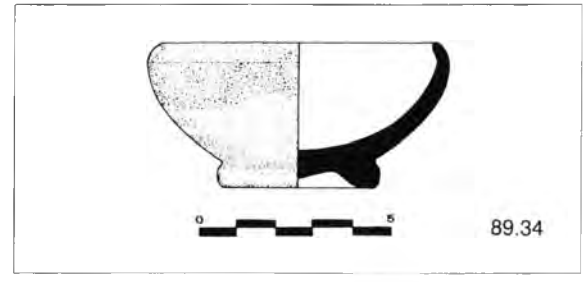

Σχέδ. 60.

Σχέδ. 61.

Σχέδ. 62.

Ελληνιστική κεραμική από τη Μακεδονία, 1991, σ. 116. Kerameikos IX, σ. 160, αριθ. 364, 1, πίν. 68 (τέλος 4ου αι. π.Χ.). Για το σχήμα, βλ. Kerameikos XIV, σ. 123, αριθ. 142, 1 πίν. 53 (πρώιμος 3ος αι. π.Χ.). Για μυροδοχεία με ψευδολαβές και ανάλογη διακόσμηση, βλ. Ακαμάτη, Τάφοι Πέλλας, σ. 184, αριθ. 310, πίν. 36, σ. 199, αριθ. 364, πίν. 36, σχέδ. 75. Θεσσαλονίκη, Από τα προϊστορικά μέχρι τα χριστιανικά χρόνια, Οδηγός Έκθεσης, 1986, σ. 104, εικ. 90 (α΄ μισό 3ου αι. π.Χ.). Για το διακοσμητικό μοτίβο με το χαρακτό ιωνικό κυμάτιο και τα τρίφυλλα, βλ. Ακαμάτη, Τάφοι Πέλλας, σ. 132, αριθ. 51, 52, πίν. 4 και σ. 126, αριθ. 25, πίν. 4. Για την κεραμική τύπου Δυτικής Κλιτύος της Ρόδου, βλ. Β. Πατσιαδά, Κεραμική του τύπου της «Δυτικής Κλιτύος» από τη Ρόδο, ΑΔ 38 (1983), Μελέτες, σ. 105 κ.ε.

12. Οινοχόη ακέραιη με διακόσμηση τύπου Δυτικής Κλιτύος (αριθ. 89.36) (Σχέδ. 62· Πίν. 48 στ). Πηλός ρόδινος (5 YR 7/4), μαύρο γάνωμα. Ύψ. 0,14, διάμ. βάσης 0,052 μ. Βάση δακτυλιόσχημη, χείλος ταινιωτό με κλίση προς τα πάνω και έξω. Λαβή κυλινδρική με δύο μαστοειδείς αποφύσεις εκατέρωθεν. Στον ώμο διακοσμείται με λογχόσχημα φύλλα που συνδέονται με συμπλεκόμενες καμπύλες χαράξεις με επίθετο πηλό και χάραξη. Στο πάνω μέρος σειρά με κουκίδες λευκού χρώματος. Στο λαιμό διακόσμηση με κισσόφυλλα και διπλό κλαδί με επίθετο πηλό, χάραξη και λευκό χρώμα. Στη βάση του χείλους διπλή χάραξη.

Ελληνιστική κεραμική από τη Μακεδονία, 1991, σ. 117. Για τη διακόσμηση του λαιμού οινοχοών με κλαδιά κισσού, βλ. G. Koepcke, AM 79 (1964), πίν. 31 και Ακαμάτη, Τάφοι Πέλλας, σ. 109, αριθ. 16, πίν. 47. Για το κόσμημα του ώμου, βλ. Alt-Ägina, II, 1, σ. 69, πίν. 36, αριθ. 477 (300 π.Χ.).

Για την εξέλιξη του σχήματος των οινοχοών της ελληνιστικής εποχής, βλ. Hesperia 3, σ. 464 κ.ε. και G.R. Edwards, Corinthian Hellenistic Pottery, Corinth VII, 3, 1975, σ. 112-113 κ.ε. Για την εξέλιξη του σχήματος των οινοχοών του 4ου αι. π.Χ., βλ. και Ξ. Αραπογιάννη, Τάφοι από την αρχαία Άμβροσο, ΑΔ 39 (1984), Μελέτες, σ. 77 κ.ε., 86, 87, Σχέδ. 8, πίν. 118,8.

13. Βαθιά λεκανίδα, συγκολλημένη (αριθ. 89.183) (Πίν. 48 δ). Πηλός κόκκινος κίτρινος (5 YR 7/6). Ύψ. 0,18, διάμ. βάσης 0,135, διάμ. στομίου 0,026, πλ. χείλους 0,026 μ. Βάση δακτυλιόσχημη, χείλος ταινιωτό οριζόντιο.

Kerameikos XIV, σ. 117, πίν. 51, 7 (317-307 π.Χ., με λαβές).

Χρονολόγηση: Αρχές 3ου αι. π.Χ.

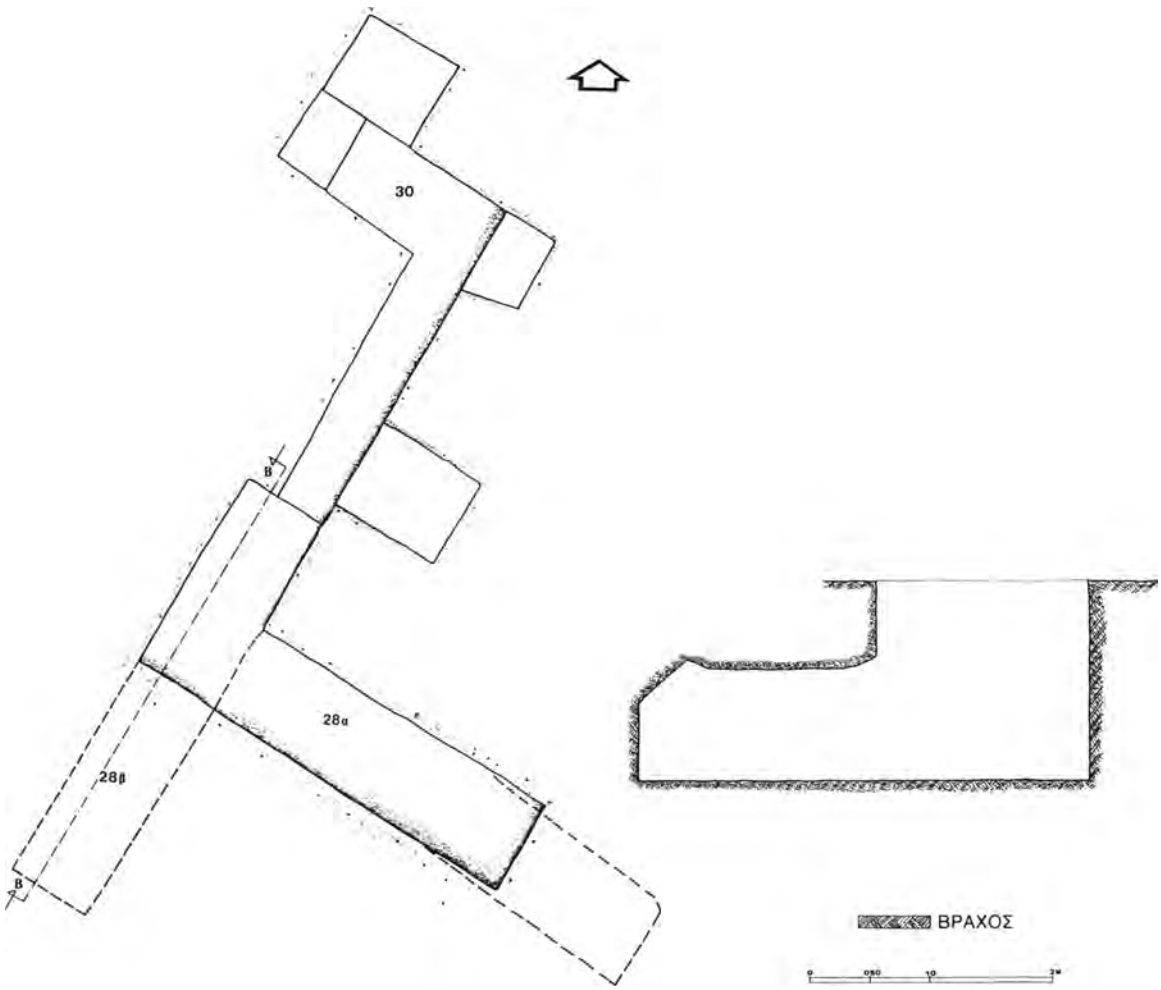

Σχέδ. 63. Κάτοψη και τομή του θαλαμωτού τάφου 28α,β.

Τάφος 27β (Σχέδ. 58)

Έχει προσανατολισμό Α.-Δ. Λάξευμα καθόδου, μήκ. 2,30, πλ. 0,90 και βάθ. 2 μ.[106], οδηγεί σε θάλαμο, μήκ. 2,15 και πλ. 1-1,70 μ., με ελαφρώς καμαρωτή οροφή. Το ύψος της είναι 0,90 μ. μπροστά στην είσοδο και 0,50 μ. στο πίσω μέρος του θαλάμου.

Τάφος 27γ (Σχέδ. 58)

Έχει προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. Λάξευμα καθόδου, μήκ. 2,20, πλ. 0,80 και βάθ. 1,90 μ., οδηγεί σε θάλαμο, μήκ. 1,95 και πλ. 0,85 μ. Λαξευτός διάδρομος, μήκ. 1,90 και πλ. 0,90 μ., τον συνδέει με τους τάφους 27 α, β.

106. Στη νότια παρειά του τοξωτό άνοιγμα επιτρέπει την επικοινωνία με το θαλαμωτό τάφο 27α.

Θαλαμωτός τάφος 28 α (Σχέδ. 63)

Έχει προσανατολισμό Α.-Δ. Λάξευμα καθόδου, μήκ. 2,70, πλ. 0,80 και βάθ. 0,85 μ., οδηγεί σε θάλαμο, μήκ. 2 και πλ. 0,80 μ., με ελαφρώς καμαρωτή οροφή, ύψ. 0,80 μ. μπροστά στην είσοδο και 0,70 μ. στο πίσω μέρος του θαλάμου, στη γένεση της καμάρας. Η είσοδος του τάφου, πλ. 0,80 και ύψ. 1,10 μ., με ελαφρώς τοξωτή την επάνω πλευρά βρέθηκε φραγμένη με αργούς λίθους.

Ταφή - Κτερίσματα

Στο θάλαμο βρέθηκαν ελάχιστα οστά ώριμου άνδρα, 55 περίπου χρόνων, και σιδερένια καρφιά από το ξύλινο νεκρικό φορείο. Επίσης, κομμάτι σιδερένιας στλεγγίδας (αριθ. 89.100), σωζ. μήκ. 0,105 μ., και κομμάτια ειδωλίων που δεν συγκολλούνται.

Θαλαμωτός τάφος 28 β (Σχέδ. 63)

Κάθετα στο δυτικό άκρο του λαξεύματος καθόδου του τάφου 28α διαμορφώνεται το λάξευμα καθόδου του τάφου 28β, μήκ. 1,75, πλ. 0,75 και βάθ. 1,60 μ. Ο θάλαμος, μήκ. 2 και πλ. 0,75 μ., έχει ελαφρώς καμαρωτή οροφή, ύψ. 1 μ. στην είσοδο του τάφου και 0,65 μ. στο πίσω μέρος του θαλάμου, στη γένεση της καμάρας. Η είσοδος, πλ. 0,75 και ύψ. 1 μ., με ελαφρώς τοξωτή την επάνω πλευρά της βρέθηκε φραγμένη με αργούς λίθους, ανάμεσα στους οποίους υπάρχει και κομμάτι επιτύμβιας στήλης.

Το λάξευμα καθόδου του τάφου 28β συνεχίζεται προς **Β**. στενότερο, με πλάτος 0,50, σε μήκος 2,30 μ. και καταλήγει στο λαξευτό κιβωτιόσχημο τάφο 30. Κάθετα στην ανατολική πλευρά του διαδρόμου αυτού διαμορφώνεται λάξευμα αβαθές, διαστ. 0,95×0,80 μ.[107].

Ταφή - Κτερίσματα

Στο θάλαμο βρέθηκαν οστά ενήλικης-ώριμης γυναίκας, 35-45 χρόνων, μερικά σιδερένια καρφιά του ξύλινου νεκρικού φορείου και λίγα αντικείμενα:

1. Τμήμα σιδερένιας στλεγγίδας (αριθ. 89.106α), μήκ. 0,05 μ.

2. Σιδερένια ροδέλα με κεφάλι σιδερένιου καρφιού (αριθ. 89.106β), διάμ. 0.045 μ.[108].

3. Σιδερένια εφηλίδα με καρφί και υπολείμματα ξύλου (αριθ. 89.106γ), διάμ. 0,05 μ. Μήκ. καρφιού 0,025 μ.

4. Μυροδοχείο συγκολλημένο από τρία κομμάτια (αριθ. 89.146) (Σχέδ. 64). Πηλός κοκκινωπός κίτρινος (5 YR 7/ 6). Γάνωμα κοκκινωπό. Ύψ. 0,112, διάμ. βάσης 0,0215, διάμ. στομίου 0,022 μ. Βάση δισκόμορφη, κοιλιά σφαιρική, χείλος ταινιωτό με κλίση προς τα κάτω.
Βλ. αριθ. 89.158, τάφου 30.

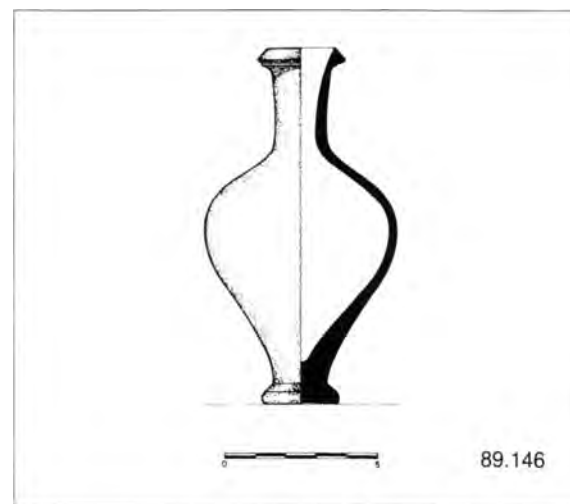

Σχέδ. 64.

Χρονολόγηση: Αρχές 3ου αι. π.Χ.

107. Για τα λαξεύματα στα άκρα του τάφου 30, βλ. παραπάνω, σ. 107.
108. Διάμ. οπής ροδέλας, 0,006 μ., διάμ. κεφαλής καρφιού 0,027 μ.

ΚΕΡΑΜΟΣΚΕΠΕΙΣ ΤΑΦΟΙ

Κεραμοσκεπής τάφος 1

Εντοπίστηκε 2 μ. νοτιοδυτικά του κιβωτιόσχημου τάφου 9 και 1,30 μ. δυτικά του κιβωτιόσχημου τάφου 10. Λάξευμα στο βράχο, μήκ. 1 και πλ. 0,50 μ., με δύο λακωνικούς στρωτήρες στα τοιχώματα. Ο καλυπτήρας που αποτελούσε την καλυπτήρια πλάκα βρέθηκε σπασμένος. Προσανατολισμός Α.-Δ.

Κεραμοσκεπής τάφος 2

Στο νοτιοανατολικό τμήμα της ανασκαφής. Προσανατολισμός Α.-Δ. Ορθογώνιο λάξευμα, μήκ. 1 και πλ. 0,50 μ., καλυμμένο με λακωνικό καλυπτήρα. Στη μία πλευρά του λαξεύματος κομμάτι λακωνικού στρωτήρα.

Ταφή - Κτερίσματα

1. Κομμάτια από το στόμιο μεγάλου χάλκινου ανοικτού αγγείου (λεκανίδα), διαμ. 0,21 μ., και άλλα κομμάτια (αριθ. 89.190) (Πίν. 49 γ).

2. Πυξίδα με κάλυμμα συγκολλημένο (αριθ. 89.185) (Πίν. 49 β). Λείπει τμήμα του, καθώς και το μετάλλιό του. Πηλός ρόδινος (5 YR 7/4). Γάνωμα καστανό κοκκινωπό ανομοιόμορφο. Ύψ. με κάλυμμα 0,12 μ. Βάση κωνική, τα τοιχώματα κλίνουν προς τα μέσα. Το κάλυμμα διακοσμείται με ταινίες λευκού χρώματος. Στη στεφάνη γλωσσίδια ομοιόχρωμα.

Βλ. αριθ. 89.130, τάφου 19.

3. Μακεδονικός αμφορέας, συγκολλημένος (αριθ. 89.189) (Πίν. 49 δ). Λείπει η βάση, τμήμα της κοιλιάς και της μίας λαβής. Πηλός ανοικτός κοκκινωπός καστανός (5 YR 6/3), επίχρισμα κιτρινωπό. Ύψ. 0,25, διάμ. στομίου 0,039, πλ. λαβής 0,025 μ. Λαβές ταινιωτές με μία ράβδωση.

Ακαμάτη, Τάφοι Πέλλας, σ. 158, αριθ. 173, πίν. 23, σ. 166, αριθ. 215, πίν. 25, σ. 174, αριθ. 265, πίν. 28, σ. 185-186, αριθ. 313-317, πίν. 37, σχέδ. 59.

4. Το πάνω και κάτω μέρος του σώματος μυροδοχείου με δύο οριζόντιες ψευδολαβές στο ύψος των ώμων (αριθ. 89.191) (Πίν. 49 α). Και άλλα τμήματα που δεν συγκολλούνται. Πηλός κοκκινωπός κίτρινος (5 YR 7/8). Σωζ. ύψ. 0,05 και 0,11, διάμ. βάσης 0,037, διάμ. στομίου 0,036 μ. Βάση δακτυλιόσχημη, κοιλιά σφαιρική, χείλος ταινιωτό με κλίση προς τα κάτω. Στο κάτω μέρος της κοιλιάς ταινία χρώματος πορτοκαλί. Μεταξύ των λαβών από δύο τρίφυλλα με χρώμα πορτοκαλί, καστανό. Στο πάνω μέρος των λαβών εκατέρωθεν γλωσσίδια με χρώμα καστανό μαύρο. Ο ώμος, ο λαιμός και το στόμιο διακοσμούνται με εναλλασσόμενες ταινίες μαύρου, καστανού-κοκκινωπού και καστανού χρώματος, άνισου πάχους.

Για τη διακόσμηση, βλ. Βοκοτοπούλου, Αίνεια, σ. 25, πίν. 16α, και Β. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, Από το νεκροταφείο της αρχαίας Μίεζας, ΑΕΜΘ 4 (1990), σ. 129, σημ. 20.

Χρονολόγηση: Α΄ μισό 3ου αι. π.Χ.

Κεραμοσκεπής τάφος 3

Στο νοτιανατολικό τμήμα της ανασκαφής, νότια του κεραμοσκεπούς τάφου 2. Ορθογώνιο λάξευμα, μήκ. 1,40 και πλ. 0,50 μ., καλυμμένο με λακωνικό καλυπτήρα. Προσανατολισμός Β.-Ν.

Ταφή - Κτερίσματα

Τα οστά ανήκουν σε ενήλικο άτομο 40 περίπου χρόνων, ακαθόριστου φύλου.

1. Μυροδοχείο συγκολλημένο (αριθ. 89.193) (Πίν. 49 ε). Λείπουν τμήματα του λαιμού, του στομίου και κομμάτια της κοιλιάς. Πηλός κοκκινωπός κίτρινος (5 YR 7/6). Σωζ. ύψ. 0,021, διάμ. βάσης 0,038 μ. Βάση δακτυλιόσχημη, κοιλιά ωοειδής.
Βλ. αριθ. 89.154, τάφου 32.
Χρονολόγηση: Αρχές 3ου αι. π.Χ.

Κεραμοσκεπής τάφος 4

Στο δυτικό τμήμα της ανασκαφής. Ορθογώνιο λάξευμα, μήκ. 1,50 και πλ. 0,50 μ., καλυμμένο με λακωνικό καλυπτήρα. Προσανατολισμός Α.-Δ.

Κεραμοσκεπής τάφος 5 (Πίν. 61 γ)

Στη δυτική παρειά του ανασκαφικού χώρου. Λάξευμα στο βράχο, μήκ. 1,30, πλ. 0,40 και βάθ. 0,20 μ., με λακωνικούς στρωτήρες στα πλευρικά τοιχώματα και έναν καλυπτήρα επάνω. Προσανατολισμός Α.-Δ.

Ταφή - Κτερίσματα

1. Βαθύς σκύφος με δύο λαβές, συγκολλημένος και συμπληρωμένος στη λαβή και το χείλος (αριθ. 89.104) (Πίν. 49 στ). Πηλός ρόδινος (5 YR 7/3), γάνωμα μαύρο ανομοιόμορφο, απολεπισμένο. Ύψ. 0,07, διάμ. βάσης 0,074, διάμ. στομίου 0,155 μ. Βάση δακτυλιόσχημη, περίγραμμα γωνιώδες, χείλος κάθετο ταινιωτό.
Χρονολόγηση: Α΄ μισό 3ου αι. π.Χ.

Κεραμοσκεπής τάφος 6

Βόρεια του κεραμοσκεπούς τάφου 5. Λάξευμα στο βράχο, μήκ. 1,60, πλ. 0,30 και βάθ. 0,20 μ., με λακωνικούς καλυπτήρες στα τοιχώματα που έχουν τις κυρτές πλευρές προς το εσωτερικό του τάφου. Σε μία κεραμίδα σφραγίδα με *Φ*, διαστ. 0,137×0,14 μ. (αριθ. 89.105) (Πίν. 49 ζ). Προσανατολισμός ΝΑ.-ΒΔ.

Ο τάφος περιείχε δύο ταφές, τη μία πάνω στην άλλη. Υπολείμματα των κρανίων βρέθηκαν στο ανατολικό τμήμα του. Τα οστά της μιας ταφής ανήκουν σε ενήλικη γυναίκα 40 περίπου χρόνων. Από την εξέταση των οστών της άλλης ταφής δεν προέκυψε κανένα στοιχείο.

Κεραμοσκεπής τάφος 7

Στο δυτικό τμήμα της ανασκαφής. Λάξευμα στο βράχο, μήκ. 1,20, πλ. 0,30 και βάθ. 0,20 μ., με λακωνικούς στρωτήρες στα τοιχώματα. Προσανατολισμός ΒΑ.-ΝΔ.

Σώζονται υπολείμματα του σκελετού ενήλικης γυναίκας, 35- 40 χρόνων, με το κεφάλι στη δυτική πλευρά του τάφου. Στον καθαρισμό του τάφου βρέθηκαν λίγα όστρακα και ένα σιδερένιο καρφί. Δυτικά του τάφου εντοπίστηκε πυρά.

Κεραμοσκεπής τάφος 8

Νότια του κιβωτιόσχημου τάφου 8. Λάξευμα του βράχου, μήκ. 1,10, πλ. 0,50 και βάθ. 0,20 μ., καλυμμένο με ένα λακωνικό καλυπτήρα. Προσανατολισμός Α.-Δ. Ο τάφος βρέθηκε κενός.

Κεραμοσκεπής τάφος 9

Δυτικά του κιβωτιόσχημου τάφου 8. Ορθογώνιο λάξευμα στο βράχο, μήκ. 2 και πλ. 0,90 μ. με προσανατολισμό Α.-Δ. και λακωνικούς στρωτήρες στα τοιχώματα. Σε μία κεραμίδα χαρακτό σχέδιο

Ταφή - Κτερίσματα

1. Μυροδοχείο ακέραιο (αριθ. 89.108) (Σχέδ. 65· Πίν. 50 β). Πηλός γκρίζος (5 YR 6/1), γάνωμα γκρίζο. Ύψ. 0,09, διάμ. βάσης 0,018, διαμ. στομίου 0,015 μ. Βάση δισκόμορφη, κοιλιά σφαιρική, λαιμός λεπτός, χείλος ταινιωτό με κλίση προς τα κάτω. Διακοσμείται με ταινίες καστανού κοκκινωπού και καστανού χρώματος στην κοιλιά, τον ώμο και το λαιμό.

Ακαμάτη, Τάφοι Πέλλας, σ. 122, 123, αριθ. 6, 9, πίν. 1, σχέδ. 22.

2. Τμήμα πήλινου ειδωλίου καθιστού ζώου (αριθ. 89.63). (Πίν. 50 γ). Λείπει το πίσω μέρος. Η επιφάνεια με αποκρούσεις. Πηλός κοκκινωπός κίτρινος (5 YR 7/6). Σωζ. ύψ. 0,045 μ. Κάτω, κυκλική οπή.

3. Μικρή οινοχόη (αριθ. 89.193) (Πίν. 50 α), συγκολλημένη από δύο κομμάτια. Λείπει τμήμα του λαιμού και του χείλους. Πηλός ανοικτός κόκκινος (2.5 YR 6/6), γάνωμα μαύρο στο πάνω μισό της κοιλιάς, το λαιμό και τη λαβή. Ύψ. 0,10, διάμ. βάσης 0,038 μ. Βάση δακτυλιόσχημη, στο κάτω μέρος του λαιμού λεπτή ανάγλυφη γραμμή. Τα χείλος με κλίση προς τα έξω και με χάραξη στην περιφέρεια. Ταινιωτή λαβή.

Για το σχήμα του αγγείου στον 4ο αι. π.Χ., βλ. D. Robinson, Olynthus XIII, πίν. 156, αριθ. 297.

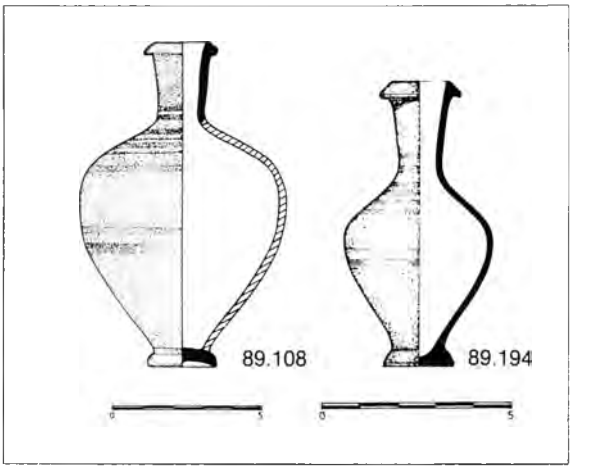

Σχέδ. 65.

4. Μυροδοχείο ακέραιο (αριθ. 89.194) (Σχέδ. 65). Πηλός σκοτεινός κόκκινος, γκρίζος (5 YR 4/2). Ύψ. 0,072, διάμ. βάσης 0,018, διάμ. στομίου 0,014 μ. Βάση δισκόμορφη, κοιλιά εξογκωμένη, χείλος ταινιωτό με κλίση προς τα κάτω. Διακοσμείται με λεπτές γραμμές κόκκινου καστανού χρώματος στην κοιλιά, τον ώμο και το λαιμό.

Ακαμάτη, Τάφοι Πέλλας, σ. 107, αριθ. 8, σχέδ. 16, πίν. 46.

Χρονολόγηση: Αρχές 3ου αι. π.Χ.

Κεραμοσκεπής τάφος 10

Βόρεια του κεραμοσκεπούς τάφου 9. Ορθογώνιο λάξευμα, μήκ. 1,20, πλ. 0,80 και βάθ. 0,55 μ., με προσανατολισμό Α.-Δ. Δεν βρέθηκαν οι κεραμίδες των τοιχωμάτων του.

Στο εσωτερικό του λαξεύματος υπήρχαν μελαμβαφή όστρακα σκυφιδίων και πινακίων του πρώιμου 3ου αι. π.Χ.

Κεραμοσκεπής τάφος 11

Στο δυτικό τμήμα της ανασκαφής. Λάξευμα στο βράχο, μήκ. 1,10, πλ. 0,50, και βάθ. 0,40 μ., με προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. και με κεραμίδες στις στενές πλευρές. Μετά την αφαίρεση της καλυπτήριας κεραμίδας, 0,28 μ. χαμηλότερα, αποκαλύφθηκε άλλη κεραμίδα.

Ταφή - Κτερίσματα

1. Γυναικείο ειδώλιο (αριθ. 89.16) (Πίν. 50 δ). Συγκολλημένο, λείπουν το κεφάλι και το κάτω μέρος της μπροστινής όψης. Επιφάνεια απολεπισμένη. Πηλός ανοικτός κόκκινος (2.5 YR 6/6). Λευκό επίχρισμα. Ύψ. 0,172 μ. Φοράει χιτώνα και ιμάτιο που αφήνει ακάλυπτο το δεξί χέρι. Στην πίσω όψη ορθογώνια οπή εξαερισμού, καθώς και δύο μικρές οπές για ανάρτηση.

Για τον τύπο, βλ. Ακαμάτη, Τάφοι Πέλλας, σ. 204, αριθ. 385, πίν. 43, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

Χρονολόγηση: Α΄ μισό 3ου αι. π.Χ.

Κεραμοσκεπής τάφος 12

Νοτιοδυτικά του κιβωτιόσχημου τάφου 9. Λάξευμα στο βράχο, μήκ. 1,20, πλ. 0,70 και βάθ. 0,10 μ. με δύο κεραμίδες στις μακριές πλευρές και μία καλυπτήρια. Προσανατολισμός Α.-Δ.

Ταφή - Κτερίσματα

1. Μυροδοχείο ακέραιο (αριθ. 89.110) (Σχέδ. 66· Πίν. 50 στ). Πηλός ρόδινος (5 YR 8/4). Ύψ. 0,105, διάμ. βάσης 0,027, διάμ. στομίου 0,02 μ. Βάση δισκόμορφη, κοιλιά σφαιρική, κοντός λαιμός, χείλος ταινιωτό με σχεδόν κρεμαστή απόληξη. Διακοσμείται με ταινίες χρώματος καστανού, σχεδόν μαύρου σε ορισμένα σημεία στον ώμο, το λαιμό και το χείλος.
Ακαμάτη, Τάφοι Πέλλας, σ. 121, αριθ. 2, πίν. 1.

2. Μολύβδινο σταθμίο, τετράγωνο (αριθ. 89.117) (Πίν. 50 ε), διαστ. 0,062×0.063 μ.
Βλ. και το σταθμίο αριθ. 89.116, τάφου 20α.

Χρονολόγηση: Αρχές 3ου αι. π.Χ.

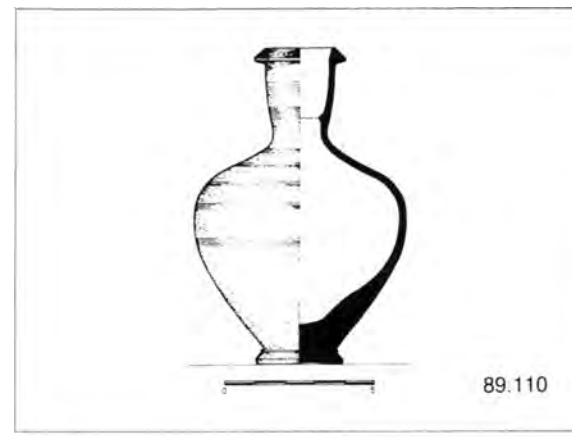

Σχέδ. 66.

Κεραμοσκεπής τάφος 13

Νότια των τάφων 9,10. Λάξευμα στο βράχο, μήκ. 1,15 πλ. 0,45 και βάθ. 0,30 μ. Βρέθηκε μόνο μία καλυπτήρια κεραμίδα. Προσανατολισμός Α.-Δ.

ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΕΚΤΟΣ ΤΑΦΩΝ

Στις εργασίες καθαρισμού της τομής 1[109] βρέθηκαν:

1. Γυναικείο ειδώλιο με χιτώνα και ιμάτιο, του τύπου του αριθ. 89.55, αλλά από άλλη μήτρα, χωρίς κεφάλι (αριθ. 89.56) (Πίν. 51 γ). Πηλός κοκκινωπός καστανός (5 YR 6/4). Σωζ. ύψ. 0,155 μ. Το δεξί χέρι στη μέση, με το αριστερό συγκρατεί το ιμάτιο. Πίσω, οπή εξαερισμού ανοιγμένη πρόχειρα.

2. Γυναικείο ειδώλιο με χιτώνα και ιμάτιο ακέραιο (αριθ. 89.55) (Πίν. 51 β). Πηλός κόκκινος κίτρινος (5 YR 6/6). Ύψ. 0,17 μ. Χωρίς βάση. Το δεξί χέρι στηρίζεται στη μέση, ενώ με το αριστερό συγκρατεί το ιμάτιο. Στο κεφάλι φέρει ταινία. Πίσω, οπή εξαερισμού σπασμένη.
Ακαμάτη, Τάφοι Πέλλας, σ. 142-143, αριθ. 97, 98, πίν. 14.

3. Ειδώλιο γυμνής Αφροδίτης που αποκαλύπτεται (αριθ. 89.53) (Πίν. 51 ε). Λείπει το κεφάλι και το εκτεταμένο προς τα δεξιά χέρι. Πηλός κόκκινος (10 R 5/6). Ύψ. 0,125 μ. Ιμάτιο τυλίγεται γύρω από τον καρπό του αριστερού χεριού και ανασηκώνεται με το δεξί χέρι. Πίσω, κυκλική οπή εξαερισμού.
Για τον τύπο, βλ. και αριθ. 89.8.

4. Ειδώλιο ιεροδούλου (αριθ. 89.54) (Πίν. 51 στ). Λείπουν τα ένθετα χέρια, τα άκρα πόδια σπασμένα. Πηλός κοκκινωπός κίτρινος (5 YR

109. Η τομή 1 ανοίχθηκε την πρώτη μέρα της ανασκαφής στο νότιο τμήμα του αγροτεμαχίου σε απόσταση 2 μ. από το νότιο όριό του και 6 μ. από το δυτικό.

7/6), ύψ. 0,125 μ. Κόμμωση πεπονοειδής με σχηματοποιημένο κότσο. Στα χείλη ρόδινο χρώμα.
Ακαμάτη, Τάφοι Πέλλας, σ. 206, αριθ. 393, όπου και βιβλιογραφία για τον τύπο, καθώς και σ. 235.
Κατά τον καθαρισμό του φυσικού βράχου για τον εντοπισμό τάφων στο νότιο τμήμα του ανασκαφικού χώρου, στην ανατολική και τη δυτική προέκταση της τομής 1, βρέθηκαν:

5. Σκυφίδιο ακέραιο με χείλη που κλίνουν προς τα μέσα (αριθ. 89.59) (Σχέδ. 67· Πίν. 52 α). Πηλός κοκκινωπός κίτρινος (5 YR 7/8). Γάνωμα μαύρο καστανό στο πάνω μέρος της εξωτερικής και στην εσωτερική επιφάνεια. Ύψ. 0,05, διάμ. βάσης 0,05, διάμ. στομίου 0,10 μ.
Ακαμάτη, Τάφοι Πέλλας, σ. 121, αριθ. 1, πίν. 1, σχέδ. 21.

6. Μελαμβαφής αλατιέρα με αποκρούσεις (αριθ. 89.195) (Πίν. 54 στ). Ύψ. 0,03, διάμ. βάσης 0,055 μ. Πηλός ρόδινος (5 YR 8/4), μαύρο γάνωμα απολεπισμένο. Στο χείλος σώζεται διακόσμηση του τύπου Δυτικής κλιτύος με κισσόφυλλα.
Ελληνιστική κεραμική από τη Μακεδονία, 1991, σ. 145.

7. Τμήμα ενσφράγιστης λαβής αμφορέα με κυκλικό σφράγισμα και Λ (αριθ. 89.194α) (Πίν. 56 ζ). Πηλός κοκκινωπός κίτρινος (5 YR 7/6). Πλ. λαβής 0,045, διάμ. σφραγίδας 0,013 μ.
A. Bonn - V. Grace, Les Timbres amphoriques de Thasos, Études Thasiennes V (1957), αριθ. 2196. D. Levi - G.P. Carrateli, Nuove inscrizioni di Iasos, ASAtene (1963), σ. 627, αριθ. 109, εικ. 51. M. Gramatopol - Ch.P. Bordea, Amphora Stamps from Callatis and South Dobrudja, Dacia, N.S. XIII (1969), σ. 126, αριθ. 1008.

Στον καθαρισμό της τομής 2[110] βρέθηκαν:

8. Χάλκινο νόμισμα Φιλίππου Β΄ (αριθ. 89.194 β) (Πίν. 31 α-β), διάμ. 0,018 μ. Εμπροσθότυπος: κεφάλι Ηρακλή προς τα δεξιά. Οπισθότυπος: ιππέας προς τα αριστερά και επιγραφή: *ΦΙΛΙΠΠΟΥ*.

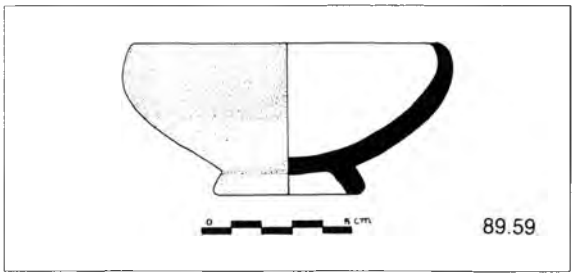

Σχέδ. 67.

SNG Collection R.H. Evelpidis, Grèce, Athènes, deuxième partie, 1975, πίν. XXXVIII, αριθ. 1386.

9. Τμήμα πιθανώς της ουράς ζώου (λιοντάρι;) από μάρμαρο (αριθ. 89.197) (Πίν. 57 στ). Σωζ. μήκ. 0,38, διάμ. 0,053 μ.

10. Τμήμα φύλλου από μαρμάρινο ανθέμιο (αριθ. 89.21γ) (Πίν. 57 β), μήκ. 0,07 μ.

Κατά τον καθαρισμό του βράχου για τον εντοπισμό τάφων βρέθηκαν:

11. Ανδρικό ειδώλιο συμπληρωμένο στη βάση, χωρίς κεφάλι (αριθ. 89.47) (Πίν. 51 α). Πηλός κόκκινος (2.5 YR 5/6). Σωζ. ύψ. 0,12 μ. Φοράει χειριδωτό χιτώνα με κοντές χειρίδες και ιμάτιο που τυλίγεται γύρω από τον καρπό του δεξιού χεριού. Έχει κλειστά υποδήματα. Πίσω, κυκλική οπή εξαερισμού. Βρέθηκε ανατολικά των τάφων 5 και 6.
Για τα υποδήματα, βλ. Γ. Ακαμάτης, Ξάνθος Δημητρίου και Αμαδίκας υιός, Αμητός, Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Μ. Ανδρόνικο, 1987, σ. 19, σημ. 22.

12. Γυναικείο ειδώλιο (αριθ. 89.17) (Πίν. 51 δ). Λείπει μικρό τμήμα από το πίσω μέρος της βάσης. Πηλός κοκκινωπός κίτρινος (5 YR 6/6), λευκό επίχρισμα. Ύψ. 0,27 μ. Το δεξί πόδι είναι άνετο. Φοράει χιτώνα με άνοιγμα σχήματος V στο στήθος, ζωσμένο, και ιμάτιο ριγμένο στον αριστερό ώμο και τυλιγμένο γύρω από τον καρπό του δεξιού χεριού με το οποίο κρατάει τριγωνικό ριπίδιο. Το αριστερό χέρι καλυμμένο στηρίζεται στη μέση. Το ιμάτιο καλύπτει και το κε-

110. Η τομή 2 ανοίχθηκε στο βόρειο τμήμα του αγροτεμαχίου σε απόσταση 4 μ. από το βόρειο όριό του και 8 μ. από το δυτικό.

φάλι. Τα μαλλιά είναι μακριά. Φοράει κυλινδρικό στεφάνι. Πίσω, ωοειδής οπή εξαερισμού. Βρέθηκε πάνω στους τάφους 3, 4.

Για τον τύπο του ειδωλίου, βλ. Ακαμάτη, Τάφοι Πέλλας, σ. 135, αριθ. 64, πίν. 10, όπου και η σχετική βιβλιογραφία, επίσης σ. 224 κ.ε.

13. Ειδώλιο ιθυφαλλικής μορφής (Παπποσιληνός) (αριθ. 89.57) (Πίν. 51 ζ). Πηλός κοκκινωπός κίτρινος (5 YR 7/6). Ύψ. 0,065 μ. Κρατάει κλαδί. Μικρό ζώο (σκύλος;) κάτω από το δεξί χέρι. Οι πτυχές του ρούχου αποδίδονται με βαθιά χάραξη και στις δύο όψεις. Στο εσωτερικό του ειδωλίου χονδρός πυρήνας κιτρινωπός, πάχ. 0,05 μ. και πάνω επάλειψη πηλού.

14. Το κάτω μέρος ειδωλίου περιστεριού (αριθ. 89.62). Πηλός κιτρινωπός κόκκινος (5 YR 5/6). Ύψ. 0,02, μήκ. 0,05 μ. Βρέθηκε βόρεια του τάφου 5.

15. Το πάνω μέρος παιδικής μορφής με χλαμύδα (αριθ. 89.67) (Πίν. 51 η). Πηλός κιτρινωπός κόκκινος (5 YR 5/6). Ύψ. 0,04 μ. Μαλλιά μακριά. Φοράει στεφάνι.

16. Ακέραιο μελαμβαφές σκυφίδιο (αριθ. 89.198) (Πίν. 52 γ_1). Πηλός ρόδινος (5 YR 8/3). Ύψ. 0,03, διάμ. βάσης 0,045, διάμ. στομίου 0,059 μ. Γάνωμα μαύρο απολεπισμένο. Βάση δακτυλιόσχημη, τα χείλη κλίνουν προς τα μέσα. Βρέθηκε ανατολικά των τάφων 5 και 6.

Hesperia 3, σ. 136, εικ. 117 Α20.

17. Επίμηκες σιδερένιο εργαλείο (αριθ. 89.92) (Πίν. 51 θ), μήκ. 0,215 μ. και τμήμα λεπίδας σιδερένιου μαχαιριού (αριθ. 89.93), με μέρος της εισδοχής της ξύλινης λαβής, μήκ. 0,112 μ.

Βοκοτοπούλου, Αίνεια, σ. 71, αριθ. 69.

18. Ενσφράγιστη λαβή αμφορέα (αριθ. 89.199) (Πίν. 56 δ). Πηλός ανοικτός κόκκινος (2.5 YR 6/8). Πλ. λαβής 0,05 μ., διαστ. σφραγίδας 0,024×0,015 μ. Εικονίζεται κηρύκειο (;). Βρέθηκε ανατολικά του τάφου 13.

Y. Calvet, Les timbres amphoriques (1965-1970), Salamine de Chypre III, 1972, σ. 65, αριθ. 138, εικ. 149.

19. Πυξίδα μικρή με αποκρούσεις, μελαμβαφής, χωρίς κάλυμμα (αριθ. 89.160) (Πίν. 52 β). Μικρό τμήμα συγκολλημένο. Πηλός κοκκινωπός κίτρινος (5 YR 7/6), γάνωμα καστανό μαύρο ανομοιόμορφο. Ύψ. 0,065, διάμ. βάσης 0,038, διάμ. στομίου 0,052 μ. Βάση δακτυλιόσχημη, τοίχωμα με ελαφριά κλίση προς τα μέσα. Βρέθηκε νότια του τάφου 3.

20. Τμήμα μελαμβαφούς σκυφιδίου (αριθ. 89.161) (Πίν. 54 θ). Πηλός κόκκινος κίτρινος (5 YR 7/6), γάνωμα μαύρο απολεπισμένο. Σωζ. ύψ. 0,02, διάμ. βάσης 0,058 μ. Βάση δακτυλιόσχημη. Βρέθηκε νότια του τάφου 3.

21. Το κάτω τμήμα βαθιού μελαμβαφούς σκύφου (αριθ. 89.162) (Πίν. 54 ι). Πηλός ανοικτός κόκκινος (2.5 YR 6/8). Γάνωμα μαύρο στιλπνό. Σωζ. ύψ. 0,033, διάμ. βάσης 0,072 μ. Βάση δακτυλιόσχημη, τοιχώματα κάθετα. Η κάτω επιφάνεια της βάσης στο χρώμα του πηλού διακοσμείται με ταινία με μαύρο γάνωμα, καθώς και το κάτω μέρος των τοιχωμάτων εξωτερικά. Βρέθηκε πάνω από τον τάφο 3.

22. Τμήμα σκύφου με χείλη που κλίνουν προς τα μέσα (αριθ. 89.163). Πηλός όπως το προηγούμενο. Γάνωμα μαύρο στιλπνό. Σωζ. ύψ. 0,04 μ. Βάση δακτυλιόσχημη. Βρέθηκε πάνω από τον τάφο 3.

23. Σκυφίδιο, συμπληρωμένο, με χείλη που κλίνουν προς τα έξω (αριθ. 89.136) (Πίν. 52 γ_2). Πηλός κόκκινος κίτρινος (5 YR 7/6). Γάνωμα καστανό κόκκινο απολεπισμένο. Ύψ. 0,037, διάμ. βάσης 0,056, διάμ. στομίου 0,104 μ. Βάση δακτυλιόσχημη, περίγραμμα γωνιώδες. Βρέθηκε ανατολικά των τάφων 5 και 6.

Βλ. αριθ. 89.127, τάφου 19.

24. Σκυφίδιο με χείλη που κλίνουν προς τα μέσα (αριθ. 89.137) (Πίν. 52 γ_3). Λείπει μικρό κομμάτι από το χείλος. Πηλός κόκκινος κίτρινος (5 YR 7/6). Γάνωμα καστανό κόκκινο απολεπισμένο. Ύψ. 0,03, διάμ. βάσης 0,05 μ., διάμ. στομ. 0,057 μ. Βάση δακτυλιόσχημη. Βρέθηκε ανατολικά των τάφων 5 και 6.

Βλ. αριθ. 89.128, τάφου 19.

25. Τμήμα σκυφιδίου με χείλη που κλίνουν προς τα μέσα (αριθ. 89.138). Πηλός ρόδινος (5 YR 7/4), γάνωμα μαύρο απολεπισμένο. Ύψ. 0,028, διάμ. βάσης 0,056 μ. Βάση δακτυλιόσχημη. Βρέθηκε ανατολικά των τάφων 5 και 6.

26. Σκυφίδιο ακέραιο με χείλη που κλίνουν προς τα μέσα (αριθ. 89.139) (Πίν. 52 δ_1). Πηλός κόκκινος κίτρινος (5 YR 7/6). Γάνωμα μαύρο απολεπισμένο. Ύψ. 0,028, διάμ. βάσης 0,054, διάμ. στομίου 0,085 μ. Βάση δακτυλιόσχημη. Βρέθηκε ανατολικά των τάφων 5 και 6.

Ακαμάτη, Τάφοι Πέλλας, σ. 153, αριθ. 148, σχέδ. 37, πίν. 21.

27. Η βάση και το κάτω μέρος της κοιλιάς οινοχόης (αριθ. 89.139α) (Πίν. 54 η). Πηλός ρόδινος (7.5 YR 7/4). Ύψ. 0,015, διάμ. βάσης 0,051 μ. Βάση δακτυλιόσχημη. Βρέθηκε ανατολικά των τάφων 5 και 6.

28. Μυροδοχείο σπασμένο στο κάτω μέρος (αριθ. 89.560) (Πίν. 54 ζ). Πηλός γκρίζος (5 YR 5/1). Σωζ. ύψ. 0,10, διάμ. στομίου 0,019 μ. Κοιλιά επιμήκης, χείλος λοξότμητο. Βρέθηκε ανατολικά των τάφων 5 και 6.

Ακαμάτη, Τάφοι Πέλλας, σ. 156, αριθ. 159, πίν. 22.

29. Ενσφράγιστη λαβή αμφορέα με κόκκινη ταινία κάτω από το χείλος που λείπει (αριθ. 89.561) (Πίν. 56 στ). Πηλός ρόδινος (5 YR 8/3). Πλ. λαβής 0,037 μ. Στο πάνω μέρος του δεξιού τμήματος σφράγισμα, διαστ. 0,035×0,0185 μ.:

ΘΑΣΙΩΝ
τρίποδας
ΝΑΥΣΩΝ

Βρέθηκε στην αποχωμάτωση νότια των τάφων 5 και 6.

A. Bonn - V. Grace, ό.π. (αριθ. 7), αριθ. 1206. Σφραγίδες θασιακών αμφορέων με το όνομα του επωνύμου άρχοντα Ναύσων χρονολογούνται στο γ΄ τέταρτο του 4ου αι. π.Χ., βλ. M. Debitour, En classant les timbres thasiens, BCH XIII, Suppl., 1986, σ. 331.

30. Ενσφράγιστη λαβή αμφορέα με κυκλικό σφράγισμα στο πάνω μέρος (αριθ. 89.562) (Πίν. 56 γ). Πηλός ρόδινος (5 YR 7/4). Πλ. λαβής 0,046 μ. Διαστ. σφραγίσματος 0,02×0,015 μ. Στη σφραγίδα *ΙΛ* ή ⋀. Στο πάνω μέρος του σφραγίσματος τριγωνική απόληξη.

A. Bonn - V. Grace, Le timbres amphoriques de Thasos, Études Thasiennes, V, 1957, αριθ. 2196.

31. Ενσφράγιστη λαβή αμφορέα με ρομβοειδές σφράγισμα στο αριστερό τμήμα (αριθ. 89.563) (Πίν. 56 ε). Πηλός ρόδινος (5 YR 8/4). Πλ. λαβής 0,055 μ. Στο σφράγισμα, διαστ. 0,02×0,0142 μ.: *Φ*.

L. Buzoianu, Noi Stampile de amfore descoperte la Callatis, Pontica 12 (1979), σ. 93, αριθ. 54, πίν. III, αριθ. 18. A. Bon - V. Grace, ό.π., αριθ. 2201.

32. Μυροδοχείο-αμφορίσκος, συγκολλημένος και συμπληρωμένος (αριθ. 89.164) (Πίν. 52 ε_5). Πηλός ανοικτός κόκκινος (2.5 YR 6/6). Γάνωμα γκρίζο. Ύψ. 0,069, διάμ. βάσης 0,027, διάμ. στομίου 0,021 μ. Βάση δισκόμορφη, πόδι κοντό, κοιλιά ωοειδής, λαιμός λεπτός, χείλος ταινιωτό με κρεμαστή απόληξη. Δύο οριζόντιες ψευδολαβές στο ύψος των ώμων. Διακόσμηση με λεπτές ταινίες λευκού και καστανού σκοτεινού χρώματος στην κοιλιά, τον ώμο και το λαιμό.

Ακαμάτη, Τάφοι Πέλλας, σ. 184, αριθ. 310, πίν. 36.

33. Μυροδοχείο ακέραιο, με μικρό σπάσιμο στο χείλος (αριθ. 89.165) (Πίν. 52 ε_4). Πηλός ανοικτός κοκκινωπός καστανός (2.5 YR 6/4). Γάνωμα γκρίζο μαύρο. Ύψ. 0,125, διάμ. βάσης 0,024, διάμ. στομίου 0,02 μ. Βάση δακτυλιόσχημη, πόδι κοντό, κοιλιά ωοειδής, λεπτός λαιμός, χείλος ταινιωτό με κρεμαστή απόληξη. Τρεις λεπτές λευκές ταινίες και άλλες καστανές κόκκινες ανάμεσά τους στην κοιλιά, τον ώμο και το λαιμό.

Βλ. αριθ. 89.156, τάφου 30.

34. Μυροδοχείο ακέραιο (αριθ. 89.166) (Πίν. 52 ε_2). Πηλός ανοικτός κόκκινος (2.5 YR 6/6). Γάνωμα καστανό κόκκινο απολεπισμένο. Ύψ. 0,087, διάμ. βάσης 0,021, διάμ. στομίου 0,018 μ. Βάση δισκόμορφη, κοιλιά σφαιρική, στη βάση του λαιμού εγκοπή. Χείλος ταινιωτό.

Βλ. αριθ. 89.122, τάφου 19.

35. Μυροδοχείο ακέραιο (αριθ. 89.167) (Σχέδ. 68· Πίν. 52 ε_1). Πηλός γκρίζος (2.5 YR 5/0). Γάνωμα γκρίζο. Ύψ. 0,12, διάμ. βάσης 0,022, διάμ. στομίου 0,022 μ. Βάση δακτυλιόσχημη, πόδι κοντό, κοιλιά επιμήκης και ωοειδής, λαιμός λεπτός, χείλος με κρεμαστή απόληξη.

Ακαμάτη, Τάφοι Πέλλας, σ. 156, αριθ. 159, πίν. 22.

36. Μικρό μελαμβαφές αγγείο, ακέραιο (αριθ. 89.168) (Πίν. 52 ε_3). Πηλός κοκκινωπός κίτρινος (5 YR 7/6). Γάνωμα μαύρο απολεπισμένο. Ύψ. 0,046, διάμ. βάσης 0,02, διάμ. στομίου 0,01

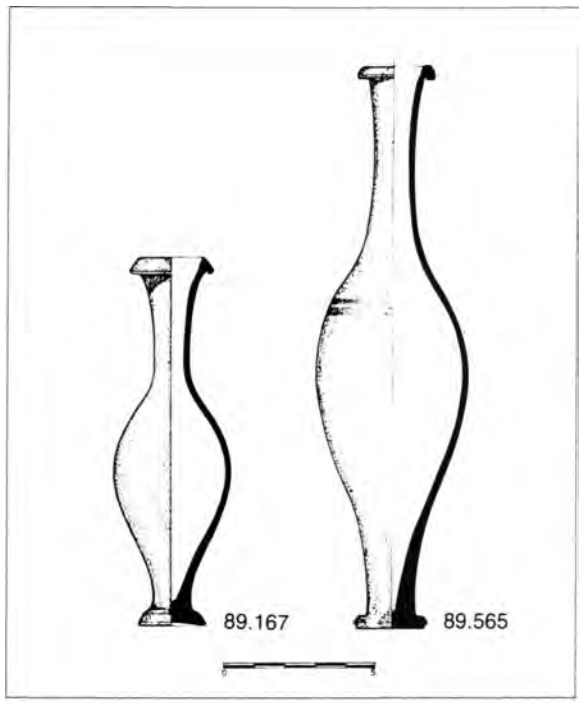

Σχέδ. 68.

μ. Βάση επίπεδη, κοιλιά κυλινδρική, χείλος με δύο πλαστικά δακτυλίδια.

37. Το πάνω τμήμα προσωπείου σιληνού από το κάτω μέρος της λαβής κανθάρου (αριθ. 89.61) (Πίν. 53 β). Πηλός ρόδινος (5 YR 8/4). Γάνωμα μαύρο στιλπνό. Ύψ. 0,02 μ. Τα μαλλιά αποδίδονται με μικρά κτυπήματα. Βρέθηκε σε επίμηκες λάξευμα βόρεια του τάφου 3.

38. Χείλος ανοικτού αγγείου (λεκανίδας) (αριθ. 89.49). Πηλός ρόδινος (5 YR 7/4). Σωζ. μήκ. 0,09, σωζ. ύψ. 0,06 μ. Στο κάτω μέρος της λαβής σφράγισμα με κάνθαρο (;).

39. Ο λαιμός και το κεφάλι γυναικείου ειδωλίου (αριθ. 89.52) (Πίν. 53 α). Πηλός ρόδινος (5 YR 7/3). Ύψ. 0,08 μ. Έχει κλίση προς τα αριστερά. Φοράει χοντρό κυλινδρικό στεφάνι με ταινία. Κάτω απ' αυτό διακρίνονται φύλλα και καρποί κισσού. Σώζεται και τμήμα ιματίου στο λαιμό. Πίσω τα μαλλιά διαμορφώνονται σε κότσο.
Ακαμάτη, Τάφοι Πέλλας, σ. 152, αριθ. 140, πίν. 20.

40. Τμήμα ένθρονης μορφής (αριθ. 89.66) (Πίν. 53 δ). Σώζεται ο κορμός και τμήμα του θρόνου. Πηλός κίτρινος κόκκινος (5 YR 5/6). Ύψ. 0,095 μ. Λευκό επίχρισμα, ρόδινο χρώμα και κόκκινο στο δεξιό ώμο. Βρέθηκε στην αποχωμάτωση νότια του τάφου 1.
Για τον τύπο της ένθρονης γυναικείας μορφής, βλ. αριθ. 89.15, τάφου 30.

41. Τμήμα γυναικείου ειδωλίου, συγκολλημένο (αριθ. 89.64) (Πίν. 53 γ). Το μπροστινό μέρος του σώματος, χωρίς κεφάλι. Πηλός ανοικτός κόκκινος (2.5 YR 6/6). Σωζ. ύψ. 0,13 μ. Η μορφή φοράει χιτώνα και ιμάτιο. Βρέθηκε στον καθαρισμό του διαδρόμου που οδηγεί στον τάφο 28.
Βλ. αριθ. 89.55, 56.

42. Μυροδοχείο συγκολλημένο· η βάση του παραμορφωμένη (αριθ. 89.564) (Πίν. 53 στ). Πηλός ανοικτός καστανός (7.5 YR 6/4). Ύψ. 0,105, διάμ. βάσης 0,025, διάμ. στομίου 0,018 μ. Βάση δακτυλιόσχημη, κοιλιά ωοειδής επιμήκης, λεπτός λαιμός, χείλος λοξότμητο. Στο κάτω μέρος του σώματος επίχρισμα σκοτεινό καστανό. Υπολείμματα ταινίας μαύρου χρώματος στο πάνω μέρος της κοιλιάς και αποτυπώματα φυτικών ινών στο λαιμό.
Ακαμάτη, Τάφοι Πέλλας, σ. 185, αριθ. 312, πίν. 37 και σ. 247 για το πλέγμα με φυτικές ίνες, μέσα στο οποίο ήταν τοποθετημένα τα μυροδοχεία.

43. Μυροδοχείο συγκολλημένο (αριθ. 89.565) (Σχέδ. 67· Πίν. 53 ε). Λείπουν μέρος της κοιλιάς και το χείλος. Πηλός ανοικτός κόκκινος (2.5 YR 6/6). Γάνωμα καστανό στο κάτω μέρος του σώματος. Σωζ. ύψ. 0,175 μ., διάμ. βάσης 0,025 μ. Βάση δακτυλιόσχημη, κοιλιά ωοειδής επιμήκης, χείλος λοξότμητο. Στην κοιλιά, τον ώμο και το λαιμό υπολείμματα σκουρόχρωμων ταινιών, στο λαιμό αποτυπώματα φυτικών ινών.
Βλ. αριθ. 89.564.

44. Μυροδοχείο (αριθ. 89.566) (Πίν. 53 ζ). Λείπουν μέρος του σώματος και το χείλος. Πηλός κοκκινωπός κίτρινος (5 YR 6/6). Γάνωμα σκοτεινό καστανό στο πόδι και το κάτω μέρος της κοιλιάς. Σωζ. ύψ. 0,14, διάμ. βάσης 0,02 μ. Βάση δισκόμορφη, λεπτό πόδι, κοιλιά ωοειδής επιμήκης, λαιμός λεπτός.
Βλ. αριθ. 89.564.

Τα τρία παραπάνω μυροδοχεία βρέθηκαν κα-

τά την αποχωμάτωση για τον εντοπισμό του τάφου 1.

45. Τμήματα βαθιάς λεκανίδας που δεν συγκολλούνται (αριθ. 89.567) (Πίν. 54 α). Πηλός κοκκινωπός κίτρινος (5 YR 6/6). Δύο οριζόντιες λαβές κολλούν πάνω στο ταινιωτό χείλος, πλ. 0,022 μ., που έχει γωνιώδη κλίση προς τα κάτω. Βρέθηκε στην αποχωμάτωση του νότιου τμήματος της ανασκαφικής τομής.

46. Τμήματα λεκανίδας με οριζόντιες κυλινδρικές λαβές και το συγκολλημένο κάλυμμά της (αριθ. 89.568) (Πίν. 54 β-γ). Τα κομμάτια δεν συγκολλούνται. Πηλός όπως της προηγούμενης. Διάμ. καλύμματος 0,225, πλ. χείλους καλύμματος 0,02 μ. Μεταξύ των λαβών της λεκανίδας κυματιστή ταινία κόκκινου χρώματος. Βρέθηκε στην αποχωμάτωση νότια του τάφου 11.

47. Τεφροδόχος κάλπη (αριθ. 89.569) (Πίν. 53 η). Λείπει το στόμιο. Πηλός ανοικτός κόκκινος (2.5 YR 6/6). Σωζ. ύψ. 0,30 μ. Δύο οριζόντιες κυλινδρικές λαβές στο ύψος των ώμων. Βρέθηκε στο επιφανειακό στρώμα σε απόσταση 7,5 μ. από τη νότια παρειά της ανασκαφικής τομής και 1,80 μ. δυτικά του τμήματος περιβόλου με κατεύθυνση Α.-Δ. Το αγγείο περιείχε τα καμένα οστά ενήλικης γυναίκας, 40 περίπου χρόνων, και τμήμα σιδερένιας στλεγγίδας[111].

48. Τμήμα πινακίου με δακτυλιόσχημη βάση (αριθ. 89.570) (Πίν. 56 β). Πηλός ρόδινος (5 YR 7/4). Γάνωμα κοκκινωπό πορτοκαλί. Διάμ. βάσης 0,083, ύψ. 0,03 μ. Στην εσωτερική επιφάνεια της βάσης τετράγωνο σφράγισμα: *ΜΕ*. Βρέθηκε στο νότιο τμήμα της ανασκαφικής τομής.

49. Λυχνάρι συγκολλημένο από δύο κομμάτια (αριθ. 89.583) (Πίν. 54 δ). Λείπει μέρος του μυκτήρα. Πηλός πολύ ανοικτός καστανός (10 YR 7/4). Σωζ. μήκ. 0,08, ύψ. 0,03 μ. Βάση ελαφρώς κοίλη, περίγραμμα γωνιώδες. Γύρω από το κυκλικό στόμιο αυλάκι. Μία σιγμοειδής και μία μαστοειδής απόφυση.

Βλ. αριθ. 89.37, τάφου 20.

50. Σκυφίδιο ακέραιο μελαμβαφές (αριθ. 89.584) (Πίν. 54 ε). Λείπει μέρος της δακτυλιόσχημης βάσης. Πηλός ρόδινος (5 YR 8/4), γάνωμα μαύρο απολεπισμένο. Ύψ. 0,03, διάμ. βάσης 0,043, διάμ. στομίου 0,065 μ. Τα χείλη κλίνουν προς τα μέσα.

Βλ. αριθ. 89.139.

Στο επιφανειακό διαταραγμένο στρώμα βρέθηκαν ακόμη κομμάτια οξυπύθμενων αμφορέων (Πίν. 55 γ-δ), όστρακα μελαμβαφών και αβαφών αγγείων, σκυφιδίων με εμπίεστα ανθέμια στον πυθμένα, μικρών οινοχοών, κανθάρων, ένα κομμάτι από ερυθρόμορφο κρατήρα, αγνύθες, δύο κομμάτια λυωμένου μολυβιού (αριθ. 89.96), διαστ. 0,11×0,11 και 0,078×0,018 μ.

Στη νοτιοανατολική γωνία της ανασκαφικής τομής εντοπίστηκε αποθέτης[112], διαστ. 5×7 μ., γεμάτος με κομμάτια οξυπύθμενων αμφορέων, όστρακα από οινοχοΐσκες, μακεδονικούς αμφορείς, πινάκια, σκυφίδια με εμπίεστα ανθέμια (Πίν. 55 ε). Στον αποθέτη βρέθηκαν ακόμα:

51. Σκυφίδιο ακέραιο, μελαμβαφές (αριθ. 89.582). Πηλός κοκκινωπός κίτρινος (5 YR 7/6), (Πίν. 52 δ_2), γάνωμα μαύρο. Ύψ. 0,035, διάμ. βάσης 0,043, διάμ. στομίου 0,062 μ. Βάση δακτυλιόσχημη. Τα χείλη κλίνουν προς τα μέσα.

Ακαμάτη, Τάφοι Πέλλας, σ. 153, αριθ. 148, σχέδ. 37, πίν. 21.

52. Κεφάλι γυναικείου ειδωλίου (αριθ. 89.48) (Πίν. 55 α). Πηλός ανοικτός κοκκινωπός καφέ (5 YR 6/4). Ύψ. 0,075 μ. Έχει κόμμωση του τύπου του τέττιγος. Φέρει στεφάνη από την οποία εξαρτάται το ιμάτιο.

Για την κόμμωση, Ακαμάτη, Τάφοι Πέλλας, σ. 142-143, αριθ. 97, 98, πίν. 14 και σ. 222.

53. Το δεξί κάτω τμήμα γυναικείου ειδωλίου (αριθ. 89.50). Πηλός γκρίζος (5 YR 5/1). Ύψ. 0,155 μ. Η μορφή φέρει χιτώνα και ιμάτιο. Χαμηλή βάση. Λευκό κίτρινο επίχρισμα.

111. Και άλλα διασκορπισμένα κομμάτια χυτροειδών αγγείων, που ήταν προφανώς τεφροδόχα, υπήρχαν στο επιφανειακό στρώμα.

112. Αποθέτης είχε εντοπιστεί και στην περιοχή της ανασκαφής του 1980. Είχε μέγιστη διάμετρο 3,50 και βάθος 0,70 μ.

54. Το δεξί κάτω τμήμα ειδωλίου υδρόβιου πτηνού και το αριστερό πόδι μορφής (πιθανώς έρωτα) (αριθ. 89.49) (Πίν. 55 β). Πηλός κοκκινωπός κίτρινος (5 YR 6/6). Ύψ. 0,095 μ. Τμήμα ιματίου στα πλάγια.
Βλ. αριθ. 89.3, τάφου 20.

55. Πήλινη σφραγίδα με σβάστικα (αριθ. 89.60) (Πίν. 56 α). Πηλός ανοικτός κοκκινωπός καφέ (5 YR 6/3). Διαστ. 0,049×0,043 μ.
Για πήλινες σφραγίδες, βλ. Γ. Ακαμάτη, Πήλινες μήτρες αγγείων από την Πέλλα, 1993, σ. 152, πίν. 264. Επίσης, Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Νέο εργαστήριο κεραμικής και κοροπλαστικής στην Πέλλα, ΑΕΜΘ 7 (1993) (υπό εκτύπωση).

56. Ενσφράγιστη λαβή αμφορέα (αριθ. 89.572) (Πίν. 56 η). Πηλός ανοικτός κόκκινος (2.5 YR 6/6). Πλ. λαβής 0,045 μ. Το σφράγισμα στο μέσο της λαβής έχει διαστάσεις 0,035×0,014 μ. Διακρίνεται η επιγραφή: *ΛΟΠ*.
M.D. Robinson, Excavations at Olynthus XIII, Vases Found in 1934 and 1938, 1950, πίν. 261, αριθ. 1103, 430. A. Bonn - V. Grace, Les timbres amphoriques de Thasos, Études Thasiennes, V, 1975, αριθ. 2268.

57. Ενσφράγιστη λαβή αμφορέα με μικρό κυκλικό σφράγισμα στην απόφυση της λαβής (αριθ. 89.573) (Πίν. 56 θ). Πηλός κοκκινωπός κίτρινος (5 YR 7/8). Πλ. λαβής 0,045, διάμ. σφραγίσματος 0,009 μ. Χαρακτός κύκλος με ανάγλυφο κόμπο.
M.D. Robinson, ό.π., σ. 428, αριθ. 1093, πίν. 259, 262. Z. Sztetyllo, Les timbres amphoriques dans les collections du Musée National de Varsovie, 1983, σ. 191, αριθ. 370. Βλ. και A. Bonn - V. Grace, ό.π., αριθ. 2243.

58. Ενσφράγιστη λαβή αμφορέα με σφράγισμα όμοιο με το πρηγούμενο (αριθ. 89.574). Πηλός ρόδινος (5 YR 8/4). Πλ. λαβής 0,05 μ.

59. Ενσφράγιστη λαβή αμφορέα (αριθ. 89.575) (Πίν. 56 ι). Λείπει τμήμα από το πάνω μέρος του κυκλικού σφραγίσματος. Πηλός ρόδινος (5 YR 8/4). Πλ. λαβής 0,045, διάμ. σφραγίσματος 0,021 μ. Στο σφράγισμα δύο ομόκεντροι κύκλοι, κύκλος με στιγμές και οινοχόη (;) με ραβδώσεις στην κοιλιά.
D.B. Shelov, Stamps on Amphoras and Tiles Found in the Excavations at Panticapaeum from 1945-49, MIA 56 (1957), πίν. 5, αριθ. 5.

60. Τρεις λίθινοι βατήρες επιτύμβιων στηλών, διαστ. 0,64×0,50×0,23, 0,62×0,80×0,23 και 0,62×0,62×0,24 μ.

61. Τμήμα λίθινης επιτύμβιας στήλης (αριθ. 89.576) (Πίν. 57 γ). Σωζ. ύψ. 0,47, πλ. 0,29, πάχ. 0,10 μ. Σώζει και το έμβολο εισδοχής στην πλίνθο στο κάτω μέρος, ύψ. 0,05 μ. Η παράσταση, με πολλές αποκρούσεις, βρίσκεται μέσα σε μετόπη, σε ύψος 0,23 μ. από την κάτω πλευρά της στήλης. Διακρίνεται το κάτω μέρος γυναικείας μάλλον μορφής καθιστής σε δίφρο και στραμμένης προς τα αριστερά. Φαίνεται το ένα πόδι του δίφρου και το κάτω μέρος των ποδιών της μορφής με την παρυφή του ιματίου της.

62. Μαρμάρινη πλίνθος αγαλμάτιου με το άκρο πόδι μορφής (αριθ. 89.576ζ) (Πίν. 58 α). Μήκ. 0,20, πλ. 0,135, ύψ. 0,06 μ.

63. Τμήμα μαρμάρινου βατήρα στήλης (αριθ. 89.576η) (Πίν. 57 ε). Μήκ. 0,13, πλ. 0,095, ύψ. 0,05 μ.

64. Τμήμα αετωματικής επίστεψης μαρμάρινης επιτύμβιας ναόσχημης στήλης, με σχηματοποιημένο ακρωτήριο (αριθ. 89.576α) (Πίν. 57 δ). Σωζ. μήκ. 0,14, ύψ. 0,15, πάχ. 0,10 μ.

65. Τμήμα μαρμάρινης επίστεψης με κοίλο και κυρτό ιμάτιο (αριθ. 89.576β) (Πίν. 58 β). Σωζ. μήκ. 0,166, πλ. 0,12, ύψ. 0,07 μ.

66. Τμήμα μαρμάρινης επίστεψης με φύλλα άκανθας (αριθ. 89.576γ) (Πίν. 58 γ). Σωζ. μήκ. 0,10, πλ. 0,10, πάχ. 0,03 μ.

67. Τμήμα μαρμάρινης επίστεψης με φύλλα άκανθας και μέρος έλικας (αριθ. 89.576δ) (Πίν. 58 γ). Σωζ. μήκ. 0,115, πλ. 0,055, πάχ. 0,03 μ.

68. Κομμάτι μαρμάρου με αυγό ιωνικού κυματίου και μέρος αστραγάλου (αριθ. 89.576ε) (Πίν. 58 γ). Σωζ. μήκ. 0,10, πλ. 0,09, πάχ. 0,03 μ.

69. Σφαιρικός μαρμάρινος τριπτήρας (αριθ. 89.576στ) (Πίν. 57 ζ), διαμ. 0,075 μ.

ΠΕΡΙΒΟΛΟΙ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ

Βόρεια των κιβωτιόσχημων τάφων 1 και 2, στη βορειοδυτική γωνία του ανασκαφικού χώρου, αποκαλύφθηκαν οι υποθεμελιώσεις δύο μνημείων, τμήματα των οποίων βρέθηκαν διασκορπισμένα στο επιφανειακό στρώμα στην ίδια περιοχή (Σχέδ. 1).

Η υποθεμελίωση του πρώτου μνημείου προς τα ανατολικά βρίσκεται σε επαφή με τη βόρεια πλευρά του τάφου 1 (Πίν. 15 α, 60 α-β, 61 α-β). Το μήκος της είναι 4,90, το πλάτος 2,65 και το ύψος 1,30 μ. Σώζονται τρεις δόμοι στο ανατολικό τμήμα της και δύο στο δυτικό. Ο πρώτος, κατώτερος δόμος, μήκ. 2,25 μ., ο οποίος υπάρχει μόνο στο ανατολικό τμήμα του μνημείου, εξέχει 0,05-0,10 μ. και αποτελείται από τέσσερις λιθόπλινθους, μία δρομική, στο ανατολικό άκρο, και τρεις μπατικές[113]. Ο δεύτερος δόμος, ο οποίος εξέχει 0,04-0,05 μ., έχει έξι λιθόπλινθους στην πρώτη σειρά, δύο στη δεύτερη και μία σπασμένη στην τρίτη, μόνο στην ανατολική πλευρά του μνημείου. Οι λιθόπλινθοι Α, Δ, Ε, ΣΤ της πρώτης σειράς είναι δρομικές, ενώ οι Β και Γ μπατικές [114]. Ο τρίτος δόμος έχει τέσσερις λιθόπλινθους. Η ανατολική[115], μπατική, είναι σε β΄ χρήση, όπως δείχνουν η αναθύρωση στην ανατολική όψη της, διαφορετική και με μεγαλύτερη επιμέλεια δουλεμένη από την αναθύρωση της δυτικής όψης[116], καθώς και το κάθετο στην ανατολική πλευρά της μέρος τόρμου για την τοποθέτηση συνδέσμου. Από τις δύο δρομικές λιθόπλινθους στο μέσο της υποθεμελίωσης, η δεύτερη, προς Β., έχει αναθύρωση στην ανατολική και τη δυτική όψη της[117]. Αναθύρωση[118] έχει και η ανατολική όψη της τελευταίας προς Δ. λιθόπλινθου[119], η βόρεια πλευρά της οποίας είναι στο μισό της τμήμα λαξευμένη βαθύτερα, κατά 0,05 μ. Η αναθύρωση των λιθόπλινθων του τρίτου δόμου βοηθάει την αποκατάστασή του με την τοποθέτηση δύο ακόμα μπατικών λιθόπλινθων στην πρώτη σειρά, μίας δρομικής και δύο μπατικών στη δεύτερη, και δύο δρομικών στην τρίτη. Τα μοχλοβόθρια στην επάνω πλευρά των λιθόπλινθων του δόμου αυτού βεβαιώνουν τη στερέωση πάνω του των πλακών της κρηπίδας του μνημείου[120].

Βορειοδυτικά της παραπάνω υποθεμελίωσης[121] αποκαλύφθηκε πάνω στο φυσικό βράχο στρώση πέντε λιθόπλινθων, τριών δρομικών και δύο μπατικών[122] (Πίν. 61 β). Αποτελούν τον κατώτερο δόμο υποθεμελίωσης, μήκ. 3,30 και πλ. 1,08 μ., άλλου μνημείου.

Δύο λίθινες πλάκες δουλεμένες στην επάνω πλατιά και στις στενές όψεις, που βρέθηκαν στην ίδια περιοχή, ανήκουν πιθανότατα στην κρηπίδα του ενός από τα δύο μνημεία[123].

113. Η λιθόπλινθος που είναι τοποθετημένη δρομικά έχει διαστάσεις 1,18×0,40×0,37 μ., ενώ οι μπατικές έχουν μήκος 0,60, 0,60 και 0,54 μ. και ύψος 0,28, 0,30 και 0,20 μ. αντίστοιχα.

114. Διαστ. δρομικών: Α, 0,95×0,86×0,51 μ., Δ, 0,99×0,44×0,50 μ., Ε, 0,92×0,52×0,50 μ., ΣΤ, 1×0,48×0,40 μ. Οι μπατικές έχουν διαστάσεις: Β, 1,37×0,43×0,50 μ., Γ, 1,06×0,44×0,50 μ. Η σπασμένη μπατική λιθόπλινθος της γ΄ σειράς έχει διαστάσεις 0,78×0,26×0,50 μ.

115. Διαστ. 1,24×0,48×0,42 μ.

116. Πλ. ταινίας 0,10-0,13 μ.

117. Οι δρομικές λιθόπλινθοι έχουν διαστάσεις 1,09×0,45×0,41 μ. και 1,27×0,56×0,34 μ. Πλ. ταινίας αναθύρωσης 0,13-0,15 μ.

118. Πλ. ταινίας 0,10-0,12 μ.

119. Διαστ. 1,08×0,38-0,50×0,42 μ.

120. Δεν βρέθηκαν στην περιοχή άλλες λιθόπλινθοι εκτός θέσης, που να βεβαιώνουν την ύπαρξη και τέταρτου δόμου.

121. Σε απόσταση 1,70 μ. από τη νοτιοδυτική γωνία της υποθεμελίωσης που περιγράφηκε παραπάνω.

122. Οι δρομικές λιθόπλινθοι έχουν διαστάσεις 1,05×0,63-0,65, 1,06×0,65, 1×0,52 μ., οι μπατικές 1,35×0,54 και 1,07×0,56 μ. Η δυτική λιθόπλινθος εξέχει 0,15 μ. και έχει στην επάνω επιφάνειά της τόρμο.

123. Η μία πλάκα έχει διαστάσεις 0,70×0,49×0,16 μ., η άλλη, συγκολλημένη από δύο κομμάτια, 1,10×0,60×0,19 μ. Αν ανήκαν στην κρηπίδα, η συγκολλημένη πλάκα θα πατούσε πάνω στις λιθοπλίνθους του τελευταίου δόμου της υποθεμελίωσης του μνημείου.

Από ναΐσκο με αέτωμα προέρχονται τα εξής λίθινα κομμάτια, επιχρισμένα με λευκό κονίαμα:

Δύο κομμάτια από το προεξέχον τμήμα της βάσης του ναΐσκου με συμφυές το κάτω τμήμα των τοιχωμάτων του (αριθ. 89.168α,β) (Πίν. 58 δ-ε). Στην κάτω πλευρά σχηματίζονται με εγκοπές δύο ταινίες, πλ. 0,02 μ. Το ένα κομμάτι ανήκει στην πλάγια όψη της βάσης. Η μία στενή πλευρά του είναι κομμένη λοξά για την καλύτερη προσαρμογή του κομματιού της μπροστινής όψης[124]. Το άλλο κομμάτι είναι η δεξιά πίσω γωνία της βάσης[125].

Τμήμα από το τοίχωμα του βάθους του ναΐσκου, που σώζει και μέρος εξέχουσας παραστάδας, πιθανώς της πίσω αριστερής γωνίας του ναΐσκου[126] (αριθ. 89.169γ) (Πίν. 59 α).

Τρία κομμάτια λιθόπλινθου, σπασμένα, προέρχονται από τα τοιχώματα του ναΐσκου[127].

Τμήμα ιωνικού ημικίονα με μέρος του συμφυούς πλαϊνού τοιχώματος του ναΐσκου[128] (αριθ. 89.169δ) (Πίν. 59 β). Το κάτω μέρος του σπασμένο. Ο ημικίονας φέρει δέκα ραβδώσεις[129].

Τμήμα ιωνικού ημικίονα, σωζ. μήκ. 0,25, πλ. 0,22 και ύψ. 0,02 μ. Πλ. παραστάδας 0,10 μ. Σώζονται δύο ραβδώσεις.

Μικρό κομμάτι από παραστάδα ημικίονα (αριθ. 89.169στ), μήκ. 0,11, ύψ. 0,16 και πάχ. 0,02 μ.

Επίστεψη ιωνικού ημικίονα (αριθ. 89.169στ) (Πίν. 59 γ), μήκ. 0,38, ύψ. 0,16 και πλ. 0,30 μ. Η αριστερή έλικα του κιονοκράνου είναι τελείως φθαρμένη. Από τα αυγά του ιωνικού κυματίου του εχίνου σώζονται καλά μόνον τα δύο. Ο ανώτερος ιμάντας έχει διπλάσιο σχεδόν πάχος από τον κατώτερο[130]. Ο άβακας, ύψ. 0,02 μ., σχηματίζεται με λεπτή ταινία και κυρτό ιμάτιο. Οι παραστάδες επιστέφονται με εναλλασσόμενες ταινίες και κυμάτια, συνολ. ύψ. 0,09 μ. Στην επάνω επιφάνεια υπάρχει αναθύρωση.

Δύο τμήματα του οριζόντιου γείσου αετώματος[131] (αριθ. 89.169ζ) (Πίν. 59 δ). Φέρει βαθιά εγκοπή και κυρτό κυμάτιο[132].

Δύο τμήματα του καταέτιου γείσου αετώματος[133] (αριθ. 89.169η) (Πίν. 59 ε). Φέρει βαθιά εγκοπή, κυρτά κυμάτια και ταινίες. Το μικρότερο κομμάτι είναι το άκρο του γείσου[134].

Από τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι ένας ναΐσκος ήταν στημένος πάνω σε διβαθμιδωτή κρηπίδα[135]. Αν η κρηπίδα πατούσε στην πρώτη από ανατολικά υποθεμελίωση, τότε μαζί μ' αυτόν ίσως υπήρχαν πάνω στο βάθρο και άλλα μνημεία[136].

124. Το κομμάτι αυτό έχει μήκος 0,90, ύψος 0,17 και πάχος 0,30 μ. Το τοίχωμα του ναΐσκου διατηρείται σε ύψος 0,02 μ. Πλ. προεξέχοντος τμήματος της βάσης του ναΐσκου 0,19 μ.

125. Μήκ. 0,52, ύψ. 0,17 και πάχ. 0,24 μ. Ύψ. τοιχώματος ναΐσκου 0,015 μ.

126. Μήκ. 0,50, ύψ. 0,50, πάχ. 0,27 μ. Πλ. παραστάδας 0,05 μ.

127. Έχουν πάχος 0,20 μ. και δουλεμένη τη μία όψη.

128. Σωζ. μήκ. 0,60, ύψ. 0,50, πάχ. 0,26 μ.

129. Πλ. ράχεων 0,03 μ. Οι παραστάδες έχουν πλάτος 0,14 και πάχος 0,02 μ.

130. Ύψ. εχίνου 0,11 μ.

131. Το ένα κομμάτι έχει μήκος 0,30, πλάτος 0,18 και πάχος 0,145 μ., το άλλο 0,13, 0,055 και 0,06 μ. αντίστοιχα.

132. Η κάτω ταινία έχει ύψος 0,06 και η επάνω 0,09 μ.

133. Το ένα κομμάτι έχει μήκος 0,17, ύψος 0,13 και πάχος 0,16 μ., το άλλο, 0,115, 0,14 και 0,10 μ., αντίστοιχα.

134. Οι ταινίες έχουν πλάτος 0,017 και 0,018 μ.

135. Για ανάλογα μνημεία, βλ. Kerameikos XIV, σ. 21, εικ. 18, σ. 22, εικ. 19, 20. Β. Πετράκος, Ανασκαφή Ραμνούντος, ΠΑΕ 1975, σ. 5 κ.ε., σ. 16, εικ. 5, σ. 20, εικ. 8, σ. 23, εικ. 9· 1976, σ. 5 κ.ε., σ. 7, εικ. 3, σ. 9, εικ. 4, 6, σ. 24, εικ. 13, σ. 36, εικ. 16· 1977, σ. 16, εικ. 7. Ο ίδιος, Νέες έρευνες στον Ραμνούντα, ΑΕ 1979, σ. 5, εικ. 1, σ. 8, εικ. 4, σ. 20, εικ. 10. Για την ολοκληρωμένη αναπαράσταση του περιβόλου του Ιεροκλέους, βλ. ό.π., σ. 40, εικ. 17. Υποθεμελιώσεις δύο επιτύμβιων μνημείων βρέθηκαν και στον τύμβο Α της Ραχώνας Πέλλας, βλ. Π. Χρυσοστόμου, Ο τύμβος Α της Ραχώνας Πέλλας, Αμητός, Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Μ. Ανδρόνικο, 1987, σ. 1014 κ.ε.

136. Βλ. ό.π.

Στο βόρειο τμήμα του ανασκαφικού χώρου και σε απόσταση 5,40 μ. από την ανατολική πλευρά της θεμελίωσης του πρώτου μνημείου[137] αποκαλύφθηκαν τμήματα τοίχων. Ο ισχυρότερος από αυτούς, με προσανατολισμό Α.-Δ., σώζεται σε μήκος 11,65 και έχει πλάτος 1,62-1,65 μ. (Σχέδ. 2· Πίν. 60 α, 62 α). Είναι κατασκευασμένος με σειρές επιμήκων λίθων στις παρειές[138] και γέμισμα αργών λίθων ανάμεσά τους[139]. Ο τοίχος αυτός φαίνεται ότι στο δυτικό άκρο του στρέφεται προς Ν.[140]. Οι λίθοι του τμήματος αυτού, πλ. 1,10 μ., με προσανατολισμό Β.-Ν., που πατούσαν πάνω στη δυτική καλυπτήρια πλάκα του κιβωτιόσχημου τάφου 3, είναι διαρπαγμένοι. Σε απόσταση 1,77 μ. ανατολικά του τοίχου αυτού και σε επαφή με την ανατολική πλευρά της ανατολικής καλυπτήριας πλάκας του τάφου 3 σώζεται η υποθεμελίωση και άλλου τοίχου, μήκ. 4 μ., με προσανατολισμό Β.-Ν. και το ίδιο πλάτος με τον προηγούμενο. Μία σειρά λίθων, μήκ. 2 μ., σε επαφή με την ισχυρή Α.-Δ. υποθεμελίωση, κάθετη στον προηγούμενο τοίχο, φαίνεται ότι γωνιάζει μ' αυτόν.

Η πλατιά και καλά δομημένη υποθεμελίωση με προσανατολισμό Α.-Δ. ανήκει προφανώς στη βόρεια πλευρά ισχυρού περιβόλου που στρέφεται προς Ν. επάνω από τη δυτική πλευρά του τάφου 3. Οι δύο άλλοι τοίχοι ανατολικά του τάφου 3, αποτελούν τμήματα μικρότερου περιβόλου. Σε περίβολο ανήκει πιθανώς και τμήμα τοίχου που αποκαλύφθηκε στο νότιο μέρος της ανασκαφικής τομής, σωζ. μήκ. 2,10 και πλ. 0,60-0,90 μ., σε απόσταση 21,50 μ. από την υποθεμελίωση του βόρειου περιβόλου, ίδιου προσανατολισμού με αυτή[141] (Πίν. 62 β).

Οι περίβολοι αυτοί πρέπει να κατασκευάστηκαν για να προστατέψουν τους κιβωτιόσχημους τάφους. Η ισχυρή κατασκευή και το πλάτος του βόρειου περιβόλου μας επιτρέπουν να δεχθούμε την τοποθέτηση επιτύμβιων μνημείων πάνω του[142]. Ικανός αριθμός βατήρων λίθινων στηλών που βρέθηκε στο επιφανειακό στρώμα[143], καθώς και τμήματα επιτύμβιων στηλών ίσως είχαν στηθεί πάνω σ' αυτό τον περίβολο[144].

Γύρω, τέλος, από τους λαξευτούς θαλαμωτούς τάφους υπάρχουν ανοιγμένα στο φυσικό ασβεστολιθικό βράχο λαξεύματα διαφορετικών διαστάσεων και σε διαφορετικές θέσεις σε σχέση με τους τάφους. Τα λαξεύματα είναι ανοιγμένα στο πάνω μέρος των παρειών των ανοιγμάτων καθόδων των τάφων ή σχηματίζουν παράλληλες σειρές ή Γ[145] (Πίν. 23 α, 62 γ). Το ακανόνιστο σχήμα

137. Βλ. παραπάνω, σ. 143.

138. Μήκ. 0,40-0,45 και ύψ. 0,25 μ.

139. Η δόμηση του τοίχου θυμίζει τη δόμηση των τειχών της Πέλλας, βλ. Μ. Σιγανίδου, Τα τείχη της Πέλλας, Αμητός, Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Μ. Ανδρόνικο, 1987, ό.π., σ. 765.

140. Το μέτωπο της γωνίας διακρίνεται πολύ καθαρά.

141. Βλ. και Ν. Καλτσάς, Από τα ελληνιστικά νεκροταφεία της Πύλου, ΑΔ 38 (1983), Μελέτες, σ. 73.

142. Βλ. υποσημ. 135.

143. Βλ. παραπάνω, σ. 142.

144. Ό.π. Εκτός των στηλών πιθανότατα υπήρχαν και άλλα επιτύμβια μνημεία, βλ. παραπάνω, σ. 137.

145. Ανατολικά του τάφου 26 υπάρχουν δύο λαξεύματα με κοινό τοίχωμα, μήκ. 0,80 και 0,47, πλ. 0,54 και 0,80 και βάθ. 0,50 μ. Βόρεια από αυτά δύο λαξεύματα σχηματίζουν Γ με μήκος κεραιών 1,20 και 0,80 μ. και όμοιο βάθος. Βόρεια του τάφου 25 σχηματίζονται ένα λάξευμα, διαστ. 0,70×0,85 και βάθ. 0,50 μ., και ένα σε σχήμα Γ με μήκος κεραιών 1 και 0,90 και βάθος 0,25 και 0,50 μ. Το λάξευμα, διαστ. 0,80×0,70 και βάθ. 0,50 μ., ανατολικά του τάφου 28, έχει σχεδόν κυκλικά διαμορφωμένο τον πυθμένα. Τα λαξεύματα που σχηματίζονται ανατολικά του τάφου 23 είναι επιμήκη, όχι πάντα με κανονικές πλευρές, διαστ. 3×0,50 και βάθ. 0,30 μ., 2×0,70 και βάθ. 0,30 μ. και 2,40×0,50 και βάθ. 0,40 μ., και ακανόνιστα κυκλικά, διαμ. 0,60-0,70 και βάθ. 0,30 μ. Ανατολικά του τάφου 22 και ως τον αποθέτη του νοτιοανατολικού τμήματος της ανασκαφής υπάρχουν σειρές επιμήκων λαξευμάτων, μέσ. διαστ. 2×0,50-0,70 μ., και σχεδόν τετράγωνα, διαστ. 0,80-0,90×0.60 μ., των οποίων το βάθος κυμαίνεται από 0,20-0,30 μ. Δυτικά του τάφου 20 υπάρχουν δύο ακόμα επιμήκη λαξεύματα, μήκ. 3, πλ. 0,60-0,70 και βάθ. 0,50 μ. Ανατολικά του τάφου 21 υπάρχει ακόμη ένα λάξευμα, μήκ. 0,90, πλ. 0,60 και βάθ. 0,70 μ. Κανονικότερα είναι τα λαξεύματα που σχηματίζονται κάθετα στις πλευρές των διαδρόμων που ενώνουν τους θαλαμωτούς τάφους ή των ανοιγμάτων καθόδου, όπως στους τάφους 27α,β,γ και 28α,β,γ, βλ. σ. 37 κ.ε.

τους και η ποικιλία των διαστάσεων δεν συνηγορούν για την τοποθέτηση σ' αυτά βατήρων στηλών ή άλλων αντικειμένων. Τα λαξεύματα προορίζονταν μάλλον για τη φύτευση δένδρων ή θαμνοειδών φυτών που συχνά πλαισίωναν τους τάφους[146]. Ο μεγάλος αριθμός των οξυπύθμενων αμφορέων που βρέθηκαν στο επιφανειακό στρώμα μπορεί ως ένα βαθμό να ερμηνευθεί σε σχέση με την ύπαρξη φυτών στο χώρο αυτό, καθώς η μεταφορά νερού για την περιποίησή τους ήταν απαραίτητη.

ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Το τμήμα του ανατολικού νεκροταφείου της Πέλλας που ερευνήθηκε στο αγροτεμάχιο αριθ. 1327, ιδιοκτησίας Απ. Χατζόπουλου, περιλαμβάνει 21 κιβωτιόσχημους τάφους, 16 λαξευτούς θαλαμωτούς και 13 κεραμοσκεπείς.

Οι κιβωτιόσχημοι τάφοι, με προσανατολισμό Α.-Δ., έχουν λαξευτά στο φυσικό βράχο ή κτιστά τοιχώματα επιχρισμένα με κονιάματα λευκά ή έγχρωμα σε ζώνες, μίμηση ισόδομης τοιχοδομίας και ορθομαρμάρωσης. Παραστάσεις με αντικείμενα του γυναικωνίτη έχουν μόνον τρεις τάφοι του ανατολικού νεκροταφείου[147]. Το ακριβές σχέδιο και η ευαισθησία στην επιλογή των χρωμάτων μαρτυρούν καλή γνώση της νωπογραφίας[148].

Οι τάφοι ήταν καλυμμένοι με ξύλινες σανίδες που εξασφάλιζαν μόνωση και πατούσαν σε πατούρα στο πάνω μέρος των τοιχωμάτων, στηριγμένες μερικές φορές σε ξύλινα δοκάρια, όπως δείχνουν οι λαξευτές δοκοθήκες. Πάνω στις ξύλινες σανίδες υπήρχαν λίθινες πλάκες. Τα σιδερένια καρφιά στα τοιχώματα χρησίμευαν για την εξάρτηση διαφόρων αντικειμένων. Στο δάπεδο των τάφων διαμορφώνονται συνήθως στις στενές πλευρές στενοί λάκκοι και στο μέσον θρανία επιχρισμένα με λευκό κονίαμα, πάνω στα οποία τοποθετούνταν οι ξύλινες νεκρικές κλίνες ή λάρνακες για την προστασία του ξύλου από την υγρασία. Τα πόδια των κλινών έμπαιναν μερικές φορές σε λαξεύματα ανοιγμένα στο δάπεδο των τάφων.

Από τα ξύλινα ταφικά έπιπλα απέμειναν μόνο σιδερένια καρφιά, χάλκινες εφηλίδες, χάλκινα ελάσματα και υπολείμματα των οστέινων και γυάλινων διακοσμητικών στοιχείων τους. Οι νεκρικές κλίνες με ορθογώνια πόδια έφεραν τη γνωστή από τους μακεδονικούς και άλλους κιβωτιόσχημους τάφους του 4ου αι. π.Χ. διακόσμηση με επίθετα γυάλινα και οστέινα κομμάτια. Οι εγχάρακτες παραστάσεις των κανόνων των κλινών των τάφων 1 και 10 με θέματα από το διονυσιακό κύκλο και το ζωικό κόσμο αποδεικνύουν ακόμη μια φορά τη στενή σχέση της διονυσιακής λατρείας με τις μεταθανάτιες αντιλήψεις της εποχής.

Η μεγάλη διατάραξη των ταφών, που προήλθε από σύληση[149], δεν επιτρέπει να προσδιορίσουμε με ασφάλεια τα είδη τους. Στους τάφους με μικρές διαστάσεις (τάφοι 6, 12, 17, 31 και 32) τα οστά των νεκρών μετά από καύση πρέπει να τοποθετούνταν σε ξύλινες λάρνακες. Σε όλους σχεδόν τους τάφους με κανονικές διαστάσεις διαπιστώθηκε η ύπαρξη ξύλινων κλινών με ορθογώνια πόδια από

146. Για παραστάσεις φυτών δίπλα σε τάφους, βλ. H. Lohmann, Grabmäler auf unteritalischen Vasen, 1979, πίν. 17,2, 19,2, 23,1, 22, 34,1, 35,2, 36,1, 26,2. Για λαξεύματα προορισμένα για καλλιέργειες, βλ. Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Πέλλα: Στοιχεία γεωργικής τέχνης, ΑΕΜΘ 2 (1988), σ. 91 κ.ε., όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

147. Οι τάφοι 1 και 4, που εξετάστηκαν παραπάνω, και ο κιβωτιόσχημος τάφος που ανασκάφτηκε το 1976, Μ. Σιγανίδου, ΑΔ 31 (1976), Χρονικά, σ. 261, Πίν. 201β.

148. Αυτό αποδεικνύει και η διακόσμηση με έγχρωμα κονιάματα των τοίχων των κτιρίων της μακεδονικής πρωτεύουσας.

149. Μόνον ο θαλαμωτός τάφος 20α βρέθηκε ασύλητος.

την ανεύρεση των διακοσμητικών στοιχείων τους και την κατάλληλη διαμόρφωση του εσωτερικού χώρου του τάφου.

Σε αρκετούς τάφους, εκτός των κλινών και των λαρνάκων, διαπιστώθηκε η ύπαρξη και άλλων ξύλινων σκευών, πιθανότατα κιβωτιδίων[150].

Τα κτερίσματα που διέφυγαν τη σύληση παρουσιάζουν μια γενική ομοιομορφία. Σε όλες τις ταφές υπάρχουν στεφάνια μυρτιάς με οστέινη χοινικίδα, πήλινους καρπούς και χάλκινα φύλλα, όλα επιχρυσωμένα. Από τα πήλινα αγγεία την πρώτη θέση κατέχουν τα μυροδοχεία και ακολουθούν τα σκυφίδια, τα λυχνάρια, οι πυξίδες, τα αλάβαστρα, ενώ τα μεταλλικά αγγεία και τα είδη καλλωπισμού είναι περιορισμένα. Συνηθισμένο κτέρισμα είναι οι σιδερένιες στλεγγίδες, περισσότερες από μία στον ίδιο τάφο. Σιδερένια και χάλκινα εργαλεία χαρακτηρίζουν τις ανδρικές ταφές, ενώ περιορισμένος είναι ο αριθμός των χάλκινων νομισμάτων[151] και των πήλινων ειδωλίων. Η έλλειψη κοσμημάτων από χρυσό μπορεί να αποδοθεί στη σύληση. Δεν λείπουν όμως τα πήλινα επιχρυσωμένα υποκατάστατά τους. Οστέινοι αστράγαλοι βρέθηκαν μόνο σε δύο τάφους (τάφοι 1, 4) και θαλασσινά όστρεα μόνο σε έναν (τάφος 11)[152]. Η ανεύρεση φύλλων χρυσού με τα ονόματα των νεκρών[153] αποδεικνύει ότι η τοποθέτηση της «ταυτότητας» του νεκρού στον τάφο ήταν συνηθισμένη πρακτική την εποχή αυτή.

Οι λαξευτοί θαλαμωτοί τάφοι έχουν ποικίλο προσανατολισμό, ορθογώνιο άνοιγμα καθόδου με λαξεύματα στις παρειές που διευκόλυναν την κάθοδο, όταν αυτό ήταν πολύ βαθύ, επιμήκη θάλαμο με αβαθή καμαρωτή οροφή και είσοδο με τοξωτή την επάνω πλευρά φραγμένη με αργούς λίθους και υλικό σε β΄ χρήση. Μερικοί τάφοι ήταν πολύ κοντά λαξευμένοι ο ένας στον άλλο και τα ανοίγματα καθόδου ενώνονταν με επιμήκη λαξεύματα-διαδρόμους. Οι λαξευτοί αυτοί τάφοι, που θυμίζουν κιβωτιόσχημους καλυμμένους με αβαθή καμάρα, μπορούν να θεωρηθούν προδρομική μορφή των λαξευτών θαλαμωτών τάφων του 3ου και του 2ου αι. π.Χ. στην Πέλλα με τον επικλινή δρόμο και τον ένα ή δύο καμαροσκέπαστους θαλάμους[154]. Από τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι στους τάφους αυτούς έχουμε τις πρώτες προσπάθειες μετάβασης από τους κιβωτιόσχημους στους λαξευτούς θαλαμωτούς, οι οποίοι παίρνουν τη γνωστή μορφή τους την εποχή αυτή, στα τέλη του 4ου-αρχές 3ου αι. π.Χ.[155]. Ο τάφος 19[156], περισσότερο εξελιγμένος από τους υπόλοιπους, έχει την τυπική μορφή θαλαμωτού τάφου με τρεις κλίνες σε σχήμα Π στο θάλαμο, αλλά με ορθογώνιο άνοιγμα καθόδου ακόμη αντί δρόμου.

Οι ταφές των θαλαμωτών τάφων ήταν τοποθετημένες σε ξύλινα φορεία, από τα οποία απέμειναν μόνο σιδερένια καρφιά με υπολείμματα ξύλου.

Από τα κτερίσματα την πρώτη θέση κατέχουν τα μυροδοχεία με τα πήλινα σφραγίσματά τους σε μία περίπτωση (τάφος 21) και ακολουθούν τα σκυφίδια, οι πυξίδες και τα λυχνάρια. Οι οινοχόες και οι λεκανίδες είναι πολύ λίγες. Αντίθετα με το πλήθος των πήλινων ειδωλίων που έχουν βρεθεί στους θαλαμωτούς τάφους της Πέλλας του 3ου και 2ου αι. π.Χ., στους θαλαμωτούς τάφους

150. Την ύπαρξή τους αποδεικνύει η ανεύρεση των χάλκινων κατασκευαστικών και διακοσμητικών στοιχείων τους.

151. Βρέθηκαν σε τρεις τάφους (τάφοι 5, 8, 10). Περιορισμένα είναι τα νομίσματα και στους θαλαμωτούς τάφους του 3ου και 2ου αι. π.Χ., βλ. Ακαμάτη, Τάφοι Πέλλας, σ. 249.

152. Όστρεα βρέθηκαν και στο θαλαμωτό τάφο 16.

153. Ένα ακόμα χρυσό φύλλο με το όνομα της νεκρής *ΗΓΗΣΙΣΚΑ* βρέθηκε σε κιβωτιόσχημο τάφο του ανατολικού νεκροταφείου, ανασκαφικής περιόδου 1992, Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Από την τοπογραφία και τα νεκροταφεία της Πέλλας, ΑΕΜΘ 6 (1992), σ. 127-128.

154. Βλ. Ακαμάτη, Τάφοι Πέλλας. Στ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, Ελληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βεροίας, 1980.

155. Ακαμάτη, Τάφοι Πέλλας, σ. 92 κ.ε., 98.

156. Βλ. παραπάνω, σ. 111.

που εξετάστηκαν τα ειδώλια είναι περιορισμένα, με εξαίρεση τον ασύλητο τάφο του μικρού κοριτσιού 20α[157], όπου τα περισσότερα ειδώλια ήταν τα παιχνίδια της νεκρής. Κοινό κτέρισμα είναι οι σιδερένιες στλεγγίδες, λιγοστά τα μεταλλικά αγγεία, ελάχιστα τα είδη καλλωπισμού, ενώ χάλκινα νομίσματα βρέθηκαν μόνο σε δύο τάφους (τάφοι 16, 22). Δύσκολα ερμηνεύεται η ύπαρξη μολύβδινου σταθμίου στον τάφο 20α[158]. Η τοποθέτησή του πρέπει να έχει συμβολικό μάλλον χαρακτήρα.

Οι κεραμοσκεπείς τάφοι του νεκροταφείου είναι επιμήκη λαξεύματα στο βράχο καλυμμένα με λακωνικούς καλυπτήρες. Λακωνικοί στρωτήρες υπήρχαν στο δάπεδο και στα τοιχώματα. Τα κτερίσματά τους δεν διαφέρουν από αυτά των θαλαμωτών τάφων.

Με βάση την ανθρωπολογική εξέταση, η ηλικία των νεκρών των τάφων που εξετάστηκαν προσδιορίζεται μεταξύ των 35-45 και 55-60 χρόνων[159]. Σχετικά με το φύλο των νεκρών η ανθρωπολογική εξέταση προσδιόρισε επτά ανδρικές ταφές (κιβωτιόσχημοι τάφοι 2, 5, 17, θαλαμωτοί τάφοι 16, 23, 26, 28α) και έξι γυναικείες (θαλαμωτοί τάφοι 25, 26, 28β, κεραμοσκεπείς 6, 7 και η ταφή της τεφροδόχου κάλπης).

Τα κτερίσματα μπορούν να ενισχύσουν αυτόν τον προσδιορισμό (κιβωτιόσχημοι τάφοι 2, θαλαμωτός τάφος 26) ή και να θεωρηθούν ενδεικτικά στις περιπτώσεις εκείνες που το οστεολογικό υλικό είναι ανεπαρκές. Έτσι φαίνεται ότι είναι ανδρικές οι ταφές των κιβωτιόσχημων τάφων 1, πιθ. του 6 και 12, και γυναικείες οι ταφές των κιβωτιόσχημων τάφων 3, 4, 13, πιθ. του 14 και των θαλαμωτών 16 και 20α.

Ο ενταφιασμός φαίνεται ότι είναι ο κύριος τρόπος ταφής και στα τρία είδη τάφων που εξετάστηκαν. Ωστόσο δεν λείπουν και οι καύσεις στους κιβωτιόσχημους τάφους μικρών διαστάσεων. Καύσεις διαπιστώθηκαν και στο θαλαμωτό τάφο 16, καθώς και σε τεφροδόχο κάλπη εκτός τάφου στο νότιο τμήμα του ανασκαφικού χώρου[160].

Πυρές εντοπίστηκαν δυτικά των κιβωτιόσχημων τάφων 29 και 30 και του κεραμοσκεπούς 7, χωρίς όμως να προσφέρουν στοιχεία για την τελετουργία της καύσης, όπως αυτά είναι γνωστά από άλλες περιοχές[161].

Η διατάραξη των τάφων από τη σύληση δεν επιτρέπει να καθορίσουμε τη θέση των κτερισμάτων στις ταφές. Μπορούν ωστόσο να γίνουν κάποιες παρατηρήσεις.

Η συνήθεια της τοποθέτησης στους τάφους προσωπικών αντικειμένων των νεκρών είναι πολύ παλιά και σχετίζεται με την πίστη για τη συνέχιση της μετά θάνατο ζωής με τις ίδιες ανάγκες[162]. Ορισμένα κτερίσματα είναι σαφές ότι εξυπηρετούσαν τις τελετουργίες που γίνονταν τη μέρα της ταφής, υπήρχαν όμως και άλλα που ο χαρακτήρας τους είναι καθαρά συμβολικός.

Τα μυροδοχεία, που είναι και το πιο χαρακτηριστικό κτέρισμα του νεκροταφείου, έχουν στην πλειονότητά τους μικρή δισκόμορφη βάση, χαμηλό πόδι, εξογκωμένη κοιλιά και ταινιωτό χεί-

157. Βλ. παραπάνω, σ. 114.

158. Μολύβδινο σταθμίο βρέθηκε και στον κεραμοσκεπή τάφο 12. Βλ. και Βοκοτοπούλου, Αίνεια, σ. 67, για κωδωνόσχημο μολύβδινο αντικείμενο με χαρακτά γράμματα που δηλώνουν χωρητικότητα.

159. Μόνον η νεκρή της τεφροδόχου κάλπης είναι 30 περίπου χρόνων. Επίσης, τα κτερίσματα συνηγορούν για την παιδική ηλικία της νεκρής του θαλαμωτού τάφου 20α.

160. Βλ. παραπάνω, σ. 140 κ.ε.

161. Βοκοτοπούλου, Αίνεια, σ. 78. St. Miller, The Tomb of Lyson and Kallikles: A Painted Macedonian Tomb, 1993, σ. 62 κ.ε.

162. Με την ερμηνεία των κτερισμάτων έχουν ασχοληθεί πολλοί μελετητές, βλ. Ακαμάτη, Τάφοι Πέλλας, σ. 245 κ.ε., όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

λος[163]. Η διακόσμηση, όταν υπάρχει, περιορίζεται στο πάνω μέρος του σώματος και είναι ταινιωτή. Μόνον το μυροδοχείο αριθ. 89.35 του τάφου 27 με ψευδολαβές έχει διακόσμηση του τύπου της Δυτικής Κλιτύος. Το μυροδοχείο αυτό και η οινοχόη αριθ. 89.36 από τον ίδιο τάφο με ανάλογη διακόσμηση είναι από τα πρωιμότερα δείγματα κεραμικής με διακόσμηση τύπου Δυτικής Κλιτύος στην Πέλλα.

Ο μεγάλος αριθμός μυροδοχείων στους τάφους του νεκροταφείου ενισχύει την άποψη της τοποθέτησής τους στους τάφους με υποκατάστατα αρωματικών ελαίων, που θα ήταν φθηνότερα από τα αυθεντικά. Τα πήλινα σφραγίσματα μυροδοχείων του τάφου 21 δείχνουν ότι αυτά ανοίχθηκαν μέσα στον τάφο. Μπορεί όμως να τοποθετούνταν στους τάφους και άδεια, καθαρά συμβολικά[164].

Τα σκυφίδια, μελαμβαφή ή με γάνωμα μόνο στο πάνω μέρος του σώματος[165], και οι πυξίδες με χαμηλή κωνική βάση εξυπηρετούσαν, όπως έχει υποστηριχθεί[166], την τοποθέτηση προσφορών σε στερεή ή υγρή μορφή. Παρόμοιο προορισμό είχαν και άλλα αγγεία των τάφων, οινοχόες, λεκανίδες κτλ.

Όλα τα λυχνάρια είναι τροχήλατα. Μερικά από αυτά μπορούν να θεωρηθούν επιβιώσεις κλασικών τύπων[167]. Η τοποθέτησή τους στους τάφους πρέπει να είχε καθαρά συμβολικό χαρακτήρα[168]. Μόνο για το λυχνάρι αριθ. 89.131 του θαλαμωτού τάφου 19, με το διαμορφωμένο με κανονικές αναλογίες θάλαμο, μπορεί να υποστηριχθεί κάποιος πρακτικός λόγος τοποθέτησης: ο φωτισμός του νεκρικού θαλάμου[169].

Τα λίγα χάλκινα νομίσματα δεν μπορούν υποχρεωτικά να ερμηνευθούν ως ναύλος για το ταξίδι του νεκρού στον Κάτω Κόσμο[170]. Τα θαλασσινά όστρεα έχουν ερμηνευθεί ως παιχνίδια ή έχουν συσχετιστεί με τη διατροφή των νεκρών, ενώ η τοποθέτηση μεγάλων ποσοτήτων οστέινων αστραγάλων, εάν δεν έχει αποτροπαϊκό ή μαντικό χαρακτήρα, μπορεί να συνδεθεί με την πίστη για τη μεταθανάτια διασκέδαση του νεκρού[171].

Στο νεκροταφείο που εξετάστηκε αντιπροσωπεύονται όλες οι μορφές της ταφικής αρχιτεκτονικής που είναι ως σήμερα γνωστές στην Πέλλα. Καθώς όλοι οι τάφοι, κιβωτιόσχημοι, θαλαμωτοί και κεραμοσκεπείς, τοποθετούνται χρονολογικά στην ίδια περίοδο, στο τέλος του 4ου και στον πρώιμο 3ο αι. π.Χ., προσφέρεται η δυνατότητα εξέτασης όλων των αρχιτεκτονικών μορφών σε μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο, σημαντική για την ταφική αρχιτεκτονική, εφόσον μέσα σ' αυτή συντελέστηκε η δημιουργία του λαξευτού θαλαμωτού τάφου, που επικρατεί στην ελληνιστική εποχή.

Οι κιβωτιόσχημοι τάφοι που εξετάστηκαν είναι συγκεντρωμένοι στο βόρειο τμήμα του ανασκαφικού χώρου, ορίζονται με περιβόλους και σημαίνονται με επιτύμβια μνημεία. Οι θαλαμωτοί και κεραμοσκεπείς νοτιότερα πλαισιώνονται με δένδρα και θαμνοειδή φυτά.

163. Όλα τα μυροδοχεία με ανάλογη μορφή από διαφορετικούς ανασκαφικούς χώρους, παρά τις τοπικές διαφοροποιήσεις, τοποθετούνται χρονολογικά στο τελευταίο τέταρτο του 4ου και στο α΄ τέταρτο του 3ου αι. π.Χ.

164. Ακαμάτη, Τάφοι Πέλλας, σ. 247. Για το ψαθωτό πλέγμα με το οποίο ήταν τυλιγμένα μερικά μυροδοχεία, βλ. ό.π.

165. Όλα τα σκυφίδια των κιβωτιόσχημων τάφων έχουν χείλη που κλίνουν προς τα μέσα.

166. Ακαμάτη, Τάφοι Πέλλας, σ. 247-248.

167. Τα λυχνάρια αριθ. 89.169 του τάφου 3 και αριθ. 89.106 του τάφου 9.

168. Το φωτισμό, π.χ., του νεκρού στον Κάτω Κόσμο.

169. Ακαμάτη, Τάφοι Πέλλας, σ. 248.

170. Δεν είναι σαφής η ακριβής θέση τους στις ταφές. Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι τα νομίσματα που προέρχονται από τα νεκροταφεία της Πέλλας είναι περιορισμένα.

171. Ακαμάτη, Τάφοι Πέλλας, σ. 249.

Η έντονη προβολή των κιβωτιόσχημων τάφων, η επιμελημένη κατασκευή τους και τα υπολείμματα των κτερισμάτων που διέφυγαν τη σύληση αρκούν για να αποδοθεί η συστάδα των κιβωτιόσχημων τάφων σε επιφανείς νεκρούς της κοινωνίας της Πέλλας. Οι νεκροί των υπόλοιπων τάφων πρέπει να ανήκαν σε κατώτερες κοινωνικές τάξεις. Η ευκολία λάξευσης του μαλακού ασβεστολιθικού βράχου σε λίγο χρόνο δημιούργησε στην περιοχή χώρους κατάλληλους για πολλές ταφές κτερισμένες σύμφωνα με τις θρησκευτικές αντιλήψεις της εποχής.

ΜΑΡΙΑ ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Ακαμάτη, Τάφοι Πέλλας	Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Λαξευτοί θαλαμωτοί τάφοι της Πέλλας, 1994.
Alt-Ägina II, 1	R. von Smetana-Scherrer, Spätklassische und hellenistische Keramik, Alt-Ägina II, 1, 1982.
Bell, Morgantina I	M. Bell III, The Terracottas, Morgantina Studies I, 1981.
Besques, Louvre cat. III	S. Besques, Musée National du Louvre. Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre-cuite grecs, étrusques et romaines. Époques hellénistique et romaine. Grèce et Asie Mineure III, 1972.
Besques, Louvre cat. IV	S. Besques, Musée National du Louvre. Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre-cuite grecs, étrusques et romaines. Époques hellénistique et romaine. Italie meridionale, Sicilie, Sardaigne IV, 1986.
Βοκοτοπούλου, Αίνεια	Ι. Βοκοτοπούλου, Οι ταφικοί τύμβοι της Αίνειας, 1990.
Chavane, Études Chypriotes XII	M.J. Chavane, Les petits objets, La nécropole d'Amathonte, Tombes 110-385. Études Chypriotes XII (1990).
Corinth IV, II	H O. Broneer, Terracotta Lamps, Corinth IV, II, 1930.
Corinth XII	Gl. Davidson, The Minor Objects, Corinth XII, 1952.
Délos XVIII	W. Deonna, Le mobilier Délien, Délos XVIII, 1938.
Gaebler, Die antiken Münzen	H. Gaebler, Die antiken Münzen von Macedonia und Paionia, 1935.
Gli ori di Taranto	M. De Julliis (Ettore), Gli ori di Taranto in etá ellenistica, 1987.
Hesperia 3	H. Thompson, Three Centuries of Hellenistic Pottery, Hesperia 3 (1934), σ. 311 κ.ε.
Hesperia 43	St. Miller, Memnon's Cistern, Hesperia 43 (1974), σ. 194 κ.ε.
Isthmia III	O. Broneer, Terracotta Lamps, Isthmia III, 1977.
Kerameikos IX	U. Knigge, Der Südhugel, Kerameikos IX, 1976.
Kerameikos XI	J. Scheibler, Die Lampen, Kerameikos XI, 1976.
Kerameikos XIV	W.K. Kovaksovics, Die Eckterrasse, Kerameikos XIV, 1990.
Mollard-Besques, Louvre cat. II	S. Mollard-Besques, Musée National du Louvre. Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre-cuite grecs, étrusques et romaines II, 1963.
Olynthus X	D.M. Robinson, Metal and Minor Miscellaneous Finds, Olynthus X, 1941.
Richter, Furniture	G. Richter, The Furniture of the Greeks, Etruscans and Romans, 1966.
Σισμανίδης, Κλίνες	Κ. Σισμανίδης, Κλίνες και κλινοειδείς κατασκευές των μακεδονικών τάφων, 1990.
The Athenian Agora XII	Br.A. Sparkes - L. Talcott, Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th centuries B.C., The Athenian Agora XII, 1970.
TK II	F. Winter, Die Typen der figurlichen Terrakotten II, 1903.

Summary

THE EAST CEMETERY OF PELLA. 1989 EXCAVATION

In the 1989 season the so-called East cemetery was investigated, in the rural area of Pella to the south-east of the settlement. In all, 21 cist graves, 16 chamber tombs and 13 tile-covered tombs were excavated. Thus, all the forms of funerary architecture so far known in the Macedonian capital are represented, in a period covering the late 4th and early 3rd century BC.

The cist graves were either cut in the bedrock or had built walls, and were oriented east-west. They were covered with wooden planks, which insulated them and rested on the top of the walls, in some cases being additionally supported on wooden beams. These wooden planks were surmounted by stone slabs. The walls of the graves were covered with plaster, sometimes white and sometimes in zones of colour, adorned with scenes of objects from the *gynaikonites*, or imitations of isodomic masonry and marble revetment. There were usually pits in the floor of the tombs, at the ends, and benches in the middle, on which were placed wooden funerary couches or caskets. The funerary couches, with rectangular legs, were decorated with bone and glass appliqués, in a manner known from Macedonian tombs and other cist graves dating from the 4th century BC. Those grave offerings that escaped plundering display a general homogeneity. In almost all the burials there are gold myrtle wreaths, with a bone circlet, bronze leaves and clay berries. Common offerings are unguentaria, lamps, pyxides, alabastra, and iron strigils. There are relatively few clay figurines and coins. The discovery of sheets of gold bearing the name of the deceased is an indication that it was a common practice to place the dead person's "*identity-card*" in the tomb.

The meticulous construction of the cist graves and the nature of the grave offering lend support to the view that distinguished persons were buried in them. The existence of grave monuments on built pedestals and of enclosure walls is also consistent with this view.

The chamber tombs were cut into the natural rock, with a variety of orientations. They have rectangular entrance- openings with cuttings in the faces to facilitate descent, long narrow chambers with shallow, vaulted roofs, and arched entrances closed by undressed blocks of stone and material in second use. These tombs, which are rather like cist graves with shallow vaults, may be regarded as precursors of the rock-cut chamber tombs of the 3rd and 2nd centuries BC in the area of Pella, with their sloping dromos, and one or two burial chambers. In the chamber tombs, the dead were placed on wooden stretchers. The grave offerings usually consist of unguentaria, small skyphoi, pyxides, lamps, irons strigils, and clay figurines.

The majority of the tile-covered tombs had been destroyed by modern farming. The grave offerings in the ones that have survived are of the same kind as those found in the chamber tombs.

The large number of cuttings in the bedrock, surrounding the tombs, were probably holes for planting trees or shrubs.

M. LILIMBAKI-AKAMATI

ΑΓΙΟΛΟΓΙΚΑ-ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΑ ΑΓΙΩΝ ΒΕΡΟΙΑΣ

Η Βέροια, αρχαία μακεδονική πόλη με αδιάλειπτη ιστορία ως τις μέρες μας, έχει το μοναδικό προνόμιο της ίδρυσης χριστιανικής κοινότητας από τον απόστολο Παύλο, ήδη από το β΄ μισό του 1ου αιώνα. Ωστόσο, αν και αποστολική εκκλησία, δεν εμφανίζει πλούσιο αγιολόγιο κατά την περίοδο των μεγάλων διωγμών μέχρι το θρίαμβο του Χριστιανισμού. Εξαιρώντας τον βεροιώτη μαθητή του Παύλου Σωσίπατρο, του οποίου η ισαποστολική δράση εντοπίζεται στο νησί της Κέρκυρας, η πόλη σεμνύνεται μόνον για το μαρτύριο της καταγόμενης από την Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου οσιομάρτυρος Ιερουσαλήμ.

Η ΟΣΙΟΜΑΡΤΥΣ ΙΕΡΟΥΣΑΛΗΜ

Στο Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae με το όνομα Ιερουσαλήμ είναι γνωστές δύο άγιες· η μνήμη της μίας με τον άγιο Αππίωνα τιμάται στις 17 ή 25 ή 26 Ιουλίου και της άλλης στις 9 Αυγούστου[1]. Ο Fr. Halkin αναφέρει μία αγία Ιερουσαλήμ με τα τέκνα της Σέκενδο, Σεκουνδίνο (;) και Κήγορα (;) να εορτάζει στις 4 Σεπτεμβρίου[2]. Υπάρχει πιθανότητα η τελευταία να ταυτίζεται με την Ιερουσαλήμ της 9ης Αυγούστου, αν και αυτό δεν είναι βέβαιο λόγω έλλειψης πληροφοριών. Αλλά και στην περίπτωση του *Βίου καὶ πολιτείας τῆς ἁγίας ἐνδόξου ὁσιομάρτυρος Ἱερουσαλήμ καὶ τῶν τέκνων αὐτῆς Σεκούνδου, Σεκουνδίνου και Κηγόρου* τα πράγματα δεν είναι ευτυχέστερα, αφού η χειρόγραφη παράδοση είναι ασήμαντη. Ο Fr. Halkin αρκείται στην πληροφορία ότι ο Βίος περιέχεται στον κώδικα 29 της Χάλκης[3]. Περισσότερα στοιχεία για την αγία Ιερουσαλήμ και τα τέκνα της αντλούμε από δημοσίευμα του μητροπολίτου Βεροίας Πολυκάρπου[4], ο ο-

1. H. Delehaye, Synaxarium EC, Βρυξέλλες 1902, στ. 82555: *Ἄθλησις τῶν ἁγίων Ἀππίωνος καὶ Ἱερουσαλήμ*, στ. 84517: *Καὶ ἄθλησις τῶν ἁγίων Ἀππίωνος καὶ Ἱερουσαλήμ*, στ. 84440: *Ἡ ἁγία Ἱερουσαλήμ ξ.τ.*, και 87754: *Τῆς ἁγίας μάρτυρος Ἱερουσαλήμ*. Για τον Αππίωνα και την Ιερουσαλήμ, βλ. και F.G. Holweck, A Biographical Dictionary of the Saints, Λονδίνο 1924, σ. 481. Μόνο για την αγία Ιερουσαλήμ, βλ. Acta Sanctorum (του Ιουλίου), τ. 6, σ. 167 (25 Ιουλίου), όπου δεν υπάρχει περίληψη του βίου της, παρά μόνο το δίστιχο: *Τομὴν κεφαλῆς Ἱερουσαλὴμ φέρει καὶ τὴν ἄνω Ἱερουσαλὴμ βλέπει·* πρβλ. και H. Fallieri, Initia hymnorum ecclesiae graecae, Studi e Testi 215 (1966), σ. 181.

2. BHG, τ. III, Bruxelles 1957, σ. 33.

3. H. Delehaye, Catalogus codicum hagiographicorum graecorum bibliothecae scholae theologicae in Chalce insula, An-Boll 44 (1926), σ. 37, όπου ο κώδικας θεωρείται του 19ου αι. Ο Βίος αυτός παραμένει αδημοσίευτος. Αρχή: *Τῶν μαρτύρων τὰ ἀνδραγαθήματα καὶ οἱ πόνοι καὶ τὰ κατορθώματα* - Τέλος: *ἀμφιβολίαν ὅσα ψυχωφελῆ καὶ σωτήρια τόν τε τοῦ διὰ τὴν ζωήν μας ὡς ἐλεήμων καὶ εὔσπλαχνος... ἀμήν*.

4. Μητροπολίτου Βεροίας και Ναούσης Πολυκάρπου (Σακελλαροπούλου), Ακολουθία και βίος της αγίας οσιομάρτυρος Ιερουσαλήμ και των τέκνων αυτής Σεκένδου, Σεκενδίκου και Κηγόρου των εν Βερροία τη πόλει επί Πρόβου αυτοκράτορος Ρώμης μαρτυρησάντων, Αθήναι 1935. Βλ. ακόμη και νεότερη διασκευή της Ακολουθίας της αγίας από το μοναχό Γεράσιμο Μικραγιαννανίτη, Ακολουθία της αγίας ενδόξου οσιομάρτυρος Ιερουσαλήμ και των τέκνων και συμμαρτύρων αυτής Σεκένδου, Σεκενδίκου και Κηγόρου, Αθήναι 1980.

ποίος είχε χρησιμοποιήσει χειρόγραφο αποτελούμενο από δύο φυλλάδες, μία του 1617 και μία του 1671[5], και το οποίο έκτοτε δεν είναι γνωστό αν βρίσκεται στη Βέροια (πιθανότατα στη Μητρόπολη) ή έχει χαθεί.

Η αγία Ιερουσαλήμ καταγόταν από την Αλεξάνδρεια και έζησε στα χρόνια της βασιλείας του Πρόβου. Από ακούσιο γάμο απέκτησε τρία παιδιά, τον Σέκενδο, τον Σεκένδικο και τον Κήγορο. Όταν πέθανε ο άνδρας της έφυγε από την Αλεξάνδρεια και από πόλη σε πόλη έφτασε στη Ρώμη κηρύσσοντας τη χριστιανική πίστη. Στα μέρη της Έδεσσας (δεν προσδιορίζεται σε ποια από τις ομώνυμες πόλεις) έγινε μοναχή από έναν ιερομόναχο Ευσέβιο. Έφυγε δυτικά και πήγε στη Βέροια διδάσκοντας το χριστιανισμό. Τότε μηνύεται στο δούκα της Θεσσαλονίκης Κινδιανό, ο οποίος πήγε στη Βέροια και της ζήτησε να θυσιάσει στα είδωλα. Η άρνηση της αγίας και των παιδιών της σήμανε και την αρχή του μαρτυρίου τους. Ο Κήγορος ανακλίθηκε σε πυρακτωμένη σχάρα και κατακεντήθηκε στη μύτη με πυρακτωμένους οβελίσκους· ο Σέκενδος κτυπήθηκε με ράβδους όντας δεμένος σε ξύλο· ο Σεκένδικος διαμελίσθηκε από άγριους ίππους. Η Ιερουσαλήμ αναρτήθηκε σε ικρίωμα και, παρ' ότι της έσχισαν τις σάρκες με σιδερένια νύχια, διαφυλάχθηκε αβλαβής· τέλος, *τὴν κεφαλὴν ἀπετμήθη*. Μερικοί φιλόχριστοι κάτοικοι κατέκρυψαν τα λείψανα στο νότιο μέρος της Βέροιας, όπου αργότερα ιδρύθηκε *ὁ νῦν ὁρώμενος θεῖος ναός*.

Σύμφωνα με το αγιολογικό κείμενο η αγία Ιερουσαλήμ μαρτύρησε στη Βέροια, όπου και τάφηκε στο νότιο τομέα της πόλης. Στη θέση του τάφου ιδρύθηκε αργότερα ναός (μαρτύριο της αγίας). Πράγματι, στη Βέροια υπήρχε ναός της αγίας και μάλιστα στο νότιο τομέα της. Στον «Κανονισμό της Ελληνικής Ορθοδόξου Κοινότητος Βεροίας» του 1912 ο ναός αναφέρεται μεταξύ άλλων ερειπωμένων από πυρκαγιές ναών, χωρίς να ορίζεται και η ενορία στην οποία ανήκε[6]. Σύμφωνα με τον Γ. Χιονίδη βρισκόταν στη σημερινή οδό Ιπποκράτους 31[7], κοντά στα όρια της εμπορικής αγοράς της πόλης και πάντως στο δυτικό-νοτιοδυτικό τομέα της Βέροιας.

Στο νάρθηκα του ναού των Αγίων Αναργύρων της Καστοριάς, προς τη νοτιοδυτική γωνία εντοπίζεται για πρώτη φορά παράσταση της αγίας με τα παιδιά της (Πίν. 63 α). Η παράσταση συνοδεύεται από τις επιγραφές: *Η ΑΓΙΑ ΙΕΡΟΥCΑΛΗΜ*, [Ὁ ἅγιος] *CΕΚΕΝΔΟC* και *Ο ΑΓΙΟC CΕΚΕΝΔΙΚΟC*. Η αγία Ιερουσαλήμ στέκεται ανάμεσα στους δύο μεγαλύτερους γιους της, τον Σέκενδο και τον Σεκένδικο και έχει το μικρότερο Κήγορο μπροστά της και χαμηλά. Δυστυχώς ο Σέκενδος και ο Κήγορος καλύπτονται από ασβεστώματα. Η αγία Ιερουσαλήμ και ο Σεκένδικος κρατούν σταυρό μαρτυρίου. Η Ιερουσαλήμ κατεβάζει το αριστερό της χέρι προς την κεφαλή του Κηγόρου. Άξιο προσοχής είναι ότι ο Σέκενδος ως πρωτότοκος εικονίζεται υψηλότερος από τον Σεκένδικο.

Είναι περίεργο αλλά μόνο σε δύο ναούς της Βέροιας, στο ναό του Αγίου Νικολάου (Αγίου Σπυρίδωνος) της βλάχικης συνοικίας και στο ναό του Αγίου Ανδρέα της ενορίας της Κυριώτισσας υπάρχουν παραστάσεις της αγίας. Στο βόρειο τοίχο του πρώτου ναού, οι τοιχογραφίες του οποίου χρονολογούνται στα 1617, η αγία Ιερουσαλήμ εικονίζεται όρθια και κατά μέτωπο, έχοντας μπροστά της τα τρία της παιδιά (Πίν. 63 β). Τα παιδιά δεν διαχωρίζονται κατά το ύψος, αλλά αποδίδονται με τον τρόπο της ισοκεφαλίας. Μερικές γραμμές στο πηγούνι του ενός δηλώνουν το πρώτο εφηβικό γένι. Αντίστοιχη εικονογραφικά είναι επίσης και η μισοκατεστραμμένη παράσταση της

5. Περιγραφή του χειρογράφου, ό.π., σ. 3-4.

6. Γ. Χιονίδης, Ιστορία της Βεροίας, τ. ΙΙ, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 172 σημ. 1.

7. Ό.π., σ. 186, και ο ίδιος, Ιστορία της Βεροίας, τ. Ι, Βέροια 1960, σ. 185-189. Σε επίμονη εξέταση του χώρου όπου ο ναός, κανένα ίχνος αρχαιότητας δεν εντοπίσθηκε. Δεν γνωρίζω τον τρόπο με τον οποίο ο παλαιός καθοσιομένος χώρος πέρασε σε ιδιώτες.

αγίας στο ναό του Αγίου Ανδρέα (Πίν. 64 α), οι τοιχογραφίες του οποίου χρονολογούνται στα 1720.

Από την παραπάνω επισήμανση είναι φανερό ότι μόνον απόηχοι λατρείας της τοπικής αγίας υπάρχουν στη Βέροια, σε αντίθεση με ό,τι θα περίμενε κανείς σε μία πόλη με συνεχή πολιτισμική παράδοση. Η ύπαρξη μιας παράστασης της αγίας στα 1617 και μιας στα 1720 ανάμεσα στον πλούτο τοιχογραφιών που προσφέρουν τα μνημεία της πόλης[8], σημαίνει μάλλον εξασθένηση της ιστορικής μνήμης για την οσιομάρτυρα Ιερουσαλήμ κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας.

Στο Δελτίο Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας του 1988 δημοσιεύεται φωτογραφία εικόνας από τη Βέροια, η οποία εκτίθεται προσωρινά στο Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών[9]. Το είδος του δημοσιεύματος δεν επέτρεψε στην κ. Ν. Χατζηδάκη ευρύτερο σχολιασμό, η οποία γράφει για αυτήν ότι πρόκειται για εικόνα τεσσάρων αγίων και τη χρονολογεί στο 14ο αι.[10]. Μας πληροφορεί ακόμη ότι στη δεύτερη όψη της εικόνας υπάρχουν ελάχιστα ίχνη από παράσταση Σταυρώσεως.

Κεντρική μορφή στην πρώτη όψη της εικόνας είναι μία γυναικεία μορφή που κρατεί σταυρό με το δεξί της χέρι, έχοντας το άλλο κατεβασμένο προστατευτικά προς την κεφαλή ενός παιδιού με φωτοστέφανο, που στέκεται μπροστά της. Το παιδί κρατεί επίσης σταυρό μαρτυρίου. Δύο νεανικές μορφές με φωτοστέφανα στέκονται δεξιά και αριστερά της αγίας και λίγο πίσω σε σχέση με εκείνην, σε τυπικές στάσεις μαρτύρων, με σταυρό επίσης στο χέρι (Πίν. 64 β).

Η μητρική σχέση μεταξύ της αγίας και του παιδιού μπροστά της είναι μάλλον φανερή. Η οργάνωση της παράστασης σε ένα είδος πλησιέστατο προς την εξεικόνιση αγίων γυναικών με τα παιδιά τους, όπως για παράδειγμα η αγία Σολομωνή, μας επιτρέπει να υποθέσουμε την ίδια σχέση της αγίας και με τους δύο νεανίσκους. Ένας βασικός λόγος δεν μας επιτρέπει να ταυτίσουμε την παριστανόμενη αγία με την αγία Σολομωνή: τα επτά παιδιά της, οι Μακκαβαίοι, και ο Ελεάζαρ[11]. Βέβαια θα ήταν εντελώς αποκαλυπτική η επιγραφή που υπήρχε δεξιά και αριστερά της αγίας, από την οποία όμως σώθηκε μόνον μία κάθετη κόκκινη κεραία, στη δεξιά (όπως βλέπουμε την εικόνα) επιφάνεια του κάμπου. Ωστόσο, η σύγκριση του θέματος με την παράσταση της αγίας Ιερουσαλήμ στους Αγίους Αναργύρους της Καστοριάς, η προέλευση της εικόνας από τη Βέροια και η επισήμανση κάποιων μεταβυζαντινών παραστάσεων της αγίας Ιερουσαλήμ σε δύο ναούς της πόλης, μας επιτρέπουν την ταύτιση της παριστανόμενης αγίας με την τοπική αγία Ιερουσαλήμ και τα παιδιά της, Σέκενδο, Σεκένδικο και Κήγορο.

Σύμφωνα με την πρώτη εκτίμηση της Ν. Χατζηδάκη η εικόνα χρονολογείται στο 14ο αι., κάτι που γίνεται κατ' αρχήν αποδεκτό. Η ίδια εκφράζει και τη γενική άποψη ότι η ζωγραφική της εικόνας έχει κοινά γνωρίσματα με τη ζωγραφική εικόνων που προέρχονται από την Καστοριά. Βέβαια η εικόνα της Βέροιας θυμίζει ζωγραφική της Καστοριάς, ή μάλλον του ευρύτερου μακεδονικού χώρου, του β΄ μισού του 14ου αι., χωρίς να είναι δυνατή η στενή σύγκρισή της με όσα χρονολογημένα έργα αυτής της περιόδου υπάρχουν, κυρίως τοιχογραφίες. Ο τρόπος των ευρέως φωτισμένων προσώπων θυμίζει ζωγραφικά εφευρήματα που κυριάρχησαν μετά το 1360 γενικότερα. Ακόμη, τα λιτά σχήματα των παριστανομένων μορφών και οι απλές χρωματικές επιλογές στην

8. Από τους 48 ναούς της πόλης οι 39 διατηρούν τοιχογραφίες.

9. Ν. Χατζηδάκη - J. Philippon - P. Ausset - Ι. Χρυσουλάκη - Α. Αλεξοπούλου, Συμβολή των φυσικοχημικών μεθόδων ανάλυσης στη μελέτη 13 εικόνων του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών, ΔΧΑΕ περ. Δ΄, τ. 13 (1988), σ. 218, εικ. 6.

10. Ό.π., σ. 215.

11. Βλ. την αρχαιότερη γνωστή παράσταση της αγίας σε τοιχογραφία της Santa Maria Antiqua της Ρώμης, W.F. Volbach - J. Lafontaine-Dosogne, Byzanz und der christliche Osten, Βερολίνο 1968, σ. 173 και πίν. 29. Η νοοτροπία της εποχής που ανήκει η εικόνα, μας απομακρύνει από τη σκέψη για κάποια συνοπτική παρουσίαση της αγίας Σολομωνής με τρία από τα επτά παιδιά της στην εικόνα.

εικόνα προσεγγίζουν κάποια αντίστοιχη συνήθεια που παρατηρείται στη ζωγραφική του 15ου αι., τουλάχιστον στην περιοχή της Μακεδονίας. Έτσι, η πρόταση για χρονολόγηση του έργου στο τρίτο τέταρτο του 14ου αι. φαίνεται η πιθανότερη. Αν αυτό έχει κάποια αλήθεια, τότε για πρώτη φορά διαπιστώνουμε σημάδι λατρείας της αγίας Ιερουσαλήμ στην πόλη της Βέροιας κατά το τέλος της βυζαντινής περιόδου. Θα μπορούσε μάλιστα να συμπληρώσει κανείς ότι, εφόσον η εικόνα είναι αμφιπρόσωπη, χαρακτηριστικό που ταιριάζει σε εικόνες λιτανείας, βρισκόμαστε ίσως μπροστά σε ένα λατρευτικό έργο του ίδιου του ναού της αγίας.

Στην ανατολική όψη του πρώτου από δυτικά πεσσού της βόρειας κιονοστοιχίας της Παλιάς Μητρόπολης στη Βέροια εικονίζεται ο τοπικός άγιος Αντώνιος και στην ανατολική όψη του δεύτερου από ανατολικά πεσσού της ίδιας κιονοστοιχίας ένα κατεστραμμένο και δυσερμήνευτο με την πρώτη ματιά θέμα. Το θέμα αυτό υπάρχει σε εξέχουσα θέση του ναού, αφού βρίσκεται κοντά στο χώρο που κάλυπτε άλλοτε το Ιερό. Παριστάνει πέντε μορφές που διασώθηκαν από το ύψος των ώμων και πάνω (Πίν. 65 α). Και οι πέντε μορφές περιβάλλονται από ζωγραφιστό τόξο, στηριγμένο σε ζωγραφιστούς κιονίσκους. Σημειώνουμε ότι η ζωγραφική απομίμηση μαρμάρινων γλυπτών προσκυνηταρίων, όπως στη δική μας περίπτωση, προσδίδει στην παράσταση της Παλιάς Μητρόπολης κάποια ιδιαίτερη λατρευτική σημασία, και μάλιστα σε σχέση με το Ιερό.

Ας εξετάσουμε από πιο κοντά την παράσταση. Πάνω εικονίζεται ο Χριστός ως τη μέση και κατά μέτωπο, να προβάλλει μέσα από έναστρο ουρανό και να ευλογεί με τα τεντωμένα προς τα κάτω χέρια του τους αγίους που υπάρχουν εκεί. Οι άγιοι δεξιά (όπως βλέπουμε την παράσταση) αναγνωρίζονται εύκολα από τις φυσιογνωμίες τους· πρόκειται για τους αποστόλους Πέτρο και Παύλο, που, όντας στραμμένοι προς το κέντρο, υψώνουν ελαφρά την κεφαλή και το βλέμμα τους προς το Χριστό. Το αριστερό χέρι του Πέτρου υψώνεται προς τα εμπρός σε μία κίνηση δέησης-μεσιτείας. Από την άλλη πλευρά εικονίζονται μία δεόμενη γυναικεία μορφή με φωτοστέφανο, που στρέφει το σώμα της προς το κέντρο, και ένας νεανίσκος με φωτοστέφανο, ο οποίος δίνει προς στιγμή την εντύπωση ότι είναι η κεντρική μορφή της παράστασης· ωστόσο η ανεπαίσθητη μετατόπισή του προς τα αριστερά (όπως βλέπουμε την παράσταση) του κάθετου άξονα, όπως ορίζεται από το σώμα του Χριστού, μας κάνει να πιστεύουμε για το αντίθετο. Αν υποθέσουμε ότι η γυναικεία μορφή, που παρουσιάζει εξαιρετικές εικονογραφικές ομοιότητες με τη Θεοτόκο, είναι η Θεοτόκος και ότι ο νεανίσκος είναι κεντρική μορφή του θέματος, τότε ο Χριστός θα έπρεπε να ευλογούσε το νεανίσκο και όχι τη Θεοτόκο. Έτσι, κρίνοντας από την παράσταση, φαίνεται ότι ο Χριστός ευλογεί δύο ομάδες αγίων, αυτή των αποστόλων Πέτρου και Παύλου και αυτή που συνθέτουν η γυναικεία μορφή με το νεανίσκο. Μία τέτοια ερμηνεία αποκλείει εκ των προτέρων την ταύτιση της γυναικείας μορφής με τη Θεοτόκο και οδηγεί σε άλλη σειρά συλλογισμών.

Η σχέση του Παύλου με τη Βέροια είναι γνωστή, όχι όμως και του Πέτρου, του οποίου η εμφάνιση στην παράσταση είναι αιτιολογημένη ως υπέρμαχου της έννοιας της Εκκλησίας· αναιτιολόγητη μένει η σχέση των δύο άλλων αγίων με τους προηγούμενους, εφόσον από τους Βίους των αποστόλων δεν είναι γνωστή κάποια ιστορία, που θα ερμήνευε την παράσταση της Παλιάς Μητρόπολης. Φαίνεται ότι απομένει να δεχθούμε κάποιον εικονογραφικό συμφυρμό, ο οποίος πρέπει να έχει σχέση με τοπικές αγιολογικές μνήμες της Βέροιας· στην περίπτωση του Παύλου το πράγμα είναι σαφές· στην περίπτωση όμως της αγίας γυναίκας με το νεανίσκο, και με αυτή την προϋπόθεση, πρέπει να προτείνουμε μόνον την αγία Ιερουσαλήμ[12]. Θυμίζουμε βέβαια ότι η

12. Η σχολαστική αναζήτηση επιγραφής που να δίνει τα ονόματα των παριστανομένων είτε στο γαλάζιο κάμπο είτε στα φωτοστέφανα υπήρξε άκαρπη. Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι στο κάτω όριο της παράστασης διασώθηκε απόσπασμα επιγραφής με μερικές μόνο κεραίες γραμμάτων.

παράσταση σώζεται μόνο στο πάνω μέρος της. Έτσι έχει διασωθεί μόνον η κεφαλή του πρώτου παιδιού της Ιερουσαλήμ, του Σεκένδου. Φανταζόμαστε ότι στη χαμένη ζωγραφική επιφάνεια υπήρχαν και οι δύο άλλοι γιοι της Ιερουσαλήμ, ο Σεκένδικος και ο Κήγορος, χαμηλότεροι σε ύψος από τον Σέκενδο, όπως διδασκόμαστε από την παράσταση της αγίας και των γιων της στους Αγίους Αναργύρους της Καστοριάς.

Η εξέχουσα θέση της παράστασης ως προς το Ιερό εγγίζει το πρόβλημα της ονομασίας του ναού της Παλιάς Μητρόπολης, ενός ανώνυμου προς στιγμή ναού, για τον οποίο μόνον η λαϊκή παράδοση αναφέρει ότι ήταν αφιερωμένος στους αποστόλους Πέτρο και Παύλο[13]. Η μεσοβυζαντινή Παλιά Μητρόπολη παρουσιάζει σημαντικές αρχιτεκτονικές ιδιοτυπίες και αυτό σημαίνει σίγουρες παρεκκλίσεις από τη διακόσμηση ενός μεσοβυζαντινού ναού. Στην Καστοριά, για παράδειγμα, οι πάτρωνες άγιοι του ναού εικονίζονται στο νότιο μέρος και πολύ κοντά στην απόληξη του τέμπλου[14]. Δυστυχώς, το αντίστοιχο μέρος της Παλιάς Μητρόπολης είναι σήμερα φραγμένο από μία τουρκική λασποκτισία, η οποία καλύπτει παραστάσεις που υπάρχουν εκεί. Τώρα, αν ο τιμώμενος ή οι τιμώμενοι άγιοι στη Μητρόπολη εικονίζονταν κοντά στη βόρεια ή τη νότια απόληξη του τέμπλου δεν το ξέρουμε, εφόσον οι παραστάσεις του νότιου μέρους είναι καλυμμένες. Η ύπαρξη των αποστόλων Πέτρου και Παύλου με την αγία Ιερουσαλήμ στην ανατολική παρειά ενός πεσσού, απέναντι από τη βόρεια απόληξη του τέμπλου, φαίνεται πράγματι γοητευτική για τη λύση της ονομασίας του ναού. Μπορούμε όμως να ισχυρισθούμε ότι έχουμε αποκαλύψει το όνομα του ναού; ίσως ναι, ίσως όχι, και η διχογνωμία αυτή προκύπτει από το γεγονός της ύπαρξης δύο ομάδων αγίων: των αποστόλων Πέτρου και Παύλου και της αγίας Ιερουσαλήμ.

Ταυτίζοντας με την αγία Ιερουσαλήμ τη γυναικεία μορφή στην παράσταση της Παλιάς Μητρόπολης το κέρδος που αποκομίζουμε είναι ότι η λατρεία της στη Βέροια ανάγεται προς τα πίσω έως την υστεροκομνήνεια περίοδο τουλάχιστον[15]. Αυτό μας κάνει να πιστεύουμε ότι αυτή υπήρξε αδιάλειπτη από την παλαιοχριστιανική περίοδο ώς το 14ο αι. (περίοδο που ανήκει η εικόνα του Βυζαντινού Μουσείου) και να λυπούμαστε για το ότι έχει χαθεί ο κύριος λατρευτικός της χώρος, που έφτασε ερειπωμένος στις αρχές του δικού μας αιώνα. Τα δύο παραδείγματα της Καστοριάς δείχνουν και κάποια ανάπτυξη της λατρείας της στο στενό γεωγραφικό χώρο της δυτικής Μακεδονίας[16].

13. Ο Γ. Χιονίδης, Ιστορία ΙΙ, σ. 175, θεωρεί βέβαιο ότι ο ναός ήταν αφιερωμένος στους αποστόλους Πέτρο και Παύλο.

14. Βλ. το παράδειγμα των Αγίων Αναργύρων (Στ. Πελεκανίδης - Μ. Χατζηδάκης, Καστοριά, Αθήνα 1984, πίν. σ. 30), του Αγίου Νικολάου του Κασνίτζη (ό.π., πίν. σ. 54), του Αγίου Ανδρέα του Ρουσούλη (Στ. Πελεκανίδης, Καστορία. Βυζαντιναί τοιχογραφίαι, Θεσσαλονίκη 1953, πίν. 165) και του Αγίου Νικολάου Μαγαλειού (1505) (ό.π., πίν. 175). Ανάλογη συνήθεια διαπιστώνεται και στη Βέροια, στο 14ο αι.· βλ. την παράσταση της Ανάστασης μέσα σε αψίδωμα του νότιου τοίχου του ναού του Χριστού, Στ. Πελεκανίδης, Καλλιέργης όλης Θετταλίας άριστος ζωγράφος, Αθήνα 1973, πίν. 35· επίσης, ο τιμώμενος άγιος Βλάσιος παριστάνεται στο νότιο τοίχο του ομώνυμου ναού, πολύ κοντά στο τέμπλο.

15. Για μία πρώτη προσέγγιση του προβλήματος της χρονολόγησης των τοιχογραφιών της Παλιάς Μητρόπολης, βλ. E. Tsigaridas, Les peintures murales de l'Ancienne Métropole de Véria, στον τόμο Mileševa dans l'histoire du peuple Serbe. Colloque scientifique international à l'occasion de 750 ans de son existence, Juin 1985 [Colloques scientifiques de l'Académie Serbe des Sciences et des Arts, vol. XXXVIII, Classe des Sciences historiques, vol. 6], Beograd 1987, σ. 100. Για την πρόταση χρονολόγησης των ίδιων τοιχογραφιών στο διάστημα 1215/6-1224/5, βλ. Θ. Παπαζώτος, Η Βέροια και οι ναοί της, Αθήναι 1994, σ. 243-245.

16. Μονή της Ιερουσαλήμ, αφιερωμένη όμως στη Θεοτόκο, υπάρχει στις ανατολικές υπώρειες του Παρνασσού, βλ. D. Mouriki, A Thirteenth-Century Icon with a Variant of the Hodegetria in the Byzantine Museum of Athens, DOP 41 (1987), σ. 403. Στην Κωνσταντινούπολη ήδη από τον 6ο αι. μαρτυρείται η ύπαρξη μονής της Θεοτόκου της επιλεγομένης Ιερουσαλήμ· βλ. R. Janin, La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin. Première partie. Le siège de Constantinople et le patriarcat œcuménique. Tome III. Les églises et les monastères, Παρίσι 1969, σ. 185. Επίσης στη Θεσσαλονίκη υπήρχε λατρεία Θεοτόκου Ιερουσαλήμ. R. Janin, Les églises et les monastères des grands centres byzantins, Παρίσι 1975, σ. 386.

Ο ΟΣΙΟΣ ΑΝΤΩΝΙΟΣ Ο ΒΕΡΡΟΙΩΤΗΣ, *Ο ΔΙΑ ΧΡΙΣΤΟΝ ΣΑΛΟΣ*

Σε αντίθεση με την αγία Ιερουσαλήμ, η μνήμη της οποίας έφθασε ασθμαίνοντας και έσβησε στις αρχές του αιώνα μας, ο όσιος Αντώνιος έμεινε ο πολιούχος της Βέροιας. Στη μνήμη του είναι αφιερωμένος μεγάλος τρίκλιτος ναός, που άρχισε να κτίζεται στα 1859 στη θέση αρχαιότερου ναού[17], για τον οποίο έχουμε τη μοναδική μαρτυρία του A. Delacoulonche, που επισκέφθηκε τη Βέροια στα 1855, ότι πρέπει να ιδρύθηκε πριν από *500 ans à peu près*„[18]: Η αχλύς που καλύπτει το Βίο του οσίου Αντωνίου, όπως τον παραδίδουν τρία αγιολογικά κείμενα με παραλλαγές των επιμέρους λεπτομερειών τους, οδήγησε σε ποικίλες υποθέσεις, τις οποίες καταρρίπτει αποφασιστικά η παράστασή του στην Παλιά Μητρόπολη της Βέροιας (Πίν. 65 β). Εικονίζεται ολόσωμος και κατά μέτωπο, να κρατεί ραβδί και να ευλογεί. Φέρει ιμάτιο, το οποίο αφήνει ακάλυπτο τμήμα του πάνω μέρους του σώματος. Το πρόσωπό του έχει τα ευγενικά χαρακτηριστικά ενός γέροντα με ολόλευκα ακατάστατα μαλλιά και πλούσια γένεια. Η επιγραφή που τον συνοδεύει αναφέρει: *[Ο ΟCΙΟ]C ΑΝΤ[Ω]ΝΙΟC Ο ΔΙΑ Χ(ΡΙCΤΟ)Ν ΣΑΛΟC Ο ΒΕΡΡΟΙΩΤΗC*. Είναι φανερό ότι η επιγραφή αποδίδει στον άγιο δύο σημαντικούς χαρακτηρισμούς: πρώτα ότι είναι *Βερροιώτης* και έπειτα *διὰ Χριστὸν σαλός*. Τον τελευταίο χαρακτηρισμό δεν γνωρίζουμε από καμιά άλλη πηγή.

Ο Γ. Χιονίδης που ασχολήθηκε συστηματικά με τις τρεις παραλλαγές του Βίου του οσίου Αντωνίου (1965), τείνει να δεχθεί, μετά από σειρά συλλογισμών, ότι «ο όσιος έζησεν οπωσδήποτε κατά τους βυζαντινούς χρόνους, αλλά δεν είναι ευχερές να προσδιορισθή, πότε ακριβώς»[19]. Ο ίδιος αργότερα, βασισμένος ακριβώς στην τοιχογραφία της Παλιάς Μητρόπολης, συμπεραίνει ότι «ο όσιος Αντώνιος έζησε το αργότερο τον 12ο αιώνα (ή το πολύ και στις αρχές του 13ου αιώνα), οπότε και παρέδωσε το πνεύμα του, αφού είχε κιόλας ανακηρυχθεί σε άγιο-όσιο»[20].

Τα σχετικά με το Βίο του οσίου Αντωνίου κείμενα, αδημοσίευτα μέχρι σήμερα, περιέχει ο κώδικας 83 της μονής Φιλοθέου[21] του 15ου ή 16ου αι. Ο παλαιότερος, κατά τα φαινόμενα, Βίος παραδίδει ως βιογράφο του οσίου έναν επίσκοπο Καστορίας· *Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἀντωνίου τοῦ ἐν ἀσκήσει διαλάμψαντος ἐν τῷ ὄρει Βεροίας, συγγραφεῖς παρά* κυρου *ἐπισκόπου Καστορίας καὶ πρωτοθρόνου τῆς Βουλγαρίας*[22]. Η συντομογραφία «κυρου» οδήγησε σε αναγνώσεις «Κύρου»[23] ή «Κυρίλλου»[24] ως πιθανές του ονόματος ενός επισκόπου Καστορίας και πρωτοθρόνου πάσης Βουλγαρίας. Ο Γ. Χιονίδης φαίνεται να αποδέχεται το, πράγματι σπάνιο, ε-

Είναι περίεργο αλλά αναφέρεται αγίασμα σε σπήλαιο μεταξύ Βιζύης και Μηδείας, βλ. Ελπ. Σταμούλη-Σαραντή, Από τα αγιάσματα της Θράκης, Θρακικά 18 (1943), σ. 252.

17. Για τον υφιστάμενο ναό, βλ. Γ. Χιονίδης, Ο όσιος Αντώνιος, ο Νέος, εκ της μακεδονικής Βεροιας, Βέροια 1965, σ. 18-21 και 63-70.

18. A. Delacoulonche, Mémoire sur le berceaux de la puissance macédonienne des bords de l'Haliakmon et ceux de l'Axius, Archives des Missions Scientifiques et Littéraires, Première Serie, 8 (1858), σ. 275.

19. Γ. Χιονίδης, Ο όσιος Αντώνιος, ό.π., σ. 39.

20. Γ. Χιονίδης, Περίγραμμα της εκκλησιαστικής ιστορίας της Βέροιας, Γρηγόριος ο Παλαμάς, 65 (1982), σ. 172-174.

21. Σπ. Λάμπρος, Κατάλογος των εν ταις βιβλιοθήκαις του Αγίου Όρους ελληνικών κωδίκων, τ. Ι, Κανταβριγία 1895, σ. 157, αριθ. 1847.

22. Γ. Χιονίδης, Ο όσιος Αντώνιος, ό.π., σ. 42 και εικ. 2.

23. Σπ. Λάμπρος, ό.π., σ. 157· βλ. και το λ. Kastoria στο Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastique, τ. 11, στ. 1458 (R. Janin).

24. Ο A. Ehrhard, Überlieferung und Bestand der hagiographischen und homelitischen Literatur der griechischen Kirche von den Anfängen bis zum Ende des 16. Jahrhunderts. Die Überlieferung, τ. 3, [Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur, 52], Λειψία 1952, σ. 884 σημ. 1, δέχεται ότι το όνομα Κύρος είναι ασυνήθιστο για τη βυζαντινή περίοδο και προτείνει την ανάγνωση Κύριλλος.

πισκοπικό όνομα Κύρος[25]. Πιθανότερο είναι ότι πρόκειται για απλή συντομογραφία του χαρακτηρισμού κυρού, χωρίς να έχει αναγραφεί το όνομα του επισκόπου, οπότε είναι άστοχες και οι δύο προτεινόμενες αναγνώσεις. Απομένει ενδιαφέρουσα η μαρτυρία του χειρογράφου ότι ο ανώνυμος επίσκοπος Καστορίας κατείχε και τον τίτλο του «πρωτοθρόνου πάσης Βουλγαρίας». Ωστόσο, το πρόβλημα συγκεκριμένης πρότασης παραμένει και πάλι ανοιχτό, εφόσον ο τίτλος, αν δεχθούμε ότι υπάρχει από τις αρχές του 11ου αι., όταν οργανώνεται η αρχιεπισκοπή Αχρίδος από τον αυτοκράτορα Βασίλειο Β΄[26], εξακολουθεί να υφίσταται μέχρι το 1767[27]. Η χρονολόγηση του χειρογράφου της μονής Φιλοθέου αποδίδει βέβαια ένα γενικό χρονικό όριο πριν από το 15ο ή 16ο αι.[28]. Επίσης δεν είναι καθόλου σαφές αν η χρονολογία της συγγραφής του Βίου προηγείται ή έπεται της χρονολόγησης των τοιχογραφιών της Παλιάς Μητρόπολης (1215/6-1224/5). Θα πρέπει στο σημείο αυτό να μεταφέρουμε την αθησαύριστη μαρτυρία του Β.Δ. Ζώτου Μολοττού, ο οποίος γράφει πως ο όσιος Αντώνιος «έχει ακολουθίαν ιδίαν πανηγυρικήν από το έτος 1050»[29]. Από πού ο Ζώτος Μολοττός άντλησε αυτή την τόσο ασφαλή μαρτυρία είναι αδύνατον να ανιχνεύσουμε. Πάντως οι Ακολουθίες βασίζονται στην ύπαρξη ενός Βίου, εφόσον περιέχουν στη δομή τους συνοπτικές πληροφορίες της ζωής του τιμώμενου αγίου. Στην περίπτωση του οσίου Αντωνίου, αν υπήρχε πράγματι Ακολουθία του από το έτος 1050, ο Βίος που συντάχθηκε από τον ανώνυμο επίσκοπο Καστορίας και πρωτόθρονο της αρχιεπισκοπής Αχρίδος, θα πρέπει ίσως να τοποθετηθεί πριν από το 1050, πράγμα που δεν είναι και τόσο απίθανο. Ο χαρακτηρισμός του οσίου ως *σαλοῦ* στην επιγραφή της Παλιάς Μητρόπολης μας αναπέμπει σε μία εποχή όπου παρατηρείται αγιολογική έξαρση σαλών, όπως ο 10ος αιώνας. Στηριζόμαστε υποχρεωτικά σε ενδείξεις, οι οποίες δεν τεκμηριώνουν άποψη. Αν η μαρτυρία του Ζώτου Μολοττού έχει κάποια αλήθεια, τότε ο όσιος Αντώνιος πρέπει να έζησε το 10ο, ή και μέχρι τις αρχές του 11ου αι. Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγει και ο Σ. Κίσσας, στηριζόμενος κυρίως στην ομοιότητα άσκησης του οσίου Αντωνίου με την άσκηση των αρχαιότερων αθωνιτών πατέρων, όπως ο άγιος Πέτρος[30].

Σύμφωνα με το Βίο του ανωνύμου επισκόπου Καστορίας, ο όσιος Αντώνιος, τέκνο της Βέροιας και με έφεση προς τη μοναστική ζωή, αναχώρησε σε γειτονικό προς την πόλη όρος, όπου έζησε μέσα σε σπήλαιο για πολλές δεκαετίες, τρεφόμενος με άγρια χόρτα. Στο μέρος αυτό της άσκησής του προσέρχονταν πολλοί για να μαθητεύσουν, αν και ο ίδιος προτιμούσε την απόλυτη ησυχία.

25. Γ. Χιονίδης, Ο όσιος Αντώνιος, ό.π., σ. 15. Το όνομα Κύρος ως σίγουρο αποδέχεται και ο Σ. Κίσσας, Ο μοναχισμός στη Σκήτη της Βεροίας στα βυζαντινά χρόνια, στα πρακτικά διημερίδας με θέμα, Το μοναστήρι του Τιμίου Προδρόμου («Σκήτη Βεροίας»), Βέροια 1994, σ. 105.

26. J. Ivanov, Balgarski starini iz Makedonija, Σόφια 1931, σ. 555-556. Σύμφωνα με το δεύτερο σιγίλλιο του Βασιλείου Β΄, του 1020, Fontes Historiae Bulgaricae, 11. Fontes Graeci Historiae Bulgaricae VI, σ. 44, *πάσας τὰς Βουλγαρικὰς ἐπισκοπάς, αἳ ὑπὸ τοῦ Πέτρου τοῦ βασιλέως* (927-969) *καὶ τοῦ Σαμουὴλ* (976-1014) *ἐδεσπόζοντο καὶ κατείχοντο καὶ παρὰ τῶν τότε ἀρχιεπισκόπων, καὶ τὰ λοιπὰ ἅπαντα κάστρα τὰ αὐτὰ θεσπίζομεν* (ο Βασίλειος) *ἔχειν καὶ διακρατεῖν καὶ τὸν νυνὶ ἁγιώτατον ἀρχιεπίσκοπον* (Αχρίδος), η εκκλησιαστική κατάσταση αναδιοργανώνεται στο σχήμα που είχε λάβει στα χρόνια του τσάρου των Βουλγάρων Πέτρου. Στο πρώτο σιγίλλιο του Βασιλείου Β΄, του 1019, Fontes Historiae Bulgaricae, ό.π., σ. 41, ο επίσκοπος Καστορίας αναφέρεται πρώτος μετά τον αρχιεπίσκοπο Αχρίδος· *Αὐτὸν μὲν τὸν ἀρχιεπίσκοπον ἔχειν εἰς τὰ κάστρα τῆς ἐνορίας αὐτοῦ, ἤγουν εἰς τὴν Ἀχρίδα, τὴν Πρέσπαν, τὸν Μόκρον καὶ τὴν Κίτζαβιν... Τὸν δὲ ἐπίσκοπον Καστορίας εἰς τὰ κάστρα τῆς ἐνορίας αὐτοῦ, ἤγουν εἰς τὴν Καστορίαν...* .

27. Τὸ ἔτος αὐτὸ *ἡνώθη γοῦν ἐπὶ τοῖς ἴσοις καὶ τὸ κλίμα τῶν Ἀχριδῶν μετὰ τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου*, H. Gelzer, Der Patriarchat von Achrida, Λειψία 1902, σ. 165.

28. Για τη χρονολόγηση του χειρογράφου, βλ. Γ. Χιονίδης, Ο όσιος Αντώνιος, ό.π., σ. 17-18.

29. Β.Δ. Ζώτος Μολοττός, Λεξικόν των αγίων πάντων της ορθοδόξου εκκλησίας, Εν Αθήναις 1904, σ. 228. Σημειώνουμε ότι άλλου είδους αγιολογικά κείμενα είναι η Ακολουθία και ο Βίος κάποιου αγίου.

30. Σ. Κίσσας, ό.π., σ. 106. Το Βίο του Πέτρου Αθωνίτου δημοσίευσε ο K. Lake, The Early Days of Monasticism on Mount Athos, Οξφόρδη 1909, σ. 18-39.

Πλησιάζοντας το τέλος του βίου του ζήτησε να μεταλάβει, έπεσε στο έδαφος του σπηλαίου, σταύρωσε τα χέρια του και παρέδωσε το πνεύμα του σε ηλικία ογδόντα ετών. Το λείψανο βρήκε μετά από δεκαεπτά μέρες ένας κυνηγός που ειδοποίησε τον αρχιερέα της Βέροιας. Η σορός του μεταφέρθηκε στη Βέροια και εναποτέθηκε στο ναό της Θεοτόκου της Καμαριωτίσσης[31].

Ο κώδικας 83 της μονής Φιλοθέου περιέχει ακόμη ένα αγιολογικό κείμενο για τον όσιο Αντώνιο, ακέφαλο και κολοβό, το οποίο ονομάζουμε συμβατικά Βίο Β΄. Ο Βίος Β΄ δεν παραλλάσσει ουσιαστικά με τον προηγούμενο Βίο του Καστορίας με τη διαφορά ότι εδώ φαίνεται πως ο όσιος Αντώνιος είχε βρει στο όρος της άσκησής του οργανωμένη μοναχική κοινότητα με ηγούμενο[32].

Τρίτο κείμενο για τον όσιο Αντώνιο, γνωστό και πάλι από τον κώδικα 83 της Φιλοθέου, είναι ο Λόγος τοῦ τιμιωτάτου σακκελλίωνος Βερροίας τοῦ Κωμανίτζη. Στον Λόγο αναφέρεται και πάλι ότι ο Αντώνιος ... *τὸ εἰρημένον ἐπ᾽ ὄροις μοναστῶν κατέλαβε καταγώγιον*.... Στη συνέχεια ακολουθούν οι πληροφορίες των δύο προηγούμενων βίων μέχρι το σημείο ανεύρεσης του λειψάνου από τον κυνηγό. Η νέα περιγραφή έγκειται στο ότι ανέκυψε έριδα των γειτονικών προς το όρος χωριών και της Βέροιας για το ποιος θα κατέχει το λείψανο. Η επιλογή έμεινε στον ίδιο τον όσιο· έζεψαν μερικά άγρια βόδια, που πέρασαν τον Αλιάκμονα, κατευθύνθηκαν προς τη Βέροια και σταμάτησαν μπροστά στην πατρική οικία του οσίου, που βρισκόταν κοντά στο ναό της Θεοτόκου Καμαριωτίσσης. Στο ναό αυτό τοποθετήθηκε και η σορός[33]. Δυστυχώς, και στην περίπτωση του συντάκτη του Λόγου, Κωμανίτζη, οι πηγές στέκονται φειδωλές. Αναγκαστικά συσχετίζουμε τον Κωμανίτζη με το χωρίο του Κομανίτζη (σημερινό Κομνήνειο), κοντά στη Βέροια. Το τοπωνύμιο προέρχεται μάλλον από κάποιον κάτοχο γης της περιοχής και βεβαιώνεται από τα μέσα του 13ου αι. μέχρι το 1338[34]. Συνεπώς, αυτό αποτελεί και την ένδειξη ότι ο Λόγος του Κωμανίτζη είναι το τρίτο κατά χρονική σειρά κείμενο, σχετικό με τον Αντώνιο, πιθανώς του 14ου αι. Είναι η περίοδος όπου για πρώτη φορά έχουμε ασφαλέστερες μαρτυρίες για το όρος του Αντωνίου, μια και αυτό επιλέγει στα 1326 ο Γρηγόριος Παλαμάς και η συνοδεία του ως τόπο άσκησης. Σύμφωνα με το βιογράφο του Παλαμά Φιλόθεο Κόκκινο, ο Γρηγόριος βρήκε *ἐκεῖ τὴν συνισταμένην τότε τῶν μοναζόντων σκήτην*[35] και ο ίδιος οικοδόμησε φροντιστήριο *πρὸς τῇ κατὰ Βέρροιαν Σκήτῃ*, κατά τον Ιωάννη Καντακουζηνό[36]. Η κατά την Βέρροιαν Σκήτη ταυτίζεται με τη μονή του Τιμίου Προδρόμου, στη δεξιά όχθη του Αλιάκμονα σε μικρή σχετικά απόσταση από την πόλη της Βέροιας.

31. Γ. Χιονίδης, Ο όσιος Αντώνιος, ό.π., σ. 45-48. Ο ναός της Καμαριωτίσσης δεν πρέπει να συγχέεται με το ναό της Θεοτόκου Μακαριωτίσσης, του οποίου η ύπαρξη βεβαιώνεται από σημείωμα του 1358 σε κώδικα της Δημοτικής Βιβλιοθήκης της Βέροιας· Θ. Παπαζώτος, Η Βέροια και οι ναοί της, ό.π., σ. 215. Η Θεοτόκος Μακαριώτισσα, αν και δεν σώζεται σήμερα, άφησε το όνομά της σε συνοικία-ενορία της Βέροιας. Η λατρεία της Θεοτόκου Καμαριωτίσσης, στη θέση του σημερινού ναού του Οσίου Αντωνίου, αντικαταστάθηκε με το πέρασμα του χρόνου από τη λατρεία του οσίου Αντωνίου. Αναφέρθηκε προηγουμένως ότι ο A. Delacoulonche που επισκέφθηκε τη Βέροια στα 1855, εκτίμησε τον υφιστάμενο στα χρόνια του παλαιό ναό (μοναστήρι) του Οσίου Αντωνίου ως κτίσμα πεντακοσίων περίπου χρόνων, δηλαδή των μέσων του 14ου αι. Νεότερη επιγραφή του 1860 στο νάρθηκα του Οσίου Αντωνίου μεταφέρει, συμβατικά βέβαια, την παράδοση εκείνων των ημερών ότι ο αρχικός ναός στην ίδια θέση ήταν κτίσμα του έτους 1000· Γ. Χιονίδης, Ο όσιος Αντώνιος, ό.π., σ. 18-19, όπου και δημοσιεύεται η επιγραφή: *Ὁ Πάνσεπτος οὗτος ναός, οἰκοδομηθεὶς τὸ πρῶτον ἐν ἔτει σω/τηρίῳ Α ἀνῳκοδομήθη τὸ δεύτερον ἐκ βάθρων ἐν ἔτει ΑωΞ/* ... κτλ.

32. Γ. Χιονίδης, Ο όσιος Αντώνιος, ό.π. σ. 52. Την ιδέα ότι ο Βίος Β΄ πρέπει να συντάχθηκε στο 13ο αι. υποστήριξε ο Σ. Κίσσας, ό.π., σ. 107-109.

33. Γ. Χιονίδης, Ο όσιος Αντώνιος, ό.π., σ. 48-50.

34. V. Kravari, Villes et villages de Macédoine occidentale, Παρίσι 1989, σ. 76-77, όπου όλες οι πληροφορίες για το χωρίο του Κομανίτζη.

35. PG 151, στ. 571.

36. Ioannis Cantacuzeni eximperatoris Historiarum libri IV, ed. L. Schopen, Vol. I, Βόννη 1828, σ. 546.

Ο χρόνος και η μεταγενέστερη τύχη της Σκήτης εξάλειψαν κάθε ίχνος παλαιότητας, τόσο της εποχής του Παλαμά όσο και της προηγούμενης από αυτόν περιόδου[37]. Φαίνεται πιθανό ότι η περίοδος αναδιοργάνωσης του μοναχισμού στη Σκήτη της Βέροιας και μέσα στην πόλη της Βέροιας των αρχών του 14ου αι.[38] κατέστησε αναγκαία τη συλλογή πληροφοριών για τον παλαιό ασκητή και όσιο της πόλης.

Ενώ ο όσιος Αντώνιος εικονίζεται ως ασκητής στην τοιχογραφία της Παλιάς Μητρόπολης της Βέροιας, στην αμέσως επόμενη χρονικά γνωστή παράστασή του απεικονίζεται ως μοναχός. Πρόκειται για μία εικόνα άγνωστης προέλευσης, του τέλους του 14ου αι. (Πίν. 66), που εκτίθεται στο Λευκό Πύργο της Θεσσαλονίκης[39]. Η παράδοση των εικονογραφικών ιδιαιτεροτήτων της ασκητικής μορφής του Αντωνίου έχει ξεχασθεί και στην εικόνα παρουσιάζεται με νέο εικονογραφικό τύπο, ο οποίος έχει ερανισθεί στοιχεία από τη μορφή του ομώνυμου Αντωνίου του Μεγάλου. Δεν γνωρίζουμε τους λόγους αυτής της μεταλλαγής. Ίσως αυτή να οφείλεται στο γεγονός ότι οι δύο άγιοι συνεορτάζουν στις 17 Ιανουαρίου. Είναι πιθανό ακόμη να οφείλεται στη σχέση της μορφής του Αντωνίου με κύκλο μοναστών στο όρος της Βέροιας, όπως μας παραδίδουν ο Βίος Β΄ και ο Λόγος του Κωμανίτζη. Η εικονογραφική αλλαγή μπορεί να έγινε στη Βέροια αλλά και σε περιοχή κοντινή προς τη Βέροια, όπου θα πρέπει να είχε διαδοθεί η φήμη του οσίου, όπως η Θεσσαλονίκη ή το Άγιον Όρος. Το ζωγραφικό ύφος της εικόνας στο Λευκό Πύργο, ως άσχετο με τη σωζόμενη ζωγραφική της Βέροιας του τέλους του 14ου αι., πείθει προς στιγμή για το δεύτερο. Πάντως ο νέος εικονογραφικός τύπος του οσίου Αντωνίου επιβλήθηκε και στη Βέροια, όπως αφήνουν να διαφανεί τρεις, κατά πολύ μεταγενέστερες του 14ου αι., παραστάσεις του που έχουν εντοπισθεί σε ναούς της πόλης και της περιοχής της· η παλαιότερη από αυτές βρίσκεται στο δυτικό τοίχο του κυρίως ναού της Αγίας Άννας, όπου ο όσιος απεικονίζεται ως μεγαλόσχημος μοναχός. Οι τοιχογραφίες αυτές είναι προβληματικές στη χρονολόγηση και αρκούμαι να αναφέρω εδώ την εκτίμησή μου πως πρέπει να τοποθετηθούν περί το 1500[40]. Συνεπώς η Αγία Άννα μας παρέχει το αρχαιότερο δείγμα της μορφής του οσίου Αντωνίου με τη μορφή του αγίου Αντωνίου του Μεγάλου μέσα στη Βέροια. Ακολουθεί το παράδειγμα στο ναό του Αγίου Δημητρίου στα Παλατίτσια (1569)[41] και τέλος το παράδειγμα στο ναό της Παναγίας Παλιοφορίτισσας ή Παντάνασσας (1730)[42] στη Βέροια.

ΘΑΝΑΣΗΣ ΠΑΠΑΖΩΤΟΣ

37. Για τις κτιριακές φάσεις της μονής του Τιμίου Προδρόμου, βλ. Α. Πάπαρη, Μονή Τιμίου Προδρόμου («Σκήτη Βεροίας»), στα Πρακτικά διημερίδας με θέμα, Το μοναστήρι του Τιμίου Προδρόμου («Σκήτη Βεροίας»), Βέροια 1994, σ. 196-253.

38. Μέσα στη Βέροια ο φίλος του Παλαμά ιερομόναχος Ιγνάτιος Καλόθετος ίδρυσε τη μονή του Σωτήρος Χριστού στα 1314 και λίγο πριν από το 1324 ο άρχοντας και έπειτα μοναχός Θεόδωρος Σαραντηνός τη μονή του Τιμίου Προδρόμου της Πέτρας· Θ. Παπαζώτος, Η Βέροια και οι ναοί της, ό.π., σ. 172-173 και 213-214.

39. Η εικόνα πρωτοδημοσιεύθηκε από την Α. Τούρτα στον Οδηγό, Θεσσαλονίκη. Μνημεία και Τέχνη, Αθήνα 1986, σ. 90-91 και πίν. της σ. 92. Ο όσιος εικονίζεται μαζί με τον άγιο Αθανάσιο Αλεξανδρείας. Η σύζευξη των δύο δεν είναι περίεργη, εφόσον η μνήμη του οσίου Αντωνίου εορτάζεται στις 17 Ιανουαρίου και του αγίου Αθανασίου στις 18 του ίδιου μήνα. Η εικόνα πρέπει να ανήκε σε σειρά εικόνων-μηνολογίων, που ήταν σε χρήση κυρίως σε μονές.

40. Θ. Παπαζώτος, Η Βέροια και οι ναοί της, ό.π., σ. 277-280.

41. Α. Τούρτα, Οι ναοί του Αγίου Νικολάου στη Βίτσα και του Αγίου Μηνά στο Μονοδένδρι, Αθήνα 1991, σ. 187. Για τη χρονολόγηση των τοιχογραφιών του κυρίως ναού στα 1569, βλ. Θ. Παπαζώτος, Η ζωγραφική της πενταετίας 1565-70 στη Βέροια, Αμητός. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μανόλη Ανδρόνικο, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 630.

42. Για το ναό, βλ. Θ. Παπαζώτος, Η Βέροια και οι ναοί της, ό.π., σ. 193-195.

Summary

LIVES AND ICONOGRAPHY OF SAINTS OF VERIA

The list of the local saints of Veria is not a long one. The only saint of the early Christian period which this important city of late antiquity can claim is Ayia Jerusalem, with her children *Secundus, Secendicus and Kegoros*. The cult and memory of the saint, and the manuscript tradition of her life have only just survived to the present day. The church dedicated to her name is mentioned as being in a ruined condition at the beginning of the present century, and her life is known from a 17th century manuscript. The earliest known portrayal of her is in the narthex of the church of the Ayioi Anargyroi at Kastoria (12th cent.). She is found for the first time in Veria in the wall paintings of the Old Metropolis (1215/16-1224/25), and later in the wall paintings of Ayios Nikolaos (Ayios Spyridonas, 1617) and Ayios Andreas in the parish of the Kyriotissa (1720). A portable icon of the saint (14th cent.) from Veria, now kept in the Byzantine Museum in Athens, is of importance from an iconographic point of view.

By contrast, Hosios Antonios *ὁ διὰ Χριστὸν σαλός*, who was from Veria, as we learn from a portrayal of him in the wall paintings of the Old Cathedral, is now the patron saint of the city. Despite the obscurity shrouding his life, it is probable that the saint lived in the 10th century, surviving, at the latest until the early 11th century. Although he is portrayed as a hermit in the wall painting of the Old Cathedral, the following representation of him, in an icon of the end of the 14th century, now on display in the White Tower in Thessaloniki, depicts him as a monk. The traditional iconographic attributes associated with the figure of Antonios the hermit have been forgotten, and the icon presents him in a new iconographic type, which borrows elements from his fellow saint of the same name, Antonios the Great. The reasons for this change are unknown. The new iconographic type also became predominant in Veria, as it can be seen from portrayals of the saint in the church of Ayia Anna (*c.* 1500), the church of Ayios Dimitrios at Palatitsia (1569) and, finally, the church of the Panayia Paliophoritissa or Pantanassa (1730) in Veria.

THANASIS PAPAZOTOS

ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΕΙΟ «ΜΟΝΥΔΡΙΟ» ΣΤΟ ΚΑΣΤΡΟ ΔΙΔΥΜΟΤΕΙΧΟΥ*

Το φθινόπωρο του 1985 ο Δήμος Διδυμοτείχου άρχισε εργασίες διαμορφώσεως του αλσυλλίου, που βρίσκεται στο κάστρο του Διδυμοτείχου στα βόρεια του μητροπολιτικού μεγάρου. Πολύ σύντομα αποκαλύφθηκαν ταφές και λείψανα βυζαντινού κτιρίου, οι εργασίες διακόπηκαν και ακολούθησε σωστική ανασκαφική έρευνα. Η δαπάνη για την ανασκαφή, τη συντήρηση και τη μελέτη των ευρημάτων καλύφθηκε από πιστώσεις του Δήμου Διδυμοτείχου (Πρόγραμμα ανάδειξης της ιστορικής και λαογραφικής φυσιογνωμίας του Διδυμοτείχου – ΜΟΠ Νομού Έβρου) και του Υπουργείου Πολιτισμού (Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων). Την έρευνα του 1986 πραγματοποίησε η αρχαιολόγος Evelyn Λουκά και παρακολούθησε ο αρχαιολόγος Ι. Λουκάς, ενώ η έρευνα του 1987 πραγματοποιήθηκε από τον Κ. Τσουρή. Σύντομες αναφορές για τις εργασίες δημοσιεύονται στο ΑΔ 41 (1986): Χρονικά, σ. 192-193 και ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 469-470.

Ο λόφος του Διδυμοτείχου είναι βραχώδες ύψωμα με πλαγιές τόσο απότομες ώστε σε μερικά σημεία δεν χρειάστηκε οχύρωση. Το τείχος που οχυρώνει τον λόφο παρακολουθεί σε γενικές γραμμές τη διαμόρφωση του εδάφους εκτός από τη νοτιοανατολική πλευρά, στην οποία και διαμορφώνεται η ομαλότερη πρόσβαση στον λόφο. Εδώ η οχύρωση επεκτείνεται προς την κατεύθυνση της κάτω πόλεως, περιλαμβάνει μια έκταση, η οποία είναι κατά την ανατολική και βόρεια πλευρά της λιγότερο απότομη από τον υπόλοιπο λόφο και συνδέει έτσι το κάστρο με την κάτω πόλη[1] και τις καλλιέργειες του κάμπου (Σχέδ. 1). Ο χώρος της ανασκαφής βρίσκεται στην πρώτη ανηφοριά αμέσως μετά την προέκταση αυτή, ενώ το κτίριο που αποκαλύφθηκε βρίσκεται 34 μ. βορειοανατολικά της εκκλησίας του Αγίου Αθανασίου και 38 μ. νοτιοδυτικά της εκκλησίας του Χριστού (Σχέδ. 1). Η πρώτη[2] είναι κτισμένη στη θέση μονής –του πλέον σημαντικού εκκλησιαστικού συγκροτήματος από όσα είναι γνωστά στο κάστρο– από την οποία σώθηκαν ως τις μέρες μας ένα επίμηκες παρεκκλήσιο του 14ου αιώνα[3], άλλοτε κατάγραφο με τοιχογραφίες, και λαξευ-

* Ευχαριστούμε θερμά τον αναπληρωτή καθηγητή κ. Γ. Βελένη που διάβασε το κείμενο της εργασίας αυτής και έκανε πολύτιμες υποδείξεις και παρατηρήσεις. Οι συνάδελφοι κυρία Α. Καββαδία και κύριοι Ι. Παπάγγελος και Ι. Ταβλάκης συζήτησαν μαζί μας τα προβλήματα που θέτει το κτίριο, η ανασκαφή και οι υποθέσεις του κειμένου μας· τους ευχαριστούμε για την κριτική και τις υποδείξεις τους. Η αποτύπωση της ανασκαφής και τα σχέδια που δημοσιεύονται εδώ οφείλονται στη σχεδιάστρια της 12ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων κ. Φ. Κοντάκου, την οποία επίσης ευχαριστούμε πολύ.

Η παρούσα μελέτη είχε στοιχειοθετηθεί όταν οι συγγραφείς έλαβαν γνώση του τόμου Το αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και Θράκη, 5, 1991, Θεσσαλονίκη 1994, όπου οι R. Ousterhout - Α. Γουρίδης δημοσιεύουν «Ένα βυζαντινό κτίριο δίπλα στον Άγιο Αθανάσιο Διδυμοτείχου», σ. 516-525. Για ταφές διαφόρων περιόδων βλ. σ. 518-520 και τον προβληματισμό των συγγραφέων για τη χρήση του κτιρίου βλ. σ. 520.

1. Για την κάτω πόλη, βλ. C. Asdracha, La région des Rhodopes aux XIIIe et XIVe siècles, Αθήνα 1976, σ. 133-135.

2. Ν. Βαφείδης, Αι εκκλησίαι του Διδυμοτείχου, Θρακικά 13 (1940), σ. 228-241 (στο εξής Ν. Βαφείδης, Εκκλησίαι).

3. Τράπεζα κατά τον R. Ousterhout, The Palaeologan Architecture of Didymoteicho, ByzF XIV (1989), σ. 435-438 (στο εξής Ousterhout, Didymoteicho) και ο ίδιος Constantinople, Bithynia and Regional Developments in Later Palaeologan

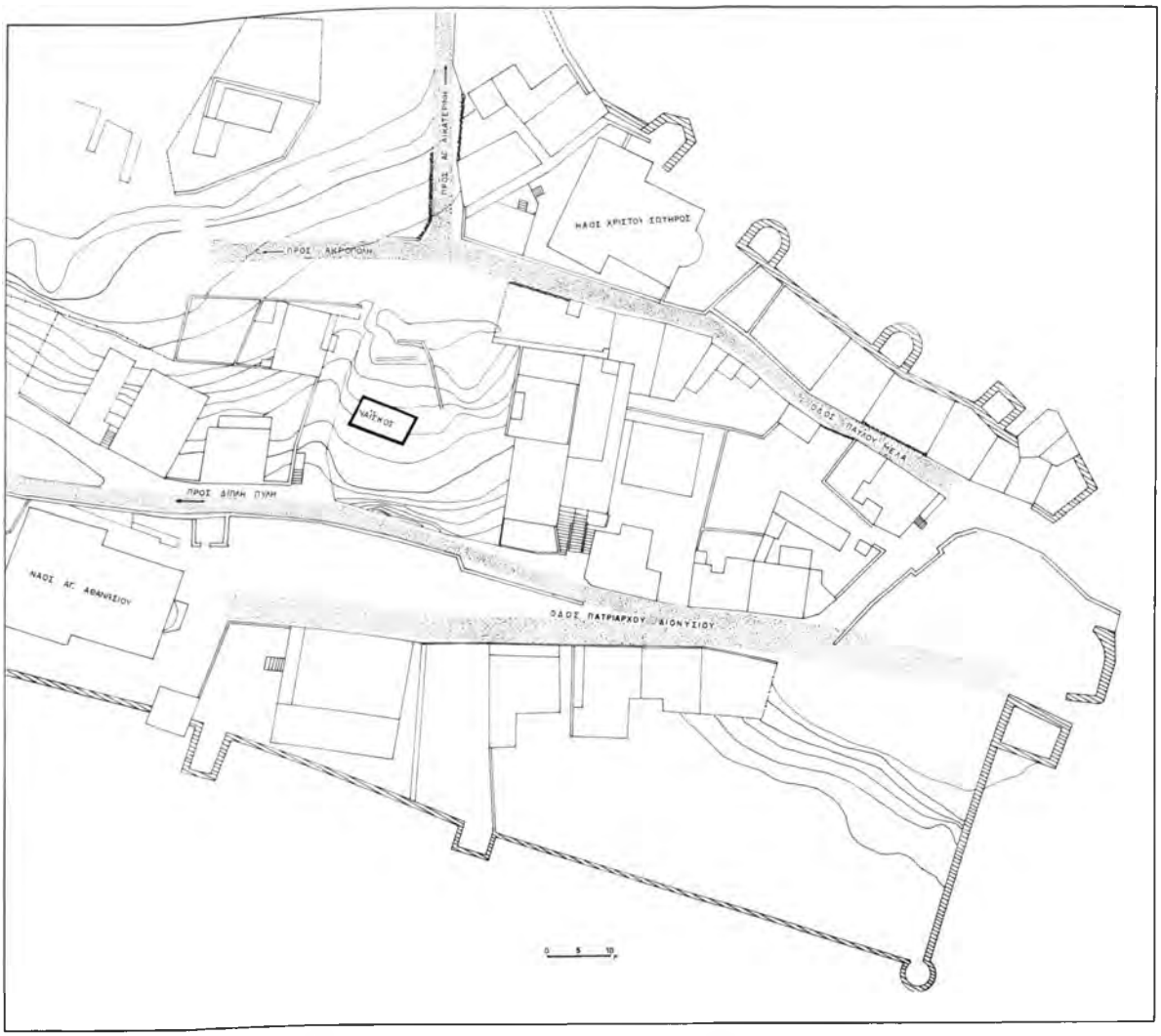

Σχέδ. 1. Κάστρο Διδυμοτείχου. Η περιοχή του μονυδρίου όπως ειναι σήμερα. Με κουκκιδες οι πιθανοί βυζαντινοί δρόμοι.

μένα στο βράχο ένας υπόγειος πιθώνας, από τους μεγαλύτερους του κάστρου[4], και δύο δεξαμενές[5]. Η δεύτερη εκκλησία πιθανολογείται ότι είναι κτισμένη επίσης στη θέση παλαιότερης εκκλησίας[6].

Δύο από τους σπουδαιότερους δρόμους του κάστρου περνούν πολύ κοντά από το κτίριο: 13 μ.

Architecture, εις The Twilight of Byzantium (ed. Sl. Ćurčić - D. Mouriki), Princeton, N. Jersey 1991, σ. 81-82 (στο εξής Ousterhout, Architecture). Η ανασκαφική έρευνα που διεξήγαγε ο ίδιος ερευνητής απέδωσε νέα στοιχεία για το κτίριο.

4. Χ. Μπακιρτζής, Βυζαντινά τσουκαλολάγηνα, Αθήνα 1989, σ. 116, πίν. 52.

5. Ν. Βαφείδης, Εκκλησίαι, σ. 235, εικ. 6.

6. Ό.π., σ. 241-246.

νότια διέρχεται ο δρόμος που ξεκινούσε από την κύρια πύλη του κάστρου[7] και οδηγούσε στην περιοχή του Αγίου Γεωργίου της Αρμενικής Κοινότητος (στη θέση ίσως του Αγίου Γεωργίου Παλαιοκαστρίτη[8]) και στη διπλή πύλη[9]· 22 μ. βόρεια, άλλος δρόμος, ο οποίος ξεκινούσε πάλι από την κύρια πύλη και διήρχετο δίπλα από τη νότια πλευρά της εκκλησίας του Χριστού, οδηγούσε προς τα ψηλότερα μέρη του κάστρου, ίσως μέχρι την ίδια την ακρόπολη. Μακρύτερα, αλλά πάντως σε απόσταση λίγο μικρότερη από ό,τι η διπλή πύλη, βρίσκεται η πύλη «σαραϊόπορτες»[10], από όπου ένας άλλος δρόμος οδηγούσε στην Αγία Αικατερίνη[11], στη βορειοανατολική γειτονιά και κατά πάσα πιθανότητα στην ακρόπολη. Ο δρόμος που σήμερα ενώνει την περιοχή της Αγίας Αικατερίνης με την περιοχή του Χριστού είναι νεότερος, αλλά υποθέτουμε ότι υπήρχε επικοινωνία ανάμεσα στις δύο εκκλησίες και κατά τον 14ο αιώνα μέσω ενός δρόμου με πορεία λίγο διαφορετική από αυτή του σημερινού.

Πολύ κοντά στο κτίριο, στο ίδιο το αλσύλλιο αλλά και δίπλα από τους δρόμους που το ορίζουν, σώζονται λείψανα από λαξευμένα στο βράχο υπόγεια βυζαντινών σπιτιών: πρόκειται για τα υπολείμματα ενός πυκνού οικοδομικού ιστού, ο οποίος λόγω της διαρκούς κατοικήσεως υπέστη τη μεγαλύτερη αλλοίωση από όλο τον άλλο βυζαντινό οικισμό.

Συνοψίζουμε τα χαρακτηριστικά της περιοχής: α) είναι η κατοικημένη περιοχή του κάστρου και αυτή που έχει τη μεγαλύτερη ηλιοφάνεια (η βορινή πλευρά του λόφου πίσω από την ακρόπολη —το ένα έκτο περίπου της τειχισμένης εκτάσεως, αν όχι περισσότερο,— ήταν ακατοίκητη στο μεγαλύτερο τμήμα της)· β) από εδώ διέρχονται —ή βρίσκονται πολύ κοντά— οι κυριότεροι οδικοί άξονες της πόλεως· γ) υπάρχει άμεση επικοινωνία με τις κύριες πύλες· δ) η περιοχή ήταν πέρασμα για την ακρόπολη· ε) με ένα λόγο πρόκειται για την κεντρική, πολυσύχναστη περιοχή του οχυρωμένου οικισμού.

Η ανασκαφή έφερε στο φως κτίριο (Σχέδ. 2· Πίν. 67 α, 68 α), το οποίο ανεσκάφη κατά τα 3/5 περίπου. Πρόκειται για μικρό τετράπλευρο κτίσμα, το οποίο εξωτερικά έχει μήκος 9,60 μ. περίπου και πλάτος 5,30 μ. Οι μακροί τοίχοι του έχουν πάχος 0,60-0,65 μ. και υπολογίζεται ότι ο ανατολικός είχε πάχος 0,90 και ο δυτικός 0,60 μ. περίπου. Εσωτερικά κατά μήκος των μακρών τοίχων διαμορφώνονταν τρία αψιδώματα με τη μεσολάβηση δύο παραστάδων, γωνιακής παραστάδος στο ανατολικό άκρο των τοίχων και πιθανώς μιας ακόμη στο δυτικό άκρο τους. Αποκαλύφθηκαν οι δύο παραστάδες του βόρειου τοίχου (δυτική: πρόσωπο 0,95, βάθος 0,50, ανατολική: 0,80, 0,45 μ. αντίστοιχα) και μόνον η μία από τον νότιο τοίχο (πρόσωπο 0,75, βάθος 0,40 μ.). Το πλάτος των αψιδωμάτων της βόρειας πλευράς ήταν: δυτικό 1,90, μεσαίο 1,85, ανατολικό 1,80 μ. Τα αντίστοιχα πλάτη στη νότια πλευρά υπολογίζονται σε 2,20, 2,25 και 1,35 μ. Το βάθος των αψιδωμάτων κυμαίνεται από 0,40 - 0,45 μ. Στα αψιδώματα της βόρειας πλευράς το ύψος του κλει-

7. Οδηγούσε στην κάτω πόλη και στη συνέχεια στο δρόμο Κωνσταντινουπόλεως-Αδριανουπόλεως, στην ανατολική όχθη του Έβρου. Ν. Βαφείδης, Εκκλησίαι, σ. 231, 241-242, εικ. 5. Δ. Μανάκας, Συλλογή αφηγήσεων, θρύλων, παραδόσεων και ιστορικών γεγονότων Διδυμοτείχου, Θρακικά 37 (1963), σ. 25, 28. Χ. Μπακιρτζής - Δ. Τριαντάφυλλος, Θράκη, Αθήνα 1988, σ. 70.

8. Ν. Βαφείδης, Ιστορία της Αρμενικής Κοινότητος Διδυμοτείχου και ο βυζαντινός ναός του Αγ. Γεωργίου του Παλαιοκαστρίτου, Θρακικά 8 (1937), σ. 321-323.

9. «Νερόπορτες». Ν. Βαφείδης, Εκκλησίαι, σ. 242. Δ. Μανάκας, ό.π., σ. 29-30. Χ. Μπακιρτζής - Δ. Τριαντάφυλλος, ό.π., σ. 71. Φ. Γιαννόπουλος, Διδυμότειχο. Ιστορία ενός βυζαντινού οχυρού, Αθήνα 1989, σ. 121-122, όπου θεωρείται ως κύρια πύλη του κάστρου — εσφαλμένως κατά τη γνώμη μας.

10. Ν. Βαφείδης, Εκκλησίαι, σ. 242. Ο ίδιος, Βυζαντινόν παρεκκλήσιον της Αγίας Αικατερίνης εν Διδυμοτείχω της Θράκης, ΑΘΛΓΘ 22 (1957), σ. 167. Χ. Μπακιρτζής - Δ. Τριαντάφυλλος, ό.π., σ. 70. Φ. Γιαννόπουλος, ό.π., σ. 117. Κ. Τσουρής, ΑΔ 41 (1986): Χρονικά, σ. 193, Σχέδ. 4.

11. Ousterhout, Didymoteicho, σ. 431-435. Ο ίδιος, Architecture, σ. 81-82.

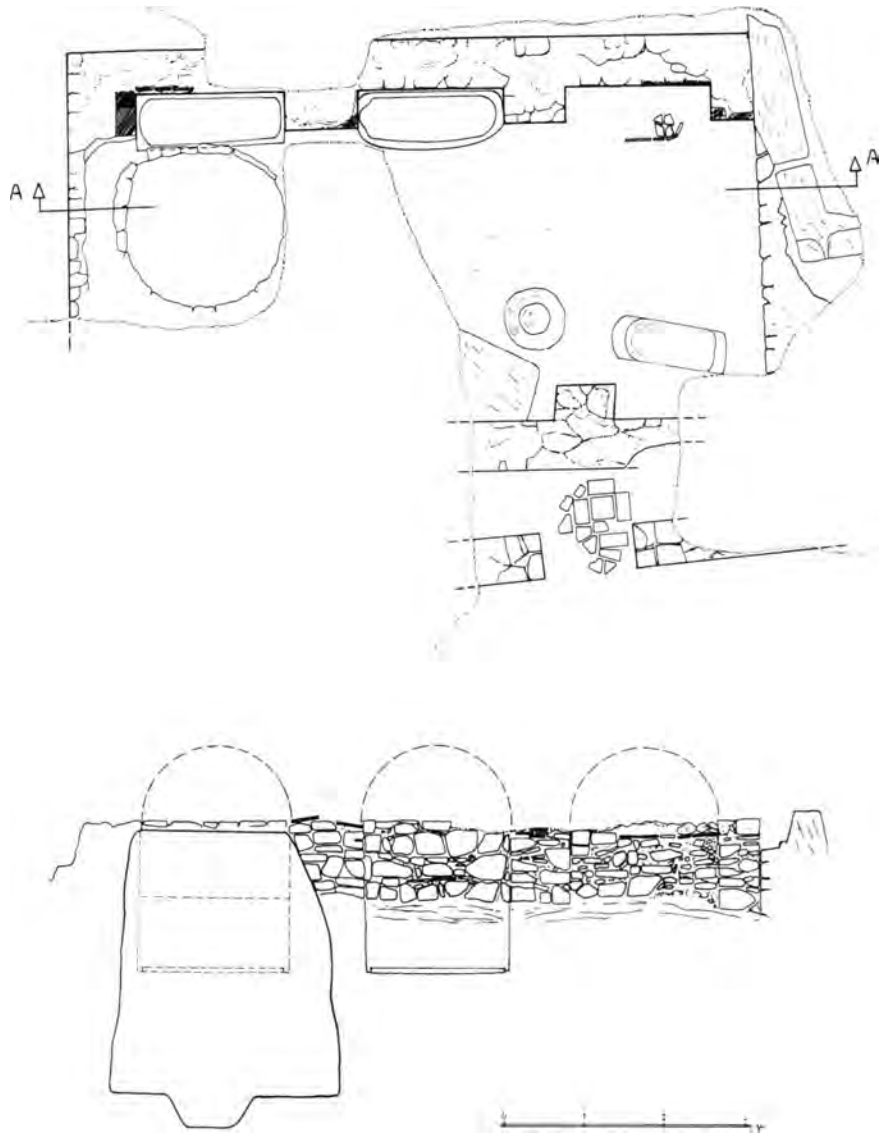

Σχέδ. 2. Κάστρο Διδυμοτείχου. Αλσύλλιο. Παλαιολόγειο μονύδριο. Κάτοψη και τομή της ανασκαφής.

διού του τόξου από τον βράχο στον οποίο θεμελιώνονται οι τοίχοι, υπολογίζεται σε 1,90 μ. περίπου. Σημειώνεται ότι οι γενέσεις των τόξων που σώθηκαν στο κεντρικό και δυτικό αψίδωμα δεν βρίσκονται στην ίδια απολύτως ευθεία και επομένως το ίδιο θα συνέβαινε και με τα κλειδιά των τόξων (Σχέδ. 2). Το αποτέλεσμα αυτής της διαμορφώσεως του εσωτερικού είναι ότι προέκυπτε ένας χώρος πλ. 3,15 Α.-3,20 μ. Δ. και μήκ. 8 Β. 8,05 μ. Ν. Η κάτοψη του κτιρίου δεν είναι συμμετρική ως προς τον κατά μήκος άξονα συμμετρίας (Σχέδ. 2-3).

Οι τοίχοι είναι κτισμένοι με χοντροδουλεμένες πέτρες, λιγοστά πλινθία ή πλίνθους στους αρμούς και ασβεστοκονίαμα (Πίν. 69 α, γ). Είναι θεμελιωμένοι στον βράχο (Πίν. 69 γ) και το κα-

τώτατο τμήμα της τοιχοποιίας, όπου αυτή δεν επρόκειτο να είναι ορατή –όπως στην εξωτερική πλευρά του βόρειου τοίχου– εμφανίζεται ακανόνιστο και λίγο πλατύτερο από τον τοίχο. Ο δυτικός και ο ανατολικός τοίχος, στο ύψος που σώζεται ο καθένας, επενδύουν με τοιχοποιία λαξευμένο βράχο· στην πραγματικότητα διαμορφώνεται στον βράχο μια χαμηλή πατούρα και, καθώς το πάχος του βράχου μειώνεται προς τα πάνω, κτιστό συμπλήρωμα δίνει στον τοίχο το απαραίτητο πάχος (Πίν. 69 γ).

Στο εσωτερικό του κτιρίου ο βράχος είναι αδρά δουλεμένος ώστε να διαμορφώνει δάπεδο με ανωμαλίες (Πίν. 67 α-β, 68 α). Στο νότιο τμήμα του εσωτερικού του κτιρίου, σχεδόν δίπλα στη μόνη παραστάδα που αποκαλύφθηκε στον νότιο τοίχο, ο βράχος παρουσιάζει έξαρμα ύψ. 0,50 μ. περίπου από το υπόλοιπο δάπεδο. Το ύψος του εξάρματος αυξάνει προς το δυτικό μέρος του κτιρίου και φθάνει μέχρι τα 0,90 μ. περίπου δίπλα στον δυτικό τοίχο (Πίν. 67 α). Κοντά στην ανατολική παραστάδα της νότιας πλευράς, υπάρχει λαξευμένη στο δάπεδο κυκλική υποδοχή, προοριζόμενη μάλλον για πιθάρι. Δίπλα στην υποδοχή μακρόστενο, τετράπλευρο, αβαθές λάξευμα στον βράχο χρησιμοποιήθηκε ως τάφος (Σχέδ. 2· Πίν. 67 α-β). Η νοτιοδυτική του γωνία συμπίπτει εν μέρει με κυκλικό λάξευμα, το οποίο δεν αποκλείεται να αποτελεί λείψανο υποδοχής πιθαριού. Μπροστά από το ανατολικό αψίδωμα του βόρειου τοίχου βρέθηκε τμήμα κατασκευής που διαμορφωνόταν με πλινθία τοποθετημένα όρθια, ενώ μερικά άλλα πλινθία σχημάτιζαν είδος «δαπέδου» περιοριζομένου από τα όρθια πλινθία (Πίν. 70 α)· ίσως πρόκειται για διαμόρφωση στην οποία τοποθετούνταν ορισμένα αντικείμενα. Στο κεντρικό και στο δυτικό αψίδωμα του βόρειου τοίχου λαξεύεται στο βράχο ένας βαθύς τάφος (Σχέδ. 2· Πίν. 67 α). Στο δυτικό άκρο του κτιρίου, εν μέρει κάτω από το δυτικό τοίχο, υπάρχει ξεροπήγαδο (στέρνα) λαξευμένο εξ ολοκλήρου στο βράχο. Είχε πλινθόκτιστο πηγαδόστομο και το βάθος του ήταν μεγαλύτερο από 3,25 μ. (χωρίς το συλλεκτήρα –ή κατακαθιστή– στο κέντρο του πυθμένα) (Σχέδ. 2).

Ξυλοστέγη ή θόλος κάλυπτε το κτίριο; Οι τοίχοι όπως σημειώθηκε έχουν πάχος 0,60 μ., το οποίο στο ύψος των κλειδιών των αψιδωμάτων αυξάνεται σε 1-1,10 μ. και μία μικρή ξυλοστέγη δεν απαιτεί τοίχους με τέτοιο πάχος. Προφανώς κτιστός θόλος κάλυπτε το κτίριο και η ημικυλινδρική καμάρα φαίνεται το πιο κατάλληλο είδος θόλου για να στεγάσει ένα μικρό, μονόχωρο, «ορθογώνιο» κτίριο. Η γένεση της καμάρας θα διαμορφωνόταν στα 2,20 μ. από το «δάπεδο» (1,90 μ. ύψος του κλειδιού του τόξου μετώπου των αψιδωμάτων + 0,30 μ. πλάτος πλίνθου) ή λίγο ψηλότερα. Σε αυτό πρέπει να προστεθούν 1,60 μ. περίπου που είναι η ακτίνα της καμάρας, οπότε υπολογίζεται ότι το κλειδί της καμάρας απείχε από το δάπεδο τουλάχιστον 3,80 μ. Το ύψος αυτό θεωρείται απολύτως ικανοποιητικό για το κτίριο αυτό.

Το έξαρμα του βράχου στο νοτιοανατολικό τμήμα του κτιρίου θέτει το ερώτημα μήπως το δάπεδο έπρεπε να βρίσκεται τουλάχιστον στο ίδιο επίπεδο με το ψηλότερο σημείο του εξάρματος. Αυτό θα προϋπέθετε ότι το υπόλοιπο του εσωτερικού ήταν μπαζωμένο. Στην περίπτωση αυτή όμως τα αψιδώματα των μακρών τοίχων θα έπρεπε να ήταν καταχωμένα μέχρι το ύψος της γενέσεως των τόξων περίπου, πράγμα μάλλον απίθανο: η υποχώρηση της τοιχοποιίας είχε σκοπό να διαμορφώσει επιπλέον χώρο στο εσωτερικό του κτιρίου χωρίς να μειώνει την αντοχή των τοίχων, των οποίων εμείωνε το πάχος κατά το βάθος της υποχωρήσεως· το ενδεχόμενο αυτό εξάλλου θα είχε ως συνέπεια να γίνονται ταφές σε πολύ μεγάλο βάθος, πράγμα ασυνήθιστο. Η περίπτωση λοιπόν να διαμορφωνόταν δάπεδο πάνω σε μπάζωμα μάλλον πρέπει να αποκλεισθεί. Νομίζουμε ότι το κτίριο δεν είχε πλήρως εξομαλυμένο δάπεδο, αλλά ότι ο βράχος παρέμεινε αδιαμόρφωτος σε μεγάλο τμήμα του.

Πού μπορεί να ανοιγόταν είσοδος; Διακοπή της τοιχοποιίας δεν βρέθηκε, τουλάχιστον σε όσο τμήμα του κτιρίου ερευνήθηκε. Στον δυτικό τοίχο δεν μπορούσε να ανοιχθεί αξονική είσοδος γιατί μπροστά ακριβώς από τον τοίχο βρισκόταν το στόμιο του ξεροπήγαδου· αλλά ούτε και έκκεντρα στο νότιο τμήμα του ίδιου τοίχου μπορούσε να ανοιχθεί είσοδος γιατί θα ήταν απαραίτητη μια μικρή κλίμακα για να οδηγεί από το υπερυψωμένο δυτικό τμήμα του χώρου στο σχεδόν επί-

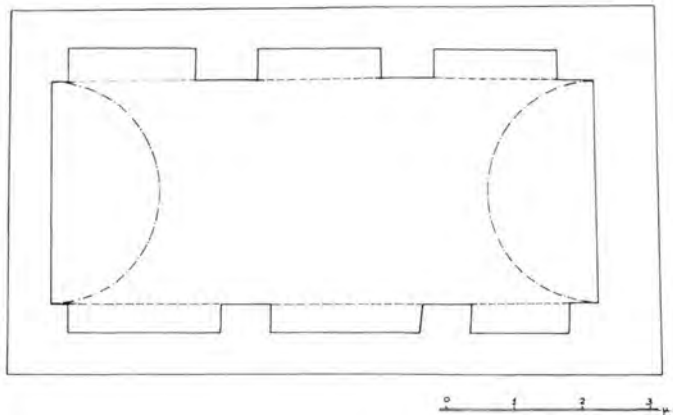

Σχέδ. 3. Κάστρο Διδυμοτείχου. Αλσύλλιο. Παλαιολόγειο μονύδριο. Σχεδιαστική αποκατάσταση του ισογείου.

πεδο, υπόλοιπο εσωτερικό. Η κλίμακα αυτή ήταν δυνατόν να λαξευθεί στο βράχο, αλλά θα έπρεπε να βρεθούν κατά την ανασκαφή ένα-δύο σκαλοπάτια στο ανασκαφέν τμήμα του κτιρίου – και τέτοια δεν βρέθηκαν· θα μπορούσε όμως να είναι και ξύλινη η κλίμακα. Και οι δύο λύσεις –ιδιαιτέρως δε η δεύτερη– ήταν πολύ άβολες ακόμη και για ένα κτίριο σαν κι αυτό του αλσυλλίου του Διδυμοτείχου. Τα ίδια ή παρόμοια περίπου προβλήματα θα αντιμετώπιζε η διάνοιξη εισόδου στο δυτικό ή μεσαίο αψίδωμα της νότιας πλευράς. Είναι απολύτως βέβαιο ότι είσοδος δεν υπήρχε στον βόρειο ή στον ανατολικό τοίχο. Όλες οι παραπάνω διαπιστώσεις και υποθέσεις δείχνουν τελικώς ότι η είσοδος στην πραγματικότητα ανοιγόταν κατ' ανάγκην σε μέρος, το οποίο δεν εξασφάλιζε απαραιτήτως την απρόσκοπτη πρόσβαση και κυκλοφορία στο εσωτερικό του κτιρίου. Με την προϋπόθεση αυτή δεν αποκλείεται χαμηλή είσοδος (σκυφτός μόνον θα μπορούσε κανείς να τη διαβεί) να ανοιγόταν στο δυτικό ή κεντρικό αψίδωμα της νότιας πλευράς. Αν πραγματικά συνέβαινε αυτό, τότε ίσως είχε επίδραση στη διαμόρφωση της νότιας πλευράς: ή το αψίδωμα στο οποίο ανοιγόταν ήταν πλατύτερο από τα πλήρως ανασκαφέντα και επομένως τα άλλα δύο αψιδώματα της νότιας πλευράς ήταν κατ' ανάγκην στενότερα (όπως πράγματι συμβαίνει με το ανατολικό)[12], ή ανοιγόταν στον τοίχο χωρίς αψίδωμα (πράγμα ελάχιστα πιθανό), γεγονός που θα είχε ως συνέπεια και τα τρία αψιδώματα της νότιας πλευράς να είναι στενά, όπως ακριβώς το ανατολικό. Η στενότητα του ανατολικού αψιδώματος της νότιας πλευράς δεν επέτρεψε τη λάξευση τάφου στο αψίδωμα και έτσι ο τάφος κατασκευάστηκε σχεδόν μπροστά από αυτό.

Η χρονολόγηση του κτιρίου είναι δυσχερής. Το ίδιο δεν παρέχει στοιχεία για χρονολόγηση. Απλή ένδειξη αποτελεί η διάρθρωση της εσωτερικής πλευράς των μακρών τοίχων με αψιδώματα: θυμίζει την ανάλογη διαμόρφωση στο εσωτερικό του γειτονικού κτιρίου δίπλα στον Άγιο Αθανάσιο, το οποίο χρονολογείται στην τρίτη δεκαετία του 14ου αιώνα[13]. Η ίδια διαμόρφωση είναι γνωστή επίσης από πολλές εκκλησίες διαφόρων εποχών και περιοχών και επομένως δεν μπορεί να αποτελέσει κριτήριο χρονολογήσεως[14]. Τα σπαράγματα τοιχογραφιών που βρέθηκαν στο κτί-

12. Γ. Δημητροκάλλης, Οι δίκογχοι χριστιανικοί ναοί, Αθήναι 1976, εικ. 132 (στο εξής Δημητροκάλλης, Δίκογχοι).

13. Ousterhout, Architecture, σ. 81.

14. Βλ. παρακάτω υποσημ. 26-31. Βλ. επίσης Γ. Δημητροκάλλης, Ο εις Πρωτόρια Πάρου βυζαντινός ναΐσκος, ΕΕΚΜ 8 (1969-70), σ. 297-298.

ριο, χρονολογούνται, όπως αποδεικνύουν οι γράφοντες σε άλλο δημοσίευμα, στην εικοσαετία 1310-1330 και κατά συνέπειαν το κτίριο είναι ή σύγχρονο ή παλαιότερο της περιόδου αυτής. Ανασκαφικά ευρήματα τα οποία να τεκμηριώνουν πειστικά μια πρόταση χρονολογήσεως, δεν επισημάνθηκαν: όπως σημειώνεται κατωτέρω τα στρώματα ήταν διαταραγμένα. Το μόνο ανασκαφικό δεδομένο που βοηθά εμμέσως στην προσπάθεια χρονολογήσεως είναι η παντελής απουσία εφυαλωμένης κεραμικής μέσων βυζαντινών χρόνων, ενώ βρέθηκαν αρκετά υστεροβυζαντινά όστρακα έστω και σε διαταραγμένα στρώματα σχηματισμένα κατά τους μεταβυζαντινούς αιώνες. Είναι επιτρεπτό λοιπόν να υποστηριχθεί μια χρονολόγηση του κτίσματος στην πρώτη τριακονταετία του 14ου αιώνος.

Τα προβλήματα στην προσπάθεια αναπαραστάσεως του κτιρίου, τα οποία έγιναν εμφανή παραπάνω, οφείλονται στους ακόλουθους λόγους: α) το κτίριο σώθηκε σε μικρό ύψος, σχεδόν ισοπεδωμένο, β) δεν ανασκάφηκε πλήρως, για να μην ξερριζωθούν τα πεύκα του αλσυλλίου, γ) όσο ανασκάφηκε δεν διέσωζε στοιχεία επαρκή για τη σχεδιαστική του αποκατάσταση και, δ) δεν ήταν ιδιαίτερα σημαντικό κτίριο και επομένως μπορούσε να έχει ιδιορρυθμίες. Ενδέχεται, όμως, τα ίδια προβλήματα να οφείλονται στο γεγονός ότι το κτίριο ήταν διώροφο. Στην περίπτωση αυτή οι υποθέσεις για τη μορφή του πρέπει να τροποποιηθούν.

Η διαμόρφωση του βράχου-δαπέδου και συγχρόνως η παρουσία πηγαδιού, υποδοχής πιθαριού, πλίνθινης διαμορφώσεως για τοποθέτηση διαφόρων αντικειμένων και, τέλος, τάφων, μας κάνει να αναρωτηθούμε μήπως ο χώρος που ανασκάφηκε ήταν ένας ισόγειος βοηθητικός χώρος και πάνω από αυτόν διαμορφωνόταν ένας άλλος κύριος χώρος. Το ενδεχόμενο αυτό ερμηνεύει γιατί δεν βρέθηκε ούτε ένα τετραγωνικό εκατοστό στους τοίχους, που να σώζει τοιχογραφία ή έστω επίχρισμα, ενώ βρέθηκε πλήθος σπαραγμάτων τοιχογραφιών στο εσωτερικό του κτιρίου· τοιχογραφημένος ήταν μόνον ο όροφος.

Σε τι μπορούσε να χρησιμεύει ένα τέτοιο κτίριο, ποια ήταν −σε γενικές γραμμές− η μορφή του και πως εντασσόταν στο περιβάλλον;

Πρώτα πρώτα κάποιες ενδείξεις παρέχουν τα σπαράγματα των τοιχογραφιών: δείχνουν ότι πρόκειται για εκκλησιαστικό κτίριο. Τα σπαράγματα αυτά έδωσαν μεν στοιχεία για ικανοποιητική χρονολόγηση, ωστόσο δεν επέτρεψαν να σχηματίσουμε παρά μόνον αμυδρή εικόνα του εικονογραφικού προγράμματος.

Υποθέτουμε ότι ο ναΐσκος ήταν εικονογραφημένος με σκηνές Δωδεκαόρτου, πιθανώς με ολόσωμες μορφές ή στηθάρια αγίων και ίσως με τη Θεία Κοινωνία. Με βάση τα γνωστά στοιχεία για τα εικονογραφικά προγράμματα ναών, κοιμητηριακών ναΐσκων, ταφικών παρεκκλησίων και τραπεζών, τα δεδομένα του τοιχογραφικού διακόσμου του ναΐσκου του Διδυμοτείχου δεν αφήνουν περιθώρια να τον αποδώσουμε με βεβαιότητα σε κάποια από τις παραπάνω κατηγορίες κτισμάτων και να αποκλείσουμε τις άλλες[15].

Ενδέχεται βεβαίως να αντιτείνει κανείς ότι τα σπαράγματα προέρχονται από κάποιο άλλο κτί-

15. Για το εικονογραφικό πρόγραμμα των ναών κατά την παλαιολόγεια περίοδο, βλ. Α. Τσιτουρίδου, Ο ζωγραφικός διάκοσμος του Αγίου Νικολάου Ορφανού στη Θεσσαλονίκη, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 49 κ.ε. και S. Dufrenne, Les programmes iconographiques des églises byzantines de Mistra, Paris 1970. Σχετικά με τα εικονογραφικά προγράμματα σε τράπεζες μονών, βλ. Α. Ορλάνδος, Η αρχιτεκτονική και αι βυζαντιναί τοιχογραφίαι της Μονής του Θεολόγου Πάτμου, εν Αθήναις 1970, σ. 175 κ.ε., J. Yiannias, The Palaeologan Refectory Program at Apollonia, εις The Twilight of Byzantium (ed. Sl. Curčić - D. Mouriki), Princeton, N. Jersey 1991, σ. 161 κ.ε. και J. Yiannias, The refectory Paintings of Mount Athos: An Interpretation, εις The Byzantine Tradition after the Fall of Constantinople (ed. J. Yiannias, Virginia 1991, σ. 289). Για την εικονογράφηση κοιμητηριακών ναΐσκων και παρεκκλησίων μονών, βλ. G. Babić, Chapelles des églises serbes du XIIIe siècle, εις Symposium de Sopoćani, Beograd 1967, σ. 179-187· E. Bakalova, Bachkovskata Kostnitsa, Sofia 1977, σ. 231 κ.ε.· Ν. Γκιολές, Ο ναός του Άι-Στράτηγου στον Άγιο Νικόλαο Μονεμβασίας, Λακ. Σπουδ. Θ΄ (1988), σ. 425 κ.ε.

ριο. Αν όμως συνέβαινε κάτι τέτοιο, υποθέτουμε ότι θα έπρεπε να προηγηθεί κατεδάφιση του ανασκαφέντος κτιρίου και επομένως θα ανευρίσκοντο επί του δαπέδου του τα οικοδομικά υλικά της κατεδαφίσεως και επάνω σε αυτά τα σπαράγματα από το άλλο κτίριο, πράγμα το οποίο δεν συνέβη. Σημειώνεται εξάλλου ότι έξω από το κτίριο −τουλάχιστον στη μικρή έκταση που ανεσκάφη− βρέθηκαν ελάχιστα σπαράγματα. Επομένως αυτά ανήκουν στον τοιχογραφικό διάκοσμο του ανασκαφέντος κτιρίου.

Ιερότητα του χώρου δείχνουν και οι ταφές μέσα και έξω από το κτίριο. Η υποδοχή για το πιθάρι (αν βέβαια είναι σύγχρονη με το ναΐσκο ή στην περίπτωση που ανήκε σε παλαιότερο σπίτι −πράγμα απίθανο καθώς μάλλον είναι μεμονωμένη− αν χρησιμοποιήθηκε όσο αυτός ήταν σε χρήση), η πλίνθινη κατασκευή μπροστά από το ανατολικό αψίδωμα της βόρειας πλευράς και το πηγάδι (το οποίο ήταν σε χρήση παράλληλα με το κτίριο), μαρτυρούν ότι δεν πρόκειται απλώς για κτίριο στο οποίο λαμβάνουν χώραν κάποιες εκκλησιαστικές τελετές, αλλά και για κτίριο προορισμένο να εξυπηρετεί κάποιες βιοτικές ανάγκες.

Παραδείγματα διώροφων εκκλησιών έχει συγκεντρώσει και ταξινομήσει σε ομάδες αναλόγως με τη χρήση τους ο Α. Ξυγγόπουλος[16]. Συγκρίνοντας το κτίριο του Διδυμοτείχου με τα παραδείγματα των ομάδων αυτών διαπιστώνουμε ότι μπορεί να παραβληθεί −ως ένα βαθμό βεβαίως− μόνον με τα καθολικά μικρών μονών στις οποίες ο όροφος αποτελούσε το ναό και η κρύπτη τόπο ταφής και οστεοφυλάκιο[17]. Το πηγάδι, η υποδοχή πιθαριού και η πλίνθινη κατασκευή το διαφοροποιούν από τα παραδείγματα αυτά. Πρέπει να αποκλεισθεί, κατά τη γνώμη μας, η περίπτωση του κοιμητηριακού ναΐσκου κοντά σε μεγάλο μοναστήρι ή μέσα στον περίβολο μονής[18], γιατί ο αριθμός των ταφών είναι μάλλον μικρός αλλά και εξαιτίας της υπάρξεως του πηγαδιού, της υποδοχής και της πλίνθινης κατασκευής.

Βεβαίως θα μπορούσε να ισχυρισθεί κανείς ότι πριν να ανοικοδομηθούν τα σπίτια που κατέλαβαν στη συνέχεια τον χώρο και την περιοχή του κτιρίου, οι νέοι ιδιοκτήτες φρόντισαν να απομακρύνουν τα οστά από τα θεμέλια των σπιτιών τους, αλλά αυτό δεν εξηγεί γιατί ορισμένες ταφές έμειναν άθικτες.

Για να εξετασθεί κάθε δυνατή περίπτωση, πρέπει να ελεγχθεί κατά πόσον θα μπορούσε το μικρό αυτό κτίσμα να αποτελεί ιδιωτικό παρεκκλήσι και ταφείον μιας οικογένειας που κατοικούσε δίπλα του ή κοντά του. Το αριστοκρατικό πρότυπο δηλαδή, σύμφωνα με το οποίο κτιζόταν μία μονή για να χρησιμεύσει ως μαυσωλείο του ιδρυτή ή και της οικογένειάς του ή και των απογόνων του, εδώ προσαρμόζεται στις περιορισμένες οικονομικές δυνατότητες ενός μέσου κατοίκου του κάστρου που μπορεί να αναλάβει τη δαπάνη ανεγέρσεως ενός μικρού ναΐσκου −ίσως με ένα κελλί δίπλα του− πιθανώς με σκοπό να ταφεί σε αυτόν. Η υπόθεση δεν μπορεί να αποκλεισθεί κατηγο-

16. Α. Ξυγγόπουλος, Τέσσαρες μικροί ναοί της Θεσσαλονίκης εκ των χρόνων των Παλαιολόγων, Θεσσαλονίκη 1952, σ. 21-23 (στο εξής Α. Ξυγγόπουλος, Τέσσαρες μικροί ναοί), όπου και η παλαιότερη σχετική με το θέμα βιβλιογραφία. Βλ. επίσης Χ. Μπούρας, Η Νέα Μονή της Χίου. Ιστορία και Αρχιτεκτονική, Αθήνα 1981, σ. 199. Ν. Γκιολές, ό.π., σ. 425. Το σχετικό με τους ναούς αυτούς μέρος της διατριβής του J.-C. Poutiers, Cavernes aménagées, cavités et souterrains de la Bulgarie Médiévale (Thèse pour le titre de Docteur en Archéologie), Paris (1979;), σ. 41-44, δεν προσθέτει νέα στοιχεία στις μέχρι τώρα έρευνες, Ν. Δρανδάκης, Σ. Καλοπίση, Μ. Παναγιωτίδη, Έρευνα στη Μεσσηνιακή Μάνη, ΠΑΕ 1980, σ. 204-207, Ν. Μουτσόπουλος - Γ. Δημητροκάλλης, Γεράκι, οι εκκλησίες του οικισμού, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 50-52, Ν. Μουτσόπουλος, Ο Άγιος Γεώργιος στο Ροϊνό της Μαντίνειας, καθολικό της Μονής της Υπεραγίας Θεοτόκου της Πηγανούσης της Ορεινάς, «Τιμητικό Αφιέρωμα» στον ομότιμο Καθηγητή Κωνσταντίνο Δ. Καλοκύρη (ΕΕΘΣΑΠΘ), Θεσσαλονίκη 1985, σ. 374-377, Γ. Δημητροκάλλης, Δίκογχοι, σ. 432-443.

17. Α. Ξυγγόπουλος, Τέσσαρες μικροί ναοί, σ. 22. Α. Ορλάνδος, Μοναστηριακή Αρχιτεκτονική, εν Αθήναις² 1958, σ. 146.

18. Όροφος-παρεκκλήσιο και ισόγειο-οστεοφυλάκιο και τόπος ταφής ηγουμένων: Α. Ξυγγόπουλος, Τέσσαρες μικροί ναοί, σ. 23.

ρηματικά· έρχεται σε αντίθεση με την ύπαρξη πηγαδιού, υποδοχής και πλίνθινης κατασκευής. Αν όμως δεχθούμε ότι μέσα ή δίπλα στο ναΐσκο ήταν εγκατεστημένος ένας μοναχός, τότε το πρόβλημα βρίσκει τη λύση του.

Οι παραπάνω διαπιστώσεις, παρατηρήσεις και συγκρίσεις επιτρέπουν να διατυπώσουμε την υπόθεση ότι έχουμε να κάνουμε με το καθολικό μονυδρίου και ίσως μάλιστα για το μοναδικό κτίριό του. Όλες οι χρήσεις που αναφέρθηκαν προηγουμένως εξυπηρετούνται άριστα από ένα διώροφο κτίσμα: ο όροφος είναι μικρό ιστορημένο παρεκκλήσι και, πιθανώς, ταυτοχρόνως κελλί ενός ή δύο μοναχών, ενώ το ισόγειο προοριζόταν για την ύδρευση, ίσως και την αποθήκευση και στη συνέχεια για την αιώνια ανάπαυση των μοναχών, όπως εξάλλου και ο χώρος γύρω από το κτίριο. Δεν αποκλείεται να υπήρχε δίπλα και μικρό πρόχειρο κελλί. Με επιφύλαξη συζητείται πόσο θα μπορούσε το κτίριο αυτό να ανήκε σε ιδιώτη, περίπτωση πάντως που δεν μπορεί να αποκλεισθεί. Επειδή πρόκειται για έργο ανώνυμης αρχιτεκτονικής είναι πιθανόν κάθε ενδεχόμενο που θα αποτελούσε εξαίρεση από τους κανόνες στους οποίους μας έχει συνηθίσει η ιστορία της βυζαντινής ναοδομίας και μοναστηριακής αρχιτεκτονικής[19].

Το κτίριο του αλσυλλίου κτίσθηκε σε θέση που είχε υποστεί διαμόρφωση σε παλαιότερη περίοδο: οι λαξεύσεις στην ανατολική πλευρά (Πίν. 67 β) προϋποθέτουν ένα άλλο κτίριο με διαφορετική μορφή· ενδεχομένως με αυτό το παλαιότερο κτίριο σχετίζεται και το πηγάδι στη δυτική πλευρά. Πότε λαξεύτηκε ο βράχος για πρώτη φορά δεν προκύπτει από τα ανασκαφικά δεδομένα. Αυτό εξάλλου είναι και το, μάλλον αξεπέραστο, πρόβλημα της ανασκαφής του βυζαντινού οικισμού του Διδυμοτείχου. Εν όσω ο βράχος καθαρίζεται και διαμορφώνεται ακατάπαυστα, δεν σχηματίζεται επίχωση, μέσα και πάνω στην οποία θα οικοδομηθούν οι επόμενες κατασκευές. Συχνά τα λαξεύματα στο βράχο μαρτυρούν μία παλαιότερη φάση, αλλά λείπουν τα τεκμήρια που παρέχει συνήθως μία ανασκαφή στον ανασκαφέα για να προχωρήσει σε υποθέσεις χρονολογήσεων. Όταν εγκαταλειφθεί κάποια θέση οριστικά, τότε μόνον –τις περισσότερες φορές– αρχίζει να σχηματίζεται επίχωση.

Στο ξεροπήγαδο (στέρνα) συγκεντρώνονταν όμβρια ύδατα από τη στέγη μέσω αγωγού εντοιχισμένου στον δυτικό τοίχο του κτιρίου και επομένως η άμεση συνάφεια δυτικού τοίχου και ξεροπήγαδου ήταν σχεδόν αναγκαστική. Ωστόσο, το ξεροπήγαδο θα μπορούσε να βρίσκεται έξω από το κτίριο ή στο εσωτερικό του και όχι κάτω από τον δυτικό τοίχο. Δεν αποκλείεται η εικόνα αυτής της προχειρότητας να οφείλεται στο ενδεχόμενο το ξεροπήγαδο να προϋπήρχε του κτιρίου, οπότε θεωρήθηκε χρήσιμο και ενσωματώθηκε στο οικοδόμημα με τρόπο όχι απολύτως επιτυχή. Οι τάφοι κάτω από τα αψιδώματα της βόρειας πλευράς λαξεύθηκαν μόλις άρχισαν να υψώνονται οι παραστάδες ή μετά την αποπεράτωση της οικοδομής, πάντως όσο ο ναΐσκος βρισκόταν σε λειτουργία και προτού εγκαταλειφθεί και κατεδαφισθεί. Δεν είναι δυνατόν να διαπιστωθεί πότε λαξεύθηκε ο τάφος στο μέσον περίπου του κτιρίου. Όπως σημειώθηκε ήδη, δεν είναι σαφές αν η υποδοχή πίθου λαξεύθηκε κατά ή μετά την ανέγερση του κτιρίου ή αν ανήκε σε παλαιότερο κτίριο· η τελευταία περίπτωση φαίνεται λιγότερο πιθανή από τις άλλες δύο. Τέλος, η πλίνθινη κατασκευή διαμορφώθηκε μετά την ανέγερση του κτιρίου.

19. Από όσα γνωρίζουμε η αποθήκευση μέσα στο καθολικό μονής είναι μεν σπάνια αλλά όχι άγνωστη: στο βορειοδυτικό γωνιακό διαμέρισμα του μεταβυζαντινού καθολικού της Μονής Φιλανθρωπηνών στο Νησί των Ιωαννίνων βρέθηκαν κτιστές υποδοχές μικρών πιθαριών· Δ. Κωνστάντιος, ΑΔ 35 (1980): Χρονικά, σ. 331. Αντίθετα, κάθε τύπου δεξαμενές νερού κάτω από ναούς και καθολικά μονών είναι συνήθεις τόσο σε περιώνυμα όσο και σε άσημα μνημεία: πρόχειρα αναφέρονται η Αγία Σοφία Μονεμβασίας (Ε. Ξαναλάτου-Δεργκάλιν και Α. Κούλογλου-Περβολαράκη, Μονεμβασία, Αθήνα 1976, σ. 55), το καθολικό Μονής Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου Πάτμου (Α. Ορλάνδος, ό.π. (υποσημ. 15), σ. 68-69), η εκκλησία του Πραγγίου Διδυμοτείχου (Χ. Μπακιρτζής, ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 327-329), το καθολικό της Μονής Παμμακαρίστου Κωνσταντινουπόλεως (H. Hallensleben, Untersuchungen zur Baugeschichte der ehemaligen Pammakaristoskirche, der heutigen Fethiye Camii in Istanbul, IstMitt, 13/14 (1963/1964), σ. 146 κ.ε.

Πώς εντασσόταν ένα τέτοιο κτίριο στο περιβάλλον του; Αν ήταν πραγματικά διώροφο αυτό σημαίνει ότι θα είχε ύψος 8 μ. περίπου (3,80 μ. τουλάχιστον υπολογίσθηκε το ύψος του ισογείου). Το μέγεθος αυτό θεωρείται υπερβολικό για ένα κτίσμα με κάτοψη 9,60×5,30 μ. γιατί θα υψωνόταν σαν πύργος ανάμεσα στα κτίρια που το περιέβαλλαν. Βεβαίως οι διώροφες εκκλησίες είχαν και το ανάλογο ύψος, αλλά πρέπει να σημειωθεί ότι η κρύπτη άλλοτε βρισκόταν σχεδόν τελείως υπό το έδαφος[20] και άλλοτε η μία, οι δύο ή οι τρεις πλευρές της ήταν χωμένες εξ ολοκλήρου ή εν μέρει στη γη με αποτέλεσμα οι αντίστοιχες πλευρές του ορόφου να εμφανίζονται ισόγειες ή ελαφρώς υπερυψωμένες[21]. Μία από τις εντυπωσιακές εξαιρέσεις αυτού του κανόνα είναι οι Ταξιάρχες της Θεσσαλονίκης, των οποίων το ισόγειο (κρύπτη) *«οὐδέποτε εὑρίσκετο ὑπό τό ἔδαφος»* κατά τον Α. Ξυγγόπουλο[22]. Αλλά οι Ταξιάρχες είχαν κάτοψη 14,05×13,65 μ. και οι ξυλόστεγες στοές της νότιας και της βόρειας πλευράς του ισογείου μείωναν ακόμη περισσότερο την αίσθηση του ύψους. Η υψομετρική διαφορά ανάμεσα στη βόρεια και στη νότια πλευρά του ναϋδρίου του κάστρου θα μείωνε ελάχιστα αυτή την εντύπωση του ύψους γιατί η διαφορά αυτή δεν φαίνεται να ήταν μεγαλύτερη από 0,50 - 1 μ., το πολύ πολύ, στα βυζαντινά χρόνια, κρίνοντας πάντα με βάση τα ανασκαφικά δεδομένα. Το ενδεχόμενο να ήταν μπαζωμένο το ισόγειο εξωτερικά σε ύψος μεγαλύτερο του 1 μ. στη βόρεια πλευρά του, μάλλον δεν πρέπει να συζητηθεί, γιατί σχεδόν το αποκλείουν οι δύο ταφές έξω από τη βόρεια πλευρά, οι οποίες έγιναν περίπου στο ύψος της γενέσεως των τόξων των αψιδωμάτων της πλευράς. Ότι το κτίριο ήταν μπαζωμένο σε κάποιο ύψος στη βόρεια πλευρά του, το αποδεικνύει λαξευμένη στο βράχο δεξαμενή, σε απόσταση 1,50 μ. από τη βορειοανατολική γωνία του κτιρίου, με πυθμένα που διαμορφώνεται σε επίπεδο 0,40 μ. ψηλότερα από το δάπεδο του κτιρίου – αν βεβαίως βρισκόταν σε χρήση κατά την περίοδο λειτουργίας του ναΐσκου: τέτοιες δεξαμενές συνήθως βρίσκονται στα υπόγεια των βυζαντινών σπιτιών του οικισμού.

Εκείνα τα οποία δεν μπορούν να αποκλεισθούν αλλά και ούτε να υποστηριχθούν κατηγορηματικά είναι δύο άλλα ενδεχόμενα: 1) η καμάρα του ισογείου δεν ήταν ημικυλινδρική αλλά χαμηλωμένη (τμήμα ημικυλίνδρου)[23], οπότε το τελικό ύψος του κτιρίου θα μπορούσε να είναι μέχρι και 1 μ. περίπου μικρότερο και 2) η καμάρα του ισογείου ήταν χαμηλωμένη και η γένεσή της βρισκόταν χαμηλότερα από την κορυφή των τόξων των αψιδωμάτων (αλληλοτομία τόξων και καμάρας), λύση ενδεδειγμένη για το ισόγειο διώροφου κτιρίου, αλλά μάλλον ασυνήθιστη. Αν επιπλέον λάβουμε υπ' όψιν την έστω μικρή υψομετρική διαφορά και το κάπως υπερυψωμένο επίπεδο του εδάφους (0,50 - 1 μ.) –λόγω μπαζώματος– έξω από τη βόρεια πλευρά, καταλήγουμε σε ένα κτίριο, το οποίο ναι μεν θα ήταν ψηλότερο από το αναμενόμενο, δεν θα προκαλούσε όμως ιδιαίτερα με το ύψος του. Για τη μορφή του ορόφου δεν είναι δυνατόν να υποτεθεί τίποτε. Συνήθως στους διώροφους ναούς, ακριβώς επειδή το ισόγειο ήταν μισοχωμένο στη γη, κατά κανόνα το κάτω μέρος εξωτερικά μένει αδιάρθρωτο και ακόσμητο, ενώ το πάνω μέρος συγκεντρώνει το ενδιαφέρον

20. Π.χ. Άι-Στράτηγος στον Άγιο Νικόλαο Μονεμβασίας (Ν. Γκιολές, ό.π., σ. 423-425, σχέδ. 1-2) και Άγιος Νικόλαος κάστρου Σερρών (Α. Ξυγγόπουλος, Έρευναι εις τα βυζαντινά μνημεία των Σερρών, Θεσσαλονίκη 1965, εικ. 6-9, πίν. 8). Οι μικρότερες από τους ναούς κρύπτες ήταν επίσης κατά κανόνα υπόγειες όπως π.χ. οι κρύπτες κάτω από τον εσωνάρθηκα του καθολικού της Μονής Οσίου Λουκά και το παρεκκλήσιο της Αγίας Τριάδος του Κριεζώτη (βλ. αντίστοιχα ΑΒΜΕ Ε' (1939-40), σ. 81-82, εικ. 28 και σ. 15).

21. Άγιος Λουκάς Νέας Μονής Χίου (Χ. Μπούρας, ό.π., εικ. 176-179), κοιμητηριακός ναός Μονής Πετριτζονιτίσσης (A. Tschilingirov, Die Kunst des christlichen Mittelalters in Bulgarien, München 1979, πίν. 83-84).

22. Α. Ξυγγόπουλος, Τέσσαρες μικροί ναοί, σ. 13-14. Ελάχιστα καταχωμένο είναι το ισόγειο της Παναγίας στο κάστρο κοντά στον Στενίμαχο (Kr. Mijatev, Die mittelalterliche Baukunst in Bulgarien, Sofia 1974, εικ. 189) με αποτέλεσμα ο όροφος να εμφανίζεται έντονα υπερυψωμένος.

23. Πρόχειρο παράδειγμα αποτελεί το ισόγειο των Ταξιαρχών Θεσσαλονίκης (Α. Ξυγγόπουλος, Τέσσαρες μικροί ναοί, εικ. 5). Με όμοιο τρόπο στεγαζόταν η κρύπτη του Αγίου Νικολάου στο κάστρο των Σερρών (ο ίδιος, ό.π. (υποσημ. 20), σ. 31, εικ. 7, 11).

του συνεργείου. Ο όροφος λοιπόν δεν αποκλείεται να ήταν αναβαθμισμένος, αλλά δεν αποκλείεται και να παρουσίαζε εικόνα ανάλογη με αυτή του ισογείου (πράγμα που θεωρούμε πιθανότερο). Η πρόσβαση θα μπορούσε να διαμορφωθεί στη βόρεια πλευρά: μία κλίμακα πάνω σε καμάρα θα έλυνε το πρόβλημα. Όσον αφορά τέλος στο Ιερό Βήμα, δύο περιπτώσεις είναι πιθανές: είτε η κόγχη του Ιερού διαμορφωνόταν στο πάχος του ανατολικού τοίχου, είτε υπήρχε αψίδα που προεξείχε λίγο από τον ανατολικό τοίχο· η καταστροφή της εξωτερικής παρειάς του ανατολικού τοίχου καθώς και ο αδιαμόρφωτος βράχος στο εξωτερικό του, ο οποίος σχηματίζει πατούρα, δεν αποκλείουν την περίπτωση αυτή (Πίν. 67 α-β)[24].

Στο Διδυμότειχο σώθηκαν δύο μόνον μισοερειπωμένες βυζαντινές εκκλησίες: θεωρούνται έργα τοπικών εργαστηρίων που δέχονται επιδράσεις από την Κωνσταντινούπολη και χρονολογούνται το μεν ερείπιο δίπλα στον Άγιο Αθανάσιο στα εικοστά έτη του 14ου αι., η δε Αγία Αικατερίνη γύρω στα μέσα του[25]. Ο ναΐσκος του αλσυλλίου –στο ύψος που σώζεται βεβαίως– δεν έχει κανένα κοινό χαρακτηριστικό με τα δύο αυτά κτίσματα ούτε στην οικοδομική τεχνική ούτε στη διαμόρφωση των όψεων. Δεν βρέθηκαν κομμάτια γλυπτού διακόσμου (παρά μόνον δύο αποτμήματα αρχιτεκτονικών μελών στην επίχωση που κάλυπτε το κτίριο, μάλλον πεταμένα εκεί από αλλού)· το συνεργείο απέφυγε ακόμη και να εξομαλύνει τον βράχο-δάπεδο του ισογείου· οι πολλαπλές χρήσεις (ύδρευση, ταφές, λατρεία, πιθανώς αποθήκευση) σε χώρο περιορισμένων διαστάσεων δείχνουν περιορισμένες οικονομικές δυνατότητες.

Η μοναδική προσπάθεια αναβαθμίσεως του ναΐσκου εκδηλώνεται με τη διαμόρφωση αψιδωμάτων στο εσωτερικό. Τα μνημεία με αψιδώματα στην εσωτερική πλευρά των μακρών τοίχων μπορούν να καταταχθούν σε δύο ομάδες. Την πρώτη (με τα λιγότερα παραδείγματα) αποτελούν δρομικά κτίρια με αψιδώματα περισσότερα από δύο-τρία: συνήθως πρόκειται για τράπεζες μονών[26], αλλά δεν λείπουν και εκκλησίες[27]. Την άλλη ομάδα αποτελούν επίσης δρομικά καμαροσκέπαστα κτίρια, κατά κανόνα μικρών διαστάσεων –όπως αυτό του αλσυλλίου–, συνήθως με δύο αψιδώματα σε κάθε πλευρά και σπανιότερα με τρία[28], ενώ δεν λείπουν και μνημεία με ένα ή δύο αψιδώματα σε μία μόνον πλευρά[29]. Τα μνημεία και των δύο ομάδων κατανέμονται γεωγραφικά στη νησιωτική

24. Κλίμακα πάνω σε καμάρα στους Ταξιάρχες Θεσσαλονίκης: Ο ίδιος, Τέσσαρες μικροί ναοί, σ. 16, εικ. 11. Μια ξύλινη κλίμακα οδηγεί σήμερα στον όροφο της Παναγίας στο κάστρο κοντά στον Στενίμαχο (βλ. υποσημ. 22). Αψίδα σε πρόβολο, που προεξέχει μόνον στον όροφο (οπότε το ισόγειο μένει χωρίς αψίδα): Ν. Μουτσόπουλος, ό.π., σ. 377. Ισόγειο χωρίς καθόλου κόγχη Ιερού Βήματος: Δημητροκάλλης, Δίκογχοι, σ. 448-451, 460.

25. Ousterhout, Architecture, σ. 81-82.

26. Τράπεζες Μονών Αγίας Σοφίας και Βροντοχίου Μυστρά, Δαφνίου, Νέας Μονής Χίου, Αγίου Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου, Οσίου Μελετίου (Α. Ορλάνδος, Μοναστηριακή Αρχιτεκτονική, Αθήναι ²1958, σ. 42-60).

27. Α. Ορλάνδος, Παλαιοχριστιανικοί και βυζαντινοί ναοί των Καλυβίων Κουβαρά, Αθηνά 35 (1923), σ. 171. Στην ομάδα αυτή πρέπει να συγκαταλεχθεί και το ερείπιο δίπλα στον Άγιο Αθανάσιο Διδυμοτείχου (βλ. υποσημ. 3), το οποίο ανήκε σε ανεξάρτητο ή προσαρτημένο σε εκκλησία παρεκκλήσιο και δεν ήταν τράπεζα για πολλούς λόγους, αλλά κυρίως γιατί δεν ήταν δυνατόν κατά τη γνώμη μας να γίνεται τράπεζα σε τόσο στενό χώρο.

28. Ν. Νικονάνος, Βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλίας, Αθήναι 1979, σ. 88, σχέδ. 16. Α. Ορλάνδος, Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της Ρόδου, ΑΒΜΕ ς΄ (1948), σ. 63, εικ. 50. Γ. Δημητροκάλλης, ό.π. (υποσημ. 14), σ. 297-298. Ν. Δρανδάκης κ.ά., Έρευνα στην Επίδαυρο Λιμηρά, ΠΑΕ 1982, σ. 460, εικ. 9. Κ. Λασσιθιωτάκης, Κυριαρχούντες τύποι χριστιανικών ναών από τον 12ον αιώνα και εντεύθεν στη Δυτική Κρήτη, ΚρητΧρον ΙΕ΄-ΙΣΤ΄ (1961-62), τχ. Β΄, σ. 175, 177, 179-186. Kl. Gallas, Kl. Wessel, M. Borboudakis, Byzantinisches Kreta, München 1983, σποραδικά. Δημητροκάλλης, Δίκογχοι, ό.π., σ. 210, εικ. 312, σ. 214, εικ. 318. Γ. Σωτηρίου, Τα βυζαντινά μνημεία της Κύπρου. Α. Λεύκωμα, εν Αθήναις 1935, εικ. 21, πίν. 36α, εικ. 29. T. Wiegand, Der Latmos (Millet III[1]), Berlin 1913, δίπλα στη σ. 96, αριθ. 2, 24. Δεν καταχωρούνται εδώ περιπτώσεις αψιδωμάτων που διαμορφώνονται σε μνημεία που δεν είναι ισοπλατή σε όλο τους το μήκος (π.χ. Τ. Wiegand, ό.π., δίπλα στη σ. 96, αριθ. 13-14, 17, 23) γιατί εκφράζουν μια άλλη αρχιτεκτονική αντίληψη. Ν. Μουτσόπουλος-Γ. Δημητροκάλλης, ό.π., σ. 3, εδώ με ποδιά λίγο ψηλότερα από το δάπεδο.

29. Χ. Μπούρας, Α. Καλογεροπούλου, Ρ. Ανδρεάδη, Εκκλησίες της Αττικής, Αθήνα 1969, σ. 302. Α. Ορλάνδος, ό.π.,

και την ηπειρωτική Ελλάδα και τη Μικρά Ασία και χρονολογούνται στους μέσους και ύστερους βυζαντινούς αιώνες[30]. Το κύριο γνώρισμα των μνημείων της δεύτερης ομάδος –αυτό που τα συνδέει με το κτίριο του αλσυλλίου– είναι ο ταπεινός και άσημος χαρακτήρας της αρχιτεκτονικής τους, η οποία στερείται οποιασδήποτε αξιώσεως. Στην πλειονότητά τους τα μνημεία αυτά βρίσκονται σε μικρά νησιά και μακρινές επαρχίες[31]. Συνεπώς, και τα αψιδώματα του ναΐσκου του Διδυμοτείχου εντάσσονται στο πλαίσιο των περιορισμένων δυνατοτήτων που φανερώνουν τα υπόλοιπα χαρακτηριστικά, για τα οποία έγινε λόγος ήδη, καθώς και η απουσία οποιουδήποτε χαρακτηριστικού της παλαιολόγειας ναοδομίας[32].

Όλα λοιπόν μαρτυρούν πενία: ο ναΐσκος του αλσυλλίου κτίσθηκε από ένα επαρχιακό, τοπικό συνεργείο χωρίς πολλές αξιώσεις. Η μόνη εξαίρεση στην εικόνα αυτή είναι οι τοιχογραφίες. Τα σπαράγματα που βρέθηκαν στην ανασκαφή παρουσιάζουν υψηλή καλλιτεχνική ποιότητα. Παρ' όλο που είναι λιγοστά και δεν μπορούν να αποδοθούν με βεβαιότητα σε τοπικό ή κωνσταντινουπολίτικο συνεργείο, ωστόσο δείχνουν εργαστήριο αξιώσεων που παρακολουθεί άμεσα τα πιο σύγχρονα ρεύματα της ζωγραφικής της Κωνσταντινουπόλεως. Η ζωγραφική κόστιζε λιγότερο από την ανοικοδόμηση, μπορούσε να ντύσει τη φτωχική αρχιτεκτονική και όταν τα υπέρπυρα ήταν μετρημένα, το βάρος των προτιμήσεων έπεφτε στη ζωγραφική.

Το κτίριο του κάστρου δεν γνώρισε μακρά περίοδο σταδιακής ερειπώσεως και εγκαταλείψεως. Το εσωτερικό του ήταν γεμάτο με κονιάματα, σπαράγματα τοιχογραφιών, πέτρες και κομμάτια πλίνθων και κεραμιδιών. Πάνω στον βράχο δεν βρέθηκαν χώματα, παρά μόνον κατά τόπους και σε περιορισμένη έκταση. Υποθέτουμε ότι το κτίριο κατεδαφίστηκε και μπαζώθηκε μαζί με το πηγάδι προκειμένου να διαμορφωθεί χώρος κατάλληλος για την ανέγερση άλλου κτιρίου. Η διαδικασία αυτή έλαβε χώραν κατά τους μεταβυζαντινούς χρόνους (ίσως κατά το 18ο αι.): πάνω στο δάπεδο-βράχο του κτιρίου βρέθηκε κεραμική υστεροβυζαντινών και μεταβυζαντινών χρόνων ανακατεμένη. Την ίδια εικόνα έδωσε και το πηγάδι, όπου μέχρι τον πυθμένα βρέθηκαν μεταβυζαντινά όστρακα. Μετά το μπάζωμα κτίσθηκαν στο χώρο του αλσυλλίου σπίτια, τα οποία με τη σειρά τους καταστράφηκαν από πυρκαϊά κατά τα τέλη του περασμένου αιώνος. Στα ανώτερα στρώματα της ανασκαφής βρέθηκαν σε μεγάλες ποσότητες καμένα οικοδομικά υλικά, στάχτες, κάρβουνα, μαυρισμένα αγγεία, λειωμένα γυαλιά και μέταλλα.

Είναι κοινός τόπος στη βιβλιογραφία ότι οι βυζαντινές πόλεις είχαν πολλά μοναστήρια και ότι αυτά αποτελούσαν συχνά το κέντρο μιας γειτονιάς[33]. Ιδρύματα με σχετικά μεγάλη έκταση μέσα σε πόλεις ή οικισμούς –πλην της Βασιλευούσης βεβαίως– ήταν μάλλον σπάνια[34], ενώ φαίνεται

σ. 64, εικ. 51. Kl. Gallas κ.ά., ό.π., σ. 245, σχέδ. 201, σ. 264, σχέδ. 220. Διαφορετικό αριθμό αψιδωμάτων σε κάθε πλευρά: Δημητροκάλλης, Δίκογχοι, ό.π., σ. 95, εικ. 132 και Kl. Gallas κ.ά., ό.π., σ. 282, εικ. 239, σ. 264, εικ. 220.

30. Τα περισσότερα από τα μνημεία αυτά χρονολογούνται στους υστεροβυζαντινούς αιώνες. Το φαινόμενο δεν λείπει και από τη μεταβυζαντινή ναοδομία: Δ. Βασιλειάδης, Αι επιπεδόστεγοι μεταβυζαντιναί βασιλικαί των Κυκλάδων, ΕΕΚΜ, Β΄ (1962), σ. 3-342, σποραδικά.

31. Λακωνία, Τρίκαλα, Κυκλάδες, ύπαιθρος Κρήτης, Ρόδου, Αττικής, Κύθηρα.

32. Σύνοψη των προβλημάτων της έρευνας της παλαιολόγειας αρχιτεκτονικής, των μνημείων και της βιβλιογραφίας, βλ. Ch. Bouras, Byzantine Architecture in the Middle of the 14th century, Dečani et l'art byzantin au milieu du XIVe siècle, Beograd 1989, σ. 47-54 και Ousterhout, Architecture, σ. 75-91.

33. C. Mango, Byzantine Architecture, N. York 1976, σ. 198. Ο ίδιος, Βυζάντιο, η Αυτοκρατορία της Νέας Ρώμης, Αθήνα 1988, σ. 143. Ch. Bouras, City and Village, Urban Design and Architecture, JÖB 31/2 (1981), σ. 646-647. M. Angold, The Shaping of the Medieval Byzantine "City", ByzF X (1985), σ. 11.

34. Δεν υπάρχουν στοιχεία για πραγματικά μεγάλα σε έκταση μοναστήρια μέσα σε πόλεις. Υποθέτουμε ότι ο κανόνας ήταν ένα μάλλον μέτριο σε έκταση μοναστήρι και οι εξαιρέσεις ήταν σπάνιες. Μεγάλη –για τα βυζαντινά δεδομένα– έκταση κατελάμβαναν μονές στην ύπαιθρο, όπως ο Όσιος Λουκάς στη Φωκίδα και το Δαφνί στην Αττική. Η Παρηγορή-

πως ο κανόνας για τις βυζαντινές πόλεις ήταν ιδρύματα με κάποια «μέση» ή «μικρή» έκταση και ένα «συνηθισμένο» αριθμό μοναχών[35]. Σε μικρά κτίσματα της υπαίθρου μπορούσαν να ασκητέψουν ερημίτες ή αναχωρητές χωρίς την οργάνωση του κοινοβίου[36], αλλά δύσκολα η αρχαιολογική έρευνα μπορεί να εντοπίσει μικρά ολιγάνθρωπα μοναστήρια στις πόλεις. Οι μεταβυζαντινοί αιώνες δίνουν μερικά ενδιαφέροντα παραδείγματα «ιδρυμάτων» που δεν είναι ούτε ενοριακές εκκλησίες ούτε παρεκκλήσια ούτε μοναστήρια με το κλασικό περιεχόμενο των όρων, αλλά πάντως προσφέρουν τη δυνατότητα να μονάσουν λιγοστοί άνθρωποι μέσα σε μια πόλη με τρόπο οργανωμένο ή «ιδιόρρυθμο»[37]. Εκτός από τα μετόχια μεγάλων μονών με ή χωρίς ναό/παρεκκλήσι/εκκλησίδιο αναφέρονται μοναστηριακά κοιμητήρια – μετόχια με μοναχούς, κελλιά μεμονωμένα, κελλιά με κήπο, κελλιά ενοριακών ναών, παρεκκλήσια, παρεκκλήσια ενοριακών ναών ή μονών, διάφορα προσκτίσματα ναών[38] όπου μπορούσαν να ασκητέψουν ένας ή δύο μοναχοί. Προκειμένου να μονάσει κανείς μέσα σε μία πόλη μπορούσε να καταφύγει ακόμη και στον όροφο ενός καμπαναριού[39]. Πως λειτουργούσε ο ιδιότυπος αυτός μοναχισμός στις πόλεις είναι κάτι στο οποίο δεν αναφέρονται οι πηγές και η βιβλιογραφία[40].

Πόσο μπορεί η εικόνα αυτή να απηχεί τη βυζαντινή πραγματικότητα; Οι αιώνες μοναστηριακής ζωής της Τουρκοκρατίας ενδέχεται να λειτουργούν ως παραμορφωτικός φακός, αλλά υποθέτουμε ότι στο βάθος διακρίνεται το βυζαντινό πρωτότυπο έστω και αρκετά θολό. Πιστεύουμε δηλαδή ότι κατά τη διάρκεια των βυζαντινών αιώνων υπήρχαν μέσα στις πόλεις αρκετά «ιδιόρρυθμα» –στη λειτουργία και στη μορφή– μονύδρια με έναν-δύο μοναχούς. Για τη λειτουργία αυτών των μονυδρίων, για την επίδραση στην αρχιτεκτονική τους, για τη μορφή και για τη θέση τους

τισσα στην Άρτα είχε την έκταση μιας μικρής γειτονιάς αλλά βρισκόταν στις παρυφές της βυζαντινής πόλεως (Α. Ορλάνδος, Η Παρηγορήτισσα της Άρτης, εν Αθήναις 1963, εικ. 6 και Β. Παπαδοπούλου, Νέα αρχαιολογικά στοιχεία για την βυζαντινή πόλη της Άρτας: Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου (Άρτα, 27-31 Μαΐου 1990), Αθήνα 1992, σ. 389). Οι Μονές Αγίου Ιωάννου Θεολόγου στην Πάτμο και Παναγίας Κοσμοσωτείρας στις Φέρες αποτέλεσαν τον πυρήνα για την ανάπτυξη ενός μεταγενεστέρου οικισμού.

35. Παρατηρήσεις για τον «πληθυσμό» των βυζαντινών μονών, βλ. P. Charanis, The Monk as an Element of Byzantine Society, DOP 25 (1971), σ. 69-74. Ειδικά για την υστεροβυζαντινή περίοδο, βλ. A. Bryer, The Late Byzantine Monastery in Town and Countryside, Studies in Church History 16 (1979), σ. 225 και σποραδικά.

36. R. Morris, Monasteries and Their Patrons in the Tenth and Eleventh Centuries, ByzF X (1985), σ. 207-208. D. Papachryssanthou, La vie monastique dans les campagnes byzantines du VIIIe au XIe siècle, Byzantion 43 (1973), σ. 163-166, 171. C. Mango, Βυζάντιο, η Αυτοκρατορία της Νέας Ρώμης, Αθήνα 1988, σ. 141.

37. Με τον όρο «*ιδιόρρυθμος*» εδώ νοείται τρόπος μοναχικής ζωής που δεν υπακούει στους καθιερωμένους κανόνες μοναχισμού, αλλά ακολουθεί τρόπους, τύπους, σχήματα έξω από τα παραδεδομένα μοναστικά συστήματα, τα οποία ανεγνώριζε η επίσημη εκκλησία και δεν νοείται σε καμμία περίπτωση το γνωστό ιδιόρρυθμο σύστημα μοναχισμού.

38. Π. Παπαγεωργίου, Αι Σέρραι και τα προάστεια τα περί τας Σέρρας και η Μονή Ιωάννου του Προδρόμου, BZ 3 (1894), σ. 246-256. Σ. Ξενόπουλος, Δοκίμιον ιστορικής τινος περιλήψεως της ποτε αρχαίας και εγκρίτου Ηπειρωτικής Πόλεως Άρτης και της ωσαύτως νεωτέρας Πόλεως Πρεβέζης, εν Αθήναις 1884, σ. 137-149, 152-176. Λ. Βρανούσης, Ιστορικά και τοπογραφικά του μεσαιωνικού κάστρου των Ιωαννίνων, Χαριστήριον εις Α. Κ. Ορλάνδον, τ. Δ΄, Αθήναι 1967-68, σ. 472-473.

39. Λ. Βρανούσης, ό.π., σ. 492.

40. Στο τυπικό της Μονής Προδρόμου Σερρών αναφέρεται από τον κτίτορα της μονής μετόχι της στις Σέρρες: «τράπεζαν καί ὅσα ἄλλα χρειώδη καί ἀναγκαῖα τῇ μονῇ ἐποικοδομήσας καί πρό πάντων τειχίῳ ταύτην περικυκλώσας» (A. Guillou, Les archives de Saint-Jean-Prodrome sur le mont Ménécée, Paris 1955, σ. 165[42-45]). Νομίζουμε ότι ο κτίτωρ επιμένει στην αναφορά της τραπέζης και δίνει έμφαση στην κατασκευή του περιβόλου (έργα λίγο-πολύ απαραίτητα και αυτονόητα για κάθε κοινόβιο), όχι μόνον γιατί θέλει να αναφερθεί με ακρίβεια στο έργο του αλλά και γιατί με τον τρόπο αυτό το αντιδιαστέλλει με τους ταπεινούς ναΐσκους των πόλεων, οι οποίοι «φιλοξενούσαν» μοναστές χωρίς να διαθέτουν τα κτίσματα, τα οποία θεωρούνται από την έρευνα απαραίτητα για ένα μοναστηριακό συγκρότημα.

Η στιχυολόγηση παραδειγμάτων ελασσόνων «μοναστικών ιδρυμάτων» μεταβυζαντινών αιώνων είναι εντελώς περιστασιακή. Η συστηματική διερεύνηση σχετικών πηγών βυζαντινών και μεταβυζαντινών χρόνων είναι εντελώς έξω από τις προθέσεις των γραφόντων.

μέσα στη βυζαντινή πόλη η αρχαιολογική έρευνα δεν γνωρίζει σχεδόν τίποτε – τουλάχιστον από όσο είναι σε μας γνωστό. Το κτίριο που ανασκάφηκε στο Διδυμότειχο φαίνεται να ανήκει στην κατηγορία αυτών των «ιδρυμάτων».

Δύο λαξευτοί τάφοι βρέθηκαν κάτω από το μεσαίο (Πίν. 67 α) και δυτικό (Πίν. 70 δ) αψίδωμα της βόρειας πλευράς (Σχέδ. 2). Έχουν βάθος 0,80 και 0,90 μ., μήκος 1,80 και 1,85 μ. και πλάτος 0,70 και 0,65 μ. αντίστοιχα. Και στους δύο τάφους σε ύψος περίπου 0,05-0,10 μ. πάνω από τον πυθμένα τους διαμορφώνεται πατούρα, της οποίας οι γωνίες στη δυτική πλευρά του τάφου στρογγυλεύονται, ενώ τα τοιχώματα στο ίδιο σημείο δεν διαμορφώνονται κατακόρυφα, αλλά παρουσιάζουν κλίση. Το αποτέλεσμα είναι ότι ο τάφος παίρνει, σε γενικές γραμμές βέβαια, τη μορφή των λεγομένων ανθρωποσχήμων (Πίν. 70 δ). Πατούρα και παρεμφερής διαμόρφωση υπάρχει επίσης και στον τάφο του μεσαίου αψιδώματος, ο οποίος βρέθηκε κενός. Ο δυτικός τάφος περιείχε τρεις ταφές και ανακομιδές δύο άλλων. Οι νεκροί βλέπουν προς την ανατολή και έχουν τα χέρια σταυρωμένα στο στήθος (Πίν. 70 γ). Οι δύο παλαιότεροι βρέθηκαν σε καλή κατάσταση. Μαζί με τον νεότερο, που βρέθηκε μέχρι τη λεκάνη, υπήρχαν τα οστά των δύο ανακομιδών. Ο νεότερος αυτός νεκρός καλυπτόταν με τέσσερις στρωτήρες, τοποθετημένες ανά δύο (καλυβίτης), ενώ ο αρμός στην κορυφή του ζεύγους που κάλυπτε το άνω μέρος του σώματος, σκεπάστηκε με καλυπτήρα (Πίν. 70 β). Καρφιά ή υπολείμματα ξύλου δεν βρέθηκαν: ούτε φέρετρα χρησιμοποιήθηκαν (ήταν περιττά εξάλλου) ούτε οι νεκροί καλύφθηκαν με σανίδες ή πλάκες.

Μέσα στο κτίριο βρέθηκε ένας ακόμη τάφος (Πίν. 67 α, 69 β), μπροστά από το ανατολικό αψίδωμα της νότιας πλευράς. Ο μικρόσωμος νεκρός τοποθετήθηκε σε ρηχό λάξευμα του βράχου. Ο τάφος δεν μπορεί να χαρακτηρισθεί «λάκκος», γιατί ο νεκρός βρίσκεται μέσα σε κάποιο είδος λαξευμένης «θήκης», αλλά και αν θεωρηθεί λαξευτός διαφέρει αισθητά από τους δύο λαξευτούς τάφους των αψιδωμάτων της βόρειας πλευράς.

Δύο τάφοι έξω από τη βόρεια πλευρά του κτιρίου (κοντά στο δυτικό άκρο) είναι λακκοειδείς. Οι νεκροί βλέπουν προς την ανατολή και έχουν τα χέρια σταυρωμένα στο στήθος, πιάνοντας με το ένα τον αγκώνα του άλλου. Ο ένας ακουμπά το κεφάλι σε μικρή υπερύψωση του βράχου· το κρανίο πλαισιώνεται από δύο πέτρες. Ένας ακόμη τάφος βρέθηκε σε κακή κατάσταση κοντά στη νοτιοδυτική γωνία του κτιρίου.

Η πρώτη ταφή έξω από τον βόρειο τοίχο του κτιρίου πραγματοποιήθηκε μέσα σε διαταραγμένη επίχωση: επικρατούν εφυαλωμένα όστρακα βυζαντινών χρόνων, αλλά δεν λείπουν και μεταβυζαντινά ευρήματα. Επομένως, η ταφή δεν μπορεί να χρονολογηθεί με ασφάλεια στους βυζαντινούς χρόνους. Αντίθετα, η δεύτερη ταφή πραγματοποιήθηκε μέσα σε υστεροβυζαντινή επίχωση και επομένως δεν αποκλείεται να χρονολογείται στην τελευταία βυζαντινή περίοδο. Οι ταφές του λαξευτού τάφου του εσωτερικού είναι πιθανώς υστεροβυζαντινών χρόνων: ανάμεσα στους νεκρούς βρέθηκαν ορισμένα εφυαλωμένα υστεροβυζαντινά όστρακα (α΄ μισό 14ου αι.) αλλά και μερικά αδιάγνωστης χρονολογήσεως. Παλαιότερη από την κατάχωση του κτιρίου είναι η ταφή μπροστά από το ανατολικό αψίδωμα της νότιας πλευράς· καλυπτόταν με το στρώμα των σπαραγμάτων και κονιαμάτων που κάλυπταν όλο το εσωτερικό.

Τελευταία παρατήρηση σχετική με τις ταφές: η συνύπαρξη –σχεδόν άμεση επαφή– πηγαδιού και τάφου δεν τεκμηριώνει μια εξαιρετική μέριμνα για την υγιεινή· αντίθετα, δείχνει πλήρη αδιαφορία ή άγνοια στοιχειωδών κανόνων υγιεινής γνωστών κατά τους βυζαντινούς χρόνους.

Στην πεδινή έκταση μπροστά από το κάστρο, ανάμεσα στη ρωμαϊκή Πλωτινούπολη και το Διδυμότειχο, απλωνόταν μεγάλο νεκροταφείο, το οποίο χρησιμοποιήθηκε πιθανώς κατά τα υστερορωμαϊκά και παλαιοχριστιανικά χρόνια από τους κατοίκους της Πλωτινουπόλεως και κατά την τουρκοκρατία από τους κατοίκους του Διδυμοτείχου, αλλά δεν είναι γνωστό αν χρησιμοποιήθηκε και κατά τους βυζαντινούς χρόνους. Η περιοχή αυτή έμεινε αδόμητη μέχρι τις μέρες μας, οπότε άρχισε να καταλαμβάνεται από δημόσια κτίρια. Σκόρπιες ταφές πραγματοποιούνταν επίσης αμέσως έξω από τα τείχη του κάστρου, όπου το επέτρεπε η διαμόρφωση του εδάφους, στο διάδρομο

ανάμεσα στα τείχη και το προτείχισμα: στο μεσοπύργιο διάστημα 10-11 διαπιστώθηκαν ταφές βυζαντινών χρόνων. Μέσα στη βυζαντινή πόλη νεκροί ενταφιάσθηκαν γύρω ή μέσα στην Αγία Αικατερίνη –ταφικό παρεκκλήσιο κατά τον μελετητή της εκκλησίας[41]– και στο παρεκκλήσιο δίπλα στη Μητρόπολη του Αγίου Αθανασίου[42], αλλά προς το παρόν δεν έχει διευκρινισθεί σε ποιες ακριβώς περιόδους.

Η ταφή των νεκρών στους ρωμαϊκούς και παλαιοχριστιανικούς αιώνες γινόταν έξω από τις πόλεις. Για την τήρηση αυτής της αρχής φρόντιζαν και η κεντρική εξουσία και οι πόλεις[43]. Η κατά καιρούς έκδοση απαγορευτικών διατάξεων δείχνει ότι εκτός από το αρχαίο έθος (ταφή εκτός των τειχών) υπήρχε και μία αντίθετη πρακτική (που επιβεβαιώνεται και από αρχαιολογικά ευρήματα)[44], πρακτική η οποία στα μεσοβυζαντινά χρόνια ήταν πλέον καθεστώς που είχε αναγνωρισθεί και νομοθετικά[45]. Η πραγματικότητα μιας βυζαντινής «πόλεως» άφηνε πολλά περιθώρια για αυτό. Η μορφή, η οργάνωση και η ιδεολογία της επέτρεπαν την ταφή μέσα από τον περίβολο των τειχών ή πολύ κοντά και τριγύρω από τα σπίτια του ατείχιστου οικισμού[46]. Διαθέσιμοι χώροι προσφέρονταν αρκετοί: αρχαία ερείπια, ακατοίκητες περιοχές ανάμεσα στις γειτονιές, οι εκκλησίες και τα προαύλιά τους και τα μοναστήρια[47]. Ορισμένα τυπικά απαγόρευαν τον ενταφιασμό οποιουδήποτε λαϊκού (και μοναχών καμιά φορά) μέσα στο μοναστήρι ή περιελάμβαναν σχετικές ρυθμίσεις (αν και ο ενταφιασμός ήταν κάτι που μπορούσε άλλοτε να γίνει αντικείμενο διαπραγματεύσεων ή άλλοτε να αποτελεί εξαίρεση στον κανόνα[48]) κατά κανόνα όμως ταφές γίνονταν και μέσα στο καθολικό και μέσα στον περίβολο της μονής[49].

Η περίπτωση των ταφών του μονυδρίου του Διδυμοτείχου εντάσσεται πλήρως στην εικόνα που έχει διαμορφωθεί για τις ταφές στις βυζαντινές πόλεις.

Καβάλα, Απρίλιος 1994

Ε. ΠΑΠΑΘΕΟΦΑΝΟΥΣ-ΤΣΟΥΡΗ
Κ. ΤΣΟΥΡΗΣ

41. Ousterhout, Didymoteicho, σ. 431. Ο ίδιος, ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 471-474. Βυζαντινοί τάφοι γύρω από την εκκλησία.

42. Ν. Βαφείδης, Εκκλησίαι, σ. 236, 239. Ανακομιδές σε «οστεοφυλάκιο» στο εσωτερικό του μνημείου.

43. Φ. Κουκουλές, Βυζαντινών βίος και πολιτισμός, τ. Δ΄, εν Αθήναις 1951, σ. 186-187. G. Dagron, Le Christianisme dans la ville byzantine, DOP 31 (1977), σ. 11-14. Ν. Εμμανουηλίδης, Το δίκαιο της ταφής στο Βυζάντιο, Αθήνα 1989, σ. 176-181.

44. G. Dagron, ό.π., σ. 13-19. Ν. Εμμανουηλίδης, ό.π., σ. 182-184. Ε. Μαρκή, Το τέλος της αρχαιότητας και η εισαγωγή των νεκρών στην πόλη, 10ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Περιλήψεις Ανακοινώσεων, Αθήνα 1990, σ. 41.

45. Φ. Κουκουλές, ό.π., σ. 186. G. Dagron, ό.π., σ. 14. Ν. Εμμανουηλίδης, ό.π., σ. 185-186.

46. G. Dagron, ό.π., σ. 11-19. Ch. Bouras, ό.π., σ. 647-648. Ν. Εμμανουηλίδης, ό.π., σ. 183-185. Κυρίως: N. Laskaris, Monuments funeraires Paleochrétiens (et Byzantins) de la Gréce, Thèse de Doctorat, τ. I και II, Paris 1991, ο ίδιος, σ. 90-293.

47. Πρόχειρα, βλ. τα ακόλουθα δημοσιεύματα: Ε. Μαρκή, ό.π., σ. 41-42. G. Dagron, ό.π., σ. 16-19. Δ. Μακροπούλου, Από το υστεροβυζαντινό νεκροταφείο της Μονής Βλατάδων, Η Θεσσαλονίκη 1 (1985), σ. 291-296. Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, Η ανασκαφή στη βασιλική του Μουσείου Φιλίππων, ΑΕΜΘ 2 (1988), σ. 412-413. Χ. Μπακιρτζής, Ανασκαφή Πολυστύλου Αβδήρων, ΠΑΕ 1982, σ. 23-25. Ο ίδιος, Ανασκαφή Πολυστύλου Αβδήρων, ΠΑΕ 1983, σ. 16-19. R.M. Harrisson, Excavations at Saraçhane in Istanbul, τ. 1, Princeton, N. Jersey 1986, σ. 27. Δ. Πάλλας, Σαλαμινιακά, Γ, Οι τάφοι, ΑΕ 1950-1951, σ. 179-181. Ν. Εμμανουηλίδης, ό.π., σ. 183-185, 201-203, 219-223, 230-232. Α. Στρατή - Κ. Τσουρής, Σωστική ανασκαφή στο οικόπεδο της οδού Ι. Δραγούμη 21 στις Σέρρες, Μακεδονικά 28 (1992), σ. 352.

48. Ν. Εμμανουηλίδης, ό.π., σ. 187-205.

49. Α. Ορλάνδος, ό.π. (υποσημ. 17), σ. 146-148. Δ. Μακροπούλου, ό.π., σ. 294-296. Ε. Μαρκή, ό.π., σ. 41-42. Ν. Εμμανουηλίδης, ό.π. N. Laskaris, ό.π., σ. 129-166.

Summary

A PALAEOLOGAN 'MONYDRIO' IN THE KASTRO AT DIDYMOTEICHO

In a central, busy area of the fortified settlement of Didymoteicho, near the main gate to the Kastro, a building has been excavated with exterior dimensions of 9.60×5.30 m. On the inside, three niches were formed in the longer walls. The keystone of the arches of these niches is reckoned to have been at a height of c.1.90 m. above the bedrock, on which the building was founded. It is conjectured that there was an entrance in the south side of the building; the floor was formed on the bedrock, which was roughly dressed, though not over the entire interior (part of it was left unmodified); a well was dug into the rock below the west wall, and two tombs were dug beneath the central and west niches on the north side; a circular cutting was also found (perhaps intended to receive a pithos), a brick structure (possibly intended for storage purposes), and a shallow tomb dug at an oblique angle to the south-east corner of the building.

The building here published is conjectured to have been a two-storey-church – the katholikon of a [monydrio] and possibly its only building, and the ground floor was intended to secure the water-supply, and act as storage space and, finally, as the burial place of the few monks: tombs were also dug around the church. Examples of two-storey chuches are known in both middle Byzantine and late Byzantine architecture; the case of Didymoteicho differs from these on account of the –conjectured– multiplicity of uses. It is reckoned that the building will have reached a height of 8 metres, and is thought virtually certain that it was filled with rubble on the north side to a depth of 0.50 m, at the most 1.00 m.

No sanctuary apse has been found; it is not impossible that it was formed in the thickness of the east wall, or that it projected only slightly from this wall; it is also not impossible that there was no apse on the ground floor, but that one was formed on the upper floor on a [projection].

Vague morphological and excavational indications do not preclude a dating in the late Byzantine period. The fragments of wall-paintings that have been found are dated to the twenty years between 1310 and 1330, and point to a workshop of some pretensions (its precise origin cannot be determined), which followed the contemporary trends of Constantinopolitan painting. A date for the building in the first three decades of the 14th cent. may therefore be conjectured. This church was built by a provincial, local team with no pretensions: all the elements point to poverty. The exception to this picture of the monastery is the painting.

At some time, perhaps in the 18th cent., the church was demolished and the well filled with rubble, and houses were erected on the site which were completely destroyed by fire during last century.

On the basis of references in the post-Byzantine, and mainly modern sourches, the authors wonder whether this was not a kind of '[monydrio]', with a form and function that were not subject to the established rules of monasticism (we do not mean the wellknown idiorrhythmic system): a kind of 'foundation' to which one or two monks could withdraw –within the city– without their *askesis* requiring the foundation of a monastery, in the sense given this term by the official church.

E. PAPATHEOPHANOUS-TSOURI
K. TSOURIS

ΣΧΟΛΙΑ ΣΕ ΕΙΚΟΝΑ ΑΠΟ ΝΑΟ ΤΟΥ ΚΑΣΤΡΟΥ ΤΗΣ ΧΩΡΑΣ ΚΥΘΗΡΩΝ*

Στα πλαίσια του προγράμματος καταγραφής και περισυλλογής εικόνων και κειμηλίων από την 1η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στα Κύθηρα[1] με σκοπό τη συντήρηση και μελλοντική έκθεσή τους στο υπό ίδρυση εδώ και χρόνια χριστιανικό μουσείο στο νησί, έχουν εντοπιστεί αξιόλογα έργα τέχνης, κυρίως εικόνες, όχι παλαιότερες από το 16ο αι.[2] που σχετίζονται με την καλλιτεχνική παραγωγή της Κρήτης και των Επτανήσων. Ως γνωστόν μετά την τουρκική κατάκτηση της μεγαλονήσου, αρκετές κρητικές οικογένειες ποικίλης κοινωνικής προέλευσης[3] ζήτησαν καταφύγιο και στα Κύθηρα.

Ανάμεσα στις εικόνες επισημαίνουμε μία ενυπόγραφη του Εμμανουήλ Λαμπάρδου με στηθαίο Παντοκράτορα[4]. Εικόνα του αγίου Ιωάννη του Βαπτιστή με την υπογραφή: *κυρ Αγγέλου*[5], που ταυτίζεται με το ζωγράφο Άγγελο Ακοτάντο, υπήρχε μέχρι το τέλος περίπου του 17ου αι. στο ομώνυμο μοναστήρι στον Εκκρημνό[6], η τύχη της όμως πλέον αγνοείται.

Η εικόνα που εξετάζουμε δεν ανήκει στα ενυπόγραφα έργα. Προέρχεται από το ναό της Μυρτιδιώτισσας ή Παναγίας της Καστρινής στο Κάστρο της Χώρας Κυθήρων, που συγκαταλέγεται μεταξύ των δημόσιων καθολικών ναών, της όψιμης περιόδου της Βενετοκρατίας, σύμφωνα με έγ-

* Παρουσιάστηκε ως ανακοίνωση στο 13ο Συμπόσιο της ΧΑΕ. Βλ. Ελ. Γκίνη-Τσοφοπούλου, Σχόλια σε μια εικόνα από ναό του Κάστρου της Χώρας Κυθήρων, Δέκατο τρίτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης ΧΑΕ, Αθήνα, Απρίλιος 1993, Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, σ. 5.

Ευχαριστώ το Κέντρο Έρευνας της Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής τέχνης της Ακαδημίας Αθηνών και ειδικά τη συνάδελφο Ι. Μπίθα, τις συναδέλφους του Βυζαντινού Μουσείου Χρ. Μπαλτογιάννη, Φ. Καλαφάτη και τον καθηγητή του Πανεπιστημίου Κύπρου Δ. Τριανταφυλλόπουλο, γιατί βοήθησαν από την πλευρά τους, με διαφορετικό τρόπο ο καθένας, στη μελέτη μου.

1. ΑΔ 40 (1985), Χρονικά, σ. 82.

2. Εξαίρεση αποτελεί μεγάλων διαστάσεων εικόνα της παλαιολόγειας περιόδου με ολόσωμο τον Άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο, που πλαισιώνεται με σκηνές του βίου του, στη συλλογή της Ιεράς Μητροπόλεως Κυθήρων (ΑΔ 20 (1965), Χρονικά σ. 187, Πίν. 178 α).

3. Χρ. Μαλτέζου, Πρόσφυγες από την Κρήτη στα Κύθηρα, ΕΕΒΣ 39-40 (1972-73). Λειμών. Προσφορά εις τον καθηγητήν Ν. Β. Τωμαδάκην, σ. 518-526.

4. ΑΔ ό.π., υποσημ. 1, Πίν. 27 β. Η εικόνα φυλασσόταν στις αποθήκες του Αρχαιολογικού Μουσείου Κυθήρων. Παραδόθηκε στην 1η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, στα εργαστήρια της οποίας συντηρήθηκε (Φλ. Ασημάκου).

5. Η πιο σημαντική από τις ενυπόγραφες με το ίδιο θέμα είναι αυτή του Βυζαντινού Μουσείου. Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, Δύο εικόνες του Άγγελου και του Ανδρέα Ρίτζου στο Βυζαντινό Μουσείο, ΔΧΑΕ, περ. Δ΄ - τ. ΙΕ΄ (1989-1990), σ. 105 κ.ε.

6. Χρ. Μαλτέζου, Ειδήσεις για ναούς και μονές στα Κύθηρα από αρχειακές πηγές, Πρακτικά του Ε΄ Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου, τ. Ι, Αργοστόλι 1989, σ. 275 κ.ε. Μ. Χατζηδάκης, Έλληνες ζωγράφοι μετά την άλωση, τ. 1, Αθήνα 1987, σ. 147. Ν. Γ. Τσελέντη, Νέα στοιχεία για το ζωγράφο κυρ-Άγγελο, Ευφρόσυνον, Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη, τ. 2, Αθήνα 1992, σ. 621-622.

γραφα του ιστορικού αρχείου Κυθήρων[7]. Η ιδιαίτερη σημασία της εικόνας[8] (Πίν. 71) που θα μπορούσε να χρονολογηθεί στο α΄ μισό του 18ου αι., βρίσκεται στο πρωτότυπο εικονογραφικό θέμα της, το οποίο προσφέρεται για τη διατύπωση ορισμένων παρατηρήσεων γύρω από τα εικονιζόμενα και ό,τι αυτά μαρτυρούν για το συγκεκριμένο χώρο των Κυθήρων, βενετοκρατούμενο επί πέντε περίπου αιώνες. Είναι ζωγραφισμένη πάνω σε τέσσερις άνισου πλάτους σανίδες από ξύλο πεύκης κακής ποιότητας σε προετοιμασία από λεπτό στρώμα γύψου και οι διαστάσεις της είναι: 1,20×1,30 μ. Στην επάνω πλευρά έφερε πιθανώς επίστεψη[9], όπως διαπιστώνεται από αδιακόσμητη ζώνη, πλ. 0,07 μ., και λευκό φυτικό κόσμημα ρυθμού ροκοκό που σώζει στις γωνίες. Σε δίχρωμο κάμπο, γαλάζιο στο μεγαλύτερο μέρος της εικόνας και ανοικτό ρόδινο κάτω που υποδηλώνει το έδαφος εικονίζονται δύο ολόσωμοι άγιοι αριστερά και δεξιά ομοιώματος οχυρωμένης πολιτείας σε μικρογραφία, τοποθετημένης σε δεσπόζουσα θέση στο κέντρο του πίνακα, που ταυτίζεται με το Κάστρο της Χώρας Κυθήρων. Η ανωνυμία των δύο αγίων ήταν ένα πρόβλημα που κίνησε το ενδιαφέρον μας. Στον εικονογραφικό τύπο του προς τα δεξιά αγίου, αναγνωρίζουμε τον άγιο της δυτικής εκκλησίας Ρόκκο, προστάτη των πανωλόβλητων. Εικονίζεται σχεδόν μετωπικός με ελαφρά στροφή της κεφαλής προς τον αντικριστό στα δεξιά του άγιο· το πρόσωπο με λεπτά χαρακτηριστικά, μακριά κόμμωση με βοστρύχους, όπως ταιριάζει σε ερημίτη και έκφραση που φανερώνει καρτερικότητα, πλαισιώνεται με χρυσό φωτοστέφανο. Κρατεί με το δεξί χέρι μακρύ ραβδί οδοιπόρου και με το αριστερό ανασηκώνει τον κοντό γαλάζιο χιτώνα αποκαλύπτοντας το σημάδι της αρρώστιας, ψηλά στο εσωτερικό του μηρού· τμήμα υφάσματος που μοιάζει με θήκη κρέμεται από τη ζώνη που συγκρατεί το χιτώνα. Η ασκητική αμφίεση συμπληρώνεται από μανδύα ρόδινου χρώματος, πελερίνα βαθυπράσινη με δύο ισοσκελείς σταυρούς και ψηλά μαύρα υποδήματα που απολήγουν σε άσπρη φάσα πτυχούμενη με τη βοήθεια ωοειδούς χρυσού διακοσμητικού στοιχείου. Τον άγιο συντροφεύει κυνηγετικός σκύλος με κόκκινο περιλαίμιο.

Σύμφωνα με όσα παραδίδονται από μεταγενέστερα συναξάρια, ο άγιος Ρόκκος (1295-1325)[10], που η μνήμη του στο καθολικό εορτολόγιο τιμάται στις 16 Αυγούστου, μολονότι καταγόταν από ευγενή και εύπορη οικογένεια του Monpellier, μοίρασε την περιουσία του στους φτωχούς, ταξίδεψε ως προσκυνητής στη Ρώμη και εγκαταστάθηκε σ' ένα πανωλόβλητο χωριό των Απεννίνων την Piacenza, όπου ενδυνάμωνε και θεράπευε τους ασθενείς. Όταν σε σύντομο χρόνο, άρρωστος και ο ίδιος, αποσύρθηκε σε δάσος και περίμενε το θάνατο, άγγελος θεόσταλτος τον εμψύχωνε και κυνηγετικός σκύλος ενός ευγενούς της περιοχής τον κράτησε στη ζωή, φέρνοντάς του καθημερινά ψωμί, μέχρις ότου θεραπεύθηκε με θαύμα. Ένα ξύλινο αγαλματίδιο του τέλους του 14ου αι. στο Μουσείο της Grenoble θεωρείται ως η παλαιότερη απεικόνιση του αγίου[11]. Στο 15ο-16ο αι. απεικονίζεται μόνος ή σε πολυπρόσωπες συνθέσεις[12], συχνότερα όμως συνοδευόμενος από τον ά-

7. Ch. Maltezou, A Contribution to the Historical Geography of the Island during the Venetian Occupation, Essays in honor of Peter Charanis, Butgers University Press, 1980, σ. 162. Η ίδια, ό.π., σ. 274, σημ. 19, σ. 275, 284.

8. Συντηρήθηκε στα εργαστήρια της 1ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στην Αθήνα από τον ικανότατο συντηρητή Ι. Θωμά. Οι σημαντικότερες φθορές στη ζωγραφική επιφάνεια παρατηρήθηκαν στους αρμούς σύνδεσης των σανίδων και στις παρυφές· σε νεότερα χρόνια στην επάνω και κάτω πλευρά είχαν πρόχειρα καρφώσει πηχάκια εν είδει πλαισίων, που αφαιρέθηκαν με τις εργασίες συντήρησης.

9. Μ. Γ. Κωνσταντουδάκη, Μαρτυρίες ζωγραφικών έργων στο Χάνδακα, Θησαυρίσματα 12 (1975), σ. 67-68, σχετικά με ιδιότυπες ξύλινες κατασκευές που πλαισίωναν τις εικόνες.

10. Γενικά περί της εικονογραφίας και του βίου του, βλ. L. Reau, Iconographie de l'art chrétien, III, σ. 1155-1161. Lexicon der christlichen Iconographie, hrsg. von G. Kirschbaum u.a., VIII, σ. 275-278.

11. L. Reau, ό.π., σ. 1159.

12. B. Berenson, Italian Pictures of the Renaissance, London 1968, II, πίν. 654· III, πίν. 1288, 1367, 1746.

γιο Σεβαστιανό σε στάση ικεσίας προς την ένθρονη Παναγία, που δεσπόζει στο κέντρο της εικόνας[13]. Σε αρκετές βενετοκρητικές εικόνες του 15ου-17ου αι. εικονίζεται η Παναγία στον τύπο της Madre della Consolazione, της Οδηγήτριας ή Γαλακτοτροφούσας συνοδευομένη από τον άγιο Ρόκκο, συνήθως μόνο ή με άλλους αγίους[14].

Στην εικόνα των Κυθήρων η απεικόνιση περιλαμβάνει τα περισσότερα χαρακτηριστικά του εικονογραφικού τύπου με βασικό γνώρισμα την κίνηση που δηλώνει το σημάδι της πανώλης και λεπτομέρειες όπως το ψωμοσάκκουλο, τα ψηλά υποδήματα, ο κυνηγετικός σκύλος με το ψωμάκι στο στόμα, στοιχείο που παρουσιάζεται σπάνια και συνήθως όχι πριν από το 16ο αι.[15]. Μεγαλύτερη ομοιότητα με την εμφάνιση του αγίου στην εικόνα των Κυθήρων παρουσιάζουν απεικονίσεις του σε βενετοκρητικές εικόνες του Εθνικού Μουσείου της Ραβέννας, με αριθ. 99 και 107 στον κατάλογο του Pavan του 16ου και του 17ου αι. αντίστοιχα[16]. Μεταξύ άλλων εξίσου δημοφιλών για την προστασία που παρέχουν κατά της πανώλης δυτικών αγίων[17] όπως ο Σεβαστιανός, ο Αντώνιος, ο Αδριανός, ο Λάζαρος, ο Ρόκκος λατρεύτηκε ευρύτερα στην Ιταλία κυρίως από το 1485, έτος μετακομιδής των λειψάνων του στη Βενετία, όπου και ιδρύεται στα 1489 μεγαλοπρεπής ναός από τη θρησκευτική αδελφότητα των Battuti ή Fragellanti[18].

Η υιοθέτηση της λατρείας ενός ακόμη προστάτη αγίου κατά της πανώλης από τη Βενετία, συνδέεται άμεσα με τις συχνές δοκιμασίες, που υφίστατο η πόλη από τη λεγόμενη ασθένεια του μαύρου θανάτου, εξαιτίας των εμπορικών συναλλαγών της με την Ανατολή. Ανάλογη διάδοση πρέπει να έλαβε η λατρεία του και σε όλα τα βενετοκρατούμενα μέρη της Ανατολής και κυρίως στα λιμάνια με εμπορική και ναυτιλιακή κίνηση. Απόδειξη ότι στο Χάνδακα στα 1595, μετά τη φοβερή επιδημία (1592-1595), κτίστηκε οκταγωνική εκκλησία με τρούλο, αφιερωμένη στον άγιο (δεν σώζεται σήμερα, πυρπολήθηκε το 1898), μια δεύτερη βρίσκεται στα Χανιά[19], άλλες δύο μαρτυρούνται στη Χίο και στην Κορώνη[20], στη δε Κέρκυρα ο πρώτος ναός που αφιερώθηκε στον άγιο Σπυρίδωνα, ήταν στη συνοικία Sar(ro)occo (εκ του San Rocco), λόγω της λατρείας του αγίου[21].

Εικόνα του αγίου Ρόκκου των αρχών του 18ου αι. υπάρχει στη συλλογή Τσακύρογλου[22], στο Βυζαντινό Μουσείο, προερχόμενη από ιδιωτική συλλογή[23], καθώς και στο Μουσείο Σπετσών[24].

13. B. Berenson, ό.π., II, πίν. 680· III, πίν. 999, 1500, 1552.

14. Π. Βοκοτόπουλος, Εικόνες της Κέρκυρας, Αθήνα 1990, σ. 31. G. Pavan, Icone dalle collezioni del Museo Nazionale di Ravenna, αριθ. 59, 60, 65, 66, 67, 99, 100, 107. P. A. Martinelli, Le icone della collezione classense di Ravenna, Bologna 1982, σ. 185, αριθ. 99. A. Rizzi, Le icone bizantine e postbizantine delle chiese venetiane, Θησαυρίσματα 9 (1972), σ. 288, αριθ. 84. Επίσης, σε αρχειακές πηγές γίνεται μνεία για εικόνες με τον άγιο Ρόκκο στην Κρήτη, βλ. Μ. Γ. Κωνσταντουδάκη, ό.π., σ. 46 και Ν. Μ. Παναγιωτάκη, Η κρητική περίοδος του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου, Αθήνα 1986, σ. 18, σημ. 1.

15. B. Berenson, ό.π., II, πίν. 942· III, πίν. 258, 1480, 1580.

16. G. Pavan, ό.π.

17. L. Reau, ό.π., σ. 100, 1159.

18. Ι. Δημακόπουλος, Η εκκλησία του Αγίου Ρόκκου στα Χανιά, Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση, Α΄, Αθήνα 1979, σ. 257, όπου και πλούσια βιβλιογραφία περί της Scuola di S. Rocco και του κτιρίου της στη Βενετία με σπουδαίους πίνακες του Tiziano, Tintoretto κ.ά.

19. Ι. Δημακόπουλος, ό.π., σ. 257-267.

20. Ο ίδιος, ό.π., σ. 266, σημ. 31.

21. D. Triantaphyllopoulos, Die nachbyzantinischen Wandmalerei auf Kerkyra und der anderen Ionischen Inseln, Untersuchungen zur Konfrontation zwischen Ostkirchlicher und abendlandischer Kunst (15-18 Jahrhundert), 1 Band: Text, Miscellanea byzantina Monacensia 30 A, München 1985, σ. 283, σημ. 8.

22. Α. Κυρακατσάνη, Εικόνες Συλλογής Γ. Τσακύρογλου, Αθήνα 1980, σ. 252, αριθ. 198, όπου σημειώνεται με ερωτηματικό, είναι βέβαιο όμως ότι πρόκειται για τον άγιο.

23. Αδημοσίευτη. Πληροφορία της συναδέλφου του Βυζαντινού Μουσείου Φ. Καλαφάτη. Επίσης, στο κτίριο της Καθολικής Επισκοπής στα Φηρά Σαντορίνης μεγάλη εικόνα με ολόσωμο άγιο Ρόκκο και υπογραφή *Α. Βαρούχα*, Ρώμη 1920.

Από την άλλη μεριά ο ορθόδοξος πληθυσμός, όχι μόνον των βενετοκρατούμενων περιοχών, λόγω του μεγέθους του προβλήματος, είχε υιοθετήσει, ως προστάτες κατά της πανώλης, τους αγίους Σπυρίδωνα, Αθανάσιο[25], Χαράλαμπο, Γεώργιο[26] και φυσικά ορισμένους τοπικούς αγίους όπως τον Νικάνορα και τον άγιο Διονύσιο του Ολύμπου[27].

Στο αριστερό τμήμα της εικόνας στέκει ο δεύτερος άγιος ντυμένος το μοναχικό σχήμα σε στροφή τριών τετάρτων προς το κέντρο προσευχόμενος. Επενδύτης σε ζεστό κόκκινο χρώμα καλύπτει το μακρύ σταρόχρωμο ράσο· από τη ζώνη του κρέμεται κομποσχοίνι με μικρό ισοσκελή σταυρό· ανάλαβος και κουκούλιο σε χρώμα γαλάζιο, διάσημα του μεγάλου σχήματος, συμπληρώνουν τη μοναχική αμφίεση. Την ασκητική προέλευση του ανώνυμου αγίου με το βαθύ, ήρεμο, στοχαστικό βλέμμα, υπογραμμίζουν το λιπόσαρκο πρόσωπο, πλαισιωμένο με χρυσό φωτοστέφανο, η κοντή αραιή γενειάδα, η ξυρισμένη κορυφή της κεφαλής που απαντά σε μοναχούς της δυτικής εκκλησίας. Αφού αποκλείσαμε την ταύτιση με δυτικό άγιο, συνοδό του Ρόκκου ή με ορθόδοξο σχετιζόμενο με την πανώλη, ερευνήσαμε την πιθανότητα απεικόνισης του αγίου Θεοδώρου, προστάτη του νησιού. Ο άγιος Θεόδωρος που έζησε στα χρόνια του Ρωμανού Λακαπηνού (920-944) καταγόταν από την Κορώνη, χειροτονήθηκε διάκονος από τον επίσκοπο Άργους Θεόδωρο, μόνασε αρχικά στη Μονεμβασία και στη συνέχεια στα Κύθηρα για έντεκα μόνο μήνες, όπου και πέθανε το 922[28]. Στη μνήμη του αγίου, που τιμάται στις 12 Μαΐου, έχει αφιερωθεί ο μεγαλύτερος βυζαντινός ναός του νησιού, καθολικό του ομώνυμου μοναστηριού[29], ιδρυμένου στη θέση όπου μόνασε. Στο βίο του αγίου, στο συναξάριο και τις ακολουθίες, εξαίρονται οι θαυματουργές ιδιότητες, καθώς και η προστασία που παρείχε στους κατοίκους των Κυθήρων, εμπνέοντας πίστη, ώστε να είναι ικανοί να αποκρούουν κάθε επιδρομή, ακόμη και χωρίς όπλα, μόνο με πέτρες και ξύλα[30]. Εύλογη λοιπόν μπορεί να θεωρηθεί η παρουσία του τοπικού αγίου και προστάτη του νησιού στην εικόνα μας.

Αναζητώντας συγκριτικό υλικό σε μνημεία των Κυθήρων καταγράψαμε εικαστικές απεικονίσεις του αγίου Θεοδώρου σε τοιχογραφίες του 17ου-18ου αι. και σε μεταβυζαντινές εικόνες, κυ-

24. Αδημοσίευτη (Α.Μ. 298). Σημειώνεται με επιφύλαξη, διότι ένα μεγάλο τμήμα της εικόνας έχει καταστραφεί· ανήκει στις ιταλοκρητικές του 16ου-17ου αι. Ο άγιος Ρόκκος εικονίζεται δεξιά της Παναγίας Βρεφοκρατούσας και ο άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος αριστερά. Στο ύψος της κεφαλής του δυτικού αγίου λανθασμένη επιγραφή *Άγιος Παύλος*, γραμμένη προφανώς σε μεταγενέστερη εποχή.

25. D. Triantaphyllopoulos, ό.π., σ. 211.

26. Μ. Βασιλάκη, Εικόνα του Αγίου Χαραλάμπους, ΔΧΑΕ, περ. Δ΄- τ. ΙΓ΄ (1985-1986), σ. 252-253, σημ. 36-39.

27. Syndica Laourda, Quatre saints locaux de la Macédoine d'ouest et de l'Épire et leur iconographie, Actes du Ier Congrès International des études Balkaniques et sud-est Européennes, Sofia 1966, II, Sofia 1969, σ. 883 κ.ε.

28. Ν. Α. Οικονομίδης, Ο βίος του Αγ. Θεοδώρου Κυθήρων, Πρακτικά Γ΄ Πανιονίου Συνεδρίου, Α΄ εν Αθήναις 1967, σ. 264-291 και ειδικά, σ. 265, σημ. 2, όπου αναφέρονται τα περί Συναξαρίου και Ακολουθιών του αγίου. Επίσης, Μητροπολίτου Κυθήρων Μελετίου, Ακολουθία και παρακλητικός κανών του Οσίου πατρός Θεοδώρου του εν Κυθήροις, έκδοσις Ιεράς Μητροπόλεως Κυθήρων 1961, σ. 20 κ.ε. (επανέκδοση Μητροπολίτου Κυθήρων Ιακώβου, 1981). Judith Herrin, Byzantine Kythera, Excavation and Studies conducted by the University of Pensylvania Museum and the British School at Athens, εκδ. J. N. Coldstream - G. L. Huxley, London 1972, σ. 45-46. E. Malamut, Sur la route des saints byzantins, Παρίσι 1993, σ. 106-107, 288. Α. Λαμπροπούλου, Ο ασκητισμός στην Πελοπόννησο κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο, Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, Αθήνα 1994, σ. 35 κ.ε.

29. Γ. Μουλού, εφημερίς Κυθηραϊκή Δράσις 15-1-1960, Τα μεσαιωνικά μνημεία των Κυθήρων. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 194-195. Π. Βοκοτόπουλος, Η βυζαντινή τέχνη στα Επτάνησα, Κερκυραϊκά Χρονικά 15 (1970), σ. 169-170. Χρ. Μαλτέζου, Το χρονικό του Χειλά. Κοινωνικά και ιδεολογικά προβλήματα στα Κύθηρα του 15ου αι., Σύμμεικτα 8 (1980), σ. 15-25.

30. Ν. Α. Οικονομίδης, ό.π., σ. 290-291. Για τοπικούς αγίους, βλ. γενικά Δ. Σ. Σοφιανός, Οι βυζαντινοί άγιοι του ελλαδικού χώρου μέσα από τις πηγές και τα κείμενα, Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, Αθήνα 1993.

ρίως του 19ου αι. Παραθέτουμε όσα παραδείγματα μπορέσαμε να εντοπίσουμε σε τοιχογραφίες όπως: στο καθολικό του ομώνυμου μοναστηριού[31] (Πίν. 72 α), στους ναούς του Αγίου Αθανασίου[32] (Πίν. 72 β) και της Παναγίας Μεσοσπορίτισσας[33] Κάστρου Μυλοποτάμου (Πίν. 73 α), στον Άγιο Ιάκωβο στο Βούργο Κάστρου Χώρας[34] (Πίν. 73 β), στον Αρχιστράτηγο στα Αρωνιάδικα[35] (Πίν. 74 α), στον Άγιο Ιωάννη στα Τριφυλλιάνικα[36] (Πίν. 74 β), στην Αγία Βαρβάρα στα Κυπριωτιάνικα[37], στον Άγιο Θεόδωρο στον Σπαστήρα[38], στον Άγιο Θεόδωρο στους Καρβουνάδες[39]. Η παλαιότερη απεικόνιση του αγίου σε εικόνα, απ' όσο γνωρίζω, ήλθε στο φως τελευταία και βρίσκεται στο μοναστήρι του Αγίου Θεοδώρου. Από το ζωγραφιστό οικόσημο με παράσταση χερουβείμ στην κάτω δεξιά γωνία, χρονολογείται στις αρχές του 17ου αι. όταν τον επισκοπικό θρόνο των Κυθήρων κατείχε ο Διονύσιος Β΄ Κατηλιανός[40].

Από τις εικόνες του 19ου αι. εντοπίσαμε δύο στο ομώνυμο μοναστήρι και σε αρκετούς μεταβυζαντινούς ναούς, όπως στην Παναγία Κοντελετού και στην Αγία Ειρήνη στο Λειβάδι, στους Αγίους Αναργύρους στον Ποταμό, στον Άγιο Θεόδωρο στα Αλοϊζιάνικα με ασημοεπένδυση[41].

Με βάση τα προσωπογραφικά χαρακτηριστικά η ταύτιση του ανώνυμου αγίου της εικόνας μας

31. Η παράσταση βρίσκεται στο θεωρούμενο ως τάφο του αγίου, σε κόγχη αριστερά της κύριας νότιας εισόδου στο ναό και καλυπτόταν από παχύ στρώμα αιθάλης. Ο Π. Λαζαρίδης παραθέτει μόνο την επιγραφή που συνοδεύει την παράσταση του αγίου (ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 195), χωρίς να κάνει μνεία για απεικόνιση του αγίου, το ίδιο και οι παλαιότεροι μελετητές, Γ. Σωτηρίου, Κ. Πετρόχειλος κ.ά. Ο καθαρισμός της τοιχογραφίας έγινε πρόσφατα από το συντηρητή της 1ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Ν. Βάρδα, καθ' υπόδειξή μου. Ο άγιος εικονίζεται ημίσωμος, μετωπικός, κρατώντας στο αριστερό χέρι μικρογραφία κάστρου άτεχνα σχεδιασμένου και σταυρό στο δεξί. Επιγραφή: *ὁ Ἅγιος Θεόδωρος Φύλαξ καὶ προστάτης Κυθήρων.*

32. ΑΔ 21 (1966): Χρονικά σ. 23. Βόρειος τοίχος του ναού, κατά τα τρία τέταρτα μετωπικός, κρατά σταυρό στο δεξί χέρι και στην παλάμη του αριστερού μικρογραφία Κάστρου. Επιγραφές: *Ἅγιος Θεόδωρος ὁ Κυθήρων*, κάτω αριστερά: *Λύσις τῆς δούλης τοῦ Θεοῦ Στα μάτας Μαλά νενας.*

33. Ό.π., σ. 24. Νότιος τοίχος του ναού, ημίσωμος, κρατά με το δεξί χέρι σταυρό, στην παλάμη του αριστερού μικρογραφία Κάστρου. Επιγραφή: *Ἅγιος Θεόδωρος νήσου Κυθύρας.*

34. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά σ. 184. Βόρειος τοίχος του ναού, ημίσωμος, κρατά με το δεξί χέρι σταυρό, στην παλάμη του αριστερού μικρογραφία Κάστρου, επιγραφή εξίτηλη: *ὁ Ἅγιος Θεόδωρος [Κυθήρων].*

35. Ό.π., σ. 194, ο ναός φέρει κτητορική επιγραφή με χρονολογία 1624. Βόρειος τοίχος ναού, σε προτομή, κρατά με το δεξί χέρι σταυρό, στην παλάμη του αριστερού μικρογραφία κάστρου, που προσομοιάζει με ναόσχημο κτίσμα. Επιγραφή: *ὁ Ἅγιος Θεόδωρος Νήσου Κηθήρων*, στο κάτω μέρος: *δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Θεοδώρου ἀρόνι ἀμήν.*

36. Ό.π., σ. 198. Βόρειος τοίχος του κυρίως ναού, ολόσωμος κρατά σταυρό στο δεξί χέρι, στην παλάμη του αριστερού μικρογραφία Κάστρου.

37. ΑΔ 42 (1987), Χρονικά, σ. 114-115, όπου σημειώνεται μόνο το αρχικό στρώμα τοιχογράφησης, πιθανώς του 13ου αι. Ο άγιος εικονίζεται στο κτιστό τέμπλο, ημίσωμος, κρατά σταυρό στο δεξί χέρι και μικρογραφία Κάστρου στην παλάμη του αριστερού.

38. Αδημοσίευτη παράσταση του αγίου στο κτιστό τέμπλο.

39. Αδημοσίευτη. Ιδιωτική εκκλησία όπου δεν μας επετράπη η είσοδος. Διακρίνουμε παράσταση του αγίου στο βόρειο τοίχο.

40. Ο άγιος εικονίζεται ολόσωμος με σταυρό στο δεξί και στην παλάμη του αριστερού μικρογραφία Κάστρου. Εικάζουμε ότι παραγγελιοδότης της εικόνας (ίσως προέρχεται από το αρχικό τέμπλο του Καθολικού, αν και οι διαστάσεις της έχουν αλλοιωθεί, αφού έχει κοπεί σ' όλες τις πλευρές) ήταν ο Επίσκοπος Διονύσιος Β΄ Κατηλιανός, από ευγενή οικογένεια της Ζακύνθου, που το οικόσημό του αποτελείτο από παράσταση χερουβείμ. Κατερ. Κυριακού, Προσωπογραφίες Επισκόπων Κυθήρων, Πρακτικά του Γ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Γ΄, Αθήνα 1987-1988, σ. 185 κε.

41. Σε όλες τις εικόνες ακολουθείται ο εικονογραφικός τύπος του αγίου με σταυρό στο δεξί χέρι και μικρογραφία Κάστρου στο αριστερό. Αξίζει να σημειωθεί ότι στο διαδεδομένο στα μεταβυζαντινά χρόνια τύπο, εικονίζεται ο άγιος Θεόδωρος και στο εξώφυλλο του φυλασσόμενου στην ομώνυμη μονή των Κυθήρων κώδικα του *Πανιερωτάτου Λογιωτάτου ΚΥ ΚΥ ΚΥΡ ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΛΕΒΟΥΝΗ ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΚΥΘΗΡΩΝ* του έτους 1729. Ευχαριστώ τον πανοσιότατο Αρχιμανδρίτη Ιάκωβο Γιοσάκη, ιεροκήρυκα της Ι. Μητροπόλεως Κυθήρων για την μόλις πρόσφατα υπόδειξη του κώδικα.

με τον τοπικό άγιο Θεόδωρο δεν παρουσιάζει δυσκολία. Όπως διαπιστώνεται από τα παραδείγματα, την όψιμη περίοδο της Βενετοκρατίας, από το 17ο αι. και μετά, ο άγιος Θεόδωρος εικονίζεται με τα διάσημα του μεγάλου σχήματος, μετωπικός, ολόσωμος, κατά τα 3/4 ή σε προτομή, τις περισσότερες φορές tonsatus, με κοντά καστανά μαλλιά που αφήνουν ακάλυπτα τα αυτιά και κοντό γένι. Κρατεί σταυρό ευλογίας με το δεξί χέρι και μικρογραφημένη απεικόνιση κάστρου με τη σημαία της Γαληνοτάτης στο αριστερό, που αφορά σε όλες τις περιπτώσεις το Κάστρο της Χώρας Κυθήρων[42]. Οι επιγραφές: *Άγιος Θεόδωρος ο Κυθήρων* ή *Άγιος Θεόδωρος νήσου Κυθήρας*, ή *Άγιος Θεόδωρος φύλαξ και προστάτης Κυθήρων*, συνοδεύουν κατά κανόνα την παράσταση.

Η υιοθέτηση του συγκεκριμένου εικονογραφικού τύπου φανερώνει, νομίζω, δυτική επίδραση και παρεκκλίνει από το βυζαντινό πρότυπο που αντιπροσωπεύεται στα Κύθηρα με δύο παραδείγματα απ' όσο γνωρίζω: το πρώτο και παλαιότερο σε τοιχογραφία τέμπλου στο Σπήλαιο της Αγίας Σοφίας Μυλοποτάμου των αρχών του 13ου αι. με την επιγραφή: ο *Άγιος Θεόδωρος ο Κηνθίρας*[43], το νεότερο στο δυτικό αψίδωμα του βόρειου τοίχου του Αγίου Νικολάου της Γωνίας των αρχών του 15ου αι.[44] (Πίν. 75 α). Στο σπήλαιο και στη Γωνία ο άγιος εικονίζεται ως νέος ασκητής, ολόσωμος, μετωπικός με το μοναχικό σχήμα, αδρά χαρακτηριστικά, κοντή γενειάδα, μαλλιά που αφήνουν ακάλυπτα τα αυτιά και κατεβαίνουν στο μέτωπο· κρατεί σταυρό στο δεξί χέρι και σεβίζει με το αριστερό. Με τα ίδια χαρακτηριστικά εμφανίζεται σε στηθάριο, στον Άγιο Πέτρο Γαρδενίτσας με την επιγραφή: *Θεόδωρος ο Κυθηριώτης*, των αρχών του 13ου αι.[45]. Στην πρώιμη μεταβυζαντινή περίοδο (τέλη του 15ου αι. - αρχές του 16ου αι.) ακολουθείται ο εικονογραφικός τύπος των βυζαντινών χρόνων με μία μικρή παραλλαγή. Παράδειγμα η αρκετά φθαρμένη παράσταση του αγίου Θεοδώρου με εξίτηλη επιγραφή: *Θεόδωρος νήσου Κινθύρας*, στο νότιο τοίχο του ναού του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου Κάστρου Μυλοποτάμου[46], όπου ο άγιος κρατεί στο αριστερό χέρι κλειστό βιβλίο.

Διατυπώνουμε την υπόθεση, σε μια πρώτη προσέγγιση του θέματος, μήπως ο εικονογραφικός τύπος των χρόνων της όψιμης Βενετοκρατίας που θυμίζει παραστάσεις κτητόρων να κρατούν ομοίωμα μοναστηριού ή εκκλησίας[47], διαμορφώθηκε στο εκκλησιαστικό και ειδικότερα στο μονα-

42. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε εικόνα του 19ου αι. –κατά την περίοδο της Αγγλοκρατίας– από την Αγία Ειρήνη στο Λειβάδι, η κόκκινη σημαία που ανεμίζει στο Κάστρο φέρει το έμβλημα του Ηνωμένου Βασιλείου. Στις σύγχρονες εικόνες του αγίου οι ζωγράφοι διατηρούν απλά το κόκκινο χρώμα μιας εκφυλισμένης σημαίας, συνήθως χωρίς έμβλημα. Όσον αφορά στην απεικόνιση του Κάστρου της Χώρας, σε μια περίπτωση, συγκεκριμένα στον Άγιο Ιωάννη στα Τριφυλλιάνικα (ό.π., υποσημ. 36) περιλαμβάνει και την τειχισμένη προς τα βόρεια επέκτασή του, το λεγόμενο Μέσα Βούργο.

43. Π. Βοκοτόπουλος, ό.π., υποσημ. 29, σ. 165-166, με παλαιότερη βιβλιογραφία. Οι τοιχογραφίες έχουν χρονολογηθεί τελευταία από τον Μ. Χατζηδάκη στο 13ο αι. Στη γειτονική Λακωνία ο αντίστοιχος πολιούχος της Σπάρτης όσιος Νίκων, εμφανίζεται σε τοιχογραφίες πολλών μνημείων από το 13ο αι., Ν. Β. Δρανδάκης, Εικονογραφία του οσίου Νίκωνος, Πελοποννησιακά, τ. Ε΄, Αθήναι 1962, σ. 306 κ.ε.

44. Π. Βοκοτόπουλος, ό.π., υποσημ. 29, σ. 169-170, πίν. 6γ, αναφέρεται ως ασκητής, όμως από εξίτηλη επιγραφή ταυτίζεται με τον άγιο. Η μοναχική του αμφίεση περιλαμβάνει και ανάλαβο, γνώρισμα του μεγάλου σχήματος.

45. Ν. Β. Δρανδράκης, Οι τοιχογραφίες του Αγ. Πέτρου Γαρδενίτσας, Φίλια Έπη, τ. Δ΄, Αθήνα 1990, σ. 87, 90, 122-123, πίν. 17α. Σχετικά με τις προσωπογραφίες αγίων, βλ. M. S. Theocharis, Les Icones-portraits des saints en Grèce aux Xe-XIe siècles. Actes du XVe Congrès International d'études byzantines, II, Αθήναι 1981, σ. 795 κ.ε.

46. ΑΔ 21(1966), Χρονικά, σ. 23.

47. Μ. Χατζηδάκης, Εικόνες της Πάτμου, Αθήνα 1977, σ. 19, πίν. 86-87, σ. 128, πίν. 170, σ. 112, πίν. 159, σ. 141, πίν. 184, σ. 111, πίν. 161. Η παλαιορωσική τέχνη. Βυζαντινό Μουσείο, Αθήνα 1988, σ. 13, 41. Π. Βοκοτόπουλος, ό.π., υποσημ. 14, σ. 95-96, πίν. 176. Syndica Laourda, ό.π., υποσημ. 27, σ. 897-898. Πρβλ. επίσης με εικονογραφικό τύπο του αγίου Νικολάου, γνωστό ως «Άγιο Νικόλαο του Μογιάσκ», Galerie Nikolenko, Icones grecques et russes, Paris 1975, αριθ. 58, στον ίδιο τύπο σε εικόνα από το μοναστήρι του Αγίου Νικολάου στην Ύδρα, ΑΔ 47 (1982), Χρονικά, σ. 90, Πίν. 60 α.

στηριακό περιβάλλον της μονής του Αγίου Θεοδώρου, η οποία ανήκε σε λατινικό κλήρο των Βενιέρ[48]· εδώ είχε την έδρα της στην περίοδο της Βενετοκρατίας η Επισκοπή Κυθήρων[49], οι προκαθήμενοι της οποίας ήταν ως επί το πλείστον λόγιοι ιερωμένοι με θητεία στη Βενετία και σε άλλες ιταλικές πόλεις (Μάξιμος Μαργούνιος, Διονύσιος Κατηλιανός, Αθανάσιος Βαλεριανός κ.ά.)[50]. Υπάρχει ενδεχόμενο η συμφιλιωτική πολιτική που είχαν εγκαινιάσει οι Βενιέρ (α΄ μισό 15ου αι.), και ειδικά ο μισέρ Μπλάζιο Βενιέρ (1424- 1449), και η υιοθέτηση της λατρείας του τοπικού αγίου από την πλευρά των λατίνων ηγεμόνων, στοιχεία που μαρτυρούνται στο Χρονικό του Χειλά[51], γραμμένο λίγα χρόνια μετά την άλωση της Πόλης, κάτω από το πρόσφορο κλίμα της Επισκοπής Κυθήρων και του μοναστηριού, να συντέλεσαν στη δημιουργία του τύπου με τον άγιο Θεόδωρο να κρατεί στο αριστερό χέρι το μικρογραφημένο Κάστρο της Χώρας Κυθήρων, διοικητικό, πολιτικό-στρατιωτικό και πνευματικό κέντρο του νησιού από το 16ο αι. και μετά, έδρα των εκπροσώπων της βενετικής εξουσίας. Είναι γνωστό ότι οι Βενετοί σε κάθε ευκαιρία αρέσκονταν να απεικονίζουν τις οχυρωμένες κτήσεις τους, όπως για παράδειγμα οι παραστάσεις του Χάνδακα και της Κέρκυρας στην πρόσοψη του ναού της Santa Maria del Giglio της Βενετίας (1678-1683)[52].

Η αναζωπύρωση της λατρείας του τοπικού αγίου από το 17ο αι.[53], όπως φανερώνουν οι απεικονίσεις του σε εξέχουσα θέση στο εικονογραφικό πρόγραμμα πολλών κυθηραϊκών ναών, σε σύγκριση με τα ελάχιστα σωζόμενα παραδείγματα από τα βυζαντινά χρόνια, πρέπει να σχετίζεται με την ευρείας κλίμακας ανοικοδόμηση στο α΄ μισό του 17ου αι. της ομώνυμης μονής, κέντρου λατρείας του αγίου[54], από τους επισκόπους Κατηλιανό και Βαλεριανό[55].

Στην εικόνα μας ο ζωγράφος σε μια παραλλαγή του τύπου εικονίζει το Κάστρο ως έμβλημα αυτόνομο, με τους αγίους δεξιά και αριστερά που καλούνται να το σώσουν από την πανώλη.

Η πανοραμική άποψη του Κάστρου[56] της Χώρας Κυθήρων (Πίν. 75 β), από ψηλότερο σημείο στα βορειοδυτικά, στη μορφή που έλαβε από το 16ο αι., οπότε και έγιναν εκτεταμένα οχυρωματι-

48. Χρ. Μαλτέζου, ό.π., υποσημ. 29, σ. 18-19.

49. Μ. Κ. Πετρόχειλος, Ιστορία της νήσου Κυθήρων, Αθήναι 1940, σ. 76. Εντυπώσεις από τα Κύθηρα, μτφρ. Μ. Κ. Πετρόχειλου, Αθήναι 1979, σ. 88, όπου αναφέρεται από τον περιηγητή Andre Grasset Saint Sauver, Γενικό Πρόξενο της Γαλλίας στα Ιόνια νησιά το 1789, ότι: «η ελληνική μητρόπολις είναι ωκοδομημένη εις το κέντρο της νήσου... Η εκκλησία της είναι καθιερωμένη εις τον άγιον Θεόδωρο...» κτλ. Ch. Maltezou, ό.π., υποσημ. 7, σ. 167, Table 7-Kastrissianika, αναφέρεται ως San Theodoro Cathedral Episcopale, σε έγγραφα του ιστορικού αρχείου Κυθήρων.

50. Μ. Κ. Πετρόχειλος, ό.π., σ. 75-77. Χαρακτηριστικά ο επίσκοπος Μάξιμος Μαργούνιος από την Κρήτη (1589-1602), λόγιος ιεράρχης, κατηγορήθηκε ως παπιστής από ένα έργο του περί εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος, αλλά αθωώθηκε από τη σύνοδο της Κωνσταντινουπόλεως.

51. Χρ. Μαλτέζου, ό.π., υποσημ. 29, σ. 24, σχετικά με τον Blasio Venier που απάλλαξε το μοναστήρι του Αγίου Θεοδώρου από τη φορολογία, όταν εμφανίστηκε στο όνειρό του ο άγιος.

52. Α. Ξυγγόπουλος, Παραστάσεις οικοδομημάτων επί μαρμαρίνων αναγλύφων και τα βενετικά των πρότυπα, Θησαυρίσματα 2 (1963), σ. 80, πίν. Β1.

53. Πρβλ. επίσης το λατρευόμενο σε στενά τοπικά πλαίσια όσιο Ανδρέα τον Ερημίτη τον εκ Μονοδένδρου, Σ. Κ. Κίσσας, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου, Άρτα 27-31 5/1990, Μουσικοφιλολογικός σύλλογος Άρτας Σκουφάς, Σκουφάς 1992, σ. 205 κ.ε.

54. Όπως συνέβη στη Μονή Γδερνέτου, βλ. Μ. Γ. Ανδριανάκης, Ο Άγ. Ιωάννης ο Ερημίτης και η Μονή Γδερνέτου, Πεπραγμένα του Ε΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Β΄, Ηράκλειο Κρήτης 1985, σ. 52.

55. Μ. Κ. Πετρόχειλος, ό.π., σ. 76-77.

56. Γενικά για το Κάστρο της Χώρας, βλ. Χρ. Μαλτέζου, ΙΕΕ, τ. Ι΄, σ. 228-229. Σχετικά με απεικονίσεις του, η ίδια, ό.π., υποσημ. 7, σ. 151-152, εικ. 1-2 και σ. 169, σημ. 7.

κά έργα ενίσχυσής του[57], δεν στερείται προοπτικής και αντίληψης του χώρου[58]· στολίζεται στη βάση του με χρυσό άνθινο κόσμημα σε ρυθμό ροκοκό και αποδίδεται σε ουδέτερους τόνους ανοικτού καστανού στα σκιασμένα μέρη και λευκού στα φωτισμένα, έτσι ώστε τα επιβλητικά τείχη να αποκτούν πλαστικότητα. Τη μονοχρωμία του Κάστρου σπάει η κόκκινη σημαία της Γαληνοτάτης, σε σχήμα σχετικά σπάνιο, με το φτερωτό χρυσό λέοντα, καθώς και ο ίδιου χρώματος ανοικτός ξύλινος έξώστης και τα παραθυρόφυλλα ενός αρχοντικού στην καρδιά του οικισμού[59].

Εξαιρετικά πολύτιμη θα αποδειχθεί αυτή η απεικόνιση σε μελλοντική μελέτη αποκατάστασης του Κάστρου, ειδικά στα σημεία που έχουν προκληθεί καταστροφές, όπως π.χ. στην κεντρική πύλη εισόδου, που κατεδαφίστηκε στις αρχές του αιώνα για να ανοιχθεί αμαξιτή οδός στο εσωτερικό του Κάστρου[60].

Ο μεσαιωνικός οικισμός πυκνά δομημένος περιλαμβάνει σπίτια με δώμα, σύμπλεγμα καμαροσκέπαστων κτισμάτων, εκκλησίες με δίρριχτη στέγη και δίλοβα επίπεδα κωδωνοστάσια που ταυτίζονται με τους ναούς του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου και του Παντοκράτορα· σημαδεύεται από τον ψηλό ορθογώνιο πύργο, στο εσωτερικό οχυρό του Κάστρου, όπου και η έδρα της βενετικής εξουσίας. Παρά το συμβατικό χαρακτήρα απόδοσης δεν λείπουν ορισμένα στοιχεία που φανερώνουν σχεδίαση πολύ κοντά στην πραγματικότητα, όπως οι κυλινδρικές πυργόσχημες σκοπιές, η λίθινη ζώνη (cordone) μεταξύ σκάρπης και επάλξεων της δυτικής πλευράς, η μαρμάρινη πλάκα με το έμβλημα του λέοντος που πατά πάνω σε τρία οικόσημα βενετών διοικητών του νησιού. Από την τελευταία σώζονται σήμερα μόνον υπολείμματα, καθώς τα ανάγλυφα πελεκήθηκαν κατ᾽ εντολή του γάλλου διοικητού Βιτζέντζου Ρενόν, ο οποίος κατέλαβε το 1797 το Κάστρο[61].

Είναι φανερό ότι παραγγελιοδότης της εικόνας θα ήταν μέλος της βενετικής εξουσίας, που ασπαζόμενος τις θαυματουργικές ιδιότητες του τοπικού αγίου θεώρησε την παρουσία του αναγκαία στην επίκληση στα θεία για την αποτροπή του κακού.

Υπενθυμίζουμε ότι η μάστιγα του μεγάλου λοιμού της Κρήτης στο τέλος του 16ου αι. ήταν η αφετηρία για τη ζωγράφιση της εικόνας των Τριών Ιεραρχών από τον Δαμασκηνό (Συλλογή Λοβέρδου), με επίκληση στο θαυματουργό άγιο Ανδρέα τον Ιεροσολυμίτη, αρχιεπίσκοπο Κρήτης[62].

Ανάλογο με αυτό της εικόνας των Κυθήρων θέμα, αλλά πολύ πλουσιότερο, στο πνεύμα της

57. Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική, εκδ. Μέλισσα, τ. 1, Κύθηρα, σ. 258-259. Ν. Βασιλάτος, Κάστρα της Ελληνικής γης, Αθήνα 1991, σ. 134.

58. Πρβλ. την πανοραμική παράσταση της πόλης του Ρεθύμνου, σε ελαιογραφία αγνώστου ζωγράφου στο Δημαρχείο Ρεθύμνου, Ι. Δημακόπουλος, Ρεθυμνιακά και άλλα μνημεία της αναγεννησιακής Κρήτης, Gerhard Merkator, Αθήνα 1991, σ. 58-59, εικ. 16. Σχετικά με την απόδοση του τοπίου, αρχιτεκτονημάτων κτλ., T. Spiteris, L'évolution de la peinture post-byzantine dans les îles ioniènnes, Athènes 1952, σ. 8 κ.ε.

59. Ταυτίζεται πιθανώς με το αρχοντικό Σπ. Στάη.

60. Μ. Κ. Πετροχείλου, ό.π., σ. 92.

61. Μ. Κ. Πετροχείλου, ό.π., σ. 47. Ε. Σ. Σ. Στάθης, Διοικητικά έγγραφα από την περίοδο της Γαλλικής κυριαρχίας στα Κύθηρα (1797-1799), Αθήνα 1975, σ. 5-6. Ι. Π. Κασιμάτης, Από την παλαιά και σύγχρονη Κυθηραϊκή ζωή, Αθήνα 1978², σ. 103.

62. Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, Εικόνα Τριών Ιεραρχών του Μιχαήλ Δαμασκηνού, 9ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Περιλήψεις, Αθήνα 1989, σ. 26-27. Η ίδια, ΑΑΑ XIX (1986), σ. 83-97. Επίσης εικόνα του Αγίου Αθανασίου από τον ομώνυμο ναό στην Απολλωνία της Σίφνου με επιγραφή του έτους 1678 και μνεία για τη σωτηρία από την πανώλη, Θ. Αλιπράντης, Θησαυροί της Σίφνου, Εικόνες των ναών και των μονών, Αθήνα 1979, σ. 15, αλλά και χαλκογραφία του 1834 στην Ιερά Μονή Τοπλού με ολόσωμο τον άγιο Σπυρίδωνα να κρατεί σταυρό για να χτυπήσει την πανώλη, ενώ στο βάθος εικονίζεται το φρούριο της Κέρκυρας, Θ. Προβατάκης, Χαρακτικά Ελλήνων Λαϊκών Δημιουργών, 17ος-19ος αι. Συλλογή Ιεράς Μονής Τοπλού, Αθήνα 1993, σ. 325.

Αναγέννησης, παρουσιάζει πίνακας (Πίν. 76) του ζωγράφου Niccolo da Foligno (1460-1472) στον οποίο εικονίζεται η Παναγία με άλλους δυτικούς αγίους, μεταξύ των οποίων Ρόκκο, Σεβαστιανό, Φραγκίσκο, να μεσιτεύει προς τον Χριστό για τη σωτηρία από την πανώλη της Ασσίζης, που εικονίζεται σε πανοραμική άποψη στο κάτω μέρος του πίνακα[63].

Εικόνες με αφιερωματικό χαρακτήρα όπως η εικόνα μας, που έγιναν σε ανάμνηση γεγονότος, το οποίο σχετίζεται με τη σωτηρία του παραγγελιοδότη από κίνδυνο χάρη στη θαυματουργό παρέμβαση της Παναγίας ή αγίων, απαντούν συχνά στο 17ο-18ο αι., κυρίως στις βενετοκρατούμενες περιοχές[64]. Πολλές φορές παραστάσεις πολιούχων ή τοπικών αγίων συνδυάζονται με απεικόνιση στο βάθος της προστατευόμενης πόλης, κατ' αναλογία παραστάσεων άλλων αγιογραφικών θεμάτων με πόλεις[65], προσφέροντας πολύτιμα στοιχεία για τον τόπο και την εποχή στους οποίους αναφέρονται[66], όπως στην περίπτωση της εικόνας των Κυθήρων. Πρόσθετο ενδιαφέρον αποκτούν αφιερωματικές εικόνες, όταν περιλαμβάνουν απεικόνιση του ίδιου του γεγονότος ή του επεισοδίου εξαιτίας του οποίου φιλοτεχνήθηκαν[67].

Η συνύπαρξη σε εικόνες, τρίπτυχα και τοιχογραφίες αγίων από το ορθόδοξο και καθολικό δόγμα δεν είναι σπάνια[68]. Οι θρησκευτικές διαφορές στις βενετοκρατούμενες περιοχές, ακόμη και στην Κρήτη, είχαν αρχίσει ήδη από το 16ο αι. κάπως να αμβλύνονται· στα Κύθηρα η προσέγγιση παρατηρείται όπως είδαμε νωρίτερα[69]. Έργα βυζαντινής τέχνης κοσμούσαν τις λατινικές εκκλη-

63. B. Berenson, ό.π., υποσημ. 12, τ. ΙΙ, πίν. 680. Παραστάσεις οχυρωμένων πόλεων και γενικά πόλεων απαντούν συχνά σε αναγεννησιακούς πίνακες, βλ. σχετικά παραδείγματα: Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, Η Κοίμηση της Θεοτόκου σε δύο εικόνες της Κω, ΔΧΑΕ, περ. Δ΄ - τ. ΙΓ΄ (1985-1986), σ. 151, σημ. 115.

64. Π. Βοκοτόπουλος, ό.π., υποσημ. 14, σ. 146, όπου επισημαίνονται τρεις παραλλαγές αυτής της κατηγορίας των εικόνων.

65. Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, ό.π., υποσημ. 63, σ. 150-151.

66. Πρβλ. με εικόνα του αγίου Δημητρίου στο Μουσείο της Αντιβουνιώτισσας, τέλη του 16ου - αρχές του 17ου αι., με τη συμβατική απεικόνιση της οχυρωμένης Θεσσαλονίκης, Π. Βοκοτόπουλος, ό.π., υποσημ. 14, σ. 99-100, εικ. 48-49. Επίσης εικόνα του ευαγγελιστή Λουκά με την πόλη της Θήβας, αδημοσίευτη (παρουσιάστηκε στο Παλαιό Πανεπιστήμιο επ' ευκαιρία έκθεσης στα πλαίσια του 13ου Συμποσίου της ΧΑΕ), εικόνα (αδημοσίευτη) του αγίου Κωνσταντίνου Νεομάρτυρος εξ Ύδρας, με την πόλη της Ρόδου έργο του Λαζάρου Α. Καρβελά, ιερέως το 1879, κ.ά.

67. Θυμίζω πρόχειρα, εικόνα Παναγίας με παράσταση ναυαγίου και μικρογραφημένη οχυρωμένη πόλη του 17ου αι., Μ. Χατζηδάκης, Βυζαντινό Μουσείο, στη σειρά Ελληνικά Μουσεία, Αθήνα 1974, σ. 337, εικ. 23· εικόνα με θαλασσινό επεισόδιο από τη Μύκονο χωρίς απεικόνιση πόλης, Χρ. Μπαλτογιάννη, Κυκλαδίτικη Εικόνα – Ναυτικό αφιέρωμα του 17ου αι., Ναυτικό Μουσείο Αιγαίου, Μύκονος, τχ. 2/1990, σ. 2-3· εικόνα του αγίου Σπυρίδωνα του 18ου αι. στο ναΰδριο Αιξωνής Γλυφάδας με απεικόνιση στο κάτω μέρος της πολιορκημένης από το στόλο των Τούρκων οχυρωμένης πόλης της Κέρκυρας, ΙΕΕ, τ. ΙΑ΄, σ. 45 (το γεγονός περιλαμβάνεται σε εικόνα του Θ. Πουλάκη με σκηνές από το βίο του αγίου Σπυρίδωνα, Α. Ξυγγόπουλος, Κατάλογος εικόνων Μουσείου Μπενάκη, Αθήνα 1936, σ. 57-59, εικ. 9)· του αγίου Τιμοθέου και αγίας Μαύρας με το περιστατικό της πτώσης του Ι. Καποδίστρια από το άλογο, επίσης στην Αιξωνή, ΙΕΕ, τ. ΙΑ΄, σ. 396. Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν και ορισμένες εικόνες της Παναγίας Μυρτιδιώτισσας στα Κύθηρα, όταν στο κάτω μέρος τους απεικονίζεται το επεισόδιο της ανεύρεσης της εικόνας, η ίαση του παραλύτου και το Κάστρο της Χώρας, που σώθηκε από κεραυνό χάρη στη θαυματουργό παρέμβαση της Μυρτιδιώτισσας. Για τις αφιερωματικές εικόνες, βλ. επίσης το πρόσφατο άρθρο της Α. Μητσάνη, Εικόνες - Ναυτικά Αφιερώματα, ΑΔ 42 (1987), Μελέτες, σ. 152 κ.ε.

68. Α. Καρακατσάνη, ό.π., υποσημ. 22, σ. 41-42, αριθ. 60. From Byzantium to El Greco, Greek Frescoes and Icons, Athens 1987, σ. 111, αριθ. 43. Κ. Ε. Λασσιθιωτάκης, Ο Άγ. Φραγκίσκος και η Κρήτη, Πεπραγμένα του Δ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Β΄, Αθήνα 1981, σ. 146 κ.ε., όπου σημειώνονται παραδείγματα απεικόνισης του αγίου Φραγκίσκου δίπλα σε ορθόδοξους αγίους και μάλιστα σε πρώιμη περίοδο, όταν επικρατούσε μεγάλη ένταση στη θρησκευτική διαμάχη, Π. Βοκοτόπουλος, ό.π., υποσημ. 14, σ. 48-49, εικ. 26-28, 127. Ν. Χατζηδάκη, Από τον Χάνδακα στη Βενετία. Ελληνικές εικόνες στην Ιταλία 15ος-16ος αι., Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, Αθήνα 1993, σ. 21.

69. Χρ. Μαλτέζου, ό.π., υποσημ. 29, σ. 23-24.

σίες ή τα σπίτια Βενετών[70] και το αντίθετο, το τελευταίο πάντως όχι χωρίς αντιδράσεις[71]. Η ευχέρεια με την οποία ζωγράφοι ορθόδοξοι εκτελούσαν έργα βυζαντινής τεχνοτροπίας με δυτική θεματολογία είναι γνωστή[72].

Η εικόνα των Κυθήρων που από τεχνοτροπικής πλευράς μπορεί να χρονολογηθεί στο α΄ μισό του 18ου αι., έχει εκτελεσθεί σύμφωνα με το πνεύμα της παραδοσιακής ζωγραφικής. Οι άνετες σχετικά στάσεις των μορφών, ο βαθυκάστανος προπλασμός, το στεγνό πλάσιμο με ελάχιστες ψιμυθιές στις φωτισμένες επιφάνειες, τα αδρά χέρια με τα καλοσχεδιασμένα δάχτυλα, η σχεδίαση της πτυχολογίας με τάση να προσδώσει τον όγκο του σώματος και το βάρος των υφασμάτων, τα περιορισμένα χρώματα σε μονότονη εναλλαγή των αποχρώσεων του κόκκινου και γαλάζιου, συνθέτουν ένα κράμα παραδοσιακής και δυτικής αντίληψης. Στις αρετές του έργου προσγράφεται η απόδοση του Κάστρου της Χώρας· ο ζωγράφος με ευσυνειδησία μας δίνει ανάγλυφα τη φυσιογνωμία του μεσαιωνικού οικισμού, έχοντας ίσως ως πρότυπο κάποιο χαρακτικό ή χάρτη.

Παρά τα περιορισμένα καλλιτεχνικά μέσα του ζωγράφου, το έργο στα στενά τοπικά πλαίσια των Κυθήρων αντανακλά το μεικτό πολιτιστικό περιβάλλον, μέσα στο οποίο δημιουργήθηκε και ως δείγμα της καλλιτεχνικής στάθμης μιας εποχής που βρίσκεται στο τέλος της, αφού η βενετική κατοχή στο νησί λήγει οριστικά το 1797, αποκτά αυξημένο ενδιαφέρον. Λιτή και συνοπτική η σύνθεση εκφράζει την ευγνωμοσύνη του αφιερωτού προς το πρόσωπο των θαυματουργών αγίων για τη σωτηρία και διάσωση των κατοίκων του Κάστρου από κάποιο περιστατικό που σχετίζεται με την πανώλη, ή την επιθυμία του, μέσω της παρουσίας των θαυματουργών αγίων για αδιάκοπη προστασία ώστε να αποτρέπεται το κακό[73].

Από τις πηγές γνωρίζουμε ότι στο 17ο και το 18ο αι. ενσκήπτουν αλλεπάλληλες επιδημίες πανώλης[74]· την ίδια περίοδο οι επαφές Κρήτης-Κυθήρων, μετά την τουρκική κατάκτηση της μεγαλονήσου, πυκνώνουν. Σύμφωνα με την πληροφορία που αντλείται από έγγραφο του Ιστορικού Αρχείου Κυθήρων και μνημονεύεται σε μελέτη της Χρ. Μαλτέζου, το 1744 καταπλέει στο λιμάνι των Κυθήρων μία φελούκα μεταφέροντας την είδηση ότι παρουσιάσθηκε κρούσμα πανώλης στα Χανιά[75]. Μπορούμε να φαντασθούμε τον πανικό που προκάλεσε στους κατοίκους του Κάστρου, αφού όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά, οι Γάλλοι[76] αναγκάσθηκαν θορυβημένοι να το εγκαταλείψουν. Δεν θα ήταν λοιπόν απίθανη η εικασία μας για συσχετισμό της εικόνας με το συγκεκριμένο περιστατικό[77], οπότε έχουμε ένα έργο ακριβώς χρονολογημένο, που αποτυπώνει την ειρηνική συ-

70. M. Chatzidakis, La peinture des Madonneri ou Veneto-crétoise et sa destination, Venezia, Centro di mediazione tra Oriente e Occidente (secoli XV-XVI), Aspetti e problemi, II, Firenze 1977, σ. 684 κ.ε., Ν. Μ. Παναγιωτάκης, ό.π., σ. 17-19.

71. Μ. Χατζηδάκης, Το έργο του Θωμά Βαθά ή Μπαθά και η Divota maniera Greca, Θησαυρίσματα 14 (1977), σ. 239 κ.ε.

72. Μ. Γ. Κωνσταντουδάκη, ό.π., σ. 42-46. Η ίδια, Οι κρητικοί ζωγράφοι και το κοινό τους, Κρητικά Χρονικά ΚΣΤ΄ (1986), σ. 246 κ.ε.

73. Κ. Μέντζου-Μεϊμάρη, Απεικονίσεις δημοφιλών αγίων, Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο, Αθήνα 1989, σ. 600-601.

74. Θ. Δετοράκης, Η πανώλη εν Κρήτη, Συμβολή εις την Ιστορίαν των επιδημιών της νήσου, ΕΕΦΣΠΑ, περ. Β΄, 21 (1970-71), σ. 48-136. Σπ. Θεοτόκης, Αναμνηστικό τεύχος της Πανιονίου Αναδρομικής Εκθέσεως, τχ. Α΄, εν Κερκύρα 1914, σ. 61 κ.ε., όπου σημειώνονται οι χρονολογίες που ενέσκηψαν λοιμοί στα Επτάνησα από τις αρχές του 17ου αι. Β. Παναγιωτόπουλος, ΙΕΕ, τ. ΙΑ΄, σ. 153-155. Χρ. Μαλτέζου, ΙΕΕ, τ. Ι΄, σ. 216, 218. Danier Panzac, La Peste dans l'Empire Ottoman 1700-1850, Louvain 1985.

75. Χρ. Μαλτέζου, Η σημασία του ιστορικού αρχείου Κυθήρων για την ιστορία της Κρήτης στη διάρκεια της Βενετοκρατίας, Πεπραγμένα του Δ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Β΄, Αθήνα 1981, σ. 186.

76. Η Γαλλία το 1715 εγκατέστησε προξενεία στα Κύθηρα και τη Ζάκυνθο.

77. Την υπόθεση ενισχύει ο εσπευσμένος τρόπος επιλογής ευτελών σχετικά σανίδων για την κατασκευή της εικόνας, παρά τις μεγάλες διαστάσεις της.

νύπαρξη ντόπιων και Βενετών στο νησί[78]. Στο εγκώμιο του βίου του αγίου Θεοδώρου Κυθήρων[79], η λατρεία του αγίου εκφράζεται έξοχα στους στίχους 295-297: *ἐκ Θεοῦ γὰρ τῇ ἐλαχίστῳ ταύτῃ νήσῳ πεμφθεὶς διὰ τῆς τῶν θαυμάτων πηγῆς λαμπρὰν ταύτην καὶ καταφανῆ τοῖς πᾶσι πεποίηκας. Σὺ γὰρ ταύτης οὐ μόνον οἰκιστής, ἀλλὰ καὶ κόσμος τῇ τῶν ἰάσεων ἀνεδείχθης ἀφθόνῳ παροχῇ.*

ΕΛΕΝΗ ΓΚΙΝΗ-ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ

78. Στα νεότερα χρόνια οι κάτοικοι της Χώρας, περιέβαλλαν με ορθόδοξο μανδύα το λησμονημένο δυτικό άγιο Ρόκκο και λατρεύουν την εικόνα ως εικόνα των αγίων Θεοδώρων.

79. Ν. Α. Οικονομίδης, ό.π., υποσημ. 28, σ. 290.

Summary

COMMENTARY ON AN ICON FROM THE CHURCH IN THE CASTLE AT CHORA, KYTHIRA

The icon is to be found in the church of the Myrtidiotissa, or Virgin Kastrini, in the Castle at Chora on Kythira, which is one of the public Catholic churches of the late phase of the Venetian occupation, according to evidence contained in the historical archive of Kythira..

The large dimensions of the icon (h. 1.20 m, w. 1.30 m) and certain details of its construction suggest that the work was set in a curious wooden structure, rather like an icon-stand. Two full-length saints stand either side of a fortified city that occupies a dominating position in the centre of the picture. The one at the right has been identified with St Rocco and the one at the left with St Theodoros, patron saint of Kythira. The portrayal of saints from both Orthodox and western iconography and the fairly accurate drawing of the Castle, which has been identified with the Castle of Chora on Kythira, the political, administrative and the military centre of the island during the period of the Venetian occupation, give this icon special importance from many points of view.

Depictions of the patron saint of Kythira are found in the 13th century in the wall-paintings of the Cave of Ayia Sophia at Mylopotamos, where he is portrayed full-length as the typical ascetic figure of a monk holding a cross in his right hand and blessing with his left. In the 17th century, there was an increase in the veneration of this preeminently miracle-working, healing saint, which is probably to be connected with the danger of the spread of epidemics, especially the plague – a common threat to islands and coastal areas (Crete, Ionian islands, ports with sea traffic).

This phenomenon is attested by the many depictions of the saint in wall-paintings and icons, though the iconographic schema is somewhat removed fron the Byzantine model.

In the late phases of the Venetian occupation, the saint's facial features are repeated with little change, and he is easily recognisable, even in the absence of inscriptions. Most of the representations, moreover, had the added element of the fortified city-Castle, held in the saint's left hand, a feature probably deriving from western influence.

The icon may be dated to the first half of the 18th century. It was executed according to the spirit of traditional painting with a few western influences, and was probably intended for a Catholic resident in the Castle of Chora. The painting of the icon, with the figure of St Theodoros in an attitude of deesis, the western St Rocco, protector of those smitten by plague, and the impressive miniature portrayal of the fortified city against a blue ground, complete with the emblems of Venetian authority and power, was probably inspired by the threat of the terrible disease.

A document in the historical archive of Kythira contains the information, mentioned by Chr. Maltezou in a study on the question, that in 1744 a felucca sailed into the harbour of Kythira bearing the news of an outbreak of plague in Chania; if we imagine the panic this created in the inhabitants of the Castle, then the conjecture that the icon was related to this specific incident may not be completely groundless.

It is worth noting that in modern times the inhabitants of Chora have dressed the western St Rocco in an Orthodox cloak and continue to show the icon special respect, venerating it as an icon of the Ayioi Theodoroi.

ELENI GINI-TSOPHOPOULOU

ΤΡΕΙΣ ΤΑΦΟΠΛΑΚΕΣ ΤΗΣ ΙΠΠΟΤΟΚΡΑΤΙΑΣ ΣΤΗ ΡΟΔΟ

Σημαντικό μέρος του επιγραφικού πλούτου που σώζεται στη Ρόδο από την εποχή της ιπποτοκρατίας (1310-1522) αποτελούν οι ταφόπλακες που εκτίθενται στη μεγάλη αίθουσα του δεύτερου ιπποτικού νοσοκομείου, τώρα Αρχαιολογικού Μουσείου της Ρόδου, και την Έκθεση της Μεσαιωνικής Ρόδου στο Παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου[1]. Οι επιγραφές τους δίνουν προσωπικό τόνο στις ιστορικές μνήμες και μερικές φορές παρέχουν πολύτιμες πληροφορίες που διασταυρώνουν και συμπληρώνουν τις άλλες ιστορικές πηγές.

Τρεις από τις ταφόπλακες αυτές παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Οι δύο έχουν σχέση με την Κύπρο. Η κοινή σε πολλά σημεία ιστορική πορεία της Ρόδου και της Κύπρου είναι γνωστή. Όμως σε καμμία περίοδο οι δεσμοί ανάμεσα στα δύο νησιά δεν υπήρξαν πιο στενοί απ' όσο κατά τη Φραγκοκρατία. Οι Ιωαννίτες είχαν ως ορμητήριο την Κύπρο, όταν πήραν τη Ρόδο και οι επαφές τους με το βασίλειο των Lusignan εξακολούθησαν για πολλούς λόγους. Η μεγάλη κτηματική περιουσία του Τάγματος στην Κύπρο και η γεωγραφική θέση της Ρόδου έπαιξαν φυσικά βασικό ρόλο, όπως και οι προστριβές και των δύο κρατών με τους Ενετούς και τους Γενουάτες. Επίσης δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι το γαλλικό στοιχείο κυριαρχούσε στη δομή του Τάγματος και έκανε πιο εύκολη την επαφή με την κυρίως γαλλικής προέλευσης αριστοκρατία της φραγκοκρατούμενης Κύπρου.

Είναι αξιοσημείωτο ότι οι δύο «κυπριακές» ταφόπλακες που σώθηκαν ως τις μέρες μας σημαδεύουν δύο περιόδους, όπου η επαφή του Τάγματος με την Κύπρο σε πολιτικό επίπεδο ήταν ιδιαίτερα στενή. Η μία πλάκα[2] είναι από λάρτιο λίθο, διαστ. 1,58×0,67 μ. με πάχος 0,12-0,18 μ., εγχάρακτη με τη μορφή του νεκρού πάνοπλη, τριγυρισμένη από επιγραφή στα μεσαιωνικά γαλλικά (Πίν. 77)[3]. Εκτίθεται στην Έκθεση της Μεσαιωνικής Ρόδου στο Παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου. Βρέθηκε σε πολλά κομμάτια και συγκολλήθηκε, αλλά λείπει η άνω δεξιά γωνία. Επειδή το κείμενο δεν χώρεσε στις τέσσερις πλευρές της πλάκας, το υπόλοιπο της επιγραφής έχει προσαρμοστεί σε δύο πρόσθετες αράδες, με κάπως μικρότερους χαρακτήρες, κάτω από την αρχή του κειμένου στο άνω μέρος. Έτσι το σπάσιμο μας στερεί από τμήμα τριών αράδων του κειμένου, όπου δυστυχώς βρισκόταν το μισό όνομα του νεκρού και η κατάληξη της χρονολογίας:

1. Φωτογραφίες και μια γενική περιγραφή των σημαντικότερων από αυτές έχουν δημοσιευτεί στον οδηγό του Αρχαιολογικού Μουσείου των εκδόσεων «Απόλλων» από τον Γ. Κωνσταντινόπουλο: Μουσεία της Ρόδου Ι, Αρχαιολογικό Μουσείο, Αθήνα 1977.

2. Αριθ. καταγραφής Φ44. Περιγράφεται από τον Γ. Κωνσταντινόπουλο στις σ. 32-34 του οδηγού του Αρχαιολογικού Μουσείου με τον αριθμό 42 και η φωτογραφία της στη σελίδα 40 έχει τον αριθμό 45.

3. Μέσο ύψος γραμμάτων 3,5 εκ.

+ISI:GIT:LE:[M]...
...RE:DE:MORF:FIS:DU:PUIS[S]ANT:BARO':MSS):
IOHAN':DU:MORF:DOÑE:
D':ROHAISS:ET:MARESCHAU:DUROIAUM:D'CHIPR:QUI:TRESPASSA:A
XURS:D':IUN...
D:MCCCLXU...

Οι ανορθογραφίες και οι συντμήσεις του μεσαιωνικού κειμένου μας αφήνουν αμφιβολίες για την ερμηνεία μερικών σημείων[4].

Γίνεται σαφές ότι ο κατάλογος των αξιωμάτων στο σωζόμενο μέρος της επιγραφής δεν αναφέρεται στον γιο, αλλά στον πατέρα, τον Ιωάννη, μεγάλο άρχοντα της αυλής των Lusignan που η φήμη του έφτασε ως τις μέρες μας:

«Ο Τζουάν Βισκούντης είχε γράψει την αλήθεια.
Πως πλέρωσε μαυλίστρες ο κούντη Τερουχάς
πως βρέθηκαν αντάμα αυτός κι' η ρήγαινα...» λέει ο Σεφέρης[5].

Ανεξάρτητα από τις υποτιθέμενες παράνομες σχέσεις του με την Ελεονώρα της Αραγώνας, ο Ιωάννης της Μόρφου ήταν σημαντικό πρόσωπο από την αρχή της βασιλείας του Πέτρου Α΄ της Κύπρου (1359-1369). Μέλος της αποστολής που πήγε στη Δύση για να υπερασπιστεί το δικαίωμα του Πέτρου στο θρόνο της Κύπρου απέναντι στις απαιτήσεις του Ούγου de Lusignan, πρίγκιπα της Γαλιλαίας, είχε τότε βρει την ευκαιρία να παντρέψει την κόρη του Μαρία με τον πρίγκιπα αυτόν[6]. Μετά το θάνατο του Πέτρου Α΄ οι Γενουάτες κατέλαβαν την Αμμόχωστο από δικό του λάθος[7].

Όμως η ταφόπλακα που μας απασχολεί μάλλον χρονολογείται πριν από το γραφικό επεισόδιο που τράβηξε την προσοχή του Σεφέρη[8]. Δυστυχώς, ακριβώς στο σημείο που τελειώνει η χρονολογία, MCCCLXV, το σπάσιμο της πλάκας δεν μας επιτρέπει να αποκλείσουμε το 1366 ή και 1367 ή 8 ως χρονολογία του θανάτου του Κύπριου ιππότη. Η Ρόδος ήταν ο πλησιέστερος στην Κύπρο φυσικός σταθμός για οποιοδήποτε ταξίδι προς τη Δύση. Μπορεί ο νεαρός Morf να ήταν μέλος της συνοδείας του Πέτρου Α΄ σε ένα από τα δύο ταξίδια του βασιλιά στις χώρες της Δύσης (1362-1365 και 1367-1368) και να μην άντεξε τις ταλαιπωρίες, πεθαίνοντας στη Ρόδο[9]. Αξίζει να θυμηθούμε ότι ένας από τους σκοπούς του πρώτου ταξιδιού του Πέτρου ήταν να τακτοποιηθεί η υπόθεση της αποζημίωσης του Ούγου de Lusignan, γαμπρού του Morf, για την παραίτησή του από το θρόνο της Κύπρου[10]. Άλλωστε, αν οι πληροφορίες του Loredano είναι σωστές, όταν ο Πέτρος

4. «Ici git le ... de Morf, fils du puissant baron messire Jean du Morf, [comte] de Rohaiss et maréchal du royaume de Chypre qui trépassa a x jours de juin de MCCCLV...» (Εδώ κείται ο ... της Μόρφου, γιος του δυνατού βαρώνου κυρ Ιωάννη της Μόρφου, [κόμη] του Ροχά και μαρεσάλου του βασιλείου της Κύπρου που απεβίωσε στις 10 Ιουνίου 1365[;]).

5. Γιώργος Σεφέρης, Ο Δαίμων της Πορνείας. Ποιήματα, Ίκαρος 1961, σ. 249.

6. G. Hill, A History of Cyprus, Cambridge 1948, τ. Β΄, σ. 310, σημ. 4. Δεν είναι βέβαιο πότε τελέστηκε αυτός ο γάμος.

7. G. Hill, ό.π., σ. 393-395.

8. Φήμες για παράνομη σχέση ανάμεσα στον κόμητα του Ροχά και την Ελεωνόρα της Αραγώνας διαδόθηκαν κατά το δεύτερο ταξίδι του Πέτρου Α΄ στη Δύση, στα 1387-8.

9. Αν ο Morf συνόδευε τον βασιλιά στο πρώτο του ταξίδι και πέθανε στη Ρόδο τον Ιούνιο του 1365, είχε εγκαταλείψει την Ιταλία νωρίτερα από τον ηγεμόνα του: ο Πέτρος απέπλευσε από τη Βενετία στις 27 Ιουνίου, όταν ο Morf ήταν ήδη νεκρός. Βλ. J. Delaville Le Roulx, Les Hospitaliers à Rhodes (1310-1421), Paris 1913, σ. 147.

10. G. Hill, ό.π., σ. 324.

ξεκίνησε για το δεύτερο ταξίδι του, άφησε τοποτηρητή του στην Κύπρο τον Jean de Morf[11] και θα ήταν απολύτως φυσικό να έχει στη συνοδεία του το γιο του Morf, ώστε να είναι βέβαιος για την καλή διαγωγή του αξιωματούχου του.

Ίσως ακόμα η παρουσία του Morf στη Ρόδο να συνδεόταν με τις προετοιμασίες για την επιδρομή του Πέτρου Α΄ στην Αλεξάνδρεια το 1365, επιχείρηση που ξεκίνησε από τη Ρόδο και εκτελέστηκε με τη στενή συνεργασία των Ιωαννιτών. Ο κυπριακός πολεμικός στόλος που συμμετείχε στην εκστρατεία σαλπάροντας από την Αμμόχωστο στις 25 Ιουλίου 1365, έφτασε μετά από καθυστέρηση στη Ρόδο στις 25 Αυγούστου. Ένας από τους αξιωματούχους που επέβαιναν στα πλοία ήταν, σύμφωνα με τον Μαχαιρά, ο «μισέρ Τζουάν τε Μόρφου και κούντη τε Ρουχάς»[12]. Έμαθε άραγε τότε ο πατέρας για το θάνατο του γιου; Αν ο νέος πέθανε εκείνη τη χρονιά, στις 10 Ιουνίου, έτσι πρέπει να συνέβη.

Η δεύτερη ταφόπλακα (Πίν. 78 α)[13], από λάρτιο λίθο και αυτή, σώζεται σε καλή κατάσταση με ένα σπάσιμο στην κάτω δεξιά γωνία και διατηρεί ακόμα το σιδερένιο κρικέλι με το οποίο ανυψωνόταν. Εκτίθεται στη μεγάλη αίθουσα των ασθενών του ιπποτικού νοσοκομείου, σήμερα Αρχαιολογικό Μουσείο, και βρέθηκε στο δάπεδο των Νέων Λουτρών, στην πλατεία Ευδήμου. Έχει διαστάσεις 1,75×0,82 μ. και πάχος 0,14 μ. Πρόκειται για αρχαία επιγραφή σε δεύτερη χρήση και σε μερικά σημεία το αρχαίο κείμενο είναι ακόμα ευδιάκριτο. Ο θυρεός του νεκρού είναι λαξευμένος με διπλεπίπεδη τεχνική[14] λίγο χαμηλότερα από τη μέση της πλάκας και από πάνω διαβάζουμε εύκολα την εγχάρακτη σε επτά αράδες λατινική επιγραφή[15]:

+HIC·IACET·MAGNI
FICVS·MILES·DN̄S·
PETRVS·PELESTRIN·
REGNI·CIPRI·TVRCO
PVLERIVS·QVI·REQVI
EVIT·IN PACE·DIE·XVI·
IANVARII·1471·}⊢[16]

Το όνομα του Πέτρου Pelestrin δεν συναντάται σε κανέναν από τους καταλόγους της κυπριακής αριστοκρατίας. Πρέπει όμως να ήταν ντόπιος, γιατί άλλα δύο άτομα με το ίδιο επίθετο εμφανίζονται στο χρονικό του Μαχαιρά. Ο πρώτος, ο Simon Pelestrin, είχε παντρευτεί γύρω στα 1373 μία κυρία των τιμών της Βαλεντίνας Βισκόντι, συζύγου του Πέτρου Β΄ της Κύπρου (1369-1383). Ο δεύτερος, ο Jacques Pelestrin, ήταν Ιωαννίτης και πέθανε κατά τη διάρκεια μιας εκστρατείας τον Αύγουστο του 1425 από θερμοπληξία.

Τον Πέτρο Pelestrin τον συναντάμε για πρώτη φορά προς το τέλος της βασιλείας του Ιάνου (1398-1432), όταν ήταν ακόλουθος του βασιλιά. Τουρκοπουλέριος[17] έγινε μόλις ανέβηκε στο θρόνο

11. Ό.π.

12. Leontios Makhairas, Recital Concerning the Sweet Land of Cyprus Entitled 'Chronicle' (ed. R. M. Dawkins), τ. Ι, Oxford 1932, § 163.

13. Αριθ. καταγραφής Φ14. Έχει αριθμό 7 στον οδηγό του μουσείου (σ. 20) και φωτογραφία της βρίσκεται στη σ. 21, με τον αριθμό 11.

14. Ο θυρεός φέρει όρθια σκάλα με τέσσερα σκαλιά που στενεύει προς τα πάνω τοποθετημένη κατά πάλο, πλαισιωμένη από τρία κρινάνθεμα στο άνω μέρος και τρεις ημισελήνους στο κάτω, τοποθετημένα σε κυκλική διάταξη.

15. Μέσο ύψος γραμμάτων 4,3 εκ. Οι δύο τελευταίες αράδες κάπως βραχύτερες.

16. Σε ελεύθερη απόδοση: «Εδώ κείται ο θαυμαστός στρατιώτης άρχοντας Πέτρος Pelestrin τουρκοπουλέριος του βασιλείου της Κύπρου, που αναπαύθηκε εν ειρήνη τη 16η μέρα του Ιανουαρίου 1471».

17. Το αξίωμα του «τουρκοπουλέριου» την εποχή εκείνη σήμαινε τον επικεφαλής του ελαφρού ιππικού, σώμα συνήθως μισθοφορικό, το οποίο αρχικά, στο Βυζάντιο, αποτελούσαν άνδρες συχνά τουρκικής καταγωγής.

της Κύπρου ο Ιωάννης Β΄ (1432-1458). Στην Ιστορία των βασιλέων της Κύπρου του οίκου των Lusignan του Loredano αναφέρεται δύο φορές: την πρώτη ήταν ένας από τους άρχοντες που έστειλε ο βασιλιάς Ιωάννης Β΄, για να νουθετήσουν το νόθο γιο του Ιάκωβο, τότε αρχιεπίσκοπο της Λευκωσίας, που είχε οχυρωθεί στο αρχιεπισκοπικό μέγαρο[18]. Ο Pelestrin ήταν, πάλι σύμφωνα με τον Loredano, ένας από τους τρεις εξέχοντες ομήρους που οι αυλικοί της Καρλόττας, νέας βασίλισσας της Κύπρου, έστειλαν στον Ιάκωβο, για να τον πείσουν να παρουσιαστεί στο δικαστήριο και να αντικρούσει τις διάφορες κατηγορίες που τον βάρυναν, γύρω στα 1458[19].

Ο Mas-Latrie δημοσιεύει ένα έγγραφο του μεγάλου μαγίστρου Zacosta που εξηγεί την παρουσία του Pelestrin στη Ρόδο και την ιδιόρρυθμη πια θέση του στην αυλή της Κύπρου. Το έγγραφο αυτό, με ημερομηνία 8 Νοεμβρίου 1463, εξασφαλίζει σε διάφορους πολιτικούς πρόσφυγες από την Κύπρο, υποστηρικτές της βασίλισσας Καρλόττας, το προνόμιο της ελεύθερης και ασφαλούς διαμονής και μετακίνησης στην επικράτεια του μεγάλου μαγίστρου για διάστημα οκτώ μηνών[20]. Μέσα στα ονόματα των αξιωματούχων αυτών συναντάμε και τον Pelestrin. Οι Ιωαννίτες στήριξαν την Καρλόττα απέναντι στο νόθο αδελφό της Ιάκωβο, που πραξικοπηματικά πήρε την εξουσία στα 1460 και τελικά ανάγκασε τη νόμιμη βασίλισσα να καταφύγει στο εξωτερικό μαζί με τους υποστηρικτές της. Η Καρλόττα αγωνίστηκε για χρόνια να βρει υποστήριξη για τα δικαιώματά της στις αυλές της Δύσης, χωρίς όμως επιτυχία. Αρκετοί από τους ανθρώπους της περίμεναν τα αποτελέσματα των προσπαθειών της στην Ανατολή. Ένας από αυτούς ήταν και ο Pelestrin, που πέθανε στη Ρόδο οκτώ χρόνια μετά την έκδοση του εγγράφου του Zacosta.

Η τρίτη ταφόπλακα (Πίν. 78 β)[21] εκτίθεται επίσης στη μεγάλη αίθουσα των ασθενών του ιπποτικού νοσοκομείου. Από λευκό μάρμαρο, αποτελείται από τρία κομμάτια συγκολλημένα, με σωζόμενες διαστάσεις 1,47×0,81 μ. και πάχος 0,23 μ. Ανήκει σε Ιωαννίτη αξιωματούχο, όπως φαίνεται αμέσως από τον αριστερό θυρεό, που σώζεται ο μισός στο πάνω μέρος της και είναι απλός σταυρός. Ο δεξιός θυρεός φέρει στυλιζαρισμένη παράσταση σίδερου μυλόπετρας (anille). Το πλαίσιο που συνίσταται σε δύο παράλληλες λεπτές ταινίες, οι θυρεοί και τα γράμματα της επιγραφής που βρίσκεται κάτω από αυτούς ήταν ένθετα, από μολύβι που έχει χαθεί[22]. Με προσοχή είναι δυνατό να διαβάσουμε μέρος του κειμένου, παραβάλλοντας τις οπές στερέωσης των μολύβδινων ψηφίων και τις ρηχότερες αυλακώσεις που τα υποδέχονταν. Προσεκτική εξέταση του κειμένου δείχνει ότι κατά τη συγκόλληση των δύο πάνω τμημάτων με το κάτω επήλθε σύμπτυξη δύο τουλάχιστον αράδων:

18. Loredano, Histoire des Rois de Chypre la maison de Lusignan, Paris 1732, τ. Β΄, σ. 209. Ο Ιάκωβος, μετά από κάποιο διάστημα εξορίας στη Ρόδο την εποχή του μεγάλου μαγίστρου Milly, είχε γυρίσει στην Κύπρο λαθραία και είχε δολοφονήσει άγρια τον Jacques Gurri, υποκόμη της Λευκωσίας, για προσωπικές διαφορές. Η χρονολογία που συνέβη το επεισόδιο είναι αμφίβολη: ο Milly πέθανε το 1461, όταν ο Ιάκωβος ήταν περίπου 20 χρονών.

19. Loredano, ό.π., σ. 234.

20. M.L. de Mas-Latrie, Histoire de l'Ile de Chypre, Paris 1854, τ. Γ΄, σ. 126-129. «Frater Petrus Raymundus Zacosta κτλ. ... damus, concedimus, et donamus ... magnificis et spectabilibus militibus dominis Johanni de Montolif marescallo Cipri, Hugoni de Lengloys cambellano Cipri, Petro Pelestrini turcupellerio Cipri, Paulo Chappe botillerio Cipri, Anthonio de Bon magistro hospicii κτλ. liberum, amplum, specialem quoque et generalem salvum, tutum et securum conductum ... semper tuti et securi in personis et bonis quibusvis atque famulis predicti et quilibet eorum, tam conjuctim quam divisim, possint stare, morari, residere et negociari in urbe et insula nostra Rhodi ac alia juridictione religionis nostre ... in quo quidem termino octo mensium durare habeat presens securitas ut predicti possini disponere pro arbitrio voluntaris de suis personis, famulis et bonis ... In cujus rei testimonium bulla nostra magistralis cerea presentibus est appensa. Date VIII Novembris M CCCC LXIII».

21. Αριθ. καταγραφής Φ15. Περιγράφεται στη σ. 21 του οδηγού με τον αριθμό 8 και η φωτογραφία της, στην ίδια σελίδα, έχει τον αριθμό 11α.

22. Μέσο ύψος γραμμάτων 5 εκ.

+IN HOC ... *CELLO:IA*
CET R^{DUS}:D:... *BECZO:MA*
G...VS:BAI... *[I]VVS:RHO*
DI:QVÊGER... *ANIA:PAT*
RI...AC:ST... *[P]S DE LICHT*
EMBERG:PR... *REAVITQVI*
E:IN:VRBIS ... *BSIDIONE:H*
.....
.....
AVGVSTI:ÂNO:SALVA
TIS:M:CCCC:LXXX
REQVIESCAT:I:PACE:

Η ανάγνωση της επιγραφής φυσικά δεν είναι πλήρης λόγω των φθορών[23].

Ο Besso von Lichtenberg, μέγας μπαλής του Τάγματος την περίοδο 1477-1480, δεν είναι άγνωστος στον επιφανέστερο ιστορικό του Τάγματος του Αγίου Ιωάννου. Ο Giacomo Bosio μας λέει ότι ο Fra Besso di Litemberg ήταν ένας από τους εκλέκτορες του μεγάλου μαγίστρου Zacosta στα 1461. Πήρε μέρος στις δύο γενικές συνόδους αυτού του μεγάλου μαγίστρου, όπως και στην πρώτη του Orsini και στην πρώτη σύνοδο του μεγάλου μαγίστρου Aubusson. Διετέλεσε μέγας μπαλής του Τάγματος, δηλαδή αρχηγός της γερμανικής «γλώσσας», από το 1477 ως το 1480.

Αξίζει να σημειωθεί ότι η πρώτη εμφάνιση του Besso von Lichtenberg στο κείμενο του Bosio συνδέεται με το όνομα ενός Pietro di Litemberg, αξιωματούχου και αυτού της γερμανικής «γλώσσας», που σταδιοδρόμησε την εποχή του μεγάλου μαγίστρου Jacques de Milly (1454-1461)[24]. Ο Ιωαννίτης αυτός ήταν ένας από τους επτά ιππότες που επέλεξαν τους εκλέκτορες (ένας από τους οποίους ήταν ο Besso), οι οποίοι τελικά ανέδειξαν στο αξίωμα του μαγίστρου τον ισπανό Ramon Zacosta. Πιθανότατα οι δύο ιππότες ήσαν συγγενείς.

Για το τέλος του Besso υπάρχει η μαρτυρία του Otto Heinrich, ενός Γερμανού ταξιδιώτη που πέρασε από τη Ρόδο το 1521[25]. Αυτός μας λέει ότι ο Ιππότης πέθανε στη μάχη και ότι, παρόλο που έγινε ανακομιδή του λειψάνου του δύο φορές μετά την ταφή του στο κοιμητήρι των Ιωαννιτών, το λείψανο δεν έλιωνε μέχρι που τον έθαψαν για τρίτη φορά στο σημείο που είχε πέσει, στη μέση της πόλης. Φαίνεται ότι οι άλλοι Γερμανοί ιππότες τιμούσαν ιδιαίτερα τη μνήμη του νεκρού τον οποίο θεωρούσαν μάρτυρα της Πίστης[26].

Η γραφική αυτή αναφορά θα είχε αμφίβολη αξία, αλλά η επιτύμβια επιγραφή επιβεβαιώνει ότι ο Lichtenberg πέθανε στη Ρόδο το 1480, κατά τη διάρκεια της πρώτης μεγάλης πολιορκίας από τους Τούρκους, παρόλο που ο Bosio δεν τον αναγράφει ανάμεσα σ' αυτούς που πήραν μέρος στην πολιορκία. Τα κομμάτια της πλάκας βρέθηκαν στην εβραϊκή συνοικία. Η μεγάλη επίθεση των Τούρκων, που είχαν εισβάλει στην περιοχή αυτή της πόλης από το ρήγμα των τειχών της Ιταλίας και που λίγο έλειψε να κοστίσει την πτώση της Ρόδου και τη ζωή του Aubusson, έγινε,

23. Μεταγραφή: «In hoc sacello iacet reverendus dominus Frater Beczo magnus baiulivus Rhodi, quem Germania patria ac stirps de Lichtemberg procreavit qui ... et in urbis obsidione h... augusti, anno salvati[oni]s MCCCCLXXX. Requiescat in pace», δηλαδή: «σ' αυτό το μνήμα κείται ο σεβάσμιος άρχοντας αδελφός Beczo, μέγας βάιλος της Ρόδου, που η πατρίδα του Γερμανία και ο [οίκος] του Lichtenberg εγέννησε, ο οποίος στη διάρκεια της πολιορκίας της πόλης [...] Αυγούστου κατά το σωτήριο έτος 1480. Ας αναπαύεται εν ειρήνη».

24. Iacomo Bosio, Dell' Istoria della Sacra Religione et Illustrissima Militia di S. Giovanni gierosolimitano, τ. II, Roma 1630, σ. 260A, 263E, 277D.

25. Otto Heinrich, Pfalzgraf bei Rhein: Tagebüchern, χειρόγραφο gl. bay. hausarchiv München, fol. 22.

26. Βλ. B. Waldstein-Wartenberg, Die Vasallen Christi, Wien 1988, σ. 387.

σύμφωνα με τον Caoursin[27], καγκελάριο του Τάγματος, στις 28 Ιουλίου. Ίσως ο Lichtenberg να πληγώθηκε βαριά σ' αυτή τη μάχη και να υπέκυψε στα τραύματά του στις αρχές του Αυγούστου, όπως αναγράφεται στην πλάκα.

Κλείνοντας, θα ήθελα να σημειώσω ότι είμαστε πολύ τυχεροί που έστω κι ένας μικρός αριθμός από τις ταφόπλακες της Ιπποτοκρατίας έφτασε ως τις μέρες μας. Όταν ο Σουλεϊμάν ο Μεγαλοπρεπής κατέλαβε τη Ρόδο στα 1522, η εντός των τειχών πόλη της Ρόδου κατοικήθηκε αποκλειστικά από Τούρκους και Εβραίους. Οι εκκλησίες μέσα στις οποίες βρίσκονταν οι περισσότερες ταφόπλακες έγιναν τζαμιά ή μετζήτια και πολλοί τάφοι ξηλώθηκαν. Το μάρμαρο από τις περισσότερες πλάκες έγινε ασβέστης και μόνο μερικές, που ξαναχρησιμοποιήθηκαν ως πλάκες σε δάπεδα ή, τεμαχισμένες, ως οικοδομικό υλικό, σώθηκαν. Οι πλάκες αυτές δεν προσθέτουν μόνο στην ιστορική έρευνα. Αποτελούν πολύτιμη μαρτυρία για την κοινωνία της εποχής εκείνης, την καλλιέργειά της, τα γούστα και τις φιλοδοξίες της. Όμως αυτό αποτελεί ξεχωριστό κεφάλαιο, που οι ιστορικοί της τέχνης είναι αρμόδιοι να εξετάσουν.

ΑΝΝΑ-ΜΑΡΙΑ ΚΑΣΔΑΓΛΗ

Summary

THREE HOSPITALLER INSCRIPTIONS FROM RHODES

In Rhodes the few surviving medieval tombstones complement historical information from other sources.

1. Tombstone of Cypriot noble († *ca.* 1365). A son of the Marshal of Cyprus Jean de Morf, count of Roucha. Jean de Morf survived his male issue; the tombstone recalls the close cooperation between the Order of the Hospital and Peter I of Cyprus (1359-1369) which culminated in the sack of Alexandria in 1365.

2. Tombstone of Cypriot officer, turcopolier Peter Pelestrin (†1471). His presence in Rhodes is explained by the hospitality accorded by the Order to the followers of queen Carlotta of Cyprus when she lost her throne to her half-brother, James II the Bastard (r. 1460-1473).

3. Tombstone of German Knight Hospitaller (and Grand Bailli of the Order from 1477) Besso von Lichtenberg (†1480); confirms popular cult associated with the crusading ethos of the late Middle Ages.

A.-M. KASDAGLI

27. Κεφ. 28.

ΤΟ ΚΑΣΤΡΟ ΣΤΗ ΧΩΡΑ ΚΑΛΥΜΝΟΥ ΚΑΙ Η ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΤΟΥ[1]

Η Κάλυμνος (Σχέδ. 1), το πέμπτο σε έκταση νησί της Δωδεκανήσου βρίσκεται μεταξύ Κω και Λέρου και σε απόσταση 14 μιλίων από την απέναντι μικρασιατική ακτή[2]. Η πρώτη αναφορά στο νησί απαντά στον Όμηρο και στη συνέχεια στους σχολιαστές του[3]. Πληροφορίες σε μεταγενέστερες γραπτές πηγές δεν υπάρχουν ούτε και στον Συνέκδημο[4] του Ιεροκλέους (6ος αι.). Παρά την απουσία γραπτών αναφορών, η Κάλυμνος ευημερεί κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο, όπως φανερώνουν τα λείψανα 25 βασιλικών και δύο οικισμών που έχουν εντοπιστεί από πρόσφατη αρχαιολογική έρευνα[5].

Στο «Περί θεμάτων» του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου το νησί υπονοείται, διότι στο «θέμα Σάμου»[6] περιλαμβάνονται, εκτός από τη Σμύρνη και την ενδοχώρα της, και όλα τα νησιά από την Ικαρία μέχρι την Κω. Παραμένει στο «θέμα Σάμου» έως την περίοδο της δυναστείας των Αγγέλων (1204). Μετά περνά στην κυριαρχία του Λέοντα Γαβαλά και του αδελφού του Ιωάννη[7] που κυβερνούν τη νησιώτικη περιοχή έως το 1249. Μαζί με τη Ρόδο, την Κω, τη Λέρο και τα κοντινά νησιά

1. Η πρώτη μορφή αυτού του άρθρου παρουσιάστηκε στην επιστημονική συνάντηση στη Μυτιλήνη το Νοέμβριο του 1991 με τον τίτλο: «Διαμόρφωση Κάστρου Χώρας Καλύμνου». Η παρούσα μελέτη αποτελεί μια πρώτη προσέγγιση των προβλημάτων των σχετικών με την αρχιτεκτονική μορφή και δομή του οχυρωμένου οικισμού, καθώς και τη χρονολόγησή του. Ευχαριστούμε τον Προϊστάμενο της 4ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου Η. Κόλλια για την άδεια μελέτης και δημοσίευσης. Ευχαριστούμε, επίσης, τους συναδέλφους αρχαιολόγους Θ. Αρχοντόπουλο, Α. Κατσιώτη και Α.Μ. Κάσδαγλη για τη βοήθειά τους.

2. ΜΕΕ, λ. *Κάλυμνος*.

3. Ιλιάς, Β, 676-677: *...οί δ' ἄρα Νίσυρον τ' εἶχον Κράπαθόν τε Κάσον καὶ Κῶν Εὐρυπάλοιο πόλιν νήσους τε Καλύδνας...* . Από τους μεταγενέστερους συγγραφείς γίνεται σχολιασμός της ονομασίας του νησιού (βλ. Γ. Κουκούλης, Η Κάλυμνα της ιστορίας, Αθήνα 1980, σ. 105-131, όπου οι παραπομπές σε όλους τους σχολιαστές των παραπάνω στίχων της Ιλιάδας). Επίσης, αναφέρουν την παραγωγή ωραίου μελιού στην Κάλυμνο. Σχετικά, βλ. Ovidius, Metam., VIII, 220 (εκδ. A.J. Valpy, Λονδίνο 1821). Plinius, Nat. Historiae, 9.69, σ. 1787-1788 (εκδ. A.J. Valpy, Λονδίνο 1913). Strabo, Geography, X, 489 (εκδ. Bell Gr. and sons Ltd, Bohn's Classical Library, Λονδίνο 1913). Ευστάθιος, Υπομνήματα εις Διονύσιον τον περιηγητήν, Β, 677 (εκδ. Bernhardy, Λειψία 1828).

4. Ιεροκλέους, Συνέκδημος, 685,7 (εκδ. A. Burckhardt, Λειψία 1893).

5. Π. Λαζαρίδης, Συμβολή εις την μελέτην των παλαιοχριστιανικών μνημείων Δωδεκανήσου. Πεπραγμένα Θ΄ Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 1953, τ. Α΄, Αθήναι 1955, σ. 230. Σ. Πελεκανίδης, Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδας, τ. Ι, Νησιωτική Ελλάς, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 49-51. Ι. Βολανάκης, Παλαιοχριστιανικά μνημεία, Ρόδος - Κάλυμνος - Τέλενδος. Αντίδωρον πνευματικόν. Τιμητικός τόμος Γερ. Κονιδάρη, Αθήναι 1981, σ. 52-56. Ο ίδιος, Συμβολή στην έρευνα των παλαιοχριστιανικών μνημείων Δωδεκανήσου, Δωδεκανησιακά Χρονικά, ΙΒ΄, Αθήνα 1987, σ. 42-49. V. Karabatsos, An Architectural and Art Historical Survey of the Early Christian Monuments and Settlements of Kalymnos and Telendos. University of Birmingham, 1987 (M. Philosophy Dissertation) (αδημοσίευτο).

6. Porphyrogenitus C., De Thematibus et de Administrando Imperio, τ. III, 41 (εκδ. B.G. Niebuhrii, Βόννη 1840).

7. Α. Σαββίδης, Η Ρόδος και η δυναστεία των Γαβαλάδων την περίοδο 1204-1250 μ.Χ., ΔΙΕΕ 24 (1981), σ. 358-376. Ο ίδιος, Η βυζαντινή δυναστεία των Γαβαλάδων και η ελληνοϊταλική διαμάχη για τη Ρόδο το 13ο αι., Βυζαντινά 12 (1983), σ. 405-428.

Σχέδ. 1. Χάρτης της νήσου Καλύμνου.

περιέρχεται στην αυτοκρατορία της Νίκαιας[8] επί βασιλείας Ιωάννη Βατάτζη. Από ένα πατμιακό έγγραφο, χρονολογούμενο στο 1254[9], πληροφορούμαστε το όνομα του Κωνσταντίνου Διογένους, «δούκα, απογραφέα και εξισωτή» για την Κάλυμνο και τη Λέρο. Σε ένα άλλο πατμιακό έγγραφο του 1263[10] αναφέρεται ο Λέων Εσκαμματισμένος, ο οποίος απογράφει την κτηματική περιουσία των μετοχίων του μοναστηριού της Πάτμου στη «Λεροκάλυμνο». Ο συνδυασμός των δύο νησιών σε μια ονομασία[11] απαντά για πρώτη φορά στο έγγραφο του 1263. Από το β΄ μισό του 13ου αι. έως τις αρχές του 14ου αι. δέχεται επιδρομές Γενοβέζων, Τούρκων και Βενετών[12].

Το 1309, έχοντας κοινή μοίρα με τα υπόλοιπα νησιά του νοτιοανατολικού Αιγαίου, υποτάσσε-

8. M. Angold, A Byzantine Government in Exile. Government and Society under the Laskaridis of Nicaea (1204-1261), Οξφόρδη 1975, σ. 211, 249, 292.

9. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Βυζαντινά έγγραφα της Μ. Πάτμου, Β΄, Δημοσίων Λειτουργών, Αθήναι 1980, σ. 164-169. Ζ. Τσιρπανλής, Μορφές αυτονομίας στα Δωδεκάνησα επί ιπποτοκρατίας, Δωδώνη ΙΕ΄, τχ. 1 (1986), σ. 12.

10. Για την απογραφή των μετοχίων στη Λεροκάλυμνο, βλ. Μ. Γεδεών, Έγγραφοι λίθοι και κεράμια, Κωνσταντινούπολις 1893, σ. 42 σημ. 47. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, ό.π., σ. 191-197.

11. Σχετικά με τη Μητρόπολη Λέρου Καλύμνου, βλ. Εμμ. Κωνσταντινίδης, Συμβολή εις την εκκλησιαστικήν ιστορίαν της Δωδεκανήσου, Αθήναι 1968, σ. 38, 70-77.

12. Ζ. Τσιρπανλής, ό.π., σ. 12.

ται στην κυριαρχία των Ιπποτών του Τάγματος του Αγίου Ιωάννου της Ιερουσαλήμ[13]. Από το 1386, μαζί με τη Λέρο υπόκειται στη δικαιοδοσία του κυβερνήτη της Κω Esso Schlegelholz[14], ενώ από το 1428 έως το 1451 στη δικαιοδοσία του Fantino Quirini (1439-1453)[15]. Μετά το 1453 ο μεγάλος μάγιστρος Jean de Lastic (1437-1454) αναθέτει την ηγεσία των τριών νησιών στον Ιππότη Giovanni di Castelnuovo[16], επί της εποχής του οποίου αρχίζουν συνεχείς επιδρομές Τούρκων (από το 1454 έως το 1480 και αργότερα, κατά διαστήματα). Συγκεκριμένα από πατμιακό κώδικα πληροφορούμαστε ότι το 1456/7 από τουρκική επιδρομή η Νίσυρος και η Κάλυμνος «...ηφανίσθησαν...»[17]. Επειδή το γεγονός αυτό αποδόθηκε στην ανικανότητα του διοικητή, ο μεγάλος μάγιστρος J. de Milly (1454-1461) ανέλαβε ο ίδιος τη διοίκηση[18]. Οι επιθέσεις των Τούρκων συνεχίστηκαν μέχρις ότου το 1522 παραδόθηκε από τους Ιππότες στους Τούρκους με συνθήκη ειρήνης. Η τουρκική κυριαρχία διαρκεί έως το 1912, μετά ακολουθεί η Ιταλοκρατία[19] και τέλος το 1947 γίνεται η ένωση με την υπόλοιπη Ελλάδα[20].

Περιηγητές, ήδη από το 12ο αι., μνημονεύουν το νησί, με πρώτο τον al'Idrisi[21]. Ο Nicolas da Martoni (1394/5) το αναφέρει μόνο ονομαστικά, ως ένα νησί που συναντά στη διαδρομή του[22], ενώ ο Chr. Buondelmonti στα 1420 το περιγράφει, αλλά με τοπογραφικές ανακρίβειες[23]. Στο ιζολάριο του Bartolomeo dalli Sonetti (1485) σημειώνεται μαζί με ένα μικρό περιγραφικό κείμενο και ο χάρτης του νησιού[24], ο δε Piri Reis (1521)[25] και ο M. Boschini (1534)[26] κάνουν μικρές αναφορές στο νησί. Από το 16ο αι. και μετά που συστηματικά χαρτογραφείται η περιοχή του Αρχιπελάγους και της Ανατολικής Μεσογείου από τους ευρωπαίους λογίους και περιηγητές, η Κάλυμνος δηλώνεται με διαφορετικές ονομασίες, όπως Calamo, Claros, Calmo, Calmino, Calimno, Cal(l)imene, Calymna[27].

13. Περί κατάληψης των νησιών από τους Ιππότες κατά το διάστημα 1308-1315, βλ. Ζ. Τσιρπανλής, Η Ρόδος και οι νότιες Σποράδες στα χρόνια των Ιωαννιτών Ιπποτών (14ος-16ος αι.), Ρόδος 1991, σ. 103 σημ. 1, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

14. Ζ. Τσιρπανλής, ό.π., σ. 23 σημ. 2, όπου και ο σχετικός σχολιασμός.

15. Σχετικά με τον F. Querini, βλ. Ζ. Τσιρπανλής, ό.π., σ. 33-34.

16. J. Bosio, Dell'istoria della sacra religione et illustrissima militia di S. Giovanni gerosolimitano, Ρώμη 1630, σ. 257.

17. J. Bosio, ό.π., σ. 256. Ε. Βρανούσης, Έγγραφα Πάτμου, Α. Αυτοκρατορικά, Αθήναι 1980, σ. 112*, 113*.

18. J. Bosio, ό.π., σ. 257-258.

19. Για την εποχή της Ιταλοκρατίας στα Δωδεκάνησα, βλ. Γ. Ζερβός, Ιστορικά σημειώματα, Αθήνα 1961, σ. 233 κ.ε. Χ. Παπαχριστοδούλου, Ιστορία της Ρόδου, Αθήνα 1975, σ. 527 κ.ε.

20. Για την απελευθέρωση της περιοχής και την ένωση, βλ. Χ. Παπαχριστοδούλου, ό.π., σ. 594 κ.ε.

21. Geo. al'Idrisi (εκδ. P.A. Jaubert, Άμστερνταμ 1975), τ. ΙΙ, σ. 128.

22. E. Legrand, Relation du pèlerinage à Jérusalem de Nicolas de Martoni, notaire italien (1394-1395), Revue d'Orient Latin 3, Paris 1895, σ. 645.

23. Η τοπογραφική ανακρίβεια φαίνεται από την περιγραφή του περιηγητή ότι: *...ἐστιν ἐν κόλπῳ τῆς νήσου καὶ φρούριον ὀχυρὸν ὀνομαζόμενον Κάλαμος*, βλ. G. Gerola, Le tredici Sporadi nel codice classense di Chr. Buondelmonti, Atti e Memorie della R. Deputazione di Storia Patria per le Provincie di Romagna, τ. 4, serie IV, Μπολόνια 1914, σ. 480-481.

24. Ζ. Τσιρπανλής, ό.π., σ. 41, υποσημ. 5.

25. Piri Reis, Kitab-I Bahriye, Άγκυρα 1988, σ. 433-439, εικ. 103/b, ο οποίος περιγράφει το νησί με την ονομασία «Kelemez».

26. M. Boschini, Archipelago, Βενετία 1534, σ. 62.

27. Ενδεικτικά σημειώνουμε ότι η ονομασία «Calamo» απαντά σε χάρτη: 1) του J. Castaldi (1575), βλ. Χάρτες και χαρτογράφοι του Αιγαίου πελάγους, Αθήνα 1985, αριθ. 57, 2) του M. Boschini (1658), ό.π., αριθ. 79, 3) του A.M. Mallet (1683), ό.π., αριθ. 92β, 4) του G. Delisle (1683-1761), ό.π., αριθ. 95, 5) του G.C.Vignola (1685), ό.π., αριθ. 96, 6) του J. Robinj (1683), ό.π., αριθ. 99, 7) του V. Coronelli (1696), ό.π., αριθ. 122, 8) των H. Michelot - L. Bremond (1715-1726), αριθ. 126, 9) του M.A. Baudrand (1716), ό.π., αριθ. 129, 10) του P. Vander Aa (1729), ό.π., αριθ. 132, 11) σε χειρόγραφο χάρτη του Βρεταννικού Μουσείου (1536/1609), βλ. Α. Αβραμέα, Ελληνική εμπορική ναυτιλία, Αθήναι 1972, αριθ. 121. Η

Σχετικά με το κάστρο στη Χώρα, οι αναφορές των περιηγητών (Sonetti, Boschini, Reis)[28] είναι γενικές. Δεν διευκρινίζουν για ποιο κάστρο γίνεται λόγος, δεδομένου ότι υπάρχουν στο ίδιο νησί και το Πέρα κάστρο ή της Χρυσοχεριάς και το Καστέλλι. Μόνο από τον Ross (1843)[29] και τον Gerola (1912) γίνεται μια πιο λεπτομερής περιγραφή[30].

Το Μεγάλο κάστρο ή Παλαιοχώρα[31], όπως αλλιώς αποκαλείται, ορθώνεται σχεδόν στο κέντρο του νησιού, μεταξύ Πόθιας και Μυρτιών, κτισμένο πάνω σε έναν απόκρημνο βράχο του βουνού Προφήτης Ηλίας[32] που δεσπόζει σε όλη τη γύρω περιοχή (Πίν. 79 α). Καταλαμβάνει έκταση περίπου 28.570 τ.μ.[33]. Η χάραξή του δεν φαίνεται να ακολουθεί κάποιο συγκεκριμένο σχέδιο (Πίν. 79 β, 80 α). Ο οχυρωματικός περίβολος φτάνει μέχρι το χείλος του γκρεμού, το δε ύψος του κυμαίνεται από 3 έως 7 μ. περίπου, προσαρμοζόμενο στις υψομετρικές καμπύλες. Όσον αφορά στο πάχος, ποικίλλει. Στο δυτικό και το βόρειο τμήμα, λόγω του απόκρημνου βράχου, το τείχος έχει πάχος 0,60-0,90 μ. περίπου, ενώ στο ανατολικό και το νότιο φτάνει στο 1,30 μ. Ορθογώνιοι πύργοι το διακόπτουν κατά διαστήματα. Σε όλο το μήκος του, κάτω από τις επάλξεις, υπάρχουν πολεμίστρες, ενώ στην εξωτερική πλευρά του έχουν κτιστεί αναλημματικοί τοίχοι και αντηρίδα. Το εσωτερικό του περιτρέχει στενός διάδρομος (περίδρομος) που διατηρείται στο ανατολικό και το βόρειο τμήμα. Η τοιχοποιία των σπιτιών και του περιβόλου χαρακτηρίζεται από μικρές, ακατέργαστες, από σκληρό ασβεστόλιθο πέτρες του ίδιου χρώματος με το βράχο τόσο, που από μακριά φαίνονται ως φυσική συνέχειά του. Στα τμήματα που έχουν υποστεί φθορές, διαπιστώνεται ότι το τείχος έχει κτιστεί με δύο σειρές από πέτρες που διαμορφώνουν την εσωτερική και την εξωτερική παρειά του, ενώ το ενδιάμεσο κενό γεμίζει με άλλες μικρότερες πέτρες ούτως, ώστε να δημιουργούν μια συμπαγή μάζα (έμπλεκτο σύστημα)[34]. Αυτός ο τρόπος κτισίματος είναι γνωστός από την αρχαιότητα και είναι σε χρήση μέχρι και το μεσαίωνα. Στις παρειές του είναι φανερή η προσπάθεια που έχει γίνει, για να εφαρμοστεί το ισόδομο σύστημα, με μικρές πέτρες ή κεραμίδια στους αρμούς και ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό. Παρόμοιος τρόπος κτισίματος χρησιμοποιήθηκε και σε άλλα κάστρα της ίδιας περιοχής και της ίδιας εποχής, όπως στον Αρχάγγελο, στην Κρητηνία και στο Φέρακλο στη Ρόδο, στην Κέφαλο και στην Αντιμάχεια στην Κω, στο Χωριό και στο Παντέλι στη Λέρο.

Η ανάβαση γίνεται με 230 πέτρινα σκαλοπάτια (Πίν. 80 β) που ξεκινούν από τον οικισμό της Χώρας και καταλήγουν στην πύλη που βρίσκεται στη νοτιοανατολική πλευρά, το μόνο προσιτό σημείο. Επειδή το έδαφος συνεχίζει να είναι επικλινές και στο εσωτερικό του κάστρου, η άνοδος εξακολουθεί να γίνεται με σκαλοπάτια από τα οποία μερικά έχουν αποκαλυφθεί στην αρχή της ανάβασης, λαξευμένα στο βράχο (Πίν. 81 α). Η πύλη είναι ορθογώνια εξωτερικά (εσωτ. διαστ. 4,80×3 μ.) και τοξωτή εσωτερικά (χορδή τόξου 3 μ.), κτισμένη με μεγαλυτέρων διαστάσεων λαξευτές πέτρες και με κατώφλι που διατηρεί τους τόρμους για την πάκτωση του μοχλού της κινητής ξύλινης γέφυρας. Σε αυτό το συμπέρασμα οδηγείται κανείς και από το μικρό, διαμπερές άνοιγμα

ονομασία «Calmino» απαντά σε χάρτη: 1) του F. Grognard (1745), ό.π., αριθ. 128, 2) του J.B.B. d'Anville (1756), ό.π., αριθ. 134, 3) του J. Roux (1764), ό.π., αριθ. 136.

28. Πρβλ. υποσημ. αριθ. 24, 25, 26.

29. L. Ross, Reisen auf den griechischen Inseln des ägäischen Meeres, τ. III, Στουτγάρδη 1845, σ. 92-115.

30. G. Gerola, I monumenti medioevali delle Tredici Sporadi, Asatene, 1916, σ. 55-57.

31. Η. Βολανάκης, Χριστιανικά μνημεία της Καλύμνου, Καλυμνιακά Χρονικά 5 (1985), σ. 115-116, 117.

32. Το υψόμετρο σε αυτό το σημείο κυμαίνεται από 120-210 μ. από τη στάθμη της θάλασσας.

33. Η μέτρηση του εμβαδού έγινε από την τοπογράφο Α. Βακάλη.

34. Σχετικά με το έμπλεκτο σύστημα και τη χρήση του, βλ. Α. Ορλάνδος, Τα υλικά δομής των αρχαίων Ελλήνων, τχ. 2, Αθήναι 1958, σ. 205-206.

που σώζεται στο τύμπανο του θυρώματος και από το οποίο θα περνούσε η αλυσίδα που συγκρατούσε την άκρη της γέφυρας[35]. Αυτή η πύλη φράχτηκε πιθανότατα κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Μια δεύτερη, ανοίχτηκε πιο βόρεια, η οποία έκλεινε με σιδερόπορτα[36]. Εκτός από την κύρια είσοδο υπάρχει στα βορειοδυτικά του περιβόλου και ένα άλλο μικρό άνοιγμα που ονομάζεται «πορτέλι»[37].

Ο οικισμός αυτός στο βόρειο τμήμα, που είναι και το πιο υπερυψωμένο, διατηρείται πυκνοδομημένος. Οι τοίχοι των ερειπωμένων σπιτιών σώζονται σε αρκετό ύψος, σε αντίθεση με τα κτίσματα του νότιου τμήματος που λεηλατήθηκαν μεταγενέστερα μέχρι θεμελίων, προκειμένου το οικοδομικό τους υλικό να χρησιμοποιηθεί στο κτίσιμο των σπιτιών της Χώρας. Με βάση τα πρότυπα των βυζαντινών οικιών, τα σπίτια του κάστρου θα πρέπει να είχαν ή ένα πάτωμα, «σπίτιον χαμόγεων», ή δύο, «δίπατον ή ανωγοκάτωγον»[38]. Σε μερικά διατηρείται η υδρορροή πάνω στον τοίχο και στο εσωτερικό τους εσοχές για κτιστά ντουλάπια. Από την ύπαρξη δοκοθηκών πάνω στην εσωτερική επιφάνεια των τειχών, είναι φανερό ότι πολλά θα ήταν κτισμένα σε επαφή με το τείχος[39]. Ενδεικτικά αποτυπώθηκαν[40] τα λείψανα ενός διώροφου σπιτιού (Σχέδ. 2), το οποίο στεγαζόταν με δώμα, λύση συνηθισμένη στην περιοχή του Αιγαίου, και ήταν επιχρισμένο εσωτερικά, όπως εύκολα μπορεί κανείς να συμπεράνει από το σοβά που διατηρείται στο εσωτερικό του (Πίν. 81 β).

Εκτός από τα σπίτια σώζονται αρκετές δεξαμενές που εξυπηρετούσαν τις καθημερινές ανάγκες, αποθηκευτικοί χώροι (σιροί) (Πίν. 82 α), καθώς και ένα ιδιότυπο ελαιοτριβείο[41] που ήταν σε χρήση πριν από το 19ο αι. Σήμερα σώζεται μόνο η πέτρινη γούρνα (μυλόπετρα) (Πίν. 82 β) σπασμένη σε κομμάτια, και τμήμα του πέτρινου κυλίνδρου που χρησιμοποιόταν ως πιεστήριο. Πιθανότατα πρόκειται για ό,τι απέμεινε από το ελαιοτριβείο που αναφέρεται σε έγγραφο του 1502, το οποίο είχε δημιουργήσει προβλήματα στα οικονομικά συμφέροντα της Μονής του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στην Πάτμο[42].

Μέσα στον οικισμό διατηρούνται σε αρκετά καλή κατάσταση εννέα εκκλησίες[43], όλες επιχρισμένες, τα μόνα κτίσματα που διακρίνονται από μακριά (Πίν 83 α). Είναι μονόχωρες (εκτός από μία που είναι δίκλιτη) και καμαροσκέπαστες, από τις οποίες οι έξι είναι τοιχογραφημένες. Στις δύο, στο Σταυρό και στον Άγιο Γεώργιο (ή Αγία Άννα), σώζονται κτιτορικές επιγραφές με τις

35. Σχετικά με τον τρόπο λειτουργίας της εισόδου, βλ. Α. Πετρονώτης, Ο «πύργος Λαχανά» στο Πάνω Βαθύ Σάμου, Αρμός, τιμητικός τόμος στον καθ. Ν. Μουτσόπουλο, τ. Γ΄, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 1506.

36. Δ. Ρεΐσης, Περιγραφή της νήσου Καλύμνου, Αθήναι 1913, σ. 24.

37. Κατά τη γνώμη μας το «πορτέλι» στη σημερινή του μορφή δεν δίνει την εντύπωση ανοίγματος από την αρχική κατασκευή. Με αυτό το άνοιγμα συνδέεται στην Τουρκοκρατία και η παράδοση «περί φυγής των επτά παρθένων» και ενός τούρκου αγά.

38. Φ. Κουκουλές, ΕΕΒΣ, Δ΄ (1951), σ. 261-262.

39. Παραδείγματα οχυρωμένων οικισμών όπου τα σπίτια εφάπτονται με το τείχος, είναι της Χίου, της Αστυπάλαιας, της Αντιπάρου κ.ά.

40. Η αποτύπωση έγινε από τον σχεδιαστή Μ. Σάνδαλο.

41. Η ονομασία που επικρατεί στη Μάνη για τον τρόπο πολτοποίησης των ελαιών σε πέτρινη γούρνα (μυλόπετρα) χωρίς οπή που χρησιμεύει για την εκροή του υγρού, είναι «χάι-χουν», βλ. Κ. Κάσσης, Άνθη της πέτρας, Αθήνα 1990, σ. 25, εικ. α, σ. 26, εικ. α, σ. 27. Ευχαριστούμε τον Ηλ. Κόλλια για την υπόδειξη.

42. Χ. Κουτελάκης, Τα ελαιοτριβεία της Καλύμνου και η διαμάχη της Μονής του Αγ. Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου με τη Μονή του Αγ. Παντελεήμονα Τήλου, Καλυμνιακά Χρονικά 2 (1981), σ. 27-41, εικ. σ. 39.

43. Για τις εκκλησίες του κάστρου, βλ. Αρχιμανδρίτης Παντελεήμων Λαμπαδάριος, Αι τοιχογραφίαι του Μεγάλου κάστρου της Χώρας Καλύμνου, S. Africa 1988, όπου ο συγγραφέας περιορίζεται μόνο σε μια απλή περιγραφή. Όσο για τις εκκλησίες του Αγίου Γεωργίου ή της Αγίας Άννας και του Τιμίου Σταυρού, βλ. Η. Βολανάκης, ό.π. (υποσημ. 31), σ. 115-117, 117-119 αντίστοιχα.

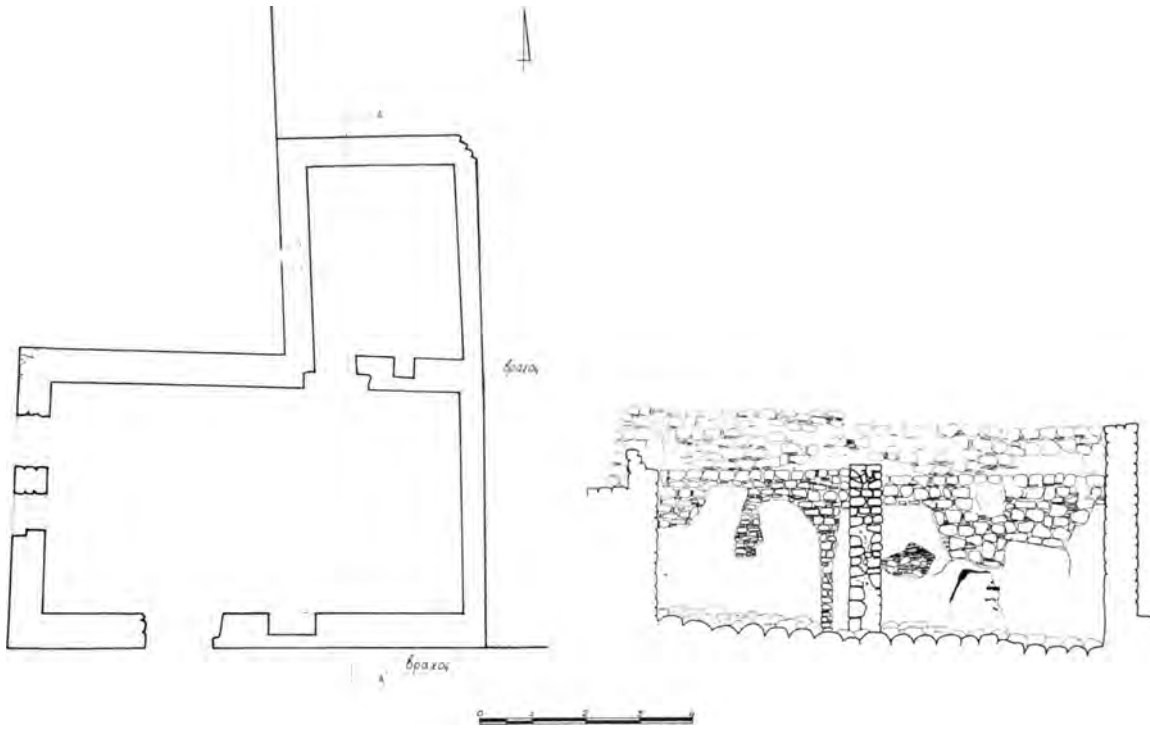

Σχέδ. 2. Χώρα Καλυμνου. Κάστρο. Κάτοψη και τομή διώροφου σπιτιού.

χρονολογίες 1506 και 1519. Σύμφωνα με την αρίθμηση του τοπογραφικού σχεδιαγράμματος[44] (Σχέδ. 3) οι εκκλησίες είναι οι εξής: 1) ο Άγιος Γεώργιος, 2) η Κοίμηση της Θεοτόκου και ο Άγιος Νικόλαος, 3) ο Άγιος Νικήτας, 4) η Ανάληψη, 5) ο Άγιος Γεώργιος (ή η Αγία Άννα), 6) ο Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος, 7) η Αγία Παρασκευή, 8) ο Τίμιος Σταυρός και 9) η Μεταμόρφωση, στις οποίες χρησιμοποιήθηκαν ως οικοδομικό υλικό παλαιοχριστιανικά αρχιτεκτονικά μέλη.

Ως προς τη χρονολόγηση του οχυρωμένου οικισμού, τα μόνα στοιχεία που βοηθούν είναι τα οικόσημα που έχουν διασωθεί σε πλαίσια με κυμάτια, κατασκευασμένα από καλούς τεχνίτες. Συγκεκριμένα το ένα οικόσημο σώζεται στη μία στέρνα και φέρει τη χρονολογία 1514 (Πίν. 83 β), ενώ ένα άλλο, όπως αναφέρει ο Gerola[45], υπήρχε στην άλλη στέρνα, το οποίο, έχει χαθεί και έφερε τη χρονολογία 1519. Στην «τάπια», πύργο με πολύ γερή κατασκευή, κατάλληλη για κανόνια, που βρίσκεται στο ανατολικό τμήμα των τειχών, υπάρχει το οικόσημο του Τάγματος του Αγίου Ιωάννη και του μεγάλου μαγίστρου del Carretto (1513-1521) με τη χρονολογία 1519 (Πίν. 83 γ). Επίσης η μορφή των επάλξεων που διατηρούνται κυρίως στο ανατολικό και το νότιο τμήμα των τειχών, διαμορφωμένων με το σχήμα διπλής «χελιδονοουράς» (Πίν. 81 β) είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα της αμυντικής αρχιτεκτονικής του β΄ μισού του 15ου αι. Αντιπροσωπευτικά παρα-

44. Το τοπογραφικό σχεδιάγραμμα έγινε από την τοπογράφο Α. Βακάλη.

45. G. Gerola, Gli stemmi superstiti nei monumenti delle Sporadi Appartenute ai Cavalieri di Rodi, Rivista Araldica 1913-1915 (1514), I.VIII, 445, (1519), XXIV (43), 339, LXXXVIII, 452.

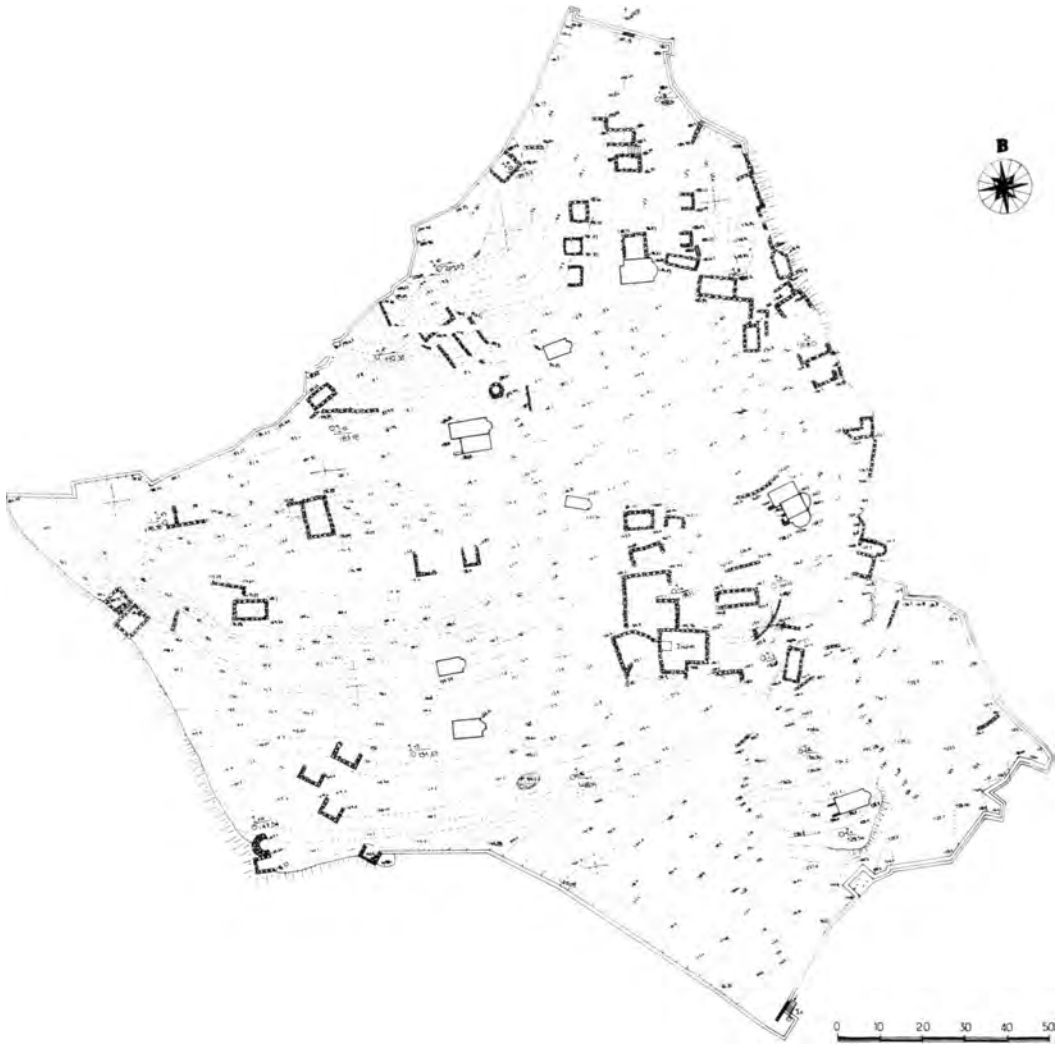

Σχέδ. 3. Χώρα Καλύμνου. Τοπογραφικό σχεδιάγραμμα του Κάστρου.

δείγματα παρατηρούνται στο κάστρο της Ρόδου[46], καθώς και στο κάστρο της Λίνδου και της Χάλκης.

Δυστυχώς μέχρι τώρα δεν έχουν ασχοληθεί ιδιαίτερα με το κάστρο οι μελετητές[47], ούτε έχουν

46. A. Gabriel, La cité de Rhodes, τ. I, Paris 1921-23, σ. 32-53, εικ. 7, 8, 11, 15, 16, 19, 24, 28.

47. Γενικά για την περιγραφή και την ιστορία του Κάστρου, βλ. Δ. Ρεΐσης, Περιγραφή της νήσου Καλύμνου, Αθήναι 1913, σ. 22-24. Α. Ταρσούλη, Δωδεκάνησα, τ. Β΄, Αθήναι 1948, σ. 211-212. Γ. Κουκούλης, Στο κάστρο του Χωριού, Καλυμνιακός παλμός, τχ. 1-2, περ. Α΄, Κάλυμνος 1951, σ. 8-12. Ε. Παπαμανώλης, Αναστήλωση και προβολή των ερειπωμένων μεσαιωνικών κάστρων της Δωδεκανήσου, Πολιτιστικά Δωδεκανήσου, Εισηγήσεις και πορίσματα Α΄ Πολιτιστικού Συμποσίου Δωδεκανήσου 1978, Αθήνα 1981, σ. 359-360. Αρχιμανδρίτης Π. Λαμπαδάριος, Το κάστρο της Χώρας Καλύμνου, Κάλυμνος 1987.

γίνει συστηματικές έρευνες, πράγμα που θα βοηθούσε στην επίλυση προβλημάτων που προκύπτουν από τις ιστορικές πηγές. Τα χρονολογημένα οικόσημα, καθώς και οι πληροφορίες από έγγραφα της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Μάλτας, καθώς και η μορφή των επάλξεων οδηγούν στο ίδιο συμπέρασμα, ότι δηλαδή στη χρονική περίοδο από τα τέλη του 15ου έως τις αρχές του 16ου αι. παρατηρείται μία έντονη οικοδομική δραστηριότητα, «μια ταχεία κτιριακή (και δημογραφική) ανάπτυξη στο κάστρο», όπως διατυπώνει ο μελετητής των εγγράφων Ζ. Τσιρπανλής[48].

Σύμφωνα με το έγγραφο[49] του 1445 οι κάτοικοι του νησιού αναγκάζονται, μετά από δίκη που έλαβε χώρα στη Ρόδο με κατήγορο τον καστελλάνο F. Querini, να λάβουν μέρος σε εργασίες που θα γίνουν στο κάστρο («καστροκτισία»). Αυτές οι εργασίες θα πρέπει να έχουν σχέση με το κάστρο της Χρυσοχεριάς[50], διότι σε αυτό υπάρχει οικόσημο του Querini, ο οποίος, προφανώς, θα το επισκεύασε για κατοικία του. Αντίθετα, τα δύο άλλα έγγραφα (αριθ. 78 και 392/5 Μαΐου του 1495)[51], με τα οποία ορίζεται ο φόρος για τα καινούργια σπίτια στο Νέο Κάστρο και τη συμφωνία μεταξύ αντιπροσώπου των Καλυμνίων και του Τάγματος, πρέπει να σχετίζονται με το Μεγάλο Κάστρο της Χώρας. Λογικό είναι, όπως υποστηρίζει και ο Τσιρπανλής, μετά την καταστροφική τουρκική επίθεση το 1456 7 και το φοβερό σεισμό του 1492[52], να ενισχύονται τα τείχη, να επισκευάζονται οι φθορές που προκλήθηκαν και να επεκτείνεται ο οικισμός, οπότε κτίζονται καινούργια σπίτια και ανοικοδομούνται τα παλιά. Αυτές οι υποθέσεις αποδεικνύονται κατά κάποιο τρόπο από τα εξής στοιχεία: 1) είναι βέβαιο ότι η πύλη επισκευάστηκε, δεδομένου ότι σε πυργίσκο στα αριστερά της υπήρχε, κατά τον Ross[53], οικόσημο του P. d'Aubusson, αφότου έγινε καρδινάλιος (1489). Σύμφωνα με αναφορά του Bosio, πρέπει να προκλήθηκαν πολλές και σοβαρές ζημιές στο κάστρο, αφού ο μεγάλος μάγιστρος P. d'Aubusson (1476-1503), έστειλε τον Renaud de Saint Simon να τις καταγράψει[54]. Με την ανασκαφική έρευνα που έγινε στο δυτικό τμήμα των τειχών, αποκαλύφθηκε ένας μικρός ορθογώνιος χώρος του οποίου το κτίσιμο είναι πολύ πρόχειρο, με πέτρες και χώμα. Πιθανότατα πρόκειται για μεταγενέστερη προσθήκη. Παρατηρώντας κανείς την οχυρωματική γραμμή στα δυτικά και προς βορρά, διαπιστώνει την κατασκευή και μερικών άλλων παρόμοιων χώρων, εξωτερικά του περιβόλου. 2) Οι δοκοθήκες που ανοίχτηκαν στην εσωτερική πλευρά του τείχους και είναι κατασκευασμένες με αμελή τρόπο, φαίνεται ότι ανοίχτηκαν σε μεταγενέστερη οικοδομική φάση, αν και το πρόβλημα γίνεται πιο περίπλοκο στην περίπτωση που το τείχος και τα σπίτια εφάπτονται. Αυτά τα σπίτια πιθανόν είναι τα «καινούργια», για τα οποία ορίστηκε να πληρώνουν «δύο άσπρα και μία όρνιθα» ως φόρο[55] σύμφωνα με έγγραφο του 1495. Αυτό, φυσικά, θα αποδειχθεί από ανασκαφική έρευνα, όπως και η ύπαρξη εσωτερικού περιβόλου που, προς το παρόν, δεν έχει εντοπιστεί[56]. 3) Στην ανατολική πλευρά οι επάλξεις, το πιο ευάλωτο σημείο της οχύρωσης, φαίνεται να έχουν επισκευαστεί, πράγμα που ξεχωρίζει με

48. Ζ. Τσιρπανλής, ό.π., σ. 49, υποσημ. 3.

49. National Library of Malta-Arch. no 357 (Liber Bullarum, 1445), φ. 234v-236r. Σχετικά, βλ. Ζ. Τσιρπανλής, ό.π., σ. 27-31.

50. Για το Πέρα Κάστρο ή της Χρυσοχεριάς, βλ. G. Gerola, ό.π., σ. 58.

51. Ό.π., Arch. no 78 (Liber Conciliorum, 1495-1501), φ. 22v και Arch. no 392 (Liber Bullarum, 1494-1496), φ. 166r-v. Σχετικά, βλ. Ζ. Τσιρπανλής, ό.π., σ. 63-65.

52. Α. Γαλανόπουλος, Η σεισμικότης της Δωδεκανήσου, Δωδ. Επιθεώρηση, έτ. Α΄. τχ. 2, Φεβρουάριος 1947, σ. 82-83, όπου γίνεται αναφορά για καταστρεπτικό σεισμό το 1493 στην Κω και την Κάλυμνο.

53. L. Ross, ό.π., σ. 106.

54. J. Bosio, ό.π., σ. 511.

55. Ζ. Τσιρπανλής, ό.π., σ. 48-49.

56. Την υπόθεση για «παλαιό, περιορισμένο περίβολο μέσα στην Παλαιοχώρα» διατυπώνει και ο Τσιρπανλής, ό.π., σ. 40 σημ. 4.

την πρώτη ματιά. Στα χαμηλότερα σημεία η τοιχοποιία είναι ομοιογενής. Με βάση τα παραπάνω δεδομένα συμπεραίνουμε ότι κατά το χρονικό διάστημα από 1506 έως 1519 κτίζονται στέρνες ή επισκευάζονται οι παλιές, κτίζεται «τάπια» για ενίσχυση του τείχους στην ανατολική πτέρυγα που δέχεται τις μεγαλύτερες πιέσεις κατά τη διάρκεια των επιθέσεων και, τέλος, οικοδομούνται και τοιχογραφούνται εκκλησίες.

Αν λάβουμε υπόψη ότι κύριο χαρακτηριστικό του 11ου αι. είναι η προτίμηση φυσικών οχυρών τόπων σε υψώματα και ανώμαλο έδαφος[57], είναι δυνατόν να υποθέσουμε ότι ο πυρήνας αυτού του κάστρου κτίστηκε κατά τη βυζαντινή περίοδο, ίσως σε μικρότερη έκταση και με διαφορετική μορφή. Εκτός αυτού είναι γνωστό ότι η γένεση και η οργάνωση ενός οικισμού δεν είναι έννοιες ταυτόσημες, πράγμα που είναι δύσκολο να διευκρινιστεί ιδίως σε οικισμό φυσικού σχηματισμού[58]. Για το αν στην ίδια θέση προϋπήρχε ανάλογος οικισμός κατά την αρχαιότητα, δεν μπορούμε να απαντήσουμε. Από επιφανειακή έρευνα αναφέρεται ότι σε αυτή την περιοχή βρέθηκαν όστρακα του 4ου αι. π.Χ. και της ελληνιστικής περιόδου[59]. Επίσης έχουν καταγραφεί αρχαίες επιγραφές που βρέθηκαν εντοιχισμένες σε εκκλησίες[60], όπως και μερικά παλαιοχριστιανικά αρχιτεκτονικά μέλη που χρησιμοποιήθηκαν ως οικοδομικό υλικό, μεταφερμένα ίσως από αλλού.

Η ζωή του οικισμού άρχισε να φθίνει από το α΄ μισό του 18ου αι.[61], όταν οι κάτοικοι έκτισαν τα σπίτια τους σε χαμηλότερο σημείο, εκεί όπου αργότερα αναπτύχθηκε η Χώρα ή το Χωριό[62]. Αυτό είναι συνηθισμένο φαινόμενο για έναν οχυρωμένο οικισμό στην ενδοχώρα, αντίθετα απ᾽ ό,τι ισχύει για έναν αντίστοιχο κοντά σε λιμάνι που η ζωή δεν σταματά οριστικά. Παρ᾽ όλα αυτά, γεγονός είναι ότι η κατοίκηση συνεχιζόταν σε μικρότερη κλίμακα έως το 1823, καθώς εκεί έμενε ο τούρκος αγάς[63]. Η εγκατάλειψη, οι καιρικές συνθήκες και οι συχνοί σεισμοί[64] που μάστιζαν την περιοχή συντέλεσαν στην ερείπωσή του. Έκτοτε δεν είχε γίνει καμία εργασία στο χώρο αυτό, εκτός από τη συντήρηση των τοιχογραφιών των εκκλησιών από συνεργείο της 4ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.

Δεδομένης της μεγάλης ιστορικής αξίας των ερειπωμένων φρουρίων, το Κάστρο της Καλύμνου που διατηρείται σε κακή κατάσταση, συμπεριλήφθη στο πρόγραμμα του Υπουργείου Αιγαίου για την «ανάδειξη χώρων αναγνωρισμένου αρχαιολογικού και πολιτιστικού ενδιαφέροντος στην περιοχή του νοτιοανατολικού Αιγαίου»[65]. Με αυτή την προοπτική άρχισαν οι εργασίες από το Μάιο του 1991[66]. Αφού πρώτα καθαρίστηκε ο χώρος από τα χόρτα που για χρόνια κάλυπταν όλη την έκταση, συμπληρώνοντας την εικόνα της ερήμωσης, συγκεντρώθηκαν οι κατάλληλες πέτρες

57. Μ. Φίλιππα-Αποστόλου, Το κάστρο της Αντιπάρου, Αθήνα 1978, σ. 21.

58. Ό.π., σ. 87-88.

59. G.E. Bean - J.M. Cook, BSA 52 (1957), σ. 13.

60. M. Segre, Relazione preliminare sulla prima campagna di scavo nell'isola di Calino, Memorie, III, 1938, σ. 33-39. Γ. Κουκούλης, Η Κάλυμνα των επιγραφών, Αθήνα 1980, αριθ. 165 (σ. 330), 241 (σ. 407), 244 (σ. 412). Οι δύο από αυτές τις επιγραφές βρέθηκαν εντοιχισμένες στην εκκλησία της Αγίας Παρασκευής.

61. Γ. Ζερβός, ό.π., σ. 48-49.

62. Για τον όρο «Χώρα», βλ. Ζ. Τσιρπανλής, ό.π., σ. 48, σημ. 7.

63. Σύμφωνα με μαρτυρία του Δ. Ρείση (ό.π., σ. 23): «... πολλοί γέροντες ενθυμούνται ότι επέρασαν τα πρώτα έτη των επί του Κάστρου».

64. Για τη συχνότητα των σεισμών στην περιοχή της Δωδεκανήσου, βλ. Α. Γαλανόπουλος, ό.π., σ. 80-83.

65. Για τις εργασίες στο Κάστρο διατέθηκε το ποσόν των 23.500.000 δρχ., από το οποίο τα 10.000.000 απορροφήθηκαν μέχρι το τέλος του 1991.

66. Εκτελούνται με φορέα χρηματοδότησης το Υπουργείο Αιγαίου, φορέα υλοποίησης την 4η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και υπόλογο διαχειριστή το Δήμο Καλύμνου που διαθέτει και το εργατικό προσωπικό. Εκ μέρους της Εφορείας παρακολούθησαν τις εργασίες διαδοχικά, εκτός από τους γράφοντες, και οι αρχαιολόγοι Α. Κατσιώτη και Α.Μ. Κάσδαγλη σε συνεργασία με τον επιβλέποντα αρχιτέκτονα του Δήμου, Σακ. Μπαλαλή.

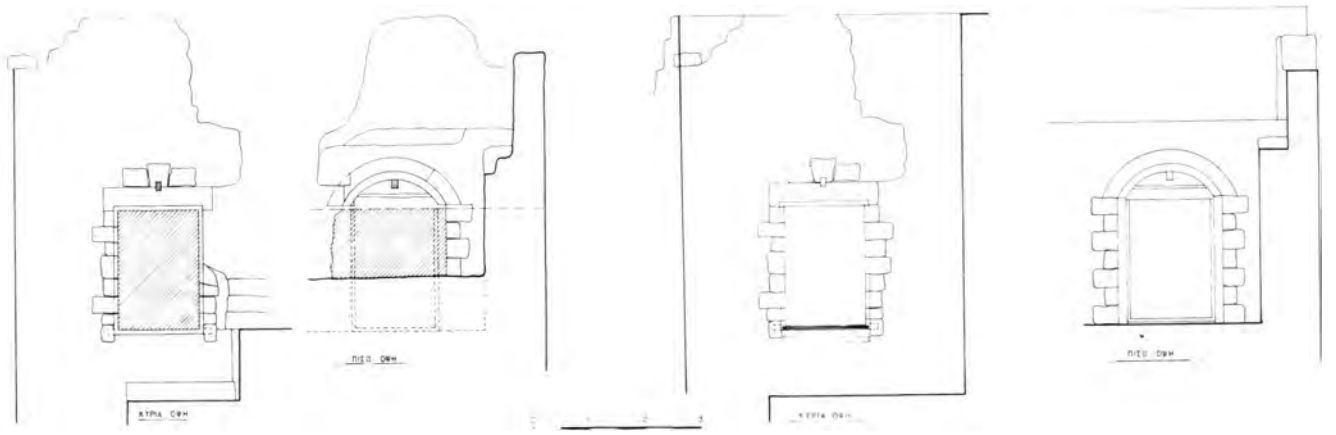

Σχέδ. 4. Χώρα Καλύμνου. Κάστρο. Η κεντρική πύλη όπως είναι σήμερα και πρόταση για την αποκατάστασή της.

για το κτίσιμο. Η μεταφορά των υλικών λόγω της δύσκολης ανάβασης γίνεται αναγκαστικά με ζώα.

Συνεργείο αποτελούμενο από επτά εργάτες, άρχισε την κατασκευή προστατευτικού στηθαίου[67] από τη νοτιοδυτική πλευρά (Πίν. 84 α) που συνεχίστηκε προς βορρά ακολουθώντας τη γραμμή του τείχους. Σε αυτή την πλευρά τα τείχη είτε είχαν τελείως καταρρεύσει είτε ήταν ετοιμόρροπα και επικίνδυνα. Στο κτίσιμο προσπάθησαν να μιμηθούν την παλιά τοιχοδομία, όσο αυτό ήταν δυνατόν. Οι πολεμίστρες διατηρήθηκαν, όπου ήταν εμφανείς. Στα σημεία που η γραμμή του οχυρωματικού περιβόλου δεν διακρίνεται, προηγήθηκε ανασκαφική έρευνα για τον εντοπισμό των θεμελίων. Στο χρονικό διάστημα των έξι μηνών κλείστηκε, επίσης, ένα μεγάλο άνοιγμα που είχε δημιουργηθεί στην τοιχοποιία, στα βόρεια της εισόδου (Πίν. 84 β), η οποία με το χρόνο θα παρέσυρε και όλο το υπόλοιπο τμήμα. Ακόμη στεγανοποιήθηκε η στέγη της ιπποτικής θολοσκέπαστης στέρνας (διαστ. 10,80×6,60 μ.), αφαιρέθηκε το παλιό φθαρμένο υδραυλικό κονίαμα από την εσωτερική επιφάνειά της και καλύφθηκε με τσιμεντοκονία. Τέλος, διαμορφώθηκε κατάλληλα ο χώρος της υδροσύλλεξης.

Πρέπει να τονιστεί ότι οι επεμβάσεις που άρχισαν στο κάστρο της Χώρας Καλύμνου με την κατασκευή στηθαίου στα δυτικά των τειχών και τη στερέωση των ετοιμόρροπων τμημάτων τους, έγιναν για λόγους προστασίας των επισκεπτών. Δεν είναι δυνατόν να μιλήσουμε για αναστήλωση, πράγμα που πρέπει να γίνεται με μεγάλη ευθύνη από ειδικούς επιστήμονες. Οι επεμβάσεις πρέπει να επιχειρούνται με απόλυτη συνεργασία και με σεβασμό στην ιστορία και το περιβάλλον του χώρου[68].

Οι εργασίες προβλέπεται να συνεχιστούν και θα είναι οι εξής: 1) Η λεπτομερής αποτύπωση όλου του οικισμού και του οχυρωματικού περιβόλου, έστω από την εσωτερική πλευρά, διότι εξωτερικά είναι μάλλον αδύνατον. Με τα στοιχεία που θα προκύψουν από τη μελέτη αυτή, πιστεύουμε

67. Το πάχος του κυμαίνεται από 0,45-0,90 μ.

68. Ν. Μουτσόπουλος, Το ελληνικό Ινστιτούτο Φρουρίων και πύργων και τα κάστρα της χώρας μας, Φρουριακά Χρονικά 1 (1973), σ. 10.

ότι θα λυθούν πολλά άλυτα προβλήματα σχετικά με τις οικοδομικές φάσεις του κάστρου. 2) Ο καθαρισμός του εσωτερικού χώρου των ερειπωμένων κτισμάτων και η συγκέντρωση του διασκορπισμένου οικοδομικού υλικού, για να χρησιμοποιηθεί αργότερα. 3) Η στερέωση και η υδρομόνωση των εκκλησιών καθώς και η συντήρηση των τοιχογραφιών τους. 4) Η ανίχνευση του εσωτερικού οδικού δικτύου με τη βοήθεια των γωνιών των σπιτιών και των προσβάσεών τους. 5) Η αποκατάσταση της πύλης στην αρχική της μορφή (Σχέδ. 4)[69].

Πιστεύουμε ότι, παρόλο που θα χρειαστούν αρκετά χρήματα και μεγάλο χρονικό διάστημα για την αποπεράτωση των παραπάνω εργασιών, αξίζει τον κόπο αυτή η προσπάθεια. Το ίδιο ευχόμαστε να γίνει και στα υπόλοιπα κάστρα της Δωδεκανήσου, περιοχής κατάσπαρτης από αυτά, «τα ρημάδια της μοναξιάς που είναι τα πιο ποιητικά πράγματα στη χώρα μας», κατά τον Κόντογλου, και «που περιμένουν αδιαμαρτύρητα το έλεος των ανθρώπων».

Ρόδος, Μάιος 1992

ΕΛΕΝΗ ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ
ΒΑΣ. ΚΑΡΑΜΠΑΤΣΟΣ

69. Η αποτύπωση της εισόδου και η πρόταση αποκατάστασης έγιναν από τον αρχιτέκτονα Γ. Ντέλλα. Πρέπει να προσθέσουμε ότι κατά το 1993 η αποκατάσταση της πύλης πραγματοποιήθηκε σε ικανοποιητικό βαθμό. Επίσης, αποκαταστάθηκαν αρκετές φθορές σε τμήματα των τειχών τόσο στο βορειοδυτικό άκρο όσο και κατά μήκος της ανατολικής πλευράς του κάστρου.

Summary

THE KASTRO AT CHORA ON KALYMNOS AND ITS CONSERVATION

Kalymnos is the fifth largest island in the Dodecanese and lies a mere 14 miles from the Asia Minor coast opposite. The written sources in the early centuries AD have nothing to say about the island, until the 12th cent., when there are a number of references in the traveller Al'Idrisi and in two documents on Patmos dating to 1254 and 1263. In the second half of the 13th and early 14th cent. the island suffered raids by the Genoese, Turks and Venetians. In 1309 it was subjected to the authority of the Order of the Knights of St. John in Jerusalem, along with the rest of the Dodecanese. In 1522 it was ceded by the Knights to the Turks as part of a peace treaty, and remained under Turkish sovereignty until 1912, when the period of Italian rule began. In 1947 it was incorporated into the rest of Greece.

After a brief summary of the island's history, reference is made to the large fortress, or Paleochora, which is built on a rocky eminence on mount Profitis Ilias. It has a fortification wall with rectangular towers at intervals, while the interior is encircled by a narrow wallwalk. The masonry of both the enceinte and the houses consists of small, undressed blocks of hard limestone. The ascent from Chora is by a series of steps leading to a monumental gate that was abandoned, probably, during the period of Turkish rule, when a second gate was opened further to the north. Inside the Kastro are preserved several houses in a ruined condition, water cisterns, storage rooms (silos), an oilpress and nine late-Byzantine churches, with a few wall-paintings, in a fairly good state of preservation.

The coats of arms, with the dates 1514 and 1519, the form of the battlements, which have the shape of a double 'shallow-tail', and information recorded in documents in the Malta National Library, suggest that from the late 15th cent. to the early decades of the 16th, there was intense building activity in the Kastro. One problem that arises, however, is that it is not clear which Kastro is meant in the statements about this building activity. We believe that one document, of 1445, refers to the Kastro of Chrysocheria and the other two, of 1495, to the Great Kastro of Chora.

There has, so far, been no systematic investigation or study of the Kastro. Taking into account that there was a tendency in the 11th cent. to occupy naturally strong positions, we may suggest that the original nucleus of this fortress was built in the Byzantine period, and was given the form in which it is preserved today mainly during the period of the Knights (1309-1522). There were also many modifications and additions to the Kastro during the Turkish period. The life of the settlement began to decline in the 18th cent. and was transferred to Chora, in the foothills near the fortress.

Conservation work on the fortifications and the churches began in 1991, as part of the programme of the Ministry of the Aegean to 'promote sites of acknowledged archaeological and cultural interest in the region of the south-east Aegean'; this work still continues.

E. PAPAVASILIOU
VAS. KARABATSOS

ΟΙΚΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ ΣΤΟΥΣ ΕΡΜΟΝΕΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ

Έρμονες καλείται η τοποθεσία στη δυτική Κέρκυρα, που καταλαμβάνει τη βορειοδυτική πλαγιά του όρους Άγιος Γεώργιος (υψόμετρο: 390 μ.), καθώς και τον ομώνυμο όρμο, στα δυτικά του χωριού Βάτος. Από το λιβάδι του Ρόπα[1], στο εσωτερικό του νησιού, οδηγεί προς τον όρμο Έρμονες οδός παράλληλη με χείμαρρο, πλούσιο σε ύδατα στα ενετικά χρόνια[2]. Στα νότια του χειμάρρου και σε απόσταση 500 μ. περίπου από τη θάλασσα, βρίσκεται ο κηρυγμένος αρχαιολογικός χώρος των Ερμόνων (Πίν. 85 α). Η θέση είναι γνωστή από το 1964[3]. Η επιλογή της συγκεκριμένης περιοχής για εγκατάσταση σε υψόμετρο 60 μ. περίπου, δίπλα στο χείμαρρο και σε χώρο που ελέγχει από θέση φυσικής οχύρωσης τόσο το εσωτερικό όσο και το εξωτερικό του νησιού, είναι σύνηθες φαινόμενο κατά την εποχή του Χαλκού[4].

Η έκταση του λόφου είναι 25.500 τ.μ. Στην κορυφή του, που καλύπτεται από πυκνότατη βλάστηση, σχηματίζεται πλάτωμα, ενώ η βορειοδυτική πλευρά του κατέρχεται βαθμιδωτά, με άνδηρα, που στηρίζονται σε λιθιές. Σε δοκιμαστικές τομές, που έγιναν σε διάφορα σημεία στο πλάτωμα, εντοπίστηκε κεραμική σε ολόκληρη την έκτασή του. Κεραμική διάσπαρτη απαντά και γύρω από το λόφο, κυρίως στα πρανή του αγροτικού δρόμου που έχει διανοιχθεί στα νοτιοδυτικά του πλατώματος. Είναι φανερό ότι πρόκειται για εκτεταμένο οικισμό. Η έκταση που καλύπτει είναι βραχώδης. Συγκεκριμένα, αποτελείται από ασβεστόλιθους και μαύρο χώμα και είναι διάσπαρτη από πελώριους και μεσαίου μεγέθους βράχους που προήλθαν από κατολισθήσεις, που έγιναν κατά την Μειόκαινο-Πλειστόκαινο περίοδο. Πιθανώς οι βράχοι αυτοί προστάτευαν από τους ανέμους, που πνέουν στην περιοχή και οι κατοικίες θα χτίστηκαν ανάμεσα στους βράχους αυτούς και τα βορειοδυτικά άνδηρα. Σήμερα, ολόκληρη η έκταση καλύπτεται από θάμνους και ελιές[5]. Αρχιτεκτονικά λείψανα δεν έχουν εντοπιστεί, βρέθηκαν όμως τεμάχια άμορφων μαζών πηλού με ίχνη στερέωσης καλάμων, που μαρτυρούν την ύπαρξη καλυβιών με επάλειψη πηλού.

Η κεραμική, που συλλέχθηκε μετά από επιφανειακή έρευνα στο λόφο, μελετήθηκε από τον καθηγητή Αύγουστο Σορδίνα[6]. Επιφανειακή έρευνα διεξήχθη στον ίδιο χώρο καθώς και στη γει-

1. A. Philippson - E. Kirsten, Die griechischen Landschaften, II, 2, Frankfurt 1958, σ. 439. Πρόκειται για τη μεγαλύτερη κοιλάδα της *μέσης* Κέρκυρας, η οποία έως το 16ο αι. μ.Χ. ήταν λίμνη.

2. Εδώ βρίσκονται τα ερείπια των νερόμυλων της Βαρωνίας Μαρτσέλλου, σχέδια των οποίων σώζονται στο Ιστορικό Αρχείο της Κέρκυρας. Βλ. Αύγ. Σορδίνας, Οι παραδοσιακοί αλευρόμυλοι της Κέρκυρας, Κερκυραϊκά Χρονικά, XXV (1981), σ. 107, σημ. 32.

3. Γ. Δοντάς, ΑΔ 20 (1965), Χρονικά, σ. 378, 381, Πίν. 437, 438α-δ.

4. J. Servais, Klemoutsi et l'*Hyrmine* Homérique, BCH 84 (1964), σ. 9-50, εικ. 1-3. N. Valmin, The Swedish Messenia Expedition, Lund 1938 για τη Μάλθη Μεσσηνίας.

5. Από το χώρο εμπνεύστηκε το 1903 ο ποιητής Λορέντζος Μαβίλης κι έγραψε το σονέττο «Έρμονες», βλ. R. Hibbon, Σχετικά με το σονέττο του Μαβίλη «Έρμονες», Δελτίον Αναγνωστικής Εταιρείας, 1969, έτος 6, αριθ. 6, σ. 41 κ.ε.

6. Η έρευνα της προϊστορίας στην Κέρκυρα, μετά τις ανασκαφές στις αρχές του αιώνα από τους Γερμανούς W. Doerpfeld στο Κεφάλι το 1913 και F. Otto - H. Bulle στον Αφιώνα το 1930, που οφείλονται στη ρομαντική διάθεση επιβεβαίω-

τονική προς Ν. περιοχή της κοινότητας Βάτου και το 1983[7]. Από το 1965 όμως ήταν φανερό ότι μόνον η στρωματογραφημένη ανασκαφική έρευνα θα διεφώτιζε τα προβλήματα που σχετίζονται με την εποχή του Χαλκού στην Κέρκυρα. Η ραγδαία τουριστική ανάπτυξη της περιοχής αποτέλεσε την αφορμή για διάνοιξη δοκιμαστικών τομών πάνω στο λόφο των Ερμόνων καθώς και στα νότιά του.

Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ

Η ανασκαφική έρευνα ήταν σωστική. Διήρκεσε δέκα ημέρες το καλοκαίρι του 1992 και έγινε σε ιδιωτικό κτήμα, σε απόσταση 50 μ. περίπου ΝΑ. του κηρυγμένου αρχαιολογικού χώρου. Αρχικός σκοπός της έρευνας ήταν η διαπίστωση επέκτασης του οικισμού και στο χώρο αυτό. Στη συνέχεια παρουσιάζονται τα προβλήματα, που σχετίζονται με την εποχή του Χαλκού στην Κέρκυρα, όπως η διαφοροποίηση της κεραμικής και η σχέση της με τον ευρύτερο βορειοδυτικό χώρο. Η έρευνα δεν ολοκληρώθηκε. Στο επίπεδο τμήμα του οικοπέδου έγιναν τρεις τομές, διαστ. 2×2 μ.

Σε μία από αυτές και σε βάθος 0,60 μ. υπήρχε ο φυσικός βράχος. Στις άλλες δύο τομές η έρευνα έφθασε μέχρι το βάθος των 0,66 και 0,76 μ. αντίστοιχα. Από τη μέχρι σήμερα ανασκαφική πορεία διαπιστώθηκε ότι απουσιάζουν οι ευδιάκριτες στρώσεις κατοίκησης. Ο μεγάλος βαθμός διάβρωσης των οστράκων και το γεγονός ότι σε όλες τις στρώσεις βρέθηκαν ανάμεικτες όλες οι κατηγορίες κεραμικής οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι επιχώσεις στο συγκεκριμένο χώρο δημιουργήθηκαν με τη βοήθεια των βροχών και των ανέμων, οι οποίοι παρέσυραν μαζί με τα χώματα και όστρακα από το λόφο, όπου τοποθετείται ο κυρίως οικισμός. Επομένως, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι ο χώρος στα νοτιοανατολικά του λόφου, που σήμερα φαίνεται επίπεδος, ήταν αρχικά επικλινής, με χαμηλότερο το τμήμα, όπου η τομή Α4, προς την πλευρά του λόφου, ενώ προς την τομή Β5 το έδαφος σταδιακά ανερχόταν. Βρισκόμαστε πιθανώς στην περιμετρική ζώνη του λόφου, όπου θα σχηματιζόταν αβαθής χαράδρα, η οποία σήμερα έχει επιχωθεί και έχει διαμορφωθεί σε επίπεδη έκταση. Περισσότερα όμως στοιχεία θα δώσει η συνέχιση της έρευνας.

Η ΚΕΡΑΜΙΚΗ

Από την αρχή ήταν σαφές ότι η μελέτη της κεραμικής θα γινόταν με βάση όστρακα κι όχι ολόκληρα αγγεία. Το γεγονός της αποσπασματικότητας οδήγησε και στη γενίκευση της διάκρισης μεταξύ ανοιχτού ή κλειστού αγγείου. Ακόμη δεν έχουν γίνει αναλύσεις του πηλού και η ταξινόμηση που ακολουθεί, βασίζεται σε εμπειρικές παρατηρήσεις της ποιότητας του πηλού και της επεξεργασίας της επιφάνειας των οστράκων. Η πρώτη αυτή προσέγγιση έχει ως σκοπό τη διάκριση κεραμικών ομάδων, το ποσοστό τους καθώς και τα όστρακα εκείνα, που καθορίζουν ορισμένους τύπους, στους οποίους θα στηριχθεί η μελλοντική μελέτη.

Τα γενικά χαρακτηριστικά της κεραμικής που βρέθηκε, είναι ότι αυτή περιλαμβάνει αγγεία οικιακής χρήσης, είναι φτωχή και μονόχρωμη, χειροποίητη και στην πλειονότητά της χονδροειδής. Ο πηλός περιέχει αρκετά λιθαράκια και άμμο, ελάχιστη μίκα και σε πολλές περιπτώσεις κοπανισμένη κεραμική. Ορισμένα όστρακα εμφανίζουν στην επιφάνεια λεπτούς πόρους, δίνοντας την εντύπωση ότι στη θέση αυτή είχε καεί οργανική ύλη. Οι πληροφορίες σχετικά με την κατασκευή των αγγείων είναι μάλλον λιγοστές. Φαίνεται όμως ότι χρησιμοποιήθηκε η τεχνική των πρόσθετων τμημάτων. Οι πυρήνες της κεραμικής των Ερμόνων είναι τεφροί, γεγονός που μαρτυ-

σης του έπους, οφείλει τα μέγιστα στις έρευνες του κερκυραίου, καθηγητή στο Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Αύγ. Σορδίνα, ο οποίος τα έτη 1964-66 εντοπίζει όλες τις γνωστές προϊστορικές θέσεις στο νησί. Βλ. Aug. Sordinas, Investigations in the Prehistory of Corfou during 1964-66, BalkSt 10 (1969), σ. 393-424, πίν. 1-6.

7. Κ. Λιντοβόης, Δύο νέες προϊστορικές θέσεις στην Κέρκυρα, Ηόρος 1 (1983), σ. 26 κ.ε.

ρεί τη χρήση ανοιχτής φωτιάς, που προκαλεί ατελή όπτηση. Η επιφάνεια των αγγείων είναι αδρή ή λειασμένη, σε άλλα περισσότερο, σε άλλα λιγότερο. Στα περισσότερα χρησιμοποιείται υδαρές επίχρισμα, το οποίο όμως εύκολα απολεπίζεται και είναι δυσδιάκριτο. Η αναλογία επιχρισμένων και μη αγγείων είναι 2:1. Οι αποχρώσεις που παρουσιάζει η εξωτερική επιφάνεια της κεραμικής είναι ερυθρωπές ή καστανομέλανες θαμπές. Εγχάρακτη διακόσμηση δεν έφεραν, αν και από το συγκεκριμένο οικισμό είχε συλλεχθεί παλαιότερα ανάλογη κεραμική. Η μόνη διακόσμηση που παρατηρήθηκε, είναι η χρησιμοποίηση στο ανώτερο τμήμα του αγγείου πλαστικής ταινίας με αποτύπωση δακτύλων και αυτής με ανάγλυφες, πλάγιες ραβδώσεις (cannelures).

Σε όλες τις στρώσεις βρέθηκε ελάχιστη κεραμική, πιθανώς τροχήλατη, αναμεμιγμένη με αυτού του είδους την οικιακή. Η μεγάλη διάβρωση δεν επιτρέπει να διακρίνουμε τα σημάδια του τροχού αλλά η κεραμική είναι καθαρή από προσμείξεις, μάλλον εύθρυπτη και πολλές φορές ίσως να έφερε εξίτηλους χρωματισμούς.

Η ταξινόμηση της μέχρι σήμερα δημοσιευμένης κεραμικής των Ερμόνων έχει γίνει με βάση τις αποχρώσεις της επιφάνειας των οστράκων. Μέχρι σήμερα έχουν διακριθεί τρεις κατηγορίες με βάση τα ποσοστά παρουσίας τους: α) Η ερυθρωπή κεραμική, αντίστοιχη της κεραμικής της κατηγορίας Ι του Αφιώνα Κέρκυρας (die rote Gebrauchsware). β) Η ποικιλόχρωμη γκρίζα κεραμική, που περιλαμβάνει όλα τα αγγεία με σκοτεινόχρωμες αποχρώσεις και απαντά και στο Κεφάλι της βόρειας Κέρκυρας. γ) Η εγχάρακτη κεραμική. Αν και η διάκριση αυτή με μια πρώτη ματιά φαίνεται απλουστευμένη, βοηθάει να φανούν βασικές διαφορές, λαμβάνοντας υπόψη ότι το χρώμα της κεραμικής αποτελεί ένδειξη για τα είδη της πρώτης ύλης, αφού οι απαραίτητες εργαστηριακές αναλύσεις δεν έχουν γίνει σε αυτό το στάδιο.

Η κεραμική που προήλθε από τις ανασκαφικές τομές του έτους 1992, εντάσσεται στις παραπάνω κατηγορίες, Α και Β. Η ταξινόμηση, που ακολουθεί, γίνεται με βάση το απαιτούμενο έργο παρασκευής του αγγείου και ως σκοπό έχει την εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικών με την τεχνολογία, με βάση την οποία θα ανιχνευθεί η διαφοροποίηση της κεραμικής, αφού η ανάλυση των μορφολογικών χαρακτηριστικών (σχήμα-διακόσμηση) πρέπει απαραίτητα να συνοδεύεται από τη μελέτη της τεχνολογίας της, αν επιδιώκουμε μια σύνθετη προσέγγισή της.

Έτσι, η κεραμική των Ερμόνων διακρίνεται σε χειροποίητη και τροχήλατη. Τα χειροποίητα όστρακα αποτελούν την πλειονότητα, ενώ τα τροχήλατα είναι ελάχιστα. Σε σύνολο 1.100 οστράκων μόνον τα 10 είναι τροχήλατα.

Χειροποίητη κεραμική

Τα χειροποίητα αγγεία ανάλογα με τον τρόπο επεξεργασίας της επιφάνειάς τους διακρίνονται στις εξής κατηγορίες:

α) Κεραμική αδρή, χωρίς επίχρισμα και στίλβωση

Ο πηλός έχει αποχρώσεις στην πλειονότητά τους ερυθρωπές (5 YR reddish yellow 6/8), που πολλές φορές λόγω της όπτησης αλλά και λόγω της επίδρασης της φωτιάς κατά τη χρήση του αγγείου, γίνεται καστανός. Περιέχει προσμείξεις άμμου και κοπανισμένη κεραμική. Ο πυρήνας των οστράκων είναι κυρίως μελανότεφρος. Η εξωτερική και η εσωτερική επιφάνεια των αγγείων δεν φέρει επίχρισμα και στίλβωση, ενώ σε αρκετά είναι πορώδης.

Όσον αφορά τα σχήματα διακρίνονται αυτά, των οποίων τα τοιχώματα έχουν πάχος από 0,01 μ. και πάνω, δηλαδή μεγάλα αποθηκευτικά αγγεία, αλλά και άλλα λεπτά, καθημερινής χρήσης, με τοιχώματα πάχ. 0,004-0,008 μ. Τα λεπτότερα αγγεία στην πλειονότητά τους έχουν καστανή ή καστανομέλανη επιφάνεια (5 YR light brown 6/7). Απαντούν οι ακόλουθοι τύποι: 1) Πίθοι με επίπεδη βάση και σχεδόν κάθετα τοιχώματα (Σχέδ. 1:κ1). Ανάμεσά τους ξεχωρίζει τμήμα από το στόμιο πιθαριού με ανάγλυφη παράσταση πιθανώς ανθρώπου σε διασκελισμό, ακριβώς κάτω από το χείλος (Σχέδ. 6:κ84· Πίν. 85 β). 2) Πιθόσχημα, μικρά αγγεία, αρκετά από τα οποία φέρουν

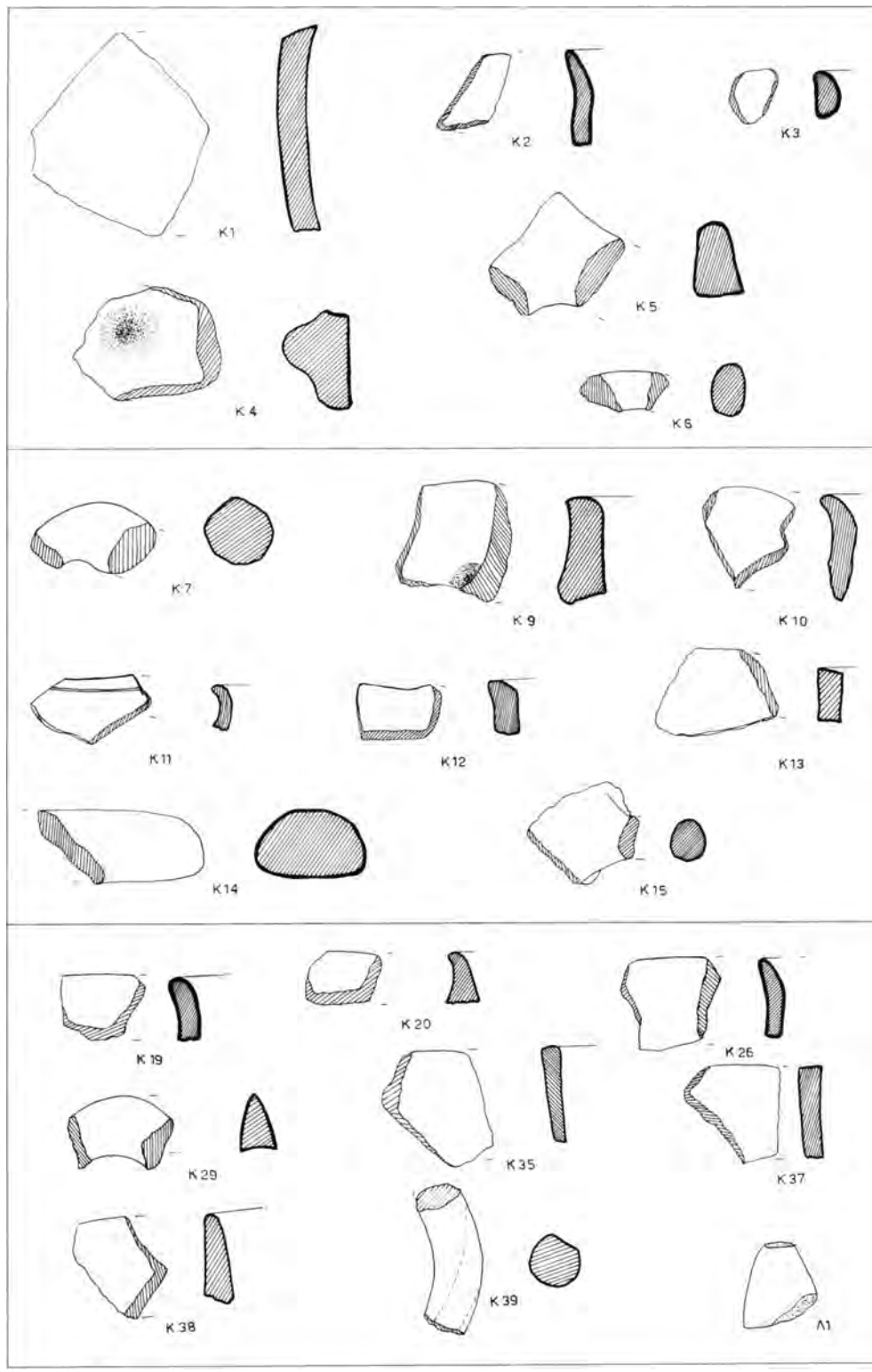
Κ1
Κ2
Κ3
Κ4
Κ5
Κ6
Κ7
Κ9
Κ10
Κ11
Κ12
Κ13
Κ14
Κ15
Κ19
Κ20
Κ26
Κ29
Κ35
Κ37
Κ38
Κ39
Λ1

Σχέδ. 1-3.

διακόσμηση πλαστικών ταινιών με εμπίεστες δακτυλιές ακριβώς κάτω από τα χείλη (Σχέδ. 4: κ45· Πίν. 86 α-β). 3) Κάνθαροι ή κυάθια. 4) Μικρά, ανοιχτά αγγεία καθημερινής χρήσης, όπως σκύφοι με οριζόντιες λαβές και επίπεδη βάση καθώς και κλειστά αγγεία, των οποίων διασώζονται οι κάθετες, σε είδος συστροφής, λαβές (Σχέδ. 3:κ39).

Χαρακτηριστικά των παραπάνω σχημάτων είναι: α) Οι επίπεδες βάσεις των μεγάλων, αποθηκευτικών αγγείων, οι περισσότερες από τις οποίες σχηματίζουν αμβλεία γωνία με το σώμα του αγγείου, ενώ μία φέρει τα ίχνη της ψάθας, πάνω στην οποία τοποθετήθηκε πριν το ψήσιμο (Σχέδ. 10:κ123 και Σχέδ. 15:κ146· Πίν. 85 γ). Επίσης, βάσεις κωνικές, υπόκοιλες, τύπος που θυμίζει τα σχήματα της Τροίας Ι και απαντά στην Εύτρηση, Τίρυνθα, Ζυγουριές κατά την ΠΕ περίοδο[8]. β) Τα άτυπα τμήματα των αγγείων υποδεικνύουν μεγάλα σε χωρητικότητα αγγεία, κυρίως μαγειρικής και αποθηκευτικής χρήσης καθώς και ελάχιστα λεπτά, ανάμεσα στα οποία μερικά με έντονη γωνίωση. γ) Οι λαβές είναι γλωσσοειδείς μεγάλων και μικρών ανοιχτών αγγείων (Πίν. 86 γ:κ14), οριζόντιες, τριγωνικής διατομής και κάθετες κυκλικής τομής κλειστών αγγείων, κυρίως συστραμμένες. δ) Τα χείλη των ανοιχτών αγγείων κλίνουν προς τα έξω, ενώ των πίθων είναι σχεδόν κατακόρυφα.

Η παραπάνω κατηγορία κεραμικής βρέθηκε αναμεμειγμένη σε όλο το βάθος των ανασκαφικών τομών με τις επόμενες κατηγορίες και δεν είναι δυνατό, να διαφοροποιηθεί χρονολογικά απ' αυτές. Πρόκειται για την κεραμική της κατηγορίας ΙΙ του Δάκαρη[9], που απαντά στην Ήπειρο. Ειδικότερα, η κεραμική με πλαστική διακόσμηση χαρακτηρίζει κατά την εποχή του Χαλκού μία ευρύτερη ζώνη του βορειοδυτικού χώρου, που περιλαμβάνει εκτός της Ιθάκης και της Λευκάδας (μεσοχαλκοί ταφικοί πίθοι στο Νυδρί), την Αλβανία και την ανατολική Ιταλία[10]. Πρόκειται για σκεύη μαγειρικά και αποθηκευτικά και σε μικρότερο ποσοστό καθημερινής χρήσης. Η χρωματική ανομοιομορφία της εξωτερικής τους επιφάνειας και οι μελανοί πυρήνες δείχνουν πρόχειρη, οξειδωτική όπτηση. Είναι, επομένως, κεραμική που απαιτεί μικρότερη εξειδίκευση και λιγότερο χρόνο. Το πιθανότερο είναι ότι κατασκευαζόταν από τους ίδιους τους χρήστες και ίσως αυτή είναι η αιτία για το συντηρητισμό, που διακρίνεται κατά τη μακρόχρονη χρήση της[11].

β) Κεραμική με στιλβωμένο επίχρισμα

Ο πηλός αυτής της κατηγορίας είναι καθαρότερος, αν και περιέχει άμμο και μαρμαρυγία. Το αγγείο έχει λειανθεί και καλυφθεί με υδαρές επίχρισμα στο χρώμα του πηλού. Σε αρκετά όστρακα διακρίνονται τα ίχνη του μηχανικού μέσου λείανσης. Το επίχρισμα, που σε αρκετά αγγεία απολεπίζεται εύκολα, στη συνέχεια έχει στιλβωθεί. Στα περισσότερα η επιφάνεια αφήνει την αίσθηση του λιπαρού. Σπάνια η απόχρωση της επιφάνειας του αγγείου είναι ερυθρωπή. Τα καστανότεφρα ή μελανά αλλά και τα καστανέρυθρα με τεφρό πυρήνα είναι τα επικρατέστερα.

8. H. Goldmann, Excavations at Eutresis in Boeotia, Cambridge 1931, πίν. VI,2. K. Müller, Tiryns IV, München 1938, σ. 54, εικ. 40, αριθ. 9. C.W. Blegen, Zygouries; a Prehistoric Settlement in the Valley of Cleonae, Cambridge 1928, σ. 124, εικ. 116-117.

9. Σ. Δάκαρης, ΠΑΕ 1951, σ. 178· 1952, σ. 368-369.

10. Ι. Βοκοτοπούλου, Νέοι κιβωτιόσχημοι τάφοι ΥΕ ΙΙΙΒ-Γ περιόδου εξ Ηπείρου, ΑΕ 1969, σ. 190, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Άλλα χονδροειδή όστρακα με πλαστική διακόσμηση έχουν εντοπιστεί και στους Σιταγρούς και χρονολογούνται στην ΠΕ ΙΙΙ περίοδο. Βλ. C. Renfrew - M. Gimbutas - Er. Alster, Excavations at Sitagroi, A Prehistoric Village in Northeast Greece, Los Angeles 1986, τ. I, πίν. c1-7, εικ. 13, 22, φάση Vb.

11. Τα δεδομένα από την Ήπειρο δείχνουν κατώτερο χρονολογικό όριο το 13ο αι. π.Χ. στη Δωδώνη, όπου χρονολογούνται βάσει εισηγμένων μυκηναϊκών. Ο Δάκαρης τη θεωρεί πρωτοελλαδική, που συνεχίζει νεολιθική παράδοση. Βλ. ΠΑΕ 1952, σ. 369 και N. Hammond, Epirus, Oxford 1967, σ. 292-301.

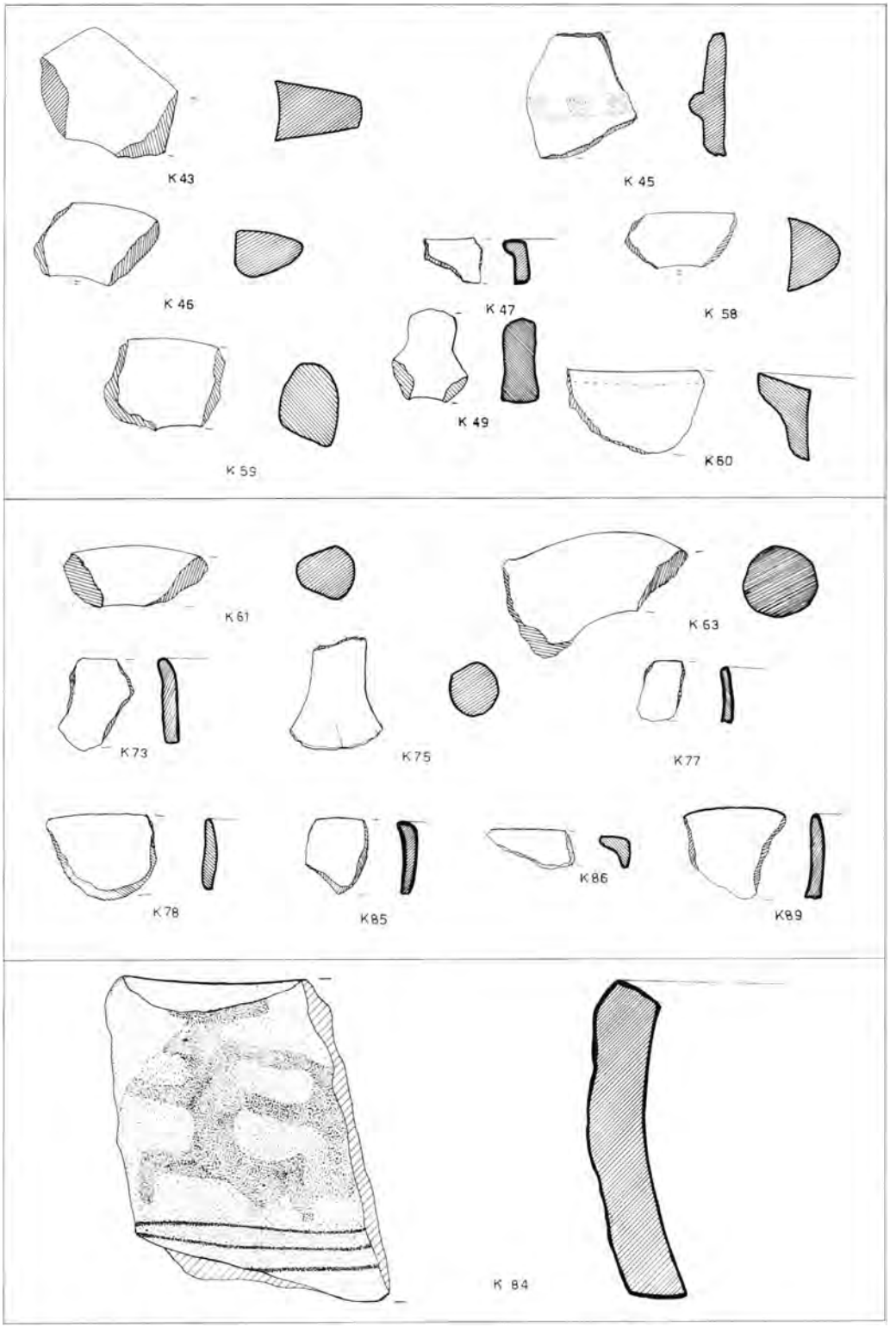
K 43
K 45
K 46
K 47
K 58
K 49
K 59
K 60
K 61
K 63
K 73
K 75
K 77
K 78
K 85
K 86
K 89
K 84

Σχέδ. 4-6.

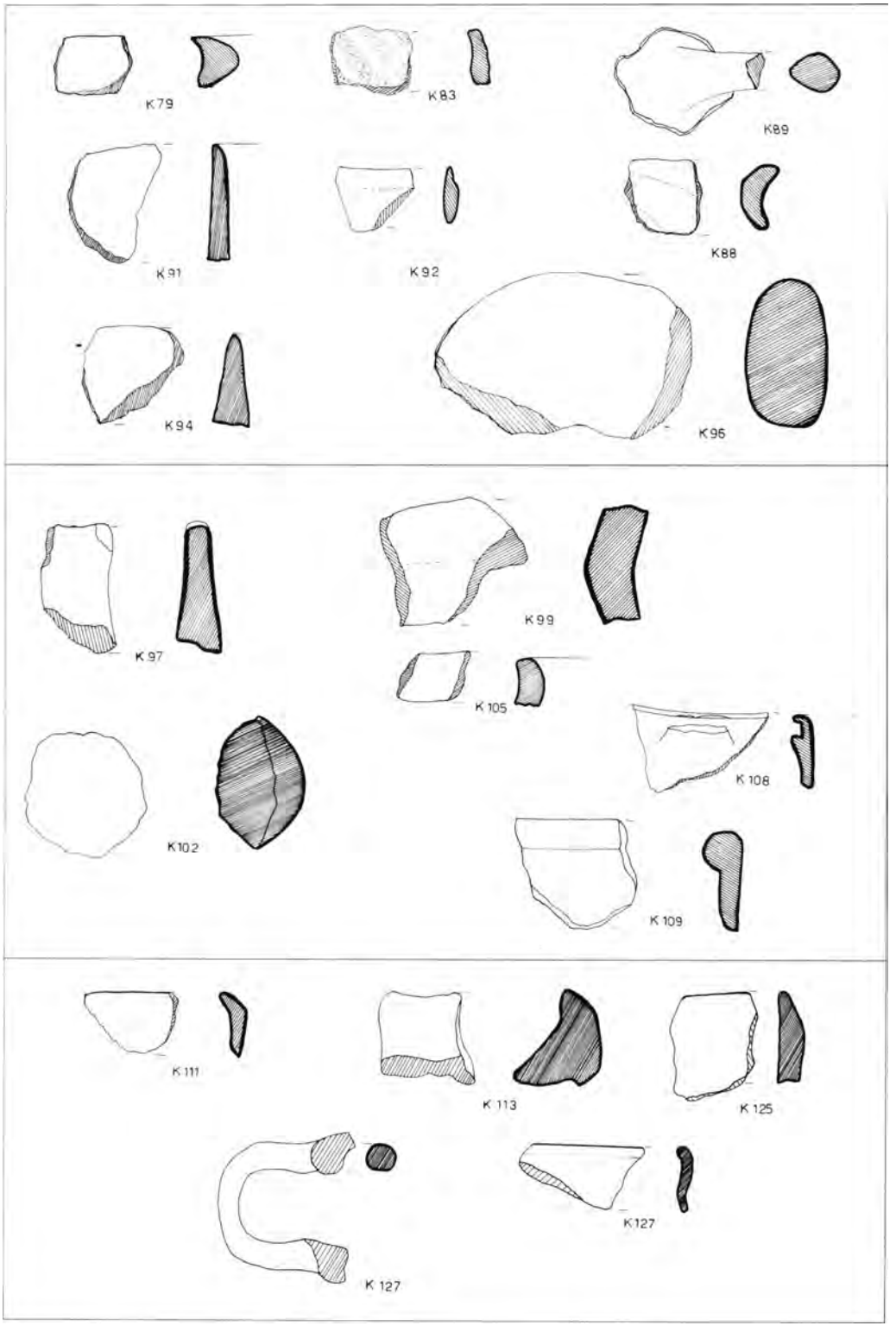
K79
K83
K89
K91
K92
K88
K94
K96
K97
K99
K105
K108
K102
K109
K111
K113
K125
K127
K 127

Σχέδ. 7-9.

Πρόκειται για αγγεία στην πλειονότητά τους μικρά, καθημερινής χρήσης. Βάσει των χαρακτηριστικών τμημάτων που διασώθηκαν, τα σχήματα των αγγείων είναι: 1) σκύφοι, με οριζόντιες, τριγωνικής διατομής λαβές και χείλη έσω ή έξω νεύοντα (Σχέδ. 2), 2) κύπελλα με ταινιωτές λαβές, 3) κανθαροειδείς σκύφοι και 4) αγγεία κλειστά με ψηλό λαιμό και στρεπτή λαβή. Ελάχιστα είναι τα μεγάλα αγγεία από ερυθρωπό πηλό, που φέρουν επίχρισμα, το οποίο στις περισσότερες περιπτώσεις, λόγω της διάβρωσης ή της κακής ποιότητας, απολεπίζεται εύκολα. Εντυπωσιακή είναι στην κατηγορία αυτή η ποικιλία των λαβών, που μαρτυρεί υπεροχή των ανοιχτών αγγείων. Απαντούν: 1) Κομβιόσχημες λαβές, όμοιες με αυτές από τον Αφιώνα και το Κεφάλι[12] (Πίν. 87 β:κ49). Οι λαβές αυτές χαρακτηρίζουν την Πρωτοχαλκή και Μεσοχαλκή κεραμική αλλά ήδη από τη νεότερη Νεολιθική περίοδο επιχωριάζουν στον ευρύτερο βαλκανικό χώρο[13], στα Επτάνησα (Λευκάδα), στην Ήπειρο και την Αλβανία[14]. 2) Διχαλωτές λαβές, που απαντούν κατά την Πρωτοχαλκή και τη Μεσοχαλκή εποχή στη Βαρδαρόφτσα, τη Μεσοχαλκή και την Υστεροχαλκή στην Αλβανία και όλη την εποχή του Χαλκού στη Θεσσαλία[15] (Πίν. 87 δ:κ5). 3) Στρεπτές λαβές[16]. 4) Ταινιωτές με έντονη καμπύλωση (Σχέδ. 4,5) και απλές ταινιωτές.

Τα όστρακα που διασώζονται από την κοιλιά των αγγείων, προέρχονται κυρίως από λεπτά και μετρίου μεγέθους αγγεία (πάχ. 0,003-0,008 μ.). Αξιοσημείωτο είναι το όστρακο από την κοιλιά αγγείου με διακόσμηση πλάγιων αυλακώσεων (Σχέδ. 7:κ83,88). Το είδος αυτό της διακόσμησης απαντά κυρίως σε κύπελλα και κανθαροειδείς σκύφους, στο σημείο του σώματος, όπου η μέγιστη διάμετρος του αγγείου. Ομοίου τύπου κεραμική απαντά στους Σιταγρούς, αραιή στη φάση ΙΙΙ και κυρίως στη φάση IV[17], στο Σαρατσέ και στη φάση Ντικιλί-Τας ΙΙΙΑ (ΠΕ Ι) και στις αρχές της ΠΕ ΙΙ περιόδου[18]. Διαδεδομένος και τεχνικά τελειότερος απαντά αυτός ο τύπος διακόσμησης στην Αλβανία (φάση Maliq IIB)[19].

Η στιλβωμένη κεραμική αντιστοιχεί στην κατηγορία ΙΙΙ του Δάκαρη[20], που απαντά ευρέως στην Ήπειρο κατά τη Μεσοχαλκή και την Υστεροχαλκή εποχή. Όμοια κεραμική βρέθηκε στον Αφιώνα[21], τη Λευκάδα, την Ιθάκη και την Κεφαλονιά· είναι η κατηγορία «gray-mottled» του Σορδίνα[22] και θυμίζει την τεχνική των μινύειων. Πιθανώς αποτελεί τοπική, μινύεια κεραμική, επιχωριάζουσα στο δυτικό ελλαδικό χώρο.

Η εξειδίκευση στην τεχνική καθαρισμού του πηλού και στίλβωσης της επιφάνειας καθώς και ο απαιτούμενος χρόνος παραγωγής τους δείχνουν έργο εξειδικευμένων τεχνιτών. Πρόκειται για αγγεία, που κυρίως εξυπηρετούσαν τις ανάγκες προς «βρώσιν και πόσιν». Ελάχιστα ανάμεσά τους είναι κατάλληλα για μαγειρικά ή αποθηκευτικά σκεύη. Εξάλλου, η τεχνική τους τελειότητα σε

12. W. Doerpfeld, AA 28 (1913), σ. 108· 29 (1914), σ. 52. H. Bulle, Ausgrabungen bei Aphiona auf Korfou, AM 59 (1934), σ. 147-240.

13. C. Renfrew κ.ά., ό.π., φάση I, πίν. LXXIX 1-4.

14. Fr. Prendi, Le néolithique en Albanie, Iliria VI (1976), σ. 70.

15. Vl. Milojčić, Argissa III, πίν. 83:5. Cl. Vatin, Un site helladique ancien à Galaxidi, BCH 84 (1964), σ. 564, εικ. 5, αριθ. 6.

16. Βλ. BCH XXV (1921-23), πίν. XII.

17. Βλ. C. Renfrew κ.ά., ό.π., εικ. 13:4, 1-5, πίν. XII:3, XCVI επάνω 6,8.

18. Βλ. Vl. Milojčić, ό.π., πίν. 87:8 και M. Seferiades, Dikili-Tas, BCH 107 (1983), σ. 659, εικ. 44-46. Θυμίζουν βορειότερα πρότυπα, π.χ. πολιτισμό Baden. Βλ. V. Pavukova, Die Badener Kultur und die Ägäis στο XI Internationales Symposium über das Spätneolithikum und die Bronzezeit, Ξάνθη, Οκτώβριος 1981.

19. Z. Andrea, La grotte du Nezir, Iliria XVIIII (1989), I, σ. 48, αριθ. 5, σ. 46, πίν. III, αριθ. 8. Studia Albanica, I, 1966, σ. 261-262, πίν. XI, 4-5.

20. Σ. Δάκαρης, ΠΑΕ 1951, σ. 177· 1952, σ. 280.

21. H. Bulle, ό.π., σ. 147 κ.ε.

22. Aug. Sordinas, ό.π., σ. 412.

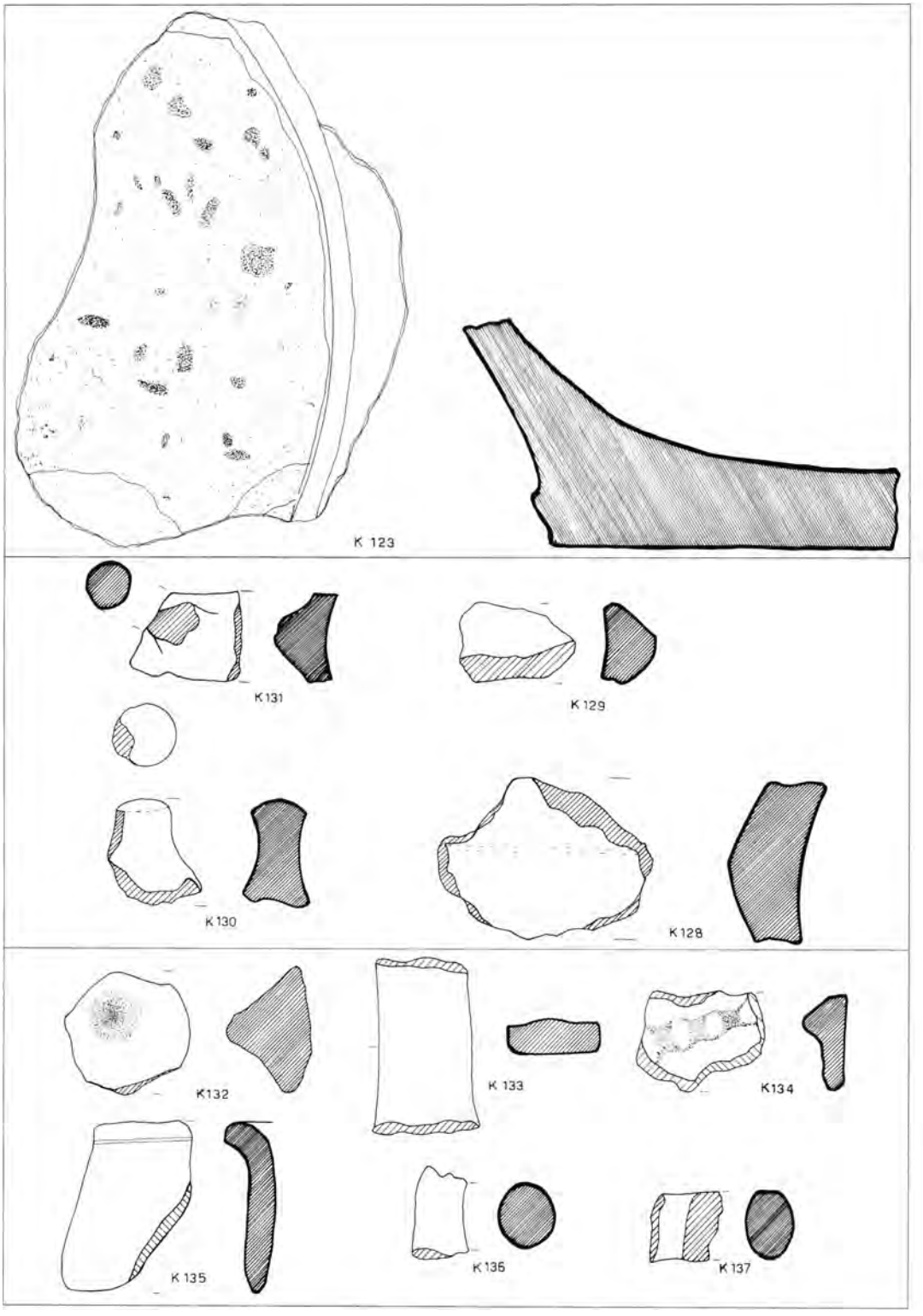

Σχέδ. 10-12.

σύγκριση με αυτά της πρώτης κατηγορίας και η σχετική ποικιλία, π.χ. των λαβών, προφανώς αλληλοσχετίζονται και μαρτυρούν πειραματισμούς, όχι οικιακούς αλλά τουλάχιστον πρωτόγονους εργαστηριακούς, γεγονός που αντιτίθεται στο συντηρητισμό της οικιακής οικονομίας.

Τροχήλατη κεραμική

Αποτελεί μηδαμινή ποσοτικά κατηγορία αλλά απαντά σε όλες τις ανασκαφικές στρώσεις. Τα διασωθέντα όστρακα ανήκουν σε λαβές, δακτυλιόσχημες βάσεις και πόδια κυλίκων, που είναι κοινά στην τροχήλατη, υστεροχαλκή κεραμική· όμως τα ίχνη του τροχού, λόγω της μεγάλης διάβρωσης, δεν διακρίνονται. Ο πηλός των οστράκων είναι καθαρός, καλοψημένος, κιτρινωπός ή πορτοκαλόχρωμος. Μερικά φέρουν ίχνη διακόσμησης με ομόκεντρες γραπτές ταινίες. Τα σχήματα που απαντούν είναι υψίποδες κύλικες και κύπελλα (Σχέδ. 16:κ184· Πίν. 86 δ:κ18). Πιθανώς πρόκειται για επείσακτη, υστεροχαλκή κεραμική. Αν και προς το παρόν περιορισμένη ποσοτικά, σε συνδυασμό με την αντίστοιχη της Ηπείρου[23], θα μπορούσε να χαρακτηριστεί σημαντική, καθόσον διαπιστώνονται οι σχέσεις των δύο περιοχών, γεγονός που συνεισφέρει στην ανασύνθεση της ιστορικής εικόνας της περιοχής και στον καθορισμό μιας τοπικής υστεροχαλκής περιόδου.

Εκτός της κεραμικής, από το χώρο της ανασκαφής συγκεντρώθηκαν τα εξής χρηστικά αντικείμενα:

1) Αριθ. κατ. 190 (Πίν. 88 α). Σφαιρική κεφαλή ρόπαλου, από λευκό τιτανόλιθο, ημιτελής. Διακρίνεται η αρχή της διάτρησής της με κοίλο τρύπανο, όπως δείχνει ο κυλινδρικός ομφαλός, που διασώζεται στο κέντρο κάθε οπής[24].

2) Αριθ. κατ. 11. Λίθινη αξίνη, από πρασινωπό λίθο, σπασμένη σε μία γωνία της ακμής της.

3) Αριθ. κατ. 147 (Σχέδ. 15). Το ήμισυ κατά το ύψος αμφικωνικού σφονδυλιού από ερυθρωπό πηλό (5 YR yellowish red 5/6). Η επιφάνειά του είναι λεία και πορώδης. Ύψ. 0,037, πλ. 0,052 μ.

4) Αριθ. κατ. 102 (Σχέδ. 8). Τμήμα κυλινδρικού σφονδυλιού από καστανό πηλό (7.5 YR light brown 6/4). Ο πυρήνας είναι τεφρός και η εξωτερική επιφάνεια καστανότεφρη. Σωζ. ύψ. 0,037 μ.[25].

5) Αριθ. κατ. 96 (Σχέδ. 7). Τμήμα από την περιφέρεια διάτρητης, δισκοειδούς αγνύθας. Ο πηλός είναι πορτοκαλόχρωμος (5 YR reddish yellow 6/6) και ο πυρήνας τεφρός. Εν μέρει τεφρό είναι και το εξίτηλο επίχρισμα. Πάχ. 0,024, πλ. 0,043 μ.[26].

6) Αριθ. κατ. 169 (Πίν. 86 α). Πήλινη αμφικωνική ψήφος. Είναι διάτρητη, από πηλό πορτοκαλέρυθρο. Ύψ. 0,025 και διάμ. 0,022 μ.[27].

7) Αριθ. κατ. 189 (Πίν. 88 γ:κ189). Τμήμα στρογγυλευμένου οστράκου με ίχνη διάτρησης, που δεν ολοκληρώθηκε. Είχε γίνει απόπειρα να διανοιχθεί η οπή από την πλευρά του οστράκου, που δεν φέρει επίχρισμα. Η άλλη όψη καλύπτεται από καστανομέλανο επίχρισμα[28].

Είναι σαφές ότι μια στρωματογραφημένη ανασκαφική έρευνα θα δώσει απαντήσεις σε πολλά ερωτήματα. Γεγονός, όμως, παραμένει ότι η κεραμική που συλλέχθηκε, τυπολογικά καλύπτει όλες

23. Σ. Δάκαρης, ΠΑΕ 1967, σ. 43· 1968, σ. 57.

24. Βλ. όμοια των Φθιωτίδων Θηβών, E. Stählin, AM 1906, σ. 8. Χρ. Τσούντας, Αι προϊστορικαί ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου, Αθήναι 1908, σ. 322.

25. J. Maran, Die deutschen Ausgrabungen aus der Pefkakia Magula in Thessalien, Bonn 1992, III (II), πίν. 153:41.

26. Ό.π., πίν. 156:2.

27. Όμοιες έχουν βρεθεί στην Ήπειρο, βλ. Ι. Βοκοτοπούλου, ό.π., σ. 202.

28. Χ. Τζαβέλλα-Evjen, Λιθαρές, Αθήνα 1984, σ. 174. J.D. Evans - C. Renfrew, Excavations at Salliagos, Athens 1968, εικ. 841:11. Είναι γνωστά ήδη από τη νεολιθική εποχή. Πιθανώς χρησίμευαν ως πώματα ή σφονδύλια.

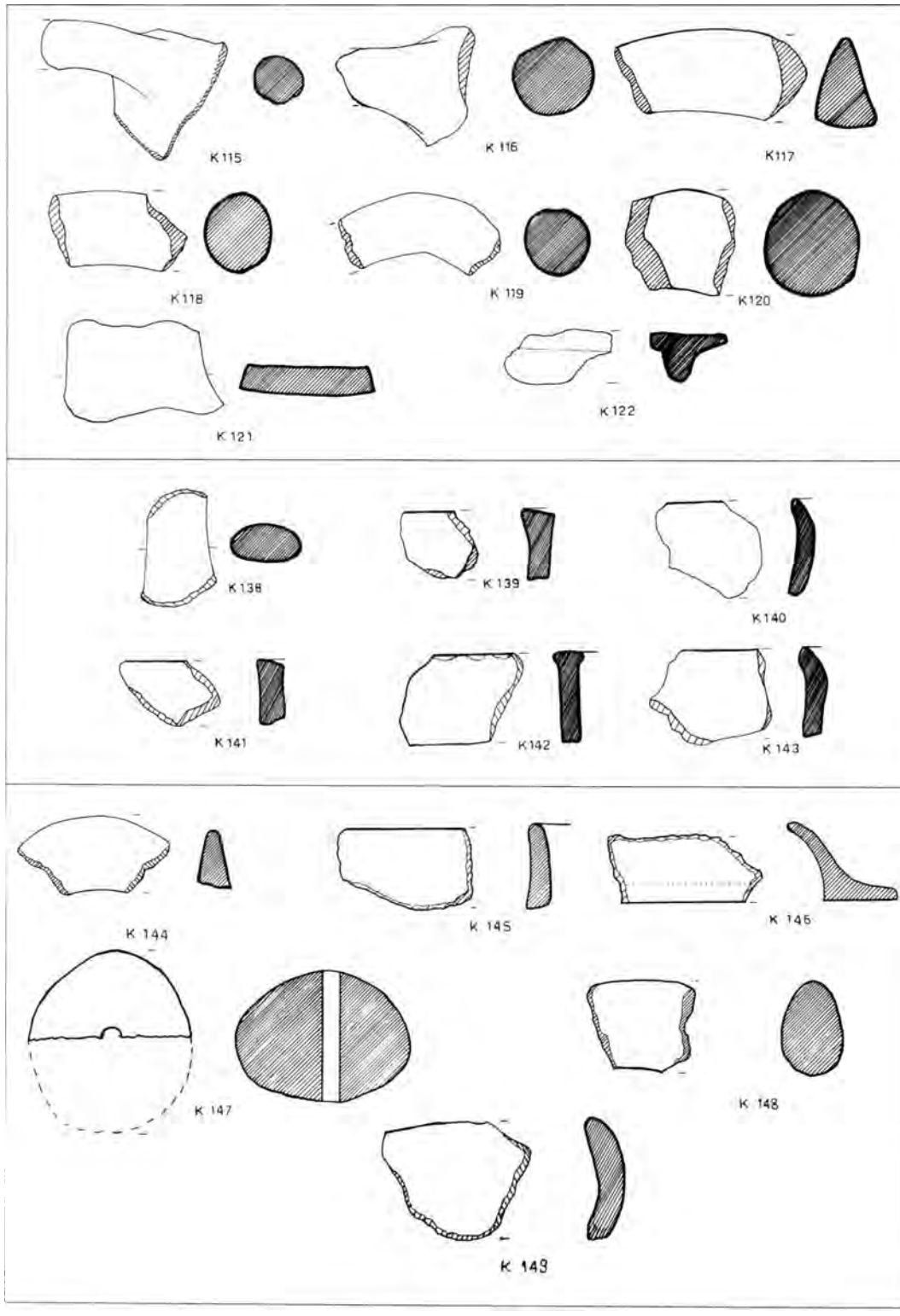
K 115
K 116
K 117
K 118
K 119
K 120
K 121
K 122
K 138
K 139
K 140
K 141
K 142
K 143
K 144
K 145
K 146
K 147
K 148
K 149

Σχέδ. 13-15.

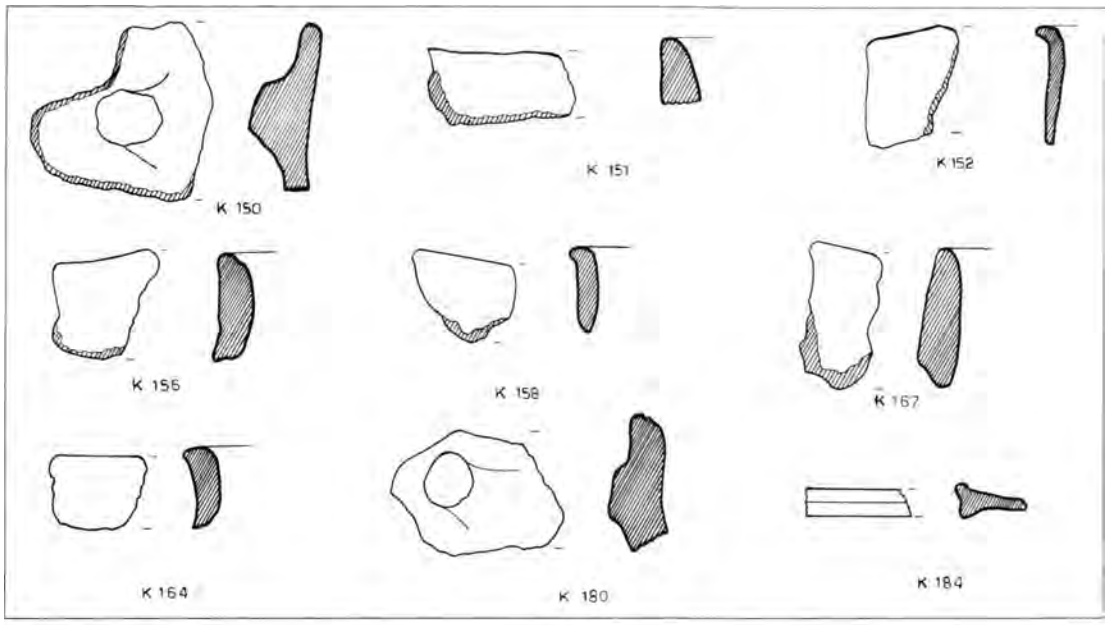

Σχέδ. 16.

τις περιόδους της εποχής του Χαλκού. Η ένταξή της στο βορειοδυτικό ελλαδικό χώρο έχει τονιστεί από πολλούς ερευνητές. Η τοπική, βορειοδυτική κεραμική της εποχής του Χαλκού, που διαφοροποιείται από αυτή της νότιας Ελλάδας, έχει ως κύριο χαρακτηριστικό τη συντηρητικότητα. Παρατηρείται δηλαδή η επιβίωση τεχνικών και τύπων αγγείων από την ύστερη Νεολιθική έως το τέλος της εποχής του Χαλκού[29]. Συγκεκριμένα, ο Δάκαρης[30] έχει επισημάνει ότι η χρονολόγηση βάσει της εγχώριας προϊστορικής κεραμικής είναι άκρως επισφαλής, λόγω της μακρόχρονης συντηρητικότητας και της έλλειψης τυπικών σχημάτων. Χειροποίητη, εγχώρια κεραμική με μυκηναϊκά στοιχεία έχει εντοπιστεί εκτός της Ηπείρου και στο μυκηναϊκό νεκροταφείο του Καμπιού, στη Ζάκυνθο αλλά και στην Κεφαλλονιά[31].

Το πρόβλημα χρονολόγησης της επείσακτης μυκηναϊκής κεραμικής παραμένει ανοιχτό. Κατά την υστεροελλαδική Ι-ΙΙ, βόρεια του Ισθμού της Κορίνθου, ελάχιστα δείγματα εντοπίζονται και αυτά είναι εισηγμένα. Ακόμη, απαντούν δίπλα στα ΥΕ Ι-ΙΙ αγγεία, χονδροειδή μεσοελλαδικά. Συγχρόνως, σπουδαίες αλλαγές παρατηρούνται στην ίδια τη μεσοελλαδική κεραμική παραγωγή, η οποία εξακολουθεί να αποτελεί την πλειονότητα της παραγόμενης κεραμικής και να βελτιώνεται στην ποιότητα. Η χαμηλή κύλικα αρχίζει να επικρατεί πριν το τέλος της ΜΕ εποχής, όπως φαίνεται από τα Νιχώρια και τον Άγιο Στέφανο[32]. Το γεγονός όμως ότι στην Ήπειρο, με την οποία διαπιστώνονται επαφές, όλα σχεδόν τα ευρήματα χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙ περίοδο και κυρίως στις φάσεις Β και Γ και η κεραμική λόγω της φθοράς, δεν είναι διαγνωστική, αφήνει ανοιχτό το θέμα της χρονολογικής ένταξης.

29. N. Valmin, ό.π., σ. 237, 241, 286. W. Doerpfeld, Alt-Ithaka, München 1927, σ. 309.
30. Σ. Δάκαρης, Το Έργον 1967, σ. 35.
31. Π. Αγαλλοπούλου, Μυκηναϊκό νεκροταφείο παρά το Καμπί Ζακύνθου, ΑΔ 28 (1973), Μελέτες, σ. 78.
32. O.T.P. Dickinson, The Definition of the Late Helladic I, BSA 66 (1974), σ. 118.

Παρά την αποσπασματικότητα του υλικού συνάγονται ορισμένα, πρώτα συμπεράσματα όσον αφορά την εποχή του Χαλκού στην Κέρκυρα, που αποτελεί μια μακρά και αργή διαδικασία μετασχηματισμού. Ο αριθμός των θέσεων της εποχής του Χαλκού είναι σημαντικός και βεβαίως μεγαλύτερος αυτού της νεολιθικής περιόδου· εντοπίζονται στη βόρεια και τη δυτική ακτή της Κέρκυρας, κοντά σε λίμνες, ποταμούς και φυσικές, οχυρές τοποθεσίες. Ο οικισμός των Ερμόνων, του οποίου η χρονική διάρκεια και έκταση παρουσιάζονται μεγάλες, δεν έχει δώσει μέχρι στιγμής αρχιτεκτονικά λείψανα. Οι μάζες του πηλού με αποτυπώματα καλαμιών (υλικό άφθονο στη λίμνη του Ρόπα) που συλλέχθηκαν από τον ευρύτερο χώρο, μαρτυρεί τη χρήση πηλόχριστων καλυβιών. Η αποθήκευση της τροφής σε μεγάλα αποθηκευτικά αγγεία δείχνει απόθεμα τροφής, που εξασφάλιζε η ενασχόληση με τη γεωργία και την κτηνοτροφία. Τα οστά, που εξετάστηκαν από το εργαστήριο Παλαιοντολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, ανήκουν σε πρόβατα, βόδια, κατσίκια, χοίρους, ελάφια και θαλασσινές πίνες. Πρόκειται δηλαδή για κοινωνία αυτάρκη, με μεικτή αγροτοκτηνοτροφική οικονομία και παγιωμένες επί αιώνες συνήθειες. Η απουσία χάλκινων εργαλείων μαρτυρεί απομόνωση, ενώ οι επαφές, που ανιχνεύονται στην κατηγορία ΙΙ της κεραμικής, δείχνουν επικοινωνία ή απλώς όμοια απομονωμένα περιβάλλοντα.

Ποιοί ήταν όμως οι φορείς του πολιτισμού της εποχής του Χαλκού στην Κέρκυρα; Η απουσία στρωματογραφημένων τομών και το κενό των ύστερων φάσεων της Νεολιθικής εποχής δημιουργούν προβλήματα. Η απουσία της αντίστοιχης φάσης από το Κεφάλι, τον Αφιώνα, τους Έρμονες δείχνει νέες οικήσεις στην Πρωτοχαλκή εποχή. Οι κάτοικοι των νέων θέσεων, που κατασκευάζουν κεραμική όμοια με αυτή της Ηπείρου και της Ιλλυρίας, έρχονται έξωθεν της Κέρκυρας; Έχουν σχέση με τις μετακινήσεις των ινδοευρωπαίων κτηνοτρόφων, ομάδων που μετακινούνται από τον Κάτω Δούναβη κατά την Πρωτοχαλκή περίοδο, λόγω επιδρομών άλλων νομάδων από τις στέπες[33];

Ο Hammond[34] ισχυρίζεται ότι λαοί μακεδονικής καταγωγής και σε επαφή με τους Ηπειρώτες εγκαταστάθηκαν στην Κέρκυρα προς το τέλος της Πρωτοχαλκής και στις αρχές της Μεσοχαλκής περιόδου. Παραμένει άγνωστο βεβαίως αν ήρθαν από τον κόλπο της Valona, από το Butrinto ή από τον κόλπο της Άρτας.

ΓΑΡΥΦΑΛΙΑ ΑΡΒΑΝΙΤΟΥ-ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ

33. M. Garašanin, Les rapports entre le Sud-Est Européen et la Méditerannée orientale à l'époque préhistorique, Rapport au III Congrès à l'Ajessée à Bucarest, Bucarest 1974, σ. 23.

34. N. Hammond, ό.π., σ. 326.

Summary

BRONZE AGE SETTLEMENT AT ERMONES ON CORFU

In 1992, a rescue excavation was carried out at Ermones in west Corfu, where a Bronze Age settlement had earlier been identified. Three trenches, 2×2 m, were opened, and the presence was established of considerable quantities of pottery, similar to that previously collected from the designated archaeological site. This pottery, which consisted of coarse, monochrome ware, most of it handmade, was divided into two groups, on the basis of the manner in which the surface was worked: a) rough surface with no slip or burnish; b) with burnished slip. The presence of wheel-made pottery is suggested with some reservation, on account of the very corroded condition of the sherds; it will have been imported.

Despite the fragmentary nature of the material, it was possible to discern the presence of a local pottery tradition in the area, found especially in north-west Greece, and with parallels on the coast of Illyria, from where there was probably some kind of population movement to Corfu in the Early Bronze Age.

G. ARVANITOU-METALLINOU

ΠΡΩΤΟΕΛΛΑΔΙΚΟ ΟΣΤΕΟΦΥΛΑΚΙΟ ΣΤΟ ΣΠΗΛΑΙΟ ΛΙΜΝΗΣ ΒΟΥΛΙΑΓΜΕΝΗΣ ΠΕΡΑΧΩΡΑΣ

Το σπήλαιο της Λίμνης Βουλιαγμένης Περαχώρας βρίσκεται στο νότιο πρανές του υψώματος που ορθώνεται στα δυτικά της λίμνης, σε υψόμετρο 50 μ. (Σχέδ. 1· Πίν. 89 α). Απέχει 300 μ. περίπου δυτικά από το γνωστό πρωτοελλαδικό οικισμό (Fossey 1969, 1973, 1986) και 500 μ. περίπου από το δίαυλο που ενώνει τη λίμνη με τον Κορινθιακό κόλπο (Πίν. 89 β). Εκεί σχηματίζεται μικρό φυσικό λιμάνι που χρησιμοποιείται από ψαροκάικα και μικρά ιδιωτικά σκάφη. Έτσι εξηγείται και η λαθρανασκαφή στο εσωτερικό του σπηλαίου το φθινόπωρο του 1992. Χαρακτηριστικά μάλιστα, οι λαθρανασκαφείς άφησαν στο σπήλαιο μαζί με τα εργαλεία τους και παλαμάρι μήκ. 6 μ. Η Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας, ύστερα από ειδοποίηση της Δ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Ναυπλίου, διενήργησε αυτοψία και στη συνέχεια σωστική ανασκαφή από τις 9 έως τις 13 Νοεμβρίου 1992*.

ΤΟ ΣΠΗΛΑΙΟ

Το σπήλαιο οφείλει τη γένεσή του στη μηχανική διάβρωση του μαλακού στρώματος θαλασσίων μαργών· βρίσκεται κάτω από τον ασβεστόλιθο και με την υποχώρησή του προκάλεσε την πτώση μεγάλων ασβεστολιθικών όγκων του ενός πάνω στον άλλο.

Η είσοδος στο σπήλαιο γίνεται από μικρό άνοιγμα, πλ. 0,50-1 μ. ανάμεσα σε πεσμένους ασβεστολιθικούς όγκους (Πίν. 90 α)· το άνοιγμα οδηγεί σε στενό, χαμηλό διάδρομο μήκ. 3-4 μ. και απ' αυτόν στο μέσον της κυρίως αίθουσας (Πίν. 90 β). Η αίθουσα έχει μήκος 8 μ. περίπου και πλάτος 5-6 μ., επικλινές δάπεδο και προσανατολισμό Β.-Ν. Η κλίση του εδάφους είναι έντονη, παρουσιάζοντας υψομετρική διαφορά 10 μ. από το κατώτατο νότιο, έως το υψηλότατο βόρειο τοίχωμα της αίθουσας (Σχέδ. 2). Κατά μήκος της οροφής σχηματίζεται βαθιά ρωγμή από την πτώση των ογκολίθων του ενός πάνω στον άλλο. Το βόρειο τμήμα της αίθουσας καταλαμβάνεται από σειρά βράχων και πεσμένων ογκολίθων από την οροφή, οι οποίοι έχουν φράξει το άνοιγμα στο βόρειο άκρο, από όπου έρρεε το νερό στο εσωτερικό. Το νότιο τμήμα περιέχει βαθιές επιχώσεις με πλήθος οστών που σε πολλά σημεία είναι καλυμμένες από επίπαγο και μεγάλους πεσμένους βράχους. Απέναντι ακριβώς από την είσοδο, στο μέσον του δυτικού τοιχώματος, σχηματίζεται στενόμακρο άνοιγμα, που μέσα από βαραθρώδη δίοδο οδηγεί σε δεύτερη αίθουσα σε πολύ χαμη-

* Θερμές ευχαριστίες εκφράζονται στον αρχιφύλακα Περαχώρας Σωτήρη Πρωτοπαππά, που συνεισέφερε τα μέγιστα στην ανασκαφή οργανώνοντας συνεργείο αφοσιωμένων εργατών και παρέχοντας κάθε δυνατή βοήθεια.

Για τη βοήθειά τους στη διεξαγωγή αυτού του έργου επιθυμώ να ευχαριστήσω τον τοπογράφο της Εφορείας Θόδωρο Χατζηθεοδώρου για την εγκατάσταση του καννάβου και την εκπόνηση του τοπογραφικού σχεδίου του σπηλαίου, την αρχαιολόγο Λίνα Κορμαζοπούλου για τη φωτογράφηση, τη βοήθεια στα σχέδια, υπόδειξη βιβλιογραφίας για σπήλαια της Κρήτης, αλλά και την ευχάριστη φιλοξενία που μας παρέσχε στο Λουτράκι, τη Βάσω Παπαμίκου που ανέλαβε το κοσκίνισμα και τη φροντίδα του υλικού, τον Ανδρέα Ηλιακόπουλο για τη φωτογράφηση της κεραμικής, τη Μαρία Δεϊλάκη για το μελάνωμα των σχεδίων και των πινάκων, καθώς και τη Μαίρη Δήμου για την εκπόνηση του χάρτη και τη Γεωργία Οικονομίδου για τη δακτυλογράφηση του κειμένου.

Σχέδ. 1. Χάρτης της Περαχώρας.

λότερο επίπεδο. Αυτή η αίθουσα έχει τις ίδιες περίπου διαστάσεις με την κυρίως αίθουσα, αλλά αντίθετη κατεύθυνση, δηλαδή από Α. προς Δ. Οι λαθρανασκαφείς είχαν ανοίξει κι εκεί ένα λάκκο, στον οποίο όμως δεν βρέθηκε τίποτε. Στο βαραθρώδες πέρασμα είχε αφεθεί το παλαμάρι που αναφέρθηκε πιο πάνω.

Γενικά, αυτό το σπήλαιο δεν προσφέρεται για χρήση, και πολύ λιγότερο για κατοικία. Η ύπαρξη μεγάλης ποσότητας αποκλειστικά ανθρωπίνων οστών στα χώματα της λαθρανασκαφής μαζί με λιγοστά όστρακα ΠΕ ΙΙ κεραμικής, σε συνδυασμό με τον παρακείμενο πρωτοελλαδικό οικισμό, οδήγησε την Εφορεία στη σωστική ανασκαφή.

Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ

Ανασκαφικά το σπήλαιο ελέγχθηκε σε τρία διαφορετικά επίπεδα της νότιας πλευράς της αίθουσας, στα σημεία Α1-2, Β3-4 και Β2-Γ2 (Σχέδ. 2), που είναι και τα πιο πρόσφορα. Άλλωστε

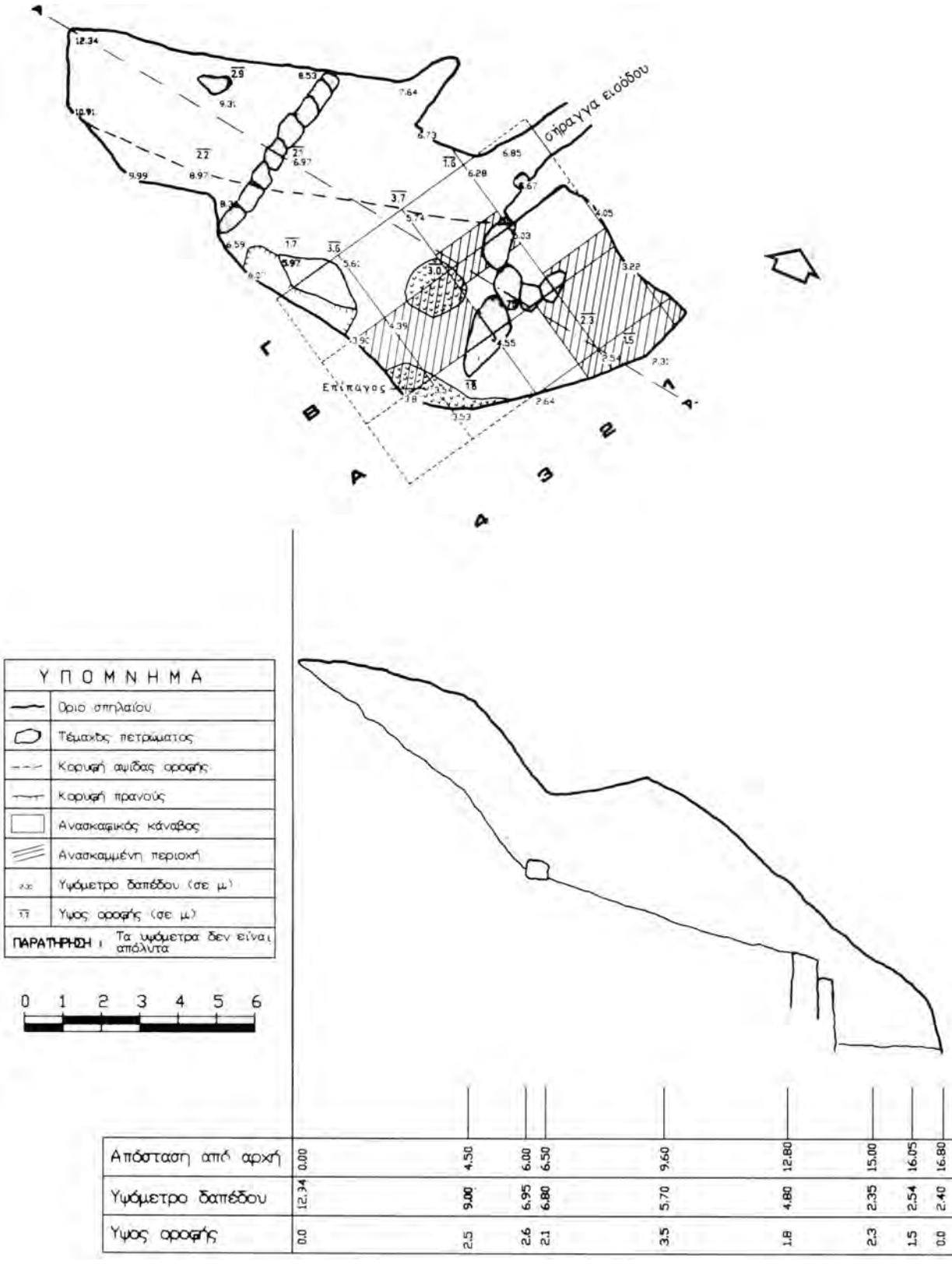

Σχέδ. 2. Περαχώρα. Λίμνη Βουλιαγμένη. Οριζοντιογραφία και τομή Α-Α΄ του σπηλαίου.

και οι λάκκοι των λαθρανασκαφέων είχαν ανοιχτεί σε αυτά τα σημεία. Οι εργασίες ήταν επίπονες, γιατί η μεταφορά του χώματος στον έξω χώρο για κοσκίνισμα ήταν δυσχερής εξαιτίας της απότομης κλίσης του δαπέδου στην ίδια την αίθουσα και ιδίως στο στενό, χαμηλό διάδρομο της εισόδου.

Η ανασκαφή άρχισε από το τετράγωνο Α1 στο χαμηλότερο, νότιο άκρο του σπηλαίου, και έγινε σε όλο τον ελεύθερο χώρο ανάμεσα στους βράχους, που καταλαμβάνουν το κέντρο αυτού του τμήματος της αίθουσας, και το ανατολικό και το νότιο τοίχωμα, υπερβαίνοντας τα όρια του καννάβου προς κάθε κατεύθυνση, σε έκταση 2,80 × 3,25 μ.

Η επίχωση αποτελείται από λεπτόκοκκο, ανοικτόχρωμο χώμα (7,5 YR 7/4 και 10 YR 7/4 very pale brown), που είναι στεγνό λόγω της ξηρασίας του σπηλαίου, με πολλές πέτρες πεσμένες από την οροφή, άφθονα ανθρώπινα οστά και λιγοστά όστρακα, κυρίως από φιάλες της ΠΕ ΙΙ περιόδου. Εξαίρεση αποτελούν δύο όστρακα από το λαιμό και τον ώμο μεγάλου αγγείου της υστερορωμαϊκής εποχής. Με την αφαίρεση επίχωσης πάχ. 0,50 μ. δεν παρατηρήθηκε κάποια διαφορά στο στρώμα. Διαπιστώθηκε, όμως, ότι στα τοιχώματα δημιουργείται κοίλωμα, το σπήλαιο συνεχίζει σε βάθος, και είναι γεμάτο με την ίδια επίχωση (Πίν. 91 α). Ένα μεγάλο τμήμα κρανίου και μία λεπίδα ερυθρόφαιου πυριτόλιθου (Πίν. 96 γ:1) ήταν τα σημαντικότερα ευρήματα και βρέθηκαν στο βορειότερο σημείο του σκάμματος, κοντά στο ανατολικό τοίχωμα. Σε μια προσπάθεια για τη διερεύνηση του πάχους της επίχωσης, η ανασκαφή περιορίστηκε σε μια τομή μήκ. 1 και πλ. 0,50 μ. στο δυτικό άκρο του Α1, που τελικά εγκαταλείφθηκε αφού προχώρησε σε βάθος 1 μ. συνολικά, κάτω από λεπτό στρώμα χαλικιών και λίθινης πλάκας διαστ. 0,30 × 0,40 μ. που προς στιγμήν, θεωρήθηκαν ως το παρθένο έδαφος. Τα οστά προχωρούν σε βάθος, χωρίς καμιά δυνατότητα στρωματογραφικής διάκρισης. Στην τομή βρέθηκαν δύο λεπίδες οψιανού και ένα στρογγυλεμένο όστρακο πίθου (Πίν. 96 γ).

Οι εργασίες συνεχίστηκαν σε ψηλότερο επίπεδο, στο νοτιοδυτικό άκρο της αίθουσας, στο τετράγωνο Β4, όπου η επέμβαση των λαθρανασκαφέων, σπάζοντας τον επίπαγο που έχει δημιουργηθεί κατά μήκος του νοτιοδυτικού τοιχώματος, είχε αφήσει έκθετα στη θέα ανθρώπινα οστά (Σχέδ. 2· Πίν. 91 β). Με τον καθαρισμό αυτού του σημείου και τη διεύρυνση των εργασιών στο γύρω χώρο, έγινε φανερό ότι κάτω από τις πέτρες και τον επίπαγο, υπήρχε στρώμα οστών πάχους μεγαλύτερου των 0,30 μ. που κατελάμβανε το χώρο του Β4 αλλά και του τετραγώνου Β3, όπου στο κοίλωμα ανάμεσα στους βράχους (Σχέδ. 3) εμφανίζονταν ήδη οστά. Η ανασκαφή λοιπόν επεκτάθηκε και στα δύο τετράγωνα Β3 και Β4 και με την αφαίρεση του επιφανειακού στρώματος με τις μεγάλες πέτρες και τον επίπαγο, αρχίζοντας από βάθος 0,78 μ. από τον πάσσαλο με την ένδειξη 4,39, εμφανίστηκε το στρώμα διαμελισμένων οστών, χωρίς καμιά συνοχή. Η κατάσταση στην οποία βρίσκονταν τα οστά δεν επιτρέπει ούτε την υπόνοια για την ύπαρξη ολόκληρων σκελετών στο σπήλαιο (Πίν. 92 α). Με το σταδιακό καθαρισμό και την πρόοδο της ανασκαφής, εμφανίστηκαν κρανία κατά μήκος του δυτικού τοιχώματος του σπηλαίου, καθένα τοποθετημένο δίπλα και πάνω στο άλλο (Σχέδ. 3· Πίν. 92 β-γ, 93 α). Επίσης στη δυτική γωνία του Β4, κάτω από τον επίπαγο, με την αφαίρεση των μακρών οστών, εμφανίστηκαν δύο κρανία στην αρχή, και μετά τον καθαρισμό τέσσερα που δεν ήταν δυνατόν να εξαχθούν χωρίς να θρυμματιστούν. Συνολικά σ᾽ αυτό το σημείο βρέθηκαν δεκατρία κρανία. Έτσι έγινε φανερό χωρίς καμιά αμφισβήτηση, ότι πρόκειται για δευτερογενείς ταφές. Μετά τη σχεδίαση και τη φωτογράφηση, τα κρανία που ήταν εύθρυπτα αφέθηκαν κατά χώραν, με τη σκέψη ότι οι αρχαιολόγοι της Εφορείας που ειδικεύονται στη φυσική ανθρωπολογία, θα ήταν σε θέση να τα συλλέξουν αργότερα χωρίς να προκαλέσουν φθορά. Στην ανατολική πλευρά του σκάμματος, ο καθαρισμός ανάμεσα στους βράχους, όπου βρέθηκε και τμήμα άλλου (δέκατου τέταρτου) κρανίου μαζί με όστρακα σαλτσιέρας και πυξίδας, έδειξε ότι το στρώμα των οστών συνεχίζεται πάνω από τους βράχους και κάτω από τον επίπαγο. Στη βόρεια πλευρά του βράχου με τον καθαρισμό της ανασκαφής φάνηκαν απολιθωμένα οστά.

Για τον τελικό έλεγχο, ανοίχτηκε ένα ακόμη σκάμμα μικρότερων διαστάσεων (1,50 × 2 μ.)

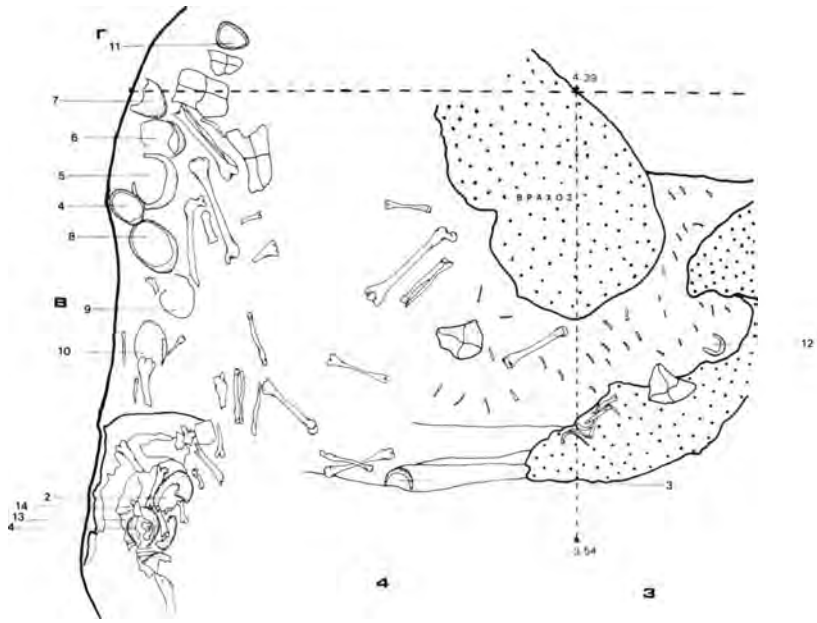

Σχέδ. 3. Περαχώρα. Λίμνη Βουλιαγμένη. Τετράγωνο Β3-4. Εναποθέσεις κρανίων.

στο σημείο Β2-Γ2 σε ακόμη ψηλότερο επίπεδο, κοντά στην είσοδο (Σχέδ. 2), όπου υπήρχε ένας άλλος λάκκος λαθρανασκαφής. Η επιφάνεια αυτή ελαττώθηκε στη διάρκεια της ανασκαφής για να περιοριστεί στο Γ2 σε μήκος 0,70 μ. βόρεια του πασσάλου με την ένδειξη 5,00 και πλάτος 1,50 μ. εξαιτίας του επίπαγου και των μεγάλων λίθων που φάνηκαν μόλις έγινε ο προκαταρκτικός καθαρισμός (Σχέδ. 4). Η επίχωση συνίστατο και εδώ σε χώμα με διάσπαρτα οστά και κρανία (Πίν. 93 β). Τα όστρακα από αυτό το σκάμμα ανήκουν επίσης σε φιάλες και μικρά πινάκια και δύο όστρακα σε σαλτσιέρα μελανού χρώματος (Πίν. 94 γ:1,2). Χαρακτηριστικά μάλιστα, συνανήκοντα όστρακα από φιάλες προέρχονται τα μεν από το τετράγωνο Γ2, τα δε από το Α1, όπου κυλούσαν μαζί με τα οστά (Πίν. 95 β:4) και γέμισαν τις κοιλότητες του σπηλαίου.

Η χωροταξική κατανομή των διάσπαρτων οστών μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι εξυπηρετεί πρωτίστως πρακτικούς λόγους από μέρους των κατοίκων του οικισμού. Πιθανώς τα περισσότερα οστά να αφήνονταν στο πρόσθιο μέρος του σπηλαίου για την ευκολία της πρόσβασης ή και να σπρώχνονταν από αλλεπάλληλες εναποθέσεις για τη δημιουργία χώρου. Είναι αυτονόητο ότι μερικά από αυτά κυλούσαν στο χαμηλότερο επίπεδο με την ενέργεια του νερού, αφού αυτό αποτελεί ένα φυσικό παράγοντα, που επηρεάζει την ταφονομία των οστών μέσα στο περιβάλλον του σπηλαίου. Σε κανένα από τα σκάμματα ούτε στα όστρακα βρέθηκαν ίχνη καύσης, παρά μόνον σε ελάχιστα οστά.

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

Εκτός από την ηθελημένη ενέργεια της προσεκτικής εναπόθεσης κρανίων κατά μήκος του δυτικού πλευρικού τοιχώματος και της νοτιοδυτικής γωνίας του σπηλαίου, τα οποία μάλιστα προστατεύθηκαν στη θέση αυτή από τον επίπαγο που δημιουργήθηκε εκεί, σε κανένα σημείο δεν παρατηρήθηκε κτιστή κατασκευή, ή πρόχειρο αναλημματικό τοιχίο ή σκαμμένος λάκκος για θηκοειδή τάφο. Από τα ανασκαφικά δεδομένα προκύπτει ότι το σπήλαιο χρησιμοποιήθηκε αποκλει-

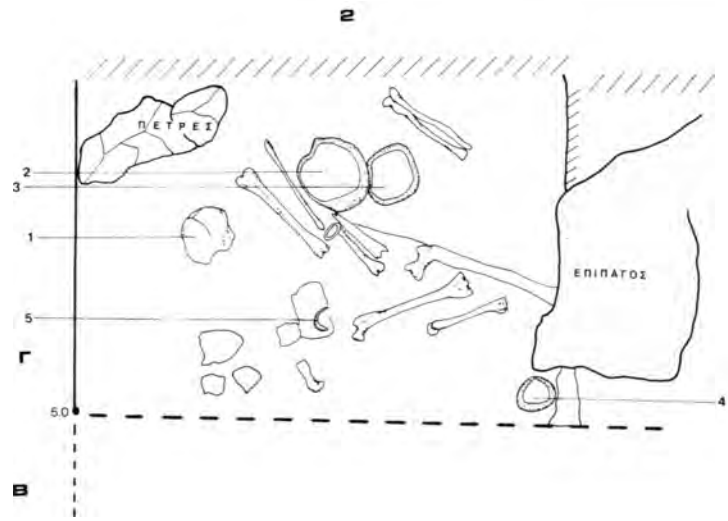

Σχέδ. 4. Περαχώρα. Λίμνη Βουλιαγμένη. Το τετράγωνο Β2 - Γ2.

στικά και μόνο για την εναπόθεση των οστών μετά την πρωτογενή ταφή που είχε γίνει σε άλλο σημείο του οικισμού.

Δευτερογενείς ταφές, ακόμη και στο εσωτερικό των οικισμών, σε μια εποχή όπως η ΠΕ ΙΙ, όπου η ταφή των νεκρών γίνεται στα νεκροταφεία σε κάποια απόσταση από αυτούς, μαρτυρείται παντού στην Ελλάδα (Koumouzelis 1980, σ. 51-55). Και η συσσώρευση οστών σε τάφους ή σε οστεοφυλάκια μετά την πρωτογενή ταφή είναι ευρύτατα διαδεδομένη στην ηπειρωτική χώρα, τις Κυκλάδες και την Κρήτη ώστε αυτό που παρατηρείται στο σπήλαιο της Λίμνης Βουλιαγμένης Περαχώρας να είναι σύμφωνο με το πολιτιστικό πνεύμα της εποχής. Άλλωστε ένας τάφος-οστεοφυλάκιο έχει ανασκαφεί στην ίδια την Περαχώρα, σε μικρή απόσταση από το σπήλαιο (Chadjipouliou-Kalliri 1983, σ. 369-375).

Στις περισσότερες περιοχές της χώρας πρωτογενείς και δευτερογενείς ταφές συνυπάρχουν. Στις Κυκλάδες είναι σύνηθες το φαινόμενο τάφων γεμάτων με σωρούς οστών με ή χωρίς ολόκληρο σκελετό στο εσωτερικό τους (Τσούντας 1898, σ. 146, 153. Bent 1884, σ. 42-59. Στέφανος 1910, σ. 271), όπως και στον Άγιο Κοσμά Αττικής, όπου μάλιστα η περιγραφή της πρακτικής της δευτερογενούς ταφής είναι χαρακτηριστική για την κατανόηση του φαινομένου (Mylonas 1959, σ. 117-119, 153-154). Όσο και αν οι αλλεπάλληλες ταφές στους ίδιους τάφους και η συσσώρευση οστών στις Κυκλάδες έχει αποδοθεί στις ασθενέστερες οικονομικά τάξεις, η ίδια πρακτική παρατηρείται και στους διώροφους ή και τριώροφους τάφους, που διαδοχικά μετατρέπουν τους χαμηλότερους ορόφους σε οστεοφυλάκια και τους υψηλότερους σε χώρο ταφής (Doumas 1977, σ. 56-57 όπου και βιβλιογραφικές αναφορές). Αξιοπρόσεκτη για την περίπτωση της Περαχώρας είναι και η ιδιαίτερη μεταχείριση του κρανίου όπως και στις Κυκλάδες. Εκεί όμως το κρανίο αφήνεται στην αρχική του θέση της ταφής, ενώ το υπόλοιπο του σκελετού μετακινείται είτε προς το κέντρο, είτε προς τις άκρες του τάφου (Doumas 1977, σ. 56-57). Αυτό δεν συμβαίνει στον Άγιο Κοσμά. Μερικοί τάφοι που βρέθηκαν άδειοι, δείχνουν ότι η ολοκληρωτική εκκαθάριση δεν ήταν άγνωστη (Mylonas 1959, σ. 155). Εν τούτοις, και στον Άγιο Κοσμά βρέθηκε ένας τάφος – Τάφος 9 – στον οποίο είχαν τοποθετηθεί με φροντίδα το ένα δίπλα στο άλλο αρκετά κρανία πάνω και κάτω από μακρά οστά (Mylonas 1959, σ. 118, εικ. 68, 69), όπως ακριβώς και στο σπήλαιο της Περαχώρας, όπου μάλιστα βρέθηκαν με τη βρεγματική επιφάνεια προς το έδαφος (Πίν. 91 β, 92 α-β).

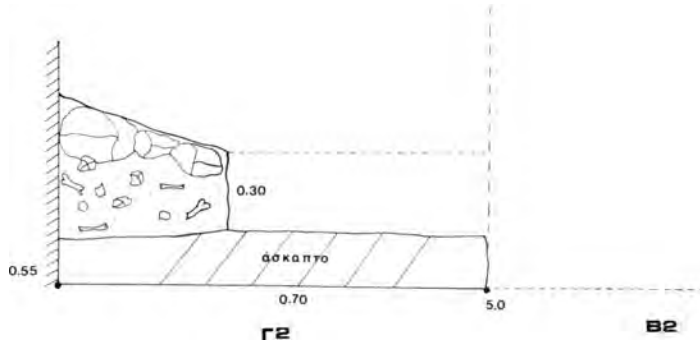

Σχέδ. 5. Περαχώρα. Λίμνη Βουλιαγμένη. Στρωματογραφική τομή του τετραγώνου Γ2.

Ωστόσο, πουθενά αλλού στην ηπειρωτική Ελλάδα ή στις Κυκλάδες δεν έχει βρεθεί ως τώρα μεγάλο σπήλαιο με αποκλειστική χρήση οστεοφυλακίου-χωνευτηρίου. Οι τάφοι-οστεοφυλάκια στην Περαχώρα και στις Ζυγουριές είναι στην πραγματικότητα τεχνητές κοιλότητες μικρών διαστάσεων στην κλιτύ του λόφου, και μόνο σε μία περίπτωση επρόκειτο για φυσικό σπήλαιο διαμ. 2,50 και ύψ. 0,70 μ., με μικρό τοιχίο κτισμένο στην πρόσοψη (Chadjipouliou-Kalliri 1983, σ. 369. Blegen 1928, σ. 45-55, 214). Οι τρεις πρωτοελλαδικοί τάφοι της Ασίνης που βρέθηκαν μεμονωμένοι στο εσωτερικό φυσικών κοιλοτήτων στο βράχο (Frödin-Persson 1938, σ. 338-341) περιέχουν παιδικές ταφές, γεγονός που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

Αντίθετα στην Κρήτη που χαρακτηρίζεται από μεγαλύτερη ποικιλομορφία στα ταφικά έθιμα, παράλληλα με τα πρωτομινωικά οστεοφυλάκια στις ανοικτές θέσεις της περιοχής Παλαικάστρου και στο Μόχλο, που είναι επιμήκεις ή ορθογώνιοι κτιστοί περίβολοι με εσωτερική διαρρύθμιση σε στενούς διαδρόμους γεμάτους από οστά χωρίς συνοχή, ανακατεμένα με όστρακα (Bosanquet 1901-1902, σ. 290, 297. Duckworth 1902-1903, σ. 350-355. Dawkins 1904-1905, σ. 269-272. Seager 1912, ομάδα τάφων IV, V, VI, σ. 40-50), μαρτυρείται και εκτεταμένη χρήση σπηλαίων και φυσικών κοιλοτήτων (Faure 1964, σ. 66-69). Αλλού εξυπηρετούν ως χώροι πρωτογενούς και δευτερογενούς ταφής συγχρόνως, όπως φαίνεται από τις είκοσι λάρνακες και την τεράστια ποσότητα ακέραιων αγγείων και πλούσιων κτερισμάτων, που περιείχε ο σπηλαιώδης τάφος στον Πύργο, μολονότι βρέθηκε συλημένος και διαταραγμένος, με τις λάρνακες σχεδόν άδειες και άφθονα οστά ανάμεσά τους στο δάπεδο, ώστε ο Ξανθουδίδης να τον ονομάσει Κοινοτάφιον, όπως και τους πολυάριθμους πρωτομινωικούς θολωτούς τάφους της Μεσαράς (Ξανθουδίδης 1918, σ. 136-170). Αλλού, όπως στον Άγιο Νικόλαο και τη νεκρόπολη του Κάτω Χρυσόλακκου στα Μάλια, οι βραχοσκεπές-οστεοφυλάκια περιείχαν μεγάλες ποσότητες διάσπαρτων οστών χωρίς λάρνακες ή θηκοειδείς ταφές (Duckworth 1902-1903, σ. 344, 347. Demargne 1945, σ. 15-24). Τα σπήλαια όμως που παρουσιάζουν ταφική χρήση, είναι αναμφίβολα οστεοφυλάκια-χωνευτήρια, όπως γίνεται φανερό από τους σωρούς των οστών που είναι ανακατεμένα με όστρακα ή και την ακαταλληλότητα των χώρων τους για άλλη χρήση. Δύο από αυτά, το μικρό σπήλαιο του Μόχλου (Seager 1912, σ. 14) και το «πρώτο οστεοφυλάκιο» του Κάτω Χρυσόλακκου στα Μάλια (Demargne 1964, σ. 1-12) βρίσκονται άλλωστε σε νεκροπόλεις με κτιστά οστεοφυλάκια, των οποίων η χρήση συνεχίζεται στη μεσομινωική εποχή. Στη βόρεια Κρήτη επίσης βρίσκεται το σπήλαιο Τραπέζα, κοντά στο χωριό Τζερμιάδο στην περιοχή Λασιθίου (Tyree 1974, σ. 10-11) με ίχνη κατοίκησης από την Τελική Νεολιθική, που στη διάρκεια της Πρωτομινωικής μετατράπηκε σε οστεοφυλάκιο, όπως δείχνουν κρανία που βρέθηκαν ενσωματωμένα στους σταλακτίτες στα πλευρικά τοιχώματα του σπηλαίου

και το διάσπαρτο σκελετικό υλικό που αντιστοιχεί σε εκατό σκελετούς περίπου (Pendlebury 1935-36, σ. 18, 23). Ως προς αυτό το σημείο, το σπήλαιο Τραπέζα Τζερμιάδου αποτελεί το πλησιέστερο παράλληλο για το σπήλαιο της Περαχώρας. Τέλος, στη νότια Κρήτη, το δυσπρόσιτο σπήλαιο Κλεισίδι στην περιοχή της Μύρτου παρουσιάζει ενδιαφέρον, γιατί εκτός από το πρωτομινωικό οστεοφυλάκιο που βρέθηκε στην πρώτη του αίθουσα, εμφανίζει και ίχνη λατρείας με έναν ψηλό σταλακτίτη στο μέσον της άλλης αίθουσας και κτιστό θρανίο στην άκρη της (Younger 1976, σ. 166-169).

Στις περιπτώσεις που αναφέρθηκαν παραπάνω, και ιδίως στην Κρήτη, τα οστά ενηλίκων και παιδιών βρέθηκαν μαζί. Μία δεύτερη ιδιαιτερότητα του σπηλαίου της Λίμνης Βουλιαγμένης Περαχώρας οφείλεται στο γεγονός ότι, σύμφωνα με την ανθρωπολόγο Ε. Στραβοπόδη, το ήμισυ σχεδόν των οστών ανήκει σε νεαρούς προέφηβους, γεγονός το οποίο μας αναγκάζει να ερευνήσουμε πιθανά επιδημιολογικά επεισόδια κάποιων αιμολυτικών νόσων, όπως η σιδηροπενική αναιμία, θαλασσαιμία κτλ.

Πράγματι, η μελέτη του οστεολογικού υλικού από προϊστορικούς οικισμούς της Ελλάδας και της Ανατολικής Μεσογείου, σε συνδυασμό με το φυσικό περιβάλλον των οικισμών, έχουν δείξει τη σχέση ανάμεσα στο ελώδες έδαφος, την εξάπλωση της ελονοσίας και την επίπτωση της νόσου στην κληρονομική αναιμία, που κάτω από ορισμένες συνθήκες οδηγεί σε παιδική θνησιμότητα. Σε αυτή την περίπτωση αποτυπώνεται σε δυσμορφία των μακρών οστών και του κρανίου με τρόπο που είναι αναγνωρίσιμος (Angel 1971, σ. 77-78).

Από αρχαιολογική άποψη, υπάρχει σαφής ένδειξη ότι ο οικισμός της Περαχώρας, εγκατεστημένος στη στενή λωρίδα γης ανάμεσα στη θάλασσα του Κορινθιακού κόλπου και τη λίμνη, ήταν εκτεθειμένος και από τις δύο πλευρές σε πλημμύρες που διέλυσαν το οικοδομικό υλικό στο χαμηλότερο σημείο του οικισμού σε στρώμα πηλού. Για τη θεραπεία του προβλήματος και την αποφυγή του ελώδους εδάφους είχαν προφανώς κατασκευαστεί τα αναχώματα που παρατηρήθηκαν στα χαμηλότερα σημεία της λωρίδας τόσο προς την πλευρά της θάλασσας, όσο και της λίμνης, ενώ συγχρόνως ο οικισμός μετακινήθηκε προς το δυτικό ύψωμα (Fossey 1973, σ. 151. Fossey-Morin 1986, σ. 22-24).

Όσο για το ιδεολογικό υπόβαθρο, η ταφή παιδιών σε σπήλαια ανάγεται στη Νεολιθική εποχή. Οι οκτώ ταφές της Αρχαιότερης Νεολιθικής στο Φράγχθι είναι κατά αποκλειστικότητα ταφές παιδιών και νηπίων. Μία μάλιστα είναι κτερισμένη (Jacobsen - Cullen 1981, σ. 86-88, 93). Αργότερα, στη διάρκεια της Ύστερης Νεολιθικής, ανάλογο φαινόμενο παρουσιάζεται στο σπήλαιο Σκοτεινή Θαρρουνίων στην Εύβοια, όπου οι παιδικές ταφές υπερτερούν σε αριθμό από αυτές των ενηλίκων (Stravopodi 1993, σ. 389, 391). Σε αυτή τη θέση οι παιδικές ταφές συνεχίζονται και στη διάρκεια της Τελικής Νεολιθικής, όταν έχει ήδη ιδρυθεί οικισμός και νεκροταφείο, στο οποίο θάπτονταν οι ενήλικες. Στη Σκοτεινή αναφέρονται επίσης ευρήματα, που πιθανώς αποτελούσαν κτερίσματα, γεγονός που δεν μαρτυρείται συνήθως σε άλλες νεολιθικές ταφές (Σάμψων 1993, σ. 266-267). Τα κτερίσματα όμως αυτά δεν μπορεί να ερμηνεύονται ως δηλωτικά οικονομικής ευρωστίας ή κοινωνικής υπεροχής, αφού υπαγορεύονται από τον ψυχολογικό και συγκινησιακό παράγοντα. Άλλωστε αυτή καθ' εαυτήν η πρακτική ταφής παιδιών και νηπίων σε σπήλαια όπως και εκείνη της ταφής παιδιών κάτω από τα δάπεδα των οικιών, χαρακτηρίζονται από την ίδια ανάγκη παροχής προστασίας.

Η ΚΕΡΑΜΙΚΗ

Η παρουσίαση της κεραμικής εδώ θα περιλάβει την κατάταξη των οστράκων σε κατηγορίες ανάλογα με το είδος και το χρώμα του πηλού και, αφού στην ανασκαφή ενός σπηλαίου με τόσο ιδιαίτερη χρήση είναι αδύνατη η στρωματογραφική διάκριση, αναγκαστικά ο σχολιασμός θα στηριχθεί σε τυπολογικές παρατηρήσεις. Οι δυσκολίες ωστόσο παραμένουν όσον αφορά στη χρονολόγηση και το συσχετισμό του υλικού από το σπήλαιο με το υλικό του οικισμού, του οποίου

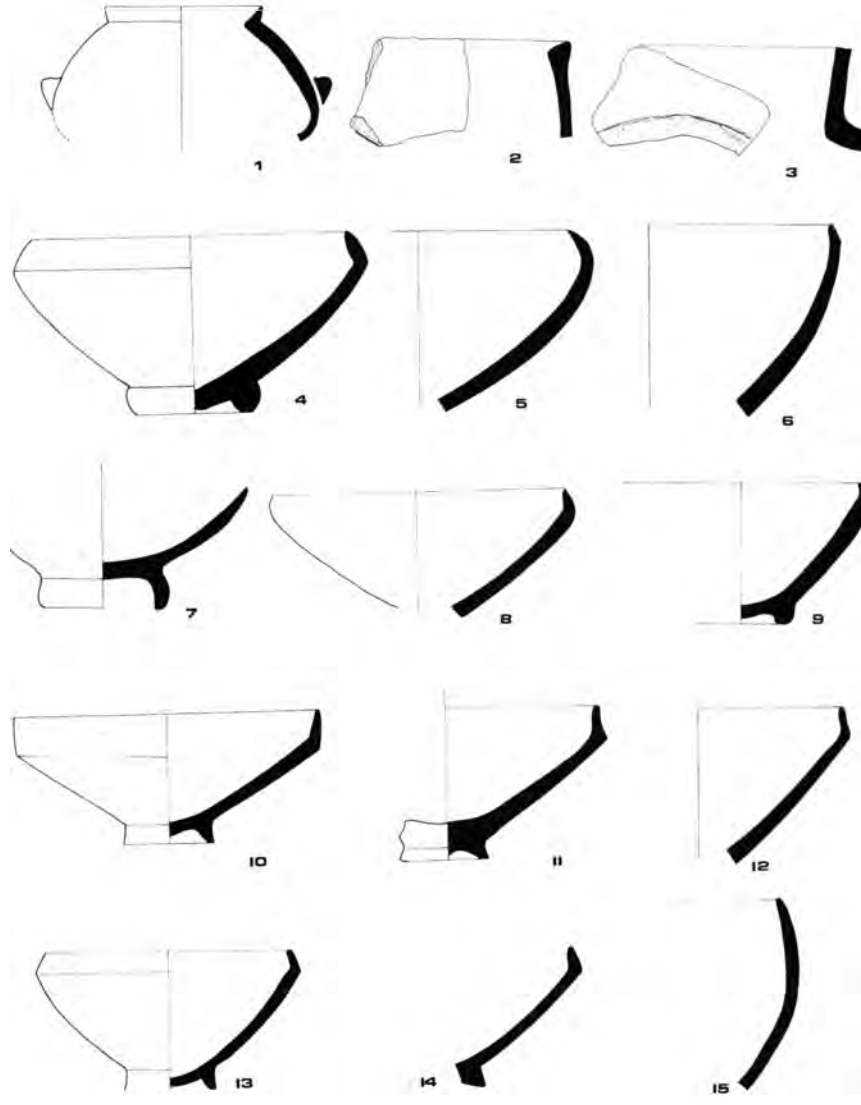

Σχέδ. 6. Περαχώρα. Λίμνη Βουλιαγμένη. Κεραμική από την ανασκαφή.

αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα. Η έλλειψη της τελικής δημοσίευσης της ανασκαφής στον οικισμό είναι ιδιαίτερα αισθητή, γιατί παραμένουν άγνωστες οι ιδιαιτερότητες και τα χαρακτηριστικά των τοπικών εργαστηρίων κεραμικής, βάσει των οποίων θα ήταν δυνατό να γίνει και ο καθορισμός των χρονικών φάσεων, κατά τις οποίες λειτούργησε το σπήλαιο.

Από τα 247 όστρακα που βρέθηκαν στα σκάμματα, και των οποίων ο αριθμός που είναι βέβαια δειγματοληπτικός, ελαττώθηκε με τη συγκόλληση, προκύπτει ότι μία μικρή μόνον ομάδα ανήκει στην οικιακή κεραμική. Τα υπόλοιπα προέρχονται από αγγεία λεπτής κεραμικής, από πηλό χρώματος πρασινοκίτρινου, ροδοκίτρινου και ερυθρού. Όπως ήταν αναμενόμενο για όστρακα που προέρχονται από ταφές, στην πλειονότητά τους ανήκουν σε φιάλες και σχετίζονται με καθιερωμένες τελετές την ώρα του ενταφιασμού. Πολύ λιγότερα είναι τα όστρακα από σαλτσιέρες και

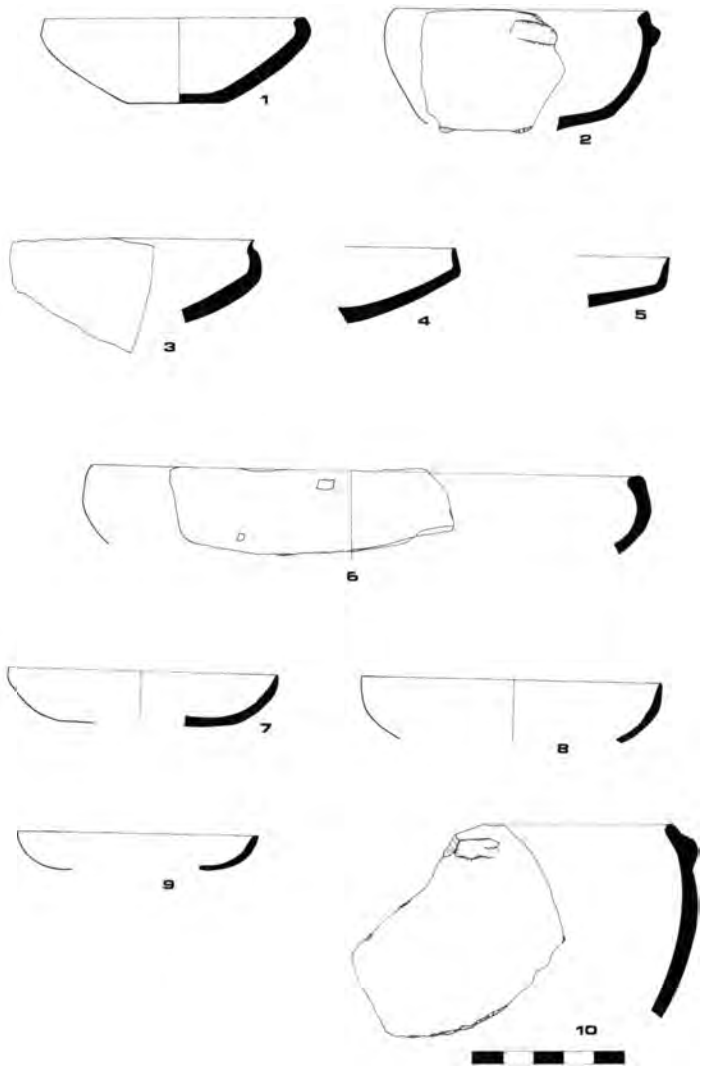

Σχέδ. 7. Περαχώρα. Λίμνη Βουλιαγμένη. Κεραμική από την ανασκαφή.

πινάκια που και αυτά είναι σκεύη φαγητού και ποτού. Μόνον δύο όστρακα ανήκουν σε πυξίδες. Δεν έγινε δυνατή η αποκατάσταση ούτε ενός ακέραιου αγγείου, όπως συμβαίνει συχνά σε κεραμική από ταφές, όπου το σπάσιμο αγγείων ήταν μέρος της ιεροτελεστίας, αλλά η συγκόλληση βοήθησε στη φωτογράφηση και τη σχεδίαση των τύπων.

Από τις φιάλες που είναι ως επί το πλείστον μικρού μεγέθους με μέσο όρο διαμέτρου χειλέων 0,10 μ., μόνο τέσσερα παραδείγματα έχουν επίπεδη βάση (Πίν. 95 α:1, 96 α:1,4· Σχέδ. 7:1,2). Οι υπόλοιπες στηρίζονται σε δακτυλιοειδείς βάσεις διαφόρων τύπων (Σχέδ. 6:4, 7, 9-11, 13, 14) και έχουν χείλη που είτε κλίνουν προς το εσωτερικό (Σχέδ. 6:5, 6, 8, 9, 7:1, 2), είτε κάμπτονται απότομα προς τα πάνω ή προς τα έσω σχηματίζοντας έντονη γωνίωση (Σχέδ. 6:4, 10-14· Πίν. 95 γ). Ο δεύτερος αυτός τύπος, στον οποίο ανήκει μεγάλος αριθμός οστράκων, χαρακτηρίζει τις ύστερες φάσεις της ΠΕ ΙΙ εποχής στους γνωστούς οικισμούς της βορειοανατολικής Πελοποννήσου (Ble-

gen 1921, σ. 7, εικ. 13 και 1928, σ. 83-84, εικ. 69. Caskey 1960, σ. 290, εικ. 1 B, D, E. Siedentopf 1971, σ. 81, πίν. 40, 1-2 και 1973, σ. 3, εικ. 2). Αλλά και το μοναδικό δημοσιευμένο αγγείο από την ανασκαφή του οικισμού στη Λίμνη Βουλιαγμένης είναι αυτού του τύπου και χρονολογείται στη δεύτερη από τις τρεις φάσεις που διακρίθηκαν στον Τομέα Α του οικισμού (Fossey 1973, σ. 150, εικ. 135a). Αντίθετα, οι φιάλες με την επίπεδη βάση και εκείνες με το βαθύτερο σώμα και κυρτά χείλη, τόσο από άποψη μεγέθους όσο και κατασκευής, ιδίως όταν είναι ολόβαφες, δείχνουν ότι προέρχονται από τα βαθύτερα στρώματα της ΠΕ ΙΙ εποχής (Blegen 1928, σ. 87, εικ. 75. Caskey 1958, σ. 132), και μαζί με άλλα χαρακτηριστικά στοιχεία που επισημαίνονται στη μελέτη της κεραμικής που ακολουθεί, υποδηλώνουν μεγάλη χρονική διάρκεια στη χρήση του σπηλαίου.

Αναλυτικά, οι κατηγορίες της κεραμικής στις οποίες κατατάχθηκαν τα όστρακα, είναι οι ακόλουθες:

Λεπτή πρασινοκίτρινη κεραμική

Η κεραμική αυτής της κατηγορίας (5 Y 8/3 pale yellow - 8/2 white) χαρακτηρίζει την Κόρινθο. Η ομάδα αποτελείται από 23 όστρακα. Γενικά, ο πηλός είναι λεπτός και καθαρός χωρίς καθόλου ή με πολύ αραιές προσμείξεις μικρού μεγέθους, και τα τοιχώματα λεπτά. Ανάμεσά τους διακρίνονται:

α) Εννέα όστρακα με θαμπή μελανή βαφή σε ολόκληρη την επιφάνεια (Class BII του Blegen). Σε αυτά συγκαταλέγεται μία φιάλη με επίπεδη βάση (Πίν. 95 α:1) και μία πυξίδα (Σχέδ. 6:1· Πίν. 94 β:2) με σώμα σφαιρικό, που κάμπτεται απότομα λίγο πιο πάνω από τη βάση που φαίνεται ότι ήταν στρογγυλεμένη, όπως το παράδειγμα της ίδιας κατηγορίας κεραμικής από τις Ζυγουριές (Blegen 1928, σ. 87, εικ. 77). Η βαφή στην επιφάνειά της, παρόλο που δεν σώζεται παρά σε μερικά σημεία, παρουσιάζει ιριδισμό που δεν είναι καθόλου συνήθης στα όστρακα από το σπήλαιο.

β) Δύο όστρακα από το σώμα ανοικτών αγγείων (Πίν. 94 α:5) με επίχρισμα από τον ίδιο τον πηλό, που είναι πολύ καλά γυαλισμένο και στις δύο όψεις, ώστε να προσδίδει απαλότητα στην επιφάνεια και κάποια στιλπνότητα (Class AII του Blegen, slipped-and-polished).

γ) Όστρακα φιαλών με λειασμένο επίχρισμα και στις δύο όψεις ή μόνο στην εσωτερική επιφάνεια, όπου διακρίνονται τα ίχνη της βούρτσας με την οποία έγινε η επάλειψη του επιχρίσματος. Σε αυτή την κατηγορία ανήκει η φιάλη από τα τετράγωνα Α1 και Γ2 (Σχέδ. 6:11· Πίν. 95 β:4).

δ) Τέλος, όστρακα από σαλτσιέρες με απλή άβαφη επιφάνεια (Πίν. 94 α:1-4). Αξιοπρόσεκτη είναι η πλατιά χαμηλή προχοή με στρογγυλεμένη κάμψη προς τα κάτω που δηλώνει χρονολόγηση (Caskey 1958, σ. 32 και 1960, σ. 290, εικ. 1, I και II) στις πρώιμες ή μέσες φάσεις της ΠΕ ΙΙ εποχής.

Ροδοκίτρινη κεραμική

Η κατηγορία αυτή (10 YR 8/3 very pale brown) αποτελεί τη μεγαλύτερη ομάδα και περιλαμβάνει 60 περίπου όστρακα. Στα αγγεία με πολύ λεπτά τοιχώματα, όπως τα πινάκια του Σχεδ. 7:7-9 ο πηλός είναι τελείως καθαρός. Σε άλλα, με μέτρια τοιχώματα, έχει αραιές προσμείξεις λεπτές ή και μετρίου μεγέθους ακόμη, που με την αποκόλλησή τους έχουν αφήσει μικρές οπές στην επιφάνεια. Εκτός από τις φιάλες, σε αυτή την ομάδα ανήκουν και όστρακα από έντεκα τουλάχιστον πινάκια, σαλτσιέρα, βαθιά φιάλη (Σχέδ. 7:10) και μία μικρή πυξίδα (Πίν. 94 β:1). Είναι προφανές ότι αυτή η κεραμική αντιπροσωπεύει την τοπική παραγωγή.

Σε αυτή την κατηγορία διακρίθηκαν τρεις τρόποι επεξεργασίας της επιφάνειας:

α) Επιφάνεια ολόβαφη (Class BII) με πυκνή και θαμπή βαφή μελανού συνηθέστερα χρώματος, όπως στη σαλτσιέρα με χαμηλή επίσης προχοή από το τετράγωνο Γ2 (Πίν. 94 γ:1-2), τα πινάκια του Πίν. 95 α:3,4 (Σχέδ. 7:3,5) και τις φιάλες του Πίν. 95 α:2 και 96 α:2. Σπανιότερα η βαφή είναι χρώματος ερυθρόφαιου, όπως στη μικρή πυξίδα του Πίν. 94 β:1.

β) Εσωτερική επιφάνεια καλυμμένη με αρκετά καλά διατηρημένη θαμπή, αραιότερη βαφή που κυμαίνεται σε χρώμα από μελανό (10 R 4/1 dark reddish gray) έως ερυθρόφαιο (5 YR 4/4 reddish brown), που μερικές φορές απλώνεται και στο εξωτερικό των χειλέων, ενώ η εξωτερική σε μερικά είναι μάλλον αδρή και σε άλλα καλυμμένη από επίχρισμα από τον ίδιο τον πηλό και πολύ ελαφρά λειασμένη. Όλα αυτά τα όστρακα ανήκουν σε φιάλες και πινάκια με γωνίωση κάτω από τα χείλη (24 όστρακα).

γ) Εσωτερική επιφάνεια με επίχρισμα, στο οποίο είναι εμφανή τα ίχνη της βούρτσας, και εξωτερική αδρή, μολονότι μερικές φορές μπορεί να είναι επιχρισμένη. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν και πέντε πινάκια με λεπτά καμπυλωτά τοιχώματα (Σχέδ. 7:7-9), όπως στην Εύτρηση (Goldman 1931, εικ. 125, 6).

Αξιοσημείωτες επίσης είναι δύο φιάλες με μικρή ορθογώνια πλαστική προεξοχή κάτω από το χείλος (Σχέδ. 7:10· Πίν. 96 α:3, όπου εικονίζεται ανεστραμμένη!).

Ερυθρή λεπτή και ημίλεπτη κεραμική

Ελάχιστα από τα 30 όστρακα αυτής της κατηγορίας έχουν λεπτά τοιχώματα από πηλό καθαρό. Κατατάσσονται όμως εδώ, εξαιτίας του ερυθρού τοπικού πηλού από τον οποίο είναι κατασκευασμένα, όπως και τα υπόλοιπα της ομάδας, που έχουν όμως προσμείξεις μετρίου μεγέθους και διαφόρων χρωμάτων που είναι ευδιάκριτα στην επιφάνεια αλλά και προσμείξεις από όστρεα. Τα περισσότερα έχουν τοιχώματα χονδρά, πάχ. 0,005-0,008 μ. και είναι καλοψημένα χωρίς γκρίζο πυρήνα. Τα χαρακτηριστικά όστρακα προέρχονται από φιάλες, με την εξαίρεση ενός που ανήκε σε λαβή σαλτσιέρας.

Η διακόσμηση συνίσταται στην επάλειψη της επιφάνειας με βαφή που κυμαίνεται χρωματικά από το ζωηρό ερυθρό (2.5 YR 5/6 red) που είναι το συνηθέστερο, ως το φαιό (5 YR 4/2 dark reddish gray). Εννέα από τις φιάλες ήσαν βαμμένες και στις δύο όψεις (Class BII). Τα καλύτερα παραδείγματα είναι οι φιάλες του Σχεδ. 6:4, 5 και του Πίν. 96 β:2, 3. Δύο όστρακα λεπτής κεραμικής αυτής της ομάδας είναι δίχρωμα με την εσωτερική όψη ερυθρά και την εξωτερική μελανή.

Δεκατρία όστρακα είχαν επάλειψη χρώματος μόνο στην εσωτερική επιφάνεια (Class BI), ενώ η εξωτερική έφερε επίχρισμα από το ροδοκίτρινο τοπικό πηλό με απλή λείανση (smoothing). Ανάμεσά τους δύο φιάλες με επίπεδη βάση (Σχέδ. 7:1· Πίν. 96 α:4). Επίσης δύο όστρακα λεπτής κεραμικής, από λαβή σαλτσιέρας και φιάλη, φέρουν ερυθρά βαφή μόνο στην εξωτερική επιφάνεια.

Στην ερυθρά κεραμική ανήκει επίσης μία μικρή ομάδα 14 οστράκων με λεπτά ως επί το πλείστον αλλά πολύ σκληρά, καλοψημένα τοιχώματα που κυμαίνονται σε χρώμα από ερυθρωπό έως ερυθροκίτρινο (2.5 YR 6/4-6/6 light reddish brown και light red αντίστοιχα). Είναι το μόνο σύνολο κεραμικής στο οποίο παρατηρήθηκε αριθμός οστράκων με ελαφρό γυάλισμα ή πολύ ελαφρά στίλβωση στην επιφάνεια, εκτός από τα δύο όστρακα πρασινοκίτρινου πηλού που αναφέρθηκαν ήδη. Ένα άλλο χαρακτηριστικό θα μπορούσε να θεωρηθεί η χρήση επιχρίσματος, κιτρινωπού συνήθως χρώματος στη μία επιφάνεια, οπότε δημιουργείται διχρωμία, σπανιότερα και στις δύο όψεις. Το επίχρισμα άλλοτε έχει υποστεί επεξεργασία με σκληρό αντικείμενο για την απόκτηση απαλότητας και ελαφράς στιλπνότητας, και άλλοτε όχι. Στα σχήματα, εκτός από τις γνωστές παραλλαγές της φιάλης (Σχέδ. 6:13· Πίν. 96 β:4), συγκαταλέγεται και ένα ρηχό πινάκιο, σαλτσιέρα και φιάλη με σφαιρικά τοιχώματα που ίσως κατέληγε σε στρογγυλεμένη βάση (Σχέδ. 6:15), όπως το παράδειγμα από την Εύτρηση (Goldman 1931, σ. 100, εικ. 128,2).

Στο τελείωμα της επιφάνειας παρατηρούνται διάφορες διαβαθμίσεις: α) στην απλή λείανση με ή χωρίς επίχρισμα (smoothing), β) στο γυάλισμα των αρχικών τοιχωμάτων με σκληρό εργαλείο και στις δύο όψεις (Class AI του Blegen 1928, σ. 76-77), όπως στη φιάλη με τα σφαιρικά τοιχώματα, που μόλις αναφέρθηκε και γ) στο έντονο γυάλισμα της επιφάνειας που έχει ήδη καλυφθεί

προηγουμένως με επίχρισμα. Η τεχνική αυτή (Class AII slipped-and-polished του Blegen) παρατηρήθηκε σε δύο όστρακα φιαλών, στο ένα από τα οποία, που παρουσιάζει και αρκετά έντονη στιλπνότητα, το επίχρισμα της εσωτερικής επιφάνειας ήταν ερυθρό και της εξωτερικής κιτρινωπό με τα ίχνη του εργαλείου σαφώς διακρινόμενα.

Τα αγγεία αυτής της τεχνικής έχουν βρεθεί σε όλους τους πρωτοελλαδικούς οικισμούς σε μικρό αριθμό, και προέρχονται από τα βαθύτερα στρώματα (Blegen 1928, σ.76. Goldman 1931, σ. 97. Säflund 1965, σ. 134). Στη θέση Κοράκου μάλιστα βρέθηκαν ακριβώς επάνω από το παρθένο έδαφος (Blegen 1921, σ. 5). Είναι συνήθως ερυθρωπού και κίτρινου χρώματος, και στην Εύτρηση παρατηρείται η ίδια διχρωμία που αναφέρθηκε εδώ σχετικά με την κεραμική αυτής της ομάδας από την Περαχώρα.

Οικιακή και χονδροειδής κεραμική

Σε αυτή την κατηγορία ανήκουν 25 περίπου όστρακα, ο πηλός των οποίων είναι ανοικτόχρωμος ροδοκίτρινος (7.5 YR 8/2, 7/2-7/4 pinkish white, pinkish white, pinkish gray or pink αντίστοιχα), ή ροδόχρωμος (7.5 YR 7/4 ή και 5 YR 7/4 pink) με πολλές προσμείξεις όλων των μεγεθών και χρωμάτων, που συμβάλλουν στην τραχύτητα της εμφάνισης και την αδρότητα της αφής. Έτσι, μολονότι δεν έχουν παχύτερα τοιχώματα από τα υπόλοιπα, διακρίνονται από αυτά από την προχειρότητα της κατασκευής, ακόμη και όταν υπάρχει επίχρισμα συνήθως από ροδοκίτρινο πηλό, στην επιφάνεια. Τα περισσότερα όστρακα ανήκουν και εδώ σε φιάλες, όπως αυτή του Σχεδ. 6:14 που έχουν την εξωτερική επιφάνεια είτε τραχιά, είτε αδρή. Η εσωτερική επιφάνεια όμως είναι λειασμένη ή καλύπτεται με ερυθρά βαφή, που παρατηρήθηκε σε έξι όστρακα. Μόνον ένα όστρακο φιάλης είχε τραχύ εσωτερικό.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το όστρακο του Σχεδ. 7:2. Πρόκειται για ρηχή φιάλη με σχεδόν επίπεδη βάση, λεπτά τοιχώματα και έσω κλίνοντα χείλη, κάτω από τα οποία φέρει και αυτή πλαστική αμυγδαλοειδή διακόσμηση, που φαίνεται πως είναι χαρακτηριστική ιδιομορφία των κεραμικών εργαστηρίων της Περαχώρας. Φέρει επίχρισμα ανοικτόχρωμο και στις δύο όψεις, που καλύπτει τις προσμείξεις του πηλού.

Δεύτερο σχήμα είναι το ρηχό πινάκιο διαμ. 0,20 μ. με καμπυλωτά τοιχώματα και χείλη που πλαταίνουν (Σχέδ. 7:6). Είναι από ερυθρωπό πηλό και φέρει επίχρισμα ροδοκίτρινο και στις δύο όψεις. Στο εσωτερικό, πάνω από το επίχρισμα έχουν διασωθεί ίχνη ερυθράς βαφής. Άλλα αναγνωρίσιμα σχήματα περιλαμβάνουν ανοικτό αγγείο με όρθια τοιχώματα και χείλη που πλαταίνουν και κλίνουν ελαφρώς προς το εσωτερικό (Σχέδ. 6:2), καθώς και το κλειστό αγγείο με όρθιο υψηλό λαιμό (Σχέδ. 6:3).

Τέλος, στη χονδροειδή κεραμική ανήκει ένα όστρακο, διαμ. 0,07 μ., από μεγάλο αγγείο με τοιχώματα πάχ. 0,012-0,015 μ., που έχει στρογγυλευθεί, προφανώς για να χρησιμοποιηθεί ως εργαλείο ή και ως πώμα. Έχει σκούρο γκρίζο χρώμα (5 YR 4/1 dark gray) στις επιφάνειες και ερυθρό πυρήνα. Ο πηλός περιέχει πολλή μαρμαρυγία και τρίμματα οστρέων. Η εξωτερική επιφάνεια είναι καλά λειασμένη και η εσωτερική λιγότερο. Προέρχεται από το τετράγωνο Α1, όπου βρέθηκαν και δύο από τις λεπίδες οψιανού (Πίν. 96 γ).

Όπως προκύπτει από την εξέταση της κεραμικής, η τοπική παραγωγή βασίστηκε σε δύο είδη πηλών, το ροδοκίτρινο και τον ερυθρό-ροδόχρωμο, που χρησιμοποιήθηκαν σε όλη τη διάρκεια της ΠΕ ΙΙ εποχής. Από αυτά τα δύο είδη και το συνδυασμό τους κατασκευάζονταν τα λεπτά και τα οικιακά-χονδροειδή αγγεία, καθώς και τα επιχρίσματα. Σε αυτό το πλαίσιο, η πρασινοκίτρινη κεραμική, με τον περιορισμένο αριθμό οστράκων, είναι πιθανόν να είναι εισηγμένη από την Κορινθία, όπου ο πηλός αυτός επιχωριάζει (Blegen 1921, σ. 6). Σε αυτό συνηγορούν το σχήμα αλλά και ο ιριδισμός στη βαφή της πυξίδας με πλησιέστερο παράλληλο στις Ζυγουριές.

Μία ευδιάκριτη ιδιαιτερότητα στη βαφή της κεραμικής από το σπήλαιο είναι η έλλειψη στιλ-

πνότητας. Ανεξάρτητα από το χρώμα και την πυκνότητα, είναι θαμπή, υδατικής σύστασης και εφαρμόζει καλά στην επιφάνεια χωρίς να απολεπίζεται. Η γνωστή, κλασική βαφή Urfirnis με τη στιλπνότητα ή τον ιριδισμό, που χαρακτηρίζει την ΠΕ ΙΙ εποχή, δεν μαρτυρείται στο σπήλαιο της Περαχώρας παρά μόνο στην πυξίδα που αναφέρθηκε πιο πάνω και σε ένα διαβρωμένο όστρακο, του οποίου η σύσταση δείχνει πως είναι μάλλον εισηγμένο.

Αξιοσημείωτο στοιχείο αποτελεί η αναλογία των διακοσμημένων αγγείων, που περιλαμβάνει σχεδόν τα μισά όστρακα. Ιδιαίτερα, ο μεγάλος αριθμός των οστράκων με την ολόβαφη επιφάνεια είναι χαρακτηριστικός, και σε πλήρη αντίθεση με τη γενική περιγραφή της κεραμικής από την τρίτη φάση του Τομέα Α του οικισμού (Fossey-Morin 1986, σ. 26-28), γεγονός που δηλώνει ότι η χρήση του σπηλαίου ανάγεται σε πολύ προγενέστερες φάσεις του οικισμού, για τις οποίες τα στοιχεία δεν είναι διαθέσιμα. Ωστόσο, σύμφωνα με τα δεδομένα από τις ανασκαφές στους άλλους οικισμούς της εποχής στη Στερεά Ελλάδα, την Κορινθία και την Αργολίδα, η κεραμική slipped, ή slipped-and-polished, καθώς και η ολόβαφη χαρακτηρίζουν τα βαθύτερα στρώματα της ΠΕ ΙΙ περιόδου. Το ίδιο ισχύει και για τον πρώιμο τύπο της φιάλης και της σαλτσιέρας, που δεν αποκλείεται να απαντά και στην πρώτη φάση του οικισμού, στα απόβλητα τοπικού κλιβάνου, όπου τα σχήματα αυτά βρέθηκαν σε πληθώρα (Fossey 1973, σ. 150 και 1986, σ. 23). Ραδιοχρονολόγηση από το τέλος της εν λόγω φάσης παρουσίασε χρονολόγηση 3290 ± 185 π.Χ. (Fossey 1986, σ. 24 και 1987, σ. 31-36) που αν είναι ικανοποιητική για τον οικισμό πιστοποιεί ότι η έναρξη στη χρήση του σπηλαίου, όπως δείχνουν τα ευρήματα, θα πρέπει να τοποθετηθεί στην αρχή της ΠΕ ΙΙ εποχής και να συνδέεται με τη μετατόπιση του οικισμού προς τα δυτικά ή και πριν από αυτήν.

ΜΑΡΓΑΡΙΤΑ ΚΟΥΜΟΥΖΕΛΗ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Angel 1971	J.L. Angel, The People of Lerna; Analysis of a Prehistoric Aegean Population, Princeton, N.J. and City of Washington.
Bent 1884	J.T. Bent, Researches among the Cyclades, JHS 5 (1884), σ. 42-59.
Blegen 1921	C.W. Blegen, Korakou: A Prehistoric Settlement near Corinth, Boston and New York.
Blegen 1928	C.W. Blegen, Zygouries; A Prehistoric Settlement in the Valley of Kleonae, Cambridge, Mass.
Bosanquet 1901-1902	R.C. Bosanquet, Excavations at Palaikastro. I, BSA VIII, σ. 290-297.
Caskey 1958	J.L. Caskey, Excavations at Lerna, 1957, Hesperia 27, σ. 125-144.
Caskey 1960	J.L. Caskey, The Early Helladic Period in the Argolid, Hesperia 29, σ. 285-303.
Chadjipouliou-Kalliri 1983	E. Chadjipouliou-Kalliri, An Early Helladic II Tomb by Lake Vouliagmeni, Perachora, BSA 78 (1983), σ. 369-375.
Dawkins 1904-1905	R.M. Dawkins, Excavations at Palaikastro. IV, BSA XI, σ. 268-272.
Demargne 1945	P. Demargne, Fouilles exécutées à Malia. Exploration des nécropoles, Premier Fascicule, Paris.
Doumas 1977	C. Doumas, Early Bronze Age Burial Habits in the Cyclades, Göteborg.
Duckworth 1902-1903	W.L. Duckworth, Excavations at Palaikastro. II, BSA IX, σ. 344-355.
Faure 1964	P. Faure, Fonctions des cavernes crétoises, Paris.
Fossey 1969	J.M. Fossey, The Prehistoric Settlement by Lake Vouliagmeni, Perachora, BSA 64, σ. 53-69.
Fossey 1973	J.M. Fossey, Perachora 1972: Excavations at the Early Helladic Settlement by Lake Vouliagmeni, ΑΔ 28 (1973), Χρονικά, σ. 149-151.
Fossey - Morin 1986	J.M. Fossey - J. Morin, Η ανασκαφή του προϊστορικού οικισμού επί της Λίμνης Βουλιαγμένης εις Περαχώρα Κορινθίας, Πρακτικά του Β΄ Τοπικού Συνεδρίου Κορινθιακών Ερευνών (Λουτράκι 25-27 Μαΐου 1984), Αθήνα, σ. 21-28.

Fossey 1987	J.M. Fossey, The C14 Dates from Lake Vouliagmeni, Perachora, Central Greece, Acta Praehistorica et Archaeologica 19, σ. 31-36.
Frödin - Persson 1938	O. Frödin - A.W. Persson, Asine: Results of the Swedish Excavations, 1922-1930, Stockholm.
Goldman 1931	H. Goldman, Excavations at Eutresis in Boeotia, Cambridge, Mass.
Jacobsen - Cullen 1981	T.W. Jacobsen - T. Cullen, A Consideration of Mortuary Practices in Neolithic Greece; Burials from Franchthi Cave, στο S.C. Humphreys - Helen King (εκδ.), Mortality and Immortality; the Anthropology and Archaeology of Death, London, σ. 79-101.
Koumouzelis 1980	M. Koumouzelis, The Early and Middle Helladic Periods in Elis, University Microfilms International, Ann Arbor, Michigan.
Mylonas 1959	G.E. Mylonas, Aghios Kosmas; An Early Bronze Age Settlement and Cemetery in Attica, Princeton, N.J.
Ξανθουδίδης 1918	Σ. Ξανθουδίδης, Μέγας πρωτομινωικός τάφος Πύργου, ΑΔ 4 (1918), Χρονικά, σ. 136-170.
Pendlebury 1935-36	J.D.S. Pendlebury and M.B. Money-Coutts, Excavations in the Plain of Lasithi, I. The Cave of Trapeza, BSA XXXVI, σ. 5-131.
Säflund 1965	G. Säflund, Excavations at Berbati, Uppsala.
Σάμψων 1993	Α. Σάμψων, Σκοτεινή Θαρρουνίων: Το σπήλαιο, ο οικισμός και το νεκροταφείο, Αθήνα.
Seager 1912	R.S. Seager, Explorations in the Island of Mochlos, Boston and New York.
Siedentopf 1971	H.B. Siedentopf, Frühhelladische Siedlungsschichten auf der Unterburg von Tiryns, Tiryns V, Mainz am Rhein, σ. 77-87.
Siedentopf 1973	H.B. Siedentopf, Frühhelladische Keramik auf der Unterburg von Tiryns, Tiryns VI, Mainz am Rhein, σ. 1-22.
Στέφανος 1910	Κ. Στέφανος, Ανασκαφαί εν Νάξῳ, ΠΑΕ 1910, σ. 270-273.
Stravopodi 1993	E. Stravopodi, An Anthropological Assessment of the Human Findings from the Cave and Cemetery, στο Α. Σάμψων, Σκοτεινή Θαρρουνίων, Αθήνα, σ. 378-391.
Τσούντας 1898	Χ. Τσούντας, Κυκλαδικά, ΑΕ 1898, σ. 146, 153.
Tyree 1974	E.L. Tyree, Cretan Sacred Caves: Archaeological Evidence, University Microfilms International, Ann Arbor, Michigan.
Younger 1976	J.G. Younger, The Cave to Kleisidi near Myrtos in Southern Crete, AAA IX (1976), σ. 166-169.

Summary

EARLY HELLADIC OSSUARY IN THE CAVE OF LIMNI VOULIAGMENIS, PERACHORA

A short distance away from the Early Helladic settlement at Limni Vouliagmenis, Perachora, is a cave that came to the attention of the Ephorate of Palaeoanthropology and Speleology after it was illegally excavated. Systematic investigation by the Ephorate revealed that this cave, which has the form of a pit and was unsuitable for any other purpose, was used by the settlement exclusively as an ossuary. In addition to the bones mixed with sherds, skulls were found arranged in a row along the side walls of the cave. This according of special treatment to the skull is a practice characteristic of the Cyclades in the Bronze Age. It is also found sporadically elsewhere: in Tomb 9 at Ayios Kosmas in Attica, for example, and in the Trapeza Tzermiadou cave in Crete, which is also the closest parallel for the cave-ossuary at Limni Vouliagmenis. The bones come mainly from children in their pre-teenage years, who probably fell victim to some haemolytic blood-disease caused by malaria. Archaeological research in the eastern Mediterranean, combined with examination of ancient bones, has already established that in settlements in marshy areas, like that at Limni Vouliagmenis, a sizeable proportion of the inhabitants suffered from anaemia, which, under certain conditions, leads to infant mortality.

MARGARITA KOUMOUZELI

INSCRIPTIONS BYZANTINES DE LA THRACE ORIENTALE (VIIIe-XIe SIÈCLES)

PRÉSENTATION ET COMMENTAIRE HISTORIQUE*

AINOS

Sur la ville d'Ainos, voir Asdracha, Les Rhodopes, pp. 120-124, 201 sq.; *eadem*, Inscriptions I, p. 251 (Pl. 97 a).

48. La fondation d'un monastère sous Anastase II et sa reconstruction postérieure (date de fondation: 713/714; date de l'inscription, après 755-756?) (Pl. 97 b)

Bloc de marbre blanc qui se trouvait dans la cour de la petite église byzantine de Pantobasilissa, située dans la forteresse d'Ainos, à demi-enfouie sous l'avant-cour d'une maison privée, et qui célébrait jusqu'en 1890 la Vierge, Reine de tous, le Samedi d'avant le Dimanche de St. Thomas. La pierre (architrave ?), brisée des deux cotés, pourrait encore avoir eu du côté droit une grande longueur, peut-être autant que ce qui était conservé. L'inscription est gravée dans un cartouche à queue d'aronde, laquelle porte une croix à branches égales et évasées, dans un cercle. Lambakis l'avait déjà vue en 1902 et elle se trouvait encore sur place au moment de la visite de Samothrakis. «32.155.36» (d'après Lambakis). Photographie appartenant à la «Collection chrétienne et byzantine» du Centre Georges Millet, Ecole Pratique des Hautes Etudes (EPHE), section V, n° d'inv. 2613 (2615).

Lambakis, Περιηγήσεις, pp. 20-21, n° 267; Samothrakis, Ἡ Αἶνος καί αἱ ἐκκλησίαι της, p. 33, n° 17; «cf.» Lambousiadis, Ὁδοιπορικόν, p. 121 (seule mention de l'église sans référence à l'inscription). Texte d'après la photographie de l'EPHE.

1. + Θ(εο)ῦ χάριτι ἰνδ(ικτιῶνος) ιβ΄ βασιλ(εύοντος) Ἀναστασίου συνέστη ἡ [μονὴ ταύτη παρὰ]
2. τοῦ ὁσίου π(ατ)ρὸς κ(αὶ) ἐπισκ(όπου) γεναμένου τῆς Μαρων(είας) Φιλ[ίππου?]- - -
3. ἐκ τούτου τοῦ μοναστ(ηρίου) Ἰωάννην τὸν αὐτοῦ μαθ[ητὴν]- - -
4. Ἰννοκεντίου, ἀνέκτισεν ἐκ θεμελίων τὴν μονὴν λ - - -

Signe d'abréviation: ᵓ (l. 1: ἰνδ^{ᵓ}; l. 2: ἐπισκ^{ᵓ}; Μαρων^{ᵓ}; l. 3: μοναστ^{ᵓ}).
Abréviations: *nomen sacrum*: Θυ, sans tilde (l. 1); πρ, *idem* (l. 2); ϗ= καὶ (l. 2).
Ligatures: τῆς (l. 2); ϑ=ου (l. 1-4); ννην (l. 3); νν, τηνμνην (l. 4).
Lettres superposées: μ (l. 3, 4).

L. 1. ἡ [μονὴ] τοῦ ὁσίου (Lambakis, Samothrakis).
L. 2. τῆς Μαρων Φι... (Lambakis, Samothrakis).
L. 4. Ἰννοκέντιον (Samothrakis).

* Suite de la publication in ΑΔ 43 (1988), Μελέτες, pp. 219-291.

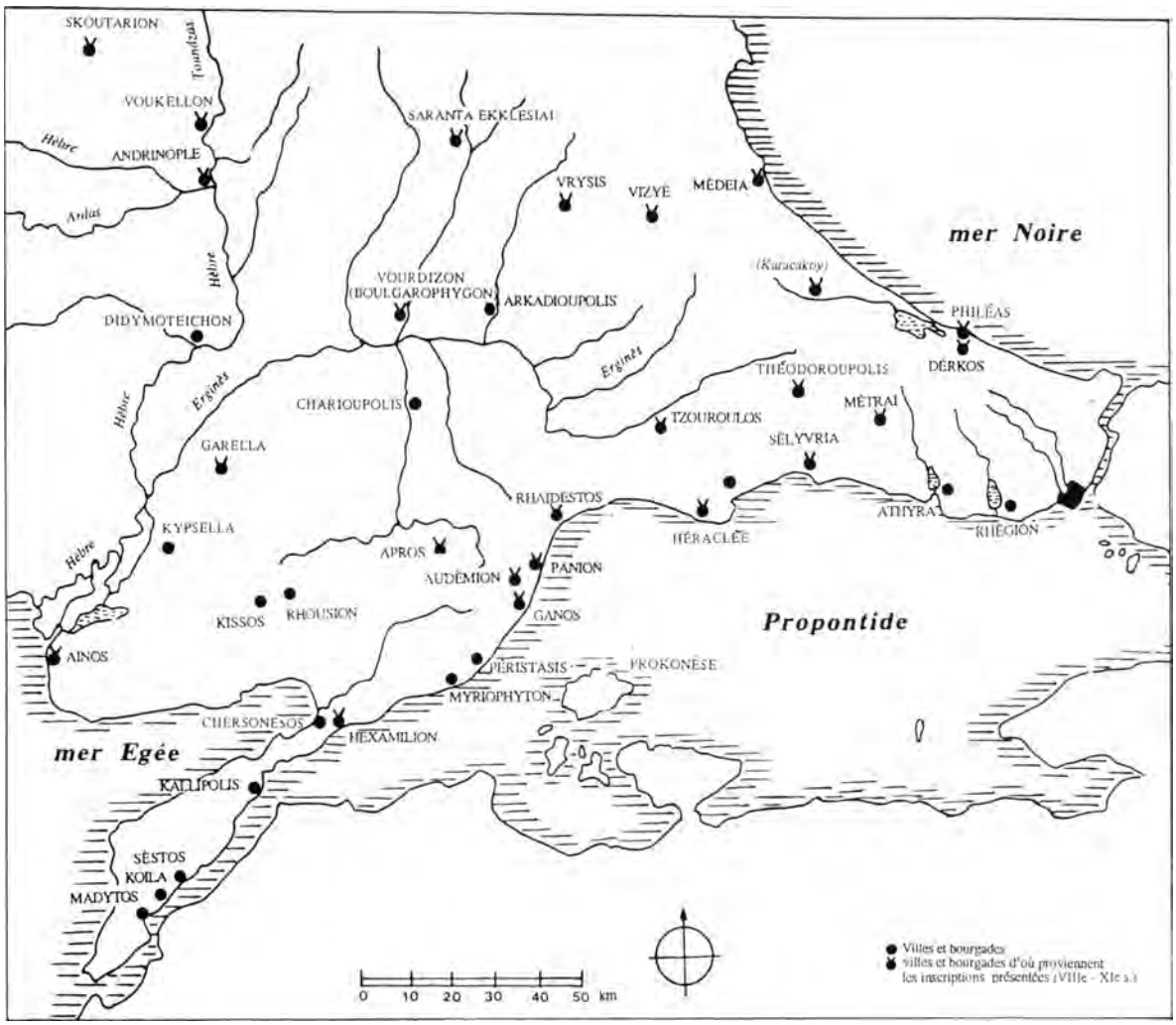

Fig. 1. Thrace orientale. Frontière ouest: le cours inférieur de l'Hèbre.

Lambakis (et d'après lui, Samothrakis) met des crochets droits tant à la résolution des abréviations qu'aux compléments des lacunes. Par ailleurs, il divise le texte en cinq lignes au lieu de quatre (voir la photo); Samothrakis donne un texte continu.

Par la grâce de Dieu, en une indiction 12, sous le règne d'Anastase, fut fondé ce [monastère par] le saint père qui fut évêque de Marôneia, Phil[ippe?] ... de ce monastère, Jean son élève ... d'Innocent, a restauré le monastère de fond en comble...

L. 1: ... ἰνδικτιῶνος ιβ΄ βασιλεύοντος Ἀναστασίου. L'hypothèse qu'il s'agirait d'Anastase Ier (491-518) étant sans doute exclue pour des raisons surtout paléographiques, nous optons pour le règne d'Anastase II (713-715), conformément aussi à l'avis des deux éditeurs précédents. Dans ce cas, l'indiction 12 correspond à l'année 713/714.

L. 2: τοῦ ὁσίου πατρός ... Φιλ[ίππου?]. Un évêque de Marôneia qui pourrait d'ailleurs être Philèmôn, Philotheos, Philaretos, etc., n'est pas connu à cette époque, pour laquelle la liste épiscopale de Marôneia présente une importante lâcune entre 553 et 879 (Stamoulis, Ἀρχιερατικοί κατάλογοι, p. 134; Ph. Triarhis, Ὁ Νομός Ροδόπης χθές καί σήμερα, Ἀρχεῖον Θράκης 9 (1976), pp. 165-170). D'ailleurs, il est certain que le prélat mentionné était alors effectivement un archevêque, l'Eglise de Marôneia ayant été promue archevêché en 640 environ, qualité qu'elle a gardée jusqu'au XIIIe siècle (Laurent, Corpus, V/1, pp. 636-637).

RÉPARTITION CHRONOLOGIQUE ET GÉOGRAPHIQUE DES INSCRIPTIONS

Localités	Siècles				Total	Dates
	VIIIe	IXe	Xe	XIe		
Ainos	48				1	48: 713/4; après 755-756?
Andrinople		73?	82 - 85	92 96? 100-	6	82: après 976-XIe s. 85: 986? 92: 1077, 1095? 100: XIe-XIIe s.
Apros			86? 90		2	90: 1064
Arkadioupolis	58 - *		84		2	58: VIIIe-Xe s. 84: 979/80? 991?
Ganochôra				91	1	91: 1077
Garella	59 - *				1	59: VIIIe-Xe s.
Héraclée		64 68 71 76 - *			4	64: 813. 68: 854. 71: *ca.* fin IXe s. 76: IXe-XIe s.
Hexamilion				97 - 98 -	2	97: 1081-1118? 98: XIe-XIIe?
Karacaköy				89	1	89: 1002?
Mèdeia	52 - 53 -				2	52: VIIIe-IXe s.? 53: VIIIe-IXe s.?
Panion	51 -	67 69 70 72? 77 - * 78 - *	80 87 - 88 -	93 94 95?	13	51: VIIIe-IXe s.? 67: après 824 - avant 829 ou 842-856? 69: 861/2. 70: 882. 77: IXe - XIe s. 78: IXe-XIe s. 80: 965. 87: Xe-XIe s. 88: Xe-XIe s.? 93: 1092
Philéas et Derkôn				101 -	1	101: XIe-XIIe s.
Rhaidestos	60 - *				1	60: VIIIe-Xe s.
Sèlyvria		65 66 74 -* 75 -*		99 -	5	65: 842-856. 66: après 842 - avant 856. 74: IXe-XIe s. 75: IXe - XIe s. 99: XIe-XIIe s.
Skoutarion	56 - *				1	56: VIIIe-Xe s.
Théodoroupolis	62 - *				1	62: VIIIe-Xe s.
Théodosioupolis	61 - *				1	61: VIIIe-Xe s.
Tzouroulos			81 83		2	81: 967/8. 83: 979/80? 991?
Vizyè	50 57-*		79		3	50: 769-775 ou 773/4? 57: VIIIe-Xe s. 79: 902/3-904.
Voukellon	55 - *				1	55: VIIIe-Xe s.
Vourdizon	54				1	54: avant 787
Vrysis	49				1	49: 741-751?
Localité incertaine	63				1	63: VIIIe-Xe s.
Total	16	15	11	12	54	

Note: Siècles: les chiffres renvoient aux numéros d'ordre des inscriptions.
– : et au siècle suivant.
–*: et aux siècles suivants.

La qualification ἐπίσκοπος, si la lecture est la bonne, est employée ici au sens d'ἀρχιερεύς, désignant simplement le degré de sacerdoce supérieur, au dessus du prêtre, voir Darrouzès, Regestes, I/V, nos 2069, 2181 Critique; cf. Asdracha, Inscriptions I, no 35, où c'est un métropolite qui est qualifié d'ἐπίσκοπος. Ceci dit, ce prélat aurait fondé un monastère que l'on ne peut pas identifier par les données existantes, dans un temps où Phil(ippe) n'était pas ou n'était plus à la tête de l'Eglise de Marôneia.

L. 3/4: En raison des lacunes que l'on a après les lignes 2 et 3, il est difficile de déceler un sens cohérent dans les lignes 3 et 4. Ainsi, on ne peut ni dire avec certitude que ce Jean fut un élève du prélat mentionné, ni saisir l'identité d'Innocent, et encore moins comprendre le sujet du verb ἀνέκτισεν. Ce qui est certain pourtant est que cette partie de l'inscription concerne l'histoire du monastère postérieurement à sa fondation, puisqu'elle parle de sa reconstruction de fond en comble, ce qui présuppose une destruction totale du couvent.

Les raisons de cette destruction devant être soit naturelles soit le résultat d'une attaque ennemie, on pense d'abord aux tremblements de terre dans cette région éprouvée souvent par les séismes. Or, on a pour l'année 755 la mention d'un séisme sans savoir le lieu de son action, tandis que le séisme de 756 s'est produit en Syrie et en Palestine (Grumel, Chronologie, p. 479). Il y a aussi le séisme survenu le 26 octobre 740, en Constantinople, Nicomédie et Nicée, qui affecta plusieurs villes et villages de Thrace et dont les secousses ont duré une année entière (Théophane, éd. De Boor, I, pp. 412, 6-16; Zônaras, III, pp. 263, 13-264, 15. Cf. Downey, Earthquakes, pp. 598-599; C. et B. Papazachos, Σεισμοί, p. 236).

Pourtant, l'hypothèse de la destruction du couvent à la suite d'une attaque ennemie reste, me semble-t-il, plus probable. En effet, parmi le grand nombre des invasions et incursions bulgares en Thrace durant tout le VIIIe siècle, on peut penser plus particulièrement à celle qui eut lieu en 755 ou 756, conduite par le Khan Kormisoš; celui-ci voulut ainsi protester contre la construction par Constantin V d'ouvrages de fortification tout le long de la frontière byzantino-bulgare et l'installation comme défenseurs de Syriens et d'Arméniens originaires de Théodosioupolis et de Mélitène. Les Bulgares déferlèrent en Thrace et, en pillant les bourgades, arrivèrent jusqu'aux Longs Murs de Constantinople d'où, après avoir été repoussés par l'empereur, retournèrent chez eux en emmenant de nombreux prisonniers (Théophane, éd. De Boor, I, p. 429, 19-22; Nicéphore, éd. Mango, § 73, 1-11. Cf. Zlatarski, Istorija, I/1, pp. 202-205; Runciman, First Bulgarian Empire, pp. 35-36; Beševliev, Die Feldzüge des Kaisers Konstantin V., p. 6).

Les sources ne mentionnent pas les noms des «villages» (χωρία) qui ont souffert de l'invasion ennemie; mais il est probable que l'espace pillé s'étendait jusqu'à la région d'Ainos (comme ce fut le cas plusieurs fois) et que c'est à ce moment-là qu'eut lieu la destruction du monastère qui d'ailleurs pourrait avoir été situé dans les environs de la ville (cf. Asdracha, Inscriptions I, nos 22 et 23).

VRYSIS

La bourgade byzantine de Vrysis, appelée ainsi à cause de la présence de nombreuses sources existant encore aujourd'hui (cf. Pralong, Remarques, p. 187; Samothrakis, Λεξικόν, s.v. Βρύσις), était située sur la route reliant Vizyè à Andrinople, en passant par l'emplacement de la ville tardive de Saranta-Ekklèsiai, à 25 km environ au sud-est de celle-ci (nom turc actuel de Vrysis, Pinarhisar, antérieurement Bunarhisar, qui n'est que la traduction du nom grec Φρούριον τῶν Πηγῶν, sous lequel était connue sa citadelle).

Dans les sources ecclésiastiques, on rencontre vers la fin de l'époque méso-byzantine deux toponymes différents, *Mikra* et *Mégalè* Vrysis, la première comme archevêché, la seconde comme évêché (voir Asdracha, La Thrace orientale, pp. 240-241, 286-287; cf. R. Janin, in DHGE 14, 1960, s.v. Brysis). Sur les vestiges encore visibles de la citadelle, construite sur une basse colline au pied

de Strandža, voir Lambousiadis, Ὀδοιπορικόν, Θρακικά 10 (1938), pp. 255-256; Pralong, Remarques, pp. 199-200, fig. 20-21 (photographies des ruines des trois tours restantes); Papazôtos, Ἀνίχνευση, pp. 548-549 et fig. 1 (Pl. 98 a).

49. Reconstruction d'un mur d'enceinte (?) sous le règne de Constantin [V] (date de l'inscription: 741-751?)

Bloc de pierre calcaire, brisé à droite, vu par Kalinka dans une maison privée de Bunarhisar en été 1896. «46.88.40»; hauteur des lettres: «8» (d'après le même éditeur).

Kalinka, Thrakien, col. 129-130 (fac-similé).

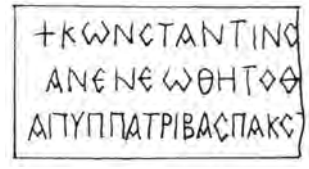

+ Κωνσταντίνο[υ βασιλεύοντος]
ἀνενεώθη τὸ θ[ωρακεῖον ὑπὸ τοῦ]
3. ἀπ(ὸ) ὑπ(άτων) πατρι(κίου) β(ασιλικοῦ) α[=πρωτο] σπα(θαρίου) κ(αὶ) στ[ρατηγοῦ Θράκης]- - -

On remarquera les formes archaïques rhomboïdes de Ω, Σ, E, Θ (celui-ci également sous la forme arrondie), qui sont à rapprocher de l'inscription ci-dessous, n° 64.

L. 2. ἀνενεώθη το θ[εῖον παλάτιον? ... (Kalinka).

L. 3. ἀπ(...) ὑπ(...) πατρὶ βασ(ιλικ...) Πακ(...) σ[τ... (Kalinka).

L. 2/3. Τὸ θ [εῖον τοῦτο παλάτιον δι' ἐμοῦ...] ἀπ(ὸ) ὑπ(άτων) πατρι(κίου) βασ(ιλικοῦ)... (restitution d'A. Heisenberg in Kalinka, Thrakien, col. 207).

A été reconstruit le [θωρακεῖον] sous le règne de Constantin [par] l'ex-consul, patrice, protospathaire impérial et [stratège de Thrace]...

L. 1/2: Κωνσταντίνου [βασιλεύοντος] ἀνενεώθη. Le verbe passif rend obligatoire la restitution du nom Constantin au génitif et non pas au nominatif, auquel cas le verbe serait transitif, ἀνενέωσεν. En outre, la formule du début, même mutilée, est la formule tout à fait ordinaire des inscriptions de fondation. Quant à se décider de quel Constantin il s'agit (évidemment un empereur), il faut prendre en considération, en premier lieu, les dignités mentionnées à la troisième ligne, plus que l'aspect paléographique de l'inscription (en l'occurrence la forme archaïsante des lettres). En effet, le protospathaire n'étant pas attesté comme dignité avant 718, tout au plus depuis 692 (voir plus bas), on a déjà un *terminus post quem*, et on est donc en plein VIIIe siècle, avec deux Constantin possibles, le V et le VI du nom. Il ne faut pas à mon avis aller jusqu'à Constantin VII, au Xe siècle, époque à laquelle le consul, hypatos, disparaît en tant que dignité pour être remplacé par l'hypatos, qui exerce alors une fonction (voir ci-dessous).

En ce qui concerne la préférence en faveur de Constantin V (741-751, régnant seul), ce Constantin me semble plus acceptable comme l'empereur de l'inscription. En effet, il est possible de rapprocher cette inscription de l'inscription ci-dessous (n° 50), qui concerne la reconstruction d'un pont, situé probablement sur une route militaire allant d'Arkadioupolis à Vizyè, l'ouvrage ayant été fait sous Constantin V et ses fils. Or c'est à peu près de la même région, entre Vizyè et Saranta Ekklèsiai, que doit provenir l'inscription de Vrysis, si elle ne provient pas de la bourgade elle-même. Nous pouvons donc supposer que les deux inscriptions sont des vestiges des travaux entrepris sous Constantin V près de la frontière byzantino-bulgare, tant pour contenir les attaques en-

nemies que pour faciliter le passage des armées byzantines pendant les expéditions répétées de l'empereur contre la Bulgarie.

Enfin, une restitution Κωνσταντίνου [καὶ Λέοντος] qui nous mènerait à la période pendant laquelle Léon IV était coempereur (751-775), ne me paraît pas possible car elle exigerait la préposition ἐπὶ au début de la première ligne. On pourrait certes penser à Κωνσταντίνου [καὶ Λέοντος βασιλευόντων]; pourtant ce serait jongler trop avec les hypothèses.

L. 2: ἀνενεώθη τὸ θ[ωρακεῖον]. On ne peut pas voir dans le mot commençant par un θ (si la lecture est la bonne) le divin palais que restitue Kalinka. Il faut y voir plutôt un ouvrage d'utilité militaire, le mot devant être suivi par la préposition ὑπὸ (ou παρά, διὰ) τοῦ, plus le nom du restaurateur. Celui-ci pourrait d'ailleurs figurer à la fin de l'inscription. La restitution θωρακεῖον (ou θωράκιον) dans ce cas là me semble plus appropriée dans la mesure du possible; il s'agirait ici d'un mur appartenant à une œuvre de défense, peut-être à la forteresse même de Vrysis, puisque le mot est employé plus souvent à l'architecture militaire (voir Orlandos - Travlos, Λεξικόν, s.v. θωράκειον καὶ θωρακεῖον, qui citent Souïdas, s.v. θωρακεῖον = τὸ τεῖχος; cf. Dictionnaire méthodique, II, p. 20 et note 17). Cf. dans un contexte analogue, les mots προτείχισμα, παρατειχίον, relevant de l'architecture militaire, in Ševčenko, The Inscription of Justin II's Time, pp. 3-4; cf. aussi διατείχισμα in Théophane Cont., p. 899, 1, mot correspondant au θριγκίον, employé par Skylitzès dans le récit du même événement (voir ci-dessous).

L'ouvrage devait avoir été important, ce que manifeste la mention de l'empereur et du stratège de Thrace (selon toute probabilité) sur l'inscription. Certes, on pourrait aussi penser à θριγκίον, petit mur de clôture en petites pierres ou en bois (cf. Skylitzès, éd. Thurn, p. 219, 27; voir Orlandos - Travlos, Λεξικόν, s.v. θριγκίον; Dictionnaire méthodique, II, p. 20 et note 27), mais la première restitution nous semble être la bonne.

L. 3: ἀπὸ ὑπάτων. La dignité sénatoriale de l'ex-consul honoraire était en cours de dévaluation pendant le VIIIe siècle, période déjà assez éloignée de l'époque florissante du consulat ordinaire (disparu en 541) et peu avant l'abolition par Léon VI de certaines dispositions le concernant. Dès le début du VIIe siècle, le consulat honoraire avait perdu une grande partie de son importance, venant après au moins trois titres nouveaux, voire cumulé avec eux sur la même personne, ce qui est précisément le cas de notre dignitaire.

Sur la première période surtout, voir Ch. Courtois, Exconsul, Observations sur l'histoire du consulat à l'époque byzantine, BZ 19 (1940), pp. 37-58. Pour un aperçu général, voir Guilland, Recherches, II, pp. 44-67 (avec liste prosopographique). Cf. Oikonomidès, Listes, p. 296.

L. 3: πατρικίου. Sur cette dignité qui, avec le protopatrikios à sa tête jusqu'à ce même VIIIe siècle, continuait d'être considérée comme la plus haute catégorie des sénateurs, voir la bibliographie in Oikonomidès, *ibid.*, pp. 294-295 et note 40. Quelques-unes des études de la grande série de Guilland sur les patrices ont été reprises in Recherches, II, pp. 132-202, tandis que la plupart d'entre elles ont été publiées in *idem*, Titres et fonctions, nos VII-XIV.

L. 3: βασιλικοῦ πρωτοσπαθαρίου. Remplissant tout d'abord une fonction par son service à la tête de l'ordre des spathaires qui faisaient partie de la garde impériale, le protospathaire est attesté comme dignité en 718 (Théophane, éd. De Boor, I, p. 398, 7), si ce n'est déjà en 692 (Dölger, Regesten, n° 259). Au VIIIe siècle notamment, il constituait un titre nobiliaire assez élevé, attribué à un grand nombre des fonctionnaires civils et surtout militaires, dont la plupart furent des stratèges. L'adjectif de βασιλικὸς à côté du protospathaire, rattache en outre ce dernier à la personne de l'empereur, mais il ne faut pas le confondre avec le protospathaire (ou katepanô) des impériaux (ἐπὶ τῶν βασιλικῶν), qui, lui, est une fonction (militaire) et non pas une dignité. Voir Guilland, Recherches, II, pp. 99-131 (avec liste prosopographique), notamment pp. 99-100, 112-113; cf. Bréhier, Institutions, pp. 109, 113.

Les sceaux des protospathaires se comptent par milliers, dont ceux des protospathaires impé-

riaux – sur lesquels figure souvent aussi la fonction du stratège – constituent une quantité non négligeable; voir, à titre d'exemple, Nesbitt - Oikonomides, Byzantine Seals, I, pp. 204-209, qui concernent spécialement la Thrace (VIIIe-XIe siècles); cf. *ibid.*, pp. 68-70. Le titre de protospathaire tombe en désuétude après la fin du XIe siècle, tandis que le protospathaire impérial disparaît, ne laissant des traces dans Pseudo-Kodinos (Traité des Offices, éd. Verpeaux).

L. 3: καὶ στ[ρατηγοῦ Θράκης]. Nouvellement créé (679-680), le thème de Thrace, puisque c'est de cela qu'il s'agit, s'étendait depuis la muraille d'Anastase, à l'est, jusqu'à une ligne laissant Andrinople dans le thème de Macédoine, à l'ouest; au sud, il avait accès à la mer de la Propontide jusqu'à l'est de Rhaidestos, tandis que, au nord, il côtoyait la frontière byzantino-bulgare, englobant les villes de la côte occidentale de la mer Noire jusqu'au cap Aimonion (l'actuel Emine, en Bulgarie). Voir Asdracha, La Thrace orientale, pp. 224-226 (avec la bibliographie y afférente).

Le nom de ce haut fonctionnaire d'ordre militaire qui avait effectué les travaux de reconstruction devait figurer soit à la deuxième ligne soit à la fin de la troisième. Parmi les nombreux sceaux dont on dispose des protospathaires impériaux et stratèges de Thrace, relativement peu appartiennent au VIIIe siècle, la plupart datant du IXe/Xe siècle; quelques-uns seulement portent en outre la dignité de patrice, encore moins celle d'ex-consul. Cette dernière d'ailleurs figure rarement sur les sceaux de l'époque. On se contentera donc de mentionner trois patrices, protospathaires impériaux et stratèges de Thrace: Michel, au VIIIe/IXe siècle (Schlumberger, Sigillographie, p. 730, n° 4,1); Vardanès, fin VIIIe-début IXe siècle (Zacos - Veglery, Lead Seals, 1/2, n° 1750 A); et un anonyme, à la deuxième moitié du VIIIe siècle (Zacos - Veglery, *ibid.*, 1/3, n° 3225; Cheynet - Morrisson - Seibt, Collection Seyrig, n° 200 (reproduction du même sceau). Ajoutons la remarque de Seibt (Die Bleisiegel, pp. 80-81), selon laquelle nous ne disposons pas pour l'instant de sceaux datant de la période du règne exclusif de Constantin V, ni de celle de Léon IV (775-780); au contraire, il y en a qui datent du règne commun des deux empereurs (751-775), et de ces sceaux l'un est le dernier mentionné ci-dessus.

Enfin, au risque de se lancer dans des suppositions hasardeuses, mentionnons Théophylacte, appelé Iconiate (d'Ikonion), patrice, protospathaire et stratège de Thrace sous le règne justement de Constantin V, qui fut l'un des 19 hauts dignitaires («archontes») tombés en disgrâce, promenés en ignominie dans l'hippodrome, peut-être en août 766 (indiction 4, selon Théophane, éd. De Boor, p. 438, 2-14; Nicéphore, éd. Mango, § 83, 14) et accusés de crime de lèse-majesté par l'empereur sur fond de la querelle des images (voir Guilland, Titres et fonctions, n° IX, p. 325). Serait-ce Théophylacte, bien sûr avant son exil et pendant son service en Thrace, le personnage qui devrait figurer sur notre inscription? Le fait qu'il n'est qualifié ni d'ex-consul ni de βασιλικὸς (protospathaire) dans ces sources ne constituerait pas ici un élément décisif, si l'on disposait d'autres données supplémentaires. Faute de cela, nous pouvons simplement retenir le nom de Théophylacte comme une tentante hypothèse de travail.

VIZYÈ – SARANTA EKKLÈSIAI

Pour un aperçu général de l'histoire byzantine de Vizyè (actuel nom turc, Vize), ancienne ville du territoire de la tribu thrace d'Astoi, située sur une colline au pied de la montagne du Petit Aimos (Strandža, Küçük Balkan), près des sources de la rivière Erginès, voir Lakidis, Ἱστορία Βιζύης καί Μηδείας, pp. 28-44; Samothrakis, Λεξικόν, s.v. Βιζύη; S. Ioannidis, Ἱστορία τῆς Βιζύης Ἀνατολικῆς Θράκης, Athènes 1954, ΑΘΓΛΘ, n° 33. Sur la citadelle de la ville, voir Škorpil, Arheologičeski beležki, pp. 238-239; cf. Pralong, Remarques, pp. 195-198. Bibliographie générale in Anastasiou, Βιβλιογραφία, s.v. Βιζύης καὶ Μηδείας (Pl. 98 b).

Sur l'histoire de son archevêché pendant l'époque méso-byzantine, voir Asdracha, La Thrace orientale, pp. 230-231, 277-279.

Pour un aperçu général de la région de Saranta Ekklèsiai, celle-ci bourgade byzantine au nom tardif (Kırk-Kilise, Kırklareli, en turc), située au pied de la même montagne, à l'est d'Andrinople, voir Mélissènos Christodoulos, Περιγραφή ἱστοριογεωγραφική τῆς ἐπαρχίας Σαράντα Ἐκκλησιῶν, Athènes 1881; Samothrakis, Λεξικόν, s.v. Σαράντα Ἐκκλησίαι.

50. Région de Vizyè-Saranta Ekklèsiai. Restauration d'un pont sous Constantin V et ses fils (769-775 ou 773/774?) (Pl. 99 a-b)

Autel réutilisé ou piedestal de marbre de l'époque impériale, endommagé dans sa partie inférieure; la cassure a affecté les deux inscriptions, à savoir l'inscription latine originelle occupant le devant, et l'inscription byzantine, gravée sur le côté gauche du piedestal. Provenant de la région de Vizyè-Saranta Ekklèsiai, la pierre a été vue par C. Mango et I. Ševčenko dans la cour du Musée d'Andrinople, en août 1971; n° d'inv. 1808. Elle n'était plus exposée au moment de ma visite, en mai 1990.

Dimensions de la pierre: «71.55 (du devant en dessous de la moulure).46». Dimensions de l'inscription byzantine: «43.42»; hauteur des lettres: «1,5-3» (d'après Mango - Ševčenko). Photographie de Mango et estampage, Byzantine Photograph Collection, Dumbarton Oaks, n°s 71.605 et 71.265.1 respectivement (les mêmes que celles de l'édition Mango - Ševčenko).

Taslıklıoğlu, Trakya, II, pp. 15-31, fig. 16-17 (photographies de la pierre et de l'inscription latine; fig. 18 (estampage de l'inscription byzantine). L'éditeur, ayant mal compris l'inscription, se lance dans un long exposé sur l'histoire de l'iconoclasme (pp. 17-31); C. Mango et I. Ševčenko, Three Inscriptions of the Reigns of Anastasius I and Constantine V, BZ 65/2 (1972), pp. 384-393, pl. IX-X, fig. 6 et 7 (photographie et estampage). Texte d'après l'édition des Mango - Ševčenko, en ajoutant l'accentuation et en fermant quelques crochets droits, selon les principes d'édition imposées par L. Robert (cf. La Carie, p. 9), mais surtout d'après les mêmes photo et estampage, Byzantine Photograph Collection, Dumbarton Oaks, n°s 71.605 et 71.265.1 respectivement.

+ Ἀνεκενίσθη εἰ γέφ|υ-
ρ]α αὕτη ἐπὶ Κωνσταντ(ίνου)
κ(αὶ) Λέοντος τῶν αἰωνίων
αὐγούστων κοσμωσυ-
[σ]τά(των) δεσπ(οτῶν) κ(αὶ) θ(ε)ωκυβερν(ή)-
τ(ων) μεγάλων βασιλέων ἡ-
μῶν κ(αὶ) Χριστοφόρου κ(αὶ) Νι-
[κ]ηφόρου τῶν εὐτυχεσ-
[τ]ά̣τ(ων) [εἰς] αἰόνια ἔτη καισσά-
ρ(ων) σὺν Νικήτᾳ τῷ ἐπιφανεσ-
[τ]άτῳ νοβελησίμῳ κ(αὶ) Ἀνθ[ί-
μῳ τῷ] ..... ε - - -
- -

A E C ω

Abréviations: τᾳ = -τάτων, σπᾳ = -σποτῶν (l. 5); κᾳ = καὶ (l. 5, 7, 11).

L. 1. Leg. ἀνεκαινίσθη ἡ.

L. 4/5. Versions κοσμω- et θεω- au lieu de κοσμο- et θεο-: cf. κοσμωπόθητος, θ(ε)ώστεπτ(οι), attestées comme variantes et citées par Mango - Ševčenko, *ibid.*, p. 385.

L. 9. Leg. αἰώνια.

Ce pont a été restauré sous Constantin et Léon les éternels augustes, les seigneurs qui assurent l'Unité de l'Univers et nos grands empereurs guidés par Dieu ; et (sous) Christophore et Nicéphore les plus heureux césars pour l'éternité, avec Nicétas le plus illustre novélissime, et Anthime, le ...

Le commentaire des Mango - Ševčenko étant très exhaustif (*ibid.*, pp. 385-393), je me bornerai ici à résumer sa partie géographique et prosopographique, en y ajoutant pourtant quelques remarques :

L. 1/2 : ἀνεκαινίσθη ἡ γέφυρα αὕτη. Les éditeurs émettent l'hypothèse que ce pont était situé sur une route menant d'Arkadioupolis à Vizyè et de là à Lithosôria, un endroit (τόπος) sis à Zagoria ou Zagora, en Bulgarie orientale, près de la frontière byzantino-bulgare (là-dessus, cf. Zlatarski, Istorija, I/1, pp. 180, 232 et note 1 ; Tafel, De Via Egnatia, pp. 47-48). Ce serait une partie de la route empruntée par Constantin V pendant sa campagne contre les Bulgares (Théophane, éd. De Boor, p. 447, 21-23), qui se déroula probablement en deux expéditions entreprises séparément, en 774 et en 775 (voir Runciman, First Bulgarian Empire, pp. 41-43 ; Beševliev, Die Feldzüge des Kaisers Konstantin V., pp. 15-17).

Selon les éditeurs, cette route serait une branche de la Via Egnatia conduisant vers la Bulgarie. Cependant, à mon avis, on serait plus près de la réalité en admettant qu'il s'agit là d'une route transversale, une extension non pas de la Via Egnatia mais bel et bien de la route terrestre diagonale des Balkans, le «carskij pāt» ou «pāt moravskij», en slave (cf. Jireček, Die Heerstrasse, p. 75), qui reliait Constantinople à l'Europe centrale, à travers les villes principales de l'Europe du Sud-Est. En fait, Arkadioupolis était l'une des stations de cette voie, dite Royale, après Sèlyvria – où elle rencontrait la Via Egnatia – et Tzouroulos, en partant de Constantinople, et avant Boulgarophygon, Nikitza et Andrinople, en direction de nord-ouest. Rappelons que le voyageur moderne pouvait suivre un itinéraire conduisant d'Arkadioupolis à Vrysis, située entre Saranta Ekklèsiai et Vizyè, à savoir dans la région concernée par notre inscription (cf. Viquesnel, Voyage, II, pp. 285-286).

Le trajet de la Via Egnatia se dessinait beaucoup plus au sud : venant de Bèra, près des embouchures de l'Hèbre, il longeait la côte nord de la Propontide après Kypsella et Rhaidestos, et ne passait pas par Arkadioupolis, tandis que ses extensions vers le nord rencontraient, elles, la route royale (voir Tafel, De Via Egnatia, pp. 57-58 ; Asdracha, Les Rhodopes, pp. 30-31, 37-38 ; cf. Karassos, Ἀνατολική Θράκη, pp. 31-33 et carte n° 1).

L. 2/3 : Κωνσταντίνου καὶ Λέοντος. Il s'agit de Constantin V (741-775) et de Léon IV, coempereur après la Pentecôte (6 juin) de 751 (Théophane, éd. De Boor, I, p. 426, 27-29 ; Nicéphore, éd. Mango, § 70, 1-2).

L. 7/10 : Χριστοφόρου καὶ Νικηφόρου... καισάρων. Premier et deuxième fils de Constantin et d'Eudocie, Christophore et Nicéphore ont été honorés du titre de césar par Constantin, le 2 avril 769 (Théophane, *ibid.*, pp. 443, 30-444, 4 ; Nicéphore, *ibid.*, § 87, 1-5). Sur la phrase ambiguë εἰς αἰώνια ἔτη καισάρων (l. 9/10), aux hypothèses émises par les deux éditeurs (p. 390), je voudrais en ajouter une autre, à savoir que αἰώνια ἔτη peuvent renvoyer à la formule πολλὰ τὰ ἔτη des acclamations (εὐφημίαι) adressées aux empereurs et aux membres de la famille impériale (Constantin Porphyrogénète, De Cerimoniis, éd. Vogt, I, ch. 71, 72, 78 sq.) ; incorporées de bonne heure à la liturgie orthodoxe, ces acclamations ont concerné aussi par la suite le patriarche, suivi plus tard par le métropolite et l'évêque (voir Gouillard, Synodikon, pp. 92-95 ; cf. Vergôtis, Λεξικό, s.v. πολυχρονισμός). Sur la dignité supérieure de césar, voir aussi Guilland, Recherches, II, pp. 23-43, notamment, p. 26 ; Oikonomidès, Listes, p. 293.

L. 10/12 : σὺν Νικήτᾳ... καὶ Ἀνθίμῳ. Troisième et quatrième fils de Constantin V et d'Eudocie, Nicétas et Anthime ont reçu de Constantin le titre de novélissime, Nicétas le jour (2 avril 769) où ses deux frères aînés ont été faits césars, et Anthime avant la mort de son père en septembre 775

(Théophane, éd. De Boor, I, p. 444, 5-6; p. 450, 2). Sur la dignité de novélissime, voir aussi Oikonomidès, Listes, p. 293).

L. 3-6, 8-9, 10-11: αἰωνίων αὐγούστων, κοσμοσυστάτων, θεοκυβερνήτων, μεγάλων βασιλέων, εὐτυχεστάτων, ἐπιφανεστάτῳ. Sur toutes ces formules de la titulature, surtout impériale, voir Mango - Ševčenko, pp. 386-390 et 392-393. Cf. Rösch, Ὄνομα βασιλείας, pp. 34-35, 47. Voir infra, n° 90.

L. 5: δεσποτῶν. Nous ajoutons – si besoin est – qu'il est évident que le mot *despote* est ici synonyme de *basileus* et qu'il signifie le maître, le seigneur, n'ayant rien à voir avec le titre nobiliaire de despote, créé en 1163 par Manuel Ier Comnène pour son futur gendre, Béla-Alexis (voir Ostrogorsky, Urum-despotes, pp. 449-451; Asdracha - Bakirtzis, Inscriptions de Thrace, pp. 262-263).

Quant au contenu des quelques lignes disparues qui terminaient l'inscription en donnant aussi la date, nous pouvons remarquer que dans cette liste des fils des souverains régnants ne pouvait sûrement figurer leur plus jeune fils, Eudocime, qui ne reçut le titre de novélissime que plus tard, sous le règne de son demi-frère, Léon IV (775-780), qui d'ailleurs figure sur l'inscription comme coempereur (ci-dessus, l. 3). Voir Théophane, éd. De Boor, p. 450, 1.

La date: Selon Mango - Ševčenko (p. 391), la restauration de ce pont devrait se situer soit entre 769, date de l'attribution des titres nobiliaires aux fils de Constantin V, Christophore, Nicéphore et Nicétas, et 775, date de la dernière expédition de l'empereur contre les Bulgares et limite *ante quem* de l'attribution de son titre à Anthime; soit, en 773/774, date d'une autre grande campagne que Constantin entreprit contre le Khan Telerig, et pendant laquelle les Byzantins remportèrent une victoire écrasante à Lithosôria (Théophane, éd. De Boor, p. 447, 23; cf. Zlatarski, Istorija, I/1, pp. 232-234; Beševliev, Die Feldzüge des Kaisers Konstantin V., pp. 15-17).

PANION

La ville de Panion (ou Panidon (τό), Panidos, Panados, ἡ), située sur la côte nord de la Propontide, près de l'actuel Barbaros, au sud-ouest de Rhaidestos, était connue sous ce nom au moins depuis le Ier siècle av. J.-C. et appartenait, paraît-t-il, au territoire de l'ancienne Bisanthè (Robert, Villes de Chersonèse, pp. 54-56; cf. Papadopoulos-Kerameus, Ἀρχαιότητες, pp. 87-88; Loukopoulou, La Thrace Propontique, p. 213). Ville solidement fortifiée pendant l'époque byzantine, elle fut d'abord le premier évêché d'Héraclée avant de céder sa place à Théodoroupolis, au début du Xe siècle. Sur son siège ecclésiastique et les titulaires de celui-ci, voir Asdracha, La Thrace orientale, pp. 248-249 et note 136; pp. 293-294.

Plusieurs inscriptions de Panion, appartenant à des époques différentes, furent encastrées dans les murs de l'église de Saint-Théodore-Tèrôn, construite, selon Papadopoulos-Kerameus, aux frais de son diacre Hiéroclée, tandis que d'autres, avec de pierres diverses, furent transportées dans le Musée de Rhaidestos. D'ailleurs, A. Dumont, lors de sa visite à Panion, en 1868, avait compté au moins treize églises byzantines, transformées alors en simples chapelles (voir *idem*, Rapport, p. 484; repris dans Dumont - Homolle, Mélanges, p. 227).

En outre, E. Kalinka (Thrakien, col. 117-118), qui visita la ville en 1896, mentionna le grand nombre d'inscriptions qu'il avait vu éparpillées dans plusieurs églises. Ajoutons que le Syllogue Philologique Hellénique de Constantinople possédait plusieurs copies incomplètes d'inscriptions qui sont restées inédites faute d'estampages.

51. Fragment d'épitaphe (VIIIe-IXe s.?)

Fragment de pierre tombale, encastré dans le pavement du narthex de l'église de l'Entrée au

Temple (Εἰσόδια) de la Vierge. L'inscription fut relevée par Papadopoulos-Kerameus en 1885. «45.58».

Papadopoulos-Kerameus, Ἀρχαιότητες, pp. 95-96, nº 36, pl. III, nº 5 (estampage); (Dumont - Homolle, Mélanges, p. 414, nº 86ʹ). Texte d'après l'estampage de Papadopoulos-Kerameus.

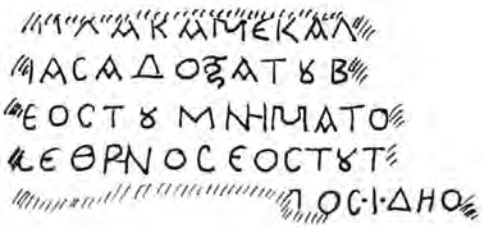

- - - πλάκα μὲ καλ[ύπτει] - - -
- - - πᾶσα δόξα τοῦ β[ίου] - - -
- - - ἕος τοῦ μνήματο[ς] - - -
4. - - - σε θρῆνος ἕος τοῦ τ[άφου?] - - -
- - - [ὅ]πος ἴδῃ ὁ [Κύριος, ὁ Θεός?] - - -

Ligatures: ϒ=ου (l. 2-4), νη (l. 3), ρην (l. 4).

L. 3, 4. Leg. ἕως.

L. 5. Leg. [ὅ]πως?

Notons les deux formes de M, qui abandonne en général les lignes courbes pour des lignes plus anguleuses, à partir du IXe siècle, voir Moutsopoulos, Morphologie, p. 61.

... une plaque me couvre .../... toute la gloire du monde .../... jusqu'au tombeau .../... lamentation jusqu' [à la tombe?] .../... pour que [le Seigneur, Dieu?] voie ...

L'inscription étant très mutilée, on ne peut pas la restituer sous sa forme métrique qui, semble-t-il, s'appuie sur l'accent et non sur la prosodie.

L. 1: ... πλάκα μὲ καλύπτει. Notons la version du grec moderne πλάκα qui a remplacé le nominatif πλάξ.

L. 2: ...πᾶσα δόξα τοῦ βίου. On peut penser à l'aoriste β΄ d'un verbe comme ἐκλείπω devant ou après les mots restés, i.e. ἐξέλιπε πᾶσα δόξα τοῦ βίου.

L. 3: ... ἕως τοῦ μνήματος. Le mot μνῆμα, en usage dans les épitaphes de l'époque chrétienne loin derrière des mots comme θήκη, σωρός, μημόριον, ou κοιμητήριον, commence à se rencontrer plus souvent dans les épitaphes postérieures. Cf. Bees, Peloponnes, p. 38.

L. 4: ... ἕως τοῦ τάφου. La restitution τάφος ne serait pas incompatible avec la présence du mot μνῆμα dans la même épitaphe, bien que l'exemple soit plutôt rare.

MÈDEIA

Sur la ville de Mèdeia, voir la notice introduisant l'inscription nº 21, in Asdracha, Inscriptions I, p. 249 (Pl. 99 c).

52. Citation biblique dans l'église du monastère rupestre de Mèdeia (VIIIe-IXe s.?)

Inscription peinte, parcourant la base de la conque de l'abside de Ἱερὸν Βῆμα, à l'eglise rupestre de Mèdeia, qui fut consacrée au nom de Saint-Nicolas en 1856, après avoir été déterrée et restaurée par la population grecque, en 1854-1856. L'inscription était visible dans sa partie gauche en 1961, la fin de la partie droite ayant été mutilée. Hauteur des lettres: «11». Au dessous d'elle s'élevait une croix gemmée aux hastes renflées et entourée d'une «mandorla», à la place qu'allait occuper, dans la plupart des cas, la figure de la Sainte Vierge après le triomphe de l'Orthodoxie

(voir infra, n° 99). Deux traits diagonaux partaient du milieu de la croix vers la périphérie, le tout symbolisant sans doute la Transfiguration du Christ.

Eyice, Trakya'da, pp. 342-343, fig. 40 et 42 (fac-similés); *idem*, in Eyice - Thierry, Le monastère de Midye, p. 55, fig. 13 (même fac-similé). Cf. le schéma des peintures absidales, *ibid.*, fig. 12. Texte continu d'après le fac-similé d'Eyice corrigé par nous.

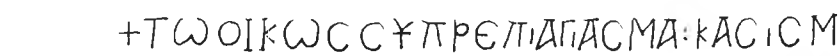

1. + Τῷ οἴκῳ σου πρέπι ἁγίασμα, K<α>(ύρι)ε, ἰς μ[ακρότητα ἡμερῶν]

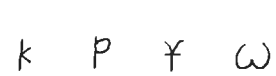

L'éditeur ne donnant aucune transcription, nous ne savons pas s'il a mal copié l'inscription, confondant le C avec le O et le E, ou simplement s'il n'a pas voulu ou su restituer les lettres éventuellement mutilées.

Abréviation du *nomen sacrum* sans tilde: Κε.

Leg. πρέπει... εἰς.

– σσυ (Eyice) au lieu de σου.

– σις (Eyice) au lieu de ε, ις.

Il est digne que Ta maison soit sanctifiée, Seigneur, aux siècles des siècles.

Il s'agit de la citation partielle du psaume 92(93), 5: τὰ μαρτύριά σου ἐπιστώθησαν σφόδρα· τῷ οἴκῳ σου πρέπει ἁγίασμα, Κύριε, εἰς μακρότητα ἡμερῶν. Celle-ci se trouve dans plusieurs églises, à l'emplacement occupé habituellement par notre inscription. Etant une citation ecclésiastique, elle est diachronique comme le prouvent les exemples datés, qui s'échelonnent de l'époque chrétienne jusqu'à nos jours. Cf. Dagron - Feissel, Cilicie, p. 55, petite liste de la même citation, à laquelle nous ajoutons, entre autres, les cas du Katholikon de Hosios Loukas (voir Schultz - Barnsley, Saint Luke of Stiris, p. 58, pl. 50) et celui de la basilique de Saint-Achilleios, sur la petite île homonyme du lac «Petite Prespa» (voir Moutsopoulos, Ἅγιος Ἀχίλλειος, pp. 142-147; *idem*, Ἡ βασιλική τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλείου, I, σ. [229], pl. 15, fig. 1). Voir infra, n° 99 (XIe-XIIe s.).

Selon Nicole Thierry (in Eyice - Thierry, Le monastère de Midye, pp. 63-76; simple mention d'Eyice, Les monuments byzantins, p. 301), quoique les éléments architecturaux et le décor sculptural de cet ensemble rupestre font pencher pour l'époque justinienne quant à sa datation, il semble que sa construction ait été faite en deux étapes. Toujours selon Thierry, c'est dans la deuxième phase que l'inscription absidale ainsi que la croix qui la surmonte devraient être datées, à savoir du IXe siècle «et vraisemblablement de l'époque iconoclaste».

Cependant, il me semble que l'auteur n'a pas raison de faire un rapprochement entre la croix de Mèdeia et la grande croix sur fond or, placée sur une base en marches d'escalier, de l'église de Sainte-Irène (Ἁγία Εἰρήνη ἡ Παλαιά) de Constantinople, dans le but d'argumenter son hypothèse de datation; il suffit de regarder les images de ces deux croix pour se rendre compte qu'elles ne se ressemblent pas (voir Grabar, L'iconoclasme byzantin, p. 153 et fig. 88, qui situe la croix de Sainte-Irène au règne de Léon III, après 732). La croix de l'abside de Mèdeia peut aussi bien appartenir à l'étape justinienne du sanctuaire – ce qui serait absolument conforme aux éléments architecturaux et décoratifs de l'abside et à la présence d'un synthronon – qu'à l'époque de l'iconoclasme, qui reprend le symbôle de la croix de la tradition chrétienne pour remplacer les icônes et les représentations anthropomorphiques en général (cf. Grabar, L'iconoclasme byzantin, pp. 146-155; Belting, Bild und Kult, pp. 177-178).

Quoi qu'il en soit, étant donné que le sanctuaire de Mèdeia semble avoir été très fréquenté aux Xe-XIe siècles, la croix de l'abside ne ferait pas partie de celles qui, dans la même place, furent remplacées par l'image de la Vierge après 843; tel fut le cas, p.ex., de l'église de Sainte-Sophie de Thessalonique et de celle de la Dormition à Nicée (détruite en 1922). Il est vrai que les défenseurs de l'Orthodoxie ont pris soin de ménager les iconoclastes pour les gagner plutôt que les exaspérer; du reste, le signe de la croix jouissait d'un consentement général auprès du peuple byzantin (cf. Dvornik, The Patriarch Photius, p. 97; Pelekanidis, Bemerkungen, pp. 31-40, avec la bibliographie concernant la Platytéra de Sainte-Sophie de Thessalonique).

La date. D'après ce qui a été dit, l'inscription examinée peut bien se situer au VIIIe ou surtout au IXe siècle, ce qui serait aussi conforme à ses caractéristiques paléographiques, i.e. la grande ressemblance des lettres avec celles attribuées au IXe siècle (voir Moutsopoulos, Morphologie, p. 77, pl. 3).

Ajoutons enfin qu'en 1968/1969, les salles rupestres du sanctuaire étaient dans un état d'abandon total, les restaurations faites par les Grecs en 1854-1856 ruinées, et le site envahi par la végétation une fois de plus (voir Thierry, in Le monastère de Midye, p. 76).

53. Mèdeia. Inscription à la gloire de la Croix, dans l'église rupestre de Mèdeia (VIIIe-IXe s.?)

Inscription peinte de part et d'autre d'une croix gemmée aux hastes renflées, sur la paroi gauche latérale de l'abside de l'église de Saint-Nicolas (voir inscription précédente, n° 52).

Eyice, Trakya'da, p. 343, fig. 41 (fac-similé); *idem*, in Eyice - Thierry, Le monastère de Midye, p. 56, fig. 14 (même fac-similé).

1. Σταυρὼς
2. ἱερέον καύχιμα

Leg. Σταυρὸς ἱερέων καύχημα.

A noter le ι, presque suspendu entre le X et le M, totalement similaire au ι de l'inscription précédente.

Croix, orgueil des prêtres.

Cette formule est à rapprocher des formules liturgiques qui glorifient la croix, surtout pendant les cinq fêtes instituées en son honneur par l'Eglise Orthodoxe, dont celle du 14 septembre, jour de l'Exaltation de la Croix, i.e.: ἐξαποστειλάριον: Σταυρὸς ... βασιλέων τὸ κραταίωμα· Σταυρὸς πιστῶν τὸ στήριγμα· Σταυρὸς ἀγγέλων ἡ δόξα καὶ τῶν δαιμόνων τὸ τραῦμα, etc., voir Μηναῖον τοῦ Σεπτεμβρίου, Athènes 1905, p. 100; pp. 93-102; et aussi, l'un des 16 acrostiches de la Παρακλητική: Καύχημα πιστῶν σταυρός ἐστιν καὶ κλέος. Voir la description en détail de la fête de l'Exaltation de la Croix, in Constantin Porphyrogénète, De Cerimoniis, éd. Vogt, ch. 31(22); cf.

Sirarpie der Nersessian, La «fête de l'Exaltation de la Croix», pp. 109-112; voir en général et pour la bibliographie, G. Gratséas et G. Bekatôros, in ΘΗΕ, s.v. σταυρός, notamment, col. 424-439.

La date. Le rapprochement entre l'inscription examinée et l'inscription précédente (n° 52), provenant aussi de l'abside de la même église, révèle un tel point de ressemblance qu'on dirait qu'elles sont l'œuvre d'une seule main et qu'elles sont contemporaines. En ajoutant les raisons évoquées dans le commentaire ci-dessus, on peut dater la présente inscription également du VIIIe ou surtout du IXe siècle.

COLONNES – BORNES DES VILLES (VIIIe-Xe s.)

Dans l'édition des inscriptions de Thrace occidentale (Asdracha - Bakirtzis, Inscriptions de Thrace, pp. 263-264, n° 18), nous avons compris la colonne de Didymotheichon et exposé les arguments permettant d'étayer l'hypothèse que la série des colonnes trouvées dans les ruines de la Grande basilique de Pliska (Bulgarie) ou dans ses environs était en fait constituée par les bornes des villes-forteresses de Thrace, transportées en Bulgarie en guise de *spolia* de guerre, par Krum ou/et par Syméon. Presque toutes portent le mot de *kastron*, suivi du nom d'une ville de la Thrace orientale, à l'exception de celles qui portent le nom de Mesembria et de Sôzopolis, villes de la mer Noire et, bien sûr de Didymoteichon, ville de la Thrace occidentale. Elles sont environ une douzaine, plus une dizaine d'autres, mutilées, sur lesquelles seules quelques lettres subsistent du nom de la ville et/ou du mot *kastron*. Enfin, deux ou trois autres inscriptions portent le mot πόλεμος, suivi sur l'une d'elles d'un nom qui désignerait la ville de Serrès, en Macédoine orientale: πόλεμος τῆς Σέρας (voir C. Jireček, Archäologische Fragmente aus Bulgarien, AEM 10 (1886), p. 194; Škorpil, Inschriften, p. 188, n° 44; Uspenskij, Kolonny, pp. 173-189, pl. XLII; Kalinka, Denkmäler, col. 116-118, n°s 122-123; Škorpil, Nadpisi, pp. 189-195, pl. I; Beševliev, Inschriften, pp. 177-186, n°s 16-33, fig. 55-70; *idem*, Nadpisi, pp. 31-33, 141-151, n°s 16-40, fig. 79-101).

En ce qui concerne les colonnes des villes de la Thrace orientale, les noms qui y figurent vont de Voukellon et de Skoutarion, près d'Andrinople, jusqu'à Theodoroupolis, près des murs d'Anastase, en passant par Rhaidestos, Arkadioupolis et Vizyè. C'est exactement la région de Thrace envahie par Krum en 812-813, et par Syméon en 913-914 et en 923-924, bien que les prétentions des deux Bulgares envers Byzance fussent radicalement différentes (Théophane, éd. De Boor, I, pp. 497-499; Théophane Contin., pp. 216, 614-617, 817 sq., Skylitzès, éd. Thurn, pp. 6, 13, 116-117; Scriptor incertus, pp. 344-347; Zônaras, III, pp. 314-316 (invasion de Krum); Théophane Contin., pp. 386-387, 389, 401-405, 701, 717, 855, 880-900 sq.; Skylitzès, éd. Thurn, pp. 201-203, 218-219; AASS, Nov. IV, 1925, pp. 692-705 (invasions de Syméon); cf. Asdracha, La Thrace orientale, pp. 274-275).

En rapprochant les noms des villes-forteresses, gravés sur les colonnes, de ceux mentionnés dans les sources, nous constatons que seuls les noms d'Arkadioupolis, Vizyè et Rhaidestos figurent dans les deux séries, si nous nous limitons aux restitutions plus ou moins satisfaisantes. Ainsi, la plupart des noms sur les colonnes conservées, les *kastra* de Vourdizon, Voukellon, Skoutarion, Garella, Théodoroupolis et Théodosioupolis ne figurent pas dans les sources; celles-ci mentionnent par contre d'autres villes thraces, telles que Règion, Athyra, Sèlyvria, Daonion, Héraclée, Panion, Apros (Aspros), Hexamilion, et surtout Andrinople, absentes des colonnes. Ces villes pourtant auraient probablement figuré sur les colonnes mutilées ou même désignées comme perdues, comme c'est le cas de Théodoroupolis et de Théodosioupolis.

Remarquons que les noms cités dans les chroniqueurs le sont surtout à propos des invasions de Krum, des vastes déportations de population en Bulgarie et du pillage des richesses de Thrace. Quant à la guerre autrement plus grave de Syméon, qui engloba un territoire s'étendant jusqu'à la

Serbie, les sources insistent plutôt sur les négociations entre le tsar Bulgare d'une part et l'empereur Romain Ier Lécapène et le patriarche Nicolas Ier Mystikos de l'autre, mentionnant en particulier, à propos de la Thrace, la dévastation de la proche banlieue de Constantinople et la destruction par le feu des palais de Pègôn. Seule ville citée dans les deux cas: Andrinople, prise plus d'une fois par les Bulgares (en 813, en 914 et en 923). Vizyè ne s'y trouve pas, mais on sait de la Vie de Sainte Marie la Jeune que la ville fut prise par Syméon en 922 (voir infra, nos 57 et 79).

Quoi qu'il en soit, il n'est pas sérieux de prétendre que, bien que les colonnes examinées aient été transportées de Thrace lors des campagnes de Krum, elles le furent avant d'être gravées, que les inscriptions furent gravées sur place (à Pliska) en même temps et par le même lapicide, en vue de célébrer les victoires du Khan, et qu'elles furent enfin élevées pour cette raison dans quelque allée «triomphale», devant le palais de Pliska (: Škorpil, Nadpisi, p. 194; cf. Beševliev, Nadpisi, p. 33). Il est vrai que par ce raisonnement, on résout la question du matériel utilisé, étant donné que le marbre est plus facile à trouver en Thrace, en face de Proconèse, qu'au délà des Balkans... D'ailleurs, comme remarque Zlatarski (Istorija, I/1, p. 431), le matériel utilisé pour les inscriptions protobulgares était surtout la pierre calcaire et le granit.

En outre, on ne peut pas expédier le problème des croix qui figurent devant toutes les inscriptions des colonnes, à une époque bien antérieure à la christianisation des Bulgares – à supposer toutefois que les colonnes soient bien d'origine protobulgare –, en soutenant qu'elles furent gravées par ledit lapicide pour montrer qu'il s'agissait des villes chrétiennes (: Škorpil, Nadpisi, p. 194); ou encore en disant, tout en admettant la différence des formes et des dimensions des croix, qu'elles auraient été ajoutées après la Christianisation, lors du réemploi des colonnes comme matériel de construction dans la Grande basilique de Pliska (: Zlatarski, Istorija, I/1, p. 431); ou, enfin, qu'elles seraient un signe symbolique de la victoire (: Beševliev, Nadpisi, p. 76). Uspenskij, quant à lui, avait escamoté ce problème, en situant le moment de la fabrication des colonnes, bien que simultanément et par le même lapicide, à l'époque de Syméon, entre 923 et 924 (Kolonny, pp. 174, 188).

Après toutes ces complications, revenons plutôt au simple bon sens. Ces colonnes n'ont pas été nécessairement fabriquées en même temps ni gravées par le même artisan. Quoi de plus naturel que d'y voir des bornes de villes-forteresses, quand on sait que l'on se trouve dans une région dont les villes ou bourgades sont situées au nord près de la frontière byzantino-bulgare, tandis qu'au sud, elle constitue les environs et la proche banlieue de Constantinople? C'était une région hautement fortifiée et les sources mentionnées ci-dessus ne manquent pas d'employer le mot *kastron* toutes les fois qu'elles se réfèrent à ces villes et à ces bourgs.

En ce qui concerne la ressemblance paléographique de ces inscriptions avec les inscriptions protobulgares, elle ne prouve absolument rien et n'est pas étonnante du tout, puisque les deux groupes – en langue grecque tous deux – appartiennent *grosso modo* à la même époque; on a déjà rapproché l'inscription protobulgare de Philippes (837) de l'inscription de Sisinès, d'Héraclée (813), voir Ševčenko, Sisinnios, pp. 566-567. Qui plus est, la forme du K sur les inscriptions des colonnes, qui d'après Zlatarski (Istorija, I/1, p. 431), est la seule lettre qui diffère du K des inscriptions protobulgares, est une indication de plus allant dans le sens de notre propos: le K avec la barre verticale détachée est une forme commune tant dans les manuscrits que sur les inscriptions des IXe-Xe siècles (voir Mango, St. Mary the Younger, p. 13, note 14; cf. Schreiner, Überlegungen, pp. 52-54). Ce K se rencontre aussi sur les inscriptions latines; de même, la forme du P rapproche par sa petite barre latérale de la lettre R latine (cf. Beševliev, Nadpisi, p. 39 et note 135).

Bref, ces colonnes-bornes, me semble-t-il, furent enlevées de leurs places lors des sacs des cités thraces par Krum ou/et par Syméon et transportées en Bulgarie pour y être exposées en guise de trophées (cf. Théophane Contin., p. 614, 14: ... καὶ ἄραντες σκῦλα πολλὰ ᾤχοντο). Sur ce dernier point seulement, je rejoins en quelque sorte les conclusions des éditeurs précédents. De toute fa-

çon, Kalinka et Jireček penchaient aussi pour l'origine thrace des colonnes (voir Kalinka, Denkmäler, col. 115).

Je crois en outre que la plupart d'entre elles furent transportées lors des invasions de Krum plutôt que de Syméon, si l'on peut voir un rapport quelconque entre ces transports et les déportations effectuées par Krum des populations entières avec tous leurs biens, en Bulgarie: p.ex., la déportation des habitants de Développement (mer Noire) avec leur évêque en 812; celle des habitants d'Andrinople, dont les parents du futur empereur Basile Ier et lui-même, nouveau-né, avec leur métropolite, Manuel, en 813; celle des populations rurales avec leurs troupeaux de la montagne de Ganos et de la région d'Arkadioupolis au delà de la rivière Erginès, avant et après la prise d'Andrinople, etc.

Installées probablement au nord du Danube, ces gens avaient pu vivre dans une colonie autogouvernée, appelée «Macédoine», du nom du thème de Macédoine, en Thrace orientale, dont Andrinople fut la capitale et d'où étaient originaires la majorité des déportés (voir Asdracha, La Thrace orientale, pp. 274-275, avec mention des sources; cf. Asdracha - Bakirtzis, Inscriptions de Thrace, p. 265). C'est d'ailleurs parmi ces populations que furent recrutés les auteurs grecs des inscriptions protobulgares (cf. Beševliev, Nadpisi, pp. 44-46).

Après ces réflexions concernant l'ensemble du problème, je me contente de présenter celles des colonnes où le nom de la ville est plus ou moins lisible à côté du mot *kastron*; j'ajoute qu'étant donné qu'elles sont conservées dans les musées bulgares, j'ai pu les examiner presque toutes, contrairement à ce qui s'est passé en Turquie avec les autres inscriptions de Thrace (voir Asdracha, Inscriptions I, p. 221).

54. Borne de Vourdizon (avant 787) (Pl. 100 a)

Colonne de marbre. Hauteur: «180»; diamètre: «48»; hauteur des lettres: «4-11». Croix en relief, à gauche de la première ligne. Découverte dans les ruines de la Grande basilique de Pliska, transportée et conservée un certain temps à Šumen, elle se trouve actuellement au Musée archéologique de Sofia (n° d'inv. 363).

Kanitz, Donau-Bulgarien, III, p. 242 (= 255²-256); C. Jireček, in AEM 10 (1886), p. 194; Škorpil, Inschriften, p. 188, n° 44 (copie); H. et K. Škorpil, Altbulgarische Inschriften, AEM 19 (1896), p. 237, n° 1 (fac-similé); (Th.I. Uspenskij, in IRAIK 6 (1901), p. 439); Uspenskij, Kolonny, p. 176, n° 13, pl. 42, 13 (fac-similé); Kalinka, Denkmäler, col. 117-118, n° 123; Škorpil, Nadpisi, p. 192, n° 9, pl. I, 8 (fac-similé); Beševliev, Inschriften, p. 179, n° 20, fig. 60 (estampage); *idem*, Nadpisi, pp. 142-143, n° 20, fig. 85 (estampage).

1. + Κάστρον
2. Βουρδίζου

Ligature: Ȣ = ου.

A noter la ressemblance du P au R latin et, comme règle générale valable pour toutes ces inscriptions, les grandes dimensions des lettres, habituelles d'ailleurs dans le cas des bornes, cf. infra, n° 73.

La forteresse de Vourdizon.

L'une des stations sur l'ancienne «route royale» des Balkans qui reliait Constantinople à Singi-

dunum (Βελέγραδα, Beograd, Belgrade), sur le Danube, la place forte de Vourdizon (actuellement, Baba-Eski) était située entre Nikè-Nikitza et Arkadioupolis, à 26 km environ au sud-est d'Andrinople. Son nom ancien que l'on rencontre sous diverses formes dans la Tabula Peutingeriana (éd. Weber, VII 4: Burtizo), dans l'Itinerarium Antonini (= Jireček, Die Heerstrasse, p. 164: Burtudizo, Burdidizo), chez Procope (Περὶ κτισμάτων, éd. Haury, p. 147, 28: Βουρτούδγιζ) devait céder la place au nom de Boulgarophygon, probablement après une victoire remportée sur les Bulgares par Constantin V, en 755/756 (voir Beševliev, Die Feldzüge des Kaisers Konstantin V., pp. 6-7; cf. Dujčev, Proučvanija, pp. 160-161).

Le fait est que la ville est mentionée sous son nouvel nom comme evêché d'Andrinople dans les listes épiscopales du concile de Nicée, en 787 et depuis lors sur des listes ultérieures. Cette date donc (787) est celle qu'il faut retenir comme *terminus ante quem* de la construction de la borne examinée.

De toute façon, il semble que le vieux nom ait continué encore son petit bout de chemin, puisqu'on le trouve pour la dernière fois sur une inscription protobulgare de l'époque du Khan Malamir (831-836), avec la même qualification de *kastron*. La forteresse fut probablement prise ou au moins attaquée par Krum en 813, mais les sources ne le mentionnent pas explicitement. Voir Asdracha, La Thrace orientale, pp. 264-265 et note 212 (sources et bibliographie); cf. Samothrakis, Λεξικόν, s.v. Βουρτουδιζός.

55. Borne de Voukellon (VIIIe-Xe s.)

Colonne de marbre. Hauteur: «107»; diamètre: «42»; hauteur des lettres: «8-9». Trouvée près du village actuel d'Isbul, elle fut déposée au Musée archéologique de Šumen (n° d'inv. 153).

Škorpil, Nadpisi, p. 192, n° 13, pl. I, 12 (fac-similé); Beševliev, Inschriften, p. 185, n° 30, fig. 68 (estampage); *idem*, Nadpisi, p. 147, n° 30, fig. 93 (estampage).

1. [+ Κάστρον]
2. Βουκέλ[λου]

A remarquer l'écriture analytique de ου par rapport à la ligature ϑ des inscriptions n°s 54 et 56.

L. 2. Βούκελ[λον] (Škorpil); Βουκέλ[ου] (Beševliev). Les deux λ alternent avec un seul λ dans les différentes sources. Nous adoptons la version avec deux λ des Notitiae Episcopatuum.

La forteresse de Voukellon.

Situé à une distance de 18 km environ au nord d'Andrinople (ruines près du village dénommé en bulgare Fikel (en turc, Fikla), sur la rive droite du fleuve Toundža, Voukellon et sa forteresse jumelle Provaton, à l'est de celle-ci, furent deux bastions essentiels sur la route militaire reliant Andrinople à Yambolis (Angelov, Linii, p. 231 et note 5; Tăpkova-Zaïmova, Les voies romaines, pp. 167-168) (Pl. 100 b). Incorporés dans le système de défense d'Andrinople, ils jouent un rôle important pendant les guerres byzantino-bulgares du VIIIe siècle et continuent d'être mentionnés, bien que rarement, jusqu'au XIVe siècle (Théophane, éd. De Boor, p. 467, 6-11; Ansbert, Historia, éd. Chroust, p. 53). Cantacuzène notamment s'y réfère à propos des combats byzantino-bulgares de 1328 et de la guerre civile, en 1344, en les qualifiant de πόλισμα ou de φρούριον (I, pp. 324-329; II, pp. 485-486).

Promu évêché d'Andrinople au IXe siècle (plus tard que Provaton), Voukellon se maintient dans ce rang jusqu'au XVe siècle (voir Asdracha, Le Thrace orientale, pp. 262, 300; *eadem*, Les Rhodopes, p. 148).

56. Borne de Skoutarion (VIIIe-Xe s.) (Pl. 101 a)

Fragment de colonne de marbre. «95.35»; hauteur des lettres: «6-10». Découvert au nord de la Grande basilique de Pliska, il se trouve actuellement au Musée archéologique de Sofia (n° d'inv. 646).

Uspenskij, Kolonny, pp. 178-179, n° 19, pl. 42, 18 (fac-similé); Škorpil, Nadpisi, p. 192, n° 12, pl. I, 11 (fac-similé); Beševliev, Inschriften, p. 185, n° 31, fig. 69 (estampage); *idem*, Nadpisi, p. 148, n° 31, fig. 94 (estampage).

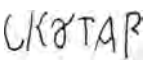

1. [+ Κάστρον]
2. Σκουταρ[ίου]

Ligature: ϒ = ου.

A remarquer la forme du P, pareille au R latin, cf. supra, n° 54.

L. 1. [πόλεμος] (Uspenskij).

L. 2. Σκουτάρ[εως] (Uspenskij, Škorpil); [Σκουταρίου] (Beševliev, Nadpisi); pourtant, il ne doit pas y avoir restitution, puisque le nom est conservé dans sa plus grande partie, ainsi qu'il figure d'ailleurs dans la précédente édition de Beševliev (Inschriften, p. 185).

Forteresse de Skoutarion.

Situé, d'après Anne Comnène (éd. Leib, II, pp. 203, 28-204), à une distance de 18 stadioi d'Andrinople, Skoutarion fait partie d'une série de *kastra* qui devaient assumer la défense de cette ville et, en général, constituer la deuxième ligne de défense de la frontière byzantino-bulgare. Des différentes identifications proposées, la plus vraisemblable reste celle de Jireček (Die Heerstrasse, p. 73; Păturvanija, p. 759) qui situait Skoutarion à l'emplacement du village de Skutare, en turc, Üsküdar (aujourd'hui Štit, dans la région de Svilengrad, en Bulgarie); cf. Beševliev, Nadpisi, p. 148.

Quoique tout près l'Andrinople, au nord-ouest de celle-ci, son évêché appartenait à la métropole de Philippoupolis, dont la plupart des suffragants étaient situés aussi aux environs d'Andrinople (voir Asdracha, Les Rhodopes, pp. 155-156 et note 2). Le siège figure dans les Notices depuis le Xe jusqu'au XIIe siècle (Darrouzès, Notitiae, n°s 7, 587; 9, 458; 10, 545; 13, 595).

57. Borne de Vizyè (VIIIe-Xe s.) (Pl. 101 b)

Fragment de colonne de marbre. Hauteur: «101»; diamètre: «46»; hauteur des lettres: «8». Découvert dans le cimetière turc du village de Dolni Ildžik (actuellement, Ilija Blăskov), dans la région de Šumen, il se trouve maintenant au Musée archéologique de Sofia (n° d'inv. 647).

Škorpil, Inschriften, p. 188, n° 44 (copie); Uspenskij, Kolonny, p. 176, n° 10, pl. 42, 10; Kalinka, Denkmäler, col. 116, n° 122 (fac-similé); Škorpil, Nadpisi, pp. 191-192, n° 7, pl. I, 6 (fac-similé); Beševliev, Inschriften, p. 184, n° 27, fig. 65 (estampage); *idem*, Nadpisi, p. 146, n° 27, fig. 90 (estampage).

1. [+ Κάστρον]
2. Βιζύης

Forteresse de Vizyè.

Vizyè constitue l'un des trois cas des *kastra* qui figurent sur les bornes conservées et dont le nom est aussi méntionné dans les sources, à propos des invasions bulgares (voir infra, n°s 58 et 60)

(Pl. 101 c). Mais, à l'encontre de ce qui s'est passé avec les villes de Thrace brûlées par Krum en 813, Vizyè fut livrée aux flammes non pas par Syméon, dont il s'agit ici, mais par ses habitants qui prirent la fuite devant lui en 922, voir AASS, Nov. IV, 1925, p. 700 D/E: ... Ἔνθεν τοι καὶ οἱ τὴν Βιζύην οἰκοῦντες, μὴ δυνάμενοι πλέον ἐν ταύτῃ μένειν, πενταετίαν ὅλην πολιορκούμενοι, καιροῦ τυχόντες ἐπιτηδείου, τὴν πόλιν καταλιπόντες ᾤχοντο, πυρὶ τὰς οἰκίας πάσας κατατεφρώσαντες·... (ce que Mango attribue à tort, comme ressort de ce passage, à Syméon: St. Mary the Younger, p. 12). Le tsar bulgare se contenta de démolir de fond en comble ceux des murs de la ville qui n'avaient pas été brûlés et de transformer les églises, seuls bâtiments à avoir été épargnés des flammes, en dépôts, maisons et écuries pour son armée (habitude d'ailleurs encore pratiquée jusqu'à nos jours, voire dans la région examinée ici...). Quant à la terre (calcinée), il donna l'ordre de la faire labourer et semer (AASS, *ibid.*, p. 701 A). Cf. Zlatarski (Istorija, I/1, p. 433 et note 2); l'auteur interprète d'une manière persuasive la phrase du texte πενταετίαν ὅλην πολιορκούμενοι [les habitants de Vizyè]: il conçoit le participe πολιορκούμενοι dans le sens plus général d'«être en difficulté, à l'étroit», puisque en aucun cas Syméon n'a assiégé la ville pendant cinq ans. A l'instar de ce qu'il fera à Andrinople par la suite (Skylitzès, éd. Turn, p. 218, 94-97), Syméon plaça à Vizyè une garnison, «εἰς φυλακὴν τοῦ τείχους»... (AASS, *ibid.*, pp. 701 C -.702 A) et s'en alla pour installer d'autres corps de garde dans les autres villes de Thrace qu'il avait occupées. Les habitants de Vizyè n'ont pu rentrer dans leur ville qu'après cinq ans, c'est-à-dire, après la paix définitive, conclue entre Romain Ier Lécapène et Pierre, le successeur de Syméon (927). Vizyè, ainsi que les autres villes de Thrace, avaient été entre temps complètement rasées, sur ordre de Pierre par les soldats bulgares rentrant dans leur pays (AASS, *ibid.*, pp. 701 A, 702 A-E; Gedeôn, Βυζαντινόν Ἑορτολόγιον, pp. 298-300. Cf. Balasčev, Novyja dannyja, pp. 205-210; Uspenskij, Kolonny, pp. 187-188; Dvornik, Quelques données, pp. 39-43; *idem*, Les Slaves, Byzance et Rome, p. 303 sq.).

Pour la bibliographie concernant la ville et son archevêché, devenu métropole au XIVe siècle, voir supra, n° 50.

58. Borne d'Arkadioupolis (VIIIe-Xe s.) (Pl. 102 a)

Moitié d'une colonne de marbre fendue en deux. «130. 32»; hauteur des lettres: «0,082-0,102 m». Trouvée dans la nef de la Grande basilique de Pliska, elle est exposée actuellement au Musée archéologique de Sofia (n° d'inv. 645).

Uspenskij, Kolonny, p. 174, n° 1, pl. 42, 1 (photo et fac-similé); Škorpil, Nadpisi, p. 192, n° 8, pl. I, 7 (fac-similé); Beševliev, Inschriften, p. 183, n° 26, fig. 64 (estampage); *idem*, Nadpisi, p. 146, n° 26, fig. 89 (estampage).

1. + Κάστρ[ον]
2. Ἀρκαδι[ουπόλεως]

A remarquer le K avec la barre verticale détachée, ainsi que le P semblable au R latin, deux traits que l'on voit dans toutes les inscriptions de ce groupe.

Forteresse d'Arkadioupolis.

La ville (l'ancienne Vergoulè de Tabula Peutingeriana (éd. Weber, VII 4) et de l'Itinerarium Antonini (= Jireček, Die Heerstrasse, p. 164), l'actuelle Lüleburgaz) est mentionnée notamment à propos de l'invasion de Krum en Thrace, en 813. C'est en arrivant à Arkadioupolis et traversant la rivière Règinas (Erginès) que 30.000 Bulgares «ὁλοσίδηροι» réduisirent en captivité, selon les

chroniqueurs, 50.000 personnes, des familles entières, avec tous leurs biens meubles et leurs troupeaux. Ils les obligèrent même à construire un pont en bois pour traverser la rivière, qui avait entre temps débordé en raison de fortes pluies (Scriptor incertus, pp. 346-347, 8; Théophane Contin., pp. 616, 5-617, 9. Cf. Zlatarski, Istorija, I/1, pp. 278-279). Bien qu'il ne faille pas prendre à la lettre les chiffres mentionnés, ces prisonniers ne constituaient qu'une partie de la population emmenée en Bulgarie en ce moment.

Sur les ruines de la muraille d'Arkadioupolis dont la construction doit remonter au Ve siècle, voir Papazôtos, Ἀνίχνευση, pp. 552-553 et fig. 7 (Pl. 102 b).

Sur l'évolution de l'archevêché d'Arkadioupolis, qui est passé au rang de métropole au XIIe siècle, voir Asdracha, La Thrace orientale, pp. 231-232 et 279-280 (avec éléments de bibliographie). Un monastère féminin d'Arkadioupolis, dit τῆς Καχλακίνης, est mentionné dans la Vie de sainte Marie la Jeune, AASS, Nov. IV, 1925, p. 698 D.

59. Borne de Garella (VIIIe-Xe s.)

Colonne de marbre, endommagée dans la partie supérieure. Hauteur: «140»; diamètre: «59»; hauteur des lettres: «0,075-0,10 m». Découverte dans le cimetière turc du village actuel de Stojan Mihaïlovski, près de Pliska, elle fut déposée au Musée de cette dernière ville (n° d'inv. 212).

V. Beševliev, Eine neue protobulgarische Inschrift, Studia Serdicensia, II, 1940, pp. 97-98 (photographie); *idem*, Inschriften, pp. 182-183, n° 25, fig. 63 (estampage); *idem*, Nadpisi, p. 145, n° 25, fig. 88 (estampage).

1. + Κάστ[ρον]
2. Γαριάλα[ς]

Forteresse de Gariala.

L'emplacement de ce *kastron* pourrait être entre Apros et Rhaidestos, plus près d'Apros auquel Cantacuzène, l'associe presque immanquablement (I, pp. 123, 17; 136, 4; 138, 23; cf. Grégoras, II, p. 229), en le qualifiant de πόλις. Une dernière identification plus sûre sans doute le rapprocherait du village postérieur de Harala, situé au nord-est de Kypsela (en turc, Ipsala), voir Papazôtos, Ἀνίχνευση, p. 555. Son nom se présente sous des versions diverses: Γάρελ(λ)α, -έλης / έλων / -ιάλων, Γαρέλλα (Pl. 102 c - 103 a).

Sur son siège ecclésiastique, archevêché depuis le VIIIe siècle, métropole au XIVe siècle, voir Asdracha, La Thrace orientale, pp. 239-240, 286.

Il est très probable que Garella fut prise et brûlée par Krum en même temps qu'Apros, mentionné, lui, dans les sources narratives à ce propos (Scriptor incertus, p. 345, 6-9): ... ἀνῆλθον [les Bulgares] εἰς τὸν Ἄπρον, κάστρον ὂν καὶ αὐτό· καὶ καταστρέψαντες καὶ τοῦτο καὶ ἐμπυρίσαντες, καὶ ἕτερα πλεῖστα κάστρα,... εἰσῆλθον εἰς τὰ ὄρη τοῦ Γάνου...; (cf. Théophane Contin., p. 615, 5-7). Il existait probablement un πετῖτον de Garella (voir infra, n° 101), où se trouvait peut-être le proasteion appelé Varzachanion, attribué au monastère de Lavra dans un chrysobulle d'Alexis Ier Comnène, en 1104 (Actes de Lavra, I, p. 292, 3; voir p. 291).

60. Borne de Rhaidestos (VIIIe-Xe s.)

Colonne de marbre. Hauteur: «362»; diamètre: «46»; hauteur des lettres: «4-11». Trouvée peut-être dans les ruines de la Grande basilique de Pliska, elle est actuellement exposée dans l'église de Quarante martyrs, à Tărnovo.

C. Jireček, in AEM 10 (1886), p. 194; Škorpil, Inschriften, p. 188, n° 44 (copie); Uspenskij,

Kolonny, p. 177, n° 16, pl. 42, 15 (fac-similé); (Kalinka, Denkmäler, col. 116, n° 122); Škorpil, Nadpisi, p. 191, n° 4, pl. I, 4; (M. Apostolidis, in Θρακικά 15 (1941), p. 393); Beševliev, Inschriften, p. 181, n° 22, fig. 62 (estampage); *idem*, Nadpisi, p. 144, n° 22, fig. 87 (estampage).

1. + Κάστρον
2. Ρεδεστοῦ

L. 2. Leg. Ραιδεστοῦ.

Forteresse de Rhaidestos.

Il s'agit du troisième cas (pour les deux autres, voir supra, n°s 57 et 58), où le nom de la ville reporté sur la borne figure aussi dans les sources narratives de cette époque. Prise pendant l'invasion de Krum, en 813, Rhaidestos fut complètement détruite et vit toutes ses maisons brûlées et sa population massacrée (Scriptor incertus, p. 345, 2-4; Théophane Contin., pp. 614, 3-615, 2).

Evêché de la métropole d'Héraclée dès la notice 1 (l'ancienne notice valable jusqu'au IXe siècle), ce port principal de la Propontide pour le commerce de blé, vit son importance accroître, surtout à partir du XIe siècle (cf. Asdracha, La Thrace orientale, p. 248 et notes 133-135: mentions de la ville dans les sources et bibliographie; J.-Cl. Cheynet, E. Malamut, C. Morrisson, Prix et salaires, Réalités byzantines, n° 3, Paris 1991, pp. 361-363; P. Magdalino, The Grain Supply of Constantinople, Ninth-Twelfth Centuries, in Constantinople and its Hinterland, Variorum, Cambridge 1995, pp. 40-45).

61. Borne de Théodosioupolis (VIIIe-Xe s.)

Cette colonne qui ne nous est pas parvenue, est connue seulement par une information orale d'un habitant de Šumen.

Škorpil, Nadpisi, p. 191, n° 6 (confusion avec la colonne suivante, voir infra, n° 62); Beševliev, Inschriften, p. 182, n° 24; *idem*, Nadpisi, p. 145, n° 24.

1. Κάστρον
2. Θεοδοσπόλεως

L. 2. Leg. Θεοδοσιουπόλεως.

La version erronée du nom est due apparemment à une faute soit du lapicide soit du copiste, ou à une abréviation du premier mot composé.

Forteresse de Théodosioupolis.

Ce cas présente deux difficultés: a) Selon Skylitzès (éd. Thurn, p. 451, 32), Théodosioupolis fut construite par l'empereur Théodose Ier à l'emplacement de la ville d'Apros; b) son évêque est cité en hapax, en 536, en association avec Panion par la particule conjonctive ἤτοι: ἐπίσκοπος Πανιτῶν ἤτοι Θεοδοσιουπολιτῶν (Schwartz, Acta Conciliorum, III, p. 233, s.v. 'Ανδρέας). On sait pourtant que cette particule, loin de signifier une totale identification des mots cités, est plus souvent utilisée pour désigner deux choses rapprochées mais différentes. Dans les notices, en particulier, il associe deux noms, l'un ancien, l'autre nouveau, d'un seul et même siège des deux villes dont l'une a remplacé l'autre dans un espace contigu, parfois à la suite d'un déplacement de la population.

A titre d'exemple: Plôtinopolis / Didymoteichon, Drèzipara / Mesènè, Chersonèsos / Hexamilion, e.a. (voir Darrouzès, Variations, pp. 36-38; cf. Asdracha, La Thrace orientale, pp. 238-239, 248-249).

L'ambiguïté donc que présente le cas de Théodosioupolis peut être résolue en admettant l'existence d'une ville de ce nom, située entre Apros et Panion, et dont l'évêché fut définitivement relevé par celui de Panion dans les listes conciliaires, à partir de 787. Quoi qu'il en soit, Théodosioupolis a dû être prise et brûlée par Krum en 813, en même temps que sa voisine Apros, tandis que Panion, forteresse mieux gardée et peuplée, a pu lui résister (Théophane Contin., p. 615, 2-5): ...καὶ ἐλθόντες [les Bulgares] εἰς τὸ Πάνιον κάστρον εὗρον αὐτὸ ἠσφαλισμένον, ἔχοντα [sic] λαὸν πολύν· καὶ μηδὲν ἰσχύσαντες εἰς αὐτό, τὰ ἔξω πάντα ἐμπυρίσαντες καὶ καταστρέψαντες ἀνῆλθον εἰς τὸν Ἄσπρον... (voir supra, n° 59; le passage correspondant de Scriptor incertus, p. 345, 4-6, est défectueux).

Selon toute probabilité, Théodosioupolis ne s'en releva jamais au profit apparemment de Panion, dont les mentions dans les sources s'échelonnent jusqu'à l'époque tardive, voir supra, p. 248.

62. Borne de Théodoroupolis (VIIIe-Xe s.)

Actuellement perdue, comme celle de Théodosioupolis, la colone-borne de Théodoroupolis fut découverte à Pliska et encastrée durant un certain temps dans la maçonnerie d'une maison turque, à Šumen.

C. Jireček, in AEM 10 (1886), p. 194; Uspenskij, Kolonny, p. 177, n° 15; (Škorpil, Nadpisi, p. 191, n° 6); Beševliev, Inschriften, p. 181, n° 23; *idem*, Nadpisi, pp. 144-145, n° 23.

1. + Κάστρον
2. Θεοδωρουπόλεως

Forteresse de Théodoroupolis.

Situé probablement près de l'actuelle Sinekli, non loin des murs d'Anastase (cf. Bryennios, éd. Gautier, p. 261, 6-7), ce *kastron* doit avoir subi le même sort que les autres places-fortes de Thrace, pendant l'invasion de Krum en 813. Il ne doit pas être confondu avec Théodoroupolis / Dorostolon / Dristra du Danube (Léon le Diacre, p. 158, 1-2), encore moins avec Théodoroupolis / Euchaïta d'Asie Mineure (Skylitzès, éd. Thurn, p. 309, 33; Zônaras, III, p. 534, 13). Il ne s'agit pas non plus de la Théodoroupolis que Procope énumère parmi les forteresses construites par Justinien Ier dans les Rhodopes (De aedificiis, éd. Haury, p. 145, 23) et que retint Zlatarski (Istorija, I/1, p. 276, note 6), mais de la forteresse homonyme d'Hémimont (Procope, *ibid.*, p. 147, 40).

Sur son évêché, suffragant d'Héraclée, mentionné jusqu'au XIIIe siècle, voir Asdracha, La Thrace orientale, pp. 247-248, 292; cf. Laurent, Corpus, V/1, p. 218.

Sur les murs d'Anastase, voir le récent article de J.G. Crow, The Long Walls of Thrace, in Constantinople and its Hinterland, éd. Mango - Dagron, Cambridge 1995, pp. 109-124.

63. Borne de ... (VIIIe-Xe s.)

Fragment de colonne de marbre. «21.15.12»; hauteur des lettres: «8». Trouvé dans l'abside sud de l'église aulique de Pliska, actuellement au Musée archéologique de Varna (n° d'inv. III 584).

Uspenskij, Kolonny, pp. 175-176, n° 9, pl. 42, 9 (fac-similé); (Škorpil, Nadpisi, p. 192, n° 17); Beševliev, Nadpisi, p. 150, n° 38, fig. 99 (photographie).

1. [+ Κάσ]τρ[ον]
2. [- - -]ίου

L. 1. [Κάσ]τρο[ν...] (Uspenskij).

Forteresse de ...

Ce fragment constitue un exemple des possibilités de multiples restitutions qu'offrent aussi certains autres morceaux de ces colonnes. En l'occurrence, on peut restituer [Παν]ίου, [Δαον]ίου, [Ρηγ]ίου, [Ρουσ]ίου, [Ἑξαμιλ]ίου, toutes des villes de la région dévastée par Krum. Certaines de ces villes, à savoir Rhègion, Daonion, Hexamilion sont même citées explicitement dans les sources mentionnées, les deux premières ayant été détruites et le sort de la troisième étant incertain dans le texte. On peut même penser à Panion, qui ne fut pas prise, mais dont toute la campagne environnante fut brûlée. Par contre, je ne retiendrai pas la restitution de Škorpil pour une autre colonne (Nadpisi, p. 191, n° 5, pl. I, 5 a et 5 b) Κάστρον Δαόνιον et Κάστρον Πάνιον, sur la base d'un seul K et de trois N, qui est par trop gratuite. C'est dire la difficulté d'identification de tous ces fragments parvenus jusqu'à nous.

HÉRACLÉE

Voir la notice concernant Héraclée in Asdracha, Inscriptions I, p. 244 (Pl. 103 b).

64. Epitaphe de Sisinès, curateur impérial de Tzouroulos, mort le 7 décembre 6322 (= 813) (Pl. 104 a-b)

Dalle de marbre blanc, brisée en deux endroits (sans que l'inscription soit endommagée), utilisée comme couvercle du tombeau, peut-être côté réemployé d'un sarcophage. Elle fut découverte accidentellement, avec d'autres inscriptions, dans un champ de Kamara Dere (Poyraz Liman), sur la rive nord du golfe d'Héraclée, à 1,5-2 km de celle-ci. Vue par I. Ševčenko dans un endroit d'Héraclée en septembre 1965; la pierre devait alors être transportée soit au musée en plein air de cette ville soit au Musée archéologique de Constantinople. Z. Taslıklıoğlu, à supposer qu'il l'ait réellement vue peu avant 1971, ne mentionne ni le lieu de sa conservation ni aucun numéro d'inventaire. Une phrase écrite au crayon sur la notice concernant les photographies de l'inscription, à Dumbarton Oaks, nous incite à penser qu'elle se trouvait probablement au musée de Rhaidestos en été 1972.

Dimensions des deux parties de la dalle mis ensemble: «226.79.11,5». Dimensions de l'inscription: «53.79». Hauteur des lettres: «3,7-5,8»; interligne: *ca.* «1,5» (d'après Ševčenko).

Ševčenko, Sisinnios, pp. 564-574, fig. 1 et 2 (photographies); Taslıklıoğlu, Trakya, II, pp. 111-118, fig. 79 (photographie); le second éditeur ne mentionne pas la première édition d'I. Ševčenko. Texte d'après les photographies de Ševčenko, Byzantine Photograph Collection, Dumbarton Oaks, n°s 65.2 et 65.9 (les mêmes que celles de son édition).

+ Ἐνθάδε κατάκητε ὡ
τῆς μακαρίας μνήμις
Σισίνις, γενάμε(ν)ος β(ασιλικὸς)
κουράτορ Τζου(ρου)λοῦ, ὡ (καὶ)
ἀνακενήσας τὶν μον(ὴν) τ-
ῆς ἁγήας Θεωτόκου· τ-
ελευτᾶ δὲ μην(ὶ) δεκε-
μβρήῳ ζ΄, ἰνδ(ι)κ(τιῶνος) ζ΄
ἔτους ἀπὸ κτ(ίσεως) κόσμ(ο)υ ϛτκ
β΄

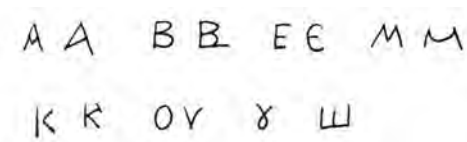

Tilde (à droite de B, l.3); sur Z (l.8).

Abréviations: S = καὶ (l.4); μο′ν (l.5); ἠνδ $^{κ/}$(l.8); κτ/(l.9). Taslıklıoğlu voit à tort à ces abréviations des *apices*; sur ceux-ci, voir Feissel, Ténos, pp. 508-509.

Leg. l. 1 κατάκειται ὁ; l. 2. μνήμης; l.3. Σισίνης; l. 4. ὁ (καὶ); l. 5. ἀνακαινίσας τὴν; l. 6. ἁγίας Θεοτόκου; l. 7/8. Δεκεμβρίῳ, ἰνδ(ι)κ(τιῶνος).

A remarquer l'emploi de deux écritures pour plusieurs lettres; de même, l'existence côte à côte des formes archaïques rhomboïdes ou carrées (Θ, O, Σ, E, Ω) et des formes postérieures arrondies, ou notamment celle de B reposant sur une barre horizontale, qui renvoie à l'usage prévalant aux IXe-Xe siècles; voir Ševčenko, *ibid.*, pp. 566-567 et note 1 (avec la bibliographie y afférente). Dans ce sens, l'auteur rapproche cette inscription de l'inscription protobulgare de Philippes, dite de Direkler (voir l'ouvrage récent de Karayannopulos, Inscription protobulgare, pp. 1-48, avec analyse des différentes éditions, hypothèses et conclusions).

L.3. γεναμέος (sic) $\overline{\text{B}}$ (Taslıklıoğlu).

L.4. Τζουλου ὼ (sic) (Taslıklıoğlu).

L.9. κόσμ\ου/ (Ševčenko).

Ci-gît Sisinis d'heureuse mémoire, qui fut curateur impérial de Tzouroulos et qui a restauré le monastère de la Sainte Mère de Dieu; et il est mort le 7 du mois de décembre, indiction 7, en l'an de la création du monde 6322 (= 813).

Selon Ševčenko (*loc.cit.*), qui a commenté l'inscription amplement, l'interêt de celle-ci est triple; a) elle comporte tous les éléments d'une datation précise; b) elle suggère l'existence d'une curatorie impériale en Thrace; c) elle est contemporaine des campagnes de Krum contre Byzance. A ce commentaire pertinent, j'apporterai certaines remarques et mises au point.

L.1: Ἐνθάδε κατάκειται. Cette formule funéraire qui, sous la forme ἐνθάδε κεῖται remonte à l'époque païenne quand elle est en fin de phrase, est courante dès les premiers siècles chrétiens quand elle se place en tête des épitaphes (voir Robert, Bull. Epigr., 1952, n° 197; cf. *ibid.*, 1941, n° 160; 1962, n° 391). Elle y est utilisée à côté d'autres formules telles que ἐτελεύτησεν, ἐκοιμήθη, ἀνεπαύσατο, qui remontent aussi à l'époque chrétienne, mais qui reculent devant l'usage de plus en plus fréquente à l'époque méso-byzantine, de ἐτελειώθη; cf. Orlandos - Vranoussis, Χαράγματα Παρθενῶνος, où de 54 épitaphes datées du VIIIe au XIIe siècles, 50 ont la formule ἐτελειώθη.

L.1/3: ὁ... Σισίνης. Ševčenko donne dans sa traduction la forme Sisinnios, qui est en effet la forme soi-disant savante de ce nom, très répandu depuis déjà le VIIe siècle et qui se rencontre sous diverses versions: Σισίνης, Σισίννης, Σισίνος, Σισίννος, etc. (voir Taslıklıoğlu, *ibid.*, p. 112). La forme Σισίνης témoignant d'un fait de l'évolution de la langue, il ne faut pas la corriger en Σισίννιος (cf. Robert, La Carie, p. 12: Αὐρήλις et non pas Αὐρήλιος).

Selon une interprétation, le nom est d'origine turque (: Moravcsik, Byzantinoturcica, II, s.v. Σισίννιος), ce que contredit Robert (Hellenica XI-XII (1960), p. 493), qui affirme qu'il est aussi chrétien que la formule ὑπὲρ εὐχῆς. Quoi qu'il en soit, nous pouvons adopter la version populaire Sisinès de l'inscription elle-même.

Pour d'autres Sisinnioi, notamment aux VIIe-VIIIe siècles, voir Seibt, Die Bleisiegel, I, n° 78, pp. 194-196; cf. Guilland, Titres et fonctions, n° IX, pp. 324-325; P. Lemerle, Les plus anciens recueils des miracles de Saint Démètrius, II, Paris 1981, pp. 154-155.

On relèvera un Sisinios, commerciaire général de l'*apothèque* d'Asie, de Carie et de Lycie, en 654-655 (Antoniadis-Bibicou, Les Douanes p. 188, n° 45). En Thrace notamment, un Sisinnios, evêque de Tzouroulos, participe au concile de Nicée en 787 (voir Asdracha, La Thrace orientale, p. 298). Un patrice Sisinnios, surnomé Rhendakès ou Rhéndakios, se mêla à la lutte entre les armées d'Anastase II et de Léon III, *ca.* 719, et périt dans la bataille qui se déroula près d'Héraclée, victime d'un renversement d'alliance du contingent bulgare (Théophane, éd. De Boor, I,

p. 400, 26; Nicéphore, éd. Mango, § 57, 3-21; cf. Zlatarski, Istorija, I/1, p. 186 et note 2). Un autre Sisinnios, patrice et stratège de Thrace, est mort pendant la débâcle de Nicéphore Ier, en 811 (Théophane, *ibid.*, pp. 474, 9-10; 491, 6-7).

L. 3/4: γενάμενος βασιλικὸς κουράτωρ Τζουρουλοῦ. Taslıklıoğlu (*ibid.*, p. 111), n'analysant pas l'abréviation β(ασιλικὸς) (l. 3), qui se rencontre en fait couramment sur les sceaux et les documents, voit dans le B, le chiffre 2, d'où sa traduction: «... qui devint par deux fois l'administrateur de Tsorlou...».

L. 3: γενάμενος. On a un autre exemple de cette forme d'aoriste second, qui se rencontre à la place de γενόμενος dans l'inscription d'Ainos, n° 48 du présent recueil. Pour d'autres références, voir Ševčenko, Sisinnios, pp. 565-566. La formule se trouve déjà dans les papyroi du Ier siècle av. J.-C., voir Bees, Peloponnes, n° 17, p. 40.

L. . 3/4: βασιλικὸς κουράτωρ Τζουρουλοῦ. Je ne suis pas sûre que l'on ne puisse pas voir dans ce curateur une survivance du *curator civitatis*, qui date de l'époque pré-justinienne, perd son importance au milieu du VIe siècle, semble ensuite s'appeler πατὴρ πόλεως, et dont en tout cas on n'entend plus parler après le milieu du VIIe siècle (cf. Ševčenko, *ibid.*, p. 569 et note 2, qui reste très circonspect à ce sujet). Quoi qu'il en soit, Sisinès doit être l'un de ces curateurs de βασιλικῶν οἴκων, attestés au IXe siècle et plus tard administrateurs des biens de la couronne, l'ancienne *res privata* (cf. Kaplan, Propriétés, pp. 10, 13).

Selon Ševčenko (Sisinnios, p. 571), il est le seul curateur connu d'une ville. Pourtant, on devrait plutôt le qualifier de «premier», puisque, comme l'auteur le mentionne lui-même par la suite, on suppose l'existence d'un βασιλικὸς κουράτωρ Μελιτηνῆς, d'après la κουρατωρεία créée par Romain Lécapène en 934, qui comprenait sans doute des biens abandonnés par les habitants arabes après la reconquête byzantine (Théophane, éd. De Boor, I, pp. 416-417; voir Oikonomidès, Listes, p. 356; *idem*, Organisation, p. 290 et note 31). J'ajouterai le curateur (impérial) de Tarse, ville reconquise en 965 et où une curatorie impériale semble avoir été créée, également sur la base des biens abandonnés par les Arabes (Konstantopoulos, Μολυβδόβουλλα, n° 147 a; voir Oikonomidès, Listes, p. 355; *idem*, Organisation, pp. 288-289, 300). A propos de ces deux villes, contrairement à l'avis de Ševčenko concernant Mélitène (Sisinnios, pp. 571-572), la curatorie ne remplace pas obligatoirement le thème. Il est clair que, parallèlement à la création des deux curatories dans ces villes, en 934 et en 965 respectivement, Mélitène fut organisée en un gouvernement militaire dont l'administrateur reçut ensuite le titre de stratège, tandis que Tarse fut organisée tout de suite en thème, gouverné par un stratège (voir C. Asdracha, Le thème de Chypre, Nicosie, à paraître dans le volume qui traitera l'histoire byzantine de Chypre). Les stratèges de Tarse et de Mélitène figurent dans le Taktikon de l'Escurial (Oikonomidès, Listes, p. 265, 15, 21).

Revenons à Tzouroulos. Sa curatorie impériale ne drainait pas forcément les revenus de toute la ville et de ses environs (: Ševčenko, Sisinnios, pp. 571-572, à propos de Mélitène; mais elle serait, elle aussi, limitée aux biens arabes). Elle devait plutôt comprendre, à cette époque en particulier, les meilleurs domaines ayant appartenu aux pieux établissements, aux églises et aux monastères, conformément à la cinquième κακόνοια de l'empereur Nicéphore Ier (Théophane, éd. De Boor, I, pp. 486, 29-487, 4; Ševčenko est du même avis sur ce point précis, *ibid.*, p. 570, note 3). D'autre part, à l'opposé des deux villes micrasiatiques, Tzouroulos, ville de la Thrace orientale aux environs immédiats de Constantinople, faisait depuis toujours partie du territoire byzantin; elle subissait certes les invasions et incursions venant du Nord, telle celle de Krum en 813, sans subir pour autant une occupation durable.

L. 4: Τζου(ρου)λοῦ. Taslıklıoğlu (Trakya, II, pp. 114, 118), bien qu'il corrige Τζούλου en Çorlu (Tzouroulos) dans sa traduction, il tient à y voir, à tort, un rapport avec Georges Τζούλης, le prince chazar (*ca.* 1016) mentionné par Skylitzès (éd. Thurn, p. 354, 93), et avec d'autres mots d'origine turque, en renvoyant surtout à Moravcsik (Byzantinoturcica, II, s.v. Τζοῦλος), qui bien

sûr ne cite pas Tzouroulos. Cependant, le nom, d'orthographe tourmentée, Τζόρουλον, Τζορουλ(λός), Τζο(υ)ρολ(λόη), Τόρουλον, Τύρουλον, Τυρολόη, sous lequel la ville était connue dans les sources byzantines, doit être rapproché plutôt du nom du site antique Σύραλλον auquel elle serait identifiable. A ce sujet ainsi qu'au sujet de l'importance stratégique de la ville, située à une distance de 30 km au nord-ouest d'Héraclée, voir infra, pp. 291-292 (P l. 104 c).

L. 4/6: ὁ καὶ ἀνακαινίσας τὴν μονὴν τῆς ἁγίας Θεοτόκου. Selon Ševčenko (Sisinnios, p. 572), la restauration par Sisinès de ce monastère de la Sainte Vierge, situé probablement à Tzouroulos, devait être en relation avec la victoire du culte des images en 787; les travaux auraient été exécutés juste avant que le nouvel empereur Léon V ne se manifestât comme iconoclaste.

L. 7/10: La date: 7 décembre 813, indiction 7. Les données chronologiques fournies par l'inscription nous permettent de préciser et le jour de la semaine, qui est en l'occurrence un mercredi (cf. Asdracha, Inscriptions I, n° 17 (jeudi, 6 janvier 1401) et infra, n°s 68, 70, 80 et aussi 93, toutes inscriptions qui nous livrent les mêmes possibilités de datation). En outre, d'après Ševčenko (Sisinnios, p. 567), cette épitaphe constitue l'une des plus anciennes inscriptions datées ἀπὸ κτίσεως κόσμου et l'une des rares inscriptions byzantines du premier quart du IXe siècle.

Quant à sa valeur historique (Ševčenko, *ibid.*, pp. 573-574; cf. Zlatarski, Istorija, I/1, pp. 260-279), elle est contemporaine de la guerre byzantino-bulgare et de la descente de Krum jusqu'aux murs de Constantinople, en été et vers la fin de l'année 813. C'est pendant cette dernière expédition que l'armée bulgare traversa la rivière Erginès et arriva près de Tzouroulos, pillant la campagne et emmenant beaucoup de prisonniers à son retour en Bulgarie (voir supra, n° 58). C'est devant cette menace que Sisinès se serait réfugié près d'Héraclée, qui fut la seule ville avec Panion, à échapper au sac du juillet 813. Et ce serait dans cet endroit près de la mer, à l'ombre des murs solides de cette ville, que le curateur impérial de Tzouroulos aurait trouvé la mort et aurait été enterré, en «réfugié qui attendait que la tempête bulgare arrive à sa fin».

SÈLYVRIA

Sur la ville de Sèlyvria, voir Asdracha, Inscriptions I, p. 234.

65. Reconstruction de la ville de Sèlyvria sous les empereurs Michel III, Théodora et Thècle (842-856)

Plaque de marbre encastrée au dessus de l'arc de la porte appelée aujourd'hui, en turc, Kir-kale-kapusi, sur le côté nord-est de la muraille. L'inscription était gravée en une seule ligne.

Copiée déjà par Covel, pendant sa visite à Sèlyvria, de 3 à 5 mai 1675, sur sa route de Constantinople à Andrinople, elle a été relevée à plusieurs reprises jusqu'au moins les premières années de notre siècle. En janvier 1872 notamment, A. Stamoulis, dans une lettre adressée au Syllogue Philologique de Constantinople, dit que l'inscription (qu'il cite en entier sans plus) était encore conservée au dessus de la porte de la forteresse de Sèlyvria (sur la deuxième inscription mentionnée par Stamoulis dans la même lettre, voir Asdracha, Inscriptions I, n° 11). La même chose est rapportée par A. Papadopoulos-Kerameus, qui visita la ville en automne 1885, ainsi que par E. Drakos, qui parcourut les lieux en 1890-1892. Seure croyait d'ailleurs se rappeler que l'inscription existait en entier à sa place, en 1910. Pourtant, il publia lui-même, en 1912, un fragment de pierre qu'il avait trouvé déposé dans le bâtiment du corps de garde du gouverneur turc de Sèlyvria, et qui avait apparemment appartenu (selon l'avis de Homolle) à l'inscription examinée. Dans l'hypothèse donc où ce fragment fait réellement partie de l'inscription, celle-ci doit avoir été brisée peu après 1910. Quatre fragments se trouvaient récemment dans le Musée de Sainte-Sophie, à Constantinople (n^{os} d'inv. 321-324).

Covel, Voyages, éd. Grélois, appendice épigraphique, n° 4 (fac-similé); Covel, trad. en grec:

Germanos, Σηλυβρία, pp. 131-132; Cheiladakis, Ἀπό Κωνσταντινουπόλεως εἰς Ἀδριανούπολιν, p. 194. Mai, Nova Collectio, V, 1831, p. 356; CIG, IV, n° 8683 (fac-similé); Le Bas, Inscriptions, p. 341, n° 1472 a (fac-similé); C.P. Stamoulis, in ΕΦΣΚ 6 (1871-1872), 1873, pp. 245-246; *idem*, in Θρακικά, dossier 145 (mention et certaines éditions); Mordtmann, Epigraphik, pp. 209-210 (fac-similé fait à l'aide d'une lunette); Papadopoulos-Kerameus, Ἀρχαιότητες, p. 72 (simple mention); (Dumont - Homolle, Mélanges, p. 370, n° 62 b27); Drakos, Τά Θρακικά, pp. 14-15; Seure, Antiquités, p. 567, note 2; (Velkov, Inscriptions médiévales, p. 217: simple mention d'après CIG). Texte d'après Covel.

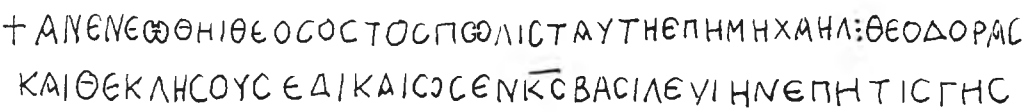

1. Ἀνενεώθη ἡ θεόσοστος πώλις ταύτη ἐπὶ Μηχαήλ, Θεοδόρας καὶ Θέκλης οὓς ἐδικαίωσεν [ὁ] Κ(ύριο)ς βασιλεύ<ι>ην ἐπὶ τῆς γῆς

Fragment de Seure (Antiquités, p. 567, fig. 13):

Θ|έκλης οὓς

Abréviation du *nomen sacrum*: $\overline{\text{Κε}}$; plusieurs fautes d'orthographe.

Leg. ἡ θεόσωστος πόλις... ἐπὶ Μιχαήλ, Θεοδώρας... βασιλεύειν ἐπὶ τῆς... Probablement, le lapicide a confondu la diphtongue ει avec les deux ιη, à moins qu'il ne s'agit vraiment de la forme démotique avec γ (βασιλεύγω): ἐκεῖνος ὁ λογαριασμὸς ὅλα τὰ βασιλεύγει, Ἐρωτόκρ. A 1219 (voir Kriaras, Λεξικό, s.v. βασιλεύω).

– ἀνενεώθηιθε οὕτως πόλις (Mai, Le Bas).
– ἀνενεώθηιθε οὕτως πόλις, restitué [ἐκ βάθρ]ω[ν] πόλις (CIG, Velkov).
– ὁ Κ(ύριος) (Seure).
– restitué θεόσωσθος... Μιχαὴλ καὶ Θεοδώρας... βασιλεύειν (Covel).
– βασιλεύηιην (Mai, Le Bas); βασιλεύηιην restitué βασιλεύ[ει]ν (CIG); βασιλεύγην (Mordtmann, Homolle, Seure).

A été reconstruite cette ville sauvée par Dieu sous Michel, Théodora et Thècle, à qui le Seigneur a donné le droit de régner sur la terre.

Fragment de Seure: ... *de Thècle*, que (pronom relatif, accus. pluriel)...

– ἀνενεώθη ἡ θεόσωστος πόλις ταύτη. Pour un autre exemple de l'adjectif θεόσωστος, cf. τῆς θεοσώσθου πόλεως Ἡρακλείας: Asdracha, Inscriptions I, n° 18; aussi, ἀνεκαινίσθη ἡ θεόσωστος πύλη αὕτη... (sur l'une des tours jouxtant la porte de Constantinople, dite de Sèlyvria), voir Paspatis, Τά χερσαῖα τείχη, p. 204; Janin, Constantinople, p. 275 (la même inscription, corrigée).

Les travaux de la reconstruction pourraient avoir concerné soit la muraille de Sèlyvria soit l'ensemble de la ville, selon l'étendue et la nature de la destruction subie. A l'instar de l'inscription n° 48 (d'Ainos), on peut se demander quelles étaient les raisons de cette catastrophe, naturelles ou bien dues à des actes de guerre. Les sources citent pour l'année 824 un séisme qui avait frappé

durement la ville de Panion (Génésios, p. 45, 10-18; cf. Grumel, Chronologie, p. 479), donc, très probablement Sèlyvria aussi.

Par ailleurs, on peut rapprocher cette destruction des événements de 813, en particulier de ceux qui eurent lieu en juillet, pendant l'invasion de Krum en Thrace, après la défaite de Michel Ier Rangabé à Versinikia (près d'Andrinople), au mois de juin de la même année. Sèlyvria figure alors parmi les villes thraces (Rhègion, Athyra, Daonion, Rhaidestos, etc.) qui furent très éprouvées par les troupes bulgares et dont les remparts furent abattus à ras de terre (Scriptor incertus, pp. 344, 18-345, 4; Théophane, éd. De Boor, I, pp. 500-503; cf. Zlatarski, Istorija, I/1, pp. 274-276; cf. supra, pp. 252-254).

Dans le cas de Sèlyvria, notamment, il est dit que les Bulgares brûlèrent en outre toutes les églises et les maisons de la ville. Par conséquent, si l'on accepte la seconde hypothèse sur les causes de la destruction de Sèlyvria, il s'agirait d'une catastrophe de grande étendue et c'est en fait l'ensemble de la ville qu'aurait visé l'action du verbe ἀνενεώθη.

– ἐπὶ Μιχαήλ, Θεοδώρας καὶ Θέκλης. La date de l'inscription se situe pendant la régence qu'assuma l'impératrice Théodora (842-856) au nom de son fils Michel III. Quant à Thècle, l'aînée des sœurs de l'empereur mineur, elle était associée à la régence sans exercer, paraît-il, un pouvoir effectif. Les trois personnes impériales figurent ensemble sur des monnaies (Wroth, Catalogue, pp. 429-430, 431, pl. XLIX, 14, 19) et sont mentionnées par certains textes dans une formule plus développée que celle de l'inscription, i.e., in Actes de 42 martyrs d'Amorion, éd. Vasiljevskij - Nikitin (Skazanija o 42 Amorijskih mučenikah, S.-Peterburg, 1905), p. 52, 8-9: βασιλεύοντος [sic] τῆς Ῥωμαίων ἀρχῆς Μιχαὴλ καὶ Θεοδώρας καὶ Θέκλης τῶν χριστιανικωτάτων καὶ ὀρθοδόξων μεγάλων βασιλέων. N'oublions pas que c'était justement l'époque du triomphe de l'Orthodoxie sur l'Iconoclasme, mené à bout par l'impératrice Théodora et son principal conseiller, le logothète Théoktistos (voir infra, n° 66; cf. Herrin, Christendom, pp. 473-475).

– οὓς ἐδικαίωσεν [ὁ] Κύριος βασιλεύειν ἐπὶ τῆς γῆς. Nul autre que les empereurs byzantins n'a le droit de régner sur la terre et ce droit c'est Dieu qui le leur a donné. Nous avons ici une manifestation de la renaissance de l'universalisme byzantin, vers le milieu du IXe siècle, qui, renforcé par la restauration des images (843), voudrait aussi s'affirmer face au défi de l'usurpation du titre impérial par Charlemagne et ses successeurs (cf. Dölger, Byzanz, pp. 288-320, notamment, p. 311 et note 54: critique de l'interprétation du titre μέγας βασιλεύς, attribué à Michel III, que donne Grégoire dans ses études).

66. Sèlyvria. Invocation de Théoctiste, patrice [et logothète] du dromos (après 842-avant 856)

Inscription qui doit avoir été brisée à un certain moment en trois fragments, dont Covel (voir supra, n° 65), vit, en mai 1675, l'un sur une sorte de gargouille près du sommet d'une des tours de la citadelle, tandis qu'il dégagea le second non loin de là, d'un bas-côté de la route principale. Covel a fait le rapprochement entre les deux morceaux sans comprendre pourtant le sens de l'inscription. En outre, il a dû y avoir aussi un troisième fragment qui n'a pas été retrouvé.

Covel, Voyages, éd. Grélois, app. épigr., n° 3 (fac-similés); Covel, trad. en grec: Germanos, Σηλυβρία, p. 131; Cheiladakis, Ἀπό Κωνσταντινουπόλεως εἰς Ἀδριανούπολιν, p. 93. Texte en une seule ligne.

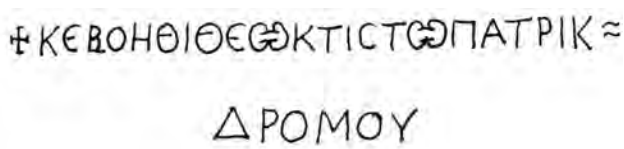

1. + Κ(ύρι)ε βοήθι Θεωκτίστῳ πατρικ[ίῳ καὶ λογοθέτῃ τοῦ] δρόμου

Abréviation du *nomen sacrum* sans tilde visible: Κε.

Leg. βοήθει Θεοκτίστῳ.

Covel, qui vit en ce patrice un grand homme d'Etat et «favori de ce Michel», supposa que *dromos* se réfère littéralement à la grande route qui côtoyait la forteresse. En fait, le premier fragment comporte les mots jusqu'à πατρικ[ίῳ]. Le second fragment porte le seul mot δρόμου. Par ailleurs, eu égard à l'impossibilité qu'il y ait un «patrice du dromos», et du moment où l'on associe les deux fragments rapportés, il est nécessaire d'en déduire l'existence d'une partie intermédiaire qui donnerait obligatoirement ici le «logothète du (dromos)».

Seigneur, aide Théoctiste, patrice [et logothète] du dromos.

– Κύριε βοήθει Θεοκτίστῳ. Notons la syntaxe correcte du verbe βοηθῶ avec le datif, qui va être employé de moins en moins dans les constructions postérieures, remplacé par le génitif ou l'accusatif. Cf. Feissel, Ténos, p. 513; infra, n° 69 (un exemple de syntaxe qui combine l'accusatif et le datif comme compléments d'objet du même verbe).

– Θεοκτίστῳ πατρικίῳ καὶ λογοθέτῃ τοῦ δρόμου. Etant donné que l'on sait par l'inscription précédente (n° 65) que Sèlyvria avait été reconstruite sous Michel III, pendant la régence de Théodora (et de Thècle nominalement), il est plus que probable que le Théoctiste mentionné ici soit le tout-puissant patrice, logothète du dromos et préfet du kanikleion, le plus influent membre du Conseil de régence et le favori de l'impératrice.

La carrière de Théoctiste avait déjà commencé avant l'élevation au trône de Michel II le Bègue (820-829), qui l'avait nommé ultérieurement patrice et préfet du kanikleion en récompense des services rendus. Il assuma, semble-t-il, la charge du logothète du dromos vers la fin du règne de Théophile (829-842); voir Skylitzès, éd. Thurn, p. 72, 61-62.

Nommé, en 842, tuteur de Michel III avec le stratège des Arméniaques, Manuel, il prit très tôt les affaires de l'Etat en main, en écartant son principal rival, Bardas, le frère de l'impératrice, et en devenant presque, son unique conseiller. Il fut avec Théodora et le Patriarche Méthode Ier (843-847) le restaurateur du culte des icônes, en montrant pourtant une clémence envers les partisans de l'iconoclasme.

Homme d'Etat très remarquable et précurseur de l'essor culturel à venir, Théoctiste fut plutôt malchanceux sur le champ de bataille; il fut battu par les Arabes pendant l'expédition de Crète en 843, et aussi en Asie Mineure, à Mauropotamos, en 844 (sur l'identification de ce site, voir les éditeurs de Vasiliev, Byzance et les Arabes, I, pp. 196-197 et note 2. Il y a certes un ruisseau appelé Mauropotamos sur le sol thrace, qui a donné son nom à l'endroit où étaient campés les Scythes avant la bataille de Lévounion, en 1091 (Anne Comnène, éd. Leib, II, p. 139, 18). Ce Mauropotamos se trouvait au nord-est d'Ainos, mais on ne le prendra pas en considération ici, parce qu'il serait hasardeux de supposer que les Arabes soient passés sur le sol thrace à cette époque).

Quoi qu'il en soit, Théoctiste fut assassiné en 856, dans le complot fomenté par Bardas et Michel III, qui mit fin à la régence de Théodora et fit proclamer Michel autocratôr (voir Guilland, Titres et fonctions, n° IX, pp. 348-350; cf. Vasiliev, Byzance et les Arabes, I, pp. 191-198; Dvornik, Photius, pp. 69-75; Ostrogorsky, Geschichte[3], pp. 183-186).

La date. Il est tout à fait normal que Théoctiste ait voulu s'associer à la reconstruction de Sèlyvria aux côtés de ses souverains et surtout de Théodora, en restaurant peut-être une partie de la muraille avec la tour sur laquelle son nom avait figuré. L'année de sa mort (856) doit être considérée comme le *terminus ante quem* de l'inscription. Le *terminus post quem* est sûrement l'année 842, où son ascension avait commencé.

A propos de la dignité du patrice, voir supra, n° 49. Sur le logothète du dromos, voir R. Guilland, Les logothètes, Paris 1971, pp. 31-38; cf. Darrouzès, Tornikès, p. 38; Oikonomidès, Listes,

p. 311. Cf. Thomas, patrice et logothète du dromos, père de l'historien Génésios, correspondant d'Aréthas et de Léon Choirosphaktès et poète de l'Anthologie grecque (IXe-Xe s.: Darrouzès - Westerink, Daphnopatès, p. 21 et n° 21, 1). Sur le préfet du kanikleion ou préposé à l'écritoire (ἐπὶ τοῦ κανικλείου), qui a la charge concernant l'encrier impérial et le cinabre, ainsi que le contrôle du contenu des actes impériaux, voir Dölger, Diplomatik, pp. 50-65, 104; Oikonomidès, Listes, p. 311; cf. Guilland, Recherches, II, p. 92 (à propos du cumul par Théoctiste des charges du logothète du dromos et du préfet du kanikleion).

67. Panion. Restauration (?) du kastron de Panion (après 824-avant 829, ou 842-856 ?)

Fragment de marbre, encastré dans le mur septentrional de l'église de Saint-Théodore-Tèrôn. «18-31» (d'après Papadopoulos-Kerameus).

Papadopoulos-Kerameus, Ἀρχαιότητες, p. 91, n° 11 (estampage); (Dumont - Homolle, Mélanges, p. 416, n° 86 z4). Texte d'après l'estampage de Papadopoulos-Kerameus.

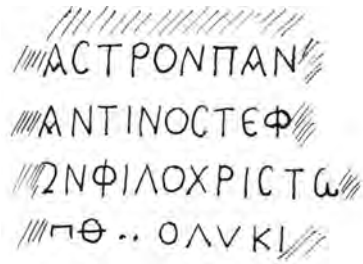

[+ Ἀνενεώθη] - - -
[τὸ κ]άστρον Παν[ίου]
- - - ΑΝΤΙΝΟCΤΕΦ - - -
4. [ἐπὶ τ]ῶν φιλοχρίστω[ν δεσποτῶν]
- - - ΠΘ - - - ΟΛΥΚΙ - - -

Papadopoulos-Kerameus restitue seulement la première ligne (c'est-à-dire, la deuxième): κάστρον Παν[ίου].

L. 4. ... ων φιλοχρίστω[ν... (Homolle).

[A été restaurée]... la forteresse de Panion... [sous] les [empereurs], qui aiment le Christ...

L. 2: τὸ κάστρον Πανίου. On sait par un autre fragment d'inscription qu'a publié Papadopoulos-Kerameus dans le même recueil (p. 92, n° 13) et qui se trouve actuellement dans les fonds du Musée archéologique de Thessalonique (voir Tsigaridas - K. Loverdou-Tsigarida, Κατάλογος, p. 93, n° 66; surtout Feissel, Notes, pp. 274-275), que la forteresse de Panion a été construite ou reconstruite à un certain moment du règne d'Arkadios (395-408). Nous avons vu aussi qu'il est possible de restituer κάστρον Πανίου sur l'une des colonnes-bornes qui indiquaient les noms des villes-forteresses de la Thrace orientale et qui ont été emmenées à la capitale bulgare Pliska, par Krum ou/et par Syméon (voir supra, n° 63).

En ce qui concerne l'attaque de Krum contre les villes de Thrace en juillet 813, la forteresse de Panion proprement dite qui protégeait dans ses murs un grand nombre de gens, en grande partie des réfugiés de la campagne environnante, avait bien résisté aux assauts: ne pouvant pas en venir à bout, Krum se contenta de brûler et de dévaster ses environs (Théophane Contin., p. 615, 2-5: dans l'édition de Scriptor incertus, p. 345, 4-6, la phrase désignant le kastron de Panion a été omise à moitié).

Cependant, le *kastron* de Panion, apparemment les murs de la citadelle, fut complètement détruit quelques années plus tard par un séisme dont la date n'est pas très claire (Génésios, p. 45, 10-46, 2; Théophane Contin., p. 71, 5-14, et pp. 50-71; Skylitzès, éd. Thurn, p. 41, 80; Lettre de Michel II le Bègue (820-829), datée du 10 avril 824, à l'empereur d'Occident Louis le Pieux ou le Débonnaire (814-833), in Mansi, Nova et amplissima collectio, XIV, col. 417-422). C'est le moment de la chasse aux partisans du Thomas le slave (lui-même assassiné à Arkadioupolis, en octobre

823, et non pas à Andrinople, citée par inadvertance dans le texte de Théophane Contin., suivi par Skylitzès, éd. Thurn, p. 39, 35-36), qui se sont réfugiés à Panion, Vizyè et Héraclée, tenant en quelque sorte ces villes sous leur influence. L'écroulement des murailles de Panion à cause du séisme permit l'entrée de l'armée impériale ; les habitants de Vizyè livrèrent eux-mêmes les rebelles à Michel II qui enleva Héraclée du côté de la mer (voir Rajković, O poreklu Tome, pp. 33-38 ; P. Lemerle, Thomas le slave, TM I (1965), pp. 255-297, notamment 257, 277-278). Notons l'écart d'un mois environ entre le 10 avril 824, date de la lettre de Michel II, qui parle du séisme pour lequel on a la date du 5 mai de la même année (voir Grumel, Chronologie, p. 479). S'il n'y a pas eu deux tremblements de terre, il faut se fier plutôt à la date de la lettre impériale et donc déplacer le moment du séisme avant le mois d'avril 824.

L. 3 : Il est possible que sous les lettres abîmées figurait le nom du ou des personnage(s), de haut fonctionnaire(s) sans doute, qui auraient entrepris l'œuvre de la restauration de la forteresse. Doit-on y chercher un Constantin et/ou un Etienne? Ce n'est qu'une hypothèse.

L. 4 : ἐπὶ τῶν φιλοχρίστων δεσποτῶν. La formule φιλόχριστος δεσπότης constitue un topos jusqu'à cette époque et bien au delà, δεσπότης étant synonyme de βασιλεὺς avant de devenir un titre nobiliaire sous Manuel Ier Comnène (voir Guilland, Recherches, II, p. 1 ; Oikonomidès, Listes, pp. 101, 2 ; 147, 17 et *passim* : basileus ou despote indifféremment). Progressivement, le mot βασιλεὺς prend le pas sur δεσπότης dans cette formule, voir Asdracha, Inscriptions I, n° 35 : τῶν... φιλοχρίστων βασιλέων (1423/1424) ; cf. Asdracha - Bakirtzis, Inscriptions de Thrace, n°s 16 et 17 (exemples épigraphiques plus tardifs, où δεσπότης est un terme technique ou revêt une autre connotation).

Quant à l'adjectif φιλόχριστος, il faut comprendre *celui qui aime le Christ* d'après le sens du verbe φιλῶ, dont φιλόχριστος est un dérivé, et non pas *l'ami* du Christ, comme le répètent l'un après l'autre les éditeurs d'inscriptions et de textes.

En ce qui concerne l'identification de ces empereurs dont les noms manquent sur le fragment, nous pouvons formuler deux hypothèses, d'après ce qui précède. Selon la première hypothèse, il s'agit du même Michel II le Bègue et de son fils Théophile, coempereur depuis mai 821 ; c'est d'ailleurs en son propre nom et au nom de son fils que Michel II s'adressa à l'empereur d'Occident dans la lettre mentionnée ci-dessus : *Michahel et Theophilus fideles in ipso Deo imperatores Romanorum*.

Si l'on retient la deuxième hypothèse et vu que Théophile a regné seul (829-842), les φιλόχριστοι δεσπόται doivent être Michel III et Théodora (et Thècle) à l'époque de la régence de Théodora. Dans ce cas-là, on peut rapprocher cette inscription de celles de la reconstruction de la ville de Sèlyvria, sous les mêmes souverains (voir supra, n°s 65 et 66). On peut même pousser le raisonnement jusqu'à voir un projet de restauration des villes-forteresses de Thrace, proches de la capitale, tant éprouvées (outre les désastres naturels) par les invasions ennemies répétées et par le désordre que la révolte de Thomas ne manqua pas de provoquer dans la région. (Sur la signification d'une association possible du nom de l'empereur Théophile à celui de son fils Constantin, avant la mort de celui-ci en bas age, en 831, voir Dölger, Diplomatik, p. 104 ; chose analogue pour l'éventuelle lecture Θεοφίλου καὶ Μιχαήλ (Michel né trois ans avant la mort de l'empereur), sur une tour de Constantinople, rapportée par Tournefort, Voyage du Levant, I, p. 467).

La date. D'après la première hypothèse, le *terminus post quem* doit être situé après le mois de mai 821, date de l'association de Théophile au trône, voire, selon toute probabilité, après le séisme de 824 qui jeta bas les murailles de la ville. Le *terminus ante quem* serait en conséquence la dernière année du règne des deux coempereurs (– octobre 829).

Suivant la seconde hypothèse, les travaux de reconstruction du *kastron* de Panion et donc l'inscription doivent être situés entre 842 et 856.

68. Héraclée. Epitaphe d'Ignace, métropolite d'Héraclée, mort le 13 juin 6362 (= 854)
(Pl. 105 a)

Dalle de marbre blanc de Proconèse. Provenant de Kamara Dere, où elle avait été trouvée par hasard en 1965 (voir supra, n° 64), elle a été vue dans l'Hotel Touristique d'Héraclée par I. Ševčenko en 1967. Inédite (?). Texte d'après l'une des photographies de Ševčenko, Byzantine Photograph Collection, Dumbarton Oaks, n° 67.402.

Τὸ πέλαγος τοῦδε τοῦ βίου καλῶς
διαπλεύσας ὁ ἐν μακαρίᾳ τῇ μνή-
μῃ Ἰγνάτιος μητροπολίτης Ἡρακλ-
4. είας καὶ ἡγούμενος τῆς ἐνταῦθα
γεγονὸς ἁγιοτάτης μονῆς ὁ ἐνθά-
δε κατακείμενος, ἐκυμήθη κατ-
αντήσας εἰς τὸν ἀκύμαντον λη-
8. μένα ἐλέῳ Θεοῦ τῇ ιγ΄ τοῦ Ἰουνίου
μ(ηνὸς) ἰνδ(ικτιῶνος) β΄ τοῦ κόσμου δὲ ϛτξβ ἄγον-
10. τος ἔτος

Ligature: ϐ (l. 8), indifféremment avec ου (l. 1, 4, 8, 9).
Lettres superposées: ι$^{\delta}$ν (l. 9).
Tildes sur les lettres de la date : $\overline{\text{ϛ}}$ $\overline{\text{τ}}$ $\overline{\text{ξ}}$ $\overline{\text{β}}$΄ (l. 9).
L. 5. Leg. γεγονώς, ἁγιωτάτης.
L. 6. Leg. ἐκοιμήθη. On noterait l'influence probable de ἀκύμαντον (l. 7) sur l'orthographe fausse de ἐκυμήθη.
L. 7/8. Leg. λιμένα.

Ayant traversé bien l'océan de cette vie Ignace, d'heureuse mémoire, métropolite d'Héraclée et devenu higoumène du très saint monastère [sis] ici, celui qui gît ici a dormi et est arrivé dans le port sans vagues par la grâce de Dieu, le 13 du mois de juin, indiction 2, et le monde traversant l'an 6362 (= 854).

L. 3/4: Ἰγνάτιος μητροπολίτης Ἡρακλείας. Cette épitaphe enrichit la liste épiscopale d'Héraclée d'un autre métropolite qui n'y figure pas. Il doit être placé pendant le premier patriarcat de son homonyme Ignace (847-858), probablement entre les métropolites Nicéphore et Jean (voir Asdracha, La Thrace orientale, p. 268; D. Stiernon, in DHGE 23, 1990, col. 1328, s.v. Héraclée).

L. 4/5: καὶ ἡγούμενος τῆς ἐνταῦθα γεγονὼς ἁγιωτάτης μονῆς. Ce monastère dont Ignace fut higoumène avant son mandat de métropolite se trouvait certainement à Héraclée même, comme l'adverbe ἐνταῦθα l'indique.

L. 5/6: ἐνθάδε. Remarquons la présence de cet adverbe, partie indispensable de la formule funéraire ἐνθάδε κεῖται, κατάκειται, e.a., après l'adverbe synonyme ἐνταῦθα de la ligne 4.

L. 8/10: La date. 13 juin 854, indiction 2. Ces données sont suffisantes pour nous livrer aussi le jour de la semaine, qui est, en l'occurrence, un mercredi.

Il est intéressant de relever quelques analogies entre cette inscription et celle de Sisinès (voir supra, n° 64). D'abord, le fait que les deux sont des épitaphes et qu'elles ont été trouvées sur les mêmes lieux suggère apparemment l'existence d'un cimetière important à l'endroit connu sous le nom actuel de Kamara Dere, près d'Héraclée. La formule de la date, comportant l'expression by-

zantine ἀπὸ κτίσεως κόσμου, ou τοῦ κόσμου ἄγοντος une telle année, est la même sur les deux épitaphes qui donnent aussi le quantième du mois, ce qui du coup nous permet de connaître aussi le jour de la semaine. Quelques détails sont différents mais équivalents, tels les participes γενάμενος sur l'inscription de Sisinès, et γεγονὼς sur celle d'Ignace, ou les verbes τελευτᾶ et ἐκοιμήθη qui se valent respectivement.

La deuxième épitaphe pourtant, par ses expressions poétiques et moralisantes du début et de la fin, se distingue de celle de Sisinès, d'allure plus austère et neutre.

Enfin, ces deux personnages, représentant dans la même région les deux piliers de l'empire, l'administration civile le premier, l'administration ecclésiastique le second, se sont liés à des monastères existant dans Héraclée et ses environs.

Si le nom de celui que dirigea Ignace ne nous a pas été livré, nous connaissons au moins celui de Sisinès sous le vocable Hagia Théotokos.

69. Panion. Invocation sur un vase (6370 = 861/862)

Vase de marbre circulaire, qui se trouvait dans le sanctuaire de l'église dédiée à l'Entrée au Temple de la Vierge, au moment de la visite de Papadopoulos-Kerameus à Panion, en 1885. L'inscription était gravée sur le rebord, en une seule ligne. Diamètre du vase: «38».

Papadopoulos-Kerameus, Ἀρχαιότητες, p. 95, nº 30, pl. III, nº 9 (estampage): (Dumont - Homolle, Mélanges, p. 415, nº 86 z1). Texte d'après l'estampage de Papadopoulos- Kerameus.

1. + Κ(ύρι)ε βο[ήθει τ]ὸν δοῦ<οου>λον σ<β>(ο)υ Ἰ̈ωάννη το<υ> κ(τ)ήτορη
ἰ(νδικτιῶνος) ι΄ ἔτ(ους) ϛ $\frac{\text{Χ(ριστὸς)}}{\text{(νι)Κ(ᾱ)}}$ το΄ +

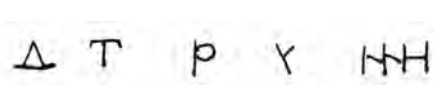

Tilde au dessus d'une partie de la date.
Abréviation du *nomen sacrum*: Κ−ε.
Ligatures: νν̈η, ιι.
Leg. Ἰωάννῃ τῷ κτήτορι.

A remarquer l'insertion des sigles monogrammatiques X, K, superposées, entre le ς et les autres lettres indiquant l'année de la création.

– τ]ὸν δοῦλον σου Ἰοάνη (Papadopoulos-Kerameus).

– ΤΟΥ ΚΗΤΟΡΗΤΗfω $\frac{\text{X}}{\text{K}}$ το (Homolle).

– μ(ηνὶ)η΄ ? ϛτο ? (Papadopoulos-Kerameus).

Seigneur, aide ton serviteur Jean, le possesseur, indiction 10, en l'an 6370 (= 861/862).

– Κύριε βοήθει τὸν δοῦλον σου. Pour d'autres exemples de la formule Κύριε βοήθει + accusatif, recontrée plus souvent à partir du XIe siècle, voir Asdracha - Bakirtzis, Inscriptions de Thrace, n° 13. Cf. aussi Orlandos - Vranoussis, Χαράγματα Παρθενῶνος, n°s 14, 16-18, 172 et *passim*; Feissel, Ténos, n°s 46-47; peut-être, n° 49.

– Ἰωάννῃ τῷ κτήτορι. L'orthographe Ἰοάννη est à rapprocher, entre autres, d'une inscription du Musée archéologique de Constantinople, de provenance inconnue (VIIe-IXe s.), voir Mango - Ševčenko, Byzantine Inscriptions, p. 19, n° 23. Quant au passage de l'accusatif au datif, il ne présente pas de problème, le glissement de l'un à l'autre étant une chose courante à l'intérieur de cette formule. Cf. Orlandos - Vranoussis, *ibid.*, n°s 33, 38, 86 b, 88, 133, 144 et *passim*; Feissel, *ibid.*, n°s 2, 47.

– La date. L'indiction correspondante à l'année 861/862 est bien l'indiction 10.

70. Panion. Epitaphe d'un hiéromoine, mort le 3 août 6390 (= 882).

Dalle de pierre en deux morceaux, encastrée presqu'au milieu du pavement de l'église de Saint-Théodore-Tèrôn, vue par Papadopoulos-Kerameus en 1885. «173.75».

Papadopoulos-Kerameus, Ἀρχαιότητες, p. 94, n° 28, pl. IV, n° 1 (l'éditeur dit qu'il en avait fait deux estampages: il publia pourtant un seul, en donnant une transcription telle quelle du texte et une lecture corrigée en texte continu); (*idem*, Τρεῖς ἐπιγραφαί βυζαντιναί, VV 1 (1894), pp. 140-141); (Dumont - Homolle, Mélanges, pp. 415-416, n° 86 z3). Texte d'après l'estampage de Papadopoulos-Kerameus.

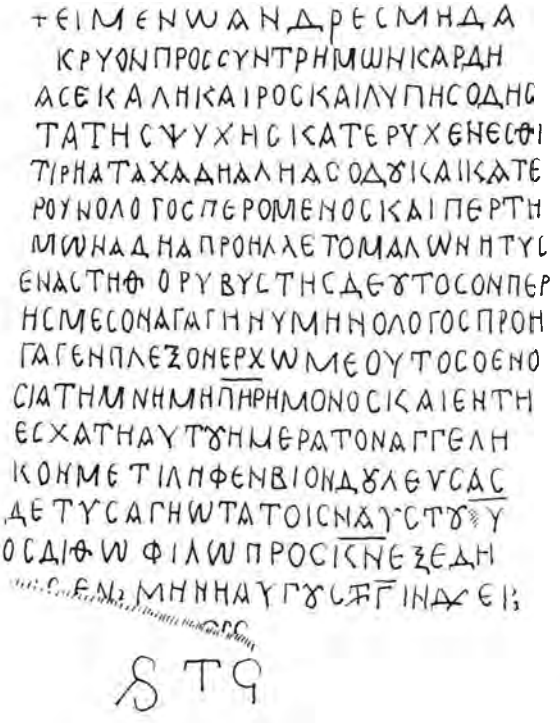

+ Ει μεν ω ανδρες μη δα-
κρυον προς συντρημων καρδη-
ας εκαλη καιρος και λυπης οδης
τα της ψυχης κατερυχεν εσθι-
τιρηα ταχα δηα ληας οδου και κατε
ρουν ο λογος περομενος καιπερ τη
μωναδηα προηλλετο μαλων η τυς
εν αστη θορυβυς· της δε ουτος ονπερ
ης μεσον αγαγην υμην ο λογος προη-
γαγεν πλεξον ερχωμε· ουτος ο εν ο-
σια τη μνημη π(ατ)ηρ ημον ος και εν τη
εσχατη αυτου ημερα τον αγγελη-
κον μετιληφεν βιον δουλευσας
δε τυς αγηωτατοις ναυς του Θ(εο)υ
ος δι Θ(ε)ω φιλω προς Κ(υριο)ν εξεδη-
[μ]ησεν, μηνη Αυγουστ(ω) γ΄ ινδ(ικτιῶνος) ει,
[ετ]ους
ϛτϟ

Multitude des fautes d'orthographe du lapicide, qui semble avoir été guidé uniquement par le sens oral des lettres, mélangeant les ι-η-ει, les ο, ω, etc., rédoublant les consonnes ou supprimant les consonnes doubles incorrectement. La syntaxe aussi laisse à désirer. Nous donnons donc la transcription corrigée, avec l'accentuation, en respectant les lignes du texte.

+ Εἰ μέν, ὦ ἄνδρες, μὴ δα-
κρύων πρὸς συντριμμὸν καρδί-
ας ἐκάλει καιρὸς καὶ λύπης ὠδὶς
τὰ τῆς ψυχῆς κατέτρυχεν αἰσθη-
τήρια, τάχα διὰ λείας ὁδοῦ καὶ κατ<ε>ὰ
ῥοῦν ὁ λόγος φερόμενος καίπερ τὴν
μον<α>φδίαν προείλετο μᾶλλον ἢ τοὺς
ἐν ἄστει θορύβους· τίς δὲ οὗτος ὅνπερ
εἰς μέσον ἀγαγεῖν ἡμῖν ὁ λόγος προή-
γαγεν, <π>λέξων ἔρχομαι· οὗτος ὁ ἐν ὁ-
σίᾳ τῇ μνήμῃ π(ατ)ὴρ ἡμῶν, ὃς καὶ ἐν τῇ
ἐσχάτῃ αὐτοῦ ἡμέρᾳ τὸν ἀγγελι-
κὸν μετείληφεν βίον· δουλεύσας
δὲ τοῖς ἁγιωτάτοις ναοῖς τοῦ Θ(εο)ῦ,
ὡς δὴ Θ(ε)ῷ φίλῳ πρὸς Κ(ύριο)ν ἐξεδή-
[μ]ησεν, μηνὶ Αὐγούστ(ῳ) γ´ ἰνδ(ικτιῶνος) ει´,
[ἔτ]ους
ϛτϟ´

Tilde sur les *nomina sacra*: $\overline{\Theta\upsilon}$ (l. 14), $\overline{K\nu}$ (l. 15): sur $\overline{\pi\eta\rho}$ (= πατήρ, l. 11), omis pour Θ(ε)ῷ (l. 15).

Abréviations: ΣΤ = στῳ; ΙΝΔ = ἰνδ(ικτιῶνος) (l. 16).

Ligature: ϑ = ου (l. 5, 8, 12-14, 16-17); mais aussi ου (l. 10).

L. 6/7. Leg. τὴν μονῳδίαν; 1.10. Leg. λέξων. Notons les *apices* des lettres Γ, Δ, Θ, Τ, très répandus aux IXe siècle. En outre, dans l'indiction (ει´), la monade précède la décade, phénomène courant à cette époque.

L. 5. καταὶ (Papadopoulos-Kerameus). Je ne crois pas que ce lapicide avait en tête cette forme rare et poétique, équivalente de κατά; il aurait simplement gravé par erreur κατὲ au lieu de κατά, ce que dit aussi Papadopoulos-Kerameus dans VV 1 (1894), p. 141. D'ailleurs, le texte écrit, copié par le lapicide dans la première partie de l'inscription, donne aussi κατὰ (voir plus bas).

Si, ô gens, le temps des larmes n'appelait pas à la contrition du cœur et si les affres de la tristesse ne consumaient pas les organes de la sensation, alors, le verbe serait amené par une voie aplanie et suivant le cours, bien qu'il ait choisi la lamentation plutôt que les bruits de la ville; qui est-ce alors celui que le verbe a poussé à nous amener au milieu, je vais le dire: celui-là est notre père, de bienheureuse mémoire, qui aussi, à son dernier jour, a substitué à sa vie la vie des anges; et, après avoir servi les très saintes églises de Dieu, est parti vers le Seigneur en ami de Dieu, le 3 du mois d'août, indiction 15, en l'an 6390 (= 882).

L. 1/7: Εἰ μέν, ὦ ἄνδρες... τὴν μονῳδίαν προείλετο. Le préambule de l'épitaphe constitue, à peu de mots près, la première partie du préambule de la Vie de Nicéphore, patriarche de Constantinople (806-815), écrit par Ignace, diacon et skévophylax de la Grande Eglise de Sainte-Sophie,

plus tard (au début du IXe s.) métropolite de Nicée (PG, 100, col. 41-45; éd. De Boor, pp. 139-217, notamment p. 139, 7-15). Ignace avait composé aussi une Vie du patriarche Tarasios (784-806) et une autre de Grégoire le Décapolite, ainsi que plusieurs ouvrages poétiques, littéraires, etc. (voir Krumbacher, Literatur, pp. 716-720, n° 297; Beck, Kirche und theologische Literatur, I, pp. 511-512). Sur la charge de skévophylax, voir Darrouzès, 'Οφφίκια, pp. 314-318.

Néanmoins, le lapicide a respecté le texte écrit jusqu'à φερόμενος (l. 6), omettant ensuite quatre lignes environ et intercalant la phrase τὴν μονῳδίαν προείλετο d'Ignace dans sa phrase à lui (l. 7/8). Pour être plus claire, je cite le texte d'Ignace qui correspond *grosso modo* au préambule de l'épitaphe: Εἰ μέν, ὦ ἄνδρες, μὴ δακρύων πρὸς συντριμμὸν καρδίας ἐκάλει καιρός, καὶ λύπης ὠδὶς τὰ τῆς ψυχῆς κατέτρυχεν αἰσθητήρια, τάχα διὰ λείας ὁδοῦ καὶ κατὰ ῥοῦν ὁ λόγος φερόμενος, τὸ ἑαυτοῦ καὶ εἰ κατόπιν τοῦ προκειμένου, ὅση δύναμις ἀπεπλήρωσε πρόθυμον. Νυνὶ δὲ ὑπὸ τοιούτοις ἀπαραίτητα τυραννούμενος πάθεσιν, ... τὴν μονῳδίαν προείλετο καὶ πρὸς τὴν τῶν ἐπαίνων ἀπαγορεύσας ἐπίδοσιν ὅλος τῆς κατηφείας ἐγένετο.

L. 7: τὴν μονῳδίαν προείλετο. Le mot μωναδήα (μοναδία) de l'inscription, qui pourrait à la rigueur indiquer la vie monastique, μοναδικὸν βίον, en suggérant un jeu de mots (μονῳδία/μοναδία) – ce dont raffolaient les Byzantins, cf. ὠδὶς/ὁδοῦ, l. 3, 5 –, ne serait pas transmis par la tradition littéraire. En plus, il est incompatible avec le sujet de προείλετο, qui est ὁ λόγος, et, de toute façon, le texte même d'Ignace donne μονῳδίαν.

L. 8/10: ὅνπερ εἰς μέσον ἀγαγεῖν ἡμῖν ὁ λόγος προήγαγεν. Nous pourrions corriger ἡμῖν en ἡμῶν, en le considérant comme un pronom personnel attaché au μέσον, *au milieu de nous*; mais, ἡμῖν peut aussi bien être un complément indirect de l'aoriste second ἀγαγεῖν; dans les deux cas, le sens reste à peu près le même.

L. 10: λέξων ἔρχομαι. Le participe πλέξων de l'inscription est dû sans doute à une confusion avec l'expression πλέκω λόγους, ὕμνον, ᾠδάς, etc., qui ne peut pas pourtant se défendre à cet endroit du texte.

L. 10/14: οὗτος ὁ... πατὴρ ἡμῶν... δουλεύσας ἐν ... ναοῖς τοῦ Θεοῦ. Il s'agit évidemment d'un hiéromoine qui avait officié dans plusieurs églises, peut-être à Panion même (voir supra, p. 248). L'absence de son nom d'une épitaphe si sophistiquée est pour le moins étrange. De toute façon, cet ecclésiastique semble avoir été très vénéré de ses ouailles, et probablement avait-il appartenu à un rang élevé de la prêtrise.

L. 15/16: ὡς δὴ Θεῷ φίλῳ... ἐξεδήμησεν. L'expression Θεῷ φίλῳ renvoie à φιλόθεος, ce qui doit être traduit par *aimant le Dieu*: cf. φιλόχριστος (nos 67, 83, 84 du présent recueil).

L. 16/18: la date. L'indiction 15 correspond effectivement à l'année 6390 (= 882). Par ailleurs, les données de la datation sont suffisantes pour que nous trouvions le jour de la semaine qui est, en l'occurrence, un vendredi.

71. Héraclée. Incitation à l'adoration des reliques de Sainte Glycérie (*ca.* fin IXe s.) (Pl. 105 b)

Reliquaire de marbre blanc, fait peut-être d'un ancien sarcophage (Mordtmann) ou d'un ancien pilastre (Kalinka), coupé dans la partie supérieure en guise d'arc formant une niche, à l'intérieur de laquelle on conservait jadis le chef présumé de la sainte Glycérie. Vu par Covel pendant son voyage de retour d'Andrinople à Constantinople, en automne 1675, il se trouvait dans l'église métropolitaine d'Héraclée, dédiée alors aux Saints-Apôtres Pierre et Paul. Le voyageur anglais a donné une description minutieuse du reliquaire qu'il appelle «dalle funéraire» (tombstone) de la sainte et qui, d'après la tradition locale, provenait du monastère de Sainte-Glycérie, tombé en ruines et écroulé en grande partie dans la mer. Covel n'a pas pu faire le fac-similé de l'inscription en entier, tout en précisant qu'elle était métrique et que la terminaison de chaque vers était écrite au dessous de la première partie avec des lettres beaucoup plus petites.

Vers la fin du XIXe siècle, le reliquaire se trouvait dans l'église de Saint-Georges d'Héraclée, construite autour de 1725-1729, où avaient été préservées certaines pièces de l'ancienne métropole.

Covel, Voyages, éd. Grélois, app. épigr., n° 19 (transcription avec une esquisse des quatre premières lignes); Mordtmann, Epigraphik, pp. 226-227 (fac-similé); (Dumont - Hommole, Mélanges, p. 396, n° 74 z6); (Th. Büttner-Wobst, Die Verehrung der heiligen Glykeria, BZ 6 (1897), p. 97); J. Strzygowski, in JÖAI 1 (1898), col. 26-27, fig. 11 (photographie et fac-similé); (Delehaye, Saints de Thrace, p. 250; Kourilas, Μάρτυρες Ἡρακλείας, p. 72). Texte d'après Covel, Mordtmann et Strzygowski.

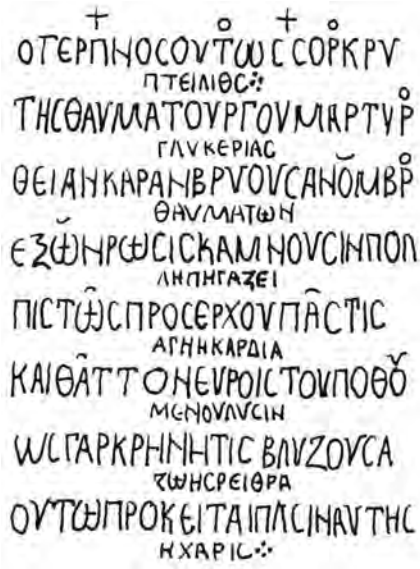

\+ +
Ὁ τερπνὸς οὗτ(ος) ὡς σορ(ὸς) κρύπτει λίθ(ο)ς
τῆς θαυματουργοῦ μάρτυρ(ος) Γλυκερίας
θείαν κάραν βρύουσαν ὄμβρ(ον) θαυμάτων
ἐξ ὧν ῥῶσις κάμνουσιν πολλὴ πηγάζει.
Πιστῶς προσέρχου πᾶς τις ἁγνῇ καρδίᾳ
καὶ θᾶττον εὕροις τοῦ ποθουμένου λύσιν·
ὡς γὰρ κρήνη τις βλύζουσα ζωῆς ῥεῖθρα
οὕτως πρόκειται πᾶσιν αὐτῆς ἡ χάρις.

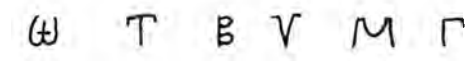

Signe d'abréviation: o (l. 1-3).

Ligatures: ϑ = ου (l. 6), mais aussi ου partout ailleurs.

L. 3. ὄμβρο[υ] (Strzygowski). Nous avons préféré ici la syntaxe de βρύω + acc., par analogie avec βλύζω + acc. (l. 7). Notons la différence dans le signalement paléographique de l'abréviation chez les éditeurs mentionnés.

Cette pierre ravissante cache, telle une tombe,/ le chef divin de Glycérie, martyre thaumaturge,/ qui (le chef) regorge d'une averse des miracles,/ d'où prend sa source beaucoup de force pour ceux qui souffrent./ Approche tout un chacun, avec foi et cœur pur/ et tu trouveras plus vite la solution de ce que tu désires;/ car, telle une fontaine qui fait jaillir les courants de la vie,/ ainsi se trouve devant tous sa grâce.

Inscription métrique en huit dodécasyllabes disposés en seize lignes comme les a décrites Covel (voir ci-dessus); orthographe correcte.

L. 1: σορός. Cet emprunt au vocabulaire des épitaphes chrétiennes est conforme au ton général archaïsant du texte. Pour des synonymes de σορὸς tels que κοιμητήριον, μημόριον, μνῆμα, etc., voir Bees, Peloponnes, p. 38, n° 17.

L. 2: τῆς θαυματουργοῦ μάρτυρος Γλυκερίας. Originaire de Trajanoupolis, Glycérie subit le martyre dans cette ville d'abord et ensuite à Héraclée, le 13 mai de la première année de l'empereur Antonin (138, s'il s'agit d'Antoninus Pius, 161 s'il faut y voir Marc Aurèle Antonin), lors du

gouvernement de Savinus, peut-être le Pontius Savinus, légat de Thrace sous Marc Aurèle (cf. Th. Büttner-Wobst, in BZ 6 (1897), p. 96). Voir AASS, Mai III, pp. 10*-13*; Ménologe de Basile: PG, 117, col. 452-453; cf. Bartholomée Koutloumousianos, Ὡρολόγιον τό Μέγα, éd. J. et Sp. Veloudôn, Venise 1871, p. 269.

Une église dédiée à Sainte-Glycérie, devenue patronne d'Héraclée à côté de saint Georges, fut construite plus tard dans la ville pour accueillir le corps saint, enterré auparavant près de là et d'où jaillissaient les θεῖα μῦρα. Cf. un autre saint myroblyte, saint Nicolas d'Andrinople, voir infra, n° 82.

Outre l'inscription examinée, des sources narratives mentionnent le culte de la sainte, attesté dès le IVe siècle et ensuite (Théophylacte Simocattès, éd. De Boor, pp. 60-62, 221, 3-4; Jean d'Antioche, FHG, V/1, p. 38; cf. D. Stiernon, in DHGE 23, 1990, col. 1310-1312), tandis qu'un îlot au sud du cap Akritas (nom actuel, Tuzlaburnu, sur la côte de Bithynie), appelé Sainte-Glycérie dans un chrysobulle de Manuel Ier Comnène, de 1158 (Z. von Lingenthal, Jus Graeco-Romanum, III, p. 450; Dölger, Regesten, n°s 1347[1418]) semble aussi, du fait de son nom, avoir été gagné à ce culte (cf. Vie de saint Nicétas, AASS, Avril 1, XXXI, § 43: exil du saint, partisan des icônes, sur ordre de Léon V, dans l'île de Sainte-Glycérie, vers 815-820).

C'est dans cet îlot d'ailleurs qu'une église et un monastère, connus tous les deux dès le début du IXe siècle, furent dédiés à la sainte; l'historien Jean Zônaras se fit moine dans ce monastère et y composa son Ἐπιτομή Ἱστοριῶν, vers le milieu du XIIe siècle (Zônaras, I, p. 8, 12-15; II, p. 297, 16-22: allusions. Cf. M.J. Gedeôn, Ἑορτολόγιον Κωνσταντινουπολίτου προσκυνητοῦ, Constantinople 1904, fasc. 1, p. 88, n° 13; Janin, Eglises et monastères, pp. 56-57; *idem*, Constantinople, p. 498). Il y avait donc deux monastères sous le vocable de sainte Glycérie, l'un sis à Héraclée et l'autre dans l'îlot homonyme.

L. 3: θείαν κάραν. Il apparaît d'après cette mention que le reliquaire devait renfermer le chef thaumaturge de la sainte et il est probable qu'il était déposé dans l'église homonyme, dont provenait peut-être l'ancien sarcophage. Selon Büttner-Wobst (*ibid.*, p. 98), la possession du chef de Glycérie par son église d'Héraclée serait une allégation des ecclésiastiques pour se prévaloir de la détention de la force thaumaturge des reliques; et cela, parce qu'à l'époque de Léon III (717-741) ou de Constantin V (741-775), ces mêmes reliques se trouvaient à Lemnos, où elles avaient été transportées au VIIe ou au VIIIe siècle, pour des raisons de guerre. Par conséquent, Lemnos avait été aussi un lieu du culte de sainte Glycérie.

En ce qui concerne ce transfert cependant, nous croyons qu'il est plus plausible de le mettre au compte de la suppression du culte des saints pendant la querelle iconoclaste des VIIIe-IXe siècles et du ralliement des îles de la mer Egée à la réaction iconodule. De même, il est possible qu'après le rétablissement du culte des images en 787, ou plutôt après sa restauration définitive en 843, les restes de sainte Glycérie aient été restitués à son église cultuelle d'Héraclée. Cette hypothèse est corroborée par le cas analogue des reliques de sainte Euphémie qui, transférées dans cette même île de Lemnos pendant la période iconoclaste, furent ramenées à Constantinople après la victoire de l'Orthodoxie (AASS, Septembre V, pp. 276-277; Georges Amartôlos, éd. De Boor, II, pp. 766, 20-767, 4: cet auteur situe le lieu de transfert à Lesbos. Cf. Gedeôn, Πίνακες, p. 264; voir en général, Kourilas, Μάρτυρες Ἡρακλείας, pp. 67-86: la Vie de sainte Glycérie et traduction en grec de diverses études la concernant).

La date. D'après ce qui précède, l'inscription daterait de la fin du IXe siècle. La seconde translation des reliques de sainte Glycérie à Héraclée aurait fourni l'occasion pour la fabrication du reliquaire et pour la composition de l'inscription.

Sur l'église métropolitaine d'Héraclée (Παλαιά Μητρόπολις), voir E. Kalinka, Die Cathedrale von Herakleia, JÖAI 1 (1898), col. 3-14 et 27-28; Strzygowski, *ibid.*, col. 15-28 (l'auteur pense

que la métropole était identique avec l'église de Sainte-Glycérie en Héraclée); cf. D. Stiernon, in DHGE 23, 1990, col. 1312.

Pour le miracle de μυροβλησία, notamment en ce qui concerne saint Démètre de Thessalonique, voir l'ouvrage récent d'A. Mentzos, Τό προσκύνημα τοῦ ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης στά βυζαντινά χρόνια, Athènes 1994, pp. 151-156.

72. Panion. Restauration sous l'évêque Théodore (IXe s. ?)

Cippe carré de provenance de Panion, que Papadopoulos-Kerameus vit en 1885 dans le Musée archéologique de Rhaidestos. Celui-ci avait été une fondation importante du Syllogue thrace de Rhaidestos, créée dans la décennie de 1870 et rassemblant de nombreuses antiquités trouvées en Thrace orientale, dont la plupart furent évacuées à Thessalonique en 1922-1923 et sont conservées dans le Musée archéologique de cette ville (voir Mamôni, Ραιδεστός, pp. 297-302; Asdracha, Inscriptions I, p. 219). Dimensions de la pierre: «71.20.27».

Papadopoulos-Kerameus, Ἀρχαιότητες, p. 83, nº 13 (estampage); (Dumont - Homolle, Mélanges, p. 86 a). Texte d'après l'estampage de Papadopoulos-Kerameus.

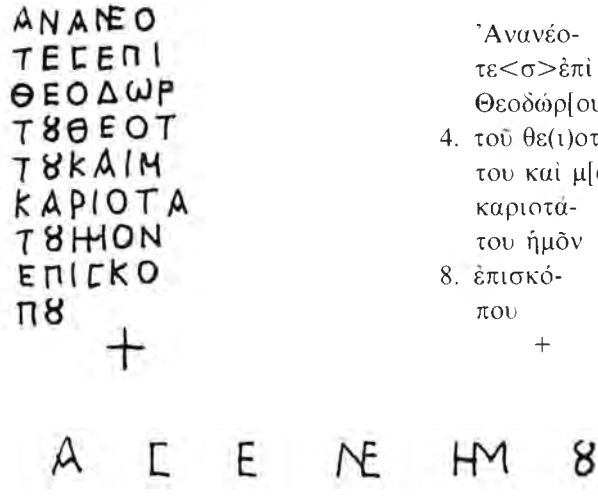

Ἀνανέο-
τε<σ>ἐπὶ
Θεοδώρ[ου]
4. τοῦ θε(ι)οτ[ά]-
του καὶ μ[α]-
καριστά-
του ἡμῶν
8. ἐπισκό-
που
+

Lettres carrées, archaïsantes, plus près de l'époque antérieure que d'habitude.
Ligatures: νε (l. 1); ϑ = ου (l. 4, 5, 7, 9); ημ (l. 7).
Leg. l. 1/2. ἀνανέωται; l. 5/7. μακαριωτάτου; l. 7. ἡμῶν.

L. 4/5. τοῦ θεο[φιλεστά]του (Homolle).

A été restauré sous Théodore, notre très divin et bienheureux évêque.

L. 1/2: ἀνανέωται. On ne sait pas évidemment quel est le sujet de ce verbe et donc l'objet de la restauration entreprise sous l'évêque Théodore. Il s'agissait probablement d'une église, d'un couvent ou d'un autre bâtiment. Le cippe serait dans ce cas-là un élément de construction.

L. 3/9: τοῦ Θεοδώρου... ἐπισκόπου. Dans les listes épiscopales de Panion, Théodore ne figure que d'après cette inscription que Papadopoulos-Kerameus a située aux IXe-Xe siècles (voir Stamoulis, Κατάλογοι, p. 155; Asdracha, La Thrace orientale, p. 293). Pourtant, d'après la forme des lettres et le fait qu'elle est gravée sur un cippe – si fragiles que puissent être ces données –, il me semble qu'elle ne dépasse pas le IXe siècle, à supposer qu'elle ne soit encore plus ancienne.

Sur l'Eglise de Panion, premier évêché d'Héraclée dans les premières notices, voir Asdracha, *ibid.*, pp. 248-249.

ANDRINOPLE

Sur la ville d'Andrinople, voir Asdracha, Les Rhodopes, pp. 137-148, 190-193. Sur les murailles d'Andrinople, voir G. Lambousiadis, Περί τῶν τειχῶν τῆς Ἀδριανουπόλεως, Orestias [Andrinople] 1923; cf. Asdracha, Inscriptions I, n° 15. Sur la métropole et ses suffragants pendant l'époque concernée, ainsi que la liste métropolitaine d'Andrinople, voir Asdracha, La Thrace orientale, pp. 258-259, 247-277; D. Stiernon, in DHGE 22, 1988, s.v. Hadrianopolis.

73. Borne territoriale (IXe s. ?) (P l. 106 a-e)

Colonne de marbre brisée dans sa partie supérieure. De provenance inconnue, elle se trouvait à une certaine époque au musée d'Andrinople, n° d'inv. 1793. L'inscription est gravée en une seule ligne parcourant la colonne en haut, probablement au dessous de la cassure. Dimensions de la pierre: hauteur: «130»; diamètre: «42» (l'auteur a inversé les chiffres par erreur); hauteur des lettres: «7» (d'après Taslıklıoğlu). Photographies d'I. Ševčenko, Byzantine Photograph Collection, Dumbarton Oaks, n°s 61.117, 61.125, 61.119, 61.120, 61.121 (chacune exposant une partie de l'inscription).

Eyice, Edirne, p. 76 (fac-similé et photographie; l'auteur donne comme n° d'inv. 1993, différent de celui de Taslıklıoğlu, Taslıklıoğlu, Trakya, II, pp. 31-34, fig. 19-20 (photographies). Texte d'après les photographies de Ševčenko et la lecture de C. Mango.

l. ωρως σ[τ]αθὲν ἐπὶ Πετρωνᾶ κουράτορος

Ligature: ϒ = ου.

– ωρως, leg. ὅρος. Notons le participe σταθέν, neutre de σταθεὶς qui devait accompagner le masculin ὅρος.

– ὡρωσ[κοπ]άθεν (Taslıklıoğlu).

Borne placée sous le curateur Petrônas.

– ὅρος σταθέν. Le lieu de provenance de cette borne restant inconnu et l'inscription ne nous donnant aucun toponyme, nous ne pouvons que nous appuyer sur la mention d'un curateur pour définir approximativement l'usage de la pierre. De toute façon, il ne s'agit pas d'une borne délimitant une ville, comme nous en avons en Thrace même (voir supra n°s 54-63). Il ne semble pas qu'il s'agisse non plus d'une borne qui séparerait des propriétés foncières appartenant à des communautés villageoises ou à des particuliers, bien que cette dernière hypothèse ne soit pas à exclure. Cependant, sur deux bornes connues de la banlieue européenne de Constantinople et de la Thrace orientale (voir infra, n° 101), figurent les noms des domaines et des propriétaires fonciers, qui, tous les deux manquent sur notre borne dont l'inscription paraît malgré tout complète.

– ἐπὶ Πετρωνᾶ κουράτορος. S'il n'est pas un curateur ayant en charge des propriétés foncières privées (cf. Skylitzès, éd. Thurn, p. 367, 67: ... καὶ τέσσαρας ἀρχόντων γειτόνων κουράτωρας ἀποκτείναντα...), ce Petrônas, que nous ne connaissons pas par ailleurs, pourrait bien être l'un des curateurs des biens de la couronne situés en Thrace. Cette hypothèse est corroborée par l'existence de la curatorie de Tzouroulos et de son curateur impérial, Sisinès, en 813 (voir supra n° 64). Etant donné que nous ne connaissons pas non plus le lieu de provenance de la borne, on pourrait même supposer qu'elle est de Tzouroulos ou de ses environs. Dans ce cas, Petrônas aurait été un autre (βασιλικὸς) κουράτωρ de la même curatorie ou, au moins, l'un de ses curateurs.

Par conséquent, je ne retiendrai pas l'hypothèse de Taslıgıoğlu, selon laquelle il s'agirait de Petrônas, frère cadet de l'impératrice Théodora et du césar Bardas et, comme eux, fervent partisan de la restauration des icônes, connu aussi pour ses activités militaires qui se situent en Asie Mineure en sa qualité du stratège des Thracésiens (856, 863, voir Guilland, Recherches, I, pp. 437, 568; *idem*, Titres et fonctions, n° X, pp. 597-598), mais qui ne fut point un curateur.

74. Sèlyvria. Invocation de Sergios, spatharocandidat impérial (IXe-XIe s.)

Encastrée dans la corniche d'un portillon des murs de Sèlyvria, copiée par Covel en mai 1675 (cf. Magdalino, Byzantine Churches, p. 316), l'inscription est mentionnée comme perdue par Mordtmann, en 1884 (Epigraphik, p. 211). Elle était gravée de part et d'autre d'une croix.

Covel, Voyages, éd. Grélois, app. épigr., n° 2 (fac-similé); Covel, trad. en grec: Germanos, Σηλυβρία, p. 130; Cheiladakis, Ἀπό Κωνσταντινουπόλεως εἰς Ἀδριανούπολιν, p. 92. CIG, IV, n° 8902 (fac-similé); Le Bas, Inscriptions, p. 341, n° 1472 b (fac-similé); (Dumont - Homolle, Mélanges, p. 370, n° 62 b26). Texte d'après le fac-similé de Covel.

+ K(ύρι)ε βοίθη τὸ σῷ δούλῳ
2. Σεργίῳ βασιλι(κῷ) σπαθαρω(κ)ανν[διδάτῳ]

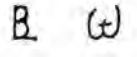

Ligature: νν (l. 2).
L. 1. Leg. βοήθει τῷ; l. 2. Leg. σπαθαροκανδιδάτῳ.

L. 2. Σεργίῳ βασιλεῖ σπαθαρ ou σπαθατω (Covel); βασιλι(κῷ) σπαθα[ρ]ίῳ (CIG, Homolle); βασιλι σπαθαιω... (Le Bas); σπαθάριος (Mordtmann, simple mention sans édition propre).

Seigneur, aide ton serviteur Sergios, spatharocandidat impérial.

Eu égard à la reconstruction de Sèlyvria par les empereurs Michel III et Théodora (voir supra, n° 65), on est tenté de chercher ce Serge parmi les personnages connus à cette époque. On ne peut pourtant penser ni au spathaire Sergios (le Confesseur), père de Photios (Théophane Contin., p. 668, 16), ni à Sergios Nikètiatès, peut-être l'oncle de Photios du côté de sa mère (sur ce personnage énigmatique, l'un des chefs de file de la restauration des images, voir Grégoire, Etudes, pp. 515-531; Dvornik, The Patriarch Photius, pp. 69-71; Mango, The Liquidation of Iconoclasm, pp. 134-138). Ces hypothèses de travail auraient l'avantage de situer notre inscription au IXe siècle, mais évidemment elles sont peu défendables.

Nous avons par contre quelques sceaux, appartenant peut-être à la même personne (pour certains d'entre eux, sûrement), qui mentionnent un Sergios, spatharocandidat impérial et commerciaire de Cherson et qui sont datés des IXe-Xe siècles (Laurent, Orghidan, pp. 138-139, n°s 256 et 258; Zacos - Veglery, Lead Seals, II, n°s 286, 886; Nesbitt - Oikonomides, Byzantine Seals, I, n°s 82.5-8). Mais en l'absence d'autres indications et surtout en l'absence de la fonction effective qu'aurait exercée le Sergios de l'inscription à Sèlyvria, je ne pourrais pas avancer l'hypothèse d'une quelconque identification. On peut dire autant d'un autre sceau qui porte le nom de Sergios, spatharocandidat impérial et drongaire de la mer Egée (IXe s.: Zacos - Veglery, *ibid.*, I/2, n° 2360).

Il faut cependant remarquer que cette impossibilité est due exclusivement au manque des données suffisantes et n'a rien à voir avec les lieux d'affectation mentionnés sur les sceaux, notamment le lointain Cherson. Car ce fait ne constitue pas un empêchement en soi, puisque la grande mobi-

lité des fonctionnaires byzantins et leurs fréquents déplacements d'un bout à l'autre de l'empire sont bient connus et ne sont plus à prouver (voir Asdracha, Ἐπιλεκτική ἐπικοινωνία, pp. 389-396).

Quoi qu'il en soit, ce Sergios aurait construit ou plutôt restauré une partie de la citadelle de Sèlyvria.

En ce qui concerne le spatharocandidat impérial, il est attesté comme dignité, provenant du cumul du spathaire et du candidat, surtout à la première moitié du IXe siècle et continue de se manifester jusqu'à la fin du XIe siècle. Voir Bury, Administrative System, pp. 26-27, qui fait remonter la première apparition au VIIe siècle, ce que conteste Oikonomidès, Listes, p. 297: sources et dernières mentions; cf. Guilland, Recherches, II, Index, s.v. spatharocandidat; Zacos - Veglery, III/3, nº 3200: Théophane, hypatos, spatharocandidat impérial et stratège de Céphallonie, sceau daté par son éditeur du VIIIe siècle.

75. Sèlyvria. Apostrophe à une tour restaurée en deux temps: a) par le patrice Théophylacte, b) par le spatharocandidat Théophane (IXe-XIe s.)

Bandeau de marbre en relief, composé d'une série de pierres juxtaposées, encastré dans un demi-bastion en briques, qui était, lui, coupé dans une tour hexagonale (Seure; octogonale selon Mortdmann) de la citadelle, à une hauteur de 8 à 10 m au dessus du sol. Cette tour nord-ouest flanquait la porte appelée en turc Orta-kapusi, voisine de la porte Kir-kale-kapusi qui portait l'inscription des empereurs Michel, Théodora et Thècle (voir supra, nº 65). L'inscription, très longue, s'étalait sur une ligne tout autour du bastion.

Covel avait copié, en mai 1675 (voir supra, nºs 65, 66, 74), le début de l'inscription seulement parce qu'il «n'avait pas de lorgnette pour voir si haut». Ce début (a), qui constituait aussi les premières lettres de l'inscription, avait disparu lors de la visite de Mordtmann (avant 1884), qui dut le recopier de la copie qu'en avait faite Stamoulis. La tour ayant été démolie en partie, l'inscription elle-même s'est trouvée brisée en plusieurs morceaux, dont quelques-uns ont été apportés dans la résidence du gouverneur turc de Sèlyvria; ils y ont été brisés de nouveau «comme la meilleure illustration de la toute récente loi sur les Antiquités» (Mordtmann)... Seure avait pu faire une lecture plus complète des seuls fragments restés sur place (B, C) au moment de sa visite à Sèlyvria (1910), ainsi que d'un autre fragment (A), appartenant à la Collection des Antiquités thraces de Stamoulis (cf. Asdracha, Inscriptions I, p. 219). Ce fragment formait l'un des angles du bandeau et était gravé sur les deux côtés; ses dimensions: hauteur: «15»; longueur, grand côté A: «80»; petit côté b: «17»; hauteur des lettres de l'inscription en général: «115 mm» (Seure).

Résumons : sept fragments en tout et pour tout ont été publiés, dont certains (peut-être, d'autres encore ?) doivent se trouver actuellement dans le Musée de Sainte-Sophie, à Constantinople (information de C. Mango). Voir le dessin de la page 282.

Covel, Voyages, éd. Grélois, app. épigr., nº 5 (fac-similé du fragment a); Covel, traduction en grec: Germanos, Σηλυβρία, p. 132; Cheiladakis, Ἀπό Κωνσταντινουπόλεως εἰς Ἀδριανούπολιν, p. 95. Mordtmann, Epigraphik, pp. 210-211, nº 27 (copie à la lorgnette des fragments a, b, c et e; copie d'après Stamoulis du début du fragment a et du fragment d); (Dumont - Homolle, Mélanges, pp. 370-371, nº 62 b28); Seure, Antiquités, pp. 563-567, nº 17, fig. 12 (fac-similés). Texte d'après les fac-similés de Seure. Numérotation conventionnelle. A l'instar de cet éditeur, je ne retiendrai pas les fragments très illisibles f et g de Mordtmann qu'il avait vus à la résidence du gouverneur turc et ailleurs.

Fragments

a + Κάλληστον ὄντα καὶ κατιγλαησμένον
φερωνύμῳ κλήσι τε καὶ θεωρήᾳ
ἔδει σε, πύργε, τη - - -

A 4. - - - [Θε]οφάνης, σὲ κό-
b σμησιν ὄντως προσλαβεῖν καταξίαν,
c ἥνπερ Θε[οφυλ]άκτου τοῦ πρὶν εὐκλεοῦς
πατρικίου δ- - -
d = B 8. - - - [?φιλαργυρ]ί<ε>ας ξένος
ὡς, εὐκλεὴς ὢν σπαθαροκανδιδᾶτος,
λαμπρῶς ἀνιστᾷ καὶ νεουργεῖ τὴν πόλην
e = C εἰς δόξαν καὶ καύχημα τῶν οἰκητόρων
12. εἰς εὐπρέπειαν καὶ κλέος τῆς πορφύρας

A noter que le fragment A (Stamoulis - Seure) se termine en retour d'angle par les lettres ΣΜ qui sont apparemment les premières du fragment b. Les fragments a et A occupaient la face du bastion qui regarde vers la ville.

Lettres majuscules, très soignées et décoratives, gravées tout en angles, n'ayant pas de parties rondes. Selon Seure (Antiquités, p. 567), la technique de l'inscription rappelle celle des inscriptions arabes ou persanes sur bois, et aussi le traitement du bois sculpté en Bulgarie (cf. K. Mijatev, Wood-carving, in H. Hristov, G. Stojkov, K. Mijatev, The Rila Monastery, Sofia 1959, pp. 57-60, pl. 51-80).

Leg. l. 1. Κάλλιστον ὄντα καὶ κατηγλαϊσμένον; l. 2. κλήσει τε καὶ θεωρίᾳ; l. 9. ὡς, leg. ὅς; l. 10. τὴν πόλιν.

L. 2. φερωνύμῳ καὶ κεῖτε καὶ θεωρήα δὲ πυργη τησνε... (Covel).
L. 4. [Θε]οφάνης σε (Seure).
L. 6. εὐκλέους (Mordtmann, Homolle).
L. 8. ... εας ξένος (Mordtmann, Homolle); ... ειας (Seure).
L. 9. ὡς εὐκλέης ὢν (Mordtmann, Homolle).
L. 10. λάμπουσαν ἱστᾷ καὶ νεο[υ]ργεῖ τὴν πόλη[ν] (Mordtmann, Homolle).
L. 11. εἰς δόξ[αν, εἰ]ς καύχημα (Mordtmann, Homolle).

Etant la plus belle et splendidement parée/ par ton nom que tu tiens de lui et par ton apparence,/ il fallait, ô tour,... / ... Théophane,/ que tu obtienne en fait une décoration aussi digne/ (que celle) que (tu avais eue par) le feu Théophylacte qui fut un illustre/ patrice...;/... étranger à [l'avarice],/ qui (Théophane), étant un illustre spatharocandidat,/ restaure avec splendeur et renove la ville/ à la gloire et à l'orgueil des habitants,/ à la noble apparence et à la rénommée de la pourpre (= la royauté).

Il est clair, malgré ses lacunes, que l'inscription est métrique, constituée de douze dodécasyllabes disposés en ligne continue, la numérotation des lignes ci-dessus étant conventionnelle pour servir à la commodité du commentaire.

L. 1/2: Κάλλιστον ὄντα.../ φερωνύμῳ κλήσει τε καὶ θεωρίᾳ. D'après l'adjectif φερώνυμος, je comprends que la tour s'était vu attribuer un nom et c'était à cela justement qu'elle devait son appelation et son bel aspect. Ce nom ne pouvait être autre que celui de son restaurateur qui devait être ce Théophane, mentionné plus bas. La tour devait donc être appelée «tour de Théophane», πύργος (τοῦ) Θεοφάνους.

L. 4 et 9: Θεοφάνης.../ ὅς, εὐκλεὴς ὢν σπαθαροκανδιδᾶτος. Je déduis de la structure grammaticale et de la syntaxe que la dignité de spatharocandidat concerne Théophane, le deuxième restaurateur de la tour qui de ce fait porta son nom.

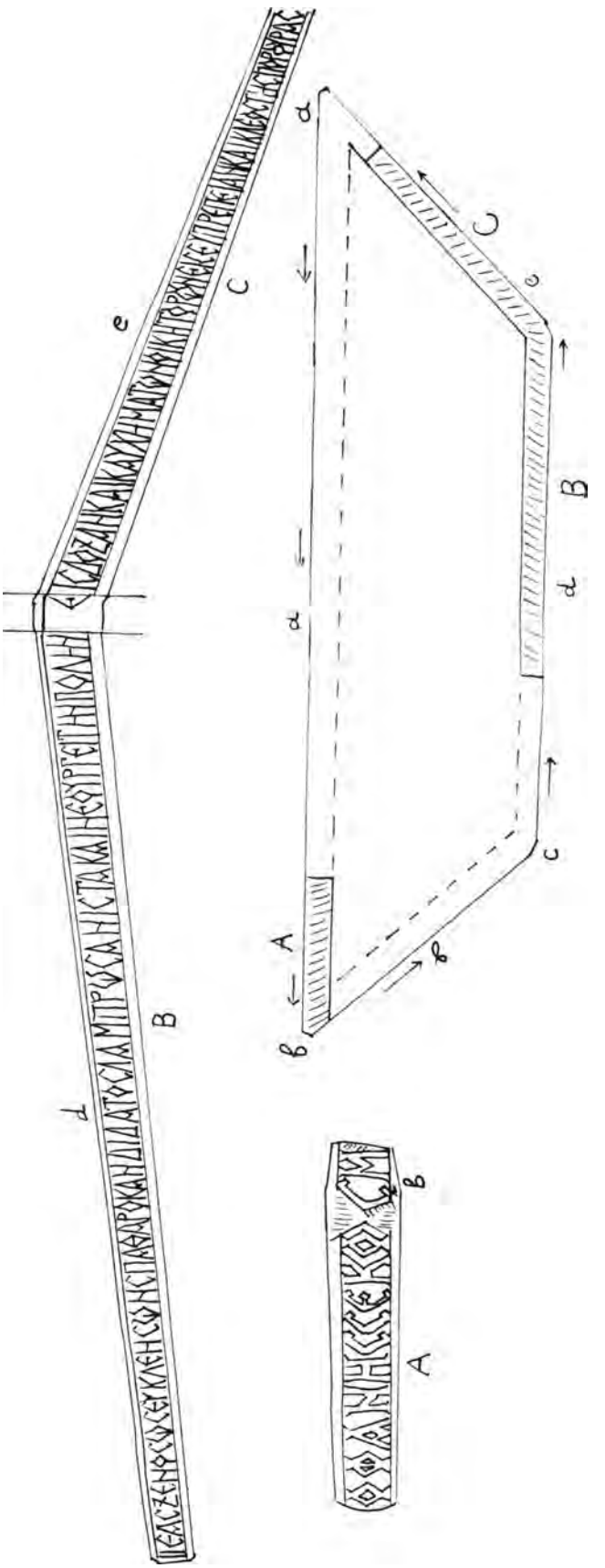
A
B
C
D
E
a
b
c
d
e

L. 8: [? φιλαργυρ]ίας ξένος. Sur le fac-similé de Seure (fragment B), je lis au début ιεας que je suppose être la terminaison -ειας d'un substantif abstrait auquel se rattache ξένος. L'inversion ιε/ει est un phénomène assez habituel. L'adjectif ξένος ne signifierait pas ici, me semble-t-il, «étranger» au sens ethnique du mot, mais il aurait le sens d'«étranger à quelque chose»; il mettrait donc l'accent sur le caractère moral de Théophane, qui serait dépourvu d'une qualité négative, comme, p.ex., l'avarice. Ce substantif, pour hypothétique qu'il soit, conviendrait au contexte de l'inscription, puisqu'il s'agit des travaux importants qui entraînaient de dépenses considérables. L'orthographe incorrecte φιλαργυρεία au lieu de φιλαργυρία serait analogue à θεωρήα θεωρία de la ligne 2.

L. 9/12: ὅς, εὐκλεὴς ὤν.../ λαμπρῶς ἀνιστᾷ... τὴν πόλιν,/ εἰς... κλέος τῆς πορφύρας. Il s'agit apparemment de la même personne, i.e. Théophane, qui s'est chargé aussi d'une restauration de la ville de grande envergure, qu'il a mené à bout à la gloire des habitants et de l'empereur.

L. 5/7: κόσμησιν.../ ἥνπερ Θεοφυλάκτου τοῦ πρὶν εὐκλεοῦς/ πατρικίου. Une partie de la lacune qui suit πατρικίου pourrait comporter la dignité supérieure et, peut-être, la charge qu'a reçues Théophylacte en plus de son patriciat. Le fait que Théophylacte avait restauré la tour avant Théophane s'entend du contexte de l'inscription – puisque les travaux exécutés par Théophane ont été dignes de ceux de Théophylacte –, et non pas de l'adverbe πρὶν (ainsi dans Seure, Antiquités, p. 566). En raison des exigences du mètre, πρὶν tiendrait ici la place de πρώην, qui suggère celui qui est mort; de ce fait aussi Théophylacte fut forcément antérieur au Théophane.

Evidemment, il serait vain d'essayer d'identifier Théophylacte parmi les nombreux patrices homonymes entre les IXe-XIe siècles, qui ont exercé diverses fonctions (voir Guilland, Titres et fonctions, nos IX-XIV); il en est de même pour des sceaux des patrices qui portent ce nom aux mêmes époques et dont le nombre est considérable (Zacos - Veglery, Lead Seals, I/1, no 1070 A; I/2, nos 2541-2542; I/3, no 3204; II, no 761). Quant aux Théophylacte mentionnés par Homolle comme pouvant être rapprochés de celui de l'inscription, aucun d'eux ne porte la dignité de patrice.

Enfin, on pourrait peut-être citer Théophylacte, patrice et archegète d'Occident, le Chalkotouvès, daté de l'époque des Comnène (Mordtmann, Μολυβδόβουλλα, p. 88, no 12), ne serait-ce qu'en raison de la mention de la partie européenne (incluant Thrace) de l'empire; Théophylacte, anthypate, patrice, vestès et duc d'Andrinople (Nesbitt - Oikonomides, Byzantine Seals, I, no 44.1-X/XI s.), et aussi Théophylacte, anthypate, patrice, protospathaire et stratège de Thrace (sceau daté du Xe s. et provenant du fichier de V. Laurent, Institut français des Etudes Byzantines, à Paris).

La date. La présence d'un spatharocandidat (Théophane) fournit une indication chronologique en situant le *terminus post quem* de l'inscription autour du début du IXe siècle et le *terminus ante quem* à la fin du XIe siècle (voir supra, no 74).

Etant donné que la place de l'inscription sur les murs de Sèlyvria, matériellement parlant, fait pendant à l'inscription des empereurs Michel III, Théodora et Thècle (voir supra, no 65), on serait tenté de prime abord d'orienter la recherche vers un Théophane spatharocandidat, qui aurait vécu à la même époque et qui aurait contribué lui aussi, avec Théoctiste, le patrice et logothète du dromos et, probablement, avec le spatharocandidat Sergios (voir supra, no 74) à la restauration de la ville et de son enceinte.

76. Héraclée. Epitaphe de Kalè, épouse du protosphathaire impérial Hadrien (IXe-XIe s.)

Inscription funéraire dont une copie fut donnée à Papadopoulos-Kerameus par un maître d'école de Rhaidestos, en 1885 (Papadopoulos-Kerameus, Συμπλήρωμα, p. 12). Seure, qui la reproduisit, a supposé qu'il s'agissait d'une stèle funéraire, «d'après l'analogie avec les nombreuses stèles funéraires de cette ville [= Périnthe-Héraclée] (Archéologie thrace, p. 258). Rien n'empêche pourtant que le support fût une pierre tombale.

Papadopoulos-Kerameus, Συμπλήρωμα, p. 15 (fac-similé); (Seure, Archéologie thrace, p. 260, n° 43, en caractères épigraphiques; Stamoulis, Θρακικά, dossier 115-H). Texte d'après le fac-similé de Papadopoulos-Kerameus.

'Ενθάδε λυπὸν
ἐκοιμήθη τὼν
γλυκοῖν κ(αὶ) ἀργὸν
ὕπνον ἡ δούλι
τοῦ Θ(εο)ῦ Καλή, σύμ-
βειως γεγωνῶσα
'Αδριανοῦ βασι-
ληκοῦ προτοσ-
παθαρίῳ, μηνὶ
'Ιανουαρίου

Tilde sur le *nomen sacrum*: $\overline{\Theta\upsilon}$.

Autre abréviation: κ$_{\gamma}$ = καί.

Plusieurs fautes d'orthographe: Leg. λοιπὸν (l. 1); ἐκοιμήθη τὸν (l. 2); γλυκὺν (l. 3); δούλη (l. 4); σύμβιος (l. 5/6); βασιλικοῦ (l. 7/8); πρωτοσπαθαρίου (l. 8/9).

L. 6. γεγονῶσα, forme postérieure du féminin, dérivant du participe passé γεγονώς, au lieu de γεγονυῖα. A noter l'emploi erroné du datif à la place du génitif, πρωτοσπαθαρίῳ/ ου (l. 8/9) et du génitif à la place du datif, 'Ιανουαρίου/ ῳ (l. 9/10), phénomène courant à partir du VIe siècle, cf. infra n° 77. A noter aussi la forme très ouverte des bras du Y.

Ici s'est endormie à la fin le doux et inactif sommeil la servante de Dieu Kalè, qui fut épouse d'Hadrien, protospathaire impérial, le mois de janvier.

L. 1/2: 'Ενθάδε... ἐκοιμήθη. L'association de ἐνθάδε avec ἐκοιμήθη faisant pendant de ἐνθάδε κεῖται, est plutôt rare, la formule courante se limitant au seul ἐκοιμήθη. A titre d'exemple, cf. Asdracha - Bakirtzis, Inscriptions de Thrace, n° 15: épitaphe de Nicolas Valtzéris, XIe s.; Dagron - Feissel, Cilicie, n°s 95, 1 (Xe-XIe s.); 96, 1 (XIe s.). On pourrait voir dans cette association (ἐνθάδε ἐκοιμήθη) une sorte de passage entre une formule plus ancienne (ἐνθάδε κεῖται) et la formule postérieure. Notons l'expression ἐκοιμήθη τόν... ὕπνον, en usage dès l'Antiquité.

L. 1: λοιπόν. Autre rareté pour une épitaphe, cet adverbe s'apparente par sa signification au sens conclusive, «donc», du grec moderne, sans pour autant être identique. Il est plutôt à rapprocher ici de l'emploi rencontré, p.ex., chez Paul, Ep. Cor. b, 13, 11. De toute façon, on ne peut pas y voir une forme dégénérée du participe (κατα)λιπὼν -λιποῦσα (τὸν μάταιον βίον), en usage fréquent sur les épitaphes, notamment de l'époque chrétienne (à titre d'exemple, voir Bandy, Crete, n°s 97, 98, 104, 106; cf. λύπην καταλιπὸν τοῖς τεκοῦσιν, in BCH 33 (1909), p. 144, n° 116).

L. 5: Καλή. Prénom féminin courant, notamment depuis l'époque méso-byzantine (cf. exemples de l'époque des Paléologue, in PLP, n°s 10311-10313).

La plus connue est toujours Kalè, épouse du curopalate Symbatios Pakourianos, Marie de son nom de religion, qui légua au monastère d'Ivirôn un domaine de sa propriété foncière (voir Actes d'Iviron, II, n° 47 (1098); cf. *ibid.*, n° 44).

L. 5/6: σύμβιος. Mot utilisé à côté de γυνή, mais qui se rencontre aussi au masculin. Il figure souvent, surtout à l'époque chrétienne, comme σύνβιος, par assimilation régressive, cf. n° 90 du présent recueil; cf. Beševliev, Spätgriechische Inschriften, n°s 87, 2; 95, 5; 110, 2 et *passim*; Feissel, Macédoine, voire l'index, s.v. σύμβιος (ἡ).

L. 7/9: Ἀδριανοῦ βασιλικοῦ πρωτοσπαθαρίου. Sur la dignité de protospathaire impérial qu'a eue le mari de Kalè, Hadrien, inconnu par ailleurs, voir supra, n° 49. Un Hadrien, protospathaire impérial et stratège du Dyrrachion, figure sur un sceau daté de la seconde moitié du IXe siècle (Zacos - Veglery, Lead Seals, V/2, n° 1980 A). Aux XIIIe-XIVe siècles, sinon avant, ce nom est cité comme nom de famille (Actes de Docheiariou, pp. 116-117; 119, 5). A signaler que πρωτοσπαθάριος figure ici en entier, au contraire de α'σπαθάριος de l'inscription de Brysis.

L. 9/10: μηνὶ Ἰανουαρίῳ. Sur les différentes formes sous lesquelles figure ce mois dans les inscriptions, voir Feissel, Trois aspects, pp. 145-148.

La date. La présence d'un protospathaire impérial fait que l'on ne peut pas avancer le *terminus ante quem* au delà du tout début du XIIe siècle. Qui plus est, l'image même de l'inscription nous incite à la situer au plus haut de la fourchette proposée.

77. Panion. Epitaphe du moine Calliste (IXe-XIe s.)

Plaque de marbre, apparemment une pierre tombale, brisée en deux; elle se trouvait dans la chapelle de Notre-Dame-des Blachernes, où la vit Kalinka en été 1896 (cf. n°s 78, 88, 93 du présent recueil). «119.65»; hauteur des lettres: «2-4».

Kalinka, Thrakien, col. 153-154, n° 89 (fac-similé). Texte d'après son fac-similé.

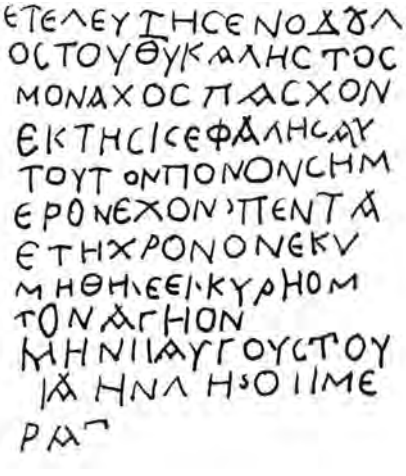

Ἐτελεύτησεν ὁ δοῦλ-
ος τοῦ Θ(εο)ῦ Κάλησ̣τος
μοναχὸς πάσχον
4. ἐκ τῆς κεφαλῆς αὐ-
τοῦ· τὸν πόνον σήμ-
ερον ἔχον πεντα-
έτη χρόνον ἐκυ-
8. μήθη<ν> <ε> ἐν Κυρήο <ν>
τὸν ἁγήον |- - -|
μηνὶ Αὐγούστου
ια΄ ἰνδ̣η(κτιῶνος) θ΄ ἡμέ-
12. ρᾳ γ΄

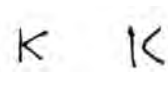

Tilde sur le *nomen sacrum*: $\overline{\Theta\upsilon}$ (l. 2).

Autre signe d'abréviation, dominant surtout pendant l'époque antérieure (voir H. Stern, in CA 9 (1957), p. 144): s (l. 11): ηνδης = -κτιῶνος.

Notons la barre verticale de certains K, éloignée de l'autre (l. 4), analogue aux formes de cette lettre dans les manuscrits des IXe-XIe siècles (cf. Ševčenko, Sisinnios, pp. 566-567; cf. infra, n° 79).

Plusieurs fautes d'orthographe et de grammaire: Leg. Κάλλιστος (l. 2); πάσχων (l. 3); ἔχων (l. 6); ἐκοιμήθη ἐν Κυρίῳ (l. 7/8); τῶν ἁγίων (l. 9); μηνὶ (l. 10); ἰνδι(κτιῶνος) (l. 11). On remarquera le ν euphonique à la fin de ἐκυμήθη et de Κυρηο (l. 7/8).

Signalons le génitif Αὐγούστου à la place du datif qu'on attendrait à juste titre, cf. n° 76 du présent recueil. Ce glissement du datif (μηνὶ) au génitif, phénomène courant dès l'époque antérieure, est analogue à celui qui se fait à l'intérieur de la formule Κύριε βοήθει..., voir supra, n° 69.

Au dessus de la ligne 1: Ἐτεληόθη ὁ δο(ῦ)λος (Kalinka). Cette ligne que Kalinka considère comme la première de l'inscription est rayée dans le texte édité sans que l'on sache par qui et quand.

L. 8 (Kalinka 9): [σ]ει?; restitué σει(= σὲ) = εἰς?

L. 11 (Kalinka 12): ἠνδη(κτιόνος).

Est mort le serviteur de Dieu, le moine Calliste, souffrant de sa tête; ayant cette douleur pendant cinq ans, il s'est endormi en le Seigneur, (lors de la célébration) des saints..., le 11 du mois d'août, indiction 9, le jour de mardi.

L. 1/2: ἐτελεύτησεν ὁ δοῦλος τοῦ Θεοῦ. D'après Robert (Bull. épigr. 1952, n° 197), la formule τελευτᾶν «à tel âge» ou à «tel jour» est une formule uniquement chrétienne, équivalente de ἀναπαύεσθαι ou κοιμᾶσθαι, tandis que ἐνθάδε κεῖται peut être une formule païenne en fin de phrase. Cf. n°s 68, 76, 80 de ce recueil.

L. 2/7: Κάλλιστος μοναχὸς πάσχων ἐκ τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ... πενταέτη χρόνον. Texte surprenant pour une épitaphe, qui est un hapax au moins pour cette région. L'auteur et/ou le lapicide ne se contentant pas d'annoncer la cause de la mort de Calliste, précise aussi la durée de sa maladie, cinq années jusqu'au jour de sa mort.

L. 7/8: ἐκοιμήθη ἐν Κυρίῳ. A noter l'existence côte à côte des deux verbes équivalents qui signalent la mort, τελευτᾶν (l. 1) et de κοιμᾶσθαι.

L. 9: τῶν ἁγίων. Apparemment, le lapicide devait graver dans l'espace libre qui suit le mot ἁγίων les noms des saints célébrés à ce jour du 11 août; mais soit il avait abandonné de ce faire pour une raison inconnue, soit le fac-similé de Kalinka est défectueux à cet endroit. De toute façon, le 11 août, l'Eglise commémore les saints Euplous le diacon, martyrisé sous Dioclétien, Niphôn, patriarche de Constantinople, le deuxième de ce nom (1486-1488, 1498 et 1502) (cf. Actes de Dionysiou, p. 165), ainsi que les saints Néophyte, Zènôn, Daïos, Marc, Macaire et Daïanos, et le hosios Passariôn (voir Mènaiôn, éd. d'Athènes 1905, mois d'août, pp. 59-63). Evidemment, devant un tel nombre de saints, on ne peut pas imaginer quelle serait la fin de cette ligne, et c'est peut-être là qu'il faut chercher la raison de son absence.

L. 10/12: La date. En connaissant seulement le quantième du mois, l'indiction et le jour de la semaine (mardi 11 août, indiction 9) sans connaître le siècle exact, il serait vain de tenter de trouver l'année précise. Quand bien même nous connaissions le siècle, nous aurions le choix parmi 14-15 dates (voir Grumel, Chronologie, p. 317; cf. Bees, Peloponnes, p. 89, n° 41: accumulation des années d'une même indiction; Orlandos - Vranoussis, Χαράγματα Παρθενῶνος, p. 58, n° 67). La fourchette des trois siècles (du IXe au XIe) s'imposant, la recherche en ce sens devient, à mon avis, inutile. D'autre part, ne connaissant pas l'année, nous ne pouvons déceler si le jour de la semaine concorde avec le quantième du mois (cf. Worp, Remarks, pp. 221-230).

78. Panion. Inscription funéraire aux accents moralisateurs (IXe-XIe s.)

Plaque de marbre, brisée en bas, vue par Kalinka, en 1896, dans la chapelle de Notre-Dame-des Blachernes (Sainte-Blacherna), où se trouvaient aussi d'autres inscriptions (voir n°s 77, 88, 93 de ce recueil). «43.63»; hauteur des lettres: «2-3».

Kalinka, Thrakien, col. 152-153, n° 88 (fac-similé). Texte d'après son fac-similé.

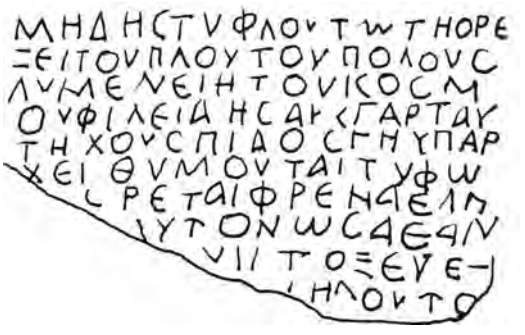

Μηδὴς τυφλούτω τῇ ὀρέ-
ξει τοῦ πλούτου / πολοὺς
λυμένει ἡ τοῦ κόσμ-
4. ου φιλεία· / ἡ σὰρξ γὰρ ταύ-
τη χοῦς πιλὸς γῆ ὑπάρ-
χει· / θυμοῦται τύφῳ
[ἀναστρ]έφεται φρένα, / ἐλπ-
8. [ίζει] αὐτὸν ὡς ἀθάν-
[ατον εἶ]ναι· / τοξεύετ-
[αι] [...6...] πλουτο /
- - - - - - - -

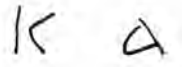

Ecriture grossière, lettres inégales, ressemblant (au pire) à celles de l'inscription précédente (nº 77), trouvée dans la même chapelle.

Fautes d'orthographe et de grammaire: Leg. μηδεὶς (l. 1); πολλοὺς (l. 2); λυμαίνει de l'actif tardif λυμαίνω au lieu de λυμαίνομαι (l. 3); φιλία (l. 4); πηλὸς (l. 5); ἑαυτόν, mais il faut tenir compte des exigences du mètre (l. 8).

L. 4. Ἠσάκ (?) γὰρ (Kalinka).
L. 5. χοῦ σπῖ(λ)ος (Kalinka).
L. 7. φθεί]ρεται φρένα (Kalinka).
L. 8. α]ὐτόν, ὡ Σα(θ)άν, (Kalinka).
L. 7/8. ἐλπ[ίξει α]ὐτὸν ὡ Σα(θ)άν (Heisenberg, solicité par Kalinka; cf. Thrakien, col. 207).
L. 9. ...ν[η] τόξευε (Kalinka).
L. 10. ... πλουτο (Kalinka).

Que personne ne s'aveugle par le désir de la richesse;/ l'amour du monde corrompt maintes personnes;/ car cette chair est poussière, boue, terre;/ il (l'homme) *s'irrite d'orgueil, ses esprits se troublent,/ il espère être immortel,/ il est atteint de flèches.../... par la richesse?...*

L'inscription métrique, en dodécasyllabes, devait, d'après son contenu, tenir la place d'une épitaphe. Le sujet des verbes θυμοῦται, ἀναστρέφεται, ἐλπίζει, τοξεύεται (vers 6-9) est l'homme en général, à qui sont destinées les exhortations qui précèdent et le rappel de la vanité de l'existence du corps humain.

79. Vizyè. Invocations probablement sur le tombeau de sainte Marie la Jeune (902/903-904)
(P l. 107 a)

«Stèle ou pierre rectangulaire encastrée dans le pilier gauche qui jouxte le sanctuaire de l'église de Sainte-Sophie (actuellement Süleyman Paşa Camii). Hauteur de la pierre: «24»; longueur de la surface écrite: «84»; épaisseur, le double de la hauteur. L'inscription est écrite à l'encre; elle est presque effacée et par endroits complètement invisible».

Telle est la description textuelle de Lambousiadis qui est le seul à avoir vu la pierre, en 1920-1923; il servait alors comme administrateur des Antiquités de Thrace, pendant la brève période de la libération de la Thrace orientale par l'armée alliée et grecque. L'inscription a depuis disparu.

G.J. Lambousiadis, Ὁδοιπορικόν, Θρακικά 9 (1938), p. 66 (fac-similé); Mango, St. Mary the

Younger, pp. 11-13. Texte d'après le fac-similé de Lambousiadis, qui y avait ajouté quelques lectures marginales en guise de déchiffrement.

1. - - - ἣν Σηόν - - -
   - - - ἔλυσ(ε) τοῦ θανάτου [τὸ κράτος]
   - - - ὺ δέ<ο>εισις κὲ ἐδορήσο τὸν
4. - - - ἰάση Μαρί(α) ἐ(κ) τῆς φθ(ο)ρᾶς τοῦ θανάτου
5. - - - Μάρθα κὲ Μαρήα· φ(ύλαξον) τὸ ζωδόχο σου μνῆμα φ(ύλαξον) ϛ - - -

00 = ω

Ecriture en majuscules de dimensions très inégales. A noter le double OO à la place du Ο (l. 5), pareil à celui des inscriptions d'Imbros (voir Asdracha, Inscriptions I, nos 45 et 46). Selon Mango (*ibid.*, p. 13, note 14), le K avec la barre détachée, le Y avec une queue longue, le P dont la barre dépasse la partie ronde, le OY qui n'est pas en ligature, sont des traits des lettres caractéristiques pour les manuscrits et les inscriptions des IXe-Xe siècles. Quant à la technique, ce serait là la seule inscription écrite à l'encre du présent recueil, en dehors du fait que l'emploi de l'encre sur pierre constitue ici un hapax.

Leg. Σιὼν (l. 1); ἡ δέησις καὶ ἐδωρήσω (l. 3); ἰάσῃ (l. 4); καὶ Μαρία... τὸ ζωοδόχον (l. 5).

L. 1. manque chez Mango.
L. 2. σωθεὶς ἔλυσ[ε] τοῦ θανάτου τὸ [κράτος] (Lambousiadis); ... τοῦ θανάτου (Mango).
L. 3. ... κὲ ἐδορήσο τὸν (Mango).
L. 4. ἔσωσας (ἢ ἠλευθέρωσας) ἐκ τῆς φθ(ο)ρᾶς (Lambousiadis).
L. 5. + τὸ ζοοδόχο(ν) σου μνῆμα+... (Mango).

L. 1. ... *Siôn que...*
L. 2. ... *Il a détruit le pouvoir de la mort.*
L. 3. ... *la prière, et tu as fait don de...*
L. 4. ... *que tu (me) guériras, Marie, du dépérissement de la mort.*
L. 5. ... *Marthe et Marie; garde ton tombeau qui est source de la vie, garde (le), 6...*

Selon Mango (*ibid.*, pp. 11-12), il s'agirait-là d'une série de prières écrites par plusieurs personnes, adressées au Christ, et qui suggèrent l'existence d'un lieu de culte, en l'occurrence celui de sainte Marie, où affluaient les pèlerins.

Cependant, à mon avis, il serait plus logique de considérer que les prières ont été adressées à sainte Marie elle-même, justement parce qu'il y aurait un lieu de culte à elle consacré, voir en ce sens notamment la ligne 5 de l'inscription.

L. 2: σωθείς. Ce participe que lit Lambousiadis ne me paraît pas correct, ne serait-ce que parce que l'état passif du salut ne peut pas s'appliquer au Christ qui est manifestement suggéré dans la suite de la phrase.

L. 5: Μάρθα καὶ Μαρία· φύλαξον τὸ ζωοδόχον σου μνῆμα. Mango a raison de voir dans ces deux femmes les μυροφόροι de Bèthanie, les sœurs de Lazare (Jean, 11-12), par association, ajouterais-je, de cette Marie avec la sainte homonyme. Par contre, la suite de l'inscription ne me semble pas être une phrase «marked off, presumably for emphasis, by means of two signs resembling a Φ» (Mango, *ibid.*, p. 11), ce qui amène l'auteur à mettre deux croix de part et d'autre de sa transcription de la ligne 5 (pour lui, 4).

A mon avis, la lettre Φ est ici l'abréviation connue de l'impératif φύλαξον (Oikonomides, Abbreviations, p. 108), l'apostrophe s'adressant apparemment à sainte Marie pour la prier de préser-

ver son tombeau et donc d'assurer la vie qui en émane. Quant à la dernière lettre, j'y vois un ϛ, qui constituerait logiquement le début d'une date à partir de la création du monde, au moins de la date de cette partie de l'inscription.

Sur sainte Marie la Jeune (ἁγία Μαρία ἡ Νέα, célebrée le 16 février), voir essentiellement sa Vie, écrite vers le milieu du Xe siècle: AASS, Nov. IV, 1925, pp. 692-705, appendice au mois de février; Gedeôn, Βυζαντινόν Ἑορτολόγιον, pp. 294-301 (l'auteur situe la date de la Vie vers la fin du Xe-début du XIe siècle); cf. supra, n° 57 pour la bibliographie; en plus, voir Kissas, Ὁ Βίος τῆς ἁγίας Μαρίας τῆς Νέας, pp. 253-264.

En deux mots, Marie, dont le père, un noble Arménien, avait émigré à Constantinople sous le règne de Basile Ier (867-886), se maria au drongaire Nicéphore, qui participa ensuite avec bravoure à la première guerre (894-896) entre les Byzantins et Syméon, le nouveau tsar bulgare. Etablie à Vizyè, qui constituait dans le thème de Thrace une tourma dont le commandement militaire fut confié à Nicéphore, Marie vécut une vie de piété et de sainteté jusqu'à sa mort, en 902-903, entraînée par des sévices subis de la part de son mari. Elle fut enterrée dans l'église épiscopale (καθολικήν, l'église principale de l'archevêché) de Vizyè, selon toute probabilité, l'église de Sainte-Sophie, et très tôt des miracles commencèrent à s'accomplir sur son tombeau. La place de celui-ci doit avoir été dans la partie gauche de l'église où fut trouvée l'inscription. Quelques mois après sa mort, le corps de Marie fut transféré dans une chapelle construite exprès par Nicéphore, sur ordre de la sainte qui lui était apparue en songe. Nicéphore mourut quelques années plus tard, pendant le siège de Vizyè par Syméon, en 922, et fut enterré dans la partie gauche de la même chapelle.

Une deuxième translation du corps de la sainte eu lieu peu après la paix définitive byzantino-bulgare de 927; les deux fils de Marie, dont l'un, Vaanès, se trouvait alors à la tête de l'armée byzantine cantonnée à Sèlyvria, après avoir expulsé le corps décomposé de leur père de sa tombe de marbre, y posèrent celui de leur mère, qui était resté intact (cf. Kourilas, Μάρτυρες Ἡρακλείας, pp. 101-106: l'auteur se trompe à propos de la chronologie). Notons encore la mention dans la Vie (Gedeôn, Βυζαντινόν Ἑορτολόγιον, p. 298) de l'existence d'une icône de Marie, faite par un peintre de Rhaidestos, «vieux reclus», sans doute moine, aussi sur ordre de la sainte apparue en songe. L'icône, envoyée par le peintre à Vizyè, représentait Marie avec ses enfants et sa servante et portait l'inscription ἡ λαμπὰς τῆς ἐλεημοσύνης. «Ceux qui connaissaient Marie ont trouvé l'icône d'une grande ressemblance», ajoute l'auteur de la Vie.

La date. D'après ce qui précède, il s'ensuit que l'inscription, ou plutôt les inscriptions examinées doivent avoir été écrites peu après la mort de Marie, donc en 902-903, à la limite en 904, pendant que son corps reposait dans l'église épiscopale et avant son transfert à la chapelle, donc nécessairement quelques mois au plus après son enterrement.

Sur la ville de Vizyè (bibliographie) et sur son sort pendant la guerre de Syméon, voir supra, n°s 50 et 57. Sur l'église de Sainte-Sophie, dont, selon Mango (*ibid.*, p. 13), la date de la mort de sainte Marie fournit le *terminus ante quem* de sa construction, voir Eyice, Les monuments byzantins, pp. 293-297. Je ne peux pas me prononcer sur le désaccord de l'auteur avec Mango, au sujet de la datation de Sainte-Sophie; mais je trouve inacceptable, scientifiquement parlant, et révoltant le ton de son exposé concernant la sainte et les inscriptions disparues, quoique cela ne m'étonne pas venant de sa part.

Sur l'origine arménienne des deux patronymes byzantins mentionnés dans la Vie de sainte Marie, voir Bartikian, Βάρδας ὁ Βρατζῆς, pp. 244-250.

80. Panion. Epitaphe du fondateur des Saints-Anargyres, mort le 27 février 6473 (= 965)

Plaque encastrée dans le pavement de la nef latérale droite de l'église dédiée à l'Entrée au Temple (Εἰσόδια) de la Vierge. «40.75» (d'après Papadopoulos-Kerameus corrigé).

Papadopoulos-Kerameus, Ἀρχαιότητες, p. 95, nº 29, pl. IV, nº 2 (l'éditeur signale qu'il en avait fait deux estampages, dont il publia un seul, comme pour l'inscription ci-dessus, nº 70); (Dumont - Homolle, Mélanges, p. 415, nº 86 z2). Texte d'après l'estampage de Papadopoulos-Kerameus.

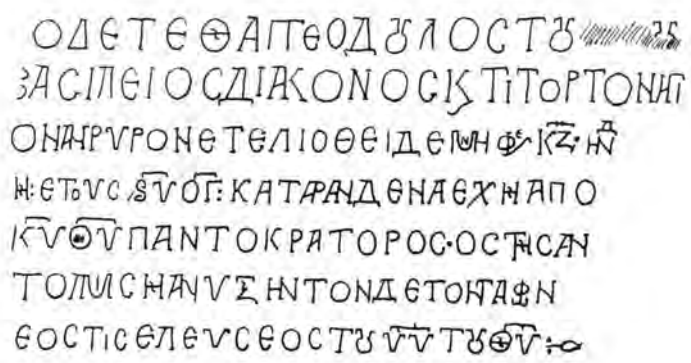

Ὅδε τέθαπτε ὁ δοῦλος τοῦ [Θεο]ῦ
Βασίλειος διάκονος κ(αὶ) (κ)τίτορ τῶν ἁγί-
ον Ἀν(α)ρ(γ)ύρον· ἐτελιόθει δὲ μην(ὶ) Φε(βρουαρίῳ) κζ΄, ἰνδ(ικτιῶνος)
4. η΄, ἔτους ϛυογ΄· κατάραν δὲ νὰ ἔχῃ ἀπὸ
Κ(υρίο)υ Θ(εο)ῦ παντοκράτορος ὅστης ἂν
τολμίσῃ ἀνῦξην τόνδε τὸν τάφων
ἕος τῖς ἐλεύσεος τοῦ υ(ἱο)ῦ τοῦ Θ(εο)ῦ

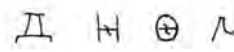

Belle écriture onciale, avec *apices* surtout à la lettre Δ, et une petite barre verticale à l'intérieur de H et de Θ. Sur l'usage des *apices* à cette époque, voir Feissel, Ténos, pp. 508-509.

Tildes sur les *nomina sacra* : $\overline{\text{Κυ}}$, $\overline{\text{Θυ}}$ (l. 5) : $\overline{\text{Υυ}}$, $\overline{\text{Θυ}}$ (l. 7) ; sur la date : $\overline{\text{κζ}}$, $\overline{\text{ϛυογ}}$΄ (l. 3,4).

Abréviations: ϗ = καὶ (l. 2); Φ^{ε} = -βρουαρίῳ (l. 3), cf. infra, nº 93.

Ligatures: πτ (l. 1); ακ (l. 2); ϑ = ου (l. 1, 7), mais aussi ου (l. 4); αγ (l. 2); μη (l. 3) ην (l. 3,6); αν (l. 3-6); αρ (l. 4); τη (l. 5); ντ, φω (l. 6).

Lettres superposées: $\overset{\nu}{\mu}$, $\overset{\varepsilon}{\phi}$, $\overset{\delta}{\nu}$ (l. 3); $\overset{\iota}{\mu}$, $\overset{\phi}{\omega}$, (l. 6).

Leg. ὧδε τέθαπται (l. 1); κτήτωρ τῶν ἁγίων Ἀναργύρων (l. 2/3); ἐτελειώθη, ἰνδ(ικτιῶνος) (l. 3); ὅστις (l. 5); ἄν τολμήσῃ ἀνοίξειν... τάφον (l. 5/6); ἕως τῆς ἐλεύσεως (l. 7). L'orthographe de ἀνοίγω avec υ à la place de οι, due à l'iotacisme, se rencontre déjà dans les imprécations, à l'époque du Bas Empire sinon plus tôt, voir L. Robert, in Hellenica 6 (1948), p. 99.

L. 3 μ(η)νὴ φε(υρ) (Papadopoulos-Kerameus); μηνὶ (Homolle).

Ici est enterré le serviteur de Dieu, Basile, diacre et fondateur des Saints-Anargyres; et il est mort le mois de février 27, indiction 8, de l'année 6473 (= 965). *Qu'il soit maudit du Seigneur Dieu pantokratôr quiconque oserait ouvrir ce tombeau jusqu'à la venue du fils de Dieu.*

L. 1/3: Ὧδε τέθαπται... τῶν ἁγίων Ἀναργύρων. L'église des Saints-Anargyres Côme et Damien (s'il ne s'agissait pas du Katholikon d'un monastère), fondée par ce diacre Basile que l'on ne connaît pas par ailleurs, serait l'une des nombreuses églises byzantines de Panion; voir les témoignages pour l'époque postérieure, supra, p. 248. Cf. les églises de ce vocable sises à Constantinople, Janin, Le siège de Constantinople, pp. 284-289.

L. 3: ἐτελειώθη. Ce verbe (τελειοῦμαι) revient de plus en plus fréquemment dans les épitaphes des Xe-XIe siècles et depuis, comme le démontrent, entre autres, les graffiti du Parthénon, où l'écrasante majorité des épitaphes commencent par cet aoriste. Voir Orlandos - Vranoussis, Χαράγματα Παρθενῶνος, p. 22*.

L. 3/4: La date. Elle est complète et correcte puisqu'une indiction 8 correspond bien à l'année 965. D'autre part, les données fournies nous permettent de chercher le jour de la semaine, qui est en l'occurrence un lundi. Pour les différentes formes par lesquelles figure le mois de février, voir Feissel, Trois aspects, pp. 148-150; cf. Bees, Peloponnes, p. 78.

L. 4/7: κατάραν... νὰ ἔχῃ ἀπό... τοῦ υἱοῦ τοῦ Θεοῦ. Dans la longue série des formules de malédictions et d'imprécations contre ceux qui oseraient ouvrir et piller un tombeau ou même y placer un autre corps, rencontrées dans les épitaphes tant païennes que juives ou chrétiennes, l'invocation au Dieu pantokratôr des épitaphes chrétiennes se trouve plus souvent dans les formules d'adjuration, commençant par ὁρκίζω, ἐνορκίζω, ἐνορκιζόμεθα (voir Ntantis, Ἀπειλητικαί ἐκφράσεις, pp. 146-149; cf. Koukoulés, Βυζαντινῶν βίος, III, pp. 346-375, sur les serments en général). Parfois Dieu est accompagné par les deux autres personnes de la Trinité ou bien seulement par le Christ, sous les formules: ... Θεὸν τὸν παντοκράτορα καὶ πατέρα καὶ Υἱὸν καὶ τὸ ἅγιον Πνεῦμα, ou... παντοκράτορα καὶ τὸν ἡμῶν... Κύριον Ἰησοῦν Χριστὸν (voir Feissel, Notes IV, p. 464); mais aussi: ... Ἔχει τὸ κρῖμα ἀπὸ τοῦ Θεοῦ τοῦ παντοκράτορος ὁ ἀνοίγων αὐτὰ (MAMA, III, n° 577 a).

Dans notre inscription, il est intéressant de voir figurer, d'une part, le Dieu pantokratôr dont on appelle la malédiction contre le profanateur éventuel du tombeau et, de l'autre, le fils de Dieu venant pour le Jugement dernier.

En ce qui concerne la particule νά, qui provient de la chute de ι du conjonctif ἵνα, nous en avons ici une première manifestation, selon Papadopoulos-Kerameus (Ἀρχαιότητες, p. 95). Cependant, Hadzidakis (MNE, II, p. 492), en se référant à cette même inscription ainsi qu'à De Cerimoniis de Constantin Porphyrogénète, y ajoute des citations remontant aux VIe-VIIe siècles, tirées du Dictionnaire de Sophocles (éd. anastat. NY, s.a.), s.v. νά; il exprime pourtant de doutes quant à l'origine véritable de ces passages; voir *idem*, in Néologos de Constantinople 2 (1892), pp. 87-88, 126-127. Quoi qu'il en soit, l'usage du νὰ moderne est devenu courant dans les poèmes dits Ptôchoprodromika, cf. Ptochoprodromos, éd. Eidenaier, pp. 120, 124, 148-149, 155 et *passim*.

Sur les imprécations, malédictions, avertissements, peines, etc., voir Bees, Peloponnes, pp. 32-35; L. Robert, in Hellenica 11-12 (1960), pp. 381-439; MAMA, IV, n°s 264, 354-360; VI, n°s 222-227, 229-235 et *passim*; Feissel, Notes II, pp. 224-228; IV, pp. 459-475; VI, pp. 617-618.

La typologie des malédictions dans ces ouvrages, outre les époques antérieures, se rapporte presque exclusivement à l'époque chrétienne, pour laquelle l'ouvrage de St. Ntantis, mentionné ci-dessus, présente un éventail exhaustif dans l'espace de la Grèce. Quant à l'époque méso-byzantine, les épitaphes parvenues jusqu'à nous étant moins nombreuses, nous ne disposons pas d'un aussi grand nombre de formules d'imprécation. Cf. un exemple de la Thrace occidentale, in Asdracha - Bakirtzis, Inscriptions de Thrace, pp. 253-254, n° 11, 4-6 (XIIe s.): le pantokratôr y est nommé ὁ πάντων Θεὸς καὶ Κύριος, et le profanateur du tombeau est menacé, entre autres, de la lèpre de Giezi.

TZOUROULOS

Petite ville fortifiée, construite sur une colline surplombant la rive gauche de l'affluent d'Erginès, Xyrogypsos (act. Çorlu-Su), Tzouroulos était située à 32 km environ au nord-est de Rhaidestos. Elle fut une station importante sur la route royale qui menait d'Andrinople à Constantinople dans le trajet du territoire thrace, rôle qu'elle a continué à jouer pendant toute l'époque byzantine

et même au delà. Le nom, d'orthographe tourmentée (voir supra, n° 64), sous lequel la ville était connue dans les sources byzantines, doit être rapproché certainement du nom du site antique Σύραλλον duquel elle serait la continuation.

Le siège ecclésiastique, attesté comme suffragant d'Héraclée depuis 787, fut promu provisoirement au rang d'archevêché pour retourner de nouveau parmi les évêchés d'Héraclée durant le même siècle (XIVe s.). Réuni à l'évêché de Sérgentzè pendant l'occupation turque, il n'a accedé au rang des métropoles qu'en 1907 (Τυρολόης καὶ Σεργεντζίου). Voir Asdracha, La Thrace orientale, p. 255 et notes 178-179 avec sources et bibliographie.

Le sort historique de la ville fut surtout de partager pleinement les vicissitudes qu'a subies la Thrace pendant tout le moyen âge, en raison des invasions des tribus ennemies venant de toutes parts et en premier lieu des attaques des troupes bulgares. D'autre part, Tzouroulos a servi de camp fixe aux armées byzantines se préparant à la contre-attaque vers le Nord ou vers l'Ouest, ce à quoi quelques inscriptions de ce recueil se font l'écho lointain (voir n°s 64, 81, 83; cf. Jireček, Die Heerstrasse, pp. 51, 105, 107, 164-165). Sur ses remparts, voir l'exposé détaillé de Pralong, Remarques, pp. 182-186, fig. 2-6 (Pl. 107 b).

81. Restauration d'une tour sous l'empereur Nicéphore [II Phocas] et Jean, domestique des Scholes d'Occident (6476 = 967/968)

Plaque portant inscription, encastrée dans la petite porte de l'hagiasma qui se trouvait du côté nord de l'église post-byzantine de Saint-Georges. L'inscription, éditée avec plusieurs lacunes par Kourouniôtis, en 1897, d'après une copie qu'A. Stamoulis avait bien voulu lui transmettre, fut reprise par Seure, en 1912, qui confondit «hagiasma» (source, fontaine sacrée) avec «Hiéron Bèma» (sanctuaire). D'après le contenu de l'inscription, la plaque devait provenir d'une tour des fortifications, apparemment de Tzouroulos.

Le seul éditeur à avoir vu la pierre après peut-être Stamoulis fut, paraît-il, Lambousiadis, vers 1920-1923, pendant son service comme administrateur des Antiquités de Thrace (département d'Andrinople, voir supra, n° 79). C'est pourtant Dölger qui en a donné une transcription compréhensible, quoiqu'il ait pris trop de libertés avec le fac-similé de Lambousiadis. «37-38. 54-55» (d'après Kourouniôtis et Lambousiadis).

Kourouniôtis, Ἐπιγραφαὶ ἀνέκδοτοι, p. 295, n° 3 (d'après la copie de Stamoulis); (Schuchhardt, Die Anastasius Mauer, p. 114, n° 3, d'après Kourouniôtis, en associant l'inscription aux Longs Murs de Constantinople; Seure, Archéologie thrace, p. 334, n° 36, d'après Kourouniôtis); Lambousiadis, Ὁδοιπορικόν, p. 106 (fac-similé seulement; l'ordre des paragraphes de la page 106 est à corriger, la notice introductive de l'inscription mentionnée concernant en fait l'inscription post-byzantine publiée à la page 107). F. Dölger, in BZ 41 (1941), pp. 564-565; (Lemerle, Philippes, p. 143, note 3). Texte d'après le fac-similé de Lambousiadis.

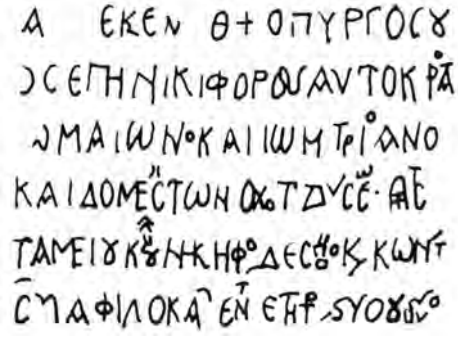

᾽Α(ν)εκεν[ίσ]θη ὁ πύργος οὗ-
[τ]ος ἐπὶ Νικιφόρου αὐτοκρά(τορος)
[῾Ρ]ωμαίων καὶ ᾽Ιω(άννου) μ[αγίσ]τρ(ου) ΙΑΝΟ
4. καὶ δομεστ(ίκου) τῶν σχ(ολῶν) τ(ῆς) Δύσεω(ς), ἐκ το(ῦ)
5. ταμείου κυ(ρ)οῦ Νηκηφ(όρου) δεσπ(ότου) κ(αὶ) [Βασιλείου καὶ] Κων(σ)τ(αντίνου)
6. σῃ(νεργί)ᾳ Φιλοκά(λου) ἐν ἔτη ⊹ ϛυος΄ (ἰ)νδ(ικτιῶνος) [ια΄]

En majuscules avec quelques lettres cursives. Accentuation.

Plusieurs abréviations: κρα^{o} = –κράτορος (l. 2); Ιω(άννου), τρ^{o} = –τρου (l. 3); σ^{II}τ = –στίκου, σχ$_{o}$ = σχολῶν (l. 4); κ$^{\widehat{υ}}$γ = κυ(ρ)οῦ (signe d'abréviation ^ plus accent circonflexe), φ^{o} = –φόρου, σ$^{\pi}_{o}$ = –σπότου, κ$^{\backprime}$ = καὶ, Κων$^{\acute{}}$τ = Κωνσταντίνου (l. 5); σ̄ηα = συνεργήᾳ; Φιλοκα᾽ = –κάλου (l. 6).

Ligatures : ᾳ = ου (l. 1, 5, 6) ; πη, ου (l. 2) ; υου, νηκ (l. 5) ; τη, ϛυ (l. 6).

Lettres superposées: $\overset{\omega}{\varepsilon}$, $\overset{\varepsilon}{\kappa}$, $\overset{\tau}{o}$, (l. 4); $\overset{\pi}{o}$ (l. 5).

Leg. ἀνεκαινίσθη (ou ἀνεκαινήθη, l. 1, voir infra, n° 83); ἐπὶ Νικηφόρου (l. 2); Νικηφόρου (l. 5); συνεργίᾳ, ἔτει (l. 6).

Je vois une forme maladroite du chrisme à la figure ⊹ entre le mot ἔτη et la date plutôt qu'un signe d'abréviation qu'elle est d'habitude.

L. 1. ἀνεκεν(ή)θη (Kourouniôtis, Seure); ἀνεκε(=αι)νήθη (Dölger).

L. 3. (῾Ρ)ομ(α;)ίων καιω (Kourouniôtis); [῾Ρ]ομίων καὶ ω... (Seure).

L. 4. καὶ δομεστων(σ;)χο.τδ(υ;) σε.ευς (Kourouniôtis, Schuchhardt); καὶ δομεστ(ικ)ῶν (Seure).

L. 5. καντ...δεσ.νκων (Kourouniôtis, Schuchhardt).

L. 6. σαφι... ενιετι το. υο. (Kourouniôtis, Schuchhardt); ϛυο. (Dölger).

Les lignes 5 et 6 manquent chez Seure.

L. 5/6. δεσπότου καὶ ἐκ τῶν ταμείων τοῦ φίλακος (Dölger). Outre l'abréviation ᾽Ιω(άννου), la transcription de Dölger ne comporte pas d'autres signes critiques.

A été restaurée cette tour sous Nicéphore empereur des Romains et Jean, magistre... et domestique des scholes de l'Occident, [aux frais] de la caisse de kyr Nicéphore despote et [de Basile et] de Constantin, avec le concours de Philokalès, en l'année 6476 (= 967/968), *indiction [11].*

L. 1/3: ᾽Ανεκαινίσθη... ἐπὶ Νικηφόρου αὐτοκράτορος ῾Ρωμαίων. La restauration de la tour doit avoir été entreprise dans le cadre de la remise en état des fortifications des thèmes européens, ordonnée par Nicéphore II Phocas après la rupture des relations avec l'Etat bulgare, en 965. Cependant, si les travaux de restauration en Macédoine orientale, dont témoigne une inscription de Philippes, datée de 965 environ (voir Lemerle, Philippes, pp. 143-144), ont été décidés en vue d'une attaque contre les régions frontalières bulgares, les travaux conduits en Thrace revêtaient un caractère différent. Ils étaient destinés à endiguer le débordement vers la frontière byzantine des opérations du prince de Kiev Svjatoslav contre la Bulgarie, menées à l'instigation malheureuse de Nicéphore, à partir de 968. Ce n'est qu'après une courte expédition contre la Bulgarie (juin 967) et lors des préparatifs militaires de Svjatoslav, jugés dangereux pour l'integrité du territoire byzantin, que Nicéphore décida de restaurer les fortifications de la Thrace.

Son intérêt pour cette région s'était déjà manifesté lors de son inspection des villes thraces, juste avant sa poussée vers le territoire bulgare et la μεγάλην τάφρον (ou σοῦδα), en juin 967 (Skylitzès, éd. Thurn, pp. 276, 23-277, 25): τετάρτῳ δὲ τῆς αὐτοῦ βασιλείας ἔτει, μηνὶ ᾽Ιουνίῳ, τῆς δεκάτης ἰνδικτιῶνος, τὰς ἐν τῇ Θράκῃ πόλεις ἐξῄει ἐπισκεψόμενος,... Il est évident que notre inscription doit se rapprocher de ce moment des projets de Nicéphore dans sa politique balkanique (voir Léon

le Diacre, pp. 62, 11-63, 12. Cf. Schlumberger, Nicéphore Phocas, p. 557; Zlatarski, Istorija, I/2, pp. 567-588; Dölger, Die Chronologie, pp. 279-280; Ostrogorsky, Geschichte[3], p. 242).

Sur la grande palissade et le fossé qui suivaient *grosso modo* la frontière dite de Mèléônes dans les traités byzantino-bulgares des VIIIe-IXe siècles, voir J. Bury, The Bulgarian Treaty of 814 A.D. and the Great Fence of Thrace, The English Historical Review, n° 86, avril 1907, pp. 276-287; Zlatarski, Istorija, I/1, pp. 178-180, 300-301; Runciman, First Bulgarian Empire, pp. 288-290.

L. 3/4: καὶ Ἰωάννου μαγίστρου... καὶ δομεστίκου τῶν σχολῶν τῆς Δύσεως. Ces lignes nous livrent le prénom du domestique des scholes de l'Occident pendant au moins une partie du règne de Nicéphore II. Ce haut commandant militaire s'appelait Jean et était titré magistre, dignité attribuée habituellement aux domestiques des scholes (cf. Guilland, Recherches, I, p. 430; *idem*, Titres et fonctions, n° IV, p. 25). Sa présence sur l'inscription aux côtés de l'empereur régnant, suggère sa participation aux opérations en cours dans les Balkans et surtout sa responsabilité dans le maintien en bon état des murailles des villes. Il devait appartenir à la haute noblesse militaire, comme c'était la règle pour les domestiques des scholes pendant le dixième siècle, considéré comme leur grande époque.

Cependant, il ne peut pas être identifié avec le futur empereur Jean Tzimiskès, comme le propose Lemerle (Philippes, p. 143, note 3), en traduisant mal Dölger, qui voit en revanche en Jean le *collègue* du détenteur du domesticariat des scholes d'Orient, Jean Tzimiskès (BZ 41 (1941), pp. 564-565): «wir lernen, ... in Johannes den δομέστικος der westlichen Truppen, den *Kollegen* des Befehlshabers im Osten, Johannes Tzimiskes, kennen». Tzimiskès ne fut jamais domestique des scholes d'Occident: patrice et stratège des Anatoliques, vers la fin du règne de Romain II, il fut titré magistre et domestique des scholes d'Orient par Nicéphore Phocas, dès l'ascension de ce dernier au trône (Léon le Diacre, pp. 44, 8-10; 49, 5-7; Skylitzès, éd. Thurn, p. 267, 74-76).

Rappelons que Nicéphore Phocas, titré maître des magistres, fut lui-même domestique des scholes d'Orient sous Romain II (Léon le Diacre, p. 7, 10-13; Théophane Contin., p. 472, 3-5; *ibid.*, pp. 757, 22-24; 758, 11-12).

En ce qui concerne l'Occident qui nous intéresse ici, le premier domestique des scholes (d'Occident) connu fut le propre frère de Nicéphore, Léon Phocas, titré magistre et nommé domestique lui aussi sous le règne de Romain II. Mais au moment de l'avènement de Nicéphore, Léon s'est vu attribuer la dignité supérieure de curopalate et exerça, paraît-il, la fonction du logothète du dromos (Léon le Diacre, pp. 18, 10-13; 49, 7-8; Skylitzès, éd. Thurn, p. 284, 11; Liutprandus, Legatio, Bonn, p. 349 E: «Leoni Coroplati e Logothetae τοῦ δρόμου»).

D'autre part, un autre membre de l'aristocratie militaire, Romain Kourkouas, magistre et stratèlate d'Orient au moment de la mort de Romain II, à qui Joseph Bringas avait proposé le poste supérieur du domestique des scholes d'Occident – Nicéphore Phocas était alors domestique d'Orient et Jean Tzimiskès stratège des Anatoliques –, le refusa puisque la manœuvre était dirigée contre Phocas (Skylitzès, éd. Thurn, p. 256, 82-97; Zônaras, III, p. 496, 1-10; cf. Guilland, Recherches, II, p. 184).

Par conséquent, les autres sources et surtout les sceaux ne nous livrant pas de nom de domestique des scholes d'Occident sous Nicéphore II, notre Jean reste le seul connu jusqu'à plus ample informé. Figurant sous la formule entière δομέστικος τῶν Σχολῶν τῆς Δύσεως sur l'inscription, il serait l'un parmi des rares à être appelé δομέστικος Σχολῶν, la titulature afférente étant d'habitude δομέστικος Δύσεως, ἄρχων ou κατεπάνω Δύσεως, δομέστικος τῶν δυτικῶν ταγμάτων, ou même δούξ (cf. Guilland, Recherches, I, p. 430; Ahrweiler, Administration, p. 58). Quant au service de Jean en Occident, il doit se situer parallèlement à celui de Jean Tzimiskès en Orient, avant que ce dernier ne tombe en disgrâce vers la fin de 969 (Glykas, pp. 572, 19-20; 573, 1; Skylitzès, éd. Thurn, pp. 279, 87-91; Zônaras, III, p. 516, 16-18). Nous ne pouvons pas évidemment fixer les limites du domesticariat de Jean de l'inscription.

Sur le domestique des scholes – celui de l'Occident étant considéré légèrement inférieur à celui de l'Orient –, voir Schlumberger, Bulles, pp. 9-12; Bury, Administrative System, pp. 49-57; Guilland, Recherches, I, pp. 426-468, notamment pp. 430, 444-447; Ahrweiler, Administration, pp. 56-58; Oikonomidès, Listes, pp. 329-330; W. Seibt, Das Reliquiarkreuz des Leon «Damokranites», πατρίκιος καί δομέστικος τῆς Δύσεως, in Βυζάντιος, Festschrift für H. Hunger zum 70. Geburtstag, Vienne 1984, pp. 301-310. Sur le magistre, voir Guilland, Titres et fonctions, n° IV (Ordre des maîtres); *idem*, Contribution à la prosopographie de l'empire byzantin. Les Maîtres, Magistroi, des VI-XII siècles et leur disparition, texte inédit déposé à l'Institut français d'Etudes byzantines, à Paris. Sur le logothète du dromos, voir R. Guilland, Les logothètes. Etudes sur l'histoire administrative de l'empire byzantin, Paris 1971, notamment p. 69, note 57; *idem*, Recherches, I, p. 445.

L. 4/5: ἐκ τοῦ ταμείου κυροῦ Νικηφόρου δεσπότου καὶ [Βασιλείου καὶ] Κωνσταντίνου. Le ταμεῖον qui a procuré les frais pour la restauration de la tour doit désigner ici le βασιλικὸν ταμ(ι)εῖον (ταμεῖον τῆς κραταιᾶς βασιλείας τῶν Ῥωμαίων, βασιλικὰ ταμεῖα, βασιλικοὶ θησαυροί, etc.), le trésor de l'Etat, autrement dit pour cette époque l'office du sakellion ou sakellè. Terme indiquant auparavant l'office ancien de la *res privata*, il fut employé aux IXe-Xe siècles au sens du trésor de l'Etat dans les expressions mentionnées (Nicéphore, éd. Mango, § 19, 7; Léon le Diacre, pp. 177, 25-178, 1; Anne Comnène, éd. Leib, II, pp. 9, 11; 46, 4 et *passim*. Voir Stein, Studien, pp. 164-165; *idem*, Untersuchungen, pp. 32-33; Dölger, Finanzverwaltung, pp. 11, 25, 29).

A la place du ταμ(ι)εῖον βασιλικὸν ou τῆς βασιλείας τῶν Ῥωμαίων, etc., on a ici les noms des trois coempereurs; Nicéphore, appelé encore δεσπότης (cf. Guilland, Recherches, II, p. 1), parallèlement au terme αὐτοκράτωρ, figurant sur la deuxième ligne de l'inscription, cependant que suivent les noms des deux jeunes fils de Romain II et de Théophanô, les futurs empereurs Basile II et Constantin VIII. Une raison supplémentaire pour opter en faveur de ce déchiffrage de la fin de la cinquième ligne est la ressemblance évidente de l'inscription avec celle de Philippes, mentionnée ci-dessus (Lemerle, Philippes, p. 142): [Ἐτελειώθη τὸ ἔργον τοῦ κάσ]τρου Φιλήπο/ ἐπὶ [τῶν φιλοχρίστων δεσποτῶν Νικη]φόρου Βασιλείου καὶ Κωνσταντίνου/ [ἔτους κτίσεως κόσμου ζυο. σ]τρατιγεύοντος Ῥωμα/[νοῦ τοῦ βασιλικοῦ πρωτοσπαθαρί]ου ἐπιστατοῦντος Λέωντος τουρμάρχου.

A la différence de ce texte, où le qualificatif δεσπότης est attribué aux trois coempereurs, τῶν φιλοχρίστων δεσποτῶν (mais qui est une restitution), l'inscription de Tzouroulos l'accorde au seul Nicéphore, à l'empereur régnant au sens plein du terme. L'absence du nom de Basile – que je restitue – est due soit à une omission du lapicide soit à une faute de copie de Lambousiadis, n'excluant pas un BAC entre le Κ et l'abréviation du nom de Constantin. Celle-ci me paraît, en tout cas, plus conforme au fac-similé ci-dessus que la restitution de Dölger; celui-ci voit un T à la place du K de $K\Omega\overline{N^{T}}$, qui est pourtant clair, complétant le reste par un réarrangement des premières lettres de la sixième ligne. De toute façon, Dölger ne connaissait pas l'inscription de Philippes, sa notice sur celle de Tzouroulos étant antérieure à la publication de l'ouvrage de Lemerle.

Par ailleurs, la restitution de Dölger nous renvoie au Φύλαξ, caisse privée de l'empereur située dans le Grand Palais, attachée peut-être à l'οἰκειακὸν (βασιλικὸν) βεστιάριον et qui devient un σέκρετον au XIe siècle (Théophane Contin., pp. 253, 8; 255, 15-16 (IXe s.); Oikonomidès, Listes, p. 233, 12; Actes de Lavra, I, p. 194, n° 32, 33-34; Actes d'Iviron, II, p. 113, n° 38, 2 et p. 112, commentaire. Cf. Dölger, Finanzverwaltung, p. 36, note 4-p. 37; Oikonomidès, Organisation, pp. 137-138). Elle continue pourtant d'être appelée τὸ θεῖον ταμ(ι)εῖον τοῦ Φύλακος dans plusieurs documents du XIe siècle (MM, V, pp. 4, 9; VI, pp. 21, 23, 28, 48; Goudas, Βυζαντιακά ἔγγραφα, pp. 124-128, n° 3, 60, chrysobulle d'Alexis Ier Comnène de 1082).

En ce qui concerne l'inscription examinée, si l'on suit la restitution de Dölger, la restauration de la tour aurait été effectuée aux frais, d'une part, du trésor de l'Etat, d'autre part, du trésor

privé de l'empereur, les deux services étant différents l'un de l'autre. Théoriquement correcte, cette lecture est à rejeter pour les raisons exposées ci-dessus.

L. 6: συνεργίᾳ Φιλοκάλου. Peut-on y voir un préposé du tameion impérial, mentionné à la ligne 5, ou plutôt, et comme le mot συνεργίᾳ le suggère littéralement, un haut fonctionnaire militaire, associé à l'œuvre? De toute façon, on ne connaît pas beaucoup de choses au sujet des origines de la famille de Philokalès, si l'on suppose que ce fonctionnaire en faisait partie. Il serait même l'un de tout premiers membres de cette famille, puisque ceux que l'on connaît se manifestent à partir du règne de Basile II et dorénavant, avec à leur tête Eumathios Philokalès, stratopédarque et duc de Chypre à la fin du XIe-début XIIe siècle (voir C. Mango - E. Hawkins, Field Work in Istanbul and Cyprus, 1962-1963, DOP 18 (1964), p. 336; C. Asdracha, in Histoire byzantine de Chypre, œuvre collective à paraître à Nicosie).

Sur le mot συνεργίᾳ (ou διὰ συνεργίας, συνδρομῆς), à côté des expressions διὰ κόπου, μόχθου, etc., voir Asdracha, Inscriptions I, n° 28.

L. 6: La date. Skylitzès est la seule source byzantine qui nous fournit une chronologie détaillée de la campagne de Nicéphore Phocas contre les Bulgares et des expéditions de Svjatoslav. Pour la première de celles-ci, il donne la cinquième année du règne de Nicéphore, au mois d'août, indiction 11 (= 968), tandis qu'il situe la deuxième en la sixième année du même règne (969) (Skylitzès, éd. Thurn, p. 277, 32-37). A mon avis, la tour doit avoir été restaurée entre la campagne de Nicéphore (967) et le début des attaques russes, donc en l'année 967/968. Cela nous suggère de voir dans la lettre de la date semblable à un γ, une copie maladroite de ϛ′ gravé ou écrit souvent *ϛ′* (je dois la documentation y afférente à Denise Papachryssanthou). Enfin, les lettres ια′ devaient conclure l'inscription, puisqu'une indiction 11 correspond à l'année 967/968. De cette manière, les considérations historiographiques rejoignent les données paléographiques et on arrive à la même conclusion par deux voies différentes.

Pour une discussion approfondie concernant la datation des opérations byzantines et russes sur la base de Skylitzès, de Yahia d'Antioche et de la Chronique russe, voir Zlatarski, Istorija, I/2, pp. 577, note 4-p. 578; cf. Runciman, First Bulgarian Empire, pp. 303-305. Dans mon exposé, j'ai préféré suivre Skylitzès plutôt que la Chronique russe dans les détails de la datation, option retenue aussi par Ostrogorsky (Geschichte[3], p. 242) qui est plus proche et pour cause de Skylitzès que ne l'est Runciman.

L'église de Saint-Georges, où se trouvaient encastrées l'inscription examinée et une autre inscription byzantine (voir infra, n° 83), semble remonter au moins au XVIIe siècle. Elle fut restaurée pendant l'occupation de la Thrace, la banlieue proche de Constantinople comprise, par l'armée russe, en 1829, durant la guerre russo-turque, et servit d'église du cimetière grec pendant un certain temps (Kourouniôtis, Ἐπιγραφαί ἀνέκδοτοι, p. 294, note 1; Lambousiadis, Ὁδοιπορικόν, pp. 108-109). Nicétas Choniate (éd. Van Dieten, pp. 499, 61-500, 77), dans son récit d'une incursion des Bulgares en Thrace, aux environs de Tzouroulos (avril 1199), mentionne l'église de Saint-Georges, sise à Koupérion, où se tenait régulièrement une foire au jour de la fête du saint; entourée des barricades faites à la hâte par la population accourue des alentours, l'église et les maisons attenantes purent ainsi échapper à la destruction.

82. Andrinople. Dédicace (?) adressée au métropolite et saint d'Andrinople, Nicolas (après 976-XIe s.) (P l. 108 a)

Bloc de marbre, linteau ou fragment d'un épistyle d'iconostase, sculpté d'une bande de rosettes parmi lesquelles s'intercalent d'autres rosettes plus petites. L'inscription est gravée sur la bande étroite, au dessus de la surface sculptée. Pendant ma visite au musée d'Andrinople, en mai 1990 (voir Asdracha, Inscriptions I, p. 221), j'ai vu ce fragment, adossé sur un mur, dans la cour du

musée en plein air. Photographie d'I. Ševčenko, Byzantine Photograph Collection, Dumbarton Oaks, n° 71.1281. Inédite (?).

1. [+ Νικολάῳ τῷ] Μυροβλήτῃ, ὃν ἔσχεν [ἡ Ἀδριανοῦ μητροπολίτην?] - - -

Ligature : τη.

[Au Nicolas le] Myroblyte, qu'a eu [Andrinople comme métropolite?]...

Il ne fait aucun doute, à mon avis, qu'il faut identifier la personne qualifiée de Myroblyte avec Nicolas, métropolite d'Andrinople, mentionné sur la liste épiscopale du Synodikon de la métropole : Νικολάου τοῦ ἁγιωτάτου καὶ ἀειδίμου μητροπολίτου Ἀδριανουπόλεως, τοῦ νέου Ἐλεήμονος καὶ μυροβλήτου, αἰωνία [ἡ μνήμη] (Laurent, Synodicon, pp. 8 et 14). Avec Manuel, le métropolite d'Andrinople fait prisonnier par Krum en 813 et martyrisé sous son successeur vers 814-815 (voir supra, p. 254 ; cf. Grégoire, Les sources épigraphiques, pp. 762-765), Nicolas figurait en tête de la liste ; car ils avaient tous deux accedé à la Sainteté, le premier comme martyre, le second en raison de sa vertu. C'est justement à cette vertu que Nicolas dut d'être appelé au chevet de l'empereur Jean Tzimiskès mourant, pour lui donner l'absolution de ses péchés. Léon le Diacre, qui rapporte cette scène (p. 178, 4), le qualifie de θεῖον et σεβάσμιον. Le terme πρόεδρος que lui attribue l'auteur dans ce passage signifie certainement le métropolite d'Andrinople tout court, sans la notion de l'acte d'épidosis qui impliquerait le métropolite d'un autre siège ayant reçu Andrinople en supplément (voir Asdracha, Inscriptions I, n° 19).

Contrairement à Manuel, Nicolas ne figure ni dans les Synaxaires ni dans les Mènaia, ce qui veut dire que son culte fut restreint seulement à Andrinople et sa région. Il fut donc un saint local, Nouvel aumônier et Myroblyte, le dernier titre indiquant que μῦρα jaillisaient de son tombeau et se retrouvant tant sur la liste épiscopale que sur notre inscription. En outre, il faut rappeler ici l'existence de l'autre saint myroblyte de la région, en l'occurrence la sainte Glycérie d'Héraclée (voir supra, n° 71). Quant à la qualité de Nicolas comme métropolite d'Andrinople, elle figure aussi sur un sceau qu'on lui attribue et qui porte au droit son saint homonyme, le Grand Nicolas (Laurent, Corpus, V/1, pp. 544-545, n° 717 ; cf. Asdracha, La Thrace orientale, p. 276).

En ce qui concerne notre restitution, ἡ Ἀδριανοῦ μητροπολίτην (on pourrait avoir aussi ἀρχιερέα), elle nous semble simplement conforme à ce qui a été dit sans rien de plus. Ἀδριανοῦ pourrait d'ailleurs être remplacée par Ἀδριανουπόλεως ou Ἀδριανοῦ πόλεως, etc. (Skylitzès, éd. Thurn, pp. 6, 86 ; 116, 85 et *passim* ; Léon le Diacre, p. 178, 4 ; Théophane Contin., pp. 387, 15 ; 880, 6 et *passim* ; cf. Asdracha, Inscriptions I, n° 19).

La date. Le témoignage de Léon le Diacre est la seule donnée sûre pour situer l'épiscopat de Nicolas autour de la date de la mort de Jean Tzimiskès, le 10 janvier 976, surtout avant elle. Son prédécesseur présumé est Nicétas (vers le milieu du Xe siècle, tandis que son successeur éventuel, Constantin [II], est connu seulement de nom, sans précision chronologique (voir D. Stiernon, in DHGE 22, 1988, col. 1455 ; cf. *ibid.*, col. 1447, s.v. Hadrianopolis). Mais puisque le successeur de Constantin [II], Serge, se situe à la fin du Xe et au début du XIe siècle, le *terminus ante quem* de l'épiscopat de Nicolas se situerait bien avant la fin du Xe siècle.

D'autre part, puisque le culte de Nicolas serait lié au suintement de son tombeau, notre inscription sur laquelle figure le qualificatif de myroblyte doit dater d'après sa mort, et donc après la mort de l'empereur (*terminus post quem*). Le *terminus ante quem* pourrait s'étendre jusqu'au XIIe siècle si l'on tient compte de la forme des lettres et du motif décoratif des rosettes schématiques de diverses formes, caractéristique surtout de la période Xe-XIIe siècles (cf. Grabar, Sculptures

byzantines, pp. 27-28, 49, pl. XVI a-b; Orlandos, Χριστιανικά γλυπτά, pp. 142-152, notamment p. 147, fig. 21; Drandakis, Ἄγνωστα γλυπτά, p. 27, pl. 13 b-c).

Pourtant, je préfère dater cette inscription d'une période comprise entre la fin du Xe et le XIe siècle inclus, pour rester plus proche du temps historique de la vie du saint. Quoi qu'il en soit, la pierre semble provenir d'une église construite à Andrinople et dédiée à saint Nicolas le Myroblyte, dont elle était destinée à servir le culte local.

83. Tzouroulos. Restauration d'une tour sous les empereurs Basile [II] et Constantin [VIII] (979/980? 991?)

Plaque portant inscription, encastrée au dessus de la porte d'entrée de l'église de Saint-Georges; à l'hagiasma de cette église était encastrée l'inscription mentionnant l'empereur Nicéphore Phocas (voir supra, n° 81). Signalée en premier lieu par Covel pendant son passage à Tzouroulos, en mai 1675, l'inscription examinée fut reprise par différents éditeurs sur la base de copies plus ou moins identiques, dont les auteurs ne sont pas toujours indiqués. De toute façon, il est sûr que Lambousiadis l'avait vue au dessus de la porte de Saint-Georges pendant son service en Thrace, en 1920-1923 (voir supra, n° 79).

Il paraît improbable que cette inscription ait été transportée d'Héraclée à Tzouroulos – renseignement cité par Papadopoulos-Kerameus d'après un maître d'école de Rhaidestos, voir plus bas – puisque Covel l'avait déjà vue encastrée dans l'église en 1675 et qu'elle se trouvait encore sur place lors de l'inspection de Lambousiadis. Covel dit d'ailleurs avec raison que la pierre de marbre –«pitifull marble»!– fut retirée des ruines d'une vieille forteresse construite dans la partie nord-ouest de la ville, qui fut démolie par les Turcs pour bâtir de ses matériaux leurs camii, au nombre de 12 au moins. Lambousiadis, qui avait aussi inspecté les ruines de cette forteresse, dit qu'il y restaient alors juste deux morceaux des murs et la moitié environ d'une tour haute de 5 m seulement; selon la tradition locale, 15 autres tours appartenaient jadis à la citadelle de Tzouroulos. Dimensions de la pierre: «37. 60» (d'après Lambousiadis).

D'autre part, malgré la grande ressemblance des textes, nous ne pensons pas que l'inscription éditée par Le Bas comme provenant d'Arkadioupolis (Vergoulè) soit identique à l'inscription examinée (voir infra, n° 84).

Covel, Voyages, éd. Grélois, app. épigr., n° 8 (fac-similé); Covel, traduction en grec: Germanos, Τό ταξεῖδι τοῦ John Covel, p. 19; Cheiladakis, Ἀπό Κωνσταντινουπόλεως εἰς Ἀδριανούπολιν, pp. 106-107; (Papadopoulos-Kerameus, Συμπλήρωμα, p. 14, fac-similé d'après la copie du maître d'école de Rhaidestos); (Kourouniôtis, Ἐπιγραφαί ἀνέκδοτοι, pp. 293-294, n° 2, d'après une copie de Stamoulis); (Schuchhardt, Die Anastasius Mauer, p. 114, n° 2, d'après Kourouniôtis qu'il reprend; Seure, Archéologie thrace, p. 334, n° 35, d'après Kourouniôtis); Lambousiadis, Ὁδοιπορικόν, p. 109 (fac-similé); (F. Dölger, in BZ 41 (1941), p. 565: simple citation). Texte d'après le fac-similé de Covel.

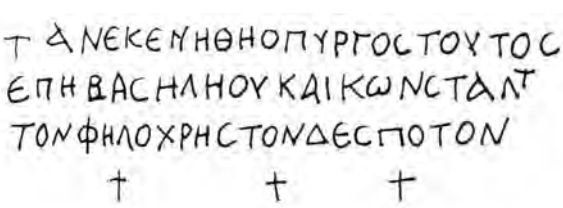

+ Ἀνεκενήθη ὁ πύργος τοῦτος
ἐπὴ Βασηλήου καὶ Κωνσταντ(ίνου)
3. τὸν φηλοχρήστον δεσποτὸν
+ + +

Abréviation: Κωνσταν^{τ}(=ίνου) par l'élévation de la dernière lettre (cf. Oikonomides, Abbreviations, p. 29).

Leg. Ἀνεκαινήθη (l. 1) (voir supra, nº 81); ἐπὶ Βασιλείου (l. 2); τῶν φιλοχρίστων δεσποτῶν (l. 3).

L. 2. Ligature de ντ dans les fac-similés de Papadopoulos-Kerameus et de Lambousiadis; Κωνσταντ(ινοῦ) (Seure); Κ[ο]νσταντ(ίνου) (Schuchhardt).

L. 3. φηλοχρήστων restitué φιλοχρήστων (Papadopoulos-Kerameus).

A été restaurée cette tour sous Basile (II) et Constantin (VIII) les despotes (= empereurs) *qui aiment le Christ.*

L. 1/2: Ἀνεκαινήθη ὁ πύργος... ἐπὶ Βασιλείου καὶ Κωνσταντίνου. Il s'agit bien évidemment des empereurs Basile II le Bulgaroctone (976-1025) et Constantin VIII (1025-1028). Quoique Basile exerça seul le pouvoir effectif après l'éviction du parakoimomène Basile en 985, les deux fils de Romain II et de Théophanô furent officiellement coempereurs jusqu'à la mort de l'aîné (1025). La formule joignant les deux noms se trouve encore sous des versions plus développées: ἐπὶ βασιλείας τῶν εὐσεβεστάτων ἡμῶν βασιλέων Βασιλείου καὶ Κωνσταντίνου τῶν Πορφυρογεννήτων (Treu, Byzantinische Kaiser, p. 11).

Je ne retiendrai pas l'hypothèse de l'empereur Basile Ier et de son fils Constantin, coempereur à partir de janvier 869 jusqu'à sa mort prématurée en septembre 879 (voir là-dessus Kislinger, Eudokia Ingerina, pp. 128-189). En fait, puisque Basile Ier associa au trône son deuxième fils, Léon, dès 870, la période pendant laquelle Basile et Constantin furent seuls coempereurs ne comprend que l'année 869. Notons que le *Procheiron* fut publié sous les noms des trois coempereurs, Basile, Constantin et Léon, entre 870 et 879, la dernière date étant celle où Basile offrit la couronne et à son troisième fils, Alexandre (cf. Ostrogorsky, Geschichte[3], p. 194). Comparons en ce sens l'inscription de fondation de l'église de Saint-Grégoire le Théologien, à Thèbes, ἐπὶ τῆς βασιλείας Βασιλείου, Κωνσταντίνου καὶ Λέοντος..., datée de 872 (Sôtiriou, Ναός Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, p. 1).

Par conséquent, entre les deux hypothèses d'identification, celle de Basile Ier et Constantin (869) et celle de Basile II et Constantin VIII, il n'y a pas de doute qu'il faut retenir la seconde, en raison aussi des activités de grande envergure que Basile II déploya dans les Balkans en général.

Pendant cette période de l'apogée de l'empire, les guerres contre la Bulgarie ont prédominé dans cette région; elles avaient commencé sous Nicéphore II Phocas et Jean Ier Tzimiskès. Avec la révolte de Komètopouloi et la fondation de l'Etat de Samuel (après 976), la situation empira, entraînant une plus forte réaction de la part de Byzance (Léon le Diacre, pp. 171-176; Skylitzès, éd. Thurn, pp. 330-331, 339-365; Yahia d'Antioche, éd. Rosen, pp. 27-28, 34, 42 et *passim*. Voir Schlumberger, L'epopée byzantine, II, pp. 51-58; 213 sq., 333 sq.; Zlatarski, Istorija, I/2, pp. 647-657, 675 sq.; Runciman, First Bulgarian Empire, pp. 224-252; Zakythinos, Ἱστορία, pp. 127-131).

C'est dans ce contexte qu'il faut situer le souci permanent de la mise en état des remparts des villes thraces. La ville fortifiée de Tzouroulos, en particulier, qui servait aussi de camp aux armées byzantines (voir supra, p. 292), doit avoir été l'objet de tels soucis, comme témoigne l'autre inscription examinée dans ce recueil (nº 81).

D'ailleurs, puisqu'à mon avis il existait une inscription de même contenu provenant d'Arkadioupolis (voir infra, nº 84), ce serait le signe d'un projet plus vaste de travaux de restauration ou de construction, analogue à celui entrepris sous Nicéphore Phocas, quelques années plus tôt. Certes, la guerre se déroulant à l'autre extrémité des provinces européennes, les villes de la Thrace orientale ne servaient pas de base pour les opérations contre la Bulgarie; occupaient alors cette fonction Mosynopolis et Philippoupolis dans les Rhodopes ainsi que Thessalonique (Skylitzès, éd. Thurn, pp. 331, 44; 339, 68; 344, 90; 347, 75; 351, 94 et *passim*). Cependant, la Thrace proche de la capitale était le passage obligé des armées et de ce fait ses fortifications devaient être toujours en état.

L. 3: τῶν φιλοχρίστων δεσποτῶν. Sur cette formule, voir supra, n° 67. Le mot δεσπότης continue d'être utilisé comme synonyme de βασιλεύς, cf. supra, n° 81.

La date. En conséquence de ce qui précède, notre inscription pourrait se situer au moment des expéditions de Basile II contre les Bulgares, soit vers 986 ou même avant, soit vers la longue série d'offensives qui, à partir de 1001, s'étalèrent jusqu'à l'écrasement de Samuel en 1014. La dernière étape de la lutte (1014-1018) ne me semble pas pouvoir être prise en considération puisque l'enjeu de la guerre avait été déjà remporté.

Ceci dit, si nous essayons de préciser d'avantage la date de l'inscription, nous pouvons nous arrêter aux deux passages de Skylitzès, où la Thrace est mentionnée explicitement dans le contexte des campagnes de Basile. L'un d'eux, qui est une interpolation mais néanmoins indiscutable (cf. Skylitzès, éd. Thurn, Introduction, p. XXXIV), parle d'une «sortie» de l'empereur vers les régions thraces au moment de l'évasion de Constantinople des deux otages bulgares, l'ex-tsar Boris II et son frère Romain (Skylitzès, *ibid.*, p. 329, 70-71): ... τοῦ βασιλέως... Βασιλείου εἰς τὰ ἐπὶ Θράκην χωρία ἐξιόντος... Cet événement se place soit sitôt après la mort de l'empereur Jean Tzimiskès (10 janvier 976), selon Runciman (First Bulgarian Empire, p. 220), soit vers 979/980, selon Zlatarski (Istorija, I/2, p. 653). En tout cas, ce n'est pas encore le moment du commencement des expéditions de Basile II, qui ne s'était pas encore débarassé du parakoimomène Basile; pourtant, cela n'exclut pas une visite d'inspection de la situation militaire des villes et des bourgs thraces, comme celle qu'avait effectuée Nicéphore Phocas avant sa campagne contre la Bulgarie en 967 (voir supra, n° 81).

Le second passage de Skylitzès est plus clair et concerne les préparatifs en vue de l'expédition de 991 contre Samuel: Basile «sort» vers les régions de Thrace et de Macédoine, probablement en 990 (: Schlumberger, L'épopée byzantine, II, p. 51) et va à Thessalonique «pour rendre des remerciements à saint Démètre», mais dans le cadre de la deuxième campagne contre Samuel (Skylitzès, *ibid.*, p. 339, 67-68): ἔξεισι γοῦν εἰς τὰ ἐπὶ Θράκης καὶ Μακεδονίας χωρία, καὶ κάτεισι εἰς Θεσσαλονίκην (voir Zakythinos, Ἱστορία, p. 128). Le verbe ἐξέρχομαι (ἔξεισι, ἐξῄει) est à interpréter dans le sens d'une action militaire ou, comme ce serait le cas ici, en vue d'opérations militaires.

Il est vrai qu'à partir d'un certain moment, Basile οὐ διέλιπε καθ' ἕκαστον ἐνιαυτὸν εἰσιὼν ἐν Βουλγαρίᾳ καὶ τὰ ἐν ποσὶ κείρων τε καὶ δῃῶν (Skylitzès, *ibid.*, p. 348, 9-10). Par conséquent, il passait obligatoirement par les agglomérations thraces proches de Constantinople et donc par Tzouroulos. L'exécution des œuvres de restauration dans cette région pourrait avoir eu lieu à n'importe quel moment de cette période. Cependant, il n'est pas exclu que notre inscription se réfère à l'une de deux dates proposées.

Malgré cela, une deuxième hypothèse n'est peut-être pas à exclure: la restauration de cette tour des murailles de Tzouroulos ainsi que de celle d'Arkadioupolis (voir infra, n° 84), pourrait être due à un dommage subi suite à de forts séismes qui ont frappé Constantinople et ses environs en 989 et en 1010, pour rester dans les limites du règne des deux empereurs mentionnés (Léon le Diacre, pp. 175, 6-176, 5; Skylitzès, *ibid.*, pp. 347, 92-348, 97; Etienne le Taronite, éd. Bartikian, Ἀρμενικαί πηγαί, p. 87. Cf. Downey, Earthquakes, pp. 599-600; Grumel, Chronologie, p. 480; C. et B. Papazachos, Σεισμοί, pp. 237-238, à corriger la date 986 en 989). Telle pouvait être aussi l'une des raisons de la reconstruction de tours et d'autres parties des murs de Constantinople même, sous Basile II et Constantin VIII, comme en témoigne une série d'inscriptions très similaires à la nôtre. A titre d'exemple: Πύργος Βασιλείου καὶ Κωνσταντίνου πιστῶν ἐν Χριστῷ αὐτοκρατόρων, εὐσεβ(ῶν) βασιλ(έων) Ῥω(μαί)ων: Paspatis, Τά χερσαῖα τείχη, p. 208, n° 41 = Janin, Constantinople, p. 268 (à corriger l'année 975 citée pour un séisme, en 989); Πύργος Βασιλείου καὶ Κωνσταντίνου ἐν Χριστῷ αὐτοκρατόρων: Paspatis, *ibid.*, p. 203, n° 27 = Van Millingen, Byzantine Constantinople, p. 101; Ἀνεκαινίσθη ἐπὶ Βασιλείου καὶ Κωνσταντίνου τῶν πορφυρογεννήτων φι-

λοχρίστων σεβαστῶν δεσποτῶν, ἐν ἔτει ϛφκα′ (= 1012/1013): Tournefort, Voyage du Levant, p. 467 = CIG, IV, nº 8700 (date corrigée).

L'inscription connue de Silistria (Ševčenko, Silistra, p. 591; surtout, Salamon, Medieval Silistra, p. 491), datée entre 976 et 981, quoique de contenu analogue, n'entre pas en considération, puisqu'elle concerne, semble-t-il, une église détruite.

Résumons: même si les tremblements de terre conditionnaient en premier lieu les urgences de la reconstruction, l'une hypothèse n'annule pas l'autre: indépendamment des causes de la dégradation des fortifications, elles devaient être toujours remises en état suivant les exigences de la déontologie militaire.

84. Arkadioupolis. Restauration d'une tour sous les empereurs Basile [II] et Constantin [VIII] (979/980? 991?)

De même contenu que l'inscription précédente (nº 83), l'inscription d'Arkadioupolis se distingue pourtant légèrement dans son image sur les fac-similés transmis. Editée premièrement par Paul Lucas en 1712 (qui l'avait vue à Bourgara en mai 1706) et reprise chez CIG avec le même lieu de provenance (= Burgas, actuellement Lüleburgas), i.e. l'Arkadioupolis byzantine («inter Selymbriam et Andrianopolin»: CIG), elle fut cataloguée par Le Bas sous Vergoulè (Bergules), nom ancien du site d'Arkadioupolis. Elle fut considérée comme plutôt identique à l'inscription de Tzouroulos (nº 83) par Kourouniôtis ('Επιγραφαί ἀνέκδοτοι, p. 294), ce qu'a contesté Seure explicitement (Archéologie thrace, p. 334, nº 35). Vu le nombre important des inscriptions de murailles de formule similaire, datant du règne de Basile II et de Constantin VIII (voir supra, pp. 300-301), l'existence propre de l'inscription d'Arkadioupolis est tout à fait plausible. En plus, son encastrement dans la porte (principale?) d'une église grecque, de la même manière que l'inscription de Tzouroulos, ne pose pas de problème en raison du caractère répétitif de cet usage.

Lucas, Voyage, I, p. 230; p. 401, nº 42 (fac-similé); CIG, IV, nº 8702 (fac-similé); Le Bas, Inscriptions, p. 352, nº 1544 (fac-similé); (Dumont - Homolle, Mélanges, p. 366, nº 62 a4: en une seule ligne, à tort, puisqu'il reproduit Le Bas); (Velkov, Inscriptions médiévales, p. 217: simple citation d'après CIG). Texte d'après le fac-similé de Paul Lucas.

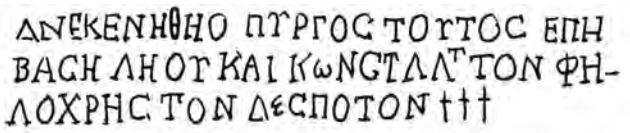

'Ανεκενήθη ὁ πύργος τοῦτος ἐπὶ
Βασηλήου καὶ Κωνσταντ(ίνου) τῶν φη-
3. λοχρήστων δεσποτῶν +++

L. 1. ἀνεκενήθη restitué ἀνεκεν[ίσ]θη (CIG; correction fautive, surtout parce qu'il s'agit d'une graphie qui témoigne d'un fait de langue, cf. Robert, La Carie, p. 12).

L. 2/3. Βασηλήου καὶ Κωνστ[αν]τ[ίν]ου, φηλοχρήστων δεσποτῶν (CIG, Velkov).

Pour le reste de l'apparat critique et le commentaire, voir supra, nº 83.

A été restaurée cette tour sous Basile [II] et Constantin [VIII] les despotes (= empereurs) *qui aiment le Christ.*

Sur la ville d'Arkadioupolis, voir supra, nº 58.

85. Andrinople. Invocations concernant l'empereur Basile [II] sur les murailles de la ville (986?)

Deux inscriptions en briques, de même contenu, encastrées dans les remparts: la première au dessus d'une porte, appelée Giermikapı, en turc (voir Lambousiadis, Περί τῶν τειχῶν, p. 17); la seconde, dans la maçonnerie de la grande tour ronde de l'angle nord-ouest de la citadelle, appelée

Gerli-ou Ili-burgaz (voir Saraphoglou, Περιγραφή τῆς Ἀδριανουπόλεως, p. 76; Lambousiadis, *ibid.*, pp. 11-12).

Vues par Covel pendant son séjour à Andrinople et sa région, de mai à septembre/octobre 1675, elles furent attribuées par lui avec raison – une fois n'est pas coutume – à Basile II. Seules différences d'entre elles, le *nomen sacrum*, l'orthographe et la rosette qui figure uniquement sur la première. En une seule ligne chacune.

Covel, Voyages, éd. Grélois, app. épigr., n° 11 (fac-similés). Texte d'après ces fac-similés.

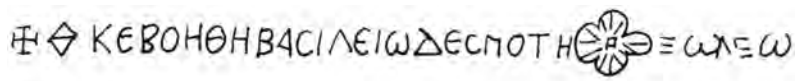

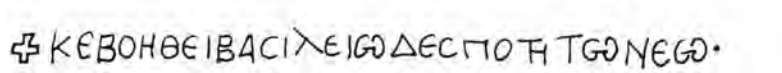

a) + Θ(εοτό)κε βοήθη Βασιλείῳ δεσπότῃ [τ]ῷ ν[έ]ῳ
b) + Κ(ύρι)ε βοήθει Βασιλείῳ δεσπότῃ τῷ νέῳ

Abréviation des *nomina sacra* sans tilde visible: Θκε, Κε.

Ligature: τη (b).

Leg. βοήθει (a). Notons les deux formes de Θ, la forme angulaire et la forme arrondie, phénomène courant pour d'autres lettres aussi (cf. n° 64) du présent recueil.

a) *Mère de Dieu, aide le nouveau Basile, le despote.*

b) *Seigneur, aide le nouveau Basile, le despote.*

– Θεοτόκε βοήθει, Κύριε βοήθει. Sur ces invocations, voir supra n°s 69, 96, 97.

– Βασιλείῳ δεσπότῃ. Ce mot n'est pas ici le terme technique indiquant le titre nobiliaire du despote, attribué pour la première fois au prince hongrois Béla-Alexios par l'empereur Manuel Ier Comnène en 1163 (voir Ostrogorsky, Urum-despotes, p. 449; Ferjančić, Despoti, pp. 28-29). Il constitue simplement la qualification par excellence de l'empereur, synonyme de basileus, et figure seul ou parallèlement à ceci et à αὐτοκράτωρ dans la titulature impériale, voir exemples in Ferjančić, *ibid.*, pp. 3-8; cf. Asdracha - Bakirtzis, Inscriptions de Thrace, p. 263.

Le même atrribut, δεσπότης, suit le nom de Basile [II] sur l'inscription de Karacaköy (voir infra, n° 89) et, au pluriel, les noms des coempereurs sur les inscriptions de Vizyè-Saranta Ekklèsiai, de Tzouroulos, d'Arkadioupolis, etc. (voir supra, n°s 50, 81, 83-84), les coempereurs sur les deux dernières étant Basile et Constantin.

– τῷ νέῳ. Cet adjectif est associé à l'empereur pour le distinguer de l'autre Basile, Basile Ier, son aïeul et fondateur de la dynastie macédonienne (cf. Pseudo-Kodinos, Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως, éd. Préger, p. 283, § 214). Notons que l'épithète νέος figure également sur l'inscription de Karacaköy mentionnée ci-dessus, mais il s'y attache au frère cadet de Basile, Constantin.

La date. Sur la base de l'argumentation ci-dessus, il s'impose de placer ces inscriptions à une date proche du début du règne de Basile II, en prenant en considération le lieu où elles se trouvaient, à savoir la forteresse d'Andrinople. Certes, on pourrait les situer environ en 1002, au moment du sac de la ville par Samuel et de l'entreprise présumée des travaux militaires dans les environs. Cependant, je propose une année proche de 976, voire de 985, début de l'autorité effective de Basile, à savoir celle de 986, date de la première campagne balkanique de l'empereur contre Samuel.

Or, d'après Skylitzès (éd. Thurn, p. 330, 15), Basile pénétra en Bulgarie empruntant la route proche des Rhodopes et du fleuve Hèbre (διὰ τῆς παρὰ τῇ Ῥοδόπῃ καὶ τῷ ποταμῷ Εὔρῳ), c'est-à-dire, la «route royale», la voie diagonale des Balkans qui passait par Andrinople, avant de se diriger vers la Bulgarie à travers les «Portes Trajanes» (voir Asdracha, Les Rhodopes, pp. 30-31). L'invocation implorant l'assistance de la mère de Dieu et du Seigneur sur les inscriptions aurait alors eu tout son sens au début d'une première expédition, qui s'avéra malheureuse par la suite. En outre, il est très probable que des travaux de reconstruction avaient été effectués en ce temps-là aux endroits où furent posées les deux inscriptions.

Je n'ai pas jugé utile d'examiner leur possible attribution à Basile Ier, qui n'a pas eu des activités analogues dans la région, quand bien même celles-ci peuvent nous servir d'indication en l'absence de toutes autres données.

Enfin, notons que Covel, en relevant ces textes, parle d'inscriptions et des lettres faites de briques, qu'il a vues sur quelques tours de la muraille, en plus, paraît-il, de celles qu'il mentionne, sans pour autant donner d'autres précisions.

APROS

La ville-forteresse d'Apros (Ἄπροι, Ἄπρος (ὁ), Ἄπρων, ὁ, ἡ), située entre Rhaidestos et Kypsella, fut l'une des stations de la partie orientale de la Via Egnatia. Fortifiée comme tous les bourgs de la région, elle fut pourtant brûlée et détruite par Krum, en juillet 813 (Scriptor incertus, p. 345, 6-7): ... ἀνῆλθον [les Bulgares] εἰς τὸν Ἄπρον, κάστρον ὂν καὶ αὐτό· καὶ καταστρέψαντες καὶ τοῦτο καὶ ἐμπυρίσαντες... (cf. Théophane Contin., p. 615, 5-6; forme du nom, ὁ Ἄσπρος).

Elle est mentionnée surtout à partir du XIe/XIIe siècle (Anne Comnène, éd. Leib, pp. 109, 9; 230, 22), notamment pour la période de l'occupation franque de la Thrace après 1204 et pour celle des guerres civiles du XIVe siècle (Choniate, éd. Van Dieten, pp. 621, 6; 629, 30; Villehardouin, La conquête, éd. Faral, II, § 391, 413-415 («la cité de Naples»); Henri de Valenciennes, Histoire, éd. Longnon, § 564 («Naples», aussi); Carile, Partitio, p. 220, 76 (*Civitas Apri*); Cantacuzène, I, pp. 123, 17; 136, 4; 138, 23; 140, 19 et *passim*; II, p. 479, 22). Elle est souvent associée à la forteresse voisine de Garella (voir supra, n° 59).

Sur son siège ecclésiastique, archevêché jusqu'au XIIe siècle et métropole sans suffragants, fondée entre 1171 et 1179, voir Asdracha, La Thrace orientale, pp. 235-236.

Selon Papazôtos (Ἀνίχνευση, p. 552), son emplacement est à rechercher sur une basse colline près du site de l'actuel Inecik, au sud-ouest de Rhaidestos, et non pas à l'emplacement du village actuel de Germeyan, dans la région de Malgara (: Taslıklıoğlu, Trakya, II, p. 71, qui pourtant avait opté pour Inecik auparavant, I, p. 46). Sa muraille qui avait été conservée en partie aurait été détruite tout récemment (Papazôtos, *loc.cit.*).

86. Invocation à saint Kèrykos (Xe s.?)

Graffito sur un fragment irrégulier de marbre. De provenance inconnue, il se trouve actuellement (?) au Musée archéologique de Constantinople (n° d'inv. 6000). Etant donné que saint Kèrykos (aussi Kyrikos, Κύρικος, version plus fréquente) et sa mère Ioulitte ne sont pas particulièrement vénérés à Constantinople (leur culte est surtout micrasiatique, voir Grégoire, Asie Mineure, n°s 82, 8; 124, ainsi que les renvois des éditeurs), Mango et Ševčenko expriment l'hypothèse que ce graffito provient d'Apros. Effectivement, le Synaxaire de Constantinople cite au jour du 27 mars: ... τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ μνήμη τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Κηρύκου τοῦ ἐν Ἄπρῳ.

En confortant l'argument pour l'origine thrace de la pierre, je rappelle l'existence d'un hagiasma dédié à saint Kèrykos et à sainte Ioulitte, qui se trouvait à Péristasis (au sud d'Apros, sur la côte

est de la Chersonèse) et qui célébrait leur mémoire le 15 juillet, jour où se tenait aussi une foire locale (voir Stamouli-Saranti, Ἀπό τά ἁγιάσματα τῆς Θράκης, p. 258; cf. Gedeôn, Μνήμη Γανοχώρων, p. 126: hagiasma de saint Kèrykos à Ganos; *idem*, Κωνσταντινουπόλεως ἁγιάσματα θρακικά, Θρακικά 9 (1938), pp. 101-121). «21.10.2,5» (d'après les éditeurs).

Mango - Ševčenko, Byzantine Inscriptions, pp. 8-9, n° 11, fig. 11 (photographie).

υ κ
πρέσβε-
βε, ἅγυε Κ[ή]-
4. ρηκ(ε), τοῦ Θεο(ῦ)
ἐλευθῦνε
τὰς ψυχὰ-
ς ὑμῶν τῶ(ν)
8. ησὲ
προστρεχ[όν]-
των· σκ(έ)πε
φρούρυ φύλα[ττε]
12. + τ[ους]? - - -

Leg. πρέσβευε (l. 2/3); ἅγιε Κήρυκε (l. 3/4); ἐλεηθῆναι (l. 5); ἡμῶν (l. 7); εἰς σὲ (l. 8); φρούρει (l. 11).

L. 12. τ[ο]ν..., restitué τόν... (Mango - Ševčenko).

Intercède, ô saint Kèrykos, auprès de Dieu pour qu'il ait pitié des âmes de nous qui avons recours à toi; couvre, garde, protège les (?)... ou *en l'année (?)...*

L. 2/5: πρέσβευε, ἅγιε Κήρυκε, τοῦ Θεοῦ ἐλεηθῆναι... Les éditeurs ont cru que le génitif τοῦ Θεοῦ se réfère à ἅγιος Κήρυκος, et c'est pour cela qu'ils traduisent «O God's Saint Kerykos (?)»; ils y ajoutent qu'il est possible d'interpréter Κήρυκε τοῦ Θεοῦ comme «héraut de Dieu», et dans ce cas on s'adresserait à saint Paul ou à un autre apôtre.

Cependant, à mon avis, le génitif τοῦ Θεοῦ ne s'associe pas à ἅγιε Κήρυκε, qu'il faut mettre entre deux virgules, mais il est l'objet indirect du verbe πρεσβεύω, πρέσβευε τοῦ Θεοῦ, l'objet direct du verbe étant l'infinitif ἐλεηθῆναι (τὰς ψυχάς, etc.). L'emploi du génitif comme objet indirect de ce verbe est connu dès l'Antiquité (cf. Liddell-Scott, s.v. πρέσβα, πρεσβεύω «τινός *for* one»), le génitif τοῦ Θεοῦ, ou τῆς Παναγίας, τῶν ἁγίων e.a., en particulier, étant en ce sens plus que courant dans la liturgie orthodoxe. C'est l'équivalent de λέγω τοῦ + subst. + νά - - - du grec moderne.

D'autre part, d'après l'habitude des Byzantins largement connue et répétée, on peut voir à Κήρυκος/κῆρυξ, κήρυκας, un jeu de mots, sans avoir à faire appel à saint Paul ou à d'autres apôtres.

L. 12. La présence d'une croix signifie peut-être que cette ligne terminait l'inscription et donnait sa date, la lettre τ renvoyant à (ἔ)τ(ους).

Pour le reste du commentaire, je renvoie à Mango - Ševčenko, *ibid.*, p. 9.

87. Panion. Invocation (XIe-XIIe s.)

Plaque de marbre parallélogramme, encastrée derrière le Ἱερὸν Βῆμα de l'église de l'Entrée au Temple (Εἰσόδια) de la Vierge (cf. n°s 51, 69, 95 de ce recueil), où la vit Papadopoulos-Kerameus en 1885. «64.105»; hauteur des lettres: «7».

Papadopoulos-Kerameus, Ἀρχαιότητες, p. 96, n° 38, pl. III, n° 14 (estampage); (Dumont - Homolle, Mélanges, p. 414, n° 86 w).

Αἰτῶ τὴν λύσην τῶν [ἐμῶν ἁμαρτιῶν]

Très belle écriture en onciales de grande dimension.
Leg. λύσιν.

– Αἰτῶ τὴν λύσιν τῶν... (Papadopoulos-Kerameus).
– τῶν [ἁμαρτημάτων (?)] (Homolle).

Je sollicite la remission de mes péchés.

Nous noterons des résonances de l'Ancien Testament: Job, 42, 9: καὶ ἔλυσε τὴν ἁμαρτίαν αὐτοῖς διὰ Ἰώβ; Isaïe, 40.2: ἱερεῖς, λαλήσατε εἰς τὴν καρδίαν Ἰερουσαλήμ... ὅτι ἐπλήσθη ἡ ταπείνωσις αὐτῆς, λέλυται αὐτῆς ἡ ἁμαρτία; mais aussi celles du Nouveau Testament; Ap. 1, 5: τῷ λύσαντι (vl. λούσαντι vg.) ἡμᾶς ἐκ τῶν ἁμαρτιῶν ἡμῶν ἐν τῷ αἵματι αὐτοῦ. Verset équivalent chez Jean, 20, 23: ἄν τινων ἀφῆτε τὰς ἁμαρτίας, ἀφέωνται αὐτοῖς· ἄν τινων κρατῆτε, κεκράτηνται.

Il s'agit probablement d'une pierre tombale et donc d'une épitaphe, bien qu'une dédicace d'un ouvrage quelconque ou d'une restauration ne soit pas exclue.

88. Panion. Epitaphe aux résonances bibliques (Xe-XIe s.?)

Dalle de marbre brisée en deux morceaux, relevée par Kalinka dans la chapelle de Notre-Dame-des Blachernes en 1896 (cf. nos 77, 78, 93 de ce recueil). Dimensions de la moitié gauche: «30.23»; de la moitié droite: «23.34»; hauteur des lettres: «3-6».

Kalinka, Thrakien, col. 154-155, nº 91 (fac-similé). Texte d'après son fac-similé.

- -
Καὶ ἐώνιον
2. ὑπν(ώσω)σι(ν) [ὕπν(ο)]ν μην(ὶ) Σεπ-
3. τεμβρ[ί]ῳ ιθ΄ ἡμέ-
4. ρᾳ Τρίτῃ

Ecriture en majuscules très inégales.
Leg. αἰώνιον (l. 1); Τρίτῃ (l. 4).

L. 1/2. καὶ ἐ | ώνιον ὕπν[ον] μην(ὶ) (Kalinka).
Il est possible qu'il y ait eu une ou plusieurs lignes avant le fragment conservé.

... Et ils vont dormir d'un sommeil éternel, le dix-neuf du mois de septembre, le jour de mardi.

L. 1/2: καὶ αἰώνιον ὑπνώσωσιν ὕπνον. On reconnaîtra ici le verset biblique de Jérémie, 28, 39: ἐν τῇ θερμασίᾳ αὐτῶν δώσω πότημα αὐτοῖς καὶ μεθύσω αὐτούς, ὅπως καρωθῶσι καὶ ὑπνώσωσιν ὕπνον αἰώνιον καὶ οὐ μὴ ἐξεγερθῶσι, λέγει Κύριος.

Il faut remarquer le choix de ce verset qui se réfère aux malheurs que Dieu promet d'infliger aux ennemis des Hébreux, les Babyloniens. De toute façon, on trouve une expression analogue mais sans référence directe à la Bible dans une autre épitaphe de Thrace, celle de Nicolas Valtzéris, qui ἐκοιμήθη... τὸν αἰώνιον ὕπνον..., le 18 janvier 1069 (Asdracha - Bakirtzis, Inscriptions de Thrace, pp. 257-258, nº 15). Cf. infra, nº 76, 2-3: τὸν γλυκὺν καὶ ἀργὸν ὕπνον.

L. 2/4: La date. Il serait vain de chercher l'année sur la base du quantième du mois et du jour de la semaine, puisqu'on ne connaît pas le siècle exact, et encore, même dans ce cas, il faudrait

choisir entre 14 ou 15 dates (cf. Grumel, Chronologie, p. 317, voir supra, n° 77; à noter la façon différente d'écrire le jour de mardi, qui est dans cette inscription indiquée par la lettre γ). L'entreprise deviendrait superflue pour notre inscription, dont la fourchette se situe entre au moins deux siècles.

Quant à l'écriture, il serait intéressant de la comparer avec les graffiti de Tènos (voir Feissel, Ténos) et avec plusieurs autres du Parthénon (voir Orlandos - Vranoussis, Χαράγματα Παρθενῶνος, n°s 95, 96, 101, 125, e.a.).

89. Région de Dérkôn (Karacaköy). Epigramme commémorant la restauration d'une construction par les empereurs Basile [II] et Constantin [VIII] (*ca.* 15 août 1002?)

Plaque dédicatoire trouvée près du village actuel de Karacaköy, alors qu'on déboisait une forêt pour dégager des terres cultivables. Le village mentionné se trouve sur le cours de la rivière Délkôn (de son nom ancien), qui coule dans le lac de Dérkôn, près de la côte sud-ouest de la mer Noire (voir infra, n° 101). La provenance de la pierre est incertaine. Il est douteux qu'elle ait appartenu aux restes du mur d'Anastase qui aboutissait à l'ouest de Karacaköy, puisqu'il ne fonctionnerait pas après le VIIe siècle (voir Crow, The Long Walls, pp. 111-118). Ceci n'exclut pas une construction militaire importante, à moins que la plaque n'ait appartenu aux ruines d'aqueducs situés au voisinage (cf. C. Mango, in Constantinople and its Hinterland, Variorum, Cambridge 1995, pp. 11, 18). Elle ne peut pas provenir de l'autre village du même nom («Corojecui»), situé au nord d'Andrinople, sur le cours de Toundža, et qui figure sur un croquis de Covel (Covel's Diary, éd. Bent, p. 249). La raison en est que la pierre a été vue dans un café de Karacaköy (de Dérkôn) par le maître d'école de ce village, Angelos Metrènos, qui avait expédié son fac-similé à Stamoulis qui, lui, le confia au premier éditeur, Kourouniôtis ('Επιγραφαί ἀνέκδοτοι, p. 292, note 1; cf. Drakos, Τά Θρακικά, p. 69; Seure, Antiquités, p. 541, croquis de la région; M. Sarantis, Τό Δέλτα τοῦ Βυζαντίου, Θρακικά 20 (1944), pp. 143-144). Dimensions de la pierre: «50.49» (Schuchhardt). Hauteur de la moulure: «68 mm». Dimensions de l'inscription: «73.62.9,5»; hauteur des lettres: «*ca.* 25 mm» (d'après Seure, Antiquités, p. 567).

Kourouniôtis, 'Επιγραφαί ἀνέκδοτοι, pp. 291-292 (copie d'après le fac-similé de Metrènos); (Schuchhardt, Die Anastasius Mauer, p. 114, n° 1, même copie); Seure, Antiquités, pp. 568-569 (fac-similé et deux transcriptions). Texte d'après Seure.

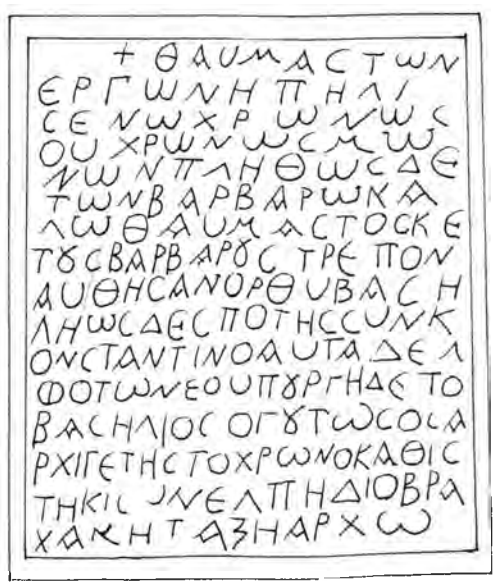

+ Θαυμαστων
εργων ηπηλι-
σεν ω χρωνως
ου χρωνως μω-
νων πληθως δε
των βαρβαρων· α-
λ' ω θαυμαστος κε
τους βαρβαρους τρεπον
αυθης ανορθυ Βαση-
ληως δεσποτης συν Κ-
ονσταντινο αυταδελ-
φο τω νεο· υπουργη δε το
Βασηλιος ο Γουτως ος α-
ρχιγετης το χρωνο καθισ-
τηκι συν Ελπηδιο Βρα-
χαμη ταξηαρχω

La multitude des fautes d'orthographe de cette longue épigramme a obligé Seure à donner une deuxième transcription, en rétablissant l'orthographe et la versification correcte en dodécasyllabes. Notons que Seure qualifie à tort de «fautive» la copie de Kourouniôtis, qui reproduit correctement le texte, en restituant en même temps la versification.

\+ Θαυμαστὸν ἔργον ἠπείλησεν ὁ χρόνος,
οὐ χρόνος μόνον πλῆθος δὲ τῶν βαρβάρων·
ἀλλ' ὁ θαυμαστὸς καὶ τοὺς βαρβάρους τρέπων
αὖθις ἀνορθοῖ Βασίλειος δεσπότης
σὺν Κωνσταντίνῳ αὐταδέλφῳ τῷ νέῳ·
ὑπουργεῖ δὲ τῷ Βασίλειος ὁ Γοῦτος
ὃς ἀρχηγέτης τῷ χρόνῳ καθεστήκει
σὺν Ἐλπιδίῳ Βραχάμῃ ταξιάρχῳ

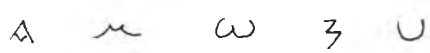

L. 1. ἠπήλισεν (Schuchhardt, qui restitue la copie de Kourouniôtis).
L. 3. Ἀλλ' ὁ (Seure).
L. 5. Κονσταντίνῳ (Schuchhardt, Seure).
L. 6. Ὑπουργεῖ (Seure); ὑπουργεῖ δὲ κὲ / καὶ (Kourouniôtis, Schuchhardt).
L. 8. Βραναμ(ο) (Kourouniôtis); Βρανάμ(ῳ) (Schuchhardt).

Le temps a menacé une œuvre admirable;/ non seulement le temps mais aussi une foule des barbares;/ mais l'admirable despote Basile, qui met en fuite les barbares,/ la redresse de nouveau,/ avec son frère, le nouveau Constantin;/ et l'assiste Basile Goutos,/ qui fut chef d'armées en ce moment,/ avec le taxiarque Elpidios Vrahamès.

Le commentaire suit la numérotation de la deuxième transcription.

L. 1/2: Θαυμαστὸν ἔργον... πλῆθος δὲ τῶν βαρβάρων. On ne sait pas de quelle sorte était l'œuvre restaurée par les deux empereurs. Il est pourtant plus que probable qu'il s'agissait d'une construction vouée à des fins militaires, autrement plus importante qu'une simple tour de muraille à l'instar de Tzouroulos et d'Arkadioupolis (voir supra, nos 83-84). Le ton solennel de l'épigramme qui associe les noms de deux hauts personnages militaires aux noms des empereurs régnants en est une indication suffisante. D'autre part, le mot χρόνος dans ces vers renvoie à la longue durée, à l'opposé de χρόνος du septième vers, qui désigne un moment plus ou moins précis.

Quant aux barbares en question, les limites chronologiques de l'inscription se situant entre 976 et 1025, ils ne peuvent être que les Bulgares, d'autant que dans les vers suivants figure l'empereur Basile, leur vainqueur. Cependant, je me range avec une certaine réticence à cette interprétation de βαρβάρων laquelle fut proposée par Kourouniôtis et Seure sans hésitation.

En fait, on n'a aucune mention d'une descente des Bulgares jusqu'aux faubourgs de Constantinople à cette époque, le champ de bataille s'étalant de la Macédoine et la Vieille Bulgarie à l'Epire et l'Illyrie (voir supra, n° 83). La seule fois que Samuel attaqua la Thrace orientale fut lors du sac d'Andrinople, le 15 août 1002, comme une diversion au siège mis par Basile devant la forteresse danubienne de Vidin (Skylitzès, éd. Thurn, p. 346, 50-53; cf. Zlatarski Istorija, I/2, pp. 721-722). Bien que les sources relatant cet événement ne mentionnent pas d'autres endroits à côté d'Andrinople, il n'est pas impossible que d'autres agglomérations de la plaine de Thrace aient eu à souffrir de cette brève mais brutale invasion. Cependant, leur absence des sources serait surprenante, vu leur position à proximité de la capitale.

Quoi qu'il en soit, on peut tirer argument *e silentio* en faveur de l'identification «bar-

bares=Bulgares» (dans l'inscription) de l'absence des données qui crée plusieurs lacunes dans les guerres de Basile II contre Samuel et ses successeurs. En particulier, les années de 991 à 995, de 1001 à 1005 et celles de 1009 à 1014 sont insuffisamment connues des sources disponibles (cf. Schlumberger, L'épopée byzantine, II, pp. 56-57, 333-335; Runciman, First Bulgarian Empire, p. 227). Celles-ci ne présentent pas une continuité concernant les opérations militaires ou, encore, au sujet d'éventuelles incursions d'autres «barbares» venant du Nord, comme, p.ex., les Petchénègues. Or, c'est peut-être dans ces lacunes que pourrait se trouver la réponse définitive à l'identification des «barbares» auxquels fait allusion notre texte.

L. 3/5: ἀλλ' ὁ θαυμαστός... τῷ νέῳ. Basile II et Constantin VIII sont aussi mentionnés dans les inscriptions de Tzouroulos et d'Arkadioupolis (voir supra, nos 83-84). La différence est que dans celles-ci les deux empereurs figurent ensemble comme restaurateurs d'une tour dont la destruction fut provoquée par une cause inconnue. Dans l'inscription de Karacaköy, la cause de la destruction d'on ne sait quel ouvrage est, outre le temps, l'invasion des «barbares», tandis que la restauration incombe en premier lieu à Basile II. Le participe présent τρέπων fait allusion non seulement à la victoire remportée en une occasion précise, mais à une série d'opérations réussies qui supposent une action militaire continue. Le frère de Basile, Constantin, ne fait que s'associer à l'œuvre de restauration; il est qualifié de νέος, le nouveau Constantin, par opposition à Μέγας Κωνσταντῖνος, le premier du nom. Sur la différence d'âge des deux empereurs, voir G. Ostrogorsky et E. Stein, Die Krœnnungsordnungen des Zeremonienbuches. Chronologisch und verfassungsgeschichtliche Bemerkungen, Byz 7/1 (1932), p. 198, note 1.

L. 6/7: ὑπουργεῖ δὲ τῷ Βασίλειος ὁ Γοῦτος ὃς ἀρχηγέτης... καθεστήκει. Basile Goutos, qui assista Basile II dans les travaux de reconstruction, est inconnu par ailleurs. D'après Seure (Antiquités, p. 569), *Goutos* est une forme simplifiée de Γότθος/Γοῦτθος, donc, Basile serait d'origine gothique. Mais on peut, à mon avis, penser à un nom, Γοῦτος, tiré d'un surnom ayant trait à γοῦτος, mot à multiples significations parmi lesquelles celle de la colombe mâle, qui se rencontre dans plusieurs endroits de la Grèce, surtout en se référant à la voix de l'oiseau ou, par métaphore, à une pose de fanfaron (voir Ἱστορικόν Λεξικόν de l'Académie d'Athènes, V/2, 1989, s.v. γοῦτος). Comme on connaît bien le goût des Byzantins pour former des surnoms qui donnent par la suite des vrais noms, à partir des animaux en général, cette interprétation me paraît plus plausible (cf. Koukoulés, Βυζαντινῶν βίος, VI, 1955, pp. 491-493; Etymologikon Magnum, éd. Gainsford, s.v. γοῦτος).

Basile Goutos fut ἀρχηγέτης, terme générique, équivalent à ὁπλιτάρχης, c'est-à-dire commandant en chef d'infanterie, voir p.ex., Skylitzès (éd. Thurn, p. 156, 71), concernant le patrice Léon, sous Basile Ier, ἀρχηγέτης Θρᾳκῶν καὶ Μακεδόνων (= des tagmata des Thraces et des Macédoniens). Cependant, l'archegète de notre inscription doit renvoyer au terme technique ἀρχηγέτης τῆς Δύσεως qui désigne le commandant en chef de toute l'infanterie levée dans les Balkans (cf. Guilland, Recherches, I, p. 394: deux sceaux d'archegètes d'Occident; Nesbitt - Oikonomides, Byzantine Seals, I, no 1.3: sceau du patrice Démètre Apokaukos, archegète d'Occident, XIe s., et mention du sceau de Georges Maniakès, archegète d'Orient, Xe-XIe s.).

Par conséquent, Basile Goutos serait archegète d'Occident au moins lors du moment précis (τῷ χρόνῳ, vers 7) pendant lequel furent exécutés les travaux de restauration. Avant cela, il avait probablement participé aux opérations militaires contre les barbares, aux côtés de l'empereur Basile.

Sur ἀρχηγέτης, voir Oikonomidès, Listes, p. 335. Sur les tagmata des Thraces et des Macédoniens à cette époque et sur leur distinction de l'armée des deux thèmes réunis, voir Ahrweiler, Administration, pp. 30-31.

Notons, d'une part, l'emploi de τῷ (νέῳ, vers 5), datif de l'article défini, et de l'autre, le τῷ des vers 6 et 7, datif du pronom et de l'adjectif démonstratifs renvoyant à τούτῳ, à savoir, l'empereur Basile d'une part, le moment précis, de l'autre.

L. 8: σὺν Ἐλπιδίῳ Βραχάμῃ ταξιάρχῳ. Inconnu par ailleurs, Elpidios Vrahamès fut par ses

fonctions de taxiarque un subordonné de l'archegète Basile Goutos et participa avec lui à la restauration de la même œuvre. Il appartenait peut-être à la vaste famille de Vrahamioi/Vahramioi (nom hellénisé de l'arménien Vahram, Varahan), dont plusieurs membres étaient entrés dans l'aristocratie byzantine dès la deuxième moitié du Xe siècle. Il n'est pas sûr qu'il soit identique au patrice Elpidios, notable d'Antioche en 1034 (: Cheynet - Vannier, Etudes, pp. 59-60; la notice des auteurs concernant notre Elpidios est en grande partie fausse: a) l'inscription concernée ne provient pas de Sèlyvria; b) Elpidios Vrahamès et Basile Goutos ne sont pas les fondateurs de l'ouvrage commémoré, mais les superviseurs de sa restauration ordonnée par les deux empereurs mentionnés).

Sur la famille de Vahramioi, voir Každan, Armjane, pp. 25-28. Sur le commandement opérationnel de ταξίαρχος (plus souvent, ταξιάρχης), voir Oikonomidès, Listes, pp. 335-336.

Un autre Elpidios Vrahamios fut curopalate et duc de Chypre au XIIe siècle (Schlumberger, Sigillographie, p. 305. Sur la datation des fonctions de cet Elpidios, voir C. Asdracha, in Histoire byzantine de Chypre, Nicosie (à paraître).

La date. Dans le grand éventail des dates-limites des guerres byzantino-bulgares (986-1018) pendant le règne des deux coempereurs, nous proposons, plus particulièrement, le moment autour de la prise et du pillage d'Andrinople, pour les raisons exposées ci-dessus. Skylitzès (éd. Thurn, p. 346, 44-56) place cet événement le jour de la Dormition de la Vierge (15 août) et de la grande foire annuelle qui se tenait dans cette ville (voir Asdracha, Les Rhodopes, p. 221). En outre, il précise que l'événement fut contemporain du siège que Basile II mit devant la forteresse de Vidin; ce siège eut lieu pendant la 15e indiction et dura huit mois entiers, après quoi la ville succomba à l'empereur.

Or, l'indiction 15 en question ne peut être que celle qui s'étend du 1er septembre 1001 au 31 août 1002; donc, il est plus que possible que le 15 août recherché soit celui de l'année 1002, moment où se place la date approximative de notre inscription.

90. Apros. Restauration d'une porte de la muraille sous Constantin [X] et Eudocie (novembre 6573 = 1064) (P l. 108 b)

Bloc de marbre découvert dans le village de Germeyan de Malgara, provenant sûrement de la ville d'Apros, mentionnée dans l'inscription. Vue par Taslıklıoğlu à Rhaidestos (actuellement, Tekirdag) où elle avait été transportée avant 1961, la pierre se trouvait alors dans la maison du restaurateur du musée local. «36.47.7» (selon Taslıklıoğlu). Photographie d'I. Ševčenko, Byzantine Photograph Collection, Dumbarton Oaks, nº 67.418.

Taslıklıoğlu, Trakya, I, p. 47, fig. 16 (photographie); pp. 81-82 (commentaire en français). Texte d'après la photographie de Ševčenko.

+ Ἀνεκενήσθι ἡ π[ύλη]
ταύτη ἐπὶ Κωνσταντ(ίνου)
μεγάλου βασιλέος
κὲ αὐτωκράτορος Ῥωμ̄εον
κὲ Εὐδωκίας ἀ(υ)γούστης
δηὰ συνδρωμῆς Συνβατ(ίου)
ὑπάτου κὲ στρατηγοῦ Ἄπρου
τοῦ Πετροῦσι· μη(νὶ) Νοεμβρίῳ
ἰνδ(ικτιῶνος) γ΄ ἔτους ϛφογ΄ +

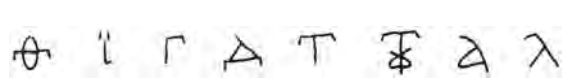

Ecriture en majuscules inégales, accentuation parfois erronée, esprit rude à la place de l'esprit doux (l. 5, 9).

Deux formes de l'accent circonflexe: ⌒ et ⏑.

Tilde sur la première moitié des noms de Constantin et de Symbatios (l. 2 et 6) et sur l'année, ϛ̃ φ ο̃ γ̃ (l. 9).

Signe d'abréviation: ξ (l. 9); cf. Oikonomides, Abbreviations, p. 39.

Ligatures: αν, νη (l. 1); με (l. 4); μη (l. 6); τη (l. 7); μβ (l. 8); ην (l. 9).

Lettres superposées: $\overset{\tau}{\nu}$ (l. 2); $\beta\overset{\tau}{\alpha}$ (l. 6); $\overset{\tau}{\gamma}$ qui est en même temps une ligature (l. 7); $\overset{\eta}{\mu}$, $\overset{\omega}{\beta}\rho$ (l. 8).

Apices sur les lettres Γ, Δ, Θ, Τ, signe fréquent aux XIe-XIIe siècles; est visible aussi l'appendice horizontal qui surmonte à gauche certains Α et Λ, caractéristique qui commence à peu près à ce siècle et qui se rencontre aux graffiti du Parthénon (voir Orlandos - Vranoussis, Χαράγματα Παρθενῶνος, nos 55, 57-59, e.a.; cf. Feissel, Ténos, pp. 508-509).

A noter la coexistence de νβ, Συνβατίου (l. 6) et de μβ, Νοεμβρίῳ (l. 8), voir supra, n° 76.

Leg. ἀνεκαινίσθη (l. 1); βασιλέως (l. 3); καὶ αὐτοκράτορος Ῥωμαίων (l. 4); καὶ Εὐδοκίας αὐγούστης (l. 5); διὰ συνδρομῆς (l. 6); Πετρούσῃ (l. 8); ἰνδικτιῶνος, ἔτους (l. 9).

A été restaurée cette porte sous Constantin le grand roi et empereur des Romains et (sous) l'augousta Eudocie, avec le concours de Symbatios Petroussès, consul et stratège d'Apros, au mois de novembre, indiction 3, en l'année 6573 (= 1064).

La traduction que donne Taslıklıoğlu (Trakya, I, p. 47) est totalement fausse: le nom Petroussès devient «Pétros Simon», vocable d'une église introuvable, tandis qu'un «jour de jeudi» inexistant est ajouté aux éléments de la date. L'auteur considère, sans donner d'explications, que ce qui reste de la pierre constitue seulement la moitié d'une pierre plus grande (*ibid.*, p. 46). Quoi qu'il en soit, le texte de l'inscription est conservé en entier.

L. 1/2: Ἀνεκαινίσθη ἡ πύλη ταύτη. Si la restitution est la bonne, ce qui est très probable, cette porte ne serait pas une porte d'église qui ne figure nulle part ici; elle serait une porte, peut-être la porte principale, des murailles d'Apros, ce qui convient bien mieux à la présence dans l'inscription des empereurs régnants et du stratège de la ville.

L. 2/5: ἐπὶ Κωνσταντίνου... καὶ Εὐδοκίας αὐγούστης. Il s'agit évidemment de Constantin X Doukas (1059-1067) et de sa femme Eudocie Makrembolitissa. Bien que l'élève de Michel Psellos et l'ami du patriarche Constantin Leichoudès a suivi une politique anti-militariste visant à réduire le pouvoir et les effectifs de l'armée, il n'en est pas moins vrai qu'un certain nombre d'ouvrages défensifs furent exécutés pendant son règne pour faire face à des dangers extérieurs particuliers. C'est le cas aussi de la muraille de Mesembria qui fut reconstruite sous Constantin X et Eudocie, probablement la même année, comme on verra plus bas: Ἀνενεώθη ἐν θεῷ τὸ τεῖχος Μεσημβρίας ἐπὶ Κωνσταντίνου (καὶ) Εὐδοκίας τῶν... (in Velkov, Inscriptions médiévales, p. 217).

Quant à la titulature impériale, l'adjectif μεγάλου (l. 3) ne se rapporte pas directement à Constantin X afin qu'il «passe sous le nom de l'empereur Constantin le Grand» (: Taslıklıoğlu, Trakya, I, p. 82), mais il est un épithète du titre impérial (μέγας βασιλεύς); cela continue de figurer encore à cette époque, quoique plus rarement, le point culminant se situant aux VIIIe-Xe siècles. Cf. supra, n° 50, où le même titre se rencontre au pluriel: μεγάλων βασιλέων, offrant, selon Mango et Ševčenko, l'exemple sûr le plus reculé dans le temps. En outre, il se rencontre souvent dans la formule plus complète de μέγας βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων, qui d'habitude, hormis le μέγας, continue d'être utilisée jusqu'à la fin de l'empire (voir Dölger, Diplomatik, pp. 102-120, 136-137, 148-151; *idem*, Byzanz, pp. 311-312 et note 54; Schreiner, «Megas Basileus», pp. 176-187; Treu, Byzantinische Kaiser, pp. 13-14, formules de la titulature de Constantin X Doukas et d'Eudocie).

En ce qui concerne le titre αὐγούστα d'Eudocie Makrembolitissa, il certifie que l'impératrice Eudocie tient ses propres droits au pouvoir de l'empereur régnant. Cet usage, régulier à cette époque, se perpétue dans l'époque tardive, survivant même de beaucoup à celui d'αὔγουστος (Dölger, Diplomatik, p. 121; Maslev, Kaiserinnen, pp. 308-309, 327; Rösch, Ὄνομα βασιλείας, p. 34 et note 20; E. Bensammar, La titulature de l'impératrice et sa signification, Byz 46 (1976), pp. 272-278).

L. 6/8: διὰ συνδρομῆς Συνβατίου, ὑπάτου καὶ στρατηγοῦ Ἄπρου τοῦ Πετρούση. Le consul Symbatios Petroussès, stratège d'Apros, inconnu par ailleurs, aurait pris soin de reconstruire une porte d'enceinte au mois de novembre 1064, date qui situe aussi son service dans cette ville. L'expression διὰ συνδρομῆς dans le contexte solennel de l'inscription suggère que Symbatios avait assumé la restauration de la porte sur ordre d'une autorité supérieure, peut-être du duc du thème. En ce sens, il est utile de relever la nuance différente entre cette inscription et celle de Karacaköy (voir supra, n° 89), où la restauration se fait sur l'intervention personnelle de l'empereur Basile II.

Symbatios porte la dignité de hypatos qui traverse l'ultime étape de son évolution, ayant disparu comme titre au Xe siècle et réapparu dès 1039 pour survivre jusqu'au début du XIIe siècle (voir Oikonomidès, Listes, pp. 296 et 325; cf. supra, n° 49). D'habitude, on attribuait aux consuls différentes charges, en l'occurrence la charge militaire de stratège, voire de stratège d'une ville. C'est ainsi que Symbatios Petroussès, stratège d'Apros, apparemment chef de sa garnison, serait l'un de ces «petits» stratèges de l'administration provinciale, un officier subalterne du duc ou katépanô du thème, dans le cas présent, du nouveau thème de Thrace-et-Macédoine auquel Apros appartenait (voir Ahrweiler, Administration, pp. 89-90; Oikonomidès, Organisation, p. 149; *idem*, Listes, p. 345; sur le thème mentionné, voir Asdracha, La Thrace orientale, pp. 226-228).

L. 8/9: La date. Une indiction 3 correspond effectivement à l'année 1064/1065; cela est confirmé par Attaleiate (p. 83, 10) et surtout par Skylitzès Contin. (nouv. éd., p. 116, 9-10; pp. 114-116) qui donne littéralement, au mois près, les mêmes éléments de datation: ἔτος μὲν ἕκτον βασιλεύοντι τῷ Δούκᾳ ἰνδικτιὼν γ΄, ἐν τῷ ϛφογ΄ ἔτει τῆς κοσμικῆς κτίσεως. C'est alors que le peuple turc des Ouzes, poussé par l'expansion des Coumans vers l'Ouest, s'abattit sur les Balkans, ravageant les territoires bulgares, la Macédoine et la Thrace et avançant jusqu'à l'Héllade. Les forces locales byzantines n'ayant pas réussi à arrêter la progression de cette horde immense (Attaleiate et Skylitzès Contin. estiment à 600.000 le nombre des combattants, ce que Zônaras (III, p. 678, 5) réduit à 60.000) et les faibles efforts diplomatiques de l'empereur ayant échoué, c'est seulement une peste meurtrière qui obligea les Ouzes à se retirer au-delà du Danube, pendant l'hiver de 1064/1065 (cf. Zlatarski, Istorija, II, pp. 114-116, 493-494). Spécialement sur les Ouzes, les Torki des sources russes, voir D. Rasovskij, Pečenegi, Torki i Berendei na Rusi i v Ugrii, Seminarium Kondakovianum 6 (1933), pp. 1-66; Moravcsik, Byzantinoturcica, II, s.v. Ὀγούζιοι et Οὔζοι.

Je ne pense pas qu'il faut considérer ici comme ayant un rapport de cause à effet le séisme du 23 septembre 1063 (indiction 2), qui a frappé les villes voisines de Rhaidestos, Panion et Myriophyton – et peut-être aussi Apros – ainsi que Cyzique et Nicée, et dont les secousses ont duré à peu près deux ans (Attaleiate, pp. 88-90; Skylitzès Contin., nouv. éd., pp. 116-117; Zônaras, III, pp. 679-680).

Par conséquent, je crois qu'il faut situer l'inscription d'Apros ainsi que celle de Mesembria mentionnée ci-dessus, dans le contexte de l'invasion des Ouzes, qui pourrait ainsi être datée plus précisément vers le mois du novembre 1064. Les travaux défensifs entrepris alors en Thrace, peut-être à l'initiative des autorités locales, auraient été exécutés soit avant, soit plus probablement juste après le passage de ce fléau.

Sur le mois de novembre dans les inscriptions, voir Feissel, Trois aspects, p. 150.

RÉGION DE GANOCHÔRA

Sur les Ganochôra, voir les notices afférentes, in Asdracha, Inscriptions I, pp. 224, 226. Cf. A. Germidis, Τά Γανόχωρα τῆς Ἀνατολικῆς Θράκης, Θρακικά 46 (1972), pp. 179-288.

91. Restauration de l'église des Saints-Joachim-et-Anne par les membres du monastère homonyme (2 mai 6585 = 1077)

Plaque de marbre, jadis brisée en deux, encastrée au dessus de la porte principale de l'église du monastère des Saints-Joachim-et-Anne, sis sur la côte d'un profond ravin de l'ancien Mont Sacré (notamment de la montagne appelée en turc Celebi-yolu), en dessous du village de Néochôrion (actuel Yeniköy).

Découverte sur le site de l'église antérieure (elle-même retrouvée en 1842 et restaurée par les moines Ignace, Timothée et Grégoire), l'inscription fut alors encastrée dans la nouvelle église, où Papadopoulos-Kerameus la vit en 1885. Elle était encore conservée sur place en 1912/13, lors de la visite de Gedeôn, qui pourtant contesta son authenticité, pensant que la première reconstruction du petit couvent de Sainte-Anne (comme il était appelé alors) était une œuvre du XVIe siècle, construite en 1585, sous le patriarcat de Jérémie II. Cependant, ses arguments concernant les formes des lettres de l'inscription et les fautes d'orthographe, phénomène courant à l'époque byzantine, ne permettent pas d'éliminer cette inscription de notre recueil (voir plus bas).

Actuellement, il ne reste que les ruines de l'église, dispersées au fond du ravin parmi quelques bases de colonnes et autres marbres brisés (Ötüken - Ousterhout, Notes, p. 148).

Papadopoulos-Kerameus, Ἀρχαιότητες, p. 99, pl. V (fac-similé); (Dumont - Homolle, Mélanges, p. 418, n° 87 k); Gedeôn, Μνήμη Γανοχώρων, pp. 32-33 (commentaire seulement; à corriger la faute typographique de 7585 en l'année correcte 6585). Texte d'après le fac-similé de Papadopoulos-Kerameus.

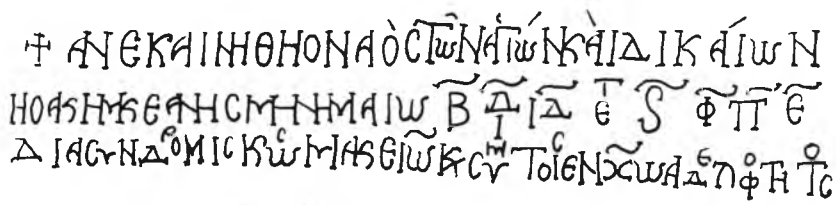

+ Ἀνεκαινήθη ὁ ναὸς τῶν ἁγίων καὶ δικαίων
2. Ἰοακὴμ κὲ Ἄννης μηνὶ Μαίῳ β΄ ἰ(ν)δ(ικτιῶνος) ιδ΄ ἔτ(ους) ϛφπε΄
3. διὰ συνδρομῖς Κωσμᾶ κὲ Ἰω(άννου) κ(αὶ) Συμ(εῶνος) τοῖς ἐν Χ(ριστ)ῷ ἀδελφότητος

Accentuation partielle.
Tildes sur les éléments de la date (l. 2); sur le *nomen sacrum* (l. 3): $\overline{\text{Χω}}$.
Abréviation: κ = καὶ (l. 3), à côté de καὶ (l. 1) et κὲ (l. 2, 3).
Plusieurs ligatures: αν, νη, αγ, νκ (l. 1); ακ, ημκ, ανη, μηνημ (l. 2); ακ, τη (l. 3).
Lettres superposées: $\overset{\delta}{\iota}$, $\overset{\tau}{\varepsilon}$ (l. 2); $\overset{\rho}{\delta}$, $\overset{ο}{\omega}$, $\overset{\sigma}{\upsilon}$, $\overset{\mu}{\iota}$, $\overset{\sigma}{\delta}$, $\overset{\varepsilon}{\phi}$, $\overset{ο}{\tau}$, $\overset{ο}{\text{ο}}$ (l. 3).
Leg. Ἰωακεὶμ καὶ Ἄννης, μηνὶ (l. 2); διὰ συνδρομῆς Κοσμᾶ... τῆς... ἀδελφότητος (l. 3).

L. 3. καὶ Ἰω(άννου) καὶ σὺν τοῖς ἐν Χ(ριστ)ῷ ἀδελφότητος (Papadopoulos-Kerameus, Homolle); au lieu de Ἰωάννου, peut-être Ἰωακείμ, à qui il faut ajouter le nom de Syméon (Gedeôn).

A été restaurée l'église des saints et justes-Joachim-et-Anne, le 2 mai, indiction 14, en l'année 6585 (= 1077), *avec le concours de Côme et de Jean et de Syméon, (membres) de (notre) confrérie en Christ.*

L. 1/2: Ἀνεκαινήθη... καὶ Ἄννης. L'église restaurée des Saints-Joachim-et-Anne serait le Katholikon du monastère homonyme, l'un des monastères de Ganochôra attestés à partir du XIe siècle (voir Gedeôn, Μνήμη Γανοχώρων, pp. 26-27; Asdracha, Inscriptions I, pp. 224, 226). Peut-être le manque de place sur la pierre n'a-t-il pas permis au lapicide de mettre en entier le titre qualificatif des saints Joachim et Anne qui serait: τῶν ἁγίων καὶ δικαίων θεοπατόρων Ἰωακεὶμ καὶ Ἄννης, comme il figure dans l'ἀπόλυσις de la liturgie orthodoxe.

L. 2: La date. A l'instar de beaucoup d'autres inscriptions byzantines, il y a désaccord entre l'indiction et l'année de la création du monde, une indiction 15 et non 14 correspondant à l'année allant du 1er septembre 6584 (= 1076) au 31 août 6585 (= 1077). La faute a été déjà relevée par Papadopoulos-Kerameus, qui l'a attribuée à une erreur d'écriture. Cependant, compte tenu du fait qu'à Byzance l'indiction importait plus que l'année, nous pouvons supposer que c'est l'ère mondiale qui est fautive dans notre inscription; donc, on doit plutôt corriger l'année 6585 en 6584, ce qui correspond pour le mois de mai à l'indiction 14. Ceci me paraît plus probable bien que, ne disposant pas d'autres indications, je n'ai pas voulu corriger la date dans l'intitulé de l'inscription.

On pourrait en outre chercher le jour de la semaine: ce serait un mardi si l'année est 1077, un lundi si nous optons pour 1076.

Quoi qu'il en soit, la restauration de l'église des Saints-Joachim-et-Anne daterait sous le règne de Michel VII Doukas, dit le Parapinakès (1071-1078).

L. 3: διὰ συνδρομῆς... τῆς ἐν Χριστῷ ἀδελφότητος. On ne sait pas si Côme, Jean et Syméon, non connus par ailleurs, qui ont restauré à leurs frais l'église en question, avaient été moines, novices ou membres laïques de la communauté monastique. La communauté elle-même doit signifier l'ensemble des gens appartenant au monastère des Saints-Joachim-et-Anne ou, moins probablement, les membres de tous les monastères de Ganochôra et du mont Ganos qui avait, lui, à sa tête un Πρῶτος τοῦ Ὄρους (Michel Psellos, Ἐπιστολαί, éd. Sathas, MB, V, p. 397, nº 149). Notons que la plupart des exemples du terme ἀδελφότης concernent les membres d'un monastère précis; voir, entre autres, Actes d'Iviron, I, nº 6, 10: τὴν καθ' ἡμᾶς ἐν Χριστῷ... ἀδελφότητα (984); Actes de Lavra, I, nºs 19, 17 (1016); 27, 9 (1030); 42, 23 (1081); 63, 33 (1154); Actes du Pantocrator, nº 1, 17 (1039): τῆς θεοσυλλέκτου ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ ἡμῶν ἀδελφότητος; Actes d'Iviron, III, nº 66, 5 (1292), et *passim*.

En ce qui concerne le monastère, qui a prolongé par ses restaurations celui de l'époque byzantine, il fut, selon Papadopoulos-Kerameus, un couvent paroissial, dépendant de la métropole tardive (depuis le XVe siècle) de Ganos-et-Chôra, et se trouvait en bon état lors du passage de l'auteur; il en était de même au moment où le visitèrent Drakos (*ca.* 1888, voir Τά Θρακικά, p. 59) et Gedeôn. Sa destruction a eu lieu apparemment après 1913; il n'a fait que subir le sort de tous les monuments byzantins dans les années qui suivirent et que l'on ne connaît que trop bien.

92. Andrinople. Monogramme de (Nicéphore) Bryennios sur une tour de la muraille (1077, 1095 ?)

Inscription monogrammatique encastrée dans une tour quadrangulaire des murailles de la ville; elle y était encore en 1892, quand M. Paranikas la vit (ΕΦΣΚ 27 (1900), p. 289).

Mordtmann, Epigraphik, p. 202 (fac-similé); (Dumont - Homolle, Mélanges, p. 360, nº 62 10, fac-similé); Paranikas, Ἐπιγραφαί Ἀδριανουπόλεως, p. 393, nº 22 (fac-similé).

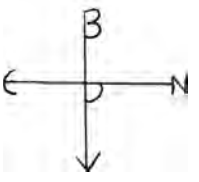

Βρυέν(νιος)

Bryennios.

Famille aristocratique attestée à Andrinople déjà au IXe siècle, les Bryennioi semblent avoir résidé dans cette ville en permanence, leur éclipse au Xe siècle n'étant qu'apparente, due plutôt à la déficience de la documentation (cf. Gautier, éd. de Nicéphore Bryennios, p. 14). En particulier à partir du XIe siècle, la resurgence de cette famille provinciale est liée à une série de révoltes contre l'autorité centrale, qui s'insèrent fermement dans l'histoire de la ville en y imprimant leur impact.

Le patrice et par la suite curopalate Bryennios, dont le prénom n'est peut-être pas Nicéphore (voir Gautier, *ibid.*, p. 16), est appelé Ἀδριανουπολίτης par Attaleiate (p. 53, 23). C'est justement à Andrinople, sa ville natale, que ce Bryennios fut envoyé en 1050, sur ordre de l'empereur Constantin IX Monomaque, afin d'organiser la contre-offensive visant l'expulsion des Petchénègues de Thrace. L'empereur constitua Bryennios hègémôn (commandant en chef) et le nomma ἐθνάρχην, tandis que le ἡγεμὼν de tous les corps de l'armée fut pour l'occasion le patrice Michel Akolouthos (Skylitzès, éd. Thurn, pp. 471, 20-472, 42). Ayant pris part plus tard à la rébellion contre Michel VI Stratiôtikos, Bryennios eut les yeux crevés et disparut des sources.

Le plus éminent agitateur de cette famille fut cependant son fils, Nicéphore Bryennios, qui participa en août 1071 à la bataille de Mantzikert aux côtés de l'empereur Rômanos IV Diogène qui en avait fait son frère adoptif (Nicéphore Bryennios, éd. Gautier, pp. 107-115; Anne Comnène, éd. Leib, II, p. 196, 12-17). Il était alors δοὺξ πάσης Δύσεως et avait le titre de μάγιστρος. En 1074, il était à Andrinople, lieu de sa résidence habituelle, ainsi que celui de sa famille (Bryennios, éd. Gautier, pp. 211; 281, 5).

Après avoir exercé le mandat du duc de Bulgarie, en 1074/75, et ensuite celui du duc de Dyrrachion avec le titre de proèdre, jusqu'en octobre 1077, il se révolta contre Michel VII Doukas et entra en empereur à Andrinople, sa ville d'origine, au mois de novembre de cette année. Son frère, le magistre Jean Bryennios, le sécourut avec des troupes byzantines et étrangères, cependant que s'y rangeaient, quelquefois par la force, la plupart des villes de la région, Trajanoupolis, Rhaidestos, Panion, Héraclée, Sèlyvria, Athyra, et plusieurs bourgs (Attaleiate, pp. 246-250; Skylitzès Contin., nouv. éd., pp. 172-175; Zônaras, III, pp. 715-717). Andrinople fut pendant ce temps assiégée par les Petchénègues que Bryennios réussit à faire partir au prix de versements d'argent.

Sa défaite par Alexis Comnène, en avril/mai 1078, pour le compte de Nicéphore Botaneiate, devenu entre temps empereur, et la perte de ses yeux n'ont pas fait éclipser Bryennios totalement de la scène politique. Promu probablement curopalate, puis protonovélissime, il résidait encore à Andrinople en 1087, lors de la nouvelle expédition contre les Petchénègues, sur laquelle il exprima son opposition à Alexis Ier (Attaleiate, pp. 262-263, 289-292; Bryennios, éd. Gautier, pp. 265-283; Anne Comnène, éd. Leib, II, pp. 90, 19-91,6). Qui plus est, il est mentionné comme appartenant à l'élite locale d'Andrinople (aux ἐκκρίτους τῶν Ἀδριανουπολιτῶν, voire ayant la charge de son gouvernorat lors de l'invasion des Coumans, au début de 1095 (Anne Comnène, *ibid.*, II, p. 194, 1-14; pp. 196-197, 27-29: ἐν ἐκείνῳ γὰρ ἡ πᾶσα ἐξουσία τῆς Ἀδριανουπόλεως ἦν).

Son frère Jean et son fils, le patrice (Jean?) Bryennios, ainsi que son petit-fils, le césar Nicéphore Bryennios, originaire aussi d'Andrinople (Choniate, éd. Van Dieten, p. 6, 21-24) entrant beaucoup moins en considération, me semble-t-il, pour l'attribution de ce monogramme, nous pouvons nous limiter aux deux Bryennioi mentionnés ci-dessus.

Or, de ces deux-là, j'opte pour le second rebelle, Nicéphore Bryennios, dont les activités s'insèrent dans l'histoire d'Andrinople, se situant entre 1077 et 1095 et notamment à ces dates. En 1077, il entrait dans la ville ayant déjà été proclamé empereur à Trajanoupolis, qui est devenue sa base pour l'accomplissement de ses prétentions au trône; en 1095, quoiqu'aveugle, il était toujours à Andrinople, à titre de gouverneur.

De surcroît, nous pouvons enfin voir dans ce monogramme, l'expression générale du pouvoir

exercé sur cette ville par sa plus éminente famille, indépendamment des personnes concrètes et dans un espace de temps bien plus vaste.

Sur les Bryennioi, voir l'introduction de P. Gautier à son édition de Nicéphore Bryennios, Bruxelles 1975, pp. 11-32 avec le stemma de la famille. Cf. Cheynet, Pouvoir et contestations, p. 220. Notons qu'en ce qui concerne la notice sur Nicéphore Bryennios de cet auteur (*ibid.*, p. 83, «région»), il serait faux d'inclure la Macédoine en tant que notion géographique parmi les régions passées aux côtés de Bryennios en 1077. Toutes les villes mentionnées dans les sources citées ci-dessus et que l'auteur répète se trouvent en Thrace, voire en Thrace orientale, sauf Trajanoupolis (Thrace occidentale), tandis que Cyzique ne se situe évidemment ni en Thrace, ni en Macédoine...

Si le mot «Macédoniens» peut désigner l'origine géographique des soldats des tagmata (encore que, à la charnière que constitue cette époque pour l'organisation des armées, on ne peut pas exclure l'existence des éléments de l'ancien armée thématique, qui souvent opéraient avec les autres, cf. Ahrweiler, Administration, p. 31), en revanche, les mots «Macédoine» et «villes de Macédoine» chez les auteurs byzantins de l'époque concernée, signifient en premier lieu – on ne se lassera pas de le répéter – le *thème* de Macédoine lequel, avant la réforme d'Alexis Ier, comprenait une grande partie de la Thrace orientale avec une partie de la Thrace occidentale, mais point la Macédoine géographiquement parlant. La capitale de ce thème fut justement Andrinople. Citons, à l'appui, le passage de Choniate mentionné déjà (p. 6, 21-24) et se rapportant aux paroles d'Alexis Ier: «... τὸν μὲν ἐξ ὀσφύος ἀποπεμψαίμην, τὸν δὲ Μακεδόνα εἰσοικισαίμην», τὸν Βρυέννιον οὕτω λέγων [le césar] ἐπεὶ καὶ ἐξ Ὀρεστιάδος [= Andrinople] ὥρμητο· μία δ' αὕτη τῶν εὐδαιμόνων καὶ κρατίστων παρὰ Μακεδόσιν πόλεων.

Ces subtilités dans la connotation n'ont pas changé toutefois avec la réforme d'Alexis Comnène. En procédant à la création des nouveaux thèmes, l'empereur unifia ceux de Thrace et de Macédoine en un seul «thème de Thrace-et-Macédoine», toujours uniquement en Thrace, cependant qu'Andrinople devint la capitale du «thème d'Andrinople-et-Didymoteichon» (voir Asdracha, La Thrace orientale, pp. 223-226 et la carte hors texte).

Ceci dit, j'avouerai qu'il est très difficile de faire la juste part des choses à ce sujet, étant donné la complexité de l'emploi de ces termes chez les historiens byzantins, ce qui exige toujours un grand effort pour dénicher chaque fois le sens correct dans un contexte précis.

93. Panion. Epitaphe (?) (mercredi, 18 février 6600 = 1092)

Fragment de plaque avec encadrement, portant une croix en relief; encastré dans la Πρόθεσις de la chapelle de Notre-Dame-des Blachernes (cf. nos 77, 78, 88 du présent recueil). Il s'y trouvait encore en 1885. Largeur de la plaque: «103» (d'après Papadopoulos-Kerameus).

Papadopoulos-Kerameus, Ἀρχαιότητες, p. 96, n° 39, pl. III, n° 15 (estampage); (Dumont - Homolle, Mélanges, p. 416, n° 86 z5). Texte d'après le fac-similé de Papadopoulos-Kerameus.

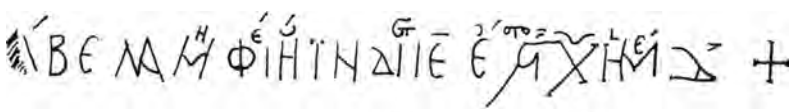

1. |- - -| ἄβενα μη(νὶ) Φε(βρουαρίῳ) ιη΄ ἰνδι(κτιῶνος) ιε΄, ἔτ(ους) ϛχ΄ ἡμέ(ρᾳ) δ΄ +

Majuscules très allongées avec accentuation.

Le signe diagonal / sur le(s) premier(s) mot(s) peut être conçu comme un signe d'abréviation au lieu d'un accent aigu, et donc indiquant la fin d'un mot; mais la suite en ce cas pose problème.

Autres signes d'abréviation: tilde au dessus du ε (ιε̄); signe diagonal /: Φε/(βρουαρίῳ); signe de la demi-lune ∪ en combinaison avec l'accent: ιή; signe horizontal ∪̃ (χ̃) (cf. Oikonomides,

Abbreviations, pp. 36, 38) ; le stigma, ϛ, au dessus de ι : ἰνδ(ικτιῶνος) (cf. Grégoire, Inscriptions historiques, p. 445).

Ligatures: να, ημ, στχ.

Lettres superposées: $\overset{\eta}{\mu}$, $\overset{\varepsilon}{\phi}$, $\overset{\varepsilon}{\mu}$.

Lettres surélevées en plus petites: Φ^{ε}, E^{τ}, qui sont autant des signes d'abréviation.

– Φε(υρουαρ.). La restitution du mois de février avec υ au lieu du β par Papadopoulos-Kerameus est possible, mais cette forme se rencontre moins fréquemment. Notons un Φευράριος dans une autre épitaphe de Panion (cf. Kalinka, Thrakien, col. 154, nº 90, que je vais reprendre dans la suite de ce recueil) ainsi que la version Φευρουάριος d'une épitaphe de Smyrne (voir Grégoire, Asie Mineure, p. 20, nº 69), tous les deux cas datant de l'époque chrétienne et protobyzantine. Voir aussi supra, nº 80.

– ἰνδι. (Papadopoulos-Kerameus).

– ϛχ$^{\omega}$) Papadopoulos-Kerameus)

– ἡμ(έρα) (Papadopoulos-Kerameus).

... *avena, le 18 du mois de février, indiction 15, en l'année 6600* (= 1092), *le jour de mercredi.*

– [- - -]άβενα. La mutilation de la pierre qui a détruit la première partie de l'inscription ne nous permet pas de déchiffrer son début, qui nous donnerait probablement un nom (peut-être féminin?), ou le lieu-dit d'origine (de la morte?), confirmant ainsi l'usage de la plaque comme pierre tombale.

– La date. Une indiction 15 correspond effectivement à l'année du monde 6600 (= 1091/1092), mais le jour de mercredi ne concorde pas avec le quantième du mois indiqué dans l'inscription. Selon les calculs contemporains (voir Grumel, Chronologie, p. 316), ce jour devait avoir été un jeudi (cf. Worp, Remarks, pp. 222-226).

94. Panion. Epitaphe du presbytère Nicolas (XIe s.)

Pierre tombale ornée de motifs en relief, portant une inscription sur l'un de ses côtés et couvrant une tombe du XIe siècle, d'après Papadopoulos-Kerameus, restée *in situ* et comprenant des ossements. L'éditeur, qui l'avait vue en 1885, ne précise pas le genre des motifs décoratifs; ils pourraient cependant provenir du monde végétal, comportant également des figures géométriques, telles que sont représentées sur le devant du sarcophage de Nicolas Valtzéris, de Trajanoupolis (voir Asdracha - Bakirtzis, Inscriptions de Thrace, nº 15 (1069).

Papadopoulos-Kerameus, Ἀρχαιότητες, p. 96, nº 41, pl. III, nº 16 (fac-similé); (Dumont - Homolle, Mélanges, p. 86 s: il ne s'agit pas d'une «stèle» comme le croit l'auteur). Texte d'après le fac-similé mentionné ci-dessus.

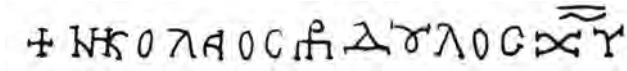

1. + Νηκόλαος πρ(εσβύτερος) δοῦλος Χ(ριστο)ῦ

Tilde en combinaison avec l'accent circonflexe sur le *nomen sacrum*: $\overset{\sim}{\overset{\sim}{\text{Χυ}}}$. Cf. supra, nº 93.

Autre abréviation par lettres superposées en ligature: $\overset{\rho}{\pi}$ = πρ(εσβύτερος), qui se rencontre dès le Ier siècle, voir Dölger, ΙΧΘΥΣ, I, p. 368; Oikonomides, Abbreviations, p. 32.

Ligatures: νηκ, ϑ = ου.

Leg. Νικόλαος.

Le presbytère Nicolas, serviteur du Christ.

La tombe du presbytère Nicolas avait été découverte en dehors du cami turc de Panion, sur un terrain où ont été trouvées encore plusieurs sculptures antiques et byzantines, ainsi que des ruines d'une grande église chrétienne. Selon Papadopoulos-Kerameus, c'était le diacon Hiérotheos qui avait fait des fouilles rudimentaires dans cet endroit et prit soin des antiquités découvertes.

Sur les motifs funéraires en relief des pierres tombales et des sarcophages avec renvois à cette époque, voir Pazaras, Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι, pp. 147-207.

95. Panion. Dédicace se rapportant au concile de Nicée (XIe s. ?)

Plaque encastrée dans le côté extérieur du mur d'enceinte de l'église Εἰσόδια de Théotokos (voir supra, nos 51, 69, 80). Au milieu de la pierre, croix entre deux palmiers; au dessous du bras droit de la croix, un cercle représentant une étoile. Dans les angles supérieurs de la pierre, à gauche, une petite croix; à droite, un cercle représentant peut-être le soleil et portant des lignes ondulées parmi lesquelles figure l'inscription. Les lettres de la seconde ligne sont disposées en trois groupes. Description par Papadopoulos-Kerameus qui l'a vue en 1885. «48.57».

Papadopoulos-Kerameus, Ἀρχαιότητες, p. 96, no 37, pl. III, no 8 (fac-similé); (Dumont - Homolle, Mélanges, p. 416, no 86 z6). Texte d'après le fac-similé de Papadopoulos-Kerameus.

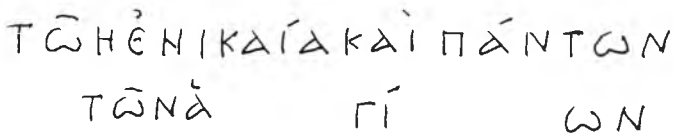

Τῶν ἐν Νικαίᾳ καὶ πάντων
2. τῶν ἁ γί ων

Majuscules qui rappellent les lettres de la période antérieure; accentuation.
– Τῶν ἐν Νικαίᾳ καὶ πάντων – τῶν ἁγίων (πατέρων) (Homolle).

Des (318 pères) de Nicée et de tous les saints.

L. 1: Τῶν ἐν Νικαίᾳ. Renvoi aux 318 saints pères du Ier concile œcuménique de Nicée (325). La formule entière serait, selon celle qui énonce ce concile: τῶν ἐν Νικαίᾳ ΤΙΗ΄ ἁγίων πατέρων (et non comme la restitution de Homolle ci-dessus). Voir CIG, no 8959: le texte de l'inscription en mosaïque sur la paroi de l'église de la Nativité à Bethléem, qui constitue une sorte de profession de foi chrétienne, en l'occurrence, l'évocation des canons de ce concile concernant la question de la nature du Christ et la condamnation d'Areios (voir Stern, Les représentations des conciles, pp. 417-421; Grabar, L'iconoclasme byzantin, pp. 51-61, pl. 93-94; Walter, L'iconographie des conciles, pp. 75-77, 268).

Les 318 saints pères du concile de Nicée sont associés, outre aux θεοπάτορες Joachim et Anne, à tous les autres saints, καὶ πάντων (σου) τῶν ἁγίων (ce qui figure sur la ligne 2 de notre inscription), dans la partie finale de l'ἀπόλυσις de la liturgie orthodoxe.

96. Andrinople. Invocation d'un moine (XIe s. ?)

Colonne de marbre trouvée pendant les travaux effectués sur une rue (Londra) d'Andrinople, déposée dans le Musée de la ville, no d'inv. 1770. Elle n'y était pas exposée lors de ma visite en 1990. Dimensions de la pierre: haut. «38»; diamètre «20»; hauteur des lettres: «2» (d'après Taslıklıoğlu).

Taslıklıoğlu, Trakya, II, pp. 34-35, no 4, fig. 22 (photographie). La légende de la figure 22 porte un autre numéro d'inventaire que celui de la présentation: 1170 (peut-être une faute d'impression). Texte d'après la photographie de Taslıklıoğlu.

Θ(εοτό)κε β(ο)ήθ[ει]
τ[ῷ σ]ῷ δούλῳ
Θεοδούλῳ
4. μοναχῷ.

Tilde sur le *nomen sacrum*: Θκε.

Mère de Dieu, aide ton serviteur, le moine Théodule.

L. 1/2: Θεοτόκε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ. Le verbe de l'invocation à la Vierge, βοήθει, est suivi ici du datif, qui a commencé déjà à devenir de plus en plus rare jusqu'à sa disparition au profit du génitif et plus tard de l'accusatif. De ce point de vue, il est intéressant de rapprocher cette inscription de quelques graffiti du Parthénon correspondants, voir Orlandos - Vranoussis, Χαράγματα Παρθενῶνος, pp. 18-19 de l'introduction; cf. Feissel, Ténos, pp. 512-513; supra, nos 69, 74.

L. 3/4: Θεοδούλῳ μοναχῷ. Le moine Théodule avait fait graver son invocation à la Vierge sur cette colonne, qui appartenait peut-être à une église, voire à l'église du monastère dont il était moine. Il ne s'agit pas d'une dalle funéraire, comme dit Taslıklıoğlu, *ibid.*, p. 34 et la légende de la fig. 22; l'auteur ajoute quand même que la «dalle funéraire» a la forme d'une colonne, mais il ne tient pas compte de l'inscription.

La date. Faute d'autres données chronologiques, l'indice paléographique que constitue l'apparition au XIe siècle de l'appendice horizontal dont sont surmontés à gauche les A et Λ nous incite à dater cette inscription approximativement du XIe siècle (cf. Feissel, Ténos, p. 509).

HEXAMILION

Sur cette ville de la Chersonèse thrace, l'ancienne Lysimachia, voir notice bibliographique in Asdracha, La Thrace orientale, p. 249 et note 141. Cf. les inscriptions de l'époque des Paléologue provenant d'Hexamilion, in Asdracha, Inscriptions I, nos 9 et 20.

97. ? Invocation à la Vierge sur amphore, mentionnant le nom d'Alexis Comnène (1081-1118)?

Inscriptions (?) incisées sur des grandes amphores (ou μαγαρικά, d'après le nom byzantin), signalées par Albert Dumont lors de son voyage archéologique en Thrace, en 1868. D'après lui, il s'agissait de trois bandes qui répétaient jusqu'à vingt fois le nom de l'empereur, et qui couraient sur les cols ou/et les panses des vases. Sur ce point, Dumont n'est pas très explicite, parlant de «panse» dans Rapport et de «col» dans Inscriptions céramiques (voir plus bas). Le but de ces bandes ornementales était purement décoratif, voire influencé par les dessins des plats arabes de cuivre (Dumont, Rapport, pp. 488-489; *idem*, Inscriptions céramiques, p. 53).

L'auteur ne décrit pas les formes des amphores et ne précise pas leur nombre, en utilisant le pluriel ou le singulier indifféremment. Pourtant, à la lecture, nous en avons l'impression qu'il s'agissait de plusieurs vases. Le fait est que nous ne connaissons pas leur sort. Elles ont apparemment disparu. De toute façon, elles ne figurent pas dans les ouvrages récents qui traitent les amphores byzantines de la région sur la base des données de prospection (voir Günsenin, Recherches sur les amphores byzantines, pp. 267-276; *eadem*, Les amphores byzantines, pp. 47-56 [Gaziköy]; *eadem*, Ganos, p. 193-201).

Dumont, Inscriptions céramiques, p. 423, no 2 (fac-similé); (*idem*, Inscriptions et monuments figurés, p. 162, no 96; *idem*, in Dumont - Homolle, Mélanges, p. 425, no 96).

Θ(εοτόκε) [βοήθει] Ἀλ(εξίῳ) Κομν(ηνῷ) ?

Ce qui suit, s'inscrit uniquement dans l'hypothèse risquée qu'il s'agit bel et bien des inscriptions.

Abréviation: du *nomen sacrum*, plus souvent abrégé en Θε ou Θκε, avec ou sans tilde, la restriction s'imposant ici faute de place (voir Orlandos - Vranoussis, Χαράγματα Παρθενῶνος, nos 14, 86 a, 89, 146 et *passim*; Feissel, Ténos, no 10. Cf. Oikonomides, Abbreviations, pp. 69-70, exemples de $\overline{\Theta\varepsilon}$ ou $\overline{\Theta\kappa\varepsilon}$). Nous pouvons dire de même pour le témoignage de la sigillographie (cf. à titre d'exemple, des sceaux provenant de Thrace et datant de la même époque, in Laurent, Corpus, V/1, nos 306, 315; 325-327 (Hexamilion, XIe s.); 334 et *passim*; in Nesbitt - Oikonomides, Byzantine Seals, nos 43.8, 44.12, 45.2, 45.3, 53.3, 55.2 et *passim*).

– Θ[εοτόκε] Ἀλ[εξίῳ] Κομν[ηνῷ βοήθει] (Dumont).

Mère de Dieu, aide Alexis Comnène.

A part le Θ, il est impossible de lire ensuite avec Dumont «un A à jambages inégaux, à l'intérieur duquel est un Λ. La quatrième lettre est un K lié à l'alpha précédent. On reconnaît ensuite un omicron, puis un M et un N. Toutes les lettres sont liées; de plus, elle appartiennent au XIIe s. de l'ère chrétienne» (Inscriptions céramiques, p. 423).

A mon avis, il est plus vraisemblable qu'il ne s'agisse point d'une inscription mais de simples ornements ou même du décor inspiré des lettres couphiques, caractéristiques de l'art byzantin de cette époque en Grèce (voir infra, no 99).

Cependant, si l'hypothèse de Dumont est tant soit peu fiable, on aurait là un exemple surprenant, de l'association de l'invocation à la Vierge (ou en général à l'aide divine) au nom impérial sur une amphore. D'habitude, outre les timbres apposés sur les amphores avec le nom du fabricant ou du commerçant ou même celui d'une ville (voir ci-dessous), on y trouve des inscriptions d'invocation qui se limitent pourtant au *nomen sacrum*, associé parfois au verbe βοηθεῖν (p.ex., Κύριος Ἰησοῦς Χριστὸς, de Porto Lago, en Thrace occidentale).

Quant à la présence des amphores elles-mêmes à Hexamilion, nous pouvons la rapprocher de la production massive des amphores byzantines à Ganos et dans sa région jusqu'à Péristasis et à Muriophyton, à partir du XIe siècle, comme cela se confirme par les résultats des prospections récentes (voir Günsenin, Ganos, pp. 193-195; à corriger à la page 193: au lieu de Trislasis, leg. Tiristasis ou Teiristasis, le nom de la ville antique à laquelle s'est substituée la ville byzantine de Péristasis; pour sa localisation soit à l'emplacement de Şarköy soit à Hosköy actuelles, voir Asdracha, La Thrace orientale, p. 256; Taslıklıoğlu, Trakya, la carte hors texte; Drakos, Τά Θρακικά, p. 86).

Ces amphores, sorte de jarres de terre cuite, seraient destinées à l'exportation du vin, produit local par excellence grâce à la viticulture qui n'a cessé d'être pratiquée dans la région jusqu'à l'époque moderne (cf. Drakos, *ibid.*, pp. 41, 45, 77-79 et *passim*). Elles auraient pu également faire objet de négoce elles-mêmes, puisque leur fabrication servait à plusieurs usages, dont celui rencontré dans l'architécture n'était pas le moindre.

Sur les significations multiples que peut avoir en général l'estampillage des amphores soit moyennant une empreinte soit à l'aide d'inscriptions d'invocation ou autres, voir Bakirtzis, Βυζαντινά τσουκαλολάγηνα, pp. 119-122 (pl. 23, fig. 17: inscription de Porto Lago mentionnée ci-dessus); *idem*, Byzantine Amphorae, in Céramique byzantine, pp. 73-77; cf. F.H. Van Doorninck,

The Cargo Amphoras on the 7th Century Yassi Ada and the 11th Century Serçe Limani Shipwrecks: Two Examples of a Reuse of Byzantine Amphoras as Transport Jars, *ibid.*, pp. 247-257.

98. Hexamilion. Timbre sur amphore(s) portant le nom d'Alexios (XIe-XIIe s. ?)

Nom empreint sur le col (ou sur l'épaule) d'une ou des amphore(s), vu également par Dumont en 1868, voir supra, n° 97.

Dumont, Inscriptions céramiques, p. 424 (fac-similé); (*idem*, Inscriptions et monuments figurés, p. 162, n° 96 a; *idem*, in Dumont - Homolle, Mélanges, p. 425, n° 96 a).

+ τοῦ Ἀλεξίου

D'Alexios.

D'après Dumont, cette (ou ces) amphore(s) se trouvait dans le même lot que celles mentionnées ci-dessus (n° 97), donc il faut y voir encore Alexis Comnène. Cependant, à mon avis, il faut dissocier les deux cas pour deux raisons. Primo, la parfaite legibilité du présent specimen est flagrante, à l'encontre du genre ornementé du cas précédent. Secundo, d'après le fac-similé ci-dessus, il ne s'agit pas d'une invocation mais de l'empreinte du simple nom Alexios, l'un parmi les nombreux exemples de noms propres au génitif, incisés sur le col des amphores comme enseigne du fabricant ou du commerçant. Ce serait vraiment invraisemblable de voir au simple «Alexios» sans patronyme ni aucun élément de la titulature impériale sur cet endroit le nom d'Alexis Comnène (cf. C. Mango, Byzantine Brick Stamps, AJA 54 (1950), pp. 24-25, pour des cas analogues concernant les tuiles byzantines).

En revanche, ce prénom nous indique la présence d'un timbre, d'un cachet, lequel dans le cas précis nous suggère, plus que le specimen ambigu précédent, l'existence d'un ou de plusieurs ateliers de fabrication d'amphores. Ceux-ci pourraient se trouver à Hexamilion même et dans sa région, prolongeant ainsi l'aire de production repérée à Ganos et à Ganochôra à partir du XIe siècle, si ce n'est que nos amphores provinssent de ces derniers lieux (voir la bibliographie, supra, n° 97).

99. Sèlyvria. Citation biblique dans l'église de Saint-Georges (XIe-XIIe s.)

Inscription peinte parcourant la base de la conque de l'abside de Ἱερὸν Βῆμα, à l'église de Saint-Georges, copiée par Covel en mai 1675, lors de son voyage de Constantinople à Andrinople. La phrase de Covel étant littéralement «The *Cupola* over the ἅγιον Βῆμα is very good mosaïc work and about ye skirt of it is written...», on pourrait penser à la coupole centrale de l'église et, en ce cas, l'inscription parcourerait la base de κοσμήτης. Pourtant, il me semble que la première hypothèse est préférable, ne serait-ce que par analogie aux exemples cités ci-dessous.

Le texte était flanqué de part et d'autre de «lettres» pseudo-couphiques que Covel a confondu pour des lettres grecques faisant partie de l'inscription. Au dessus d'elle il y avait une «très bonne» mosaïque murale que Covel ne précise pas, mais qui sans doute représentait la Sainte Vierge tenant le Christ dans ses bras ou en médaillon, selon le programme iconographique de l'église orthodoxe à partir de l'époque méso-byzantine.

Covel, Voyages, éd. Grelois, app. épigr., n° 6 (fac-similé); Covel, trad. en grec: Germanos, Σηλυβρία, p. 135; Cheiladakis, Ἀπό Κωνσταντινουπόλεως εἰς Ἀδριανούπολιν, p. 98; Magdalino, Byzantine Churches, p. 316 (fragment de Covel papers). Texte d'après le fac-similé de Covel.

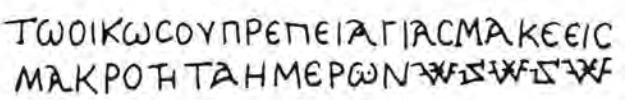

1. Τῷ οἴκῳ σου πρέπει ἁγίασμα Κ(ύρι)ε εἰς μακρότητα ἡμερῶν

Abréviation du *nomen sacrum*: Κε, sans tilde.
Ligature: τη.

Il est digne que Ta maison soit sanctifiée, Seigneur, aux siècles des siècles.

Même citation du Ps. 92 (93), 5 que l'inscription n° 52 de ce recueil.

La date. La présence des «lettres» couphiques plus que la forme de A avec l'appendice horizontal (voir n°s 96 et 100 de ce recueil) fait que l'on peut situer cette inscription aux XIe-XIIe siècles et la rapprocher, au moins dans l'espace helladique, de la même citation qui figure au dessus de la Vierge Platytéra, sur la zone supérieure de l'abside de l'Ἱερὸν Βῆμα de Hosios-Loukas, en Phocide (XIe s., voir Schultz - Barnsley, Saint Luke of Stiris, p. 58, pl. 50; cf. Mylônas, Δομική ἔρευνα, p. 28, notice bibliographique; voir supra, n° 52).

Sur les lettres couphiques et leur classement concernant les églises byzantines de Grèce, voir Sôtiriou, Ἀραβικαί διακοσμήσεις, pp. 57-93, notamment, pp. 57-58; *idem*, Ναός Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, pp. 21-26; *idem*, Χριστιανική Ἀρχαιολογία, pp. 411, 413, 427 et *passim*.

Pour le décor céramique en général dans les églises byzantines de Grèce, voir Millet, L'Ecole grecque, pp. 252-297.

Quant à l'église de Saint-Georges de Sèlyvria, elle était, selon Covel, la plus ancienne et la mieux conservée des églises de la ville, avec son pavement fait de marbre blanc et noire (à corriger, d'après le dernier éditeur, le chiffre de 14 en 18 pour les églises de Sèlyvria). Quoiqu'elle ne figure pas parmi les églises et les monastères mentionnés dans les sources byzantines postérieures au XIe siècle (voir Magdalino, Byzantine Churches, pp. 315-316), cela n'exclut pas qu'elle ait existé au moins jusqu'à la fin du XVIIe siècle. De toute façon, deux siècles plus tard, elle n'est pas énumérée parmi les églises byzantines et post-byzantines de la ville, dont quelques traces ou seulement les vocables ont été sauvés de l'oubli; voir Drakos, Τά Θρακικά, pp. 16-20.

100. Andrinople. Invocation à la Vierge par la ville d'Andrinople (XIe-XIIe s.)

Inscription (gravée ? incisée ?) sur un niveau d'eau, qui se trouvait en dehors de la porte appelée en turc Manias-kapı, sise au milieu du côté nord de la muraille (voir Saraphoglou, Περιγραφή Ἀδριανουπόλεως, pp. 75-76; Lambousiadis, Περί τῶν τειχῶν, p. 18). Une croix figurait à peu près au milieu de l'inscription, que Covel avait vue lors de son séjour à Andrinople et sa région, de mai à septembre/octobre 1675.

Covel, Voyages, éd. Grélois, app. épigr., n° 16 (fac-similé). Texte d'après ce fac-similé.

Ἐπίσκεψις ἐπί<σ>σκεψαι τὴν πόλιν σου

Ligatures: τηv, ϑ = ου.

[Mère de Dieu] protectrice, protège (couvre) ta ville.

Selon l'habitude chère aux Byzantins des jeux de mots, l'auteur de l'inscription joue avec ἐπίσκεψις / ἐπισκοπέω -ῶ, ce verbe étant employé couramment dans la liturgie orthodoxe, avec la nuance aussi de visiter, observer pour aider. Voir Brightman, Liturgies, p. 332, 1-2: ... καὶ πάντων τῶν ἁγίων σου ὧν ταῖς ἱκεσίαις ἐπίσκεψαι ἡμᾶς ὁ Θεὸς (liturgie de saint Jean le Chrysostome, IXe s.); ἐπίσκεψαι ἡμᾶς ἐν τῇ χρηστότητί σου Κύριε (liturgie de saint Basile, *ibid.*, p. 409, 21).

D'autre part, il est probable qu'il y ait là une allusion à la mère de Dieu-Episkepsis, qualificatif accompagnant certaines images de la Vierge qui peuvent appartenir au type iconographique de Ἐλεοῦσα (miséricordieuse) ou de Γλυκοφιλοῦσα, qui se reconnaissent dans l'expression «Vierge de tendresse» (voir entre autres, Grabar, Remarques, pp. 170-172; plus récemment, Sendler, Les icônes byzantines, p. 138). Signalons une icône du Musée byzantin d'Athènes, Μήτηρ Θεοῦ ἡ Ἐπίσκεψις, provenant d'Asie Mineure et datant du XIVe siècle (voir M. Chatzidakis, in Frühe Ikonen, pp. XVII-XVIII, pl. 51 - Collection des refugiés d'Asie Mineure).

Je ne sais pas s'il est possible d'étendre notre hypothèse à l'existence d'une icône concrète de la Mère de Dieu-Episkepsis, connue des Andrinopolitains et qui appartiendrait à l'une des églises de la ville vouées au culte marial. Nous connaissons seulement certaines d'entre elles datant de l'époque moderne, bien qu'elles doivent avoir prolongé autrement l'existence des églises byzantines. Nous savons, p.ex., que Stephan Gerlach avait trouvé à Andrinople, en juin 1578, quinze églises dédiées à la Vierge; l'une d'entre elles était la métropole et l'on y conservait une icône de la Théotokos, probablement arrivée là d'une autre église. Je suis très tentée d'identifier cette métropole avec l'église de Θεομήτορος (ou au moins une continuation de cette église), à laquelle le rebelle Nicéphore Bryennios offrit ses actions de grâce après son entrée à Andrinople, en novembre 1077 (Bryennios, éd. Gautier, p. 231, 19-21. Voir Gerlach, Tagebuch, pp. 512-513; cf. Saraphoglou, Περιγραφή Ἀδριανουπόλεως, pp. 70-75; Konstantinidis, Ἑλληνική κοινότης, pp. 50-55). A l'époque moderne et jusqu'en 1922/23, l'église métropolitaine, construite en 1704, était consacrée à la Dormition de la Vierge.

D'autre part, l'existence éventuelle à Andrinople d'un monastère latin dédié à la Vierge (XIe s.), ainsi que du monastère vénitien de «Sancta Maria (in) Adrianopoli» (XIIe s.), que nous livrent le témoignage sigillographique et autres sources ne peut pas entrer ici en considération (voir Laurent, Corpus, V/2, p. 458, corrigé par Nesbitt - Oikonomides, Byzantine Seals, pp. 163-164, nº 44.12; cf. Cheynet - Morrisson - Seibt, Collection Seyrig, p. 189, nº 283.

Sur les épithètes extrêmement nombreuses attribuées à la Vierge, voir toujours l'Index de N.P. Kondakov, Ikonografija Bogomateri, I-II, St. Peterburg 1914-1915; l'Index de M. Chatzidakis, Icons of Patmos, Athènes 1985. Spécialement pour la Thrace, voir Stamoulis, Ἐπωνυμίαι Παναγίας, pp. 222-226: qualificatifs tels que Γαλακτοτροφοῦσα (Koumpagon), Μουχλιώτισσα (Héraclée, cf. l'église homonyme de Constantinople, Asdracha, Inscriptions I, nº 37), Παντοβασίλισσα et Πορταΐτισσα, (Ainos), Ρευματοκρατόρισσα (Rhaidestos), Παχνιώτισσα (Héraclée), Φανερωμένη (Kallipolis), Ταξιδιάρα (plus récent, Ainos), etc. Ces appellations, d'une variété inouïe, se réfèrent tant à des icônes de la Vierge qu'à des églises ou à des monastères homonymes ou aux deux. La plupart datent de l'époque moderne, mais il y en a qui remontent à l'époque byzantine, surtout tardive.

La date. Bien que l'argument paléographique soit très fragile, comme on l'a signalé maintes fois, je serais tentée de dater cette inscription des XIe-XIIe siècles sur cette base à défaut d'une autre. La forme de C avec les *apices* suspendus aux barres horizontales et surtout l'appendice horizontal qui surmonte l'alpha à gauche peuvent nous servir d'indice nous orientant vers ces siècles plutôt qu'à d'autres, mais rien de plus.

Notons enfin la trouvaille intéressante que fut ce niveau d'eau avec l'invocation à la Vierge, justement près de la muraille d'Andrinople qui n'a pas cessé d'être reconstruite et restaurée pendant toute l'époque byzantine.

101. Région de Philéas et Dérkôn. Bornes territoriales (XIe-XIIe s.)

A. Colonne de marbre (?), servant de pied à l'Ἁγία Τράπεζα de l'église de Métrai (actuellement, Çatalca), découverte par Stamoulis qui copia l'inscription le 2 août 1899. L'auteur nota que l'inscription était bien conservée et que les lettres étaient gravées très profondément, ce qui l'a épargné à faire de fautes de transcription. Etant donné l'usage de la pierre, il n'a pas pu prendre des photos et il a seulement mesuré la partie visible de la pierre. Papaïôannidis qui l'a vue, en 1926, dans la cour de l'église de Saint-Georges du village actuel Γέφυρα (jadis Topsin), de la région de Thessalonique, où elle a dû échouer après 1922, a pu la mesurer dans toute sa longueur. «Hauteur: 91; épaisseur: 125» (d'après Stamoulis); «longueur: 157; diamètre: 30; haut. de la partie écrite: 90» (d'après Papaïôannidis).

Stamoulis, Θρᾳκικά, dossier 35 S («Σηλυβρίας καὶ πέριξ»; malheureusement, lors de mes nouvelles recherches dans cette partie de la Collection Stamoulis, en 1992, je n'y ai pas trouvé tous les folios que j'avais vus dans les années 80); Seure, Archéologie thrace, pp. 331-332, nos 31-32 a (copie communiquée par Stamoulis); [K. Papaïôannidis], Αἱ ἀρχαιότητες τῆς Ἀνατολικῆς Θρᾴκης, Νεολόγος Θεσσαλονίκης, no 310, 26, 1926; cf. L. Robert, in Hellenica X (1955), pp. 41-42, note 6; Avraméa, Bornes de propriétés, pp. 401-402 A.

\+ Ὅριον Φιλία-
ς καὶ Δέρκων κ-
ίμενον εἰς τὴν
4. Λάμπουσαν κα-
ὶ εἰς τὰ βουνόμι-
α Οὐρβικίου Τζο-
υτζουλακίου +

Leg. ὅριον (l. 1); κείμενον (l. 2/3).

L. 1. ωρίου (Stamoulis); χωρίου? (Robert); ὁροθέσιον χωρίου (Papaïôannidis, Avraméa).
L. 4. λάμπουσαν (Seure).

Borne Philias et Dérkôn, sise à Lambousa et aux pâturages pour bovins d'Ourbikios Tzoutzoulakios.

B. Colonne de marbre, découverte à Tchaousli (act. Çavuşlu), village situé au nord de Sèlyvria, près de l'hagiasma de Saint-Jean le Théologien, où l'on célébrait sa mémoire le 8 mai (voir Stamouli-Saranti, Ἀπό τά ἁγιάσματα τῆς Θράκης, p. 256; Atzémoglou, Τ' ἁγιάσματα τῆς Πόλης, p. 84). L'inscription fut copiée par Milt. Phôtiou à la demande de Stamoulis. Le copiste précisa (dans sa lettre à Stamoulis le 16 avril 1906) que cette pierre était l'une des trois colonnes qui se trouvaient près de l'hagiasma, parmi des tombes turques. Elle aussi était enfouie dans la terre et l'inscription était écrite en majuscules très profondément gravées. Il n'a pas pu noter les dimensions.

Stamoulis, Θρᾳκικά, dossier 35 S; Seure, Archéologie thrace, p. 332, nos 31-32 b (copie communiquée par Stamoulis); Avraméa, Bornes de propriétés, p. 402 B.

a) En haut: ὅροι
Οὐρ(β)ικί-
ου Τζου-
4. τζουλα(κί)ου

Nous restituons ici les lettres manquantes entre parenthèses au lieu de crochets droits, voir Robert, La Carie, pp. 9-10; *idem*, in Hellenica VII (1949), pp. 60-63.

b) En bas: ЄƆ ΟΥΠΟ
ΟΥCΚΕΠΗCΤΑΜΟCΘΗΤΑ
Α κίμενον εἰ[ς τὰ βουνόμια Ο]-
4. ὑρβικίου Τζο(υτζ)ουλακίου

Seules les deux dernières lignes sont reconnaissables. Selon Seure (*ibid.*, p. 332, note 1), la distribution des lignes est douteuse.

B. b) L. 3. Leg. κείμενον.

L. 1/3. ... / ους κ' ἐπὴ στα[θ]μο[ὺς] θῆτα./ Α΄ κίμενον εἰ[ς τὰ βουνόμια Ο-]/υρβικίου Τζο[υ-τζ]ουλακίου (Seure). Selon l'auteur, la restitution de ces lignes est très hypothétique.

B a) *Bornes d'Ourbikios Tzoutzoulakios.*

B b) *... sis aux pâturages pour bovins d'Ourbikios Tzoutzoulakios.*

A. L. 1: Ὅριον. Ce n'est pas nécessaire de restituer ὁροθέσιον à la place de ὅριον (: Papaïôannidis, Avraméa). La première copie, celle de Stamoulis, est très lisible et, d'après ce que l'auteur dit, il ne lui fut pas difficile de lire cette inscription; il a simplement confondu le N avec le Y, ce qui est compréhensible. Ὅριον est ici l'équivalent de ὅρος / οι, terme que l'on trouve sur la deuxième borne.

L. 1/2: Ὅριον Φιλίας καὶ Δέρκων. Philias ou Philéas, ἐμπορεῖον sur la mer Noire, à 40 km de l'embouchure du Bosphore, près du cap Karaburun (nom actuel turc). Qualifié de χωρίον dans la Vie de saint Cyrille le Philéote (éd. Sargologos, ch. 2, 1; 32, 1; 50, 1), il était au milieu du XIIe siècle, le πρωτοπαπαδίκιον de l'archevêque de Dérkos, Jean, qui le préférait de son siège διὰ τὸ πολυανθρωπότερον εἶναι (voir Asdracha, La Thrace orientale, p. 287: à corriger l'inadvertance concernant l'emplacement de Philéas). Voir Anne Comnène, éd. Leib, II, p. 221, 10; Choniate, éd. Van Dieten, p. 567, 44-45. Cf. RE 38, 1938, col. 2131-2132, s.v. Phileas, Philia (Oberhummer).

Dérkoi. Bourg connu dès l'Antiquité sous le nom de Délkoi, Délkanoi, Delkos et plus tard, par modification des consonnes λ/ρ, Dérkoi, Dérkos (qui a donné le nom actuel Derkoz / Terkoz, en turc), il est situé à 32 km environ au nord-ouest de Constantinople, près de l'anse sud-est du lac homonyme (Durusu Gölü, en turc) et de la rivière Délkôn (voir L. Robert, in Hellenica X (1955), pp. 39-43; Giannios, Ἐπαρχία Δέρκων, pp. 161-162; Samothrakis, Λεξικόν, s.v. Δέρκος / Δέρκη). Cantacuzène le qualifie de ville (τὴν ἐν τῇ Δέρκῃ τῇ λίμνῃ πόλιν: II, p. 499, 1); elle était de toute façon fortifiée, comme le montre le qualificatif κάστρον qu'on lui attribue dans la Vie de Jean d'Ephèse (Vie des Saints Orientaux, Patr. Orientalis, XVIII/4, 1924, p. 528).

Nous connaissons l'existence au moins d'un village, Τὰ Ἀδρίνου/Ταδρίνου / Ἀδρίνου, qualifié aussi de *proasteion*, qui appartenait à la circonscription fiscale (πετῖτον) de Dérkos (Actes de Lavra, I, nº 44, 11 (1082); nº 49, 11 (1089) et nº 60, 33-34 (1115); cf. nº 65, pp. 336, 337; voir F. Dölger, Πετῖτον. Ein Beitrag zur byzantinischen Lexicographie, Sitzungsberichte der Bayer. Akad. der Wiss., Philos.-histor. Klasse, 1959, Heft 9). Les termes κλασματικὴ γῆ (de 334 modioi), περιοχὴ καὶ διακράτησις, utilisés dans ces actes au sujet de ce village, sont autant d'allusions explicites à l'importance du territoire de Dérkôn.

Quant à la contiguïté des territoires de Philéas et de Dérkôn, elle se reflète bien dans le nom du lac voisin de Dérkos, qui s'appelait aussi, moins souvent il est vrai, lac de Philéas ou Φιλεατίνα (Zôsimos, éd. Paschoud, I, 34, 2).

L. 3/4: κείμενον εἰς τὴν Λάμπουσαν. Stamoulis était le premier à signaler que Lambousa est

un toponyme et non un adjectif ou un participe présent (: Seure, Archéologie thrace, p. 332, qui donne diverses interprétations fantaisistes), rejoint en cela par Robert et Avraméa. Selon Stamoulis toujours (dossier 100), Lambousa se trouvait à l'emplacement du village actuel de Nakkas, à 7 km au nord-est de Métrai (Çatalca).

L. 4/7: καὶ εἰς τὰ βουνόμια Οὐρβικίου Τζουτζουλακίου. Stamoulis encore a bien compris le mot βουνόμια et a essayé d'identifier leur propriétaire au prénom latinisé de Οὐρβίκιος / Urbicius, mais au nom byzantin bien connu sous une forme légèrement différente de Tzintziloukès. Malgré l'opinion de Kinnamos (p. 132, 3-4), au sujet d'un Basile (Tzintziloukès) contemporain (XIIe s.), qu'il était issu d'une famille obscure (οἰκίας μὲν ἀφανοῦς γεγονώς), nous connaissons un certain nombre des membres de ce γένος qui ont été des hauts fonctionnaires civils et militaires ou même des ecclésiastiques importants, à partir du XIe siècle (voir la liste in Avraméa, Bornes de propriétés, pp. 403-404; cf. Cheynet, Pouvoir et contestations, p. 106, n° 141; p. 351, note 78). On connaît, par ailleurs, un village Τζηντζηλούκιον, près de Mosynopolis dans les Rhodopes, ainsi que le monastère de Θεοτόκος Τζηντζηλουκιώτισσα, fondé par le moine Kosmas Tzintziloukès (originaire ou propriétaire du village homonyme), au milieu du XIe siècle (Actes d'Esphigménou, App. E, pp. 195-196, 6: mention postérieure, de l'année 1294; voir Asdracha, Les Rhodopes, p. 109). Voir supra, n°s 54-63 (bornes des villes sans mention explicite du mot ὅροι); cf. n° 73.

B. a) L. 1/4: ὅροι Οὐρβικίου Τζουτζουλακίου. La deuxième borne délimitait explicitement les pâturages de ce propriétaire foncier, qui étaient indiqués de nouveau dans les dernières lignes de la partie inférieure de l'inscription. Les termes ὅροι, ὅρος, ὅριον, d'usage équivalent, abondent de l'époque proto-byzantine jusqu'à l'époque tardive (cf. X. Sidéridis, Βυζαντινή ἐπιγραφή ἐν Ἀριτσοῦ, ΕΦΣΚ 32 (1908-1910), p. 119; Grégoire, Asie Mineure, n°s 27, 60, 346 bis; Gedeôn, Θρακῶα κέντρα, p. 27; Beševliev, Spätgriechische Inschriften, n° 185; Avraméa, *ibid.*, pp. 399-400; voir les Indices des Actes de l'Athos: ὅριον est employé beaucoup plus souvent qu'ὁροθέσιον à l'époque concernée; cf. Th. Makridy - J. Ebersolt, in BCH 46 (1922), p. 361, note 7).

b) L. 1/2: Vu l'analogie qui existe entre les textes A et B b, il faudrait chercher ici le terme ὅριον, sujet du participe κείμενον de la ligne 3.

L. 3/4: κείμενον εἰς [τὰ βουνόμια] Οὐρβικίου Τζουτζουλακίου. Répétition des lignes 5/7 de la borne A. Est-ce que les deux lignes illisibles de cette partie comprenaient un texte analogue à celui des premières lignes de la borne A?

En deux mots: l'une des deux bornes serait sise au village de Lambousa, situé entre le territoire de Philéas et Dérkôn et les pâturages limitrophes d'Ourbikios Tzoutzoulakios, et appartenant peut-être aux propriétés terriennes de celui-ci. La deuxième borne, avec probablement les deux autres colonnes, signalées mais non retenues (il n'est pas clair si elles portaient d'inscriptions), servaient à délimiter les pâturages et, peut-être, d'autres sortes de domaines du même Tzoutzoulakios par rapport aux domaines contigus.

Dans la vaste plaine de Thrace, l'existence de grands propriétaires fonciers était la règle, dont Cantacuzène fut plus tard l'exemple le plus significatif (voir Asdracha, Les Rhodopes, p. 207).

(A suivre)

CATHERINE ASDRACHA
Centre National de la Recherche Scientifique (CNRS), Paris

REVUES ET OUVRAGES CITÉS EN ABRÉGÉ

Pour les auteurs byzantins, l'édition est spécifiée, sauf quand ils sont cités d'après l'édition de Bonn.

AASS	Acta Sanctorum.
Actes de Dionysiou	Archives de l'Athos, IV. Actes de Dionysiou, éd. N. Oikonomidès, Paris 1968.
Actes de Docheiariou	Archives de l'Athos, XIII. Actes de Docheiariou, éd. N. Oikonomidès, Paris 1984.
Actes d'Esphigménou	Archives de l'Athos, VI. Actes d'Esphigménou, éd. J. Lefort, Paris 1973.
Actes d'Iviron	Archives de l'Athos, XIV, XVI, XVIII, XIX. Actes d'Iviron, I-IV, éd. Denise Papachryssanthou, N. Oikonomidès, J. Lefort, Vassiliki Kravari, Hélène Métrévéli, Paris 1985-1995.
Actes de Lavra	Archives de l'Athos, V, VIII, X, XI. Actes de Lavra, I-IV, éd. Denise Papachryssanthou, N. Svoronos, A. Guillou, P. Lemerle, Paris 1970-1982.
Actes du Pantocrator	Archives de l'Athos, XVII. Actes du Pantocrator, éd. Vassiliki Kravari, Paris 1991.
AEM	Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn.
ΑΘΛΓΘ	Ἀρχεῖον Θρᾳκικοῦ Λαογραφικοῦ καί Γλωσσικοῦ Θησαυροῦ.
Ahrweiler, Administration	Hélène Ahrweiler, Recherches sur l'administration de l'empire byzantin aux IXe-XIe siècles, extrait de BCH 84 (1960), pp. 1-111.
AJA	American Journal of Archaeology.
Anastasiou, Βιβλιογραφία	J. Anastasiou, Βιβλιογραφία τῶν ἐπισκοπικῶν καταλόγων τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως καί τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Thessalonique 1979.
Angelov, Linii	D. Angelov, Săobštitelno-operacionni linii i osvedomitelna služba văv vojnite i vănsnopolitičeskite otnošenija meždu Bălgarija i Vizantija prez XII-XIV vv., IBAD 22-24 (1948), pp. 214-248.
An. Boll.	Analecta Bollandiana.
Antoniadis-Bibicou, Les Douanes	Hélène Antoniadis-Bibicou, Recherches sur les Douanes à Byzance, Assoc. Marc Bloch, Paris 1963.
Asdracha, Ἐπιλεκτική ἐπικοινωνία	Catherine Asdracha, Ἡ ἐπιλεκτική ἐπικοινωνία: ἡ κινητικότητα τοῦ βυζαντινοῦ διοικητικοῦ προσωπικοῦ, in 2ème Symposium Intern., Centre de Recherches Byzantines, Athènes 1993.
Asdracha, Inscriptions I	Catherine Asdracha, Inscriptions byzantines de la Thrace orientale et de l'île d'Imbros (XIIe-XVe siècles). Présentation et commentaire historique, ΑΔ 43 (1988), Μελέτες, pp. 219-291, pl. 101-117, Athènes 1995.
Asdracha, La Thrace orientale	Catherine Asdracha, La Thrace orientale et la mer Noire. Géographie ecclésiastique et prosopographie (VIIIe-XIIe siècles), Byzantina-Sorbonensia 7, Paris 1988, pp. 221-309.
Asdracha, Les Rhodopes	Catherine Asdracha, La région des Rhodopes aux XIIIe et XIVe siècles. Etude de géographie historique. Texte und Forschungen, B-NJ, n° 49, Athènes 1976.
Asdracha - Bakirtzis, Inscriptions de Thrace	Catherine Asdracha - Ch. Bakirtzis, Inscriptions byzantines de Thrace (VIIIe-XVe siècles). Edition et commentaire historique, ΑΔ 35 (1980), Μελέτες, pp. 241-282, pl. 58-78, Athènes 1986.
Atzémoglou, Τ' ἁγιάσματα τῆς Πόλης	N. Atzémoglou, Τ' ἁγιάσματα τῆς Πόλης, Athènes 1990.
Avraméa, Bornes de propriétés	Anna Avraméa, Bornes de propriétés foncières de Constantinople et de Thrace, TM 10 (1987), pp. 399-404.
Bakirtzis, Βυζαντινά τσουκαλολάγηνα	Ch. Bakirtzis, Βυζαντινά τσουκαλολάγηνα, Thessalonique 1984.
Bakirtzis, Trois inscriptions	Ch. Bakirtzis, Trois inscriptions de Kastro (Thasos), BCH, Suppl. V, Thasiaca 1979, pp. 455-466.
Balasčev, Novyja dannyja	G. Balasčev, Novyja dannyja dlja istorij grekobolgarskih vojn pri Simeon, IRAIK IV/3 (1899), pp. 189-220.
Bandy, Crete	An.C. Bandy (Μπέντης), The Greek Christian Inscriptions of Crete, Χριστιανικαί ἐπιγραφαί τῆς Ἑλλάδος, I, Μέρος Α΄: Δ΄-Θ΄ αἰ. μ.Χ., Athènes 1970.
Bartikian, Βάρδας ὁ Βρατζῆς	Hr.M. Bartikian, Ὁ Βάρδας ὁ Βρατζῆς. Žitija Sv. Marii Novoj i vizantijskih patronimah Iverici i Vataci, Istoriko-Filologičeskij žurnal, 1980, n° 3 (90), pp. 244-250.
Bartikian, Ἀρμενικαί πηγαί	Hr.M. Bartikian, Τό Βυζάντιον εἰς τάς Ἀρμενικάς πηγάς, Thessalonique 1981.
BCH	Bulletin de Correspondance Hellénique.
Beck, Kirche und theologische Literatur	H.G. Beck, Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich, Munich 1959.
Bees, Peloponnes	N.A. Bees, Corpus der griechisch-christlichen Inschriften von Hellas, Inschriften von Peloponnes, I, Athènes 1941 (éd. anastatique, Ares Publishers, Chicago 1978).

Belting, Bild und Kult	H. Belting, Bild und Kult. Eine Geschichte des Bildes vor dem Zeitalter der Kunst, Munich 1990.
Beševliev, Die Feldzüge des Kaisers Konstantin V.	V. Beševliev, Die Feldzüge des Kaisers Konstantin V. gegen die Bulgaren, Etudes Balkaniques 7 (1971/3), pp. 5-17.
Beševliev, Inschriften	V. Beševliev, Die protobulgarischen Inschriften, Akad. Verlag, Berlin 1963.
Beševliev, Nadpisi	V. Beševliev, Părvobălgarski Nadpisi, Sofia 1979.
Beševliev, Spätgriechische Inschriften	V. Beševliev, Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien, Berlin 1964.
BF	Byzantinische Forschungen.
B-NJ	Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher.
Bréhier, Institutions	L. Bréhier, Les institutions de l'empire byzantin, Paris 1949 et 1970.
Brightman, Liturgies	F.E. Brightman, Liturgies Eastern and Western, I: Eastern Liturgies, Oxford 1896.
B Sl	Byzantinoslavica.
Bull. épigr.	Jeanne Robert et Louis Robert, Bulletin épigraphique, Paris I (1938-1939) - IX (1978-1980).
Bury, Administrative System	J.B. Bury, The Imperial Administrative System in the Ninth Century with a Revised Text of the Kletorologion of Philotheos, New York 1911.
Byz	Byzantion.
BZ	Byzantinische Zeitschrift.
CA	Cahiers Archéologiques.
Carile, Partitio	A. Carile, Partitio terrarum Imperii Romanie, Studi Veneziani 7 (1965), Florence, pp. 125-305.
Céramique byzantine	Recherches sur la céramique byzantine, BCH, Suppl. XVIII, Ecole Française d'Athènes, 1989.
Cheiladakis, Ἀπό Κωνσταντινουπόλεως εἰς Ἀδριανούπολιν	voir Covel ...
Cheynet, Pouvoir et contestations	J.-Cl. Cheynet, Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210), Paris 1990.
Cheynet - Morrisson - Seibt, Collection Seyrig	J.-Cl. Cheynet, Cécile Morrisson, W. Seibt, Sceaux byzantins de la Collection Henri Seyrig, Paris 1991.
Cheynet - Vannier, Etudes	J.-Cl. Cheynet - J. Fr. Vannier, Etudes prosopographiques, Paris 1986 (Byzantina-Sorbonensia 5).
CIG	Corpus Inscriptionum Graecarum, éd. A. Boeck, I. Franz et autres, Berlin I-IV, 1828-1877. Ed. anastatique, Hildesheim - N.Y. 1977.
Covel's Diary	Early Voyages and Travels in the Levant; II, Extracts from the Diaries of Dr. J. Covel (1670-1679), published by Th. Bent, Londres 1893.
Covel, Voyages	John Covel, Voyages en Turquie (1675-1677). Texte établi, annoté et traduit par J.-P. Grélois, Réalités Byzantines, n° 6, Paris 1996 (les fac-similés figurent dans le texte principal).
Covel, trad. en grec: Germanos, Σηλυβρία; *idem*, Τό ταξεῖδι τοῦ John Covel	† Θυατείρων Germanos, Ἡ Σηλυβρία κατά τόν ΙΖ΄ αἰῶνα, Θρακικά 10 (1938), pp. 128-136; *idem*, Τό ταξεῖδι τοῦ John Covel ἀπό Κωνσταντινουπόλεως εἰς Ἀδριανούπολιν τῷ 1675, Θρακικά 12 (1939), pp. 5-33.
Covel, transcr. en grec: Cheiladakis, Ἀπό Κωνσταντινουπόλεως εἰς Ἀδριανούπολιν	N. Cheiladakis, Ἐ. Τσελεμπῆ - Τζ. Κόβελ, Ἀπό Κωνσταντινουπόλεως εἰς Ἀδριανούπολιν, Athènes 1993, pp. 67-130.
Crow, The Long Walls	J.G. Crow, The Long Walls of Thrace, in Constantinople and its Hinterland, Society for the Promotion of Byzantine Studies, Variorum, Cambridge 1995.
Dagron - Feissel, Cilicie	G. Dagron et D. Feissel, A. Hermary, J. Richard et J.-P. Sodini, Inscriptions de Cilicie, Paris 1987.
Darrouzès, Notitiae	J. Darrouzès, Notitiae Episcopatuum Ecclesiae Constantinopolitanae. Texte critique, introduction et notes, Paris 1981.
Darrouzès, Ὀφφίκια	J. Darrouzès, Recherches sur les Ὀφφίκια de l'Eglise byzantine, Paris 1970.
Darrouzès, Regestes I/V, I/VI, I/VII	J. Darrouzès, Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople. I, Les Actes des Patriarches, fasc. V: Les Regestes de 1310 à 1376, Paris 1977; fasc. VI: Les Regestes de 1377 à 1410, Paris 1979; fasc. VII: Les Regestes de 1410 à 1453, Paris 1991.
Darrouzès, Tornikès	J. Darrouzès, Georges et Dèmètrios Tornikès, Lettres et discours, Paris 1970.
Darrouzès, Variations	J. Darrouzès, Sur les variations numériques des évêchés byzantins, REB 44 (1986), pp. 5-44.
Darrouzès - Westerink, Daphnopatès	J. Darrouzès - L.G. Westerink, Théodore Daphnopatès, Correspondance, Paris 1978.
Delehaye, Saints de Thrace	H. Delehaye, Les saints de Thrace et de Mésie, An. Boll. 31 (1912), pp. 161-300.

DHGE	Dictionnaire d'Histoire et de Géographie ecclésiastiques.
Dictionnaire méthodique	Dictionnaire méthodique de l'Architecture grecque et romaine, I-II, Ecole Française de Rome - Ecole Française d'Athènes, 1985-1992.
Dölger, Byzanz	F. Dölger, Byzanz und die europäische Staatenwelt, Ettal 1953.
Dölger, Die Chronologie	F. Dölger, Die Chronologie des grossen Feldzüges des Kaisers Johannes Tzimiskes gegen die Russen, BZ 32 (1932), pp. 275-292.
Dölger, Diplomatik	F. Dölger, Byzantinische Diplomatik, Ettal 1956.
Dölger, Finanzverwaltung	F. Dölger, Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung besonders des 10. und 11. Jahrhunderts, Leipzig-Berlin 1927 (réimpression 1960).
Dölger, ΙΧΘΥΣ	F. Dölger, ΙΧΘΥΣ. Das Fisch-Symbol in frühchristlicher Zeit, Münster, I (1928), II-III (1922), IV (1927).
Dölger, Regesten	F. Dölger, Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565-1453, I-V (fasc. V: collab. P. Wirth), Munich 1924-1965.
DOP	Dumbarton Oaks Papers.
Downey, Earthquakes	G. Downey, Earthquakes at Constantinople and Vicinity, A.D. 342-1454, Speculum 30 [1955], pp. 596-600.
Drakos, Τά Θρακικά	E. Drakos, Τά Θρακικά, ἤτοι Διάλεξις περί τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐπαρχιῶν Σηλυβρίας, Γάνου καί Χώρας, Μετρῶν καί Ἀθύρων, Μυριοφύτου καί Περιστάσεως, Καλλιπόλεως καί Μαδύτου, Athènes 1892.
Drandakis, Ἄγνωστα γλυπτά	N.B. Drandakis, Ἄγνωστα γλυπτά τῆς Μάνης ἀποδιδόμενα στό μαρμαρᾶ Νικήτα ἤ στό ἐργαστῆρι του, ΔΧΑΕ 8 (1975-1976), pp. 17-27, pl. 6-13.
Dujčev, Proučvanija	I. Dujčev, Proučvanija vărhu bălgarskoto srednovekovie, Sofia 1945.
Dumont, Inscriptions céramiques	A. Dumont, Inscriptions céramiques de Grèce, Paris 1872 (extrait des Archives des missions scientifiques et littéraires), 2ème série, t. VI).
Dumont, Inscriptions et monuments figurés	A. Dumont, Inscriptions et monuments figurés de la Thrace, Paris 1876 (extrait des Arch. des missions scient. et litt., 3ème série, t. III).
Dumont, Rapport	A. Dumont, Rapport sur un voyage archéologique en Thrace (extrait des Arch. des missions scient. et litt., 2ème série, t. VI, pp. 447-515), repris in Dumont - Homolle, Mélanges, pp. 186-287.
Dumont - Homolle, Mélanges	A. Dumont - Th. Homolle, Mélanges d'Archéologie et d'Epigraphie, Paris 1892.
Dvornik, Les Slaves, Byzance et Rome	F. Dvornik, Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle, Paris 1926.
Dvornik, The Patriarch Photius	F. Dvornik, The Patriarch Photius and Iconoclasm, DOP 7 (1953), pp. 69-97.
Dvornik, Quelques données	F. Dvornik, Quelques données sur les Slaves, extraites du tome VI Novembris des «Acta Sanctorum», B Sl 1 (1929), pp. 35-47.
ΔΧΑΕ	Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.
ΕΕΒΣ	Ἐπετηρίς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν.
EO	Echos d'Orient.
ΕΦΣΚ	Ἑλληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως.
Eyice, Edirne	S. Eyice, Bizans devrinde Edirne ve bu devine ait eserler, in Edirne-Fethinin altıyüzüncü yıldönümü, Ancyre 1964 (réimpression 1993), pp. 39-76.
Eyice, Les monuments byzantins	S. Eyice, Les monuments byzantins de la Thrace turque, Corsi di Cultura sull'arte ravennate e bizantina, Ravenne, 21 mars-3 avril 1971, pp. 293-308.
Eyice, Trakya'da	S. Eyice, Trakya'da Bizans devrine ait eserler, Belleten 33 (1969), pp. 325-358, fig. 1-105.
Eyice - Thierry, Le monastère de Midye	S. Eyice et Nicole Thierry, Le monastère et la source sainte de Midye en Thrace turque, CA 20 (1970), pp. 47-76.
Feissel, Macédoine	D. Feissel, Recueil des inscriptions chrétiennes de Macédoine du IIIe au VIe siècle, BCH, Suppl. VIII, Athènes 1983.
Feissel, Notes, Notes II, IV, VI	D. Feissel, Notes d'épigraphie chrétienne, BCH 100 (1976), pp. 269-281; Notes d'épigraphie chrétienne II, BCH 101 (1977), pp. 209-228; IV, BCH 104 (1980), pp. 459-475; VI, BCH 107 (1983), pp. 601-618.
Feissel, Ténos	D. Feissel, Inscriptions byzantines de Ténos, BCH 104 (1980), pp. 477-518.
Feissel, Trois aspects	D. Feissel, Trois aspects de l'influence du latin sur le grec tardif, TM 8 (1981), pp. 135-150.
Ferjančić, Despoti	B. Ferjančić, Despoti u Vizantiji i Jugoslovenskim zemljama, Belgrade 1960.
FHG	C. Müller, Fragmenta Historicorum Graecorum, 5 vols., Paris 1841-1870.
Frühe Ikonen	K. Weitzmann, M. Chatzidakis, K. Miatev, Sv. Radojčić, Frühe Ikonen. Sinaï, Griechenland, Bulgarien, Jugoslavien, Vienne et Munich 1965.

Gedeôn, Βυζαντινόν Ἑορτολόγιον	M.J. Gedeôn, Βυζαντινόν Ἑορτολόγιον, Constantinople 1899 (extrait des vol. 24 et 26 de ΕΦΣΚ).
Gedeôn, Θρακῶα κέντρα	M.J. Gedeôn, Παλαιᾶς Εὐωρίας θρακῶα κέντρα, Θρακικά 7 (1936), pp. 5-34.
Gedeôn, Μνήμη Γανοχώρων	M.J. Gedeôn, Θρακικαί ἱστορίαι, Γ΄, Μνήμη Γανοχώρων, Constantinople 1913, pp. 1-184.
Gedeôn, Πίνακες	M.J. Gedeôn, Πατριαρχικοί πίνακες, Constantinople 1890.
Gerlach, Tagebuch	St. Gerlach, Tagebuch [1573-1578], Francfort-sur-le-Main 1674.
Germanos, Σηλυβρία; *idem*, Τό ταξεῖδι τοῦ John Covel	voir Covel ...
Giannios, Ἐπαρχία Δέρκων	A.G. Giannios, Ἀπό τήν Ἀνατολικήν Θράκην, ἡ ἐπαρχία Δέρκων, Θρακικά 12 (1939), pp. 161-209; *ibid.*, 13 (1940), pp. 108-156.
Goudas, Βυζαντιακά ἔγγραφα	M. Goudas, Βυζαντιακά ἔγγραφα τῆς ἐν Ἄθῳ ἱερᾶς μονῆς τοῦ Βατοπεδίου, ΕΕΒΣ 3 (1926), pp. 113-114; *ibid.*, pp. 211-248.
Gouillard, Synodikon	J. Gouillard, Le Synodikon de l'Orthodoxie. Edition et commentaire, TM 2 (1967), pp. 1-316.
Grabar, L'iconoclasme byzantin	A. Grabar, L'iconoclasme byzantin. Dossier archéologique, Paris 1957.
Grabar, Remarques	A. Grabar, Remarques sur l'iconographie byzantine de la Vierge, CA 26 (1977), pp. 169-178.
Grabar, Sculptures byzantines	A. Grabar, Sculptures byzantines du Moyen Age, II (XIe-XIVe siècle), Paris 1976.
Grégoire, Asie Mineure	H. Grégoire, Recueil des inscriptions grecques-chrétiennes d'Asie Mineure, I, Paris 1922 (éd. anastatique, Ares Publishers, Chicago 1980).
Grégoire, Etudes	H. Grégoire, Etudes sur le neuvième siècle, Byz 8 (1933), pp. 515-550.
Grégoire, Inscriptions historiques	H. Grégoire, Inscriptions historiques byzantines, Byz 4 (1927-1928), pp. 437-468.
Grégoire, Les sources épigraphiques	H. Grégoire, Les sources épigraphiques de l'histoire bulgare, Byz 9 (1934), pp. 745-786.
Grumel, Chronologie	V. Grumel, Traité d'Etudes byzantines. I, La Chronologie, Paris 1958.
Guilland, Recherches	R. Guilland, Recherches sur les institutions byzantines, I-II, Berlin, Amsterdam 1967.
Guilland, Titres et fonctions	R. Guilland, Titres et fonctions de l'empire byzantin, Variorum Reprints, Londres 1976.
Günsenin, Ganos	Nergis Günsenin, Ganos. Centre de production d'amphores à l'époque byzantine, Anatolia antiqua, II, pp. 193-201.
Günsenin, Les amphores byzantines	Nergis Günsenin, Les amphores byzantines (Xe-XIIIe siècles). Thèse de doctorat Paris I, I-II, Paris 1990.
Günsenin, Recherches sur les amphores byzantines	Nergis Günsenin, Recherches sur les amphores byzantines dans les musées turcs, in Céramique byzantine, pp. 267-276.
Hatzidakis, MNE	G. Hatzidakis, Μεσαιωνικά καί Νέα Ἑλληνικά, I-II, Athènes 1905-1907.
Herrin, Christendom	Judith Herrin, The Formation of Christendom, Princeton - N.Y. 1987.
ΘΗΕ	Θρησκευτική καί Ἠθική Ἐγκυκλοπαίδεια.
IBAD	Izvestija na Bălgarskoto Arheologičesko Družestvo.
IRAIK	Izvestija Russkago Arheologičeskago Instituta v Konstantinopole.
Ἱστορικόν Λεξικόν	Λεξικόν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης. Α΄ Ἱστορικόν Λεξικόν τῆς Νέας Ἑλληνικῆς, Ed. Académie d'Athènes, 1 (1933), sq.
Janin, Constantinople	R. Janin, Constantinople byzantine, Paris 1964.
Janin, Eglises et monastères	R. Janin, Les églises et les monastères des grands centres byzantins, Paris 1975.
Janin, Le siège de Constantinople	R. Janin, La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin. Pr. partie: Le siège de Constantinople et le Patriarcat œcuménique, Paris 1969.
Jireček, Die Heerstrasse	C. Jireček, Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpässe, Prague 1877 (éd. anastatique, Amsterdam 1967).
Jireček, Pătuvanija	C. Jireček, Pătuvanija po Bălgarija, Plovdiv 1899; nouvelle édition, Sofia 1974.
JÖAI	Jahreshefte des österreichischen archäologischen Institutes in Wien.
JÖB	Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik.
Kalinka, Denkmäler	E. Kalinka, Antike Denkmäler in Bulgarien, Kaiserl. Akad. der Wiss., Schriften der Balkankommission, IV, Vienne 1906.
Kalinka, Thrakien	E. Kalinka, Altes und Neues aus Thrakien, JÖAI 23 (1926), Beiblatt, col. 117-208.

Kanitz, Donau-Bulgarien	F. Kanitz, Donau-Bulgarien und der Balkan, 1. Auflage, I-III, Leipzig 1879; 2. Auflage, I-III, Leipzig 1882.
Kaplan, Propriétés	M. Kaplan, Les propriétés de la couronne et de l'Eglise dans l'empire byzantin (Ve-VIe siècles), Paris 1976.
Karassos, Ἀνατολική Θράκη	Chr. Karassos, Ἡ ἀνατολική Θράκη. Στρατιωτική γεωγραφία, Athènes [1928], avec 15 cartes hors texte.
Karayannopulos, Inscription protobulgare	J. Karayannopulos, L'inscription protobulgare de Direkler, Athènes 1986.
Každan, Armjane	A.P. Každan, Armjane v sostave gospodstvujuščego klassa Vizantijskoj Imperii v XI-XII vv., Erevan 1975.
Kislinger, Eudokia Ingerina	E. Kislinger, Eudokia Ingerina, Basileios I. und Michael III., JÖB 33 (1983), pp. 119-136.
Kissas, Ὁ Βίος τῆς ἁγίας Μαρίας τῆς Νέας	S. Kissas, Ὁ Βίος τῆς ἁγίας Μαρίας τῆς Νέας ὡς πηγή γιά τήν ἀρχαιολογία καί ἱστορία τῆς τέχνης, First Intern. Symp. for Thracian Studies «Byzantine Thrace», BF 14/1 (1989), pp. 253-264.
Konstantinidis, Ἑλληνική κοινότης	G. Konstantinidis, Ἡ ἐν Ἀδριανουπόλει ἑλληνική κοινότης, Θρακικά 18 (1943), pp. 50-84.
Konstantopoulos, Μολυβδόβουλλα	C.M. Konstantopoulos, Βυζαντιακά μολυβδόβουλλα. Ἡ συλλογή Ἀναστασίου Κ.Π. Σταμούλη, Athènes 1930.
Koukoulés, Βυζαντινῶν βίος	Ph. Koukoulés, Βυζαντινῶν βίος καί πολιτισμός, Athènes I, 1948 - VI, 1955.
Kourilas, Μάρτυρες Ἡρακλείας	† Κορυτσᾶς Eu. Kourilas, Ἅγιοι μάρτυρες τῆς ἐπαρχίας Ἡρακλείας καί μερικῶς τῆς ὅλης Θράκης, Θρακικά 26 (1957), pp. 63-213.
Kourouniôtis, Ἐπιγραφαί ἀνέκδοτοι	C. Kourouniôtis, Ἐπιγραφαί ἀνέκδοτοι ἐκ Θράκης, Θρακική Ἐπετηρίς 1, Athènes 1897, pp. 291-310.
Kriaras, Λεξικό	E. Kriaras, Λεξικό τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς δημώδους γραμματείας (1100-1669), Thessalonique 1969 sq.
Krumbacher, Literatur	K. Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Literatur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches (527-1453), Handbuch der klass. Altertumswiss. IX/1, Munich² 1897.
Lakidis, Ἱστορία Βιζύης καί Μηδείας	S. Lakidis, Ἱστορία τῆς ἐπαρχίας Βιζύης καί Μηδείας ἀπό τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς, Constantinople 1899.
Lambakis, Περιηγήσεις	G. Lambakis, Περιηγήσεις, ΔΧΑΕ 8 (1908), pp. 3-41.
Lambousiadis, Περί τῶν τειχῶν	G.J. Lambousiadis, Περὶ τῶν τειχῶν τῆς Ἀδριανουπόλεως, Gouvernement général de Thrace, Orestias [= Andrinople] 1923.
Lambousiadis, Ὁδοιπορικόν	G.J. Lambousiadis, Ὁδοιπορικόν ἐπί τῶν ἡμερῶν τῆς ἑλληνικῆς κατοχῆς τῆς Ἀνατολικῆς Θράκης, Θρακικά 15 (1941), pp. 99-134. Les références à la même série d'articles publiés dans d'autres volumes de Θρακικά sont signalées dans le texte.
Laurent, Corpus	V. Laurent, Le Corpus des sceaux de l'empire byzantin. V/1-3, L'Eglise, Paris 1963-1972.
Laurent, Corpus II	V. Laurent, Le Corpus des sceaux de l'empire byzantin. II, L'administration centrale, Paris 1981.
Laurent, Orghidan	V. Laurent, Documents de Sigillographie byzantine. La Collection Orghidan, Paris 1952.
Laurent, Synodicon	V. Laurent, La liste épiscopale du Synodicon de la métropole d'Andrinople, EO 38 (1939), pp. 1-34.
Le Bas, Inscriptions	Ph. Le Bas, Inscriptions grecques et latines recueillies en Grèce et en Asie Mineure, II, Deuxième partie, Section VIIe: Macédoine et Thrace.
Lemerle Philippes	P. Lemerle, Philippes et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine, Paris 1945.
Loukopoulou, La Thrace Propontique	Louisa Loukopoulou, Contribution à l'histoire de la Thrace Propontique durant la période archaïque, Μελετήματα, nº 9 (Centre de l'Antiquité grecque et romaine), Athènes 1989.
Lucas, Voyage	(Paul Lucas), Voyage du Sieur Paul Lucas fait par ordre du roy dans la Grèce, l'Asie Mineure, la Macédoine et l'Afrique, I-II, Paris 1712.
Magdalino, Byzantine Churches	P. Magdalino, Byzantine Churches of Selymbria, DOP 32 (1978), pp. 309-318.
Mai, Nova Collectio	A. Mai, Scriptorum Veterum Nova Collectio e Vaticanis codicibus edita, Rome 1828 et suiv., dix vols.
MAMA	Monumenta Asiae Minoris Antiqua, Manchester 1928 et suiv.
MM	Fr. Miklosich et Ios. Müller, Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana, I-VI, Bonn 1860-1890.

Mamôni, Ραιδεστός	Kyriaki Mamôni, Ἀπό τήν ἱστορίαν καί δρᾶσιν τῶν συλλόγων Ραιδεστοῦ Θράκης (1871-1922), Μνημοσύνη 2 (1968-1969), pp. 278-302.
Mango, St. Mary the Younger	C. Mango, The Byzantine Church at Vize (Bizye) in Thrace and St. Mary the Younger, ZRVI 11 (1968), pp. 9-13, fig. 1-9.
Mango, The Liquidation of Iconoclasm	C. Mango, The Liquidation of Iconoclasm and the Patriarch Photios, in Ninth Symposium of Byz. Studies, Univ. of Birmingham, March 1975, pp. 133-140.
Mango - Ševčenko, Byzantine Inscriptions	C. Mango and I. Ševčenko, Some Recently Acquired Byzantine Inscriptions at the Istanbul Archaeological Museum, DOP 32 (1978), pp. 1-27, fig. 1-34.
Mansi, Nova et amplissima Collectio	Joannes Dominicus Mansi, Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio, Florence 1769 et suiv.
Maslev, Kaiserinnen	St. Maslev, Die staatrechtliche Stellung der byzantinischen Kaiserinnen, B Sl 27/2 (1966), pp. 308-343.
Millet, L'Ecole grecque	G. Millet, L'Ecole grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916.
Moravcsik, Byzantinoturcica	Gy. Moravcsik, Byzantinoturcica, I-II, Berlin 1958.
Mordtmann, Epigraphik	J.H. Mordtmann, Epigraphik von Thrakien, AEM 8 (1884), pp. 199-227.
Mordtmann, Μολυβδόβουλλα	J.H. Mordtmann, Μολυβδόβουλλα τῆς Δύσεως, ἤγουν τῆς Εὐρώπης, ΕΦΣΚ 13 (1881), Παράρτημα, pp. 84-94.
Moutsopoulos, Ἅγιος Ἀχίλλειος	N.K. Moutsopoulos, Ἀνασκαφή τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλείου, Ἐπιστ. Ἐπετ. Πολυτεχν. Σχολῆς Πανεπ. Θεσσαλονίκης 4 (1969-1970), Thessalonique 1970.
Moutsopoulos, Ἡ βασιλική τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλείου	N. Moutsopoulos, Ἡ βασιλική τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλείου στήν Πρέσπα, I-III, Thessalonique 1989.
Moutsopoulos, Morphologie	N. Moutsopoulos, La morphologie des inscriptions byzantines et post-byzantines de Grèce, Gyrillomethodianum III (Thessalonique 1975), pp. 53-105.
Mylônas, Δομική ἔρευνα	P. Mylônas, Δομική ἔρευνα στό ἐκκλησιαστικό συγκρότημα τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος, Ἀρχαιολογία, fasc. 36, septembre 1990, pp. 6-30.
Nersessian, La «fête de l'Exaltation de la Croix»	Sirarpie der Nersessian, La «fête de l'Exaltation de la Croix», Etudes byzantines et Arméniennes I (1973), pp. 109-112.
Nesbitt - Oikonomides, Byzantine Seals	J. Nesbitt and N. Oikonomides, Catalogue of the Byzantine Seals in Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art, I, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, D.C. 1991.
Notara, Σεισμοί	Florentia Evangelatou-Notara, Σεισμοί στό Βυζάντιο ἀπό τόν 13ο μέχρι καί τόν 15ο αἰῶνα, Athènes 1993.
Ntantis, Ἀπειλητικαί ἐκφράσεις	St. Ntantis, Ἀπειλητικαί ἐκφράσεις εἰς τάς ἑλληνικάς ἐπιτυμβίους παλαιοχριστιανικάς ἐπιγραφάς, Athènes 1983.
Oikonomides, Abbreviations	Al.N. Oikonomides, Greek Abbreviations. Abbreviations in Greek Inscriptions, Papyri, Manuscripts and Early Printed Books, Ares Publishers, Chicago 1974.
Oikonomidès, Listes	N. Oikonomidès, Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles, Paris 1972.
Oikonomidès, Organisation	N. Oikonomidès, L'organisation de la frontière orientale de Byzance aux Xe-XIe siècles et le Taktikon de l'Escorial, Actes du XIVe Congrès Intern. des Et. Byz., Bucarest 1971. I, Bucarest 1974, pp. 285-302.
Orlandos, Χριστιανικά γλυπτά	A.K. Orlandos, Χριστιανικά γλυπτά τοῦ μουσείου Σμύρνης, Ἀρχεῖον τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος 3 (1937), pp. 128-152, fig. 1-25.
Orlandos - Travlos, Λεξικόν	A.K. Orlandos - I.N. Travlos, Λεξικόν ἀρχαίων ἀρχιτεκτονικῶν ὅρων (Βιβλιοθήκη Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, nº 94), Athènes 1986.
Orlandos - Vranoussis, Χαράγματα Παρθενῶνος	A.K. Orlandos - Léandros Vranoussis, Τά χαράγματα τοῦ Παρθενῶνος, ἤτοι ἐπιγραφαί χαραχθεῖσαι ἐπί τῶν κιόνων τοῦ Παρθενῶνος κατά τούς παλαιοχριστιανικούς καί βυζαντινούς χρόνους, Athènes 1973.
Ostrogorsky, Geschichte	G. Ostrogorsky, Geschichte des byzantinischen Staates. Dritte, durchgearbeitete Auflage, Munich 1963.
Ostrogorsky, Urum-despotes	G. Ostrogorsky, Urum-despotes. Die Anfänge der Despoteswürde in Byzanz, BZ 44 (1951), pp. 448-460.
Ötüken - Ousterhout, Notes	Yıldız Ötüken and R. Ousterhout, Notes on the Monuments of Turkish Thrace, Anatolian Studies 39 (1989), pp. 121-149, pl. 26-37.
Papadopoulos-Kerameus, Ἀρχαιότητες	A. Papadopoulos-Kerameus, Ἀρχαιότητες καί ἐπιγραφαί τῆς Θράκης καί Μακεδονίας, συλλεγεῖσαι κατά τό ἔτος 1885, ΕΦΣΚ 17 (1886), 1887, Παράρτημα, pp. 65-116.
Papadopoulos-Kerameus, Συμπλήρωμα	A. Papadopoulos-Kerameus, Συμπλήρωμα τῆς Δυμοντείου Συλλογῆς τῶν θρακικῶν ἀρχαιοτήτων, Θρακική Ἐπετηρίς 1, Athènes 1897, pp. 5-16.

C. et B. Papazachos, Σεισμοί	Catherine et B. Papazachos, Οἱ σεισμοί τῆς Ἑλλάδας, Thessalonique 1989.
Papazôtos, Ἀνίχνευση	Th. Papazôtos, Ἀνίχνευση τοπογραφική τῆς ἀνατολικῆς Θράκης, First Intern. Symposium for Thracian Studies «Byzantine Thrace», BF 14 (1989), pp. 545-565, pl. 205-230.
Paranikas, Ἐπιγραφαί Ἀδριανουπόλεως	M. Paranikas, Ἐπιγραφαί τῆς ἐν Θράκῃ Ἀδριανουπόλεως, ΕΦΣΚ 27 (1900), pp. 389-393.
Paspatis, Τά χερσαῖα τείχη	A.G. Paspatis, Τά χερσαῖα τείχη τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἐπιγραφαί τῶν χερσαίων τειχῶν, ΕΦΣΚ 2 (1864-1865), pp. 190-221.
Pazaras, Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι	Th. Pazaras, Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι καί ἐπιτάφιες πλάκες τῆς μέσης καί ὕστερης βυζαντινῆς περιόδου στήν Ἑλλάδα, Thessalonique 1984.
Pelekanidis, Bemerkungen	St. Pelekanidis, Bemerkungen zu den Altarmosaiken der Hagia Sophia zu Thessaloniki und die Frage der Datierung der Platytera, Βυζαντινά 5 (1973), pp. 29-47, fig. 1-5.
PG	Patrologia Graeca.
PLP	Prosopographisches Lexikon der Palaiologen Zeit.
Pralong, Remarques	Annie Pralong, Remarques sur les fortifications byzantines de Thrace orientale, Byzantina-Sorbonensia 7, Paris 1988, pp. 179-200, fig. 1-22.
RA	Revue Archéologique.
Rajković, O poreklu Tome	M. Rajković, O poreklu Tome, vodže ustanka 821-823 g., ZRVI 2 (1953), pp. 33-38.
RE	Pauly - G. Wissowa, W. Croll, Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaften.
REB	Revue des Etudes Byzantines.
RESEE	Revue des Etudes sud-est européennes.
Robert, La Carie	L. Robert et Jeanne Robert, La Carie. Histoire et géographie historique, II, Paris 1954.
Robert, Villes de Chersonèse	L. Robert, Villes de la Chersonèse et de la Thrace, Hellenica V (1948), pp. 35-58.
Rösch, Ὄνομα βασιλείας	G. Rösch, Ὄνομα βασιλείας. Studien zum offiziellen Gebrauch der Kaiser titel in spätantiker und frühbyzantinischer Zeit, Vienne 1978.
Runciman, First Bulgarian Empire	St. Runciman, A History of the First Bulgarian Empire, Londres 1930.
Salamon, Medieval Silistra	M. Salamon, Some Notes on an Inscription from Medieval Silistra (c. 976), RESEE 9/3 (1971), pp. 487-496.
Samothrakis, Ἡ Αἶνος καί αἱ ἐκκλησίαι της	A.Th. Samothrakis, Ἡ Αἶνος καί αἱ ἐκκλησίαι της, Θρακικά 19 (1944), pp. 9-38.
Samothrakis, Λεξικόν	A.Th. Samothrakis, Λεξικόν γεωγραφικόν καί ἱστορικόν τῆς Θράκης ἀπό τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῆς Ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως 1453, Athènes 1963².
Sathas, MB	C.N. Sathas, Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη, I-VII, Venise-Paris, 1872-1894 (éd. anastatique, Athènes 1972).
Saraphoglou, Περιγραφή τῆς Ἀδριανουπόλεως	I. Saraphoglou, Περιγραφή τῆς Ἀδριανουπόλεως, Θρακικά 2 (1929), pp. 66-86.
Schlumberger, Bulles	G. Schlumberger, Bulles de hauts fonctionnaires byzantins d'ordre militaire, Gênes 1881.
Schlumberger, L'épopée byzantine	G. Schlumberger, L'épopée byzantine à la fin du dixième siècle, I-III, Paris 1896-1905.
Schlumberger, Nicéphore Phocas	G. Schlumberger, Un empereur byzantin au dixième siècle, Nicéphore Phocas, Paris 1890.
Schlumberger, Sigillographie	G. Schlumberger, Sigillographie de l'Empire byzantin, Paris 1884.
Schreiner, «Megas Basileus»	P. Schreiner, Zur Bezeischnung «Megas» und «Megas Basileus» in der byzantinischen Kaisertitulatur, Βυζαντινά 3 (1971), pp. 173-192.
Schreiner, Überlegungen	P. Schreiner, Überlegungen zur Verbreitung der griechischen Sprache und der Entstehung der kyrillischen Schrift im bulgarischen Raum, Mitteilungen des bulg. Forschungsinst. in Österreich, I/VIII (1986), pp. 51-58.
Schuchhardt, Die Anastasius Mauer	C. Schuchhardt, Die Anastasius Mauer bei Konstantinopel und die Dobrudscha Wälle, Jahrbuch des Kais. deutschen archäol. Instituts, Berlin 1901, pp. 107-127.
Schultz - Barnsley, Saint Luke of Stiris	R.W. Schultz and S.H. Barnsley, The Monastery of Saint Luke of Stiris in Phokis, and the Dependent Monastery of Saint Nicholas in the Fields, near Scripou, in Bœotia, Londres 1901.
Schwartz, Acta Conciliorum	E. Schwartz, Acta Conciliorum œcumenicorum, I. Concilium Ephesinum 431, vol. I-V, Berlin 1922-1930. II. Concilium univ. Chalcedonense 451, vol. I-VI, Berlin 1932-1938.
Seibt, Die Bleisiegel	W. Seibt, Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich, 1. Teil, Kaiserhof, Vienne 1978.
Sendler, Les icônes byzantines	E. Sendler, Les icônes byzantines de la mère de Dieu, Paris 1992.

Seure, Antiquités	G. Seure, Antiquités thraces de la Propontide. Collection Stamoulis, BCH 36 (1912), pp. 534-641.
Seure, Archéologie thrace	G. Seure, Archéologie thrace. Documents inédits ou peu connus, RA 19, janvier-juin 1912, pp. 319-336.
Ševčenko, Silistra	I. Ševčenko, A Byzantine Inscription from Silistra Reinterpreted, RESEE 7/4 (1969), pp. 591-598.
Ševčenko, Sisinnios	I. Ševčenko, Inscription Commemorating Sisinnios «Curator» of Tzurulon (A.D. 813), Byz 35/2 (1965), pp. 564-574, fig. 1-2.
Ševčenko, The Inscription of Justin II's Time	I. Ševčenko, The Inscription of Justin II's Time on the Mevlevihane (Rhesion) Gate at Istanbul, ZRVI 12 (1970), pp. 1-8, fig. 1-2.
Škorpil, Arheologičeski beležki	K. Škorpil, Arheologičeski beležki ot Strandža planina, IBAD 3 (1912/13), pp. 235-262.
Škorpil, Inschriften	K. Škorpil, Antike Inschriften aus Bulgarien, AEM 17 (1894), pp. 170-212.
Škorpil, Nadpisi	K. Škorpil, Nadpisi ot părvoto bălgarsko carstvo v černomorskata oblast na Balkanskija poluostrov, B Sl 2/2 (1930), pp. 189-195, pl. I, fig. 1-14.
Sôtiriou, Ἀραβικαί διακοσμήσεις	G.A. Sôtiriou, Ἀραβικαί διακοσμήσεις εἰς τά βυζαντινά μνημεῖα τῆς Ἑλλάδος, Πρακτικά τῆς ἐν Ἀθήναις Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, I (1932), B-NJ 1933, pp. 57-93.
Sôtiriou, Ναός Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου	G.A. Sôtiriou, Ὁ ἐν Θήβαις βυζαντινός ναός Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, Ἀρχαιολογική Ἐφημερίς 1924, pp. 1-26, fig. 1-45.
Sôtiriou, Χριστιανική Ἀρχαιολογία	G.A. Sôtiriou, Χριστιανική καί βυζαντινή Ἀρχαιολογία, I, Athènes 1942.
Stamoulis, Ἀρχιερατικοί κατάλογοι	Milt. An. Stamoulis, Ἀρχιερατικοί κατάλογοι τῶν ἐπαρχιῶν τῆς Θράκης ἀπό Χριστοῦ, Θρακικά 14 (1940), pp. 61-193.
Stamoulis, Ἐπωνυμίαι Παναγίας	A.A. Stamoulis, Ἐπωνυμίαι Παναγίας ἐν Θράκῃ, Θρακικά 17 (1942), pp. 222-226.
Stamoulis, Θρακικά	Collection d'Anastase C.P. Stamoulis, Θρακικά. Συλλογή εἰδήσεων περί Θράκης καί Θρακῶν (172 dossiers déposés à l'Académie d'Athènes), voir Asdracha, Inscriptions I, pp. 219-220.
Stamouli-Saranti, Ἀπό τά ἁγιάσματα τῆς Θράκης	Elpiniki Stamouli-Saranti, Ἀπό τά ἁγιάσματα τῆς Θράκης, Θρακικά 18 (1943), pp. 219-290.
Stein, Studien	E. Stein, Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches, vornehmlich unter den Kaisern Justinus II. und Tiberius Constantinus, Stuttgart 1919.
Stein, Untersuchungen	E. Stein, Untersuchungen zur byzantinischen Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte, Mitt. zur Osman. Gesch. 2 (1923-1925), pp. 1-62 (éd. anast., Amsterdam 1962).
Stern, Les représentations des conciles	H. Stern, Les représentations des conciles dans l'église de la Nativité à Bethléem, Byz 13 (1933), pp. 415-459.
Tafel, De Via Egnatia	T.L.F. Tafel, De via militari romanorum Egnatia qua Illyricum, Macedonia et Thracia iungebantur, Tübingen 1842, Variorum Reprints, Londres 1972.
Tăpkova-Zaimova, Les voies romaines	Vasilka Tăpkova-Zaimova, Les voies romaines dans les régions bulgares à l'époque médiévale, VIe Confér. Intern. des Et. class., Plovdiv 1962, Acta Antiqua Philippopolitana, Sofia 1963, pp. 165-172.
Taşlıklıoğlu, Trakya	Z. Taşlıklıoğlu, Trakya'da Epigrafya araştırmaları, I-II, Istanbul 1961-1971.
TM	Travaux et Mémoires.
Tournefort, Voyage du Levant	Pitton de Tournefort, Relation d'un voyage du Levant, fait par ordre du Roy..., I, Paris 1717.
Treu, Byzantinische Kaiser	K. Treu, Byzantinische Kaiser in den Schreibernotizen griechischer Handschriften, BZ 65 (1972), pp. 9-34.
Tsigaridas - K. Loverdou-Tsigarida, Κατάλογος	E. Tsigaridas - Katia Loverdou-Tsigarida, Κατάλογος χριστιανικῶν ἐπιγραφῶν στά μουσεῖα τῆς Θεσσαλονίκης, Thessalonique 1979.
Uspenskij, Kolonny	Th.I. Uspenskij, Nadpisi starobolgarskija: kolonny s imenami gorodov, in Aboba-Pliska, IRAIK 10 (1905), pp. 173-189, pl. XLII, fig. 1-19.
Van Millingen, Byzantine Constantinople	A. Van Millingen, Byzantine Constantinople. The Walls of the City and the Adjoining Historical Sites, Londres 1899.
Vasiliev, Byzance et les Arabes	A.A. Vasiliev, Byzance et les Arabes. I, La dynastie d'Amorium (820-867), Bruxelles 1935; vol. II/1-2, La dynastie macédonienne (867-959), Bruxelles 1950, 1968.
Velkov, Inscriptions médiévales	V. Velkov, Inscriptions médiévales in Nessèbre, I, Sofia 1969, pp. 212-224.
Vergôtis, Λεξικό	G. Vergôtis, Λεξικό λειτουργικῶν καί τελετουργικῶν ὅρων, Thessalonique 1988.

Viquesnel, Voyage	A. Viquesnel, Voyage dans la Turquie d'Europe. Description physique et géologique de la Thrace, I-II, Paris 1868.
VV	Vizantijskij Vremennik.
Walter, L'iconographie des conciles	Chr. Walter, L'iconographie des conciles dans la tradition byzantine, Paris 1970.
Worp, Remarks	Kl.A. Worp, Remarks on Weekdays in Late Antiquity Occurring in Documentary Sources, Tyche 6 (Vienne 1991), pp. 221-230.
Wroth, Catalogue	W. Wroth, Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum, I-II, Londres 1908.
Zachariae v. Lingenthal, Jus Graeco-romanum	K.E. Zachariae a Lingenthal, Jus Graeco-romanum, 7 vols., Leipzig 1856-1884.
Zacos - Veglery, Lead Seals	G. Zacos and A. Veglery, Byzantine Lead Seals, I/1, 2, 3, Bâle 1972.
Zacos - Nesbitt, Lead Seals	G. Zacos - éd. Nesbitt, Byzantine Lead Seals, II, Berne 1984 et 1985.
Zakythinos, Ἱστορία	D.A. Zakythinos, Ἱστορία τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, I (395-1081), Athènes 1953.
Zlatarski, Istorija	V.N. Zlatarski, Istorija na bălgarskata dăržava prez srednite vekove, I-III, Sofia 1918-1940.
ZRVI	Zbornik Radova Vizantološkog Instituta, Belgrade.

ADDENDA ET CORRIGENDA

Catherine Asdracha, Inscriptions byzantines de la Thrace orientale et de l'île d'Imbros, ΑΔ 43 (1988): Μελέτες, Athènes 1995, p. 282, n° 46: Fac-similé omis lors de l'impression:

L'étude était sous presse presque en même temps que l'ouvrage de Sophè N. Papageôrgiou, Ἴμβρος, Athènes 1994. L'auteur avait vérifié (pp. 101-102) l'existence des inscriptions de ce recueil, n°s 39, 41, 42, à l'emplacement mentionné dans notre commentaire; l'inscription n° 46, elle l'a vue dans une maison jouxtant la résidence métropolitaine, à Kastro.

Inscription, n° 70. J'y ajoute un article qui m'a échappé pendant la rédaction: N.A. Bees (Βέης), Zu einer byzantinischen Inschrift aus Panion vom Jahre 882, Rhein. Museum für Philologie 71 (1916), pp. 285-288: il doit avoir existé une source commune tant de l'auteur de l'épitaphe que d'Ignace, tandis que le nom de l'hiéromoine serait Θεόφιλος (par jeu de mots ὡς... Θεῷ φίλῳ, l. 15).

C.A.

ΤΟ «ΚΥΜΗΤΗΡΙΟΝ» ΤΟΥ ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΣΤΕΦΑΝΟΥ, ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΛΑΚΕΔΑΙΜΟΝΙΑ*

Στη μνήμη της Ντούλας Μουρίκη

Στη Σπάρτη, στην οδό Κλεομβρότου (εμπρός από τον αριθμό 34) και σε βάθος 1,80 μ. περίπου, αποκαλύφθηκε το Νοέμβριο του 1988 κτιστός κιβωτιόσχημος τάφος επισκόπου, τον οποίο κάλυπτε επιτύμβιο ψηφιδωτό. Πρόκειται για ένα αξιόλογο εύρημα, ιδιαίτερα ενδιαφέρον για την εκκλησιαστική ιστορία αλλά και για την τοπογραφία της πόλης στους πρώτους χριστιανικούς αιώνες, το οποίο έφθασε σ' εμάς δυστυχώς αποσπασματικά[1].

Ο τάφος του επισκόπου, με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., είχε ανοιχθεί στο δάπεδο κτιρίου παλαιοχριστιανικών χρόνων, που θα πρέπει να ταυτιστεί με ναό, και για την κατασκευή του είχε καταστραφεί τμήμα του αρχικού ψηφιδωτού δαπέδου, ενώ ο ναός ήταν ακόμη σε χρήση. Σύμφωνα με την επιγραφή επρόκειτο για το κοιμητήριο του επισκόπου *ΣΤΕΦΑΝΟΥ*, του οποίου όμως δεν υπήρχαν λείψανα μέσα στον τάφο. Βρέθηκε σφραγισμένος με το επιτύμβιο ψηφιδωτό που εκτεινόταν σ' όλη του την επιφάνεια και είχε διμερή διαμόρφωση: στα βορειοδυτικά το κείμενο της επιγραφής και στα νοτιοανατολικά ένας μεγάλος λατινικός σταυρός (Πίν. 109).

Η ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΗ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ

Ο τάφος βρισκόταν σε επαφή με τη βόρεια πλευρά ενός τοίχου του κτιρίου, ο οποίος είχε κατεύθυνση προς ΝΑ., ήταν κτισμένος με αργολιθοδομή, ισχυρό κονίαμα και σειρές πλίνθων και στην εσωτερική του πλευρά διέσωζε μικρό τμήμα επιχρίσματος σε υπορρόδινο χρώμα. Το δάπεδο του χώρου προς τη βόρεια πλευρά του τοίχου είχε επιστρωθεί με ψηφιδωτή διακόσμηση (ψηφιδωτό δάπεδο Α΄) σε επάλληλα πλαίσια, κάθετα προς τον τοίχο. Η διάταξή τους όμως είχε διακοπεί σε μεταγενέστερους χρόνους με την παρεμβολή του τάφου και του επιτύμβιου ψηφιδωτού, το οποίο είχε κατασκευαστεί στο ίδιο επίπεδο με το ψηφιδωτό του δαπέδου (Σχέδ. 1). Σε πολύ μικρή απόσταση, βορειότερα, επισημάνθηκαν λείψανα ενός δεύτερου τάφου. Ο κτιστός αυτός τάφος καλυπτόταν με μαρμάρινη πλάκα, τμήμα της οποίας σώθηκε στη θέση της. Επάνω από αυτή διαπιστώθηκε η ύπαρξη υποστρώματος, πάχ. 0,10 μ. περίπου, το οποίο καλυπτόταν από υπόλευκο κονίαμα.

Η διερεύνηση του όλου χώρου μας έδωσε ελάχιστα ευρήματα:

Λόγω της προηγούμενης διατάραξης των στρωμάτων βρέθηκαν μαζί όστρακα μελαμβαφή ελληνιστικών χρόνων, χονδρά άβαφα παλαιοχριστιανικών χρόνων, εφυαλωμένα αλλά και νεότερα

* Ευχαριστώ θερμά την επίκουρο καθηγήτρια Βυζαντινής Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών Ελένη Δωρή για την ανάγνωση του κειμένου και τις παρατηρήσεις της.

1. Η επισήμανση των ευρημάτων έγινε κατά τη διάρκεια εργασιών της ΔΕΥΑΣ για την εγκατάσταση αποχετευτικού αγωγού. Την ανασκαφική έρευνα που διενεργήθηκε από την 5η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων ανέλαβε η υπογράφουσα με την πολύτιμη συνεργασία του αρχαιολόγου Πλάτωνα Πετρίδη. Την τελική παρουσίαση των σχεδίων επιμελήθηκε η αρχιτέκτων Αμ. Ανδρουλιδάκη.

Σχέδ. 1. Σπάρτη. Οδός Κλεομβρότου. Το επιτύμβιο ψηφιδωτό του επισκόπου Στεφάνου και τμήμα του ψηφιδωτού δαπέδου Α΄ του κτιρίου.

από πορσελάνη. Πάνω στην επιγραφή καθώς και στα ψηφιδωτά του κτιρίου βρέθηκαν, με μέτωπο προς τα κάτω, μικρά σπαράγματα τοιχογραφιών που πρέπει να προέρχονταν από την εντοίχια ζωγραφική του κτιρίου. Πάνω από αυτά και κυρίως στα πλάγια των τοιχωμάτων του σκάμματος, όπου δεν επεκτάθηκε η έρευνα λόγω επικινδυνότητας των τοιχωμάτων του δρόμου και των παρακειμένων κτιρίων, ήταν φανερό το στρώμα καταστροφής από πέτρες, πλίνθους και κεραμίδια.

Μετά την αποκόλληση του επιτύμβιου ψηφιδωτού του τάφου του επισκόπου – απόφαση αναγκαία εκ των πραγμάτων για την προστασία του από τις εργασίες –, διαπιστώθηκε ότι το υπόστρωμά του ήταν εξαιρετικά παχύ, ±0,20 μ., από πέτρες, κομμάτια μαρμάρου και κονίαμα. Το γεγονός ερμηνεύεται ως μία προσπάθεια να συμπέσουν στο ίδιο επίπεδο η επιγραφή με τα ψηφιδωτά του δαπέδου του κτιρίου, επειδή το κτίριο ήταν ακόμα σε χρήση. Ο τάφος καλυπτόταν από μαρμάρινη πλάκα, διαστ. 2,20×0,87 μ., η οποία ακουμπούσε στις κτιστές πλευρές του. Πλαισιωνόταν στα ανατολικά και δυτικά από σχιστολιθικές πλάκες, ενώ στα βόρεια από μία σειρά από τρεις πήλινες πλάκες δαπέδου. Οι δύο από αυτές είχαν αυλακώσεις σχήματος Χ, ενώ η τρίτη αποτύπωμα ποδιών ζώου. Η θέση της εδώ, σε β΄ χρήση, παραπέμπει σε χρόνια μετά το τέλος του 4ου αι., εφόσον αποτυπώματα-σφραγίσματα πλίνθων σε παλαιοχριστιανικά κτίρια έχουν χρονολογηθεί μετά τα μέσα και προς το τέλος του 4ου αι.μ.Χ.[2]. Η αφαίρεση στη συνέχεια της μαρμάρινης

2. Βλ. Ευτ. Μαρκή-Αγγέλκου, Το σταυρικό μαρτύριο και οι χριστιανικοί τάφοι της οδού Γ΄ Σεπτεμβρίου στη Θεσσαλονίκη, ΑΕ 1981, Χρονικά, σ. 54, 56, 57, πίν. Ζα-γ.

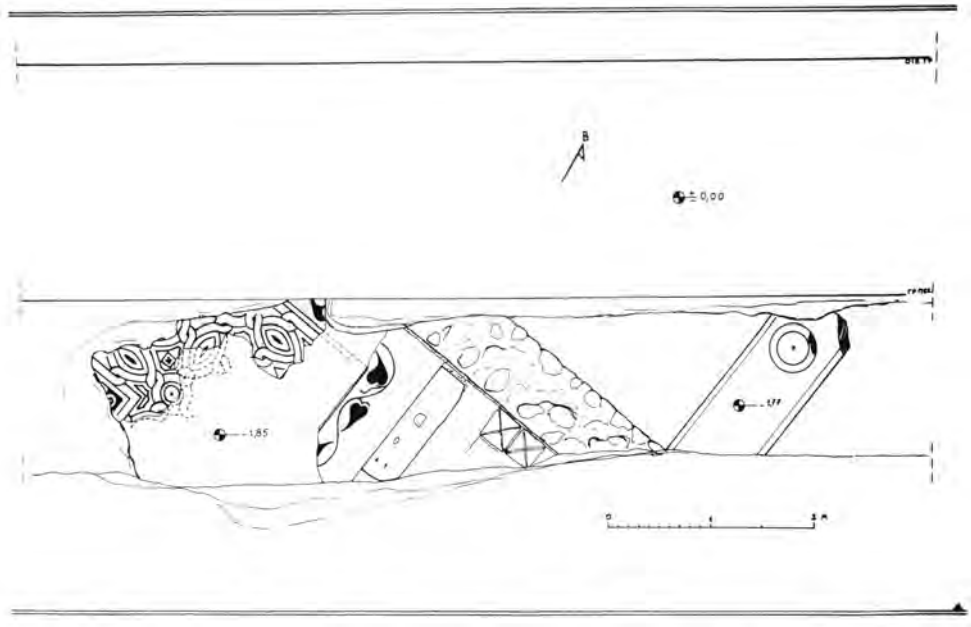

Σχέδ. 2. Σπάρτη Οδός Κλεομβρότου. Τμήμα του κτιρίου και του ψηφιδωτού δαπέδου Β΄ προς Δ. του τάφου του επισκόπου Στεφάνου.

επιτύμβιας πλάκας επέτρεψε τη διερεύνηση του τάφου, ο οποίος βρέθηκε εντελώς κενός. Μόνο ένα πολύ λεπτό στρώμα χώματος, πάχ. ±0,05 μ., χωρίς ευρήματα κάλυπτε τον πυθμένα του. Ανήκε στους κτιστούς, κιβωτιόσχημους τάφους και είχε διαστάσεις 2,20×0,58 μ. και βάθος 1,18 μ. Τα τοιχώματά του, πάχ. 0,30 μ., από αργολιθοδομή με ισχυρό κονίαμα και παρεμβολή σειρών πλίνθων[3], είχαν επιχρισθεί εσωτερικά με μεγάλη επιμέλεια, με υποκίτρινο κονίαμα. Το δάπεδό του είχε επιστρωθεί με τέσσερις μεγάλες τετράγωνες πήλινες πλάκες, διαστ. 0,55×0,55×0,04 μ., που είχαν διπλές αυλακώσεις σχήματος Χ με ελαφρά καμπυλούμενες τις άκρες τους. Πλίνθοι με ανάλογη διακόσμηση έχουν βρεθεί στην τοιχοδομία παλαιοχριστιανικών μνημείων της Ελλάδας, του τέλους του 5ου-αρχών του 6ου αι., όπως π.χ. στη Βασιλική της Βραυρώνας[4], στη Βασιλική στο Μαστιχάρι της Κω[5], αλλά και σε δάπεδα τάφων ίδιας εποχής, π.χ. στη Βασιλική του Κρανείου στην Κόρινθο[6], καθώς και σε πλίνθους από τη Βασιλική Α΄ της Έδεσσας[7]. Η επίστρωση δαπέδων κτιστών τάφων με πήλινες πλάκες έχει παρατηρηθεί ότι είναι πολύ συχνή σε παραδείγματα παλαιοχριστιανικών χρόνων[8].

3. Πρβλ. τους κτιστούς τάφους στο βορειοανατολικό πρόσκτισμα της βασιλικής Κρανείου στην Κόρινθο, Δ. Πάλλας, Ανασκαφή της βασιλικής του Κρανείου, ΠΑΕ 1972, σ. 213.

4. Α. Ορλάνδος, Η ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική της μεσογειακής λεκάνης, τ. 2, Αθήναι 1954, σ. 241, εικ. 194, 4.

5. Α. Ορλάνδος, Δύο παλαιοχριστιανικαί βασιλικαί της Κω, ΑΕ 1966, σ. 35, εικ. 35.

6. Δ. Πάλλας, ό.π., σ. 213 κ.ε.

7. Μ. Μιχαηλίδης, Παλαιοχριστιανική Έδεσσα. Ανασκαφή Βασιλικής Α΄, ΑΔ 23 (1968), Μελέται, σ. 208, Παρενθ. Πίν. Β΄.

8. Δ. Πάλλας, Σαλαμινιακά, ΑΕ 1950-51, σ. 164 και σημ. 2, όπου αναφέρονται και σχετικά παραδείγματα. Στ. Πελεκα-

Δυτικότερα του τάφου και σε απόσταση ±8μ., σ' ένα δεύτερο σκάμμα, η διερεύνηση αποκάλυψε αποσπασματικά κι εδώ (λόγω του χώρου και της φύσης των εργασιών) και με διατάραξη των στρωμάτων, τμήματα χώρων κτιρίου και ψηφιδωτό δάπεδο (ψηφιδωτό δάπεδο Β΄) (Σχέδ. 2). Εμφανίστηκε τμήμα τοίχου, πλ. 0,68 μ., με τοιχοδομία από αργολιθοδομή με ισχυρό ασβεστοκονίαμα και σειρές πλίνθων· είχε κατεύθυνση προς τα νοτιοανατολικά, ακολουθούσε δηλαδή την ίδια κατεύθυνση με τον τοίχο που είχε αποκαλυφθεί δίπλα στον τάφο του επισκόπου[9]. Στη βόρεια πλευρά του, κάθετα σ' αυτόν και με κατεύθυνση προς τα βορειοανατολικά, αποκαλύφθηκε μαρμάρινος δόμος (ίσως τμήμα στυλοβάτη), σωζ. μήκ. 1,66 και πλ. 0,78 μ. Βρισκόταν σε βάθος ±1,77 μ. από το διαμορφωμένο πεζοδρόμιο. Στις δύο άκρες της επάνω πλευράς του διέσωζε από μία γλυφή, παράλληλη με τον κατά μήκος άξονά του. Πάνω του βρέθηκε, έκκεντρα τοποθετημένη και στερεωμένη με ισχνό κονίαμα, ιωνική βάση κίονα χωρίς πλίνθο, ύψ. 0,155 μ., με διάμετρο της κάτω μεγαλύτερης σπείρας της 0,415 μ. και της επάνω μικρότερης 0,33 μ. Στη βάση του τοίχου περισυλλέχθηκε νόμισμα του Κωνστάντιου του Β΄ (351-354). Για τη συνεκτίμησή του όμως στη χρονολόγηση θα πρέπει να ληφθεί υπόψη η διατάραξη των στρωμάτων. Στη νότια πλευρά του λιθόκτιστου τοίχου αποκαλύφθηκαν τμήματα δύο χώρων, οι οποίοι επικοινωνούσαν με μαρμάρινο κατώφλι, που βρέθηκε in situ και σε επαφή με τον προαναφερόμενο τοίχο. Ο προς τα ανατολικά χώρος διέσωζε πάνω σε κονίαμα ίχνη από την επίστρωσή του, πιθανώς με κεραμικές πλάκες, ενώ ο προς τα δυτικά είχε επιστρωθεί με ψηφιδωτό, που η επιφάνειά του βρισκόταν σε βάθος ±1,85 μ. από το διαμορφωμένο πεζοδρόμιο.

Ψηφιδωτό δάπεδο Α΄

Η περιορισμένων δυνατοτήτων ανασκαφική έρευνα που διενεργήθηκε στα δυτικά του επιτύμβιου ψηφιδωτού του τάφου του επισκόπου, επέτρεψε να αποκαλυφθούν τα ακόλουθα επάλληλα πλαίσια από την ψηφιδωτή διακόσμηση του δαπέδου του ναού:

α) Μία ζώνη πολύ κατεστραμμένη από τη διάνοιξη του τάφου, ώστε το θέμα της είναι δύσκολο να ταυτιστεί. Σώζονται αποσπασματικά κύκλοι, μικροί και μεγάλοι εναλλάξ, οι οποίοι δεν τέμνονται αλλά κατά πάσα πιθανότητα συνδέονται μεταξύ τους. Θυμίζει το θέμα των σηρικών τροχών και θα επισημανθεί η παρουσία του θέματος αυτού σε γειτονικά παλαιοχριστιανικά ψηφιδωτά δάπεδα κτιρίων της Σπάρτης: στο οικόπεδο Ι. Φιλιππόπουλου στην οδό Θερμοπυλών[10], όπου επίσης παρατηρήθηκε διακόσμηση σε επάλληλα πλαίσια με γεωμετρικά θέματα, καθώς και σε δάπεδο κτιρίου στο οικόπεδο Λαδόπουλου στο τέρμα της οδού Διοσκούρων[11], όπου το ίδιο θέμα αποτελεί το πλαίσιο του κεντρικού διαχώρου. Μεταξύ του πρώτου και του δεύτερου πλαισίου της ψηφιδωτής διακόσμησης, μεσολαβεί μία ζώνη, όπου σώζεται μόνο το ρόδινο υπόστρωμα του ψηφιδωτού και λίγες ψηφίδες αδιάγνωστου θέματος.

β) Ζώνη με κύκλους, που ενώνονται μεταξύ τους αλυσιδωτά. Τις δύο άκρες της ταινίας κάθε

νίδης, Παλαιοχριστιανικός τάφος εν Φιλίπποις, Μελέτες παλαιοχριστιανικής και βυζαντινής Αρχαιολογίας, Θεσσαλονικη 1977, σ. 68. Ο ίδιος, Η έξω των τειχών παλαιοχριστιανική βασιλική των Φιλίππων, ΑΕ 1955 (στο εξής: Βασιλική των Φιλίππων), σ. 154. Ευτ. Μαρκή-Αγγέλκου, ό.π., σποραδικά.

9. Η κατεύθυνση των τοίχων του κτιρίου ήταν από ΝΑ.-ΒΔ., όπως έχει παρατηρηθεί ότι συμβαίνει με τα παλαιοχριστιανικά κτίρια της Σπάρτης, και διαγώνια σε σχέση με το σημερινό πολεοδομικό ιστό. Βλ. και Χρ. Χρήστου, ΑΔ 19 (1964), Χρονικά, σ. 141.

10. Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος, ΙΙ, Πελοπόννησος-Στερεά Ελλάδα, Θεσσαλονίκη 1987 (στο εξής, Σύνταγμα, ΙΙ), σ. 107, αριθ. 49, πίν. 158, 159α.

11. Ό.π., σ. 106-107, αριθ. 48 (παρατηρήσεις και από το φωτογραφικό αρχείο της 5ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων).

κύκλου ορίζει από μία σειρά βαθυκύανες ψηφίδες, ενώ το εσωτερικό γεμίζει με τρεις σειρές ψηφίδες, δύο καστανοκόκκινες και μία λευκή ή δύο σταχτογάλαζες και μία λευκή εναλλάξ, σχηματίζοντας έτσι διαφορετικού χρώματος ταινίες κύκλων. Το βάθος γεμίζουν διάσπαρτα τοποθετημένες σταχτογάλαζες ψηφίδες. Μεγάλη ομοιότητα παρατηρείται με τα ψηφιδωτά του κτιρίου της οδού Θερμοπυλών (οικόπεδο Ι. Φιλιππόπουλου) στη Σπάρτη. Το θέμα χρησιμοποιείται εκεί κατά τον ίδιο τρόπο αλλά σε δύο επάλληλα πλαίσια, με την ίδια όμως χρωματική κλίμακα.

γ) Ζώνη με σειρά σηρικών τροχών. Τα περιγράμματα του πλοχμού ορίζονται από μία σειρά βαθυκύανες ψηφίδες ενώ το εσωτερικό του διαμορφώνεται από δύο σειρές καστανοκόκκινες ψηφίδες στο κέντρο, που πλαισιώνονται συμμετρικά από μία γαλάζια και μία λευκή σειρά ψηφίδων. Μέσα στους κύκλους εγγράφεται βαθμιδωτό τετράγωνο, τοποθετημένο κατά κορυφήν, σε χρώματα βαθυκύανο και καστανοκόκκινο. Μεταξύ δύο σηρικών τροχών και κάτω από τον κόμβο πλέξης τους σχηματίζονται τρίγωνα βαθμιδωτά, τοποθετημένα επίσης κατά κορυφήν. Ο κάμπος χρωματίζεται κι εδώ από σταχτογάλαζες ψηφίδες. Ίδιας μορφής σηρικοί τροχοί, με τα ίδια γεωμετρικά θέματα μέσα στους κύκλους και κάτω από τους κόμβους, απαντούν στα ψηφιδωτά του προθάλαμου του τετράκογχου κτιρίου μέσα στη Βιβλιοθήκη του Αδριανού στην Αθήνα, τα οποία πρόσφατα χρονολογήθηκαν στην α΄ δεκαετία του 5ου αι. μ.Χ.[12]. Μια περαιτέρω σύγκριση του θέματος με ανάλογα παραδείγματα ψηφιδωτών από την Κίρρα της Φωκίδας, κτίριο στο οικόπεδο Δ. Καστρίτη, που χρονολογείται πιθανότατα στο β΄ τέταρτο του 5ου αι. μ.Χ.[13], και από το Κάλλιο, με πιθανή χρονολόγηση στις αρχές του 6ου αι. μ.Χ.[14], επιτρέπει την ακόλουθη διαπίστωση: όπως παρατηρεί κανείς στα ψηφιδωτά από τη Φωκίδα το θέμα είναι περισσότερο προχωρημένο όχι τόσο τεχνοτροπικά, αλλά κυρίως θεματικά. Εκεί έχει υποχωρήσει η καθαρά γεωμετρική διακόσμηση και έχει επικρατήσει η φυτική, όπου οι κύκλοι γεμίζουν με καρπούς, φύλλα, ανθέμια και ρόδακες.

Στα βόρεια του τάφου του επισκόπου:

δ) Ένα αρκετά κατεστραμμένο, εξαιτίας της επιτύμβιας επιγραφής, θέμα μιας ταινίας από συνεχόμενα τρίγωνα με εναλλασσόμενο χρωματισμό καστανοκόκκινο και σταχτογάλαζο. Τα μεταξύ τους αντίστροφα τριγωνικά κενά ακολουθούν εναλλάξ τους ίδιους χρωματισμούς. Το θέμα παρατηρήθηκε σε πολυάριθμα ψηφιδωτά δάπεδα και σε αρκετά παραδείγματα από ανασκαφικές διερευνήσεις στη Σπάρτη.

Στα ανατολικά του τάφου του επισκόπου:

ε) Μία ζώνη αρκετά κατεστραμμένη, που η διακόσμησή της θα μπορούσε να ταυτιστεί με το θέμα των πυροστροβίλων.

Μετά την ανάλυση και τις συγκρίσεις των ανωτέρω ψηφιδωτών πλαισίων της ανασκαφής της οδού Κλεομβρότου με άλλα χρονολογημένα και συγγενικά παραδείγματα, μπορούν να εξαχθούν τα ακόλουθα συμπεράσματα: τα διακοσμητικά θέματα των πλαισίων που διασώθηκαν είναι καθαρώς γεωμετρικά· επισημάνθηκαν ομοιότητες θεματολογικού κυρίως χαρακτήρα με ψηφιδωτά δάπεδα που έχουν χρονολογηθεί στο α΄ μισό του 5ου αι. μ.Χ.· δεν παρατηρήθηκε η παρουσία φυτικού ή ζωομορφικού διακόσμου, στοιχεία που χαρακτηρίζουν οψιμότερες εποχές[15]· η απλούστευση και μία φανερή αδεξιότητα στην απόδοσή τους, ερμηνευόμενη βέβαια και μέσα από τα επαρχιακά πλαίσια, οδηγεί σε χρονολόγησή τους στο α΄ μισό του 5ου αι. μ.Χ., πιθανότερα όμως κοντά στα μέσα του αιώνα.

12. Ό.π., σ. 118 κ.ε., όπου και η σχετική βιβλιογραφία και πίν. 174β και 175α.
13. Ό.π., σ. 202, αριθ. 137, πίν. 361α, 362α-β.
14. Ό.π., σ. 199, αριθ. 134, πίν. 356-357.
15. Ό.π., σ. 26.

Ψηφιδωτό δάπεδο Β΄

Το διακοσμητικό θέμα του ψηφιδωτού αποτελούν κύκλοι, άλλοτε μικρότεροι κι άλλοτε μεγαλύτεροι, ελλείψεις και τετράγωνα που ενώνονται μεταξύ τους με κόμβους, όπως οι σηρικοί τροχοί. Η διάταξή τους από ΝΑ. προς ΒΔ. κατά σειρές είναι η ακόλουθη:

Μία σειρά στην οποία εναλλάσσονται μικροί κύκλοι και ελλείψεις. Στην επόμενη εναλλάσσονται έλλειψη (κάθετα τοποθετημένη ως προς τον κατά μήκος άξονα της προηγούμενης σειράς), μεγαλύτερος κύκλος, έλλειψη και τετράγωνο κ.ο.κ. Τα γεωμετρικά αυτά σχήματα που απλώνονται στο δάπεδο ως ένα συνεχές πλέγμα, γεμίζουν με γεωμετρικά ομοίως σχήματα, δηλαδή οι μικροί κύκλοι με μικρότερους ομόκεντρους κύκλους και οι ελλείψεις επίσης. Στο μοναδικό εν μέρει σωζόμενο τετράγωνο το θέμα μπορεί εύκολα να ταυτιστεί με τον κόμβο του Σολομώντος, κατά τη μορφή που είχε αποδοθεί στο κτίριο της λεωφόρου Διονυσίου Αρεοπαγίτου στην Αθήνα[16]. Τα μεταξύ τους κενά γεμίζουν κι αυτά μόνο με γεωμετρικά σχήματα.

Από τεχνοτροπικής πλευράς θα μπορούσαμε να επισημάνουμε τη λανθάνουσα κίνηση και να παρατηρήσουμε την πλαστικότητα με την οποία ελίσσεται ο πλατύς πλοχμός με τις επτά σειρές ψηφίδες και τις ενδιαφέρουσες διαβαθμίσεις των χρωμάτων: στις ψηφίδες έχει χρησιμοποιηθεί βαθύ κυανό, καστανοκόκκινο. υποκίτρινο, σταχτογάλαζο και λευκό χρώμα. Θα ταυτισθεί με το συνθετότερο τύπο ενός θέματος που εμφανίζεται, όπως έχει ήδη παρατηρηθεί, σε τρεις παραλλαγές και ο οποίος ήταν πολύ διαδεδομένος σε Ανατολή και Δύση[17]. Οι άλλες δύο παραλλαγές του, δηλαδή η παράσταση κύκλων με τετράγωνα και κύκλων με ελλείψεις που ενώνονται μεταξύ τους με κόμβους, είναι θέματα που παρατηρούνται συχνά σε ψηφιδωτά δάπεδα της επαρχίας Αχαΐας του Ανατολικού Ιλλυρικού, ενώ είναι σπανιότερα στις άλλες επαρχίες. Ψηφιδωτά δάπεδα κτιρίων της Αθήνας, όπου το θέμα εμφανίζεται με μεγάλη συχνότητα, όπως στο αψιδωτό κτίριο της λεωφόρου Διονυσίου Αρεοπαγίτου στην Αθήνα (α΄ τέταρτο του 5ου αι.)[18], στο κτίριο στα βορειοανατολικά του ανωτέρω (μέσα ή β΄ μισό 5ου αι.)[19], στο κτίριο της οδού Ευριπίδου 67 (τώρα στο Βυζαντινό Μουσείο, α΄ μισό 5ου αι.)[20] και στο κτίριο του Ζαππείου, βόρεια του Ολυμπιείου (α΄ τέταρτο 5ου αι.)[21], επιτρέπουν την επισήμανση πολύ συγγενικών, από εικονογραφικής κυρίως πλευράς, παραλλαγών του θέματος. Η σύγκριση με ανάλογα παραδείγματα άλλων περιοχών, μέσα στις νοτιότερες επαρχίες του Ανατολικού Ιλλυρικού, μας οδηγεί να χαρακτηρίσουμε την παραλλαγή του θέματος στο ψηφιδωτό, π.χ. της εβραϊκής Συναγωγής της Αίγινας (4ου αι.)[22], ως πρωιμότερο παράδειγμα σε σύγκριση με εκείνο της Σπάρτης. Όμως τα παραδείγματα της οικίας στην πάροδο Δημ. Γούναρη 7 στο Άργος (που χρονολογείται στο β΄ μισό του 5ου αι.)[23], του κτιρίου στο οικόπεδο Βουδικλάρη-Κυριακού στην οδό Οιδίποδος στη Θήβα (β΄ τέταρτο ή μέσα 5ου αι.)[24], καθώς

16. Ό.π., σ. 122, αριθ. 62, πίν. 179 και 181β.

17. Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, Τα παλαιοχριστιανικά δάπεδα του Ανατολικού Ιλλυρικού, Πρακτικά 10ου Διεθνούς Συνεδρίου Χριστιανικής Αρχαιολογίας, τ. Α΄, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 365, σημ. 7 και 366. Για την ανάπτυξη του θέματος στη Δύση, σε περιοχές της γειτονικής Ιταλίας, βλ. R. Farioli, Pavimenti Musivi di Ravenna Paleocristiana, Ravenna 1975, σ. 76 κ.ε., όπου δίνεται και σχετική βιβλιογραφία για παραδείγματα από την Ανατολή, σημ. 83.

18. Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, Σύνταγμα, ΙΙ, σ. 121-122, αριθ. 62, πίν. 180α, 181.

19. Ό.π., σ. 122-123, αριθ. 62α, πίν. 182-183.

20. Ό.π., σ. 123-124, αριθ. 63, πίν. 185, 186 και M. Spiro, Critical Corpus of the Mosaic Pavements on the Greek Mainland Fourth/Sixth Centuries with Architectural Surveys, New York and London 1978, σ. 64-65, πίν. 69-70.

21. Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, Σύνταγμα, ΙΙ, σ. 124-125, αριθ. 64, πίν. 187β, 188γ-δ και 189.

22. Στ. Πελεκανίδης - Π. Ατζακά, Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος, Ι, Νησιωτική Ελλάς, Θεσσαλονίκη 1988 (στο εξής: Σύνταγμα, Ι), σ. 100-101, αριθ. 75, όπου και η σχετική βιβλιογραφία, πίν. 68α.

23. Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, Σύνταγμα, ΙΙ, σ. 50-51, αριθ. 3, πίν. 8β-γ, 10α.

24. Ό.π., σ. 155, αριθ. 93, πίν. 250-253.

και της βασιλικής (;) στην πάροδο Χρ. Μωραΐτου 49 στα Μέγαρα (μέσα ή β΄ μισό 5ου αι.)[25], δείχνουν οψιμότερα σε σχέση με το ψηφιδωτό της Σπάρτης. Η ίδια όψιμη χρονολόγηση ισχύει και για ένα συγγενικό παράδειγμα του θέματος, στη Βασιλική Α΄ της Χερσονήσου Κρήτης στην τοποθεσία Άγιος Νικόλαος (τέλος 5ου-αρχές 6ου αι.)[26]. Στο κεντρικό διάχωρο του μεσαίου κλίτους οι συμπλεκόμενοι κύκλοι και τα τετράγωνα γεμίζουν με γεωμετρικά σχήματα. Το γενικό όμως ύφος του ψηφιδωτού της Κρήτης, καθώς και η θεματολογία των άλλων διαχώρων του, όπου σημειώνεται η παρουσία ζωομορφικού διακόσμου και η φυτική διακόσμηση έχει ευρεία ανάπτυξη, οδήγησαν σε οψιμότερη χρονολόγηση.

Από την εικονογραφική κυρίως σύγκριση του κεντρικού θέματος του ψηφιδωτού Β΄ της Σπάρτης με μια σειρά ψηφιδωτών άλλων περιοχών, που έχουν χρονολογηθεί από το α΄ τέταρτο του 5ου αι. μέχρι το β΄ μισό του ίδιου αιώνα, οπότε το θέμα φτάνει στη μεγαλύτερή του διάδοση και πλήρη διαμόρφωση και με τη χρήση πλέον φυτικών και ζωομορφικών παραστάσεων, είναι φανερό ότι θα πρέπει το ψηφιδωτό της Σπάρτης να χρονολογηθεί γύρω στα μέσα του 5ου αι. μ.Χ.

Το κύριο θέμα του ψηφιδωτού Β΄ πλαισιώνει κυματοειδής βλαστός που σε κάθε ημικύκλιό του φύονται αντίρροπα κισσόφυλλα. Έτσι το θέμα έχει αποφύγει τη στατικότητα και έχει αποκτήσει, μαζί με τη λανθάνουσα κίνηση, και θαυμαστή συμμετρία. Μέσα στο σταχτογάλαζο κάμπο, όλο το κομψό καρδιόσχημο φύλλο που απολήγει μυτερό, γεμίζει με βαθυκύανες ψηφίδες ενώ μία μόνο σειρά από αυτές σχηματίζει το βλαστό. Η σχηματοποίηση που παρατηρείται στην απόδοση των καρδιόσχημων φύλλων κισσού έχει θεωρηθεί ως χαρακτηριστικό των χρόνων από τα μέσα του 5ου αι. κ.ε.[27]. Κυματοειδής βλαστός με κισσόφυλλα πλαισιώνει και τα αμιγούς γεωμετρικής διακόσμησης διάχωρα της Βασιλικής της Επιδαύρου (α΄ τέταρτο 5ου αι. μ.Χ.), καθώς και διάχωρα της οικίας μέσα στο ιερό του Ασκληπιού στην Επίδαυρο (β΄ τέταρτο 5ου αι.)[28], όπου όμως τα φύλλα δεν παρουσιάζουν την εκζήτηση και σχηματοποίηση αυτών του ψηφιδωτού της Σπάρτης. Στη Βασιλική της Ερμιόνης[29] (β΄ μισό 6ου αι.) τα κισσόφυλλα που πλαισιώνουν το θέμα της αψίδας του Ιερού Βήματος αποκτούν διαστάσεις και γεμίζουν όλο σχεδόν το χώρο του ημικυκλίου του βλαστού. Το ίδιο συμβαίνει και στο κεντρικό κλίτος της βασιλικής των Μολάων[30], όπου τα φύλλα εμφανίζουν και μια πλαδαρότητα στην απόδοσή τους. Το θέμα είναι πολύ κοινό και σε ψηφιδωτά δάπεδα κτιρίων της Αθήνας, που χρονολογούνται στο α΄ μισό του 5ου αι.[31]. Σε σύγκριση με αυτά, εκείνο της Σπάρτης θα πρέπει να θεωρηθεί περισσότερο όψιμο. Ενδιαφέρον είναι να παρατηρηθεί ότι στην Αθήνα ανάμεσα στα ανοικτού χρώματος φύλλα μερικές φορές παρεμβάλλονται και σκοτεινόχρωμα, τα οποία στη Σπάρτη θα αποτελέσουν πλέον το σύνολο. Στο κτίριο που αποκαλύφθηκε στην οδό Τριπόλεως στη Σπάρτη[32], ο ελικοειδής βλαστός με τις έντονες καμπύλες, που φαίνονται πολύ μικρές για τα κισσόφυλλα με τα σκούρα περιγράμματα, πλαισιώνει τα διάχωρα του ψηφιδωτού. Τα ζωομορφικά θέματά του ενισχύουν την προτεινόμενη χρονολόγηση στα τέλη του 5ου αι.

Συμπερασματικά, η παρουσία αυστηρά γεωμετρικού διακόσμου στο ψηφιδωτό δάπεδο Β΄ της οδού Κλεομβρότου στη Σπάρτη, απ᾽ όσο τουλάχιστον επέτρεψε η διασωθείσα έκτασή του να πα-

25. Ό.π., σ. 143-144, αριθ. 82, πίν. 229.
26. Βλ. Στ. Πελεκανίδης - Π. Ατζακά, Σύνταγμα, Ι, σ. 110-111, αριθ. 87.
27. Ό.π., (Σύνταγμα Ι), σ. 26-27.
28. Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, Σύνταγμα, ΙΙ, σ. 60, αριθ. 10, πίν. 53, καθώς και σ. 62, αριθ. 11, πίν. 55α αντίστοιχα.
29. Ό.π., σ. 63, αριθ. 12, πίν. 57α.
30. Ρ. Ετζέογλου, Παλαιοχριστιανική βασιλική παρά τους Μολάους Λακωνίας, ΑΕ 1974, σ. 249, πίν. 83α.
31. Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, Σύνταγμα, ΙΙ, σ. 118 κ.ε.
32. Ό.π., σ. 104, αριθ. 46, πίν. 146, 147.

ρατηρηθεί, οδηγεί σε χρονολόγηση γύρω στα μέσα του 5ου αι., δεδομένου ότι αργότερα, στο β΄ μισό του 5ου, κυρίως όμως στο α΄ μισό του 6ου αι. το θεματολόγιο τροποποιείται, πλουτίζεται και περιλαμβάνει, προοδευτικά, θέματα και παραστάσεις από το φυτικό και το ζωικό βασίλειο.

Το επιτύμβιο ψηφιδωτό

Το βάθος και στα δύο διάχωρα του επιτύμβιου ψηφιδωτού του τάφου του επισκόπου Στεφάνου, είναι λευκό ενώ για τα γράμματα έχουν χρησιμοποιηθεί μαύρες ψηφίδες. Στη βόρεια και τη δυτική πλευρά το ψηφιδωτό περιβάλλεται από διπλή ταινία, κόκκινη η εσωτερική και μαύρη η εξωτερική, με τρεις σειρές ψηφίδες η κάθε μία. Στη νότια πλευρά όμως το διάχωρο της επιγραφής πλαισιώνεται από μία μόνο κόκκινη ταινία, ενώ το διάχωρο του σταυρού έχει φθορά στο σημείο αυτό. Στην ανατολική πλευρά δεν υπάρχει ταινία και το λευκό βάθος διακόπτεται απότομα και συνεχίζει το ψηφιδωτό δάπεδο του κτιρίου. Το διάχωρο με το κείμενο της επιγραφής έχει διαστάσεις 1,09×0,94 μ. και χωρίζεται με κόκκινη ταινία από εκείνο του σταυρού, που έχει διαστάσεις 1,65×0,98 μ.

Η ΕΠΙΓΡΑΦΗ

Την επιγραφή αποτελούν επτά στίχοι μεγαλογράμματης γραφής όχι σε αυστηρά οριζόντιες γραμμές αλλά σε αταξία, καθώς και με ανισομεγέθη στοιχεία. Επιπλέον, δεν τηρείται κάθετη στοίχιση των γραμμάτων και ορθογραφική πιστότητα, στοιχεία που θεωρείται ότι χαρακτηρίζουν κείμενα οψιμότερα του 4ου αι. Το κείμενο της επιγραφής είναι το ακόλουθο:

☩ ΚΥΜΗΤΗΡΙΟΝ ΤΟΥ
ΤΗΝ ΟCΙΑΝ ΜΝΗ
ΕΠΙCΚS ΣΤΕΦΑΝΟ
ΤΟΥ ΕΚ ΤΩΜ ΑΠΟCΤΟ
ΟC ΑΝΕΠΑΥCΑΤΟ Μ
ΝΟC ΝΟΕΝΒΡΙΟΥ Κ<
ΙΝ̄S ΤΕΤΑΡΤΗ ☩

που αποδίδεται ως εξής:

+Κοιμητήριον τοῦ τὴν ὁσίαν μνή(μην) Ἐπισκ(όπου) Στεφάνου τοῦ ἐκ τῶν ἀποστό[λ](ων) ὃς ἀνεπαύσατο μ[η]νός Νοεμβρίου Κ[Ζ] ἰνδ(ικτιῶνι) τετάρτη +

Στ. 1: Ο όρος *Κυμητήριον τοῦ* είναι γνωστός από τη συχνή χρήση του σε λίθινες επιτύμβιες επιγραφές παλαιοχριστιανικών χρόνων, όπου απαντά με την ορθή γραφή *Κοιμητήριον* αλλά και *Κυμητήριον*[33]. Από τα γνωστά παραδείγματα σε χώρες του Ανατολικού Ιλλυρικού αναφέρουμε ενδεικτικά ότι κανόνας σχεδόν ήταν η χρήση του σε αθηναϊκές επιγραφές[34], ενώ σπανιότερη ήταν στην Κρήτη, απ' όπου θα μπορούσε να αναφερθεί ένα ενδιαφέρον παράδειγμα από μία επιτύμβια πλάκα που βρέθηκε στη βασιλική του Αγίου Τίτου και χρονολογείται στον 5ο ή τον 6ο αι.[35]. Επί-

33. Βλ. σχετικά J. S. Greaghan και A.E. Raubitschek, Early Christian Epitaphs from Athens, Hesperia 16 (1947), σ. 5-6 κ.α.

34. Ό.π. Επίσης, Στ. Ντάντης, Παλαιοχριστιανικές επιγραφές του Επιγραφικού Μουσείου Αθηνών, ΑΑΑ XVII (1984), (στο εξής: Παλαιοχριστιανικές επιγραφές), σ. 87.

35. A. Bandy, Χριστιανικαί επιγραφαί της Ελλάδος, τ. I, Α΄, The Greek Christian Inscriptions of Crete, Αθήνα 1970 (στο εξής: Χριστιανικαί επιγραφαί), σ. 36, αριθ. 4.

σης, συχνά έχει χρησιμοποιηθεί στις επιτύμβιες επιγραφές που βρέθηκαν στη βασιλική έξω των τειχών στους Φιλίππους[36], καθώς και σε επιτύμβιες στήλες από τη Θεσσαλονίκη[37]. Πολύ συχνή είναι η χρήση του σε επιγραφές από την Κόρινθο[38], όπου απαντά και με την ανορθογραφία που ακολουθήθηκε στην ψηφιδωτή επιγραφή της Σπάρτης.

Τέλος, θα μπορούσαν να αναφερθούν και άλλα σποραδικά παραδείγματα από διάφορα μέρη, τις Φθιώτιδες Θήβες[39], την Ερμιόνη[40], το Άργος[41], κτλ. Στις ανωτέρω επιγραφές ο όρος, σύμφωνα και με τους μελετητές, έχει τη σημασία του: θήκη, μεμόριο ή μημόριον, μνήμα, μνημείο, καμάρα[42], κ.ά. για τον κοιμηθέντα «έως της Αναστάσεως».

Στ. 2: *Τὴν ὁσίαν μνή(μην)*

Στις χριστιανικές επιτύμβιες επιγραφές χρησιμοποιούνται συχνά επίθετα που χαρακτηρίζουν τη μνήμη του θανόντος[43], όπως ο όρος *ὁ τήν μακαρίαν μνήμην*, την *εὐλαβῆ καί φιλόχριστον μνήμην*, την *θεοφιλῆ μνήμην*, αλλά και την *ὁσίαν μνήμην*. Από την καταγραφή και σύγκριση της χρήσης των όρων και της ιδιότητας στη ζωή του νεκρού, είναι δυνατόν να παρατηρηθεί ότι η χρήση του όρου *θεοφιλής μνήμη* έχει εφαρμογή συχνά σε κληρικούς κατώτερων βαθμών και ακόμη ότι ο όρος *εὐλαβής καί φιλόχριστος* σε κατώτατους βαθμούς, π.χ. σε αναγνώστες. Αλλά η χρήση του επιθέτου *ὅσιος* μάλιστα δε και του υπερθετικού βαθμού του έχει επισημανθεί σε επιγραφές του 5ου και του 6ου αι. μ.Χ. που αναφέρονται σε επισκόπους[44], όπως στη μαρμάρινη επιτύμβια πλάκα από την παλαιοχριστιανική βασιλική (5ου αι.) κοντά στο Λυκαβηττό της Αθήνας, όπου αναγράφεται: *ὁ ἐν ὁσίοις Ἐπισκοπήσας Κλημάτιος*[45].

Ιδιαίτερα ενδιαφέρει η υπογραφή που εμφανίζεται στη Σύνοδο της Κωνσταντινούπολης στα χρόνια του Ιουστιανιανού (536) στην οποία δύο διάκονοι, ο Διονύσιος και ο Καλλίνικος, λαμβάνουν μέρος και υπογράφουν ως αντιπρόσωποι *τοῦ ὁσιωτάτου Ἐπισκόπου Φωτίου τῆς Μητροπόλεως Κορίνθου*[46]. Επίσης, από τα κείμενα παρέχεται μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα μαρτυρία. Στο Ενωτικό του Ζήνωνος (482) επισημαίνεται η αναγραφή του όρου, όπως ακριβώς έχει αποδοθεί και στην

36. Στ. Πελεκανίδης, Η Βασιλική των Φιλίππων, σ. 163 κ.ε.

37. Ευθ. Τσιγαρίδας - Κ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, Κατάλογος χριστιανικών επιγραφών στα Μουσεία της Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1979 (στο εξής: Κατάλογος), αριθ. 2, 3, 7, 8, 12, 13 κ.ά. Για περισσότερα παραδείγματα και για σχετική με τον όρο βιβλιογραφία, βλ. O. Feissel, Recueil des inscriptions chrétiennes de Macédoine, Paris 1983 (βλ. λ. Κοιμητήριον).

38. N.A. Bees, Die griechisch-christlichen Inschriften des Peloponnes, στο H. Lietzmann, N. A. Bees und G. Sotiriou, Corpus der griechisch-christlichen Inschriften von Hellas, τ. I, Athen 1941, σ. 37-39 και 61 κ.ε. Επίσης, Δ. Πάλλας - Στ. Ντάντης, Επιγραφές από την Κόρινθο, ΑΕ 1977 (στο εξής: Επιγραφές από την Κόρινθο), σ. 65, 67, 72.

39. Α. Ντίνα, Επιτύμβιες ενεπίγραφες στήλες παλαιοχριστιανικής εποχής από τις Φθιώτιδες Θήβες (Νέας Αγχιάλου), Διεθνές Συνέδριο για την αρχαία Θεσσαλία, Αθήνα 1992, σ. 448-455, σποραδικά.

40. Ευστ. Στίκας, ΠΑΕ 1956, σ. 183, πίν. 78ζ.

41. Σε τρεις επιτύμβιες επιγραφές που βρέθηκαν στο οικόπεδο Παν. Δ. Παναγόπουλου (στη συμβολή των οδών Κορίνθου και Ζαΐμη) στο Άργος, χρησιμοποιείται ο όρος Κοιμητήριον. (Ενδιαφέρον επίσης είναι να παρατηρηθεί ότι δύο εισάγονται με ☩ ή + και κλείνουν με + είτε με ☧), Χ. Κριτζάς, ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 205-206, Πίν. 150.

42. I. Barnea, L'épigraphie chrétienne de l'Illyricum Oriental, Πρακτικά του 10ου Διεθνούς Συνεδρίου Χριστιανικής Αρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη 1984 (στο εξής: L'épigraphie chrétienne), σ. 666 κ.ε. Επίσης, Στ. Ντάντης, Απειλητικαί εκφράσεις εις τας ελληνικάς επιτυμβίους παλαιοχριστιανικάς επιγραφάς, Αθήναι 1983, σ. 31, 166 και 173-174.

43. Α. Ορλάνδος, Δύο παλαιοχριστιανικαί βασιλικαί της Κω, ό.π. (υποσημ. 5), σ. 90. A. Bandy, ό.π. (υποσημ. 35), σ. 15-16, καθώς και αριθ. 5, 6, 37, 56 κ.ά. Δ. Πάλλας - Στ. Ντάντης, Επιγραφές από την Κόρινθο, ό.π., σ. 62. Στ. Πελεκανίδης, Η Βασιλική των Φιλίππων, ό.π. (υποσημ. 36), σ. 165. Γενικότερα για επιγραφές του Ανατολικού Ιλλυρικού, βλ. I. Barnea, L'épigraphie chrétienne, σ. 656 κ.ε.

44. Για παραδείγματα από την Παλαιστίνη, βλ. Y. Meimaris, Two Unpublished Inscriptions from Palestine, Πρακτικά του 10ου Διεθνούς Συνεδρίου Χριστιανικής Αρχαιολογίας, τ. Β΄, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 331-337, σ. 332, σημ. 2.

45. Γ. Σωτηρίου, Ευρετήριον των Μεσαιωνικών Μνημείων της Ελλάδος, Α΄, Μεσαιωνικά Μνημεία Αττικής, Α΄ Αθηνών, τχ. Α΄, εν Αθήναις 1927, σ. 56, εικ. 43.

46. Acta Conciliorum Oecumenicorum (ed. Ed. Schwartz) III (1940), σ. 29.16, 127.39, 163.13, 171.30

επιγραφή της Σπάρτης, να αναφέρεται για τον αρχιεπίσκοπο Αλεξανδρείας Κύριλλο: ...*τῆς ὁσίας μνήμης γενομένου Κυρίλλου ἀρχιεπισκόπου τῆς Ἀλεξανδρέων ἁγίας καθολικῆς Ἐκκλησίας*...[47].

Όσον αφορά στον επισκοπικό τίτλο *ὁσιώτατος* (αλλά και στη φράση-προσφώνηση *τῆς σῆς ὁσιότητος*) η παρακολούθηση της πορείας του μέσα από τη μελέτη των επισκοπικών τίτλων[48], παρατηρείται ότι παρέχει ενδιαφέροντα στοιχεία χρονολόγησης: η παρουσία του σημειώνεται στο β΄ μισό του 4ου αι., αρχικά ως αυστηρά πατριαρχικός τίτλος· στον 5ο αι. εξακολουθεί να αποτελεί κατ' εξοχήν πατριαρχικό τίτλο με εξαίρεση τρία παραδείγματα χρήσης του από μη πατριάρχες. Αργότερα και σε όλη την ιουστινιάνεια περίοδο, μεταδόθηκε και εχρησιμοποιείτο για όλους τους επισκόπους, με ενδιαφέροντα παραδείγματα και μνεία του όρου στις Νεαρές του Ιουστινιανού[49]. Τέλος, υποβιβασμός της χρήσης του τίτλου στους μοναχούς σημειώνεται στη μετά-ιουστινιάνεια εποχή.

Έχοντας υπόψη τα ανωτέρω πιθανόν, θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι η αναγραφή του επιθέτου *ὁσία* στην επιγραφή του επισκόπου Στεφάνου παραπέμπει σε ιουστινιάνεια χρόνια.

Στ. 3: *Ἐπισκ(όπου) Στεφάν(ου)*

Από τις έρευνες στους επισκοπικούς καταλόγους δεν έγινε δυνατό να προσδιοριστεί μνεία επισκόπου Στεφάνου στην Επισκοπή Λακεδαίμονος στα παλαιοχριστιανικά χρόνια. Ενδιαφέρον είναι όμως να παρατηρηθεί ότι ούτε σε μεταγενέστερα χρόνια αναφέρεται στον κατάλογο των επισκόπων της Λακεδαίμονος επίσκοπος ή μητροπολίτης με το όνομα Στέφανος[50]. Όμως το όνομα Στέφανος έχει πολύ συχνή χρήση σε ελληνικές χριστιανικές επιγραφές και παπύρους[51]. Στη Σπάρτη είναι γνωστό ήδη από τα ρωμαϊκά και τα πρώτα χριστιανικά χρόνια[52], αλλά και αργότερα στη βυζαντινή περίοδο είναι επίσης σε χρήση[53].

Στ. 4: *Τοῦ ἐκ τῶν ἀποστό(λων)*

Παρά το γεγονός της έλλειψης ομοφωνίας μεταξύ των θεολόγων για τα κείμενα που εκφράζουν την έννοια της διαδοχής των Αποστόλων, εν τούτοις γίνεται φανερό ότι αυτή η ιδέα, της διαδοχής δηλαδή του αποστολικού έργου από τους επισκόπους (διακόνους), έχει ήδη διαμορφωθεί και εκφραστεί στα τέλη του 2ου αι. από την Εκκλησία. Ο Ειρηναίος γύρω στο 180 μ.Χ. κάνει μνεία στο Κατά των αιρέσεων (3,3) για την αποστολικότητα της Ρώμης, όπου πάντοτε διαφυλάχθηκε η εκ των αποστόλων παράδοση: *Semper... conservata est... ab apostolis traditio*[54]. Αλλά και ο επικεφα-

47. Ευάγριος, βιβλ. III, κεφ. 14. J. Bidez - L. Parmentier (εκδ.), The Ecclesiastical History of Evagrius with the Scolia, London 1898, ανατύπωση, Amsterdam 1964.

48. Βασ. Στεφανίδης, Ιστορία των επισκοπικών τίτλων, Θεολογία 23 (1952), τχ. Β΄ σποραδικά αλλά και στη σ. 181. Επίσης, E. Hanton, Lexique explicatif du recueil des inscriptions grecques chrétiennes d'Asie Mineure, Byzantion IV (1927-28), σ. 112.

49. Βασ. Στεφανίδης, ό.π., σ. 184-185 και 190.

50. R. Jenkins, C. Mango, A Synodicon of Antioch and Lacedaemonia, D.O.P. 15(1961), σ. 225 κ.ε., κυρίως σ. 230 και 236. Β. Ατέσης, Επισκοπικοί κατάλογοι της Εκκλησίας της Ελλάδος απ' αρχής μέχρι σήμερον, Αθήναι 1975, σ. 168 κ.ε. Γ. Κονιδάρης, Παρατηρήσεις εις τα περί Επισκόπων της Λακωνικής κατά τους ένδεκα πρώτους αιώνας της καθολικής ορθοδόξου εκκλησίας της Ελλάδος, Λακωνικαί Σπουδαί, τ. 5, Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Λακωνικών Σπουδών, τχ. Β΄, εν Αθήναις 1980, σ. 403. G. Fedalto, Hierarchica Ecclesiastica Orientalis, I, Padova 1988, σ. 50 κ.ε.

51. Βλ. πρόχειρα, A. Bandy, Χριστιανικαί επιγραφαί, σ. 71, σημ. 1, 2, 4, 5, 6 και 7.

52. Βλ. BSA XXIX (1927-8), σ. 35 κ.ε., αριθ. 58 και επίσης D. Feissel et A. Philippidis-Braat, Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance, Travaux et Mémoires, 9, Paris 1985, σ. 284-285 αριθ. 22. Ακόμη, W. Leake, Travels in the Morea, τ. I, Amsterdam 1968 (α΄ εκδ. London 1830), αριθ. 24.

53. Οδ. Λαμψίδης, Ο εκ Πόντου Όσιος Νίκων ο Μετανοείτε, Αθήναι 1982, σ. 135-136.

54. Γ. Κονιδάρης, Η διαμόρφωσις της Καθολικής Εκκλησίας μέχρι των αρχών του Ε΄ αι. και οι Τρεις Ιεράρχαι, εν Αθήναις 1955, Θεολογία, τ. 26 (ανάτυπο), σ. 37, σημ. 2 και 38, σημ. 1. Ο ίδιος, Εκκλησιαστική Ιστορία της Ελλάδος, τ. Α΄, εν Αθήναις 1954-60, σ. 392 κ.ε. Βλ. επίσης, Β. Στεφανίδης, Εκκλησιαστική Ιστορία, Γ΄ έκδ., Αθήνα 1970, σ. 279 κ.ε.

λής της Εκκλησίας της Λακεδαίμονος, επίσκοπος Κορίνθου Διονύσιος, αφήνει σαφώς να εννοηθεί ότι στην Επισκοπή Κορίνθου από νωρίς είχε αναπτυχθεί η αντίληψη της αποστολικότητας, όταν έγραφε, γύρω στα 170, στους Ρωμαίους, κάνοντας μνεία της υπεροχής των δύο Εκκλησιών, Ρώμης και Κορίνθου, και ονόμαζε ως φυτεία των αποστόλων Πέτρου και Παύλου τις δύο Εκκλησίες[55].

Η οριστικοποίηση του Συμβόλου της Πίστεως μετά και από τη Β΄ Οικουμενική Σύνοδο (το 381) στην Κωνσταντινούπολη, αποτέλεσε μεγάλο σταθμό στη διαμόρφωση της δογματικής βάσης της «Μίας Αγίας Καθολικής και Αποστολικής Εκκλησίας», όπως διατυπώθηκε στο τρίτο άρθρο του. Στην «Αποστολική» προέλευση της Εκκλησίας κάνει συχνή αναφορά και ο Ευάγριος (535/6-τέλη 6ου αι.) στην Εκκλησιαστική Ιστορία του[56].

Η ενδιαφέρουσα φράση *τοῦ ἐκ τῶν ἀποστόλων*, στην επιτάφια επιγραφή του επισκόπου Στεφάνου θα μπορούσε να συσχετιστεί με το θέμα της κανονικότητας του εν λόγω ιεράρχη, ο οποίος διαδέχτηκε κανονικούς προκατόχους του ιεράρχες σε αδιάσπαστη σειρά διαδοχής, που ανατρέχει μέχρι την αποστολική εποχή. Έχει επισημανθεί ότι η ιδέα αυτή της αποστολικής διαδοχής, στην οποία στηρίχθηκε η διοίκηση της Εκκλησίας, ενίσχυε τη δύναμή της και συνέβαλε στην ενότητα των τοπικών Εκκλησιών, όπου οι επίσκοποι ως διάδοχοι των αποστόλων είχαν εξουσία στην εκκλησιαστική διοίκηση και χειροτονία. Γίνεται φανερό ότι η επισήμανση αυτή, ότι δηλαδή δεν είχε επέλθει διακοπή της αποστολικής διαδοχής, θεωρείται σημαντικό να αναφερθεί εδώ και τούτο πιθανώς προς άρση κάθε αμφισβήτησης κατά του συγκεκριμένου προσώπου, ή διότι αποτελούσε τίτλο λόγω της μακράς παράδοσης, ή διότι χαλεποί καιροί το απαιτούσαν. Ο όρος αυτός πιθανότατα εκφράζει την πρόθεση να δηλωθεί η εν ζωή τήρηση της ορθοδοξίας εκ μέρους του κοιμηθέντος ιεράρχη, μία ομολογία υποστηρικτική της γνήσιας αποστολικής παράδοσης-πίστης και αποκήρυξη κάθε αιρετικής διδασκαλίας. Όπως ακριβώς είναι γνωστό ότι συνέβαινε σε χαλεπούς καιρούς δογματικών αιρέσεων και αγώνων για την επικράτηση της ορθοδοξίας, όπου εθεωρείτο σκόπιμο να δηλώνεται ότι ο νεκρός τηρούσε την ορθόδοξη πίστη[57].

Στ. 5: *ὃς ἀνεπαύσατο*

Είναι γνωστή η σημασία του ρήματος αναπαύομαι σε επιτύμβιες χριστιανικές επιγραφές[58], δηλαδή αποθνήσκω, τελειώνω αλλά και ησυχάζω, καθώς και η πολύ συχνή χρήση των διαφόρων τύπων του ρήματος σε πλήθος παραδειγμάτων. Ιδιαίτερα αξιοσημείωτη είναι η συχνή χρήση του σε παραδείγματα από την Κόρινθο[59].

Στ. 5-6: στο τέλος του 5ου και του 6ου στίχου η επιγραφή έχει υποστεί καταστροφή (από τον εκσκαφέα). Εύκολα όμως συμπληρώνεται στον 5ο στίχο το υπόλοιπο του γράμματος που διασώθηκε με την πρώτη συλλαβή της λέξης *μηνός*, εφόσον η δεύτερη συλλαβή συνεχίζεται στον 6ο στίχο. Στο τέλος του 6ου στίχου διασώζεται το πρώτο γράμμα, το *K*, της αρίθμησης των ημερών του Νοεμβρίου, καθώς και το μισό δεύτερου γράμματος που θα πρέπει να ταυτιστεί με το *Z*, ήτοι *Νοεμβρίου ΚΖ* (27 Νοεμβρίου).

Στ. 7: *Ἰνδικτιῶνι τετάρτη*

Χωρίς τουλάχιστον δήλωση της ημέρας δεν είναι δυνατό να γίνει χρονολογική κατάταξη. Εν-

55. Ευσέβιος, Εκκλησιαστική Ιστορία 2, 25, 8.

56. Ευάγριος, βιβλ. ΙΙ, κεφ. 18. Βλ. J. Bidez - L. Parmentier (εκδ.), The Ecclesiastical History of Evagrius..., ό.π. (υποσημ. 47).

57. Βλ. και I. Barnea, L'épigraphie chrétienne, σ. 666 κ.ε.

58. Για τη σημασία του όρου καθώς και για παραδείγματα, βλ. N. Bees, Die griechisch-christlichen Inschriften des Peloponnes, ό.π., κυρίως, σ. 68-73, αριθ. 33. Επίσης, Στ. Πελεκανίδης, Η Βασιλική των Φιλίππων, σ. 165, αριθ. 3. A. Bandy, Χριστιανικαί επιγραφαί, σποραδικά. I. Barnea, L'épigraphie chrétienne, σ. 666 κ.ε.

59. Λ. Πάλλας - Στ. Ντάντης, Επιγραφές από την Κόρινθο, σ. 62 κ.ε.

διαφέρουσα είναι η χρήση εδώ τακτικού αριθμητικού επιθέτου για να δηλωθεί το έτος της ινδικτιώνας.

Ερευνώντας περαιτέρω την ψηφιδωτή επιγραφή παλαιογραφικά, επισημαίνονται ορισμένα στοιχεία που θα μπορούσαν να συμβάλλουν στη χρονολόγησή της, με την προϋπόθεση ότι αυτά θα πρέπει να εκτιμηθούν σε συνάρτηση με τους περιορισμούς που επέβαλε στον ψηφοθέτη η ιδιομορφία του υλικού. Ενδιαφέρουσα είναι η συντομογραφική απόδοση του *ΟΥ*. Η χρήση του τύπου αυτού είναι γνωστή σε παλαιοχριστιανικές επιτύμβιες επιγραφές[60] σε αρκετά πρώιμα παραδείγματα, συνεχίζεται όμως κι αργότερα μέχρι τον 6ο-7ο αι.

Ιδιαίτερα χαρακτηριστική είναι η γραφή του *Δ* ως λατινικού *d*[61], το οποίο έχει αποδοθεί με μία κάθετη γραμμή δεξιά και μία καμπύλη αριστερά που παραμένει ανοικτή, χωρίς δηλαδή να συναντά την κάθετη. Η τελευταία προεκτείνεται ψηλά και απολήγει σε οριζόντια κεραία, γνωστό σύμβολο συντομογραφίας, που και αυτό επεκτείνεται πάνω από ένα δεύτερο σύμβολο δηλωτικό συντομογραφίας, το *S*, προφανώς βέβαια από άγνοια και σύγχυση του ψηφοθέτη. Η χρήση του λατινικού στοιχείου στη θέση του ελληνικού *Δ* είναι γνωστή στην επιγραφική από τον 5ο αι. μ.Χ., κυρίως όμως είναι συχνότερη τον 6ο και τον 7ο αι.[62]. Για την ιδιάζουσα γραφή του *Β* μπορεί να παρατηρηθεί ότι είναι συχνή η χρήση του τύπου αυτού σε όψιμες παλαιοχριστιανικές επιγραφές[63], όπου μια γενικότερη αποδιοργάνωση της κανονικότητας των γραμμάτων και της σύνθεσης είναι φανερή.

Σχετικά με τη χρήση συντομογραφιών[64] παρατηρούνται τα ακόλουθα: για την εξοικονόμηση χώρου στην επιγραφή έχουν συντομογραφηθεί οι λέξεις *ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ* και *ΙΝΔΙΚΤΙΩΝΙ* με τη χρήση του γνωστού στην παλαιογραφία λατινικού στοιχείου *S*. Όπως όμως ήδη παρατηρήθηκε στη δεύτερη λέξη έχει γίνει και χρήση της γνωστής οριζόντιας κεραίας ως δεύτερου συντομογραφικού σημείου. Χρησιμοποιήθηκε όμως και τρίτος τρόπος συντομογραφίας, ήτοι η παράλειψη του τελευταίου μέρους λέξεων που εύκολα εννοείται. Το φαινόμενο αυτό παρατηρείται δύο φορές, στη λέξη *ΜΝΗ(ΜΗΝ)* και *ΑΠΟΣΤΟ(Λ)[ΩΝ]*. Άλλες παρατηρήσεις που μπορούν να γίνουν αφορούν στην ορθογραφία του κειμένου της επιτύμβιας ψηφιδωτής επιγραφής της Σπάρτης: στη λέξη *ΚΥΜΗΤΗΡΙΟΝ* χρησιμοποιείται το *Υ* αντί του ορθού *ΟΙ* στην πρώτη συλλαβή, φαινόμενο που δεν είναι καθόλου ξένο σε επιτύμβιες παλαιοχριστιανικές επιγραφές, σε στήλες από γειτονικές περιοχές, της Αθήνας, της Κορίνθου, αλλά και πιο απομακρυσμένες μέσα στα όρια του Ανατολικού Ιλλυρικού[65]. Ακόμη, παρατηρείται το φαινόμενο ένα γράμμα να έχει αντικατασταθεί από

60. A. Bandy, Χριστιανικαί επιγραφαί, σ. 13 και παραδείγματα στις σ. 47, 86 και 125 (αριθ. 18, 58 και 96). Επίσης, Δ. Πάλλας - Στ. Ντάντης, Επιγραφές από την Κόρινθο, σ. 74, αριθ. 17. Στ. Πελεκανίδης, Χριστιανική επιγραφή εκ Καισαρείας της Άνω Μακεδονίας, Τόμος εις μνήμην Κ. Αμάντου, Αθήναι 1960 (στο εξής: Επιγραφή εκ της Άνω Μακεδονίας), εικ. 1. Επίσης, N. Bees, ό.π. (υποσημ. 38), σ. 61, αριθ. 31 και σ. 90, αριθ. 42. Ευτ. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, Το εγκαίνιο της βασιλικής στο ανατολικό Νεκροταφείο Θεσσαλονίκης, ΑΕ 1981, Χρονικά, σ. 77. Ευθ. Τσιγαρίδας - Κ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, Κατάλογος, σ. 24 όπου και σχετικά παραδείγματα.

61. A. Bandy, Χριστιανικαί επιγραφαί, σ. 24, αριθ. 53.

62. Σε ψηφιδωτές επιγραφές: Α. Ορλάνδος, Παλαιοχριστιανικαί βασιλικαί της Λέσβου, ΑΔ 12 (1929), σ. 27-28, Πίν. Ι και σ. 69, εικ. 77, Πίν. ΙΙΙ. Σε λίθινες επιτύμβιες στήλες: A. Bandy, Χριστιανικαί επιγραφαί, σ. 43, αριθ. 11, σ. 112, αριθ. 83 κ.α.

63. A. Bandy, Χριστιανικαί επιγραφαί, σ. 51-52, αριθ. 24Α και σ. 99-100, αριθ. 73Β. Επίσης, Στ. Ντάντης, ό.π., σ. 89, εικ. 1.

64. Για τις συντομογραφίες επιγραφών, βλ. M. Avi-Yonah, Abbreviations in Greek Inscriptions. The Quarterly of the Department of Antiquities in Palestine 9 (1940 Suppl.), σ. 1-125. Επίσης, A. Bandy, Χριστιανικαί επιγραφαί, σ. 11-12.

65. Βλ. Στ. Ντάντης, ό.π., κυρίως η αριθ. 10, σ. 97-99, εικ. 10. N. Bees, ό.π., αριθ. 31, 33, 34, 46, 47, 54, 62, 64. Επίσης, Δ. Πάλλας - Στ. Ντάντης, Επιγραφές από την Κόρινθο, αριθ. 3, 4. Στ. Πελεκανίδης, Η Βασιλική των Φιλίππων, σ. 165-166, αριθ. 3 και 4, εικ. 52 και 53 και Ευθ. Τσιγαρίδας - Κ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, Κατάλογος, αριθ. 3, 4Β, 5 και 7.

άλλο γειτονικό, όπως στις λέξεις *ΕΚ ΤΩΜ* όπου χρησιμοποιείται το *Μ* αντί του *Ν*, καθώς και στη λέξη *ΝΟΕΝΒΡΙΟΥ*, όπου αντί του ορθού *ΜΒΡ* γίνεται χρήση του *ΝΒΡ*[66].

Ενδιαφέροντα χαρακτηριστικά στοιχεία πλαισιώνουν το κείμενο της ψηφιδωτής επιγραφής της Σπάρτης, όπως τα ακόλουθα: αρχίζει με το χριστόγραμμα, όπου το Ρ είναι του ανοικτού λεγόμενου τύπου[67], και τελειώνει με το ίδιο αλλά με κλειστού τύπου Ρ[68] που η χρήση του έχει παρατηρηθεί συχνή από το β΄ μισό του 4ου έως τις αρχές του 6ου αι.[69]. Τα στοιχεία αυτά παραπέμπουν αμέσως στο συνήθη τρόπο με τον οποίο εισάγονται και κλείνουν οι επιτύμβιες παλαιοχριστιανικές επιγραφές σε λίθινες στήλες. Εξάλλου, η χρήση μικρών σταυρών έχει παρατηρηθεί στην αρχή και στο τέλος επιτύμβιων ψηφιδωτών των ύστερων παλαιοχριστιανικών χρόνων σε τάφους στη Βόρεια Αφρική, κατά απομίμηση κι εκεί των λίθινων επιτύμβιων πλακών[70].

Κάτω από την επιγραφή, από τις δύο εσωτερικές γωνίες του πλαισίου της φύονται δύο φύλλα με μίσχο, που χωρισμένα στον κατά μήκος άξονά τους εμφανίζουν διχρωμία κόκκινου και ώχρας. Πρόκειται για ένα θέμα πολύ αγαπητό στις λίθινες επιτύμβιες στήλες, που συνεχίζει μακριά παράδοση ρωμαϊκών χρόνων σε παλαιοχριστιανικά παραδείγματα[71], σε όλη την έκταση του Ανατολικού Ιλλυρικού[72] κ.α. Ταυτόχρονα, η συνήθεια της διακόσμησης με κισσόφυλλα θα μεταδοθεί και στις ψηφιδωτές επιγραφές, κτητορικές και αναθηματικές, σε δάπεδα του ελλαδικού χώρου[73].

Συμπερασματικά παρατηρείται ότι η ψηφιδωτή επιγραφή της Σπάρτης ακολουθεί τα επιγραφικά δεδομένα των επιτύμβιων χριστιανικών στηλών, γεγονός βέβαια που ερμηνεύεται εύκολα από το χαρακτήρα της. Η εξέταση από παλαιογραφική άποψη των γραμμάτων και συμβόλων της και η σύγκρισή της με παραδείγματα επιτύμβιων επιγραφών σε λίθινες στήλες από τη γειτονική Κόρινθο[74], την Αθήνα, τη Θεσσαλία[75] και τη Μακεδονία[76], ακόμη και την Κρήτη[77], παρουσιάζει ομοιότητες με επιγραφές που τοποθετούνται χρονολογικά στον 5ο και 6ο αι.

Ο ΣΤΑΥΡΟΣ

Στο δεύτερο διάχωρο, κάτω από την επιγραφή, έχει απεικονιστεί μεγάλος ανισοσκελής σταυρός, του λεγόμενου λατινικού τύπου, με τις απολήξεις των κεραιών του διευρυμένες. Επάνω σε

66. Α. Bandy, Χριστιανικαί επιγραφαί, σ. 14 και το παράδειγμα αριθ. 88.

67. Για τον τύπο σταυρών με λατινικό R, ανοικτού λεγόμενου τύπου, βλ. Α. Ορλάνδος, Παλαιοχριστιανικοί άμβωνες της Πάρου, ΑΒΜΕ ΙΑ΄ (1969), 2, σ. 196-198, σημ. 3.

68. Η. Κοτσώνης, Τα χρονολογικά ζητήματα του σταυρού και των μονογραμμάτων ☧ και ☩, Αθήναι 1939.

69. Α. Bandy, Χριστιανικαί επιγραφαί, σ. 8 και σημ. 1 καθώς και σ. 27 τύπος i. Επίσης, Στ. Ντάντης, Παλαιοχριστιανικές επιγραφές, σ. 88-89, εικ. 1. Ν. Πλάτων, Χριστιανική επιγραφή εκ Τανάγρας, ΑΕ 1937, Β, σ. 666. J.S. Greaghan - A.E. Raubitschek, Hesperia 16(1947), σ. 16 και 36. Π. Λαζαρίδης, ΠΑΕ 1973, σ. 33, πίν. 289. Ευθ. Τσιγαρίδας - Κ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, Κατάλογος, αριθ. 3, 16, 20, 22, 26, 45 κ.ά.

70. N. Duval, La mosaïque funéraire dans l'art paléochrétien, Ravenna 1976 (στο εξής: La mosaïque funéraire), σ. 55.

71. IG, III, 3510, 3527, 3537.

72. Για παραδείγματα από το χώρο της Μακεδονίας, βλ. Στ. Πελεκανίδης, Η Βασιλική των Φιλίππων, αριθ. 2 και 7, Ευθ. Τσιγαρίδας - Κ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, Κατάλογος, αριθ. 4, 9, 15, 21, 31, 34, 41. Από το χώρο της Θεσσαλίας, Γ. Α. Σωτηρίου, Αι Χριστιανικαί Θήβαι της Θεσσαλίας, ΑΕ 1929, αριθ. 6, 8 και 9. Από την Κόρινθο, βλ. πρόχειρα Δ. Πάλλας - Στ. Ντάντης, Επιγραφές από την Κόρινθο, αριθ. 10, 29. Από την Κρήτη, βλ. Α. Bandy, Χριστιανικαί επιγραφαί, αριθ. 1, 47, 65, 76, 92, 100, 101, 102.

73. Βλ. πρόχειρα, Α. Ορλάνδος, ΑΕ 1966, σ. 94, εικ. 93 και 97. Ο ίδιος, ΑΔ 12 (1929), σ. 142. Επίσης, Π. Βελισσαρίου, Χρονολόγηση χριστιανικής ψηφιδωτής επιγραφής από την Πάτρα, Πρακτικά Β΄ Τοπικού Συνεδρίου Αχαϊκών Σπουδών, 1983, Αθήναι 1986, σ. 124, εικ. 1.

74. Δ. Πάλλας - Στ. Ντάντης, Επιγραφές από την Κόρινθο, αριθ. 2.

75. Γ. Σωτηρίου, ΠΑΕ 1956, σ. 116, εικ. 6.

76. Στ. Πελεκανίδης, Επιγραφή εκ της Άνω Μακεδονίας, σ. 463-467, εικ. 1.

77. Α. Bandy, Χριστιανικαί επιγραφαί, αριθ. 58 και 79.

λευκό βάθος, το οποίο, όπως έχει παρατηρηθεί προκειμένου για τη ζωγραφική των ψηφιδωτών δαπέδων, χαρακτηρίζει έργα της ηπειρωτικής Ελλάδας του 5ου και του 6ου αι., αναπτύσσονται οι χρυσοκίτρινες κεραίες που περιβάλλονται από διπλή ταινία, κόκκινη εσωτερικά και μαύρη εξωτερικά. Στο σημείο της διασταύρωσης των κεραιών έχει διαμορφωθεί από τριπλή ταινία (λευκή, μαύρη και κόκκινη) τετράγωνο, ως πολύτιμο κόσμημα, στο κέντρο του οποίου λευκές ψηφίδες σχηματίζουν Χ. Η όλη σύνθεση ηθελημένα οδηγεί σε μίμηση χρυσού διάλιθου σταυρού.

Το θέμα του σταυρού έχει πρωτεύουσα θέση σε χριστιανικά ταφικά μνημεία, δεδομένου του συμβολισμού του ως πανίσχυρου σημείου κατά του κακού και ως συμβόλου ελπίδας, ανάστασης και σωτηρίας της ψυχής του πιστού. Η χρήση του στο εσωτερικό ταφικών μνημείων[78] και σαρκοφάγων είναι αρκετά συχνή στους πρώιμους χριστιανικούς χρόνους και έχει συσχετιστεί[79] με την περίοδο των διωγμών και την προσπάθεια εδραίωσης της νέας θρησκείας. Μόνο μετά το θρίαμβο του χριστιανισμού, δηλαδή μετά τα μέσα του 4ου αι., γίνεται σαφής αναφορά στο θέμα καθώς και φανερή η παρουσία του στο εξωτερικό νεκρικών μνημείων.

Ο τύπος του σταυρού[80] με τις διευρυμένες στις άκρες κεραίες είναι γνωστός από ενωρίς, ευρεία όμως διάδοση γνωρίζει τον 5ο και τον 6ο αι. Ειδικότερα ο διάλιθος σταυρός, λατινικού τύπου, που η εμφάνιση του στην ιστορία της τέχνης τοποθετείται στα χρόνια του Θεοδοσίου του Β΄ (408-450), σύμφωνα με νομισματικές ενδείξεις[81], έχει εφαρμογή σε έργα γλυπτικής, μνημειακής ζωγραφικής και μικροτεχνίας του 5ου αι. με ευρύτερη όμως διάδοση σε έργα του 6ου αι.[82].

Ως ιδιαίτερα ενδιαφέροντα για το θέμα θα μπορούσαν να αναφερθούν δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα: ο ανάγλυφος σταυρός που διακοσμεί τη μαρμάρινη τράπεζα του Αγίου Φραγκίσκου της Ραβέννας, ο οποίος χρονολογείται στον 6ο αι.[83], καθώς και ο σταυρός που κρατεί ο αρχιεπίσκοπος Μαξιμιανός στην παράσταση του Ιουστινιανού στον Άγιο Βιτάλιο (540-547)[84]. Ιδιαίτερα όμως ο σταυρός του τάφου της Σπάρτης θα πρέπει να συσχετιστεί με την παρουσία του μονογραμματικού σταυρού, ελληνικού ή λατινικού τύπου που παρατηρείται σε παραδείγματα επιτύμβιων ψηφιδωτών των όψιμων παλαιοχριστιανικών χρόνων σε χώρες της Βόρειας Αφρικής και κυρίως στις τυνησιακές σειρές της Tabarka, Kelibia, Uppenna. Στα παραδείγματα αυτά, με τη διμερή ή τριμερή διαμόρφωση, ο σταυρός τοποθετείται σε ιδιαίτερο διάχωρο είτε πάνω από την επιγραφή,

78. Βλ. ενδεικτικά: A. Grabar, Martyrium, II, σ. 297 κ.ε., Δ. Πάλλας, Σαλαμινιακά, ό.π. (υποσημ. 8), σ. 167, σημ. 3, Στ. Πελεκανίδης, Η Βασιλική των Φιλίππων, σ. 152 κ.ε. Ο ίδιος, Μεσαιωνικά Μακεδονίας, ΑΔ 16 (1960), σ. 224. Α. Ξυγγόπουλος, Τυχαία ευρήματα εν Μακεδονία, ΑΔ 9 (1924-25), Παρ/μα, σ. 67. Δ. Πάλλας, Ανασκαφή της βασιλικής του Λεχαίου στην Αρχαία Κόρινθο, ΠΑΕ 1956, σ. 173, πίν. 73α. Ν. Νικονάνος, Καμαρωτός τάφος μετά τοιχογραφιών εν Θεσσαλονίκη, ΑΑΑ ΙΙ (1969), σ. 178-182. Χ. Πέννας, Παλαιοχριστιανικές ταφές στους Φιλίππους, Α΄ Τοπικό Συμπόσιο, Η Καβάλα και η περιοχή της, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 439 κ.ε., φωτ. 3 και 4.

79. Α. Κ. Ορλάνδος, ΑΒΜΕ ΙΒ΄ (1973), 1-2, σ. 83 κ.ε.

80. Για τον τύπο του θέματος, βλ. Α. Ξυγγόπουλος, Ευλογία του Αγ. Συμεών, ΕΕΒΣ 18 (1948), σ. 96-97.

81. C. D. Sheppard, Byzantine Carved Marble Slabs, Art Bull. 51 (1969), σ. 66 σημ. 11, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

82. Ως ενδιαφέροντα παραδείγματα ενδεικτικά αναφέρονται: Θωράκιο, από τον Παρθενώνα (γύρω στο 435, βλ. Γ. Σωτηρίου, Ευρετήριο των Μεσαιωνικών Μνημείων της Ελλάδος, ό.π., σ. 38-39, εικ. 18), Ραβέννα, Galla Placidia (5ος αι. μ.Χ. βλ. Leonard von Matt, Ravenna, 1978, εικ. 8, 9-10, 14), μία σειρά δίσκων του 6ου αι. (E. Cruikshank Dodd, Byzantine Silver Treasures, Bern 1973, σ. 24 κ.ε., πίν. XI, XII, εικ. 19, 20, κ.ά.), οι ευλογίες της Monza 6ου αι. (A. Grabar, Les ampoules de Terre Sainte (Monza-Bobbio), Paris 1958, σπορ.), Σταυρός Ιουστίνου Β΄ (565-578), βλ. A. Grabar, Byzantium, London 1966, εικ. 359, κ.ά.

83. Ο τύπος του είναι ίδιος μ' αυτόν της Σπάρτης και παρατηρείται η ενδιαφέρουσα εικονογραφική λεπτομέρεια του σχηματισμού στο κέντρο της διασταύρωσης των κεραιών ενός τετράγωνου κοσμήματος. F. W. Deichmann, Ravenna, I, Wiesbaden 1969, εικ. 116-116A.

84. F. W. Deichmann, ό.π., πίν. 369-370. Leonard von Matt, ό.π., πίν. 88 και 89.

είτε κάτω, ακόμη δε και στο πλάι, ανάλογα με την ευχέρεια του προσφερόμενου χώρου, σε ποικιλία παραλλαγών με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τα παραδείγματα που μιμούνται έργα χρυσοχοΐας[85].

ΚΑΤΑΤΑΞΗ - ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ

Το είδος αυτό της τέχνης, δηλαδή του επιτύμβιου ψηφιδωτού που αποτελεί κυρίως ένα κάλυμμα τάφου και που η προέλευσή του έχει αποδοθεί σε ρωμαϊκά πρότυπα, είναι γνωστό από πολυάριθμα ευρήματα σε δάπεδα ναών και σε νεκροπόλεις, ήδη από τον 4ο αι. με μεγαλύτερη όμως διάδοση και χρήση στο β΄ μισό του 4ου έως το τέλος του 5ου αι. Επίσης συνεχίζεται και στον 6ο αι., οπότε προοδευτικά φθίνει. Τα περισσότερα παραδείγματα προέρχονται από χώρες της Βόρειας Αφρικής, όπου ο ενταφιασμός συνηθιζόταν εκτός από τις νεκροπόλεις και στο εσωτερικό των ναών, αλλά και στα προσκτίσματά τους. Στις περιπτώσεις που το ψηφιδωτό δάπεδο του ναού προϋπήρχε του τάφου αφαιρούσαν ανάλογο τμήμα του και μετά την τοποθέτηση του επιτύμβιου ψηφιδωτού το συμπλήρωναν προσεκτικά σε μια προσπάθεια να ενοποιηθεί με το διάκοσμο, η οποία όμως δεν απέβαινε πάντα επιτυχής. Παραδείγματα επιτύμβιων ψηφιδωτών που έχουν επισημανθεί στις γειτονικές περιοχές της Ισπανίας τοποθετούνται στη σφαίρα της αφρικανικής επιρροής[86]. Επίσης ανάλογα ευρήματα έχουν επισημανθεί σε βορειότερες περιοχές της Μεσογείου, όπως στη Σικελία, και σε περιοχές της Κεντρικής Ιταλίας, καθώς και στην Αδριατική ενώ μικρότερος αριθμός έχει επισημανθεί σε χώρες ανατολικά της Μεσογείου, π.χ. στη Συρία-Παλαιστίνη, όπου απεφεύγετο ο ενταφιασμός στο εσωτερικό των ναών, αλλά ήταν συνήθης έξω από αυτούς[87]. Όμως, το επιτύμβιο ψηφιδωτό γίνεται σπάνιο σε χώρες όπου δεν επιτρεπόταν ο ενταφιασμός μέσα στους ναούς.

Μετά τα ανωτέρω και αξιολογώντας τα χαρακτηριστικά που συνθέτουν το ψηφιδωτό εύρημα της Σπάρτης, ότι δηλαδή αποτελούσε κάλυμμα τάφου, ο οποίος είχε διανοιχθεί βίαια και σε μεταγενέστερα χρόνια στο ψηφιδωτό δάπεδο κτιρίου που ήταν σε λειτουργία, ότι είχε διμερή διαμόρφωση, με την επιτύμβια ψηφιδωτή επιγραφή προς τα δυτικά και το μεγάλο «χρυσό» σταυρό σε ιδιαίτερο πλαίσιο στα ανατολικά, παρατηρείται ότι: εμφανίζει όλα εκείνα τα στοιχεία που χαρακτηρίζουν το είδος της τέχνης του επιτύμβιου ψηφιδωτού, όπως είναι γνωστό από ευρήματα έξω από το σημερινό ελλαδικό χώρο.

Συσχετίστηκαν ήδη παραπάνω τα χαρακτηριστικά του με ανάλογα, κοινά στις τυνησιακές σειρές, από τις οποίες ιδιαίτερα ενδιαφέρει ο τύπος ΙΙΙ της τυνησιακής Uppenna που χρονολογείται στον 6ο αι.[88]. Στον τύπο αυτό η διμερής διαμόρφωση με την επιγραφή και το σταυρό πλαισιώνεται από λιτό διάκοσμο. Ακόμη, τα παραδείγματα της σειράς αυτής έχουν εφαρμογή σε τάφους επισκόπων, για τους οποίους υπάρχει αναφορά στο κείμενο της επιγραφής. Τάφο επισκόπου καλύπτει επίσης και ένα συγγενικό, προς το παράδειγμα της Σπάρτης, επιτύμβιο ψηφιδωτό από παρεκκλήσι της Μητρόπολης στο Grado της Αδριατικής[89]. Πρόκειται για τον επίσκοπο Μαρκιανό που

85. N. Duval, La mosaïque funéraire, σ. 46 κ.ε., εικ. 15, 18, 20, 44, 46-50 καθώς και ο ίδιος, Observations sur l'origine, la technique et l'histoire de la mosaïque funéraire chrétienne en Afrique, Mosaïque, Greco-romaine, IIème Colloque Internationale pour l'étude de la mosaïque (Wien 30 Août-4 Sept. 1971), Paris, ed A.J. Picard et ed. CNRS 1975), σ. 76 κ.ε., όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Επίσης, P.A. Fevrier, Mosaïques funéraires chrétiennes datées d'Afrique du nord, Atti del VI Congr. Intern. di Archeologia cristiana, Ravenna 1962 (Roma 1965), σ. 445-448.

86. P. De Palol, Arqueologia cristiana de la España romana, 1967. Ο ίδιος, Mosaicos sepulcrales paleocristianos de España, Corsi di cultura sull' arte ravennate bizantina (1961), σ. 227-233, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

87. Βλ. N. Duval, La mosaïque funéraire, ό.π., σ. 73 κ.ε.

88. Ό.π., σ. 115-116 και εικ. 44 και 46.

89. L. Bertacchi, La capella con la tomba del vescovo Marciano nel duomo di Grado, Aquileia Nostra, XXXVII, 1966, σ. 90 κ.ε. και P. L. Zovatto, Grado, Bologne 1971, εικ. 63-64 και 66.

πέθανε εξόριστος και τάφηκε στο β΄ μισό του 6ου αι., πιθανότατα το 578. Στο επιτάφιο ψηφιδωτό του μπορούν να επισημανθούν ορισμένα οψιμότερα στοιχεία, που αφορούν όχι μόνο στην τοποθέτηση του ψηφιδωτού αλλά και τη διαμόρφωση του θέματός του.

Στον ελλαδικό χώρο, το επιτύμβιο ψηφιδωτό του επισκόπου Στεφάνου στη Σπάρτη αποτελεί παράδειγμα σπάνιο μέχρι σήμερα[90] και ιδιαίτερα αξιόλογο για την ιστορία της παλαιοχριστιανικής Λακεδαιμονίας, αλλά και για την ιστορία της τέχνης γενικότερα. Με την παλαιογραφική και την τεχνοτροπική εξέταση που αναλυτικά επιχειρήθηκε, καθώς και την αξιολόγηση ορισμένων όρων του κειμένου της επιγραφής είναι φανερό ότι κατατάσσεται χρονολογικά μέσα στο α΄ μισό του 6ου αι., σε ιουστινιάνεια χρόνια. Βέβαια με δεδομένο τον αριθμό της ινδικτιώνας (*τετάρτη*) και την αναφορά στο μήνα και τον αριθμό των ημερών (*Νοεμβρίου ΚΖ (27)*, χωρίς όμως μνεία της ημέρας ή άλλη χρονολογική ένδειξη, δεν είναι δυνατό να γίνει ακριβής χρονολογικός προσδιορισμός. Σύμφωνα με τους πίνακες του Grumel η 4η ινδικτιώνα στο α΄ μισό του 6ου αι. προσδιορίζεται στα ακόλουθα χρόνια: 511, 526, 541 και 556.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΟΝ ΤΑΦΟ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΣΤΕΦΑΝΟΥ

Όπως προαναφέρθηκε, από την έρευνα στα κείμενα των πηγών και στους επισκοπικούς καταλόγους δεν έγινε δυνατό να προσδιοριστεί η αρχιερατική θητεία μέσα στο χρόνο του επισκόπου Στεφάνου που όπως δηλώνεται από την επιτύμβια επιγραφή ήταν *ἐκ τῶν ἀποστόλων*, δηλαδή κανονικός ιεράρχης. Άκαρπη επίσης απέβη και η προσπάθεια για τη συλλογή πληροφοριών από τα μέχρι τώρα γνωστά στοιχεία των αρχαιολογικών ερευνών.

Οι πληροφορίες για την ιστορία της Επισκοπής Λακεδαίμονος είναι ιδιαίτερα λιγοστές τους πρώτους κυρίως χριστιανικούς αιώνες[91]. Λείπουν επίσης τα στοιχεία για την κατάρτιση επισκοπικού καταλόγου. Είναι βέβαια γνωστό[92] ότι σχετικά ενωρίς, στο μεγάλο αυτό εθνικό κέντρο της Πελοποννήσου, είχε ιδρυθεί χριστιανική Εκκλησία, την οποία προσπαθεί να καθοδηγήσει και να νουθετήσει με επιστολή του το 170 μ.Χ. ο επίσκοπος Κορίνθου Διονύσιος, υπεύθυνος των εκκλησιαστικών πραγμάτων της περιοχής. Πότε όμως ιδρύθηκε η Επισκοπή Λακεδαίμονος δεν είναι επακριβώς γνωστό. Στην Δ΄ Οικουμενική Σύνοδο της Χαλκηδόνος (451) δεν φαίνεται να μετέχει στην αντιπροσωπεία των επισκόπων της Αχαΐας, με επικεφαλής το Μητροπολίτη Κορίνθου Πέτρο, ο Επίσκοπος Λακεδαίμονος Όσιος[93], ο οποίος όμως θα αναφανεί κατά τις διαδικασίες της ολοκλήρωσης των αποφάσεων της Συνόδου. Δεύτερη μνεία του επισκόπου αυτού γίνεται λίγο αργότερα, στην Τοπική Σύνοδο της Αχαΐας στην Κόρινθο, το 458[94]. Εκεί, στην έδρα της Αποστολικής Εκκλησίας του Παύλου, η οποία είναι γνωστό ότι πολλές φορές διακρίθηκε «επί ορθοδοξία»[95], οι επίσκοποι τάσσονται με τις αποφάσεις της Δ΄ Οικουμενικής Συνόδου και κατά των μο-

90. Δύο σχετικά παραδείγματα επιτύμβιων ψηφιδωτών επιγραφών παλαιοχριστιανικών χρόνων από τους Φιλίππους (βλ. Χ. Μπακιρτζής, ΑΔ 35 (1980), Χρονικά, σ. 443) και τις Σέρρες της Μακεδονίας (Χ. Πέννας, ΑΔ 32 (1977), Χρονικά, σ. 290, Πίν. 170 ε), οι οποίες κάλυπταν κτιστούς τάφους σε δάπεδα ναών δεν θα πρέπει να συσχετιστούν άμεσα με το είδος του επιτύμβιου ψηφιδωτού, δεδομένου ότι η επιγραφή δεν συνοδεύεται από εικονιστικό θέμα.

91. Γ. Κονιδάρης, Παρατηρήσεις, ό.π. (υποσημ. 50), σ. 403 κ.ε., όπου και σχετική βιβλιογραφία.

92. Ευσέβιος, Εκκλησιαστική Ιστορία, IV, 23. A. Bon, Le Péloponèse byzantin jusqu'en 1204, Paris 1951, σ. 5.

93. A. Bon, ό.π., σ. 8-9 και σημ. 1.

94. ACO, II, V, σ. 89. Γ. Κονιδάρης, Εκκλησιαστική Ιστορία της Ελλάδος, τ. Α΄, Αθήναι 1954, σ. 486 κ.ε. Βασ. Ατέσης, Επισκοπικοί κατάλογοι της Εκκλησίας της Ελλάδος απ' αρχής μέχρι σήμερον, εν Αθήναις 1975, σ. 168. G. Fedalto, ό.π. (υποσημ. 50), σ. 505-506.

95. Βλ. Γ. Κονιδάρης, Εκκλησιαστική Ιστορία, ό.π., τ. Α΄, σ. 456.

νοφυσιτικών θεωριών. Η μνεία του Επισκόπου Λακεδαίμονος Οσίου, στα μέσα του 5ου αι., αποδεικνύει την ύπαρξη οργανωμένης Επισκοπής, δεδομένου ότι ο επίσκοπος αποτελούσε τον πρωταρχικό παράγοντα του εκκλησιαστικού πολιτεύματος των πρώτων χριστιανικών χρόνων. Η Επισκοπή αυτή συμπορευόταν με τα μεγάλα και ακμαία κέντρα του χριστιανισμού στην Πελοπόννησο, όπως την Κόρινθο, Άργος, Τεγέα, Μεγαλόπολη κ.α. Είναι γνωστό άλλωστε από την Πολιτική Γεωγραφία του Ιεροκλέους ότι η Λακεδαίμων συγκαταλέγεται μεταξύ των πόλεων της Πελοποννήσου της πρώτης τριακονταετίας του 6ου αι.[96].

Μετά τον Όσιο (458) η επόμενη μνεία ιεράρχη της Λακεδαίμονος, του Θεοδοσίου (Α΄), γίνεται στα Πρακτικά της Ε΄ Οικουμενικής Συνόδου, το 553. Το 680/681 στην ΣΤ΄ Οικουμενική Σύνοδο παίρνει μέρος ο επίσκοπος Θεοδόσιος (Β΄), ενώ μεταξύ των ετών 720-730 αναφέρεται ο Όσιος (Β΄)[97]. Μεταξύ της Δ΄ (451)[98] και της Ε΄ Οικουμενικής (553)[99], όπου σημειώνεται ονομαστική παρουσία επισκόπου της Λακεδαίμονος, μεσολαβεί περίπου μια εκατονταετία, κατά την οποία δεν παρέχονται πληροφορίες από τις πηγές. Στο διάστημα αυτό η εκκλησία συγκλονίστηκε από έντονες θεολογικές έριδες και από ανταγωνισμούς των μεγάλων θρόνων. Παρά το γεγονός ότι η Σύνοδος της Χαλκηδόνος (Δ΄ Οικουμενική) καθόρισε το επίσημο δόγμα της Εκκλησίας, η ειρήνη και η ενότητα δεν αποκαταστάθηκαν στους κόλπους της. Οι προσπάθειες των αυτοκρατόρων της Κωνσταντινούπολης για την επαναφορά της ενότητας στην Εκκλησία, με αποκορύφωμα το Ενωτικό του αυτοκράτορα Ζήνωνα (482)[100], όχι μόνον δεν απέδωσαν επιτυχή αποτελέσματα αλλά έφεραν στην επιφάνεια τους βαθύτερους ανταγωνισμούς για τα πρωτεία των δύο θρόνων και οδήγησαν το ιερατείο της Παλαιάς και της Νέας Ρώμης σε βαθύ σχίσμα μεταξύ τους, το λεγόμενο Ακακιανό (485-519)[101]. Η θέση του Ανατολικού Ιλλυρικού και η εκκλησιαστική εποπτεία του από τη Ρώμη περιέπλεξε και τις επισκοπές του σημερινού ελλαδικού χώρου στις διενέξεις. Η αντίθεση του αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, ο οποίος ασκούσε εξουσία ως έξαρχος της Ρώμης (ας σημειωθεί ότι ο Ανδρέας Θεσσαλονίκης εθεωρείτο ορθόδοξος και σύμφωνος με το δόγμα της Δ΄ Οικουμενικής Συνόδου), κατά της απόφασης του Πάπα Φήλικα Γ΄ να αναθεματίσει τον Ακάκιο Κωνσταντινούπολης, οδήγησε τους περισσότερους από τους επισκόπους της Ελλάδας να ταχθούν κατά της Ρώμης. Για τη διαφοροποίησή τους αυτή, η τελευταία κατηγόρησε τους ελλαδίτες ιεράρχες ως «αιρετικούς», ζήτησε επιστροφή στην «Ορθοδοξία» και υποταγή στον αποστολικό θρόνο της Ρώμης. Αργότερα, κι αφού προσωρινά είχαν αποκατασταθεί για μικρό χρονικό διάστημα οι δεσμοί με την έδρα της Ρώμης, τα γεγονότα γίνονται περισσότερο σφοδρά, όταν το 515 ο έξαρχος του Βικαριάτου της Θεσσαλονίκης επίσκοπος Δωρόθεος εξέφρασε μονοφυσιτικές τάσεις. Τότε σαράντα επίσκοποι της εξαρχίας του, με την παρακίνηση της παπικής έδρας, αποστάτησαν και αντιτάχθηκαν. Προχώρησαν ακολούθως σε Σύνοδο καταδικαστική εναντίον του και εναντίον κάθε ενωτικής κίνησης αλλά υποστηρικτική της Ορθοδοξίας την οποία ανεγνώρισαν αυτή τη φορά στον Πάπα, και στις διακηρύξεις της Δ΄ Οικουμενικής Συνόδου της Χαλκηδόνος, ενώ αποκήρυξαν τον πατριάρχη Κωνσταντινούπολης Τιμόθεο. Ακολούθησε διωγμός κατά των ιεραρχών αυτών (του Ανα-

96. E. Honnigman, Le synekdemos d'Hieroklès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre, Bruxelles 1939, σ. 4-5, 18.

97. J.D. Mansi, Sacrorum Consiliorum Nova et Amplissima Collectio, Firenze-Venezia 1759-1798, τ. 7, στ. 13 (επανέκδ. 1960-61) και Γ. Κονιδάρης, Παρατηρήσεις, ό.π. (υποσημ. 50), σ. 422.

98. Για τα πρακτικά και τους κανόνες των Οικουμενικών Συνόδων, βλ. κυρίως στο έργο του J. D. Mansi, ό.π.

99. Για τους καταλόγους της Ε΄ Οικουμενικής Συνόδου, βλ. E. Chrysos, Die Bischofslisten des V Ökumenischen Konzilis, Bonn 1966.

100. Το κείμενο του Ενωτικού διέσωσε ο Ευάγριος στην Εκκλησιαστική Ιστορία του (βιβλ. ΙΙΙ, κεφ. 14).

101. Βλ. Γ. Κονιδάρης, Εκκλησιαστική Ιστορία, ό.π., σ. 493 κ.ε. Επίσης, Ιστορία Ελληνικού Έθνους, Αθήναι 1978, τ. Ζ΄, σ. 415.

τολικού Ιλλυρικού), οι οποίοι ήλθαν σε σύγκρουση με την εκκλησιαστική αλλά και την κοσμική διοίκηση της Κωνσταντινούπολης. Εναντίον μερικών εκ των στασιαστών επισκόπων οι διώξεις έγιναν βιαιότερες και όχι μόνο αποβλήθηκαν αλλά και φυλακίστηκαν για χρόνια στην Κωνσταντινούπολη, όπου και απέθαναν[102]. Η διαμάχη μεταξύ της καθέδρας της Ρώμης που με επιμονή διεκήρυσσε την υπεροχή του θρόνου, ως εκ των αποστόλων, και επικαλείτο Ορθοδοξία, καθώς και των επισκόπων του Ιλλυρικού που την ακολουθούσαν κατά της Κωνσταντινούπολης συνεχίστηκε μέχρι τα χρόνια του αυτοκράτορα Ιουστίνου. Ο τελευταίος κατόρθωσε, με τη βοήθεια του ανηψιού του Ιουστινιανού, το 519 μ.Χ., να επιτύχει συμβιβαστική λύση και να αποκατασταθούν ακολούθως ειρηνικές σχέσεις μεταξύ των αντιμαχομένων πλευρών.

Ο επίσκοπος Στέφανος θα πρέπει να έζησε, πιθανώς ενεργά, γεγονότα που διαδραματίστηκαν στη διάρκεια του Ακακιανού σχίσματος, δεδομένου ότι τα στοιχεία χρονολόγησης του επιτύμβιου ψηφιδωτού του τάφου του οδήγησαν σε ιουστινιάνεια χρόνια του α΄ μισού του 6ου αι. μ.Χ.

Όσον αφορά στον όρο *ἐκ τῶν ἀποστόλων* του επιτύμβιου ψηφιδωτού πιθανότατη θα μπορούσε να θεωρηθεί η υπόθεση ότι πρόκειται για «απάντηση» σε μια προσπάθεια σπίλωσης και παρουσίασής του ως ενωτικού ή αιρετικού ιεράρχη. Ο Ευάγριος στην Εκκλησιαστική Ιστορία του (Βιβλίο ΙΙ, κεφ. 18) αναφέρεται στα γεγονότα που διαδραματίζονται στα χρόνια πριν και κυρίως μετά την έκδοση του Ενωτικού του Ζήνωνα και στις συνεχείς διαμάχες μεταξύ «ορθοδόξων» και αιρετικών για την ορθή αποστολική πίστη. Ο ίδιος επίσης παραδίδει τον «Όρον» που αναγνώστηκε στην Δ΄ Οικουμενική Σύνοδο της Χαλκηδόνας, «*ἔχων οὕτως: Ὁ Κύριος ἡμῶν καὶ σωτὴρ Ἰησοῦς ὁ Χριστός... Αὕτη ἡ πίστις τῶν πατέρων· οἱ μητροπολίται ἄρτι ὑπογράψωσιν. Αὕτη ἡ πίστις τῶν ἀποστόλων...*».

Ο επίσκοπος Στέφανος θα πρέπει να αποδοθεί στην Επισκοπή Λακεδαίμονος, παρά το ότι δεν γίνεται μνεία Επισκοπής στην επιτύμβια επιγραφή. Είναι γνωστό ότι οι αυτοκρατορικές διατάξεις της εποχής θέσπιζαν: *πᾶσαν πόλιν... ἔχειν ἐκ παντός τρόπου ἀχώριστον καί ἴδιον... ἐπίσκοπον* (Cod. Just. 1, 3, 35). Το γεγονός ότι δεν θεωρήθηκε σκόπιμο ή απαραίτητο να αναφερθεί η Επισκοπή, επιτρέπει το συμπέρασμα ότι το Κοιμητήριό του είχε κατασκευαστεί στην επισκοπική του έδρα. Δεδομένου δε ότι το μείζον είναι η Επισκοπή, εφόσον προερχόταν από άλλη, τότε αυτή θα έπρεπε να αναφέρεται. Ακόμη, η απουσία λειψάνου δεν συνηγορεί στην υπόθεση ότι πιθανώς πρόκειται για ιεράρχη άλλης Επισκοπής. Από ανάλογα παραδείγματα παλαιοχριστιανικών επιτύμβιων ή μη επιγραφών παρατηρείται ότι συνηθίζεται να αναφέρεται μόνο το όνομα και ο τίτλος των επισκόπων οι οποίοι βέβαια έχουν αποδοθεί στην κατά περίπτωση Επισκοπή της περιοχής που βρέθηκαν, εκτός αν αναγραφόταν διαφορετικά.

Ενδεικτικά αναφέρεται ότι σε επιγραφή τάφου στην κοιμητηριακή Βασιλική Β΄ της Κορίνθου αναγράφεται ο επίσκοπος Ευστάθιος. Σε επιγραφή κιονίσκου που βρέθηκε στον Ακροκόρινθο γίνεται μνεία του επισκόπου Φωτίου, που με πιθανότητα ταυτίστηκε με τον ομώνυμο ιεράρχη που κατείχε το θρόνο της Κορίνθου το 536-553. Επίσης, σε αναθηματικές επιγραφές παλαιοχριστιανικών κτιρίων αναγράφονται ονομαστικά οι δωρητές επίσκοποι χωρίς όμως μνεία της Επισκοπής, όπως ο επίσκοπος Ωφέλιμος (Τεγέας, γύρω στο 451), ο επίσκοπος Επιφάνιος (Ερμιόνης, 6ος αι.)[103], ο επίσκοπος Ελπίδιος (από τις Φθιώτιδες Θήβες)[104], ο επίσκοπος Πορφύριος (Φιλίππων, 342/3)[105].

102. Γ. Κονιδάρης, Εκκλησιαστική Ιστορία, ό.π., σ. 495 κ.ε. Β. Στεφανίδης, Εκκλησιαστική Ιστορία, Αθήνα 1970, σ. 231. P. Charanis, Church and State in the Later Roman Empire. The Religious Policy of Anastasius the First, 491-518, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 103 κ.ε.

103. Βλ. D. Feissel - A. Philippides-Braat, Travaux et Mémoires, ό.π., σ. 295 κ.ε. όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

104. Γ. Σωτηρίου, ΑΕ 1929, σ. 6-7, εικ. 6.

105. Στ. Πελεκανίδης, ΠΑΕ 1975, σ. 98-102, εικ. 1, πίν. 92α-β, 93α-β.

Μεταξύ των προβλημάτων, στα οποία θα πρέπει να δοθεί λύση και ερμηνεία, είναι και η απουσία λειψάνου από τον τάφο του Στεφάνου, ο οποίος υπενθυμίζεται ότι ήταν κανονικών διαστάσεων και βρέθηκε σφραγισμένος με το επιτύμβιο ψηφιδωτό.

Έχοντας υπόψη την ερμηνεία των κενοταφίων[106], τα οποία ανεγείρονταν για εκείνους που πέθαιναν μακριά από την πατρίδα, θα μπορούσε να εξαχθεί το συμπέρασμα ότι ο επίσκοπος Στέφανος πέθανε και τάφηκε εξόριστος ή για κάποιο λόγο μακριά από τη Λακεδαίμονα. Ο συσχετισμός με τα γεγονότα του Ακακιανού σχίσματος θα μπορούσε να αποτελέσει μια πιθανότατη υπόθεση για την ερμηνεία του θέματος. Επισημαίνεται η γνωστή αρχαία, από τα ομηρικά κιόλας έπη, συνήθεια της ανέγερσης κενοταφίων για σημαντικά πρόσωπα. Η πρακτική αυτή είναι συνήθης και στα ρωμαϊκά χρόνια, όπως παραδίδει ο Παυσανίας, ο οποίος είδε στη Σπάρτη στα δυτικά της Αγοράς το κενοτάφιο του Βρασίδα[107]. Γενικότερα, από τους αρχαίους Έλληνες και τους Ρωμαίους η συνήθεια αυτή πέρασε και στο χριστιανικό κόσμο, όπου συσχετίζεται με τη λατρεία των μαρτύρων. Στο χριστιανισμό η ιδέα του κενοταφίου βρίσκεται εν δυνάμει στο συμβολισμό που δόθηκε στην Αγία Τράπεζα ως τάφου του Χριστού[108]. Το πρόβλημα όμως των κενοταφίων που παρατηρούνται σε χριστιανικές νεκροπόλεις, καθώς και του ρόλου τους, παραμένει στην ουσία χωρίς ερμηνεία[109].

Βεβαίως, ασφαλές συμπέρασμα για την κατάταξη του ευρήματος της Σπάρτης στην κατηγορία των κενοταφίων δεν είναι δυνατό να υπάρξει, προς το παρόν τουλάχιστον κι εφόσον οι λιγοστές γνώσεις από την πλευρά της αρχαιολογικής έρευνας, καθώς και η περιορισμένη για το θέμα βιβλιογραφία δεν παρέχουν ικανά βοηθήματα.

Μία δεύτερη πιθανή υπόθεση της απουσίας του λειψάνου του επισκόπου, στην οποία θα συνέβαλαν και τα στοιχεία των διαστάσεων του τάφου, καθώς και ο χαρακτηρισμός του ως Κοιμητηρίου, όπου αυτός αναπαύθηκε, θα ήταν η ακόλουθη: ο επίσκοπος πέθανε και ενταφιάστηκε στη Λακεδαίμονα, στον τάφο που ανοίχτηκε στο ψηφιδωτό δάπεδο του ναού. Μετά από λίγα χρόνια και για άγνωστο λόγο τα οστά του μεταφέρθηκαν κάπου αλλού, οπότε ο τάφος του σφραγίστηκε με το επιτύμβιο ψηφιδωτό, ενόσω ο ναός ήταν σε χρήση, και εξακολούθησε να λατρεύεται ως κενοτάφιο.

Βέβαια αυτό δεν είναι άγνωστο, όταν πρόκειται όμως για τάφους μαρτύρων, σύμφωνα και με τη μαρτυρία του Ιωάννη του Χρυσόστομου, ο οποίος παρατηρεί ότι: *τὸ μὲν μαρτύριον τοῦ ἁγίου τῆς λάρνακος ἔρημον*...[110]. Σε ανάλογη ενέργεια έχει παρατηρηθεί, με πιθανότητα, ότι οφείλεται και η απουσία λειψάνων από τον τάφο της αψίδας στο Μαρτύριο της οδού Γ΄ Σεπτεμβρίου στη Θεσσαλονίκη (τελευταίο τέταρτο του 4ου αι.) με τη διαφορά ότι ο εν λόγω τάφος αποδίδεται σε μάρτυρα[111] (που το λείψανό του ίσως μεταφέρθηκε στην παρακείμενη βασιλική).

Στο Κοιμητήριο της Σπάρτης, πιθανώς η επιθυμία της διατήρησης της οσίας μνήμης του επισκόπου Στεφάνου και της απόδοσης λατρείας υπαγόρευσε την επικάλυψη του κενού τάφου με το επιτύμβιο ψηφιδωτό. Θα πρέπει δε να συνδεθεί με τη συνήθεια της διατήρησης σε συγκεκριμένο

106. Βλ. RE, XI, σ. 171 κ.ε. λ. kenotaphe. Για το χρέος της ταφής, βλ. Παν. Λεκατσάς, Ψυχή, Αθήνα, σ. 375-379 και για την εικονική ταφή, σ. 379-382.

107. Παυσανίου, Ελλάδος Περιήγησις, III, 14.1 και W. Leake, Travels in the Morea, I, σ. 164.

108. A. Grabar, Martyrium 1 (1972), σ. 38 κ.ε.

109. Iv. Nikolajevic, Nécropoles et tombes chrétiennes en Illyricum oriental, Πρακτικά 10ου Διεθνούς Συνεδρίου Χριστιανικής Αρχαιολογίας, τ. Α΄, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 534.

110. Ιω. Χρυσοστόμου, «Εις τον άγιον Ιερομάρτυρα Βαβύλαν», PG 50, 523. Βλ. και A. Grabar, ό.π., σ. 352 και Ευτ. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, Το εγκαίνιο της βασιλικής, ό.π. (υποσημ. 60), σ. 78-81.

111. Ευτ. Μαρκή-Αγγέλκου, Το σταυρικό μαρτύριο, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 55.

χώρο της μνήμης ιερών προσώπων, όπως γίνονταν με τη λατρεία των μαρτύρων. Λατρευόταν όχι μόνο ο τόπος μαρτυρίου ή ο τάφος του μάρτυρα, όπου και ανεγείρονταν μαρτύρια, σύμφωνα με την παλαιά πρακτική της ανέγερσης των αρχαίων μαυσωλείων, αλλά επίσης λατρεία αποδιδόταν και στον κενό τάφο μάρτυρα ακόμη και όταν είχαν – για διάφορους λόγους – απομακρυνθεί τα λείψανα, όπως πιθανότατα συνέβαινε και στο εξαγωνικό κιβώριο που υπήρχε στο μεσαίο κλίτος της βασιλικής του Αγίου Δημητρίου της Θεσσαλονίκης[112].

Όπως έχει παρατηρηθεί, η λατρεία των μαρτύρων επέδρασε στη διαμόρφωση εκείνης των επισκόπων. Βέβαια η λατρεία των επισκόπων δεν αναπτύχθηκε από τα πρώτα χριστιανικά χρόνια, οπότε ήδη γνώριζε έξαρση εκείνη των μαρτύρων, αλλά την ακολούθησε λίγο αργότερα. Τον 4ο και τον 5ο αι. η ανάπτυξή τους υπήρξε παράλληλη ώστε μέχρι το τέλος του 6ου αι. ο κατάλογος των επισκόπων ενοποιήθηκε με τον κατάλογο των μαρτύρων[113].

Ένα άλλο θέμα για εξέταση είναι εκείνο της ταφής ιεράρχη μέσα σε δάπεδο κτιρίου σε λειτουργία, το οποίο θα πρέπει να ταυτιστεί, σύμφωνα με τα μέχρι τώρα στοιχεία, με ναό παλαιοχριστιανικών χρόνων. Είναι γνωστό[114] από τη λατρεία των μαρτύρων, ότι από τα πρώτα χριστιανικά χρόνια τα λείψανα των μαρτύρων δεν είχαν θέση σε χώρους ευχαριστιακής λατρείας, αλλά μέσα σε νεκρικά οικοδομήματα, στα μαρτύρια. Η έξαρση της λατρείας των μαρτύρων και ο ζήλος της ταφής ad sanctos οδήγησε προοδευτικά αφ' ενός στην προώθηση της ταφής και των κοινών θνητών μέσα σε μαρτύρια και χώρους νεκρικής λατρείας και αφ' ετέρου στην εμφάνιση των ταφών σε ναούς, γενικότερα, μετά από την επικράτηση της συνήθειας (από τα μέσα του 4ου αι.) της κατάθεσης λειψάνων μαρτύρων για την καθιέρωση ναών ευχαριστιακής λατρείας. Η θέσπιση σχετικών αυστηρών απαγορεύσεων από το Θεοδοσιανό Κώδικα του 381 (Κώδ. Θεοδ. 9, 17, 1, 6), οι οποίες επαναλήφθηκαν και στα Βασιλικά (β, β.5, τίτλ. Α,2), δεν κατόρθωσε να διακόψει εντελώς τέτοιες πρακτικές. Ιδιαίτερα οι ταφές κληρικών συνεχίστηκαν, όπως έχει παρατηρηθεί και όπως μαρτυρούν ανάλογα παραδείγματα, σε αστικούς ναούς από το β΄ μισό του 5ου αι. Σε όψιμα παλαιοχριστιανικά χρόνια, κυρίως όμως στα μετά τον Ιουστινιανό, οι ταφές εντός των ναών επεκτάθηκαν και κυριάρχησαν στα πλάγια κλίτη και στο νάρθηκα[115]. Οπωσδήποτε η ταφή ιεραρχών καθώς και κατώτερων κληρικών μέσα σε κοιμητηριακούς ναούς μπορεί να παρατηρηθεί σε πολλά παραδείγματα από τον ελλαδικό χώρο. Στη γειτονική Κόρινθο απαντάται ανάλογο παράδειγμα ταφής επισκόπου στον 5ο αι. Πρόκειται για τον τάφο του επισκόπου Ευσταθίου, σύμφωνα με τη λίθινη επιτύμβια επιγραφή που βρέθηκε στο κεντρικό κλίτος της βασιλικής του Κοδράτου της βόρειας νεκρόπολης της Κορίνθου[116]. Ενδιαφέρον είναι επίσης να αναφερθούν και δύο παραδείγματα επιφανών τάφων μέσα σε παλαιοχριστιανικών χρόνων ναούς της Κρήτης, που με πιθανότητα έχουν αποδοθεί σε επισκόπους: στη βασιλική κοντά στην Κνωσό, η οποία είχε ιδρυθεί μέσα σε χώρο

112. D. Pallas, Le ciborium hexagonal de Saint-Demetrios de Thessalonique, Zograf 10 (1979), σ. 44-58, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

113. Dictionaire d'archéologie chrétienne et de Liturgie (DACL), Martyr, στ. 2247 και Ευτ. Μαρκή-Αγγέλκου, ό.π., σ. 58.

114. DACL, ό.π., και A. Grabar, ό.π., σ. 51 κ.ε., 53, 158, 487 κ.ε., σποραδικά, Φ. Κουκουλές, Βυζαντινών βίος και πολιτισμός, τ. Δ΄, σ. 186, Δ. Πάλλας, Σαλαμινιακά, ΑΕ 1950-51, σ. 176 κ.ε., Α. Ορλάνδος, ΑΒΜΕ 2 (1951), σ. 46, 1, Ι. Φουντούλης, Λείψανα άγια, ΘΗΕ (Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια), τ. 8, Ι. Μπαρνέα, Το παλαιοχριστιανικόν θυσιαστήριον, εν Αθήναις 1940.

115. Iv. Nikolajević, ό.π., σ. 533 κ.ε. Επίσης, Ευτ. Μαρκή, Το τέλος της αρχαιότητας και η εισαγωγή των νεκρών στην πόλη. Η περίπτωση της Θεσσαλονίκης, 10ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Περιλήψεις ανακοινώσεων, Αθήνα 1990, σ. 41-42.

116. Ευ. Στίκας, ΠΑΕ 1961, σ. 133, εικ. 3α.

νεκροταφείου, ο «τάφος του επισκόπου» βρισκόταν στη νοτιοδυτική γωνία του κεντρικού κλίτους[117].

Στο δεύτερο παράδειγμα, στη Βασιλική Β΄ της Χερσονήσου πρόκειται για τάφο που επισημάνθηκε στο νότιο παστοφόριο και έφερε στη μαρμάρινη πλάκα με το χριστόγραμμα την επιγραφή *Πηγάσιος*, η οποία αποδόθηκε σε επίσκοπο ή μάρτυρα[118].

Ακόμη από παραδείγματα εκτός του ελλαδικού χώρου σημειώνονται ενδεικτικά: στην Uppenna της Τυνησίας, στη Βόρεια Αφρική, οι τάφοι των επισκόπων Balerioleus και Honorius που βρίσκονται κάτω από το ψηφιδωτό δάπεδο παλαιοχριστιανικών ναών είναι, όπως έχει ήδη προαναφερθεί, δύο παραδείγματα συγγενικά[119]. Ομοίως και ο τάφος του επισκόπου Marcianus, ο οποίος όμως βρίσκεται σε παρεκκλήσι της Μητρόπολης του Grado, στην Αδριατική[120].

Βέβαια, ένα ακόμη ερώτημα παραμένει ανοικτό: αν ο παλαιοχριστιανικών χρόνων ναός[121], μέσα στον οποίο βρέθηκε ο τάφος του επισκόπου Στεφάνου, είναι δυνατό να χαρακτηριστεί ως επισκοπικός ή κοιμητηριακός. Προς το παρόν, τουλάχιστον, από τα αποσπασματικά ευρήματα της οδού Κλεομβρότου δεν είναι δυνατό να δοθεί τεκμηριωμένη απάντηση και σ' αυτό το ερώτημα.

ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΛΑΚΕΔΑΙΜΟΝΙΑ

Η ανασκαφική διερεύνηση, το 1969, χώρου της Δημοτικής Λαχαναγοράς, επίσης στην οδό Κλεομβρότου, αποκάλυψε την ύπαρξη συγκροτημένου παλαιοχριστιανικού κοιμητηρίου[122]. Η επισήμανσή του, στα δυτικά του ναού με τον τάφο του επισκόπου Στεφάνου, αποτελεί μια σημαντική γειτονική αποκάλυψη και επιβάλλεται ο συσχετισμός των δύο ευρημάτων.

Επίσης, ενδιαφέρον είναι ένα ακόμη εύρημα, δυτικότερα: το 1972-73 επισημάνθηκε τμήμα μεγάλου οικοδομήματος στα οικόπεδα Ρουμελιώτη-Ανδρακάκου, στην οδό Κλεομβρότου 47-49-51, το οποίο χαρακτηρίστηκε «ως μεγάλο δημόσιο κτίριο των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων»[123]. Πρόκειται για αψιδωτό κτίριο του οποίου αποκαλύφθηκε η εγγεγραμμένη κόγχη που έχει κατεύθυνση προς ΝΑ., και μικρό τμήμα του κεντρικού χώρου στα δυτικά, καθώς και ψηφιδωτά δάπεδα των ανωτέρω χώρων. Στα ανατολικά της εγγεγραμμένης αψίδας αποκαλύφθηκαν τοίχοι και αίθουσα κτίσματος που βρίσκεται σε άμεση σχέση με το πρώτο και επικοινωνεί μαζί του με άνοιγμα που είχε δημιουργηθεί στο ημικύκλιο της εγγεγραμμένης αψίδας. Οι τάφοι, με διάταξη σε σειρές που

117. W. H. C. Frend, The Byzantine Basilica Church at Knossos, BSA 57 (1962), σ. 186-238, ειδικότερα σ. 194 κ.ε. Επίσης, A. H. S. Megaw, A Cemetery Church with Trefoil Sanctuary in Crete, Πρακτικά του 10ου Διεθνούς Συνεδρίου Χριστιανικής Αρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη 1980, τ. Β΄, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 321-329.

118. Α. Ορλάνδος, Το Έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας κατά το 1959, Αθήναι 1960, σ. 148-153.

119. Για τη Βόρεια Αφρική, βλ. κυρίως: N. Duval, Observations, ό.π., σ. 68-72. Ο ίδιος, La mosaïque funéraire, σποραδικά, P.A. Fevrier, Travaux et découvertes en Algerie, Actas del VIII Congr. Intern. de Arqu. Crist., Barcelona 1969, σ. 300.

120. Βλ. παραπάνω υποσημ. 89. Ακόμη για παραδείγματα από τη Γαλλία, βλ. R. Crozet, Chapelles et basiliques funéraires en France, Actas del VIII Congr. Intern. de Arqu. Crist., Barcelona 1969, σ. 121.

121. Δεδομένων των ενδείξεων πιθανολογείται βίαιη καταστροφή του κτιρίου. Ήδη οι πηγές αναφέρουν μεγάλους σεισμούς στα χρόνια του Ιουστινιανού (524 5 και 552) και καταστροφές στην Πελοπόννησο βλ. J. Bidez - L. Parmentier (εκδ.), The Ecclesiastical History of Evagrius, ό.π. (υποσημ. 47), σ. 171 και Φλ. Ευαγγελάτου-Νοταρά, «... Και τα πολλά της Πελοποννήσου... σεισμού γεγόνασιν παρανάλωμα», Πρακτικά του Γ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Καλαμάτα 1985, τ. Β΄ (Αθήναι 1987-88), σ. 432 κ.ε.

122. Άγγ. Δεληβοριάς, ΑΔ 24 (1969), Χρονικά, σ. 135-137, Σχέδ. 2, Πίν. 133α-β.

123. Γ. Σταϊνχάουερ, ΑΔ 28 (1973), Χρονικά, σ. 168-170, Σχέδ. 4, Πίν. 148β. Το κτίριο διατηρείται σε υπόγειο των ιδιοκτησιών Περγαντή, Ρουμελιώτη. Για τα ψηφιδωτά, βλ. Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, Σύνταγμα, ΙΙ, σ. 8, 103, σημ. 91, πίν. 143.

βρέθηκαν στα ανατολικά και δυτικά του κτίσματος αυτού, συσχετίστηκαν με το παρακείμενο παλαιοχριστιανικό κοιμητήριο και θεωρήθηκαν τμήμα του.

Εντελώς πρόσφατες διερευνητικές εργασίες από την 5η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στο κατάστρωμα της οδού Κλεομβρότου και μπροστά από τα ανωτέρω οικόπεδα, επέτρεψαν την αποκάλυψη τμήματος της προς ΒΔ. και Β. συνέχειας του κτιρίου με την εγγεγραμμένη αψίδα, κυρίως δε μέρους του κεντρικού χώρου, καθώς και του ψηφιδωτού του διακόσμου[124]. Τα δάπεδα καλύπτουν ψηφιδωτά με γεωμετρικό διάκοσμο, με την παρουσία όμως και φυτικού διακόσμου (κληματίδα που εκφύεται από αγγείο), καθώς και ζωϊκού θέματος (περιστέρι), καθιστούν πιθανή τη χρονολόγησή τους στο β΄ μισό του 5ου αι.

Η αποκάλυψη στο μέλλον περισσότερων στοιχείων για τα τρία παλαιοχριστιανικών χρόνων σημαντικά ευρήματα της οδού Κλεομβρότου θα δώσει τη δυνατότητα εξαγωγής ιδιαίτερα αξιόλογων συμπερασμάτων από το συσχετισμό και τη θεώρησή τους μέσα στην τοπογραφία της Λακεδαιμονίας των πρώτων χριστιανικών αιώνων, για την οποία, οι μέχρι τώρα πληροφορίες είναι λιγοστές.

Από τις παρατηρήσεις των εξερευνητικών αποστολών του προηγούμενου αιώνα,[125] από τις έρευνες και τη μελέτη των μνημείων και της τοπογραφίας της πόλης της Σπάρτης από τους Άγγλους αρχαιολόγους[126], αλλά και από τις ανασκαφικές διερευνήσεις της Ελληνικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας[127] τον παρόντα αιώνα, σε συσχετισμό με τις λιγοστές ειδήσεις των κειμένων, έχουν ήδη χαραχθεί αδρές γραμμές της φυσιογνωμίας της Σπάρτης στους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους. Οι τυχαίες, σποραδικές και οπωσδήποτε λιγοστές πληροφορίες έχουν οδηγήσει τους μελετητές να κάνουν λόγο για επέκταση της πόλης της Σπάρτης, ήδη από τη ρωμαϊκή εποχή, στα νότια και δυτικά του λόφου της ακρόπολης.

Η οχύρωση[128], από όσα είναι γνωστά, περιορίστηκε μάλλον, μετά από τα χρόνια της καταστροφικής επιδρομής των Γότθων του Αλάριχου (το 396) για να εξασφαλίσει μόνο τον ανωτέρω χαμηλό λόφο με τη συσπειρωμένη εκεί(;) διοίκηση, διότι πιθανώς δεν θα υπήρχαν μεγαλύτερες δυνατότητες. Αραιοκατοικημένη στις άκρες της περιφέρειάς της με επαύλεις[129], αλλά με πυκνότερο βέβαια πολεοδομικό ιστό προς την ακρόπολη, με δρόμους[130], αποχετευτικά[131] και αρδευτικά έργα, με λουτρά[132] και κτίρια περικαλλή, τα οποία συνεχώς αποδίδουν σήμερα ενδιαφέροντα ψηφιδωτά.

124. Τα αποκαλυφθέντα τμήματα διατηρήθηκαν σε κατάχωση με την προοπτική να ολοκληρωθεί η ανασκαφή, δεδομένου ότι το κτίριο συνεχίζεται κάτω από τον υπαίθριο χώρο της σημερινής Λαϊκής Αγοράς της Σπάρτης.

125. Κυρίως A. Blouet, Expédition scientifique de Morée, II, Paris 1833, σ. 31 κ.ε., πίν. 46.

126. R. Traquair, Excavations of Sparta 1905, BSA XII (1905-6), σ. 415-430. E. Bosanquet, Excavations at Sparta 1906, BSA XII (1905-6), σ. 277-283, πίν. 7. A. M. Woodward, Excavations at Sparta, BSA XXVI (1923-5), σ. 116-130 και ο ίδιος, BSA XXVII (1925-6), σ. 173-254 σποραδικά.

127. Βλ. εκθέσεις πεπραγμένων από το 1960 κ.ε., κυρίως στο Αρχαιολογικόν Δελτίον.

128. T. Gregory, The Fortified Cities of Byzantine Greece, Archaeology, τ. 35, αριθ. 1 (Ιαν. - Φεβρ. 1982), σ. 14-21, κυρίως σ. 20-21. Επίσης, J. J. Wilkes, Civil Defence in Third-century Achaia, The Greek Renaissance in the Roman Empire, Papers from the 10th British Museum Class. Coloqu. Bull. Suppl. 55, 1989, σ. 187-192, κυρίως 192.

129. Βλ. ενδεικτικά: στο οικόπεδο Τσαρουχά στη Μαγούλα Σπάρτης, μεγάλη έπαυλη των υστερορωμαϊκών χρόνων του 3ου αι., με ζωή και στα πρώτα χριστιανικά χρόνια του 4ου αι., με μεγάλες πτέρυγες γύρω από την αυλή με το impluvium στο κέντρο, βλ. Θ. Σπυρόπουλος, ΑΔ 35 (1980), Χρονικά, σ. 142-143, Πίν. 53. Επίσης, στο οικόπεδο Γ. Πολυχρονάκου κοντά στην ακρόπολη της Σπάρτης αποκαλύφθηκαν ψηφιδωτά δάπεδα με impluvium στο κέντρο, βλ. Θ. Σπυρόπουλος, ό.π., σ. 139 κυρίως, Σχέδ. 2, Πίν. 48β.

130. Βλ. οικόπεδο Κ. Καλατζή, στις οδούς Τριακοσίων και Ξενοφώντα, όπου επισημάνθηκε τμήμα του οδικού συστήματος της Σπάρτης (Γ. Σταϊνχάουερ, ΑΔ 30 (1975), Χρονικά, σ. 74).

131. Βλ. Γ. Σταϊνχάουερ, ΑΔ 28 (1973), Χρονικά, σ. 164-165, Σχέδ. 1 και σ. 172· 30 (1975), Χρονικά, σ. 74.

132. Για τα λουτρά: α) στο οικόπεδο Δίπλα, βλ. Αικ. Δημακοπούλου, ΑΔ 21 (1966), Χρονικά, σ. 155-156, και Χ. Μπού-

Εξακολουθεί όμως η φυσιογνωμία της πόλης των παλαιοχριστιανικών χρόνων να παραμένει αρκετά σκοτεινή και με πολλά προβλήματα ανοικτά[133]. Ελάχιστα είναι τα δημόσια κτίσματα που έχουν μέχρι τώρα εντοπιστεί, και λιγοστές οι μέχρι στιγμής σχετικές πληροφορίες. Επιτακτική προβάλλει λοιπόν η ανάγκη της έρευνας, καθώς και της επισταμένης επεξεργασίας και γενικής θεώρησης των μέχρι τώρα δεδομένων.

Διεξοδικότερα επί παραδείγματι θα πρέπει να μελετηθούν τα στοιχεία από την ανασκαφή του κτιρίου που αποκαλύφθηκε το 1963-64 στα ανατολικά της ακρόπολης, στο οικόπεδο Βαρβιτσιώτη της οδού Τριπόλεως, που χαρακτηρίστηκε ως «κοσμική ρωμαϊκή βασιλική» και χρονολογήθηκε στις αρχές του 4ου αι.[134]. Όμως η μελέτη της θεματολογίας αλλά και της τεχνοτροπίας του ψηφιδωτού διακόσμου του κτιρίου, οδήγησε σε χρονολόγησή του, με πιθανότητα, στα τέλη του 5ου αι. με επισημάνσεις για την παρουσία θεμάτων που είναι γνωστά σε παλαιοχριστιανικά κτίρια του β΄ μισού του 5ου αλλά και του 6ου αι.[135].

Ειδικότερα, ενδιαφέρον είναι το θέμα που κάλυπτε όλο το χώρο της αψίδας με το αγγείο στο κέντρο απ' όπου εκφύεται άμπελος με σταφύλια και πτηνά ανάμεσα στα φυλλώματά της. Θα πρέπει να παρατηρηθεί ο προφανής ευχαριστιακός συμβολισμός του θέματος, δεδομένης και της θέσης του σε αψίδα προσανατολισμένη σύμφωνα με τα χριστιανικά πρότυπα. Ακόμη ο συσχετισμός αγάλματος που βρέθηκε εκεί[136] με κοινά προς το θέμα του Χριστού-Καλού Ποιμένα χαρακτηριστικά, ενισχύει σημαντικά τις ανωτέρω υποθέσεις. Από την παρουσία στο οικόπεδο Βαρβιτσιώτη και άλλων κτισμάτων, στα νότια του αψιδωτού κτιρίου, τα οποία οπωσδήποτε ανήκαν σε προγενέστερη εποχή και είχαν άλλη χρήση, παρέχονται ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τη συνέχιση της ζωής στα πρώτα χριστιανικά χρόνια με νέα χρήση του χώρου.

Από ανάλογα παραδείγματα γίνεται φανερό ότι ο χριστιανισμός και οι νέες κοινωνικές ανακατατάξεις απαιτούσαν τη δική τους έκφραση μέσα στον πυκνοδομημένο πολεοδομικό ιστό της Σπάρτης: στο προαύλιο του Β΄ Δημοτικού Σχολείου της Σπάρτης διαπιστώθηκε μετά από ανασκαφικές έρευνες συνεχής χρήση του χώρου από τα πρώτα ρωμαϊκά χρόνια μέχρι τα μεταβυζαντινά. Αποκαλύφθηκε μνημειώδες συγκρότημα δωματίων και χώροι με ψηφιδωτά, καθώς και δύο συνεχόμενα κτίσματα υποκαύστου, τα οποία ταυτίστηκαν με δημόσιο βαλανείο των ρωμαϊκών χρόνων (2ος αι. π.Χ.)[137]. Είχε προηγηθεί η ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα αποκάλυψη μεγάλης αψιδωτής αίθουσας, προσανατολισμένης προς ΝΑ.[138]. Η διαπίστωση ότι πάνω από αυτή είχε ανεγερθεί εκκλησία

ρας, Ένα βυζαντινό λουτρό στη Λακεδαιμονία, ΑΕ 1982, σ. 99-112, β) στο οικόπεδο Σταματάκου, βλ. Γ. Σταϊνχάουερ, ΑΔ 29 (1973-1974), Χρονικά, σ. 290-291, Σχέδ. 4, γ) στο Β΄ Δημοτικό Σχολείο, βλ. Θ. Σπυρόπουλος, ΑΔ 35 (1980), Χρονικά, σ. 135, Πίν. 46α-β και δ) στο οικόπεδο Α. και Ε. Καρρά, βλ. Θ. Σπυρόπουλος, ΑΔ 36 (1981), Χρονικά, σ. 121, Σχέδ. 1, Πίν. 57.

133. Είναι ενδιαφέρον να αναφερθεί το παράδειγμα του μεγάλου πολυτελούς κτίσματος του 6ου αι. που αποκαλύφθηκε στα οικόπεδα Γιάτρα-Ρετσινά, Λούμου και Κιρκίρη, στην οδό Τριακοσίων, το οποίο λόγω θεματολογίας κυρίως των ψηφιδωτών δαπέδων του και απουσίας αψίδας δεν ταυτίστηκε με βασιλική, αν και άλλα ενδιαφέροντα στοιχεία συνηγορούσαν. Γ. Σταϊνχάουερ, ΑΔ 28 (1973), Χρονικά, σ. 168 κ.ε., Πίν. 147α· 29 (1973-1974), Χρονικά, σ. 287. Επίσης, Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, Σύνταγμα, ΙΙ, σ. 105, σημ. 96, πίν. 156α-β.

134. Αικ. Δημακοπούλου, ΑΔ 19 (1964), Χρονικά, σ. 142 κ.ε., Σχέδ. 1, Πίν. 144α-β· 20 (1965), Χρονικά, σ. 174-176, Σχέδ. 2.

135. Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά (υποσημ. 17), σ. 373. Η ίδια, Σύνταγμα, ΙΙ, σ. 25-28 και σ. 103-105, πίν. 144-149.

136. Άγγ. Δεληβοριάς, ΑΔ 24 (1969), Χρονικά, σ. 137-138, Πίν. 132δ. Θα πρέπει να επισημανθεί η ομοιότητα μεταξύ των ψηφιδωτών του κτιρίου του οικοπέδου Βαρβιτσιώτη (οδού Τριπόλεως) με του κτιρίου στα οικόπεδα Ρουμελιώτη-Περγαντή-Ανδρακάκου (οδού Κλεομβρότου), την οποία πρώτη παρατήρησε η Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά (Σύνταγμα, ΙΙ, σ. 103, σημ. 91). Οι παρατηρήσεις αυτές ενισχύονται από τις πρόσφατες αποκαλύψεις που προαναφέρθηκαν. Τα δύο ψηφιδωτά δάπεδα συνδέει όχι μόνο κοινή θεματολογία, αλλά και στενή τεχνοτροπική συγγένεια.

137. Θ. Σπυρόπουλος, ΑΔ 35 (1980), Χρονικά, σ. 135, Πίν. 46α-β.

138. Γ. Σταϊνχάουερ, ΑΔ 28 (1973), Χρονικά, σ. 170, Σχέδ. 5, Πίν. 148α.

στα μεταβυζαντινά χρόνια αποτελεί σημαντικό στοιχείο για την ταύτισή της, εφόσον είναι γνωστές ανάλογες ενέργειες.

Μετατροπές επίσης επισημάνθηκαν και σε μεγάλο υστερορωμαϊκό οικοδόμημα που αποκαλύφθηκε στο οικόπεδο Αλικάκου στην οδό Τριακοσίων (Ο.Τ. 126)[139], με την προσθήκη αψίδας στα ανατολικά του τετράγωνου σχεδόν ψηφιδωτού με γνωστά θέματα από τον παγανιστικό χώρο. Η ανάγκη που υπαγόρευσε την προσθήκη παραμένει δυσευρμήνευτη. Από τα ανασκαφικά δεδομένα το κτίριο χρονολογήθηκε μετά τα μέσα του 4ου αι., ενώ το ψηφιδωτό και η αψίδα, που κατά τον ανασκαφέα αποτελούν ταυτόχρονη προσθήκη στο κτίριο, δεν χρονολογούνται πέραν της γοτθικής επιδρομής του 396.

Δύο τουλάχιστον φάσεις παρατηρήθηκαν στο κτίριο που αποκαλύφθηκε στο οικόπεδο Ιω. Φιλιππόπουλου (Ο.Τ. 16)[140] στην οδό Θερμοπυλών στη Σπάρτη, όπως υπαγόρευσαν όχι μόνο οι διαφορετικής κατεύθυνσης και κατασκευής τοίχοι του αλλά και ο ψηφιδωτός διάκοσμος των χώρων που οριοθετούσαν. Η ρωμαϊκή φάση εκπροσωπείτο και από ψηφιδωτή διακόσμηση. Από την παλαιοχριστιανική, επισημάνθηκαν ήδη οι ομοιότητες του θεματολογίου και της τεχνοτροπίας των επάλληλων ψηφιδωτών πλαισίων του κτιρίου με τα αντίστοιχα του ναού της οδού Κλεομβρότου. Νεότερες ανασκαφικές έρευνες στο συνεχόμενο γειτονικό οικόπεδο Ασημακόπουλου, στη γωνία των οδών Θερμοπυλών και Άγιδος, αποκάλυψαν την προς τα δυτικά συνέχεια του κτιρίου[141]. Πρόκειται για ένα πολύ μεγάλο οικοδόμημα, άγνωστης μέχρι στιγμής χρήσης, το οποίο σε ορισμένα μέρη του έχει υποστεί μεγάλη φθορά. Στα τμήματα που σώζουν ψηφιδωτά δάπεδα, παρατηρείται διακόσμηση σε επάλληλα πλαίσια, όπου το πλέον ενδιαφέρον θέμα αποτελούν σηρικοί τροχοί μέσα στους οποίους εγγράφονται γεωμετρικά θέματα. Σημαντικό στοιχείο χρονολόγησης αποτελεί η παρουσία πτηνού. Η σπανιότητα όμως ζωομορφικών και φυτικών παραστάσεων στα σωζόμενα τμήματα, επιτρέπει χρονολόγηση με πιθανότητα στο β΄ μισό του 5ου αι.

Γενικότερα, από τη θεώρηση των μέχρι σήμερα ανασκαφικών ευρημάτων, τα οποία δεν έχουν ακόμη καθαυτά παρουσιαστεί και μελετηθεί επαρκώς ώστε να επιτρέπουν διεξοδική διερεύνηση της σχέσης των κτιριακών συγκροτημάτων μεταξύ τους και ικανοποιητική περιγραφή της μορφής της πολεοδομικής οργάνωσης της πόλης, είναι δυνατό να παρατηρηθούν τα ακόλουθα:

Η παλαιοχριστιανική Σπάρτη κατά την αναδιάρθρωση της κοινωνίας της που διαμορφωνόταν αργά αλλά σταθερά, με πρωταρχικό παράγοντα τη νέα θρησκεία, δεν δημιούργησε νέο αστικό κέντρο. Συνέχισε τη ζωή της μέσα και έξω από τα ρωμαϊκά όρια χρησιμοποιώντας και μετασκευάζοντας για τις ανάγκες της και τα παλαιά, μεγάλα ρωμαϊκά κτίρια. Άλλοτε, αναζήτησε και κάλυψε μη οικοδομημένους χώρους ανάμεσα σε άλλα κτίρια ή σε επαύλεις, πιθανώς προς τις άκρες της πόλης. Συνυπάρχουν λοιπόν παλαιά και προστίθενται νέα οικοδομικά στοιχεία που μεταπλάθουν τον πολεοδομικό ιστό και τη φυσιογνωμία της παλαιάς πόλης, η οποία εμφανίζεται πλέον με το όνομα Λακεδαιμονία[142]. Οι χριστιανοί, εξάλλου, εφαρμόζοντας τη γνωστή τακτική του εξορκισμού της παλαιάς θρησκείας, προβαίνουν σε μετατροπή ή ανέγερση νέων ναών σε χώρους αρχαίων ιερών. Ως τέτοιο παράδειγμα θα μπορούσε να θεωρηθεί η επισήμανση μεγάλης παλαιοχριστιανικής βασιλικής στο λόφο, νοτιοανατολικά της ακρόπολης και βόρεια του ξενοδοχείου «Ξενία», όπου πιθανολογείται η θέση του ιερού της Αφροδίτης Μορφούς ή των Διοσκούρων[143].

139. Γ. Σταϊνχάουερ, ΑΔ 30 (1975), Χρονικά, σ. 74 κ.ε., Σχέδ. 1, Πίν. 44.

140. Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, Σύνταγμα, ΙΙ, σ. 107, σημ. 98, πίν. 158-159.

141. Αδημοσίευτο. Παρατηρήσεις επί τόπου.

142. Βλ. πρόχειρα, Λ. Ζακυθηνός, Κάστρου Λακεδαίμονος, Ελληνικά 15 (1957), σ. 108 κ.ε., όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

143. Άγγ. Δεληβορριάς, ΑΔ 23 (1968), Χρονικά, σ. 152.

Άλλωστε η τακτική αυτή, της κατάργησης ή καταστροφής των μεγάλων αρχαίων ιερών, υπαγορεύθηκε και από το νόμο του Μεγάλου Θεοδοσίου. Βέβαια, στη Σπάρτη η παλαιά θρησκεία ήταν αρκετά ισχυρή ακόμη. Είναι γνωστό[144] ότι από εδώ καταγόταν ο σπαρτιάτης Νικοκλής, δάσκαλος και ακόλουθος του Ιουλιανού και οπαδός της ουτοπίας του. Εκτός άλλων θα πρέπει τον 7ο αι. η παλαιά θρησκεία να είχε αρκετά υποχωρήσει, ώστε να παραδοθεί το «οχυρό» της ακρόπολης για την ανέγερση εκεί του χριστιανικού ναού[145].

Συμπερασματικά, και όπως τουλάχιστον υπαγορεύει το εύρημα του τάφου του επισκόπου Στεφάνου, καθώς και όσα παρατέθηκαν, παρατηρείται ότι: στο α΄ μισό του 6ου αι. η Λακεδαιμονία απλώνεται κάτω από το λόφο της ακρόπολης προς Ν. και Α. Είναι μια μεγάλη, ακμάζουσα επαρχιακή πόλη και στο Συνέκδημο του Ιεροκλέους συγκαταλέγεται στα μεγάλα χριστιανικά κέντρα της εποχής εκείνης. Θα πρέπει δε να έχει ισχυρή χριστιανική κοινότητα, της οποίας ηγείται ο επίσκοπος Στέφανος, ο «εκ των αποστόλων».

ΑΙΜΙΛΙΑ ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ

144. A. Bon, Le Péloponèse byzantin, ό.π. (υποσημ. 92), σ. 6, σημ. 2.

145. Γ. Α. Σωτηρίου, Ανασκαφαί εν τη παλαιά Σπάρτη, ΠΑΕ 1939, σ. 107 κ.ε. και Π. Βοκοτόπουλος, Παρατηρήσεις στη λεγόμενη βασιλική του αγίου Νίκωνος, Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, εν Αθήναις 1976-78, σ. 273-282. Επίσης, Π. Βελισσαρίου, Η τοπογραφική θέση της Μητροπόλεως Λακεδαιμονίας, Λακωνικαί Σπουδαί Θ΄ (1988), Αθήναι 1988, σ. 114-116.

Summary

THE 'KYMETERION' OF BISHOP STEPHANOS. OSBERVATIONS ON THE TOPOGRAPHY OF EARLY CHRISTIAN LACEDAEMON

In odos Kleomvrotou, Sparta, a lid with a funerary mosaic was discovered that belonged to a cist tomb for a Bishop, which had been dug into the floor of a building, probably a church, at a later period, but while the church was still in use. The mosaic decoration of the church is dated to the middle of the 5th century AD. According to the funerary mosaic, which is divided into two parts, with an inscription at the north-west end and a large *Latin* cross at the south-east, this was the 'Kymeterion' of 'Bishop Stephanos', whose remains were not in the tomb, however.

Through an analysis of the palaeography and style, and the interpretation of certain terms in the inscription, the find has been assigned to the category of funerary mosaics, associated with a similar type from the Tunisian series in N. Africa, and dated to the first half of the 6th century AD, probably to the reign of Justinian.

Bishop Stephanos, who is presented as a *regular member of the hierarchy* (and probably of the orthodox apostolic persuasion), judging by the phrase 'from the apostles' in the inscription, has been assigned to the Bishopric of Lacedaemon and associated with the controversy surrounding the *Acacian Schism* (485-519). It has also been suggested that the absence of his remains from the tomb may also be due to these disputes, for there is no evidence that it was due to their routine removal (*anakomidi*).

The early Christian church with the tomb of the Bishop has been associated with an early Christian cemetery discovered to the west, on the same street.

Consequently, the tomb of the Bishop is used as a starting point for a general review of the buildings brought to light by excavations.

Reference *is* made to the early Christian buildings of Lacedaemon known so far, and a number of points are noted for a new review of what is known so far of certain other buildings, which have been regarded as structures of the Roman period.

The topographical observations suggest that early Christian Sparta did not create a new urban centre, but continued its life inside and outside the Roman boundaries, often using and modifying Roman buildings.

In the first half of the 6th century AD, Lacedaemon was a large, flourishing city with a strong Christian community, of which Bishop Stephanos was the leader.

EMILIA BAKOUROU

ΠΙΝΑΚΕΣ

Περιοχή ΕΒΟ: α) Το σωζόμενο βόρειο τμήμα του πλυντηρίου 1 του Εργαστηρίου 1 από Ν., β) Το βόρειο τμήμα του πλυντηρίου του Εργαστηρίου 3 από ΒΑ.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΚΑΚΑΒΟΓΙΑΝΝΗΣ

α) Περιοχή ΕΒΟ. Το πλυντήριο του εργαστηρίου 3 από Β., β) Σπιθαροπούσι. Το πλυντήριο του Εργαστηρίου 1 από Δ.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΚΑΚΑΒΟΓΙΑΝΝΗΣ

Σπιθαροπούσι. Πλυντήριο του Εργαστηρίου 1: α) Άποψη του πλυντηρίου από Ν., β) Η έξοδος του Πρώτου Αυλακιού (Α1) στο Δεύτερο (Α2) από Α.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΚΑΚΑΒΟΓΙΑΝΝΗΣ

Σπιθαροπούσι: α) Πλυντήριο του Εργαστηρίου 1. Η έξοδος του (υπόγειου) Τέταρτου Αυλακιού (Α4) στο Τρίτο Φρεάτιο (Φ3) από Ν., β) Πλυντήριο του Εργαστηρίου 2. Άποψη από Ν. Στο βάθος το θωράκιο της Δεξαμενής (Δ).

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΚΑΚΑΒΟΓΙΑΝΝΗΣ

Σπιθαροπούσι. Πλυντήριο του Εργαστηρίου 2: α) Η οπή στη δυτική πλευρά του πλυντηρίου από Α., β) Τα Φρεάτια Φ1 και Φ2, το Τρίτο Αυλάκι που τα συνδέει και η Δεξαμενή (Δ) από ΒΑ.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΚΑΚΑΒΟΓΙΑΝΝΗΣ

Σπιθαροπούσι: α) Πλυντήριο του Εργαστηρίου 2. Η έξοδος του (υπόγειου) Τέταρτου Αυλακιού (Α4) στο Τρίτο Φρεάτιο (Φ3) από Ν., β) Πλυντήριο 2 του Εργαστηρίου 3. Το δυτικό τμήμα του Πρώτου Αυλακιού (Α1) και τα Φρεάτια Φ1 και Φ2 από Α., γ) Πλυντήριο 2 του Εργαστηρίου 3. Η έξοδος του (υπόγειου) Τέταρτου Αυλακιού (Α1) στο Τρίτο Φρεάτιο (Φ3) από Ν.

Έδεσσα: α-β) Αναθηματική στήλη του Ζωίλου. Η κύρια και η πίσω όψη, γ) Ο αναθηματικός βωμός του Χάρητος, δ) Ανάγλυφη ενεπίγραφη στήλη.

ΠΑΥΛΟΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ

α) Πετριά Έδεσσας. Αναθηματικό ανάγλυφο, β) Βέροια. Ο αναθηματικός κιονίσκος της Αγαΐδος, γ) Βέροια. Αναθηματική στήλη του Διός Υψίστου, δ) Βέροια. Κεφαλή αετού, ανάγλυφος αετός και τριγωνική επίστεψη αναθηματικής στήλης με ανάγλυφο αετό.

ΠΑΥΛΟΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ

α) Βέροια. Κάτω τμήμα αναθηματικού ανάγλυφου αετού, β-γ) Κύρρος. Ενεπίγραφο κιονόκρανο και αναθηματικός αετός, δ) Γιαννιτσά. Αναθηματικός ανάγλυφος αετός, ε-στ) Αγροσυκιά. Ανάγλυφο με παράσταση αετού και λυχνάρι με ανάγλυφο αετό.

ΠΑΥΛΟΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ

Πύδνα: α-β) Μαρμάρινη αναθηματική στήλη.

Αιανή και Άνω Κώμη Κοζάνης: α) Αναθηματικά ανάγλυφα του Διός Υψίστου, β) Αναθηματικά αγαλμάτια του Διός Υψίστου.

α-β) Ακρινή Κοζάνης. Αναθηματική στήλη του Διός Υψίστου και αγαλμάτιο του Δεσπότη, γ) Βεγόρα Κοζάνης. Τμήμα κυκλικού αναγλύφου με παράσταση αετού, δ) Κοζάνη. Αναθηματικό ανάγλυφο του Διός Υψίστου.

α) Κοζάνη. Αναθηματικά ανάγλυφα και αετοί, β) Βεύη Φλώρινας. Μικρός αετός, γ) Σοχός Θεσσαλονίκης. Αγαλμάτιο Δία πάνω σε αετό.

α) Έδεσσα. Ο λόφος του Αγίου Λουκά από Β.,
β) Βέροια. Ο λόφος με το ιερό του Διός Υψίστου από Ν.

ΠΑΥΛΟΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ

α-β) Άποψη της ανασκαφής από ΒΔ. και Ν.

ΜΑΡΙΑ ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ

α-β) Ο κιβωτιόσχημος τάφος 1 από Ν. και Δ.

ΜΑΡΙΑ ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ

Κιβωτιόσχημος τάφος 1: α-γ) Κονιάματα από τα τοιχώματα του τάφου.

ΜΑΡΙΑ ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ

α-β) Ο κιβωτιόσχημος τάφος 2 από ΝΑ. και Β., γ) Άποψη του κιβωτιόσχημου τάφου 3 από ΝΑ.

ΜΑΡΙΑ ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ

α) Ο κιβωτιόσχημος τάφος 3 από ΒΑ., β) Ο κιβωτιόσχημος τάφος 4 από ΒΑ., γ) Ο κιβωτιόσχημος τάφος 5 από ΒΑ.

ΜΑΡΙΑ ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ

α-β) Κιβωτιόσχημος τάφος 4. Τοιχογραφίες από το νότιο και το ανατολικό τοίχωμα του τάφου, γ) Ο κιβωτιόσχημος τάφος 6 από ΒΔ., δ) Ο κιβωτιόσχημος τάφος 7 από Δ.

ΜΑΡΙΑ ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ

α) Οι κιβωτιόσχημοι τάφοι 7 και 8 από ΒΑ., β) Ο κιβωτιόσχημος τάφος 10 από Δ., γ) Οι κιβωτιόσχημοι τάφοι 6, 11 και 10 από Α.

ΜΑΡΙΑ ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ

α) Ο κιβωτιόσχημος τάφος 17 από Δ., β) Οι κιβωτιόσχημοι τάφοι 18 και 5 από ΒΔ., γ) Ο θαλαμωτός τάφος 21 από Β.

ΜΑΡΙΑ ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ

α) Ο θαλαμωτός τάφος 22 από Ν. και λαξεύματα στο βράχο. β) Ο θαλαμωτός τάφος 25 από Ν. και το φράγμα της εισόδου του, γ) Ο θαλαμωτός τάφος 26 από Δ. και το φράγμα της εισόδου του. δ) Οι θαλαμωτοί τάφοι 27α, β, γ από ΒΔ.

ΜΑΡΙΑ ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ

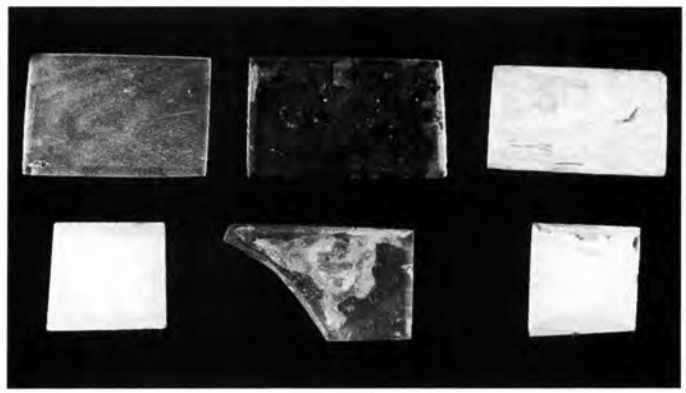

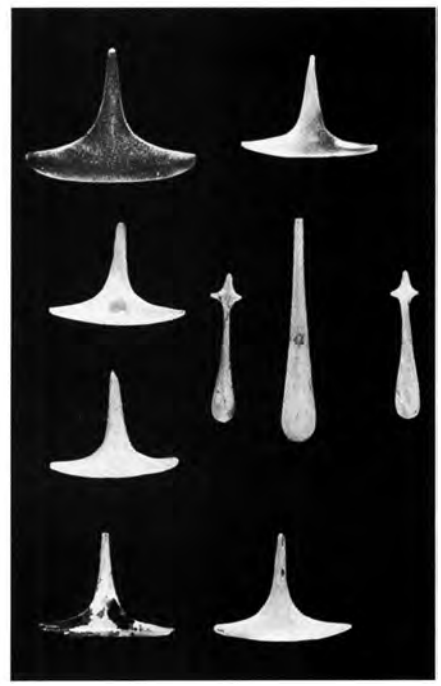

Κιβωτιόσχημος τάφος 1: α-δ) Γυάλινα διακοσμητικά αριθ. 89.73-74.

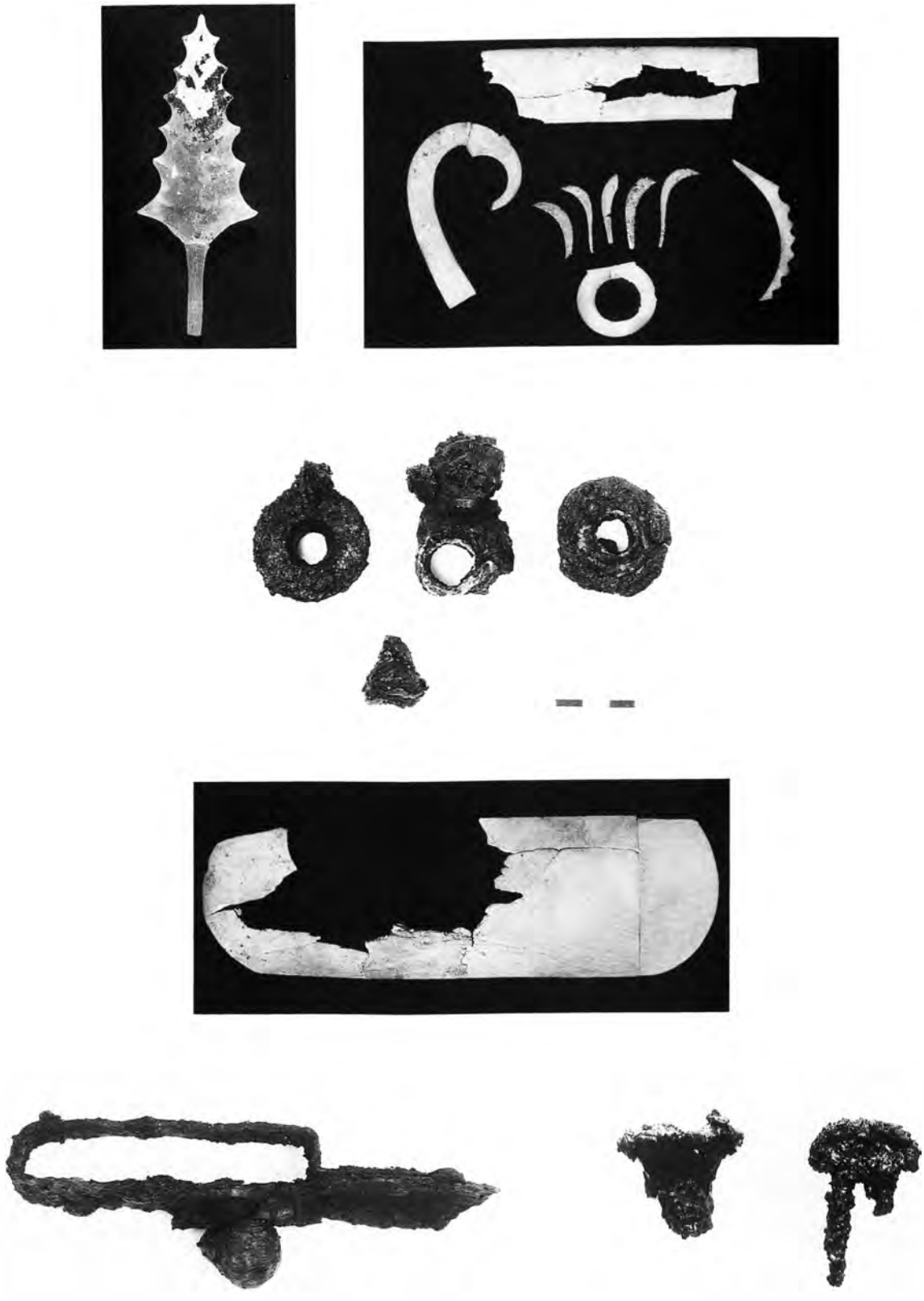

Κιβωτιόσχημος τάφος 1: α) Φύλλο από τη διακόσμηση της νεκρικής κλίνης, β) Οστέινα διακοσμητικά αριθ. 89.151α, 153, 154, 155, 157, γ) Ροδέλες και καρφί αριθ. 89.151β, δ) Διακοσμητικό της νεκρικής κλίνης αριθ. 89.151, ε) Στλεγγίδα αριθ. 89.99, στ) Περόνη αριθ. 89.99α και καρφί.

ΜΑΡΙΑ ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ

Κιβωτιόσχημος τάφος 1: α) Τμήματα χοινικίδας, επιχρυσωμένα φύλλα και καρποί αριθ. 89.119-120, 122, β) Ψήφοι αριθ. 89.156α.

ΜΑΡΙΑ ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ

α-β) Κιβωτιόσχημος τάφος 1. Χρυσό φύλλο αριθ. 89.75 και ειδώλιο αριθ. 89.65, γ, ε, στ, ζ) Κιβωτιόσχημος τάφος 2. Ειδώλιο αριθ. 89.51, αλάβαστρο αριθ. 89.38, στλεγγίδα αριθ. 89.91, σιδερένιο εργαλείο αριθ. 89.104α, δ) Κιβωτιόσχημος τάφος 3. Λυχνάρι αριθ. 89.169.

ΜΑΡΙΑ ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ

Κιβωτιόσχημος τάφος 3: α) Εφηλίδες αριθ. 89.108, 109, 113, β) Γυάλινοι οφθαλμοί αριθ. 89.113β, γ) Πινάκιο αριθ. 89.81α, δ) Τμήματα εργαλείου αριθ. 89.108α.

ΜΑΡΙΑ ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ

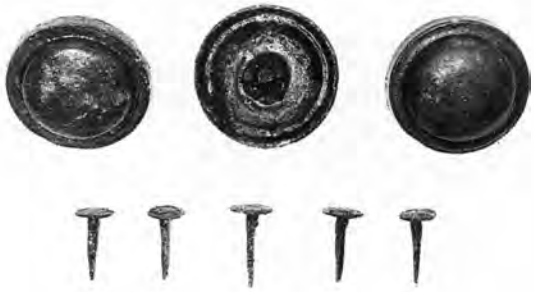

α-β) Κιβωτιόσχημος τάφος 3. Χρυσό φύλλο αριθ. 89.76 και δακτυλίδι και σκουλαρίκια αριθ. 89.81, 79, 80, γ-στ) Κιβωτιόσχημος τάφος 4. Περίαπτο αριθ. 89.118α, περιδέραιο με ψήφους και ελάσματα χρυσού αριθ. 89.121, καρφιά, κρίκοι και εφηλίδες αριθ. 89.112α-γ.

ΜΑΡΙΑ ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ

α-δ) Κιβωτιόσχημος τάφος 4. Ειδώλιο αριθ. 89.43, πυξίδα αριθ. 89.42, οστέινο αντικείμενο αριθ. 89.121α και αλάβαστρο αριθ. 89.44, ε-θ) Κιβωτιόσχημος τάφος 5. Οινοχόη αριθ. 89.170, πυξίδα αριθ. 89.170α, χάλκινο έλασμα αριθ. 89.170δ, σπάτουλα αριθ. 89.170β και κρίκοι-περόνη αριθ. 89.88α, 89.170γ.

ΜΑΡΙΑ ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ

α-β) Κιβωτιόσχημοι τάφοι 5, 8 και τομή 1 (εκτός των τάφων). Νομίσματα Αλεξάνδρου Γ΄ και Φιλίππου Β΄ αριθ. 89.84-88, 89.88α, 89.194β, γ) Κιβωτιόσχημος τάφος 6. Στλεγγίδα και τμήματα εργαλείων αριθ. 89.170, δ) Κιβωτιόσχημος τάφος 7. Εφηλίδες, έλασμα κλειδαριάς και καρφιά αριθ. 89.107α, β.

ΜΑΡΙΑ ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ

α) Κιβωτιόσχημος τάφος 8. Καρφιά και έλασμα κλειδαριάς αριθ. 89.107δ, β-γ) Κιβωτιόσχημος τάφος 9. Στέλεχος στεφανιού αριθ. 89.82 και μυροδοχείο αριθ. 89.107, δ) Κιβωτιόσχημος τάφος 9, θαλαμωτοί τάφοι 21, 19. Λυχνάρια αριθ. 89.21, 106, 131.

ΜΑΡΙΑ ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ

α-ζ) Κιβωτιόσχημος τάφος 10. Μυροδοχεία αριθ. 89.109α, 109β, 109, σκυφίδιο αριθ. 89.179, λυχνάρι αριθ. 89.577, στλεγγίδα αριθ. 89.101, 111α, καρφιά αριθ. 89.101β, αντίστοιχα, ζ) Κιβωτιόσχημοι τάφοι 10, 15. Λαβές αριθ. 89.101α, 89.41α.

ΜΑΡΙΑ ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ

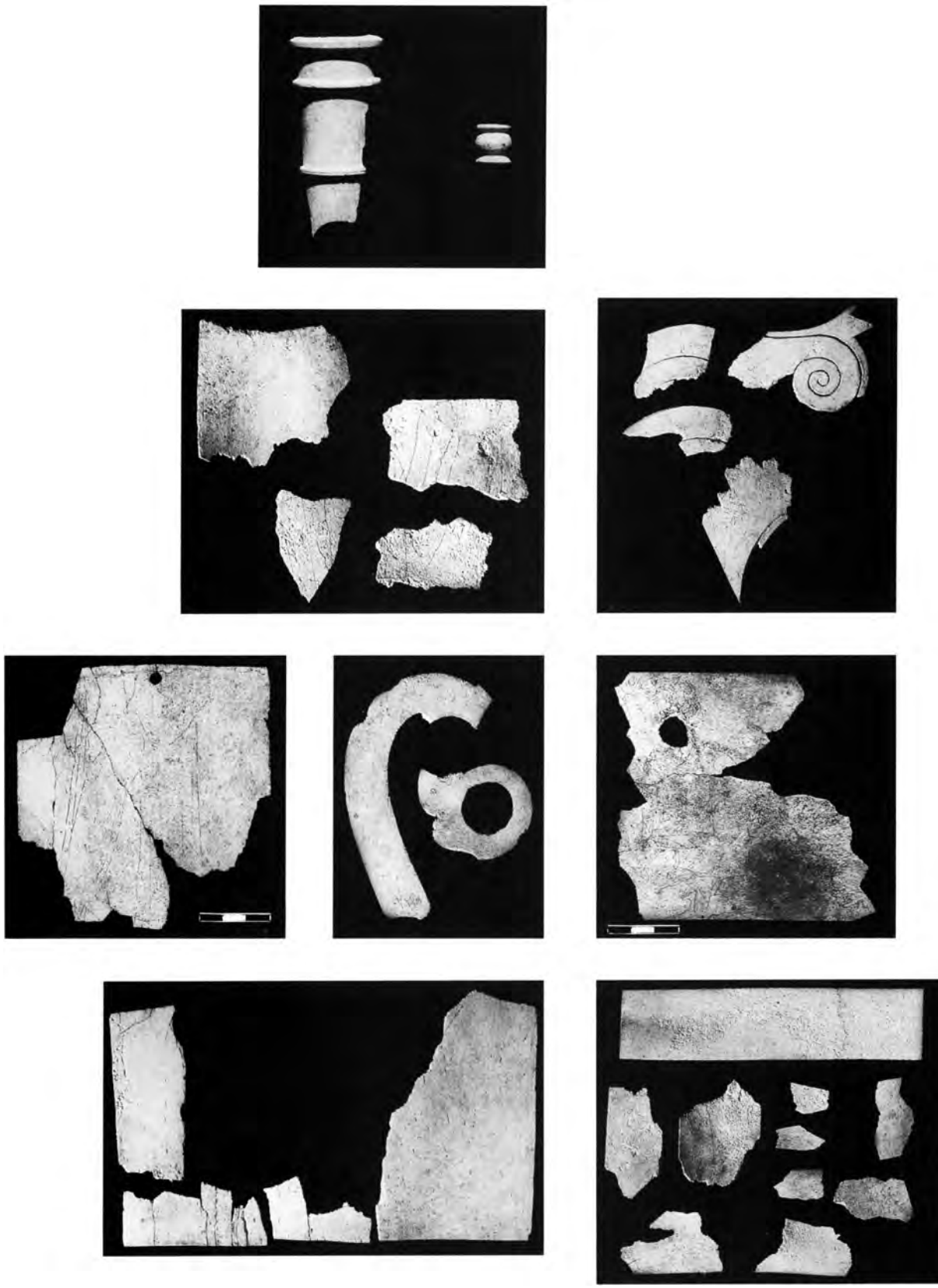

α) Κιβωτιόσχημοι τάφοι 10 και 1. Οστέινο αντικείμενο αριθ. 89.142 και ψήφος αριθ. 89.156, αντίστοιχα. β-η) Κιβωτιόσχημος τάφος 10. Οστέινα διακοσμητικά αριθ. 89.138, 140, 127, 124, 123.

ΜΑΡΙΑ ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ

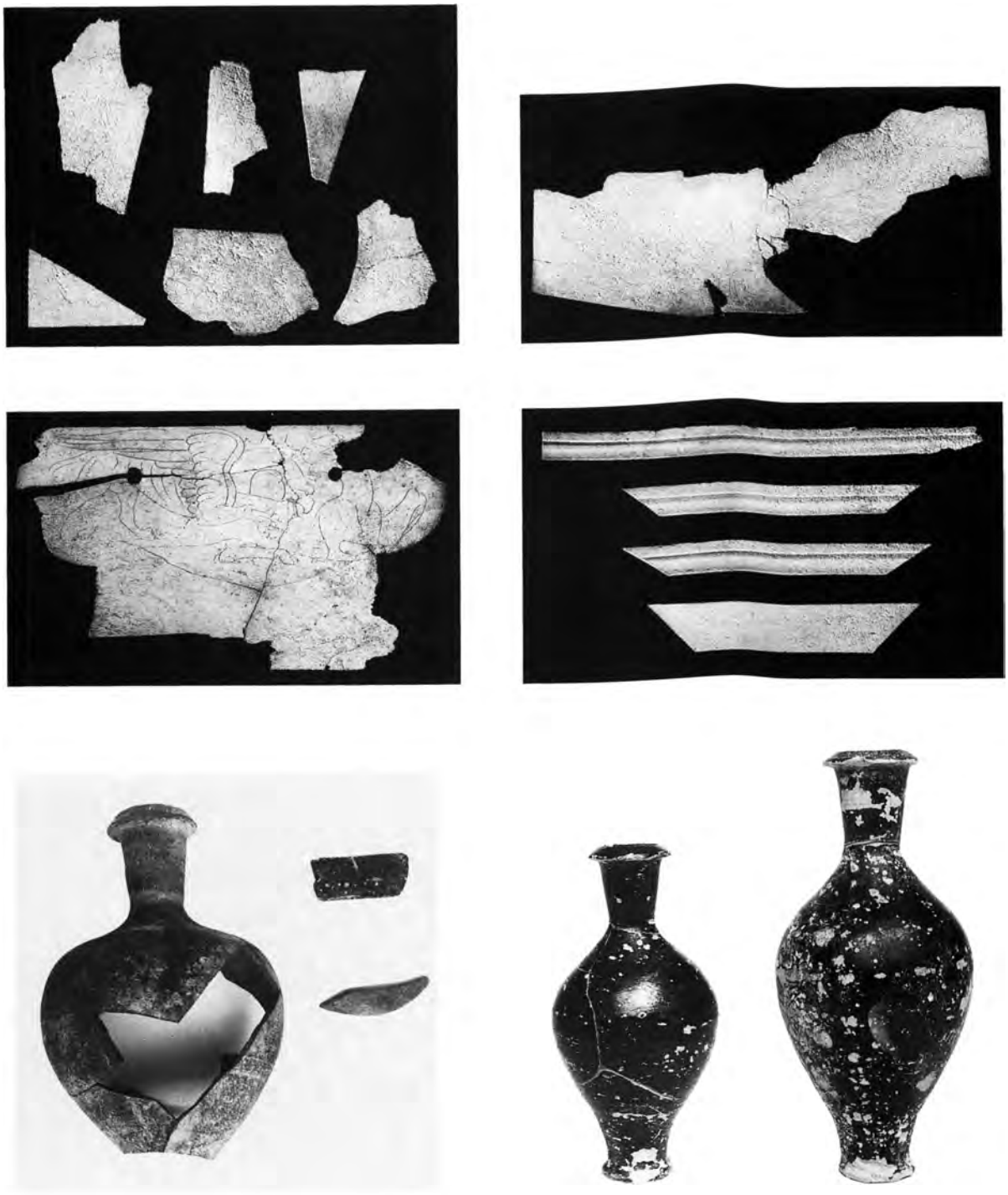

α-δ) Κιβωτιόσχημος τάφος 10. Οστέινα διακοσμητικά αριθ. 89.126, 131, 133, 130, 128, 125, ε) Κιβωτιόσχημος τάφος 11. Μυροδοχείο αριθ. 89.171, στ-ζ) Κιβωτιόσχημος τάφος 12. Μυροδοχεία αριθ. 89.172, 173.

ΜΑΡΙΑ ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ

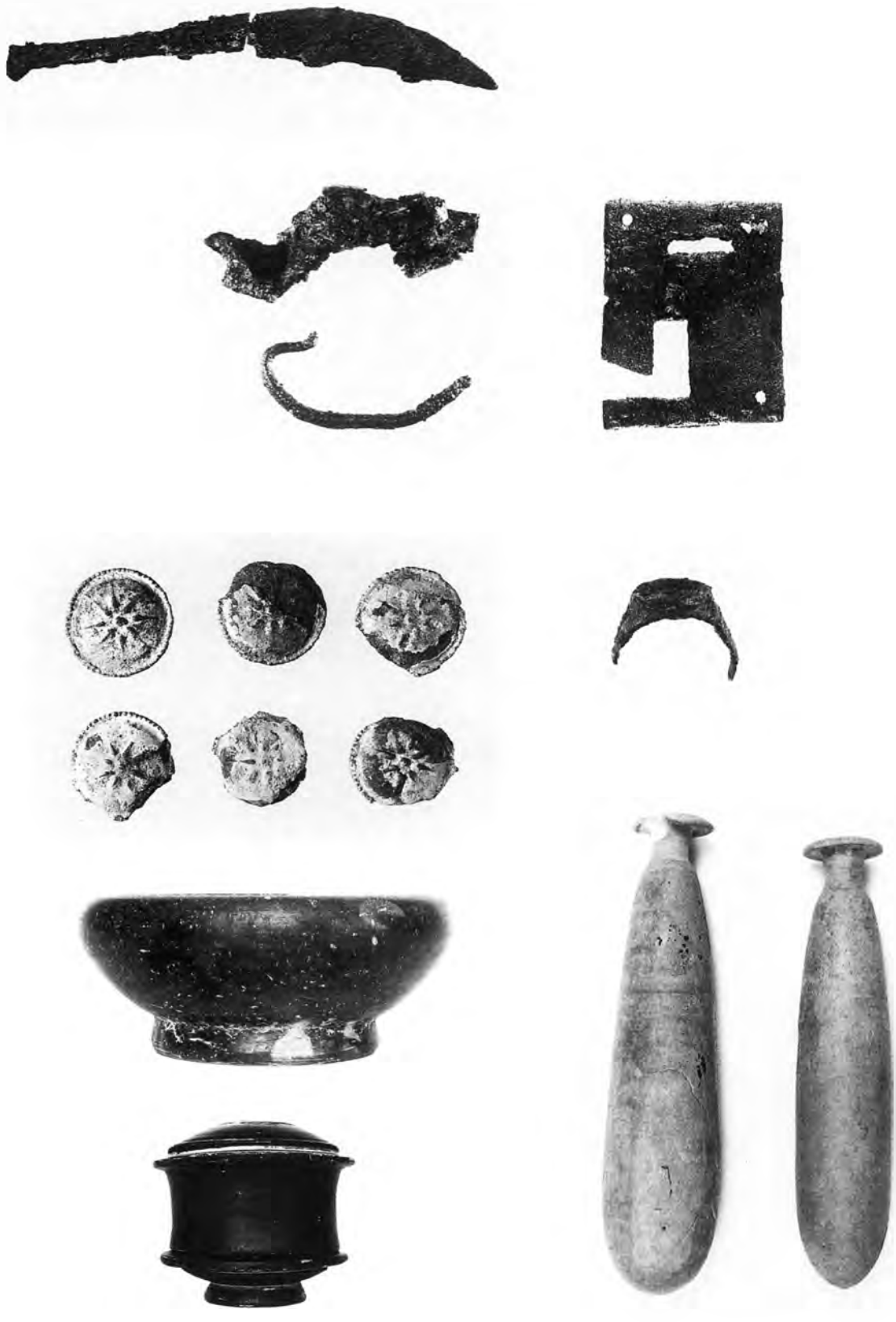

α) Κιβωτιόσχημος τάφος 12. Μαχαίρι αριθ. 89.111β, β-η) Κιβωτιόσχημος τάφος 13. Στλεγγίδα αριθ. 89.175α, λαβή αριθ. 89.175δ, έλασμα κλειδαριάς αριθ. 89.175β, δισκάρια αριθ. 89.174α, δακτυλίδι αριθ. 89.175γ, πυξίδα αριθ. 89.113, σκυφίδιο αριθ. 89.114, αλάβαστρα αριθ. 89.580, 89.580α.

ΜΑΡΙΑ ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ

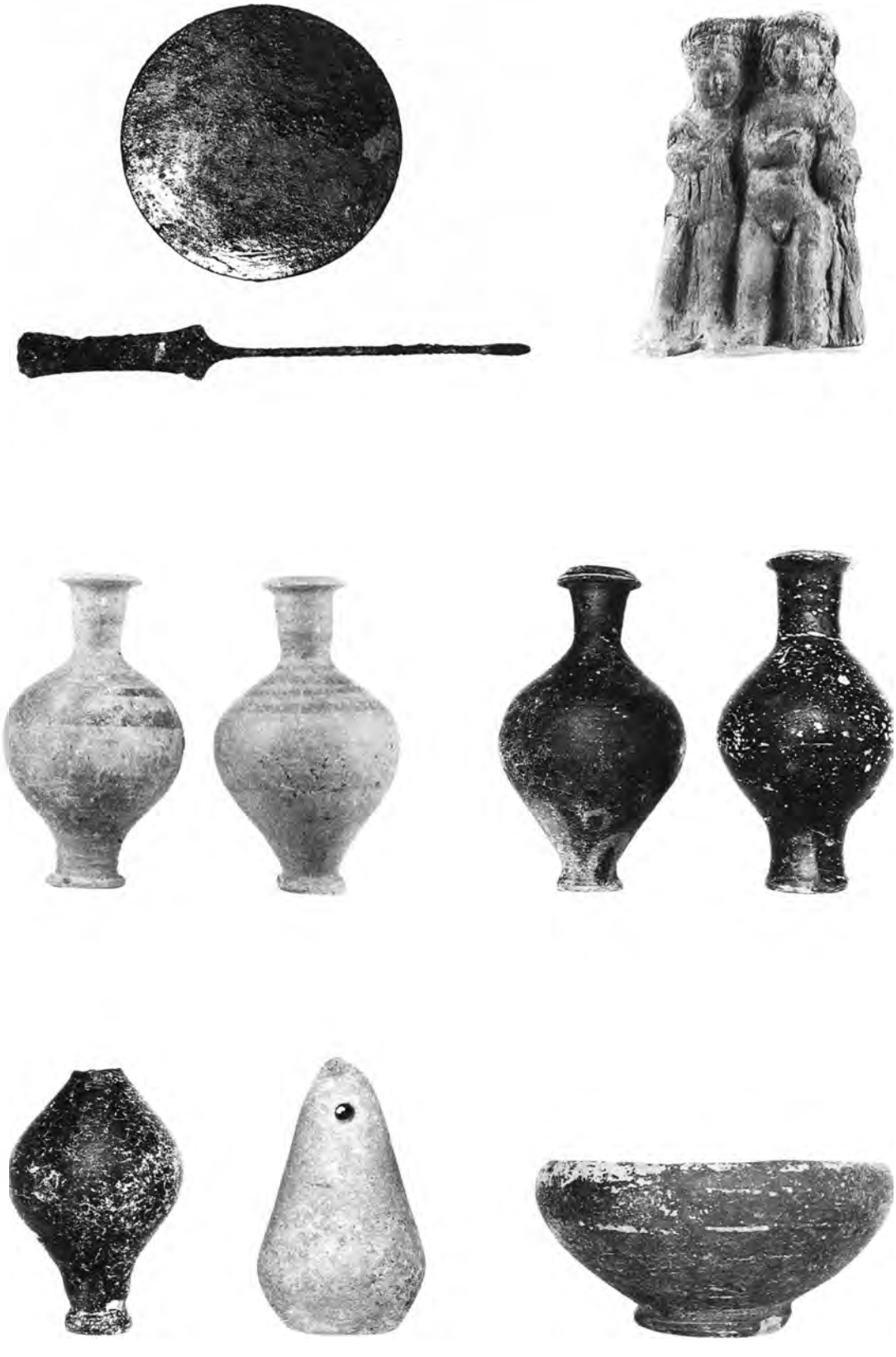

α, γ-δ) Κιβωτιόσχημος τάφος 14. Κάτοπτρο και σπάτουλα αριθ. 89.11β,α, μυροδοχεία αριθ. 89.39, 40, β) Κιβωτιόσχημος τάφος 15. Ειδώλιο αριθ. 89.41, ε-θ) Κιβωτιόσχημος τάφος 29. Μυροδοχεία αριθ. 89.148, 153, 151, αγνύθα αριθ. 89.149, σκυφίδιο αριθ. 89.150.

ΜΑΡΙΑ ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ

Κιβωτιόσχημος τάφος 30: α) Ειδώλιο αριθ. 89.15, β-ε) Μυροδοχεία αριθ. 89.176, 157, 156, 158, στ-ζ) Σκυφίδια αριθ. 89.177, 178.

ΜΑΡΙΑ ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ

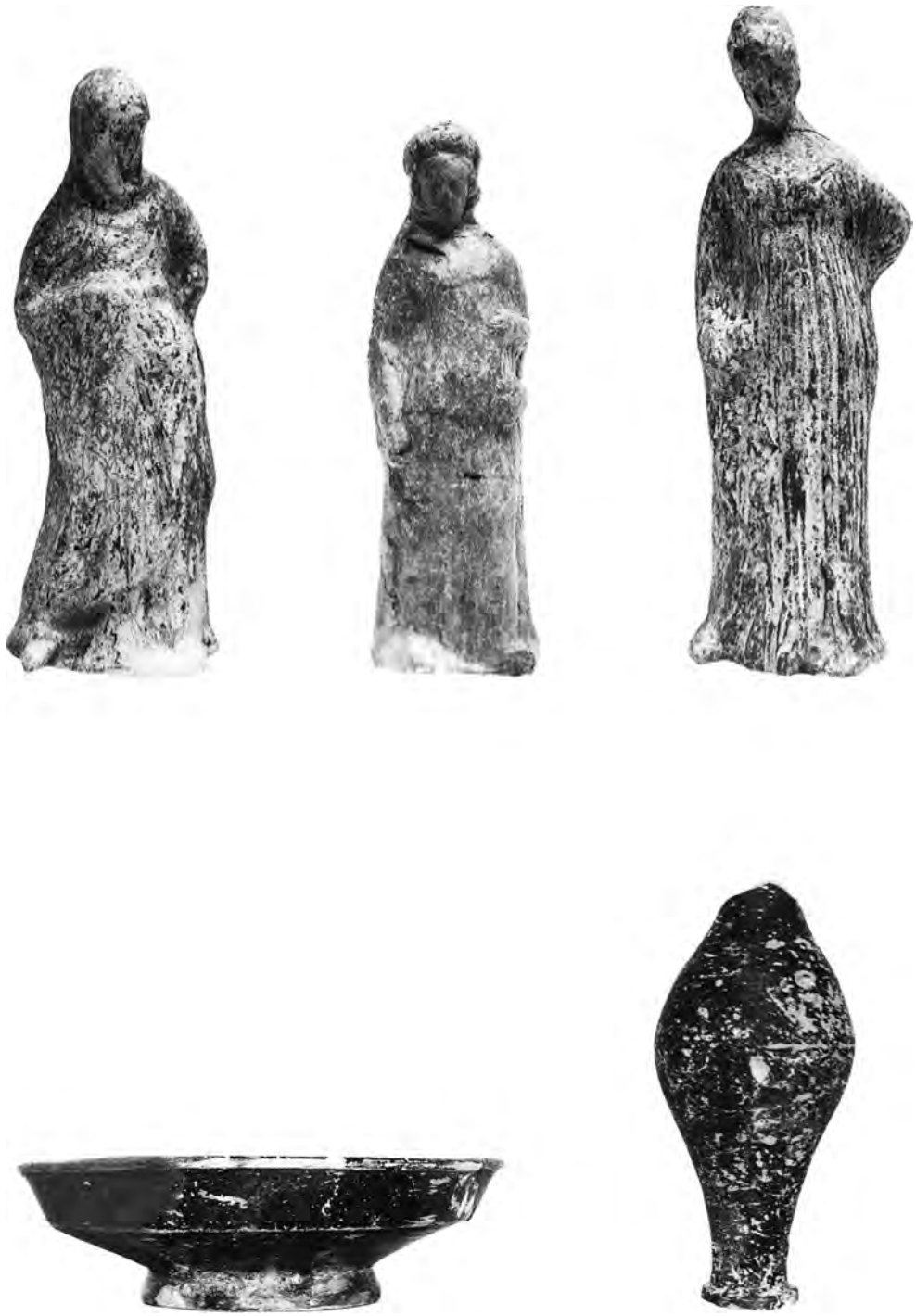

α-γ) Κιβωτιόσχημος τάφος 31. Ειδώλια αριθ. 89.18, 19, 20, δ-ε) Κιβωτιόσχημος τάφος 32. Σκυφίδιο αριθ. 89.147 και μυροδοχείο αριθ. 89.154.

ΜΑΡΙΑ ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ

α-γ) Θαλαμωτός τάφος 16. Μυροδοχεία αριθ. 89.116, 115 και κάτοπτρο αριθ. 89.115α, δ-ε) Θαλαμωτός τάφος 19. Σκυφίδιο αριθ. 89.128 και πυξίδα αριθ. 89.130.

ΜΑΡΙΑ ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ

Θαλαμωτός τάφος 19: α) Μυροδοχεία αριθ. 89.118, 119, 125, 122, β) Μυροδοχεία αριθ. 89.121, 120, 123, 124 και σκυφίδιο αριθ. 89.127.

ΜΑΡΙΑ ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ

Θαλαμωτός τάφος 20α: α-στ) Ειδώλια αριθ. 89.1, 2, 3, 9, 4, 6.

ΜΑΡΙΑ ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ

Θαλαμωτός τάφος 20α: α-ε) Ειδώλια αριθ. 89.7, 8, 10, 11α, 180, 13α, β, 12.

ΜΑΡΙΑ ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ

α, γ) Θαλαμωτός τάφος 20α. Δακτυλίδια και σκουλαρίκια αριθ. 89.83β, 77, 83α, και οινοχόη αριθ. 89.132, β) Θαλαμωτός τάφος 20α, κιβωτιόσχημος τάφος 32. Λυχνάρια αριθ. 89.37, 155, 133.

ΜΑΡΙΑ ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ

Θαλαμωτός τάφος 21: α-ε) Μυροδοχεία αριθ. 89.22, 23, 24, 25, 26, στ) Σφραγίσματα μυροδοχείων αριθ. 89.21β.

ΜΑΡΙΑ ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ

α-β) Θαλαμωτός τάφος 22. Μυροδοχεία αριθ. 89.135, 134, γ-ε) Θαλαμωτός τάφος 23. Μυροδοχείο αριθ. 89.181, σκυφίδιο αριθ. 89.182, στλεγγίδα αριθ. 89.97, στ-ζ) Θαλαμωτός τάφος 25. Μυροδοχείο αριθ. 89.141 και ελάσματα αριθ. 89.95.

ΜΑΡΙΑ ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ

α) Θαλαμωτός τάφος 25. Ειδώλιο αριθ. 89.58, β-ε) Θαλαμωτός τάφος 26. Ειδώλιο αριθ. 89.14, εργαλεία αριθ. 89.98α-γ, και μυροδοχεία αριθ. 89.142, 143, στ-η) Θαλαμωτός τάφος 27. Μυροδοχεία αριθ. 89.29, 32, 28.

ΜΑΡΙΑ ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ

Θαλαμωτός τάφος 27: α-γ) Μυροδοχεία αριθ. 89.27, 30, 31, δ) Λεκανίδα αριθ. 89.183, ε) Μυροδοχείο αριθ. 89.35, στ) Οινοχόη αριθ. 89.36.

ΜΑΡΙΑ ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ

α-δ) Κεραμοσκεπής τάφος 2. Μυροδοχείο αριθ. 89.191, πυξίδα αριθ. 89.185, αγγείο αριθ. 89.190 και αμφορέας αριθ. 89.189, ε) Κεραμοσκεπής τάφος 3. Μυροδοχείο αριθ. 89.193, στ) Κεραμοσκεπής τάφος 5. Σκύφος αριθ. 89.104, ζ) Κεραμοσκεπής τάφος 6. Ενσφράγιστη κεραμίδα αριθ. 89.105.

ΜΑΡΙΑ ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ

α-γ) Κεραμοσκεπής τάφος 9. Οινοχόη αριθ. 89.193, μυροδοχείο αριθ. 89.108 και ειδώλιο αριθ. 89.63, δ) Κεραμοσκεπής τάφος 11. Ειδώλιο αριθ. 89.16, ε) Θαλαμωτός τάφος 20α, Κεραμοσκεπής τάφος 12. Σταθμία αριθ. 89.116, 117, στ) Κεραμοσκεπής τάφος 12. Μυροδοχείο αριθ. 89.110.

Ευρήματα εκτός τάφων: α-η) Ειδώλια αριθ. 89.47, 55, 56, 53, 54, 57, 67, θ) Εργαλεία αριθ. 89.92, 93.

ΜΑΡΙΑ ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ

Ευρήματα εκτός τάφων: α, γ-δ) Σκυφίδια αριθ. 89.59, 198, 136, 137, 139, 582, β) Πυξίδα αριθ. 89.160, ε) Μυροδοχεία αριθ. 89.167, 166, 165, 164 και αγγείο αριθ. 89.168.

ΜΑΡΙΑ ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ

Ευρήματα εκτός τάφων: α-γ) Ειδώλια αριθ. 89.52, 64, 66, δ) Προσωπείο σιληνού αριθ. 89.61, ε-ζ) Μυροδοχεία αριθ. 89.565, 564, 566, η) Τεφροδόχος κάλπη αριθ. 89.569.

ΜΑΡΙΑ ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ

Ευρήματα εκτός τάφων: α-γ) Τμήματα λεκανίδων αριθ. 89.567, 568, δ) Λυχνάρι αριθ. 89.583, ε) Σκυφίδιο αριθ. 89.584, στ) Αλατιέρα αριθ. 89.195, ζ) Μυροδοχείο αριθ. 89.560, η) Οινοχόη αριθ. 89.139α, θ-ι) Σκυφίδια αριθ. 89.161, 162.

ΜΑΡΙΑ ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ

Ευρήματα εκτός τάφων: α-β) Ειδώλια αριθ. 89.48, 49, γ-ε) Τμήματα αμφορέων, στ) Όστρακα από το επιφανειακό στρώμα.

ΜΑΡΙΑ ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ

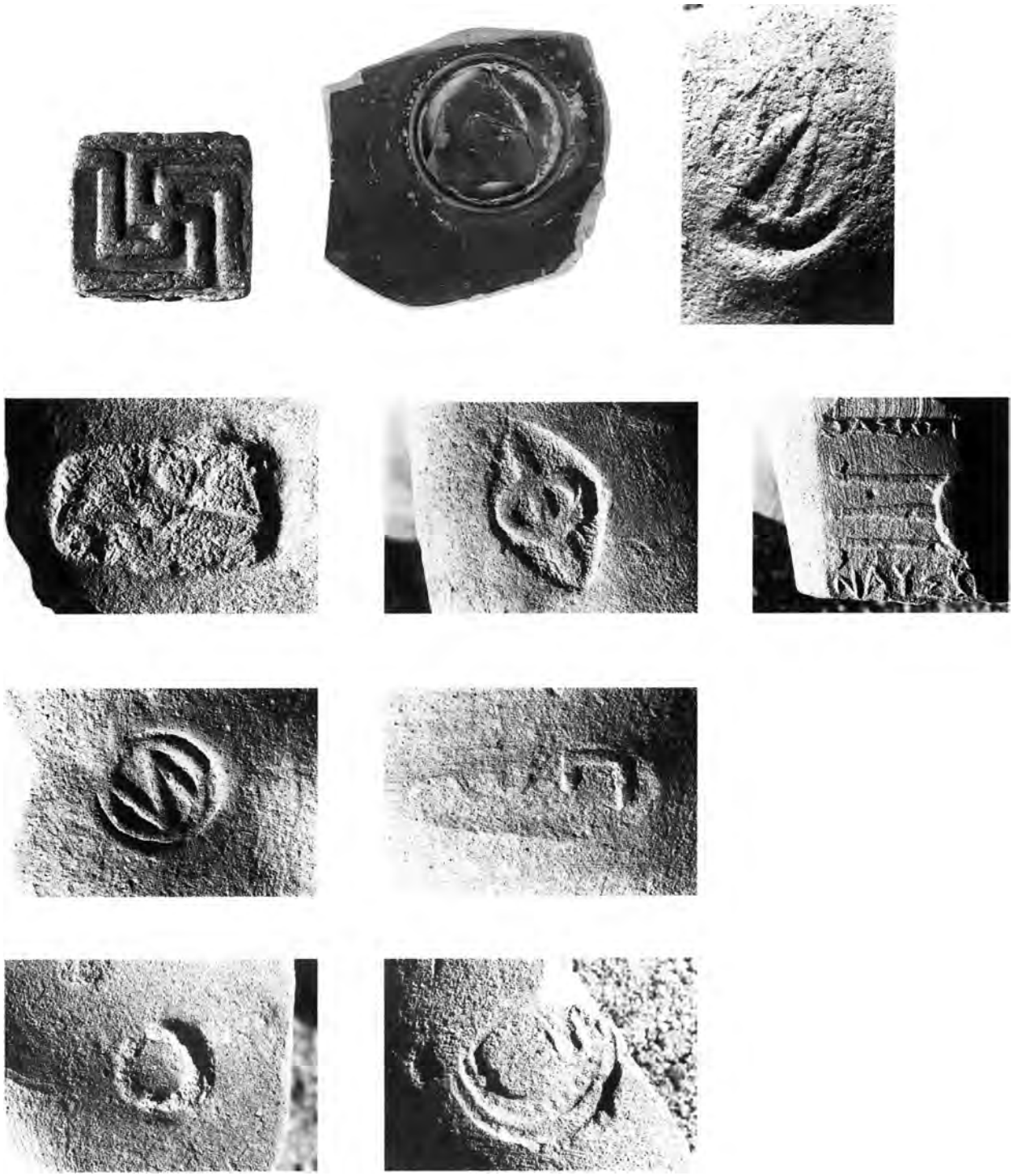

Ευρήματα εκτός τάφων: α) Σφραγίδα αριθ. 89.60, β) Θραύσμα πινακίου αριθ. 89.570, γ-ι) Λαβές αμφορέων αριθ. 89.562, 199, 563, 561, 194α, 572, 573, 575.

ΜΑΡΙΑ ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ

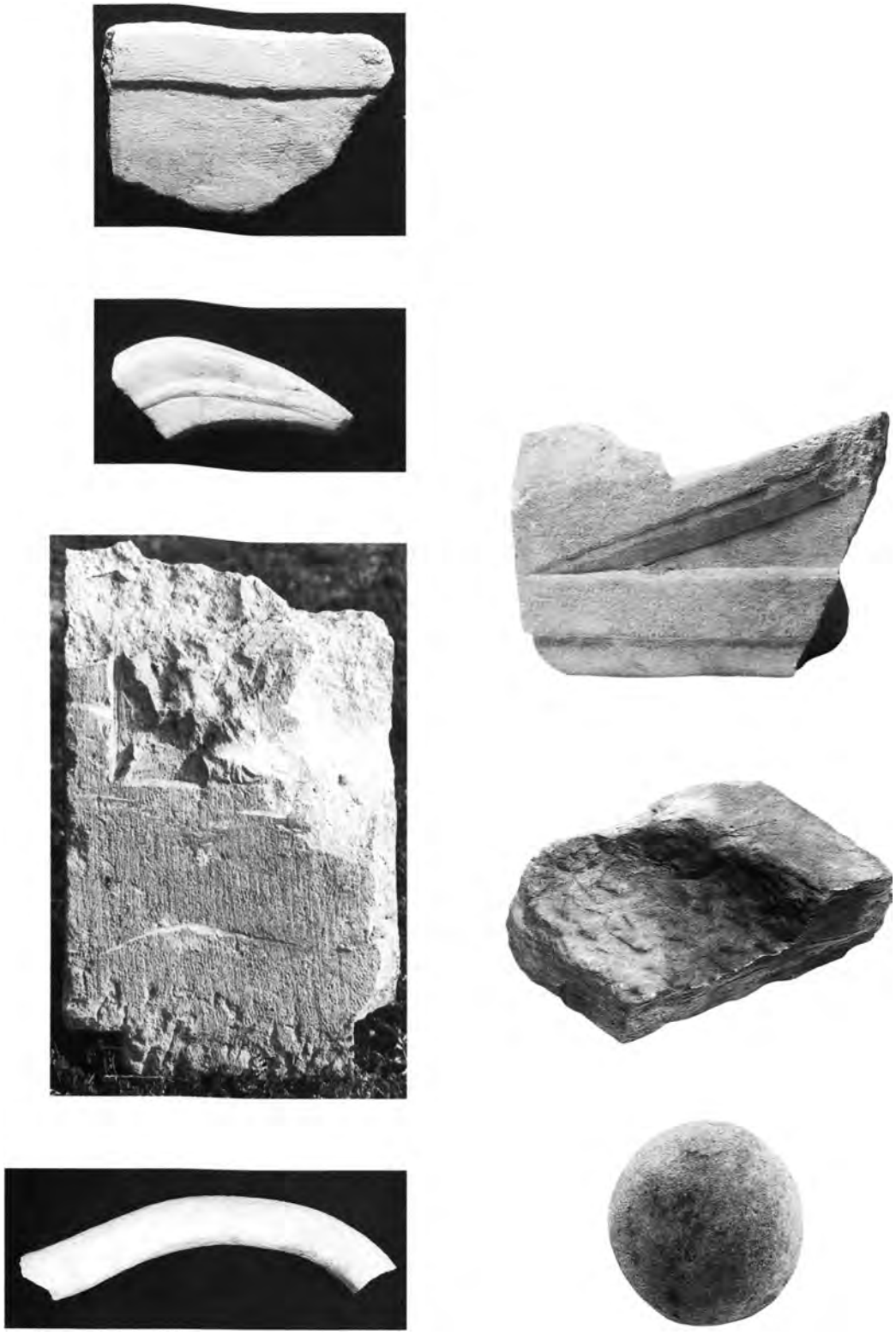

α-β) Θαλαμωτός τάφος 21. Κομμάτια μαρμάρου, αριθ. 89.21α,β. γ-ζ) Ευρήματα εκτός τάφων. Επιτύμβια στήλη, αριθ. 89.576, επίστεψη στήλης, αριθ. 89.576α, βατήρας στήλης, αριθ. 89.576η, ουρά ζώου, αριθ. 89.197, τρίπτήρας, αριθ. 89.576στ.

ΜΑΡΙΑ ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ

Ευρήματα εκτός τάφων: α-ε) Πλίνθος αγαλματίου αριθ. 89.576ζ, επίστεψη αριθ.89.576β, τμήματα επίστεψης αριθ. 89.576γ-ε, κομμάτια βάσης ναΐσκου αριθ. 89.168α, β.

ΜΑΡΙΑ ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ

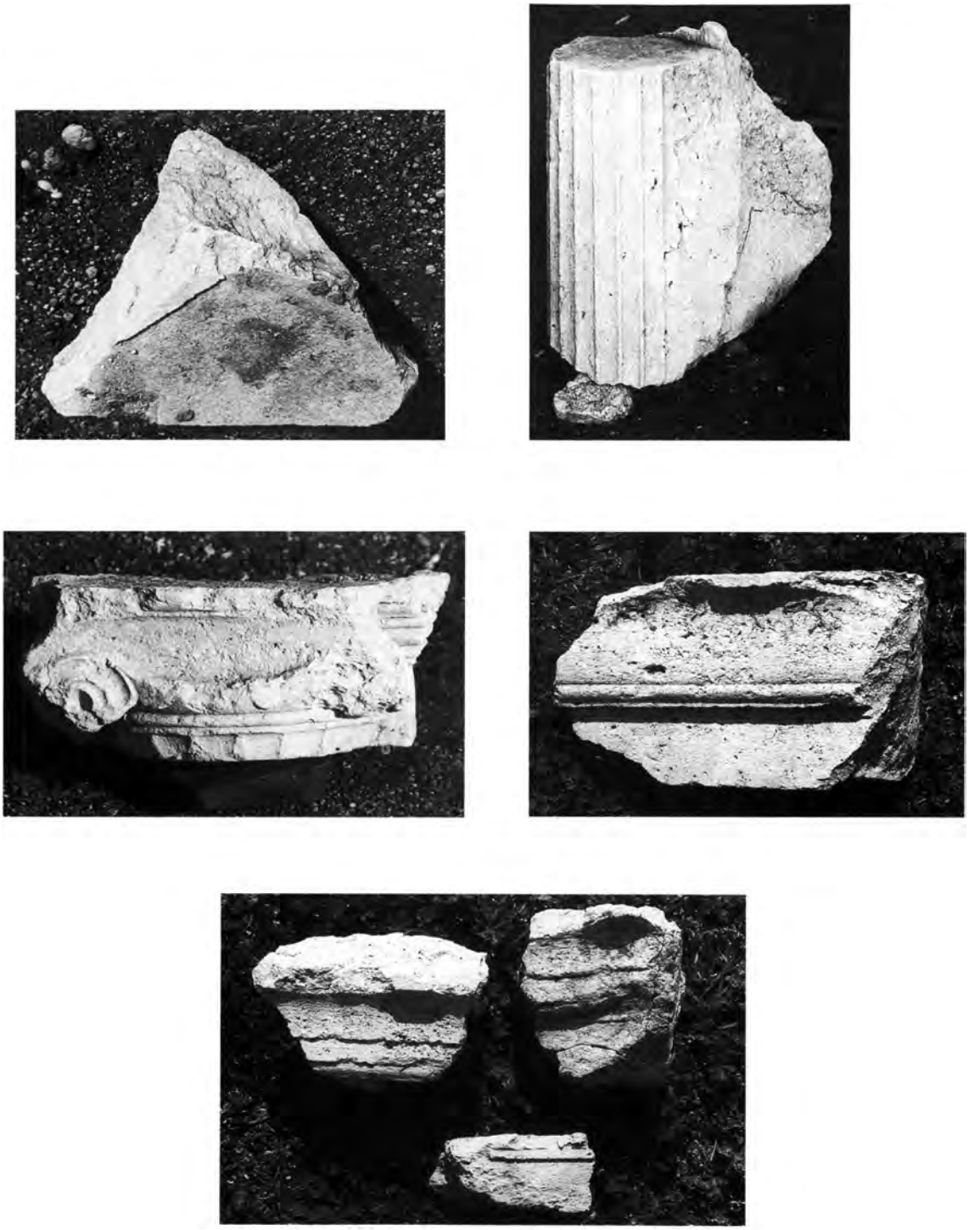

Ευρήματα εκτός τάφων: α-ε) Τμήμα του τοιχώματος ναΐσκου αριθ. 89.169γ, τμήμα ιωνικού ημικίονα αριθ. 89.169δ, επίστεψη ιωνικού ημικίονα αριθ. 89.169στ, τμήματα γείσων ναΐσκων αριθ. 89.169ζ, η.

ΜΑΡΙΑ ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ

α) Τμήμα περιβόλου και υποθεμελιώσεις επιτύμβιων μνημείων από Α.,
β) Υποθεμελίωση επιτύμβιου μνημείου και ο κιβωτιόσχημος τάφος 1 από Ν.

ΜΑΡΙΑ ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ

α) Υποθεμελίωση επιτύμβιου μνημείου από ΒΑ., β) Γενική άποψη με τις υποθεμελιώσεις των μνημείων από Δ., γ) Ο κεραμοσκεπής τάφος 5 από Δ.

ΜΑΡΙΑ ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ

α) Ο περίβολος του βόρειου τμήματος του ανασκαφικού χώρου από Α, β) Γενική άποψη του νότιου τμήματος της ανασκαφής με τμήμα περιβόλου από ΝΔ., γ) Λαξεύματα στο φυσικό βράχο.

ΜΑΡΙΑ ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ

α) Καστοριά. Ναός Αγίων Αναργύρων. Η αγία Ιερουσαλήμ και οι γιοι της άγιοι Σέκενδος και Σεκένδικος, β) Βέροια. Ναός Αγίου Νικολάου (Αγίου Σπυρίδωνος). Η αγία Ιερουσαλήμ και τα τέκνα της (1617).

ΘΑΝΑΣΗΣ ΠΑΠΑΖΩΤΟΣ

α) Βέροια. Ναός Αγίου Ανδρέα Κυριώτισσας. Η αγία Ιερουσαλήμ (1720), β) Αθήνα. Βυζαντινό Μουσείο. Εικόνα της αγίας Ιερουσαλήμ από τη Βέροια.

ΘΑΝΑΣΗΣ ΠΑΠΑΖΩΤΟΣ

Βέροια. Παλαιά Μητρόπολη: α) Η αγία Ιερουσαλήμ με τους αποστόλους Πέτρο και Παύλο (1215/6-1224/5), β) Ο όσιος Αντώνιος ο «διά Χριστόν σαλός» (1215/6-1224/5).

ΘΑΝΑΣΗΣ ΠΑΠΑΖΩΤΟΣ

Θεσσαλονίκη. Λευκός Πύργος. Εικόνα των αγίων Αθανασίου και Αντωνίου του Βερροιώτου (τέλη 14ου αι.).

ΘΑΝΑΣΗΣ ΠΑΠΑΖΩΤΟΣ

Κάστρο Διδυμοτείχου. Παλαιολόγειο μονύδριο: α-β) Άποψη της ανασκαφής από Α. και Β.

Ε. ΠΑΠΑΘΕΟΦΑΝΟΥΣ-ΤΣΟΥΡΗ - Κ. ΤΣΟΥΡΗΣ

Κάστρο Διδυμοτείχου. Παλαιολόγειο μονύδριο: α) Άποψη της ανασκαφής από Ν., β) Η βορειοανατολική γωνία και ο βόρειος τοίχος του ναΐσκου.

Ε. ΠΑΠΑΘΕΟΦΑΝΟΥΣ-ΤΣΟΥΡΗ - Κ. ΤΣΟΥΡΗΣ

Κάστρο Διδυμοτείχου. Παλαιολόγειο μονύδριο: α) Η εσωτερική παρειά της τοιχοποιίας του βόρειου τοίχου, β) Πλίνθινο δάπεδο μπροστά από το νότιο τοίχο και τάφος μπροστά από το ανατολικό αψίδωμα του νότιου τοίχου, γ) Η εσωτερική παρειά της τοιχοποιίας του ανατολικού τοίχου.

Ε. ΠΑΠΑΘΕΟΦΑΝΟΥΣ-ΤΣΟΥΡΗ - Κ. ΤΣΟΥΡΗΣ

Κάστρο Διδυμοτείχου. Παλαιολόγειο μονύδριο: α) Πλίνθινη κατασκευή στο εσωτερικό του κτιρίου, β) Τάφος στο δυτικό αψίδωμα της βόρειας πλευράς, γ) Η παλαιότερη ταφή στον τάφο του δυτικού αψιδώματος της βόρειας πλευράς, δ) Ο πυθμένας του τάφου του δυτικού αψιδώματος της βόρειας πλευράς.

Ε. ΠΑΠΑΘΕΟΦΑΝΟΥΣ-ΤΣΟΥΡΗ - Κ. ΤΣΟΥΡΗΣ

Κύθηρα. Ναός Μυρτιδιώτισσας Κάστρου Χώρας. Εικόνα με τους αγίους Θεόδωρο και Ρόκκο.

ΕΛΕΝΗ ΓΚΙΝΗ-ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ

Κύθηρα: α) Καθολικό μονής Αγίου Θεοδώρου. Ο άγιος Θεόδωρος, β) Μυλοπόταμος. Ναός Αγίου Αθανασίου. Ο άγιος Θεόδωρος.

ΕΛΕΝΗ ΓΚΙΝΗ-ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ

Κύθηρα: α) Μυλοπόταμος. Ναός Παναγίας Μεσοσπορίτισσας. Ο άγιος Θεόδωρος, β) Χώρα. Μέσα Βούργο. Ναός Αγίου Ιακώβου. Ο άγιος Θεόδωρος.

ΕΛΕΝΗ ΓΚΙΝΗ-ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ

Κύθηρα: α) Αρωνιάδικα. Ναός Αρχιστράτηγου. Ο άγιος Θεόδωρος, β) Τριφυλλιάνικα. Ναός Αγίου Ιωάννη. Ο άγιος Θεόδωρος.

Κύθηρα: α) Γωνιά. Ναός Αγίου Νικολάου. Ο άγιος Θεόδωρος, β) Κάστρο Χώρας. Λεπτομέρεια του πίνακα 71.

ΕΛΕΝΗ ΓΚΙΝΗ-ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ

Η σωτηρία της Ασσίζης από την πανώλη. Πίνακας του Niccolo da Foligno.

ΕΛΕΝΗ ΓΚΙΝΗ-ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ

Ρόδος. Ταφόπλακα Κύπριου ευγενούς από λάρτιο λίθο.

ΑΝΝΑ-ΜΑΡΙΑ ΚΑΣΔΑΓΛΗ

Ρόδος: α) Ταφόπλακα Κύπριου ευγενούς από λάρτιο λίθο (1471), β) Ταφόπλακα από λευκό μάρμαρο.

ΑΝΝΑ-ΜΑΡΙΑ ΚΑΣΔΑΓΛΗ

Κάλυμνος. Κάστρο Χώρας: α) Γενική άποψη του κάστρου (φωτογραφία ιταλικού αρχείου), β) Εξωτερική άποψη των τειχών της ανατολικής πλευράς.

ΕΛ. ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ - ΒΑΣ. ΚΑΡΑΜΠΑΤΣΟΣ

Κάλυμνος. Κάστρο Χώρας: α) Εξωτερική άποψη των τειχών της ανατολικής πλευράς, β) Σκαλιά ανόδου από τη Χώρα στην είσοδο του Κάστρου.

ΕΛ. ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ - ΒΑΣ. ΚΑΡΑΜΠΑΤΣΟΣ

Κάλυμνος. Κάστρο Χώρας: α) Σκαλιά στο εσωτερικό του Κάστρου, β) Μερική άποψη του εσωτερικού των τειχών. Διακρίνεται ο περίδρομος και οι επάλξεις.

ΕΛ. ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ - ΒΑΣ. ΚΑΡΑΜΠΑΤΣΟΣ

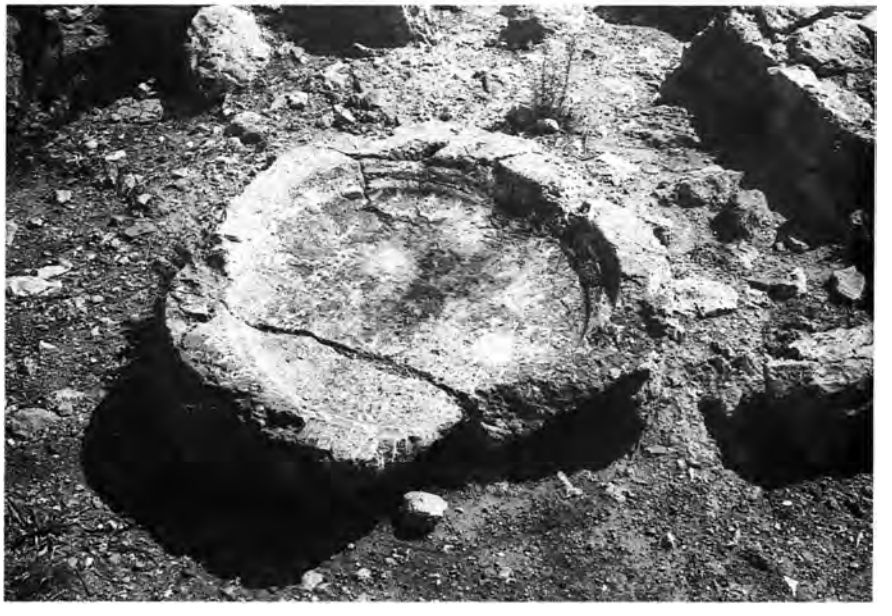

Κάλυμνος. Κάστρο Χώρας: α) Σιρός μέσα στον οικισμό, β) Μυλόπετρα από το ελαιοτριβείο.

ΕΛ. ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ - ΒΑΣ. ΚΑΡΑΜΠΑΤΣΟΣ

Κάλυμνος. Κάστρο Χώρας: α) Εκκλησίες του οικισμού, β) Οικόσημο στη στέρνα (1514), γ) Οικόσημο στην «τάπια» (1519).

ΕΛ. ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ - ΒΑΣ. ΚΑΡΑΜΠΑΤΣΟΣ

Κάλυμνος. Κάστρο Χώρας: α) Προστατευτικό στηθαίο στο νοτιοδυτικό τμήμα των τειχών, β) Τμήμα των τειχών μετά τις εργασίες συντήρησης.

ΕΛ. ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ - ΒΑΣ. ΚΑΡΑΜΠΑΤΣΟΣ

K 84

K 123

Κέρκυρα. Έρμονες: α) Ο αρχαιολογικός χώρος των Ερμόνων, β-γ) Κεραμική από την ανασκαφή.

ΓΑΡΥΦΑΛΙΑ ΑΡΒΑΝΙΤΟΥ-ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ

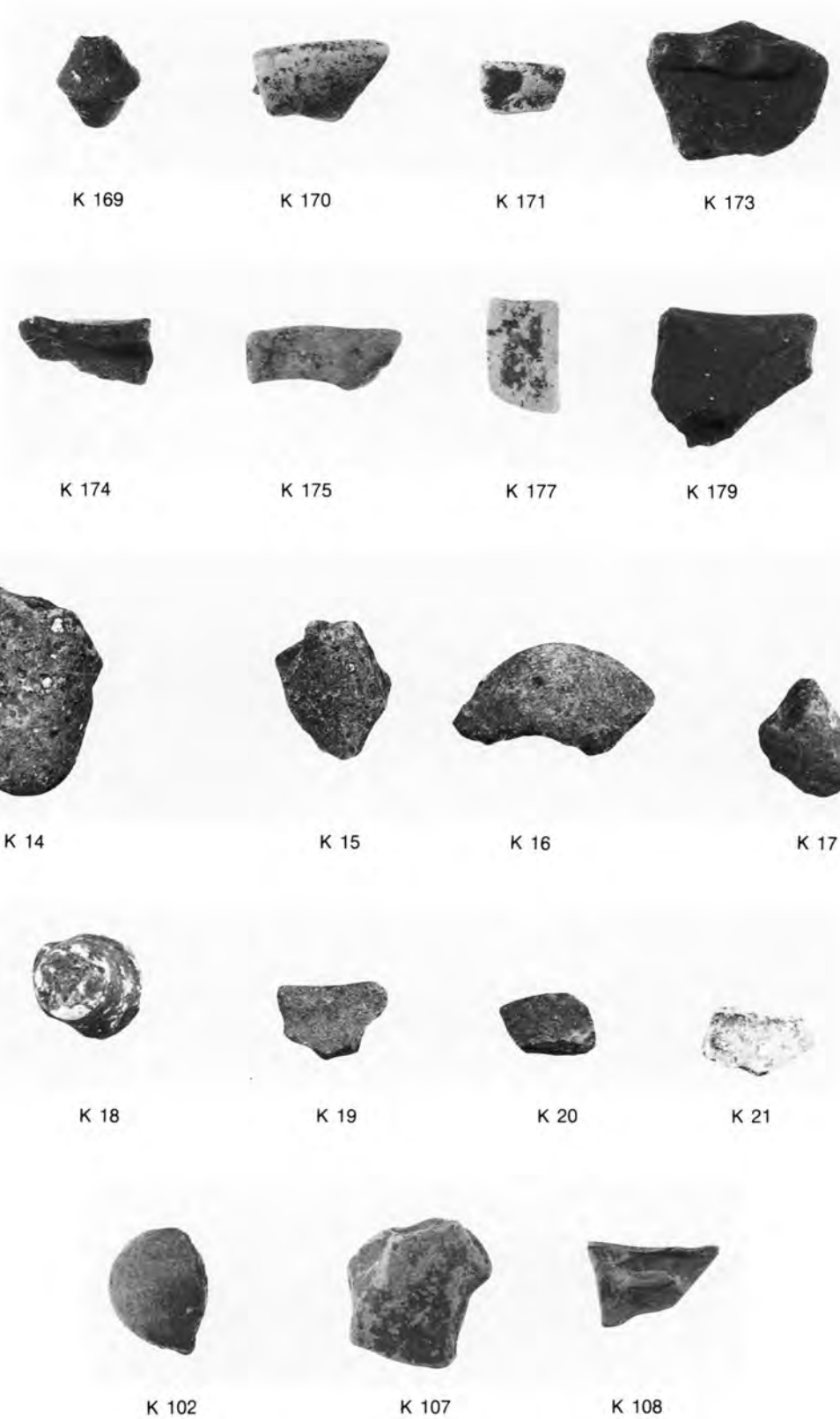

Κέρκυρα. Έρμονες: α-ε) Χαρακτηριστική κεραμική από την ανασκαφή.

Κέρκυρα. Έρμονες: α-ε) Χαρακτηριστική κεραμική από την ανασκαφή.

ΓΑΡΥΦΑΛΙΑ ΑΡΒΑΝΙΤΟΥ-ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ

K 190

K 180 K 181 K 183 K 185

K 186 K 187 K 189

Κέρκυρα. Έρμονες: α) Ημιτελές λίθινο ρόπαλο από την ανασκαφή, β-γ) Χαρακτηριστική κεραμική από την ανασκαφή.

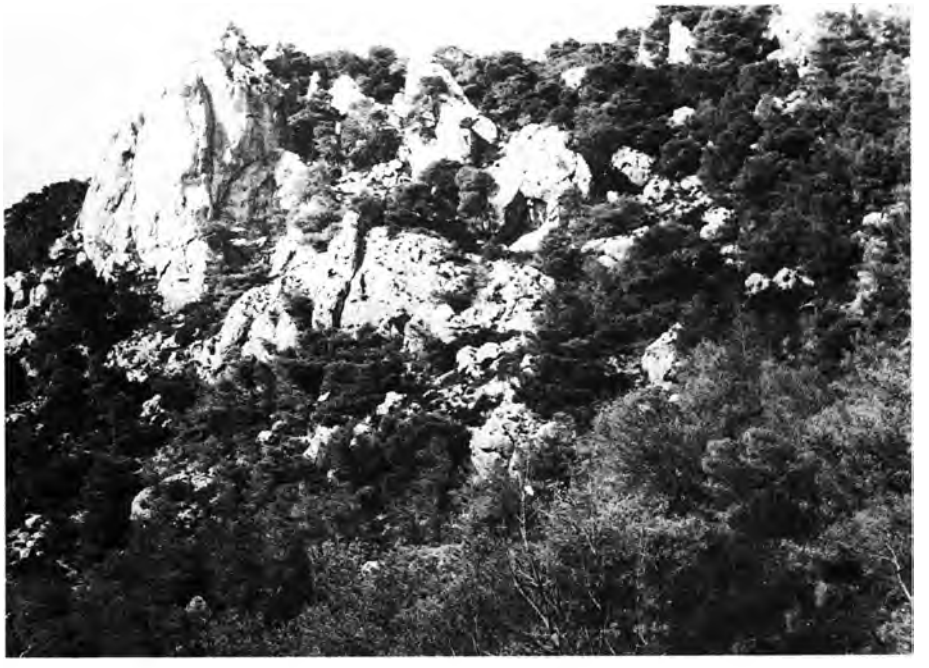

Σπήλαιο Βουλιαγμένης Περαχώρας: α) Άποψη του σπηλαίου από Α., β) Ο φυσικός λιμένας μπροστά στο δίαυλο μεταξύ της Λίμνης και του Κορινθιακού κόλπου από Δ.

ΜΑΡΓΑΡΙΤΑ ΚΟΥΜΟΥΖΕΛΗ

Σπήλαιο Βουλιαγμένης Περαχώρας: α) Η είσοδος του σπηλαίου, β) Το τέλος του διαδρόμου της εισόδου.

Σπήλαιο Βουλιαγμένης Περαχώρας: α) Τετράγωνο Α1. Οι κοιλότητες με την επίχωση στη νοτιοανατολική πλευρά του σπηλαίου. β) Τετράγωνο Β4. Οστά καλυμμένα από επίπαγο στη νοτιοδυτική πλευρά του σπηλαίου.

Σπήλαιο Βουλιαγμένης Περαχώρας. Τετράγωνο Β4. Δυτική πλευρά: α) Στρώμα οστών πάνω από τα κρανία, β) Κρανία κατά μήκος του τοιχώματος του σπηλαίου, γ) Κρανία και μακρά οστά.

Σπήλαιο Βουλιαγμένης Περαχώρας: α) Τετράγωνο Β4. Γενική άποψη του δυτικού τοιχώματος του σπηλαίου, β) Τετράγωνο Γ2. Στρωματογραφική τομή.

Σπήλαιο Βουλιαγμένης Περαχώρας: α-γ) Χαρακτηριστική λεπτή κεραμική.

ΜΑΡΓΑΡΙΤΑ ΚΟΥΜΟΥΖΕΛΗ

Σπήλαιο Βουλιαγμένης Περαχώρας: α-γ) Όστρακα και φιάλες συγκολλημένες.

ΜΑΡΓΑΡΙΤΑ ΚΟΥΜΟΥΖΕΛΗ

Σπήλαιο Βουλιαγμένης Περαχώρας: α-β) Όστρακα και φιάλες συγκολλημένες, γ) Λεπίδα πυριτόλιθου, όστρακο και λεπίδες οψιανού.

ΜΑΡΓΑΡΙΤΑ ΚΟΥΜΟΥΖΕΛΗ

Ainos: a) Vue des murs de l'acropole (Archives personnelles de Th. Papazôtos, avec sa courtoisie), b) Fondation d'un monastère sous Anastase II et sa reconstruction postérieure, 713/714; 755-756? («Collection chrétienne et byzantine», Centre Georges Millet, nº 2613 (2615). Avec la courtoisie de l'EPHE, Ve section.

C. ASDRACHA

a) Vrysis, Tour de l'enceinte (Archives personnelles de Th. Papazôtos). b) Vizyè, Restes du côté nord des murs et tour (The Byz. Phot. Coll., DO, nº 62.572).

C. ASDRACHA

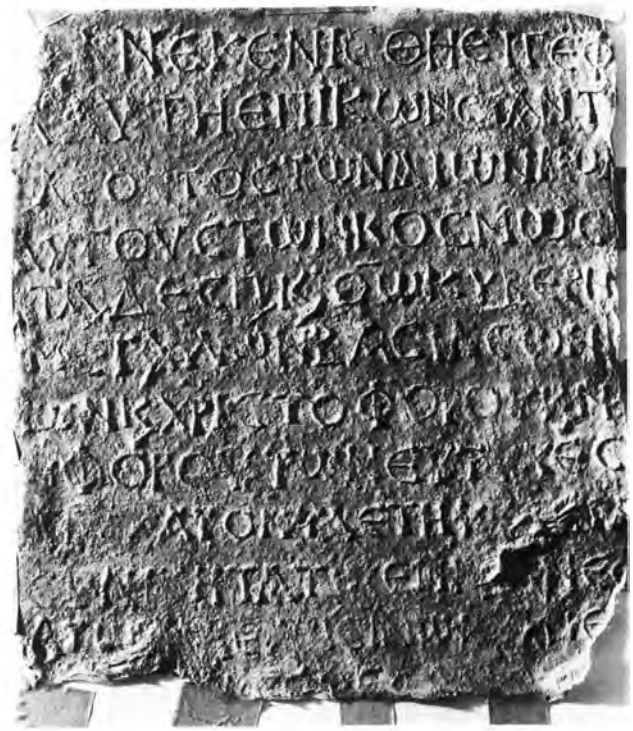

a-b) Région de Vizyè-Saranta Ekklèsiai: Restauration d'un pont sous Constantin V et ses fils, 769-775 ou 773-774 (?) (The Byz. Phot. Coll., DO, n° 71.605), et estampage de la même inscription (The Byz. Phot. Coll., DO, n° 71.265.1). c) Mèdeia, Porte de la citadelle (Archives personnelles de Th. Papazôtos).

C. ASDRACHA

a) Borne de Vourdizon (avant 787) (photographie de l'auteur), b) Restes des murs de Provaton (Archives personnelles de Th. Papazôtos).

C. ASDRACHA

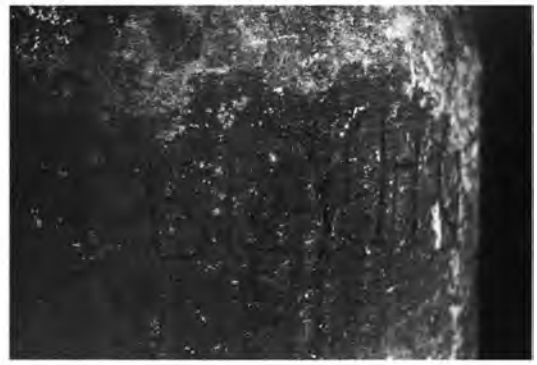

a) Borne de Skoutarion, VIIIe-Xe s. (photographie de l'auteur); Vizyè: b) Borne de la ville, VIIIe-Xe s. (photographie de l'auteur), c) Tour des murs de la ville (Archives personnelles de Th. Papazôtos).

C. ASDRACHA

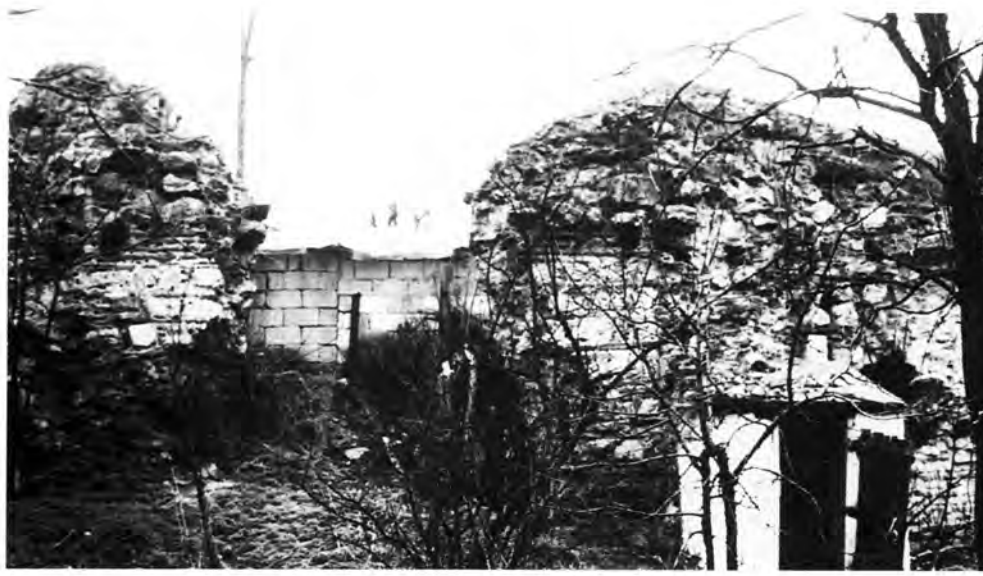

Arkadioupolis: a) Borne de la ville, VIIIe-Xe s. (photographie de l'auteur), b) Porte de la citadelle (Archives personnelles de Th. Papazôtos), c) Garella, Restes des murs (Archives personnelles de Th. Papazôtos).

C. ASDRACHA

a) Garella, Restes des murs (Archives personnelles de Th. Papazôtos), b) Héraclée, Tour de la citadelle (Archives personnelles de Th. Papazôtos).

C. ASDRACHA

Héraclée: a) Epitaphe de Sisinès, curateur de Tzouroulos, mort le 7 décembre 813 (The Byz. Phot. Coll., DO, nº 65.2), b) Détail de la même inscription (The Byz. Phot. Coll., DO, nº 65.9), c) Restes de l'enceinte de Tzouroulos (Archives personnelles de Th. Papazôtos).

C. ASDRACHA

Héraclée: a) Epitaphe d'Ignace, métropolite d'Héraclée, mort le 13 juin 854 (The Byz. Phot. Coll., DO, n° 67.402), b) Eglise de Saint-Georges: Reliquaire de sainte Glycérie, patronne de la ville, ca. fin IXe s. (Photographie de J. Strzygowski. Jahreshefte des Österreichischen Archäol. Inst. in Wien, 1 (1898), col. 25-26). Avec la courtoisie de l'Institut archéologique allemand d'Athènes.

C. ASDRACHA

Andrinople : a-e) Borne territoriale sous le curateur Petrônas, IXe s. (?), (The Byz. Phot. Coll., DO, n°s 61.117, 61.125, 61.119, 61.120, 61.121).

C. ASDRACHA

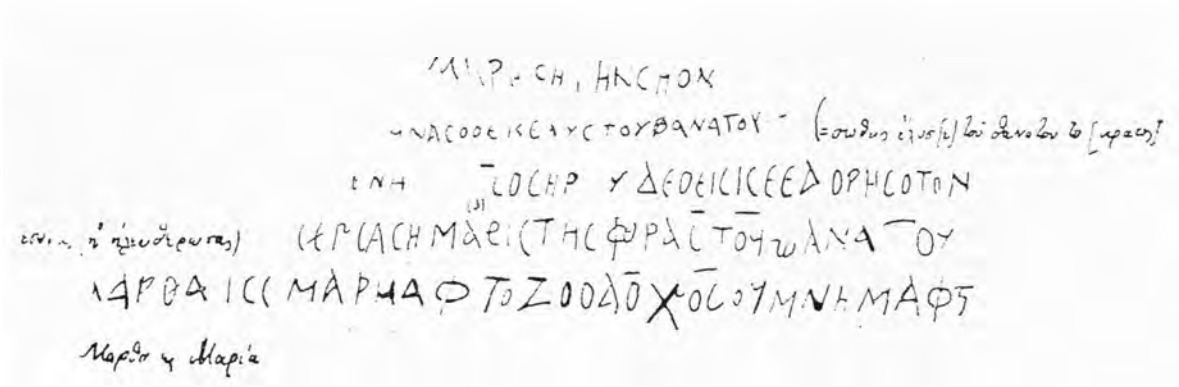

a) Vizyè: Invocations sur le tombeau de sainte Marie la Jeune, 902/903-904 (Fac-similé de G. Lambousiadis, Ὁδοιπορικόν, Θρακικά 9 (1938), p. 66), b) Tzouroulos, Restes des murs (Archives personnelles de Th. Papazôtos).

C. ASDRACHA

a) Andrinople: Dédicace adressée au métropolite d'Andrinople et saint myroblyte, Nicolas (après 976-XIe s.) (The Byz. Phot. Coll., DO, n° 71.1281), b) Apros: Restauration d'une porte de la muraille sous Constantin X et Eudocie, novembre 1064 (The Byz. Phot. Coll., DO, n° 67.418).

C. ASDRACHA

Σπάρτη. Οδός Κλεομβρότου. Το επιτύμβιο ψηφιδωτό του τάφου του επισκόπου Στεφάνου.

ΑΙΜΙΛΙΑ ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ

ISSN 0570-622-X